NYĀYAMAÑJARĪ

of

JAYANTABHAṬṬA

WITH ṬIPPAṆĪ—NYĀYASAURABHA BY THE EDITOR

Vol. II

श्री जयन्तभट्टकृता

न्यायमञ्जरी

संपादकग्रथितन्यायसौरभाख्यटिप्पणीसमन्विता

भागः २

પૂજ્યપાદ ગુરુદેવ મુનિરાજ
શ્રી ભુવન વિજયજી
મહારાજ-જંબૂવિજય
શાસ્ત્ર સંગ્રહ

ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE
UNIVERSITY OF MYSORE
MYSORE-5
1983

UNIVERSITY OF MYSORE

ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE SERIES No. 139

मैसूरु विश्वविद्यानिलयः

प्राच्यविद्यासंशोधनालयग्रन्थमाला – १३९

NYĀYAMAÑJARĪ

of

JAYANTABHAṬṬA

WITH TIPPAṆĪ—NYĀYASAURABHA BY THE EDITOR

Vol. II

श्री जयन्तभट्टकृता

न्यायमञ्जरी

संपादकग्रथितन्यायसौरभाख्यटिप्पणीसमन्विता

भागः २

ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE
MYSORE-5
1983

First Edition 1983

Copy Right : Oriental Research Institute, Mysore 1983.

PUBLISHED BY THE ORIENTAL RESEARCH
INSTITUTE, MYSORE AND PRINTED AT
THE JAYANTHI PRINTERS, MYSORE.

मैसूरुविश्वविद्यानिलयः

प्राच्यविद्यासंशोधनालयग्रन्थमाला—१३९.

श्री जयन्तभट्टकृता

न्यायमञ्जरी

संपादकग्रथितन्यायसौरभाख्यटिप्पणीसमन्विता

भागः २

संपादकः

विद्वान् के. एस्. वरदाचार्यः,

रीसर्चॆअसिस्टेन्ट्, प्राच्यविद्यासंशोधनालयः, मैसूरु.

CRITICALLY EDITED BY

Vidwan K. S. VARADACHARYA

Research Assistant I

Oriental Research Institute, Mysore

प्राच्यविद्यासंशोधनालयः

मैसूरुविश्वविद्यानिलयः

मैसूरु

१९८३

प्रथममुद्रणम्—१९८३

आरक्षिताः सर्वेऽप्यस्याधिकाराः

मैसूरुविश्वविद्यानिलयप्राच्यविद्यासंशोधनालयद्वारा
प्रकाशितम्

मैसूरु जयन्ती मुद्रणालये मुद्रितम्,
१९८३

UNIVERSITY OF MYSORE

ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE SERIES-139

मैसूरु विश्वविद्यानिलयः

प्राच्यविद्यासंशोधनालयग्रन्थमाला–१३९

GENERAL EDITOR

Vidwan Dr. H. P. MALLEDEVARU M.A., Ph.D.
Dip.-in-Indology

Director, Oriental Research Institute
University of Mysore, Mysore.

प्रधानसम्पादकः

विद्वान् डा. हेच्. पि. मल्लेदेवरु, एम्.ए., पिहेच.डि.

निर्देशकः, प्राच्यविद्यासंशोधनालयः

स्नातकोत्तरसंस्कृताध्ययनसंशोधनविभागस्य प्राध्यापकः, मुख्यश्च

मानसगङ्गोत्री, मैसूरुविश्वविद्यानिलयः, मैसूरु

Published by
Oriental Research Institute
University of Mysore
Mysore-5

PREFACE

After the Publication of the I Volume of Jayanta Bhaṭṭa's Nyāyamañjarī by the Oriental Research Institute, Mysore, there has been a persistant demand from scholarly quarters of many countries of the world for the publication of its II Volume, though there were already two other editions of this work. This proves the inherent merit of this great and unique work of Nyāya Philosophy as well as the quality of the new edition. Therefore it was our solemn duty to meet the demand of scholars for the II Volume and I feel extremely happy that we are able to present it now, with notes etc.

Jayanta Bhaṭṭa :

Kashmir was the cradle of Sanskrit literyar activity during three centuries (800–1100) and produced many illustrious writers. Not only belles letters and rhetoric, but many śastraic treatises were composed in this period. Jayanta was one of the brightest stars that illumined the firmament of such activity, both poetic and śastraic during that period. There are five works of Jayanta known to us viz., Nyāya kalikā, Nyāyapallava, Nyāyamañjarī, Āgamaḍambara (an allegorical drama) and a Vritti on Aṣṭādhyāyi. The first three are works on Nyāya Philosophy, while the fourth belongs to the domain of pure literature. The Nyāyakalikā is a direct and brief commentary on

the Nyāyasūtras of Gautama while the Nyāyamañjarī, the magnum opus of Jayanta, is an independent treatise, based on the Nyāyasūtras. It elucidates all the important tenets of Nyāyaśāstra.

Date and Life of the Author :

Though there are disputes about the date of Jayanta, it is possible to arrive at a difinite conclusion at least regarding the century in which he lived. Some clues given by the author himself come to our aid in this regard. They are—

यदपूर्वमिति विदित्वा निवारयामास धर्मतत्त्वज्ञः ।
राजा शंकरवर्मा न पुनर्जैनादिमतमेवम् ॥

Nyāyamañjarī (P. 649)

राज्ञा तु गह्वरेऽस्मिन् अशब्दके बन्धने विनिहितोऽहम् ।
ग्रन्थरचनाविनोदादिह हि मया वत्सरा गमिताः ॥
तथा ह्यस्मत्पितामह एव ग्रामकामः सांग्रहिणीं कृतवान् ।
स इष्टिसमाप्तिसमनन्तरमेव गौरमूलकं ग्राममवाप ॥

Nyāyamañjarī (P. 653)

एतेन शब्दसामर्थ्यमहिम्ना सोऽपि वारितः ।
यमन्यः पण्डितंमन्यः प्रपेदे कंचन ध्वनिम् ॥

Nyāyamañjarī (P. 129)

From the above, it becomes clear that Jayanta lived during the reign of King Śaṅkaravarman, and it is said that the latter put our author behind the bars for some reason not known to us. Śaṅkaravarman

ruled over Kashmir during the last quarter of the ninth century (883–902) A.D. Hence we may surmise that Jayanta's period was also the same. His allusion to Dhvani and the disparaging manner, in which he refers to Ānandavardhana indicate that either he was a contemporary of that famous poetician or came just after him. Hence it won't be wrong to ascribe Jayanta t the last quarter of the 9th Century A.D.

About the personal life of Jayanta, we have some information in the 'Kādambarīkathāsāra' of Abhi nanda, son of Jayanta. According to that śakti of Bhāradvāja Gotra, who hailed from Bengal migrated to Kashmir. His son Mitra had a son by name 'śakti swamin' who was a minister of King Muktāpīḍa. śaktisvāmin's son was Kalyāṇasvāmin who was well-versed in Yoga. He had a son named Candra, well was the father of our author Jayanta.

From the verses quoted above, another interesting factor comes to light. It is that Jayanta wrote his Nyāyamañjarī' while he was in prison. Most probably King Saṅkaravarman had thrown him into prison. Dr. J. V. Bhattacharya suggests that the King might have imprisoned Jayanta when this scholar protested against the lootings of the temples by that King. If this is true, then it is a good proof of the indepen dent spirit of our author Jayanta Bhaṭṭa.

Merit of Nyāyamañjarī :

In the circle of scholars, there is little doubt regarding the pre-eminence of Jayanta's Nyāyamañjarī,

among works on Nyāyaśāstra. The names of our author's own works on Nyāya viz–Nāyyakalikā, Nyāyapallava and Nyāyamañjarī–point to the relative merit of the works. With superb mastery over Vedas, Mīmāmsā, Vyākaraṇa, Nyāya and Buddhistic works combined with poetic abilities, Jayanta has produced this wonderful book. The author's poetic excellence, sense of humour and vast vocabulary are evident every where in this work. The literary finesse and śāstraic depth of this work are best summed up in the following verses—

न्यायौषधिवनेभ्योऽयमाहृतः परमो रसः ।
इदमान्वीक्षिकीक्षीरान्नवनीतमिवोद्धृतम् ॥

Nyāyamañjarī Introductory Verse 7

सरसाः सदलङ्कारा: प्रसादमधुरा गिरः ।
कान्तास्तातजयन्तस्य जयन्ति जगतां गुरोः ॥

Kādambarīkathāsāra Verse 2

Nyāyamañjarī attracted the attention of many ancient scholars very early. The commentary called "Nyāyamañjarīgranthibhaṅga" by Cakradhara (published by L. D. Institute of Indology, Ahmedabad) bears testimony to this. Cakradhara often says—'anye vyacakṣate' and sometimes even gives the different readings acepc ted by other commentators. However, the only commentary available now is the above cited Nyāyamañjarī granthibhanga. In spite of the sweetness of language and lucidity of diction, Nyāyamañjarī has a good many knotty passages as noted by Cakradhara—

मधुरासु प्रसन्नासु ग्रन्थयोऽतिरसास्वपि ।
जयन्तोक्तिषु दृश्यन्ते क्वचिदिक्षुलतास्विव ॥

We hope that the ṭippaṇi provided in this edition will help in solving many problems of interpretation.

It must however be mentioned here that a Nyāya-mañjarī praised by Vācaspatimiśra in the following verse—

'अज्ञानतिमिरशमनीं परदमनीं न्यायमञ्जरीं रुचिराम् ।
प्रसवित्रे प्रभवित्रे विद्यातरवे नमो गुरवे ॥

(Nyāyakalikā)

is a different work. The reference to Nyāyamañjarī by Vācaspati here is, to a work of that name on Mīmāmsa by Trilocana. Hence, the surmise that Jyanta might be Vācaspati's teacher as made by some scholars lacks proof. Most probably, these two gaints of Indian Philosophy did not know each other, in spite of the proximity in time.

Jayanta's contribution to Nyāyaśāstra:

Among the three works by Jayanta on nyāya the first one, viz, Nyāyakalikā is just introductory work on the subject. As Jayanta himself says —

अजातरसनिष्यन्दमनभिव्यक्तसौरभम् ।
न्यायस्य कलिकामात्रं जयन्तः पर्यदीदृशत् ॥

Nyāyapallava, as the title suggests, can be expected to be an advanced work. However, it is not possible to say anything about it since it is not available now. Nyāyamañjarī exhibits the intellectual maturity of the author. It shows his grasp of the subject as well as his originality of thinking. A few points which would invite the attention of the scholars are as follows :

1) Jayanta accepts Saṅkhyā in the qualities (contrary to the dictum that a quality can not possess another quality).

2) He accepts bliss (ānanda) in Iśvara.

3) Super-sensory relation (alaukika sannikarṣa) is not accepted by Jayanta.

4) In egoistic knowledge (aham), what appears is only the body according to the author.

5) Jayanta asserts that even Mādhyamikas accept jñāna as a reality (tattva).

6) Authority (Prāmāṇya) of āgamas (including those of Buddhists is accepted) by Jayanta.

The above points show that Jayanta had an independent mind unfettered by dogma. If reason demanded, he never hesitated to accept any new idea or to reject any old idea. Hence, more investigation into the rich material in the Nyāyamañjarī will certainly yield very interesting and useful results.

Panditaratnam K.S. Varadacharya not only edited this work but also has written valuable commentary on this work, while he was in service as the Senior Research Assistant in the Oriental Research Institute, Mysore. Even after retirement, he has been kind enough to fill up the lucunae by way of seeing the work through the press. The Institute is grateful to him for the noble and valuable service.

While bringing out the present critical edition of Jayantabhaṭṭas' 'Nyāyamañjarī' in addition to the manuscripts reserved in the Oriental Research Institute, we have also made use of the manuscripts kindly lent by Vidwan Athmakur Dikshacharya, Retd. professor of vedanta, Maharajas Sanskrit College ,Mysore, the authorities of the Government Manuscript Oriental Library Madras and Ganganatha Jha Research Institute Allahabad. I acknowledge with thanks the help rendered by these scholars and Institutions.

Prof. K.S. Hegde, Vice-Chancellor of the Mysore University and Sri N. R. Venkatesh, I.A.S., Registrar, University of Mysore have given their full support to our efforts in publishing Sanskrit classics. I am very grateful to them and covet their help in future also.

It is a pleasent duty to acknowledgement the kind co-operation of the members of the syndicate of the university of Mysore, and the Advisory committee of the Oriental Research Institute in publishing rare Sanskrit works.

The authorities of the Mysore University Printing Press have extended their kind co–operation in this publication. I sincerely thank them and look forward to their continued co-operation in our effort to bring out other books.

M/s Jayanti Printers, Mysore, have printed this work in a short time. The neat printing and the nice get–up have made this volume more attractive. I wish to express my sincere thanks to them.

I hope that the scholarly world will receive this volume with delight.

Mysore
30-5-1983

H. P. MALLEDEVARU

भूमिका

दर्शनानि—

न केवलं भारतीयवाङ्मये, विश्ववाङ्मय एव भारतीयदर्शनग्रन्थानां स्थानमानादिकं अतीवाभिनन्दनार्हमिति जानन्त्येव निर्मत्सरा विश्वविद्वांसः। तदेतद्भारतीयदर्शनस्वरूपविभागादिविषये पराक्रान्तमेव बहुधा बहुभिस्सूरिभि-रिति नात्र तदधिकृत्य बहु वितन्यते। सारतस्तु—आस्तिक (वैदिक नास्तिक(अवैदिक)भेदेन दर्शनानि द्वेधा। आस्तिकदर्शनानि तार्किक-सांख्य-मीमांसाभेदेन त्रेधा। तत्र न्यायवैशेषिकभेदेन तार्किकदर्शनम्, निरी-श्वरसेश्वर(योग)भेदेन सांख्यदर्शनम्, पूर्वोत्तरभेदेन मीमांसादर्शनं च प्रत्येकं द्विविधम्। एवं नास्तिकदर्शनेषु बौद्धदर्शनं वैभाषिकसौत्रान्तिक योगाचारमाध्यमिकभेदेन चतुर्विधम्। आहत्य आस्तिकदर्शनानि षट्, नास्तिकदर्शनानि षडिति संक्षेपः॥

विद्यास्थानानि—

जयन्तभट्टस्तु—

'अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसान्यायविस्तरः।
पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश॥'
'पुराणतर्कमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः।
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश॥'

इति प्राचीनमार्षक्रममनुसरन् विद्यास्थानानि चतुर्दशेति वर्णयित्वा वेद-प्रामाण्यसंरक्षणार्थं न्यायविस्तरः प्रवृत्त इति वर्णयति ग्रन्थोपक्रमे॥

न्यायविस्तर:—

स चायं न्यायविस्तरः ग्रन्थदृष्ट्या महर्षिगौतमोपज्ञः वात्स्यायनोद्योतकरादिपोषितः, वाचस्पत्युदयनादिपरिरक्षितः सर्वेष्पिव शास्त्रेषु स्वप्रभावं प्रदर्शयन् सर्वं व्याप्य महान् वृक्ष इव विराजते एतद्दर्शनस्य स्वरूपवैशिष्ट्यादिकमधिकृत्यापि बहुभिर्बहुधा प्रपञ्चितमेव ॥

न्यायमंजरी—

सूत्रभाष्यकारैः गौतमवात्स्यायनमहर्षिभिः प्रदर्शिते तर्कमार्गे, प्रमाणसमुच्चयकारेण दिङ्नागेन दूषिते, तदुद्धाराय भारद्वाजेनोद्योतकरेण वार्तिकं व्यधायि । परन्तु उद्योतकरानन्तरं प्रमाणवार्तिककर्त्रा धर्मकीर्तिना वैदिकमार्गे सर्वेऽपि दूषिते, तत्परिहाराय पूर्वमीमांसाप्रक्रियामवलम्ब्य कुमारिलैः वार्तिकं व्यधायि । परन्तु तत्रापर्याप्तिं न्यूनताञ्च पश्यता जयन्तेनेयं न्यायमञ्जरी व्यधायि अत एवास्मिन् ग्रन्थे आन्तं धर्मकीर्तिप्रक्रिया खण्ड्यते तत्र तत्र, प्रदर्श्यते च न्यूनता कुमरिलवार्तिकग्रन्थे ॥

जयन्तभट्टः—

अप्रतिमप्रतिभाशालिनं स्वायत्तसर्ववाङ्मयं जयन्तभट्टं, अथवा भट्टजयन्तं अधिकृत्य नाधिकं साक्ष्यादिकं लभ्यते । यल्लभ्यते तदपि बहुभिरेतावतैव संगृहीतम् । तदीयकृतिरत्नरूपेयं न्यायमञ्जरी स्वसौरभं सर्वत्र प्रसारयन्ती तस्य कीर्तिं विस्तारयति दिगन्तेषु इति तु सन्तोषस्य स्थानम् ॥

स्वपाण्डित्येन, प्रतिभया, वश्यवाचा, धीरतादिनाऽयं ग्रन्थकारः सर्वानप्यतिशेत इति नात्युक्तिः स्यादेतद्ग्रन्थपरिशीलनरसिकानाम् । परन्तु इदमेवात्र खेदस्थानं यत्, अयं स्वस्वरूपानुगुणां कीर्तिं नावहति भारतीय दर्शनक्षेत्रे, यादृशीं वहन्ति कुमारिलोदयनवाचस्पत्यादय इति । 'पुण्यै

यशो लभ्यते' इत्येवोत्तरं वक्तव्यमत्र। अथाप्यागच्छता कालेन विद्वल्लोकः इमं ज्ञातुं प्रयतमानो दृश्यत इत्याप्यायते मनः। एतद्ग्रन्थस्यविषय-मधिकृत्य यद्यपि बहु वक्तव्यम्। सारतस्तु कथने विलक्षण एवायं ग्रन्थः। यथा हि नवीनशास्त्रग्रन्थेषु इतरसर्वशास्त्राणां उच्चावचं खण्डनं दृश्यते, न तथात्र पश्यामः। प्रत्युत परस्परपोषणं क्रियते? व्याकरणशास्त्रवैफल्य-माशंक्य, विस्तरेण तत्सार्थक्यं वर्णयति जयन्तः। 'पृथक्प्रस्थाना हीमाः विद्याः। प्रमाणविद्या चेयमान्वीक्षकी, न वाक्यार्थविद्या' इति न्याय-मीमांसास्त्रयोः विषयभेदं स्पष्टं प्रदर्श्य शास्त्रमर्यादां संरक्षति जयन्त इति आश्चर्यावहम्। वाक्यशास्त्रं हि मीमांसा। 'पदवाक्यप्रमाण' इति व्याकरणमीमांसान्यायशास्त्राणां यथासंख्यं विषयव्यवस्था। इमा मर्यादा कति वा पालयन्ति! परस्परमर्यादामतीत्य परस्परखण्डनमेव हि मण्डनं मन्यन्ते बहवः॥

मीमांसा शास्त्रं तर्करूपम्—

अत्र प्रसङ्गे इदमप्यवधेयं विमर्शकैः। पूर्वमीमांसोत्तरमीमांसा. सूत्राणि हि नयसूत्राणि इति सर्वसंप्रतिपन्नत्। तथा च तान्यपि न्यायरूपा-ण्येव। एवं तर्हि कथं शास्त्रभेद इति॥

सत्यम्! वाक्यसंबन्धिन्यायानामिति विपुलत्वात् तस्य भिन्न. शास्त्रत्वमनुमतं महर्षिभिः। अपि च 'वाक्यसंबन्धिन्यायाः' इत्यत्र वाक्यं-- वेदवाक्यमेव। स न्यायः लोकेऽप्युपयुज्यतां कामम्। शास्त्रं तु वेद-वाक्यानामर्थावधारणायैव प्रवृत्तम्। भारतीयानां वेदे गौरवातिशयः सुप्रसिद्धः। एतादृशगौरवभावनया मीमांसाशास्त्रं न्यायशास्त्ररूपमपि पृथ-क्कृतम्। एवं शास्त्रविषयमर्यादां प्रदर्श्य शास्त्राणां सौहार्दं संरक्षत्ययं जयन्त इत्ययमपि विशेषोऽस्य तद्ग्रन्थस्य॥

एतत्प्रसङ्गे एतद्ग्रन्थस्थैकैकविषयविमर्शनापेक्षया एतद्दर्शनक्षेत्रमधिकृत्य विमर्शनं ततोऽप्यत्यन्तं कुतूहलावहं स्यादिति भावनया कति चन विषयाः प्रस्तूयन्ते ॥

न्यायवैशेषिकदर्शने पदार्थाः ?

सप्तपदार्थवादिनः वैशेषिकाः, षोडशपदार्थवादिनः नैय्यायिका इति प्रसिद्धिः । 'द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्य-तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः' इति कणादसूत्रे द्रव्यादीनां पदार्थत्वं स्पष्ट मुक्तम् । युक्तं चैतत्—पदानि हि द्रव्यगुणक्रियाजातिवाचीनीति चतुर्विधानि महाभाष्यादिप्रसिद्धानि । एतन्मूलक एव बौद्धानां विकल्पचातुर्विध्यवादोऽपि । 'घटः' इत्यादीनि पदानि द्रव्यवाचीनि । 'नीलः' इत्यादीनि गुणवाचीनि । 'पाचकः' इत्यादीनी क्रियावाचीनि । 'गौः' इत्यादीनि जातिवाचीनि । एवञ्च द्रव्यादीनां पदार्थत्वं सर्वसम्मतम् ॥

न्यायसूत्रे तु 'प्रमाणप्रमेय—निग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसा-धिगमः' इत्येव वर्तते । एतेषां पदार्थत्वं वा, प्रमाणत्वादीनां पदार्थविभाज-कत्वं न कस्यापि सम्मतं, प्रसिद्धं वा । मुमुक्षुभिः प्रकर्षेण मेयानीमानीति प्रमेयसूत्रभाष्ये द्वादशानां प्रमेयत्वं प्रादर्शि । एवं सति 'नैयायिकाः षोडश पदार्थवादिनः, वैशेषिकाः सप्तपदार्थवादिनः' इति प्रसिद्धिः कथमायाता? इति कुतूहलमेव ॥

प्रमाणानि कति ?

एवमेव 'प्रमाणचतुष्टयवादिनः नैयायिकाः, प्रमाणद्वयवादिनः: वैशेषिकाः' इति प्रवादोऽपि । न्यायसूत्रे यद्यपि 'प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि' इति सूत्रे स्पष्टं प्रमाणगणना दृश्यते, परं तु नैवं वैशेषिकसूत्रे दृश्यत इत्यपि कुतुहलावहमेव । न्यायशास्त्रस्य हि 'प्रमाणशास्त्रम्' इति

प्रसिद्धिः। वैशेषिकशास्त्रं तु पदार्थशास्त्रम्—प्रमेयशात्रं। 'पदार्थधर्म-संग्रहः प्रवक्ष्यते' इति हि प्रशस्तपादचार्यप्रतिज्ञापि वैशेषिकसूत्रभाष्यस्था स्पष्टयतीमयर्थम् ॥

पदार्थाः सप्त ? षड्वा ?

वैशेषिकाः सप्तपदार्थवादिनो वा, षट्पदार्थवादिनो वेत्येतदप्यत्यन्त कुतूहलयैव। सूत्रे षण्णामेव ग्रहणात् षट्पदार्थवाद एव प्रामाणिक इति केचित्। आभावस्योत्तरत्र निरूपणात्सोऽपि सूत्रकारसम्मत ऐवेत्यपरे। सम्मतश्चेत् कुतः पूर्वमेव न परिगणित इति पूर्वे। असम्मतश्चेत् कुतः अनन्तरं निरूप्यत इति अपरे ॥

अभावः पदार्थो वा ?

परन्त्विदमत्र चिन्त्यम्। अभावः सप्तमः पदार्थः सूत्रकारसंमतश्चेत् षष्ठपदार्थस्य समवायस्य निरूपणानन्तरमेव निरूपणीयः। परन्तु न तथा निरूप्यते, किन्तु प्रसङ्गान्मध्य एव निरूप्यते। अतः क आशयः स्यात् सूत्रकर्तुः? एवं स्याद्वा। द्रव्यादयः पदार्थाः, पदस्य अर्थाः। पदानि किल चतुर्विधानि। तदर्थाश्च चतुर्विधाः। एवं द्रव्यगुणादीनां भेद एव एतत्सिद्धान्तप्राणभूतो विषयः। स च 'भेद'सिद्ध्यधीनः: भेदसिद्ध्यर्थ-मेव विशेषाख्यः पदार्थः स्वीकरणीयः संवृत्तः। एवं भेदे सिद्धे तयोस्संबन्धा-नुपपत्तेः बौद्धापादितायाः परिहाराय समवायः स्वीकरणीयः संवृत्तः। एवं षट्पदार्थाः समायाताः। अभावः एषु कुत्रान्तर्भवेत्। अनन्तर्भूतश्चेत् पदानि पञ्चविधानि वक्तव्यानि वा? नोच्यते केनापि। एवं सति अभावः कथं 'पदार्थः'?

किं बहुना ! 'अभावः' इति न पदम्, अपि तु न–भावः–अभावः इति समस्तपदम्, वाक्यम् । अतश्च अभावः न अखण्डः पदार्थः, किन्तु वाक्यार्थः —

यद्यपि नञः अभावः अर्थः, अथापि सः नियतसापेक्षः, प्रत्येकं प्रयोगानर्हः। द्रव्यगुणक्रियाजातिवाचिपदेषु हि स नान्तर्भूतः। वाददृष्ट्या बहु वक्तुं शक्यं पक्षद्वयेऽपि। प्रमेयदृष्ट्या तु अभावः न पदार्थः, नीलघटादिवत्। 'अभावः अखण्डपदार्थः' 'अभावत्वं अखण्डोपाधिः' इत्यादिकं तु भाणितिमात्रम्। एवञ्चाभावस्य कथं पदार्थगणनायां पठनप्रसङ्गः ? दुःखध्वंसरूपत्वं मोक्षस्याचक्षाणैः तस्य पदार्थत्वसंपादनायानन्तरकाल एवाभावस्यातिरिक्तत्वं समर्थितमिति विमर्शकाः। वस्तुतस्तु अभावस्वरूपं तु कुतूहलकार्येव ॥

तत्त्वज्ञानोपायः कः ?

एवमेव 'तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः' इत्यत्र तत्त्वज्ञानं ग्रन्थपठनरूपं, अथवा तच्चिन्तनापरपर्याययुक्तिपरिशीलनजन्यमित्येव बहवो मन्यन्ते। 'प्रत्यक्षपरिकलितमप्यर्थं अनुमानेन बुभुत्सन्ते तर्करसिकाः' इति हि प्रसिद्धम्। परन्तु द्रष्टव्यानीमानि गौतमसूत्राणि (अ ४. २–आह्नि.)

'दोषनिमित्तानां तत्त्वज्ञानादहङ्कारनिवृत्तिः' (१)

'समाधिविशेषाभ्यासात्' (३७)

'अरण्यगुहापुलिनादिषु योगाभ्यासोपदेशः' (४२)

'तदर्थं यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारो योगाच्चाध्यात्मविध्युपायैः' (४६)

'ज्ञानग्रहणाभ्यासस्तद्विद्यैश्च सह संवादः' (४७)

तं शिष्यगुरुसंब्रह्मचारिविशिष्टश्रेयोऽर्थिभिरनसूयुभिरभ्युपेयात्' (४८)

आपाततो दर्शने इमानि कस्यचन योगशास्त्रस्य सूत्राणीव प्रतीयन्ते। परन्तु न्यायशास्त्रमपि तत्त्वज्ञानाय योगशास्त्रमेवोपदिशति इति कुतूहलावहमेव ॥

तर्कस्य स्थानं कीदृशम् ?

एवं तर्हि तर्कस्य क्वोपयोग इति प्रश्नः स्यात्। इदमत्रोत्तरं चिन्तनीयम्—तर्को हि नाम न स्वतन्त्रं प्रमाणम्, न वा कस्य चनार्थस्य साधकम्; किन्तु प्रमाणानुग्राहकमात्रम्; प्रत्यक्षादिना गृहीतेऽपि प्रमेये ग्रहणस्याभासताज्ञानादिना बुद्धौ कलुषितायां समीचीने विषये प्रमाणं प्रतिष्ठापयति कर्कः ॥

मानवो हि बुद्धिजीवीति प्रसिद्धम्। सा तु बुद्धिः संशयविपर्ययादि रूपा अनेकविधा। अत एव सर्वानपि विषयान् संशय्य विचाराय प्रवृत्तिः मानवस्य सहजा। विचारः तर्कपरिशीलनरूपः। 'विचारशास्त्र'मिति प्रसिद्धं मीमांसाशास्त्रं तर्कपरिशीलनरूपमिति प्रसिद्धम्। एवञ्च प्रत्यक्षे परोक्षे वा विषयनिर्णये तर्कस्य स्थानं बुद्धिजीवीनः मानवस्य महत्तरमेव वर्तते ॥

तर्कः न स्वतन्त्रं प्रमाणम्—

परन्तु तर्कः न प्रमाणम्, किन्तु प्रमाणानुग्राहकमात्रमिति न विस्मर्तव्यम्। एतदभिप्रायकमेव 'तर्काप्रतिष्ठानात्' (ब्र. सू. २. १. ११) इति व्याससूत्रमपि। परन्तु प्रत्ययक्षदृष्टेऽपि विषये कुतूहलात् यथा तर्कविचारे प्रवर्तते, एवं संशयाभावेऽपि स्थूणानिखनन्यायेन दार्ढ्याय कविचारे प्रवृत्तिः मानवसहजा। परन्तु स्वतन्त्रः तर्कः नाथनिर्णायकः। अत एत मोक्षसाधनभूतं तत्त्वज्ञानं न तर्कसाध्यम्; किन्तु समाधिविशेषाभ्यासजन्यं न्याय शास्त्रकारसंमतमिति कौतूहलमेव। साधर्म्यवैधर्म्यतत्वज्ञानं 'धर्मविशेषप्रसूतात्' इति विशिषन् कणादोऽपि एवमेव मनुत इति स्पष्टम्। सन्त्येवमेव बहवो विषयाः कुतूहलकारिणः। निदर्शनमात्रमेतावदुक्तम् ॥

विमर्शनमार्गस्यादर्शभूतस्यास्य ग्रन्थस्य कर्ता जयन्तस्तु स्वशास्त्रमर्यादामनतिवर्तमानः, शास्त्रान्तरमर्यादामपि बहुमन्यमानः अतीवाभिनन्दनीयचरित एव। एनमधिकृत्यान्यत्र प्रस्तुतमिति नाधिकमत्र प्रस्तूयते ॥

एतद्ग्रन्थसंपादनमधिकृत्य--प्रथमसंपुटे सूचितमातृकात्रयेण'

१) अडयार् लैब्ररीस्था 'घ' संज्ञिता

२) मद्रास् प्राच्यकोशागारस्था 'ङ' संज्ञिता

३) अलहाबादनगरस्थगङ्गानाथझासंशोधनमन्दिरस्था 'च' संज्ञिता

इति तिस्रः मातृकाः अत्र संयोजिताः। अहमदाबादनगरे प्रकाशितः चक्रधरविरचितः 'न्यायमञ्जरीग्रन्थिभङ्ग' नामा व्याख्याग्रन्थोऽपि एतत्परिष्करणे महत उपकारायाकल्पत इति सकार्तज्ञ्यं स्मर्यते।

'तदियं वाङ्मयोद्यानलीलाविहरणोद्यमैः।
विदग्धैः क्रियतां कर्णे चिराय न्यायमञ्जरी ॥'

नव्यमङ्गलाभिजनः
वरदाचार्यः
(K. S. VARADACHARYA)

विषयानुक्रमणिका

	पृष्ठसङ्ख्या
[पंचममाह्निकम्—शब्दपरीक्षा 1–142]	
जातिवादः—	**1–47**
जात्यङ्गीकाराक्षेपः	1
जातेः प्रत्यक्षाद्यगम्यत्वम्	6
जातेः वृत्त्यनुपपत्तिः	7
जातिव्यक्त्योः संबन्धानुपपत्तिः	8
बौद्धैः भट्टोक्तजातिवादनिरासः	8d
अपोहसाधनम्	13
भट्टोक्तमपोहदूषणम्	14
बौद्धैः भट्टोक्तदूषणोद्धारः	21
सिद्धान्ते अपोहनिरासः	29
वृत्त्यनुपपत्त्यादिपरिहारेण जातिसाधनम्	34
पदशक्तिवादः—	**47–69**
जात्याकृत्योर्भेदः	47
आकृतिशक्तिनिरासः	48
व्यक्तौ शक्तिसाधनम्	57
जात्याकृत्योरपि शब्दवाच्यत्वम्	58
वाक्यार्थवादः—	**69–142**
वाक्यस्यार्थविषये विप्रतिपत्तिः	69
ज्ञानस्य वाक्यार्थत्वपक्षः	70
क्रियाया वाक्यार्थत्वपक्षः	73
फलस्य वाक्यार्थत्वपक्षः	76
पुरुषस्य वाक्यार्थत्वपक्षः	81
भावनाया वाक्यार्थत्वपक्षः	81
विधिस्वरूपनिरूपणम्	92
नियोगस्य वाक्यार्थत्वपक्षः	104

पृष्ठसङ्ख्या

निषेधस्थले विध्यर्थः 114
—फलस्यैव प्रवर्तकत्वनिरूपणम् 122
सिद्धान्ते वाक्यार्थनिरूपणम् 135

[षष्ठमाह्निकम्—शब्दपरीक्षा 143-262]

वाक्यार्थवादः 143-219
स्फोटवादः 143
स्फोटवादनिरासः 159
वाक्यार्थबोधनिरूपणम् 185
शाब्दबोधे स्वपक्षः 195
अभिहितान्वयवादः 202
अन्विताभिधानवादः 205
अन्विताभिधाननिरासः 212

वेदार्थावधारणक्रमः 219-262
व्याकरणस्य वैयर्थ्यशङ्का 222
व्याकरणस्य सार्थक्यम् 247

[सप्तममाह्निकम्—प्रमेयपरीक्षा 263-359]

प्रमेयनिर्देश 263
आत्मपरीक्षा 263-365
आत्मनः अहमर्थत्वम् 268
शरीरस्याहमर्थत्वम् 272
आत्मनोऽस्वयंप्रकाशत्वम् 273
आत्मनः ज्ञानरूपत्वाभावः 275
आत्मनः प्रत्यक्षत्वपक्षः 276
आत्मनोऽनुमेयत्वपक्षः 278
केवलव्यतिरेकिसाधनम् 279
पीलुपाकवादः 286
पिठरपाकवादः 287

	पुटसङ्ख्या
शरीरचैतन्यनिरासः	289
इन्द्रियचैतन्यनिरासः	290
मनश्चैतन्यनिरासः	292
विज्ञानात्मवादः	295
क्षणिकवादः	295
प्रत्यभिज्ञायाः ज्ञानद्वयरूपत्वम्	309
क्षणिकवादनिरासः	317
प्रत्यभिज्ञास्वरूपम्	329
आत्मनो नित्यत्वम्	348
आत्माद्वैतनिरासः	351
जन्मान्तरसमर्थनम्	355

[अष्टममाह्निकम्—प्रमेयपरीक्षा 360–429]

शरीरपरीक्षा	360–365
इन्द्रियपरीक्षा	365–381
चक्षुरादिलक्षणम्	366
इन्द्रियाणां भौतिकत्वम्	367
इन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वम्	370
त्वगिन्द्रियैकवादनिरासः	376
कर्मेन्द्रियनिरासः	378
इन्द्रियार्थपरीक्षा	381–386
बुद्धिपरीक्षा	386–408
सांख्यमतम्	387
सांख्यमतनिरासः	394
सत्कार्यवादनिरासः	400
मनःपरीक्षा	408
प्रवृत्तिपरीक्षा	413
दोषपरीक्षा	515

पुटसङ्ख्या

प्रेत्यभावपरीक्षा 418-424
परमाणुसाधनम् 420
जगदारम्भः 421
फलपरीक्षा 424
दुःखपरीक्षा 426

[नवममाह्निकम्—प्रमेयपरीक्षा 430-522]

अपवर्गपरीक्षा 430
वेदान्तिमतनिरासः 431
बौद्धमतनिरासः 439
जैनमतनिरासः 439
मोक्षोपायः 440
ज्ञानकर्मसमुच्चयवादः 455
ब्रह्माद्वैतवादनिरासः 44
शब्दाद्वैतवादनिरासः 477
विज्ञानाद्वैतवादनिरासः 487
असत्ख्यातिनिरासः 505
आत्मख्यातिनिरासः 507
अवयविसमर्थनम् 515
शून्यवादनिरासः 518

[दशममाह्निकम्—संशयादिपरीक्षा 522-583]

संशयपरीक्षा 522-540
विभागजविभागः 530
कारणत्रैविध्यम् 536
प्रयोजनपरीक्षा 540
दृष्टान्तपरीक्षा 542
सिद्धान्तपरीक्षा 544
अवयवपरीक्षा 550

पृष्ठसङ्ख्या

परार्थानुमानसाधनम्	551
केवलान्वयिनिरूपणम्	561
केवलव्यतिरेकिसाधनम्	567

[एकादशमाह्निकम्—तर्कादिपरीक्षा] 584-644

तर्कपरीक्षा	584
निर्णयपरीक्षा	592
वादपरीक्षा	596
जल्पपरीक्षा	599
वितण्डापरीक्षा	600
हेत्वाभासपरीक्षा	603
सव्यभिचारः	605
विरुद्धः	612
सत्प्रतिपक्षः	614
असिद्धः	622
बाधितः	632
छलपरीक्षा	635
वाक्छलम्	637
सामान्यच्छलम्	639
उपचारच्छलम्	641

[द्वादशमाह्निकम्—जात्यादिपरीक्षा 645–718]

जातिपरीक्षा	645–677
साधर्म्यवैधर्म्यसमौ	651
उत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यसमाः	653
प्राप्त्यप्राप्तिसमौ	655
प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमौ	656
अनुत्पत्तिसंशयसमौ	658
प्रकरणसमाहेतुसमौ	660

	पृष्ठसङ्ख्या
अर्थापत्त्यविशेषसमौ	662
उपपत्तिसमः	665
उपलब्ध्यनुपलब्धिसमौ	666
अनित्यनित्यकार्यसमाः	669-670
षट्पक्षी	673
निग्रहस्थानपरीक्षा	677–717
प्रतिज्ञाहानिः	681
प्रतिज्ञान्तरम्	683
प्रतिज्ञासंन्यासः, हेत्वन्तरम्	689-690
अर्थान्तरम्, निरर्थकम्	692
अविज्ञातार्थम्, अपार्थम्	695-696
अप्राप्तकालम्, न्यूनम्, अधिकम्	698
पुनरुक्तम्, अननुभाषणम्	700–703
अज्ञानम्, अप्रतिभा	706
पर्यनुयोज्योपेक्षणम्	711
निरनुयोज्यानुयोगः	713
अपसिद्धान्तः	714
ग्रन्थोपसंहारः	717

न्या य म ञ्ज री

[द्वितीयसंपुटः]

न्यायसौरभाख्यटिप्पणीसंयुता

॥ श्रीः ॥

श्रीमज्जयन्तभट्टविरचिता

न्या य म ञ्ज री

न्यायसौरभाख्यटिप्पणीसंयुता

सप्तममाह्निकम्—शब्दपरीक्षा

[अप्रत्यक्षीकाराक्षेपः]

*प्र[1]प[1]न्नाय विपन्नानां दुःखितानां सुखात्मने ।
संपूर्णाय दृढाशानां नमः कारणबन्धवे ॥

अथ यदुक्तं (प्र. सं. 412 पु.) वास्तवस्य शब्दार्थस्याविद्यमानत्वादर्थासंस्पर्शिनः शब्दा इति—तत् प्रतिविधीयते ॥

---

* प्रपन्नायेति । कर्मणि क्तः । विपन्नानामिति कर्तरि शेषे वा षष्ठी । अथवा सर्वत्र ऐकरूप्येण विपन्नानामित्यादौ—निर्धारणे षष्ठी । दृढाशानां—अपूर्णानामिति यावत् । आशा हि अपूर्णतैव । विपन्नानां जीवानां मध्ये तैः रक्षकत्वेन प्रपन्नः । विपन्नकर्तृकप्रपत्तिकर्मीभूत इत्यर्थः । नित्यापूर्णानामिति यावत् । अपूर्णतैव आशानिदानम् । विपन्नानां, दुःखितानां, दृढाशानां इतिपदैः जीवानां निर्देशेन—प्रपन्नाय, सुखात्मने, संपूर्णाय इति पदैः परमात्मनश्च निर्देशेन जीवपरमात्मनोश्चेतनत्वेन साम्येऽप्यत्यन्तवैलक्षण्यमभिहितम् । जीवानां दृढाशत्वादेव दुःखित्वम्, दुःखित्वादेव विपन्नत्वं च सूचितम् । तथा ईश्वरस्यापि संपूर्णत्वादेव सुखात्मत्वं, तत एव च प्रपन्नत्वं च सूचितम् । परमात्मनि सुखसद्भावः जयन्तभट्टसंमतः ॥ कारणबन्धवे—जगत्कारणभूत-

---

1. स–घ

[शब्दः द्विविधः]

द्विविधः शब्दः—पदं, वाक्यं च। तत्र पदार्थपूर्वकत्वात् वाक्यार्थस्य प्रथमं पदार्थो निर्दिश्य निरूप्यते ॥

[पदमपि द्विविधम्]

पदं च द्विविधं—नाम, आख्यातं च। *उपसर्गनिपातकर्मप्रवचनीयानामपि नामस्वेवान्तर्भावमाचक्षते। †तदुक्तं 'सुप्तिङन्तं पदम्' (पा.सू. 1-4-14) इति। इहापि सूत्रकृदाह 'ते विभक्त्यन्ताः पदम्' (न्या. सू. 2-2-60) इति। तत्र तिङन्तपदार्थचिन्ता वाक्या[1]र्थविचारा[1]वसर एव करिष्यते, ‡तदौपयिकत्वात्। सुबन्तानां त्वर्थोऽयमुच्यते ॥

बन्धवे। अथवा 'समोऽहं सर्वभूतेषु' इति' वदन्नपीश्वरः 'ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम्' इति भक्त्याख्यकारणेन चेतनानां बन्धुर्भवतीति सः कारणबन्धुः। अन्यथा हि लोकवैषम्याकुली। तथोक्तं—'सर्वज्ञोऽपि च देवेशः सदा कारुणिकोऽपि सन्। संसारतन्त्रवाहित्वाद्रक्षापेक्षां प्रतीक्षते' इति ॥

* **उपसर्गाः** — क्रियायुक्ताः प्रादयः। **निपाताः** — चादयः। **कर्मप्रवचनीयाः**— 'अनुर्लक्षणे' (पा. सू. 1-4-84) इत्याद्युक्ताः 'अनु' इत्यादयः ॥ तथा च पदार्थो द्विविदः—सिद्धः साध्यश्च। तत्र सिद्धार्थवाचकं नामपदम्, साध्यार्थवाचकं आख्यातपदमिति वस्तुस्थितिः। तेन 'चत्वारि पदजातानि' नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदेन' इति यास्कवचनमापातत इत्युक्तं भवति ॥

† पदद्वैविध्ये वृद्धसम्मतिमाह—**तदुक्तमिति**—तथा च निपातादीनां सुबन्तापरपर्यायनामपदेष्वेवान्तर्भाव इत्याशयः ॥ यद्यपि 'शक्तं पदम्' इति प्रसिद्धं पदलक्षणम्; अथापि 'ते विभक्त्यन्ताः पदम्' इति गौतमोक्तेः न तत् प्रत्याख्यातुं शक्यम्। अन्यथा 'घटम्' इत्यादीनामपि वाक्यत्वेन व्यवहारप्रसङ्गः। अतः 'शक्तं पदम्' इति परीक्षकानां शास्त्रीयं लक्षणम्। 'विभक्त्यन्तं पदम्' इति च लौकिकानां व्यावहारिकं लक्षणमिति व्यवस्था ज्ञेया ॥

‡ **तदौपयिकत्वात्**—वाक्यार्थोपयुक्तत्वात्। क्रियायां हि वाक्यं समाप्यते ॥

---

1. र्थी-ग.

[नामपदानि चतुर्विधानि]

ते च चतुर्विधाः सुबन्ताः पदात्मानः शब्दा भवन्ति—जातिशब्दाः, [1]क्रियाशब्दाः, गुणशब्दाः, *द्रव्यशब्दाः इति ॥

तत्र गवादिजातिशब्दानां गोत्वादिजात्यवच्छि[1]न्नं[1] व्यक्तिमात्रमर्थः, †यस्तद्वानिति नैय्यायिकगृहे गीयते ॥

[गवादिपदानां जातिवाचकत्वाक्षेपः]

ननु! शुक्लादिगुणाधिकरणं क्रियाश्रयश्च द्रव्यं व्यक्तिः, सास्नाद्यवयवसन्निवेशात्मिका आकृतिः, शाबलेयादिसकलगोपिण्डसाधारणं रूपं जातिरिति व्यक्त्याकृतिजातिसन्निधाने‡ समु[2]च्चा[2]रित एष गोशब्दः कथमितरतिरस्कारेण तद्वन्मात्रवचनतामवलम्बेत?

[जातिविचारोपक्षेपः]

आह—वितता खल्वियं§ कथा; [3]चर्च[3]यिष्यते तावत्। इदं तु चिन्त्यताम्—जातेरेव प्रमाणातीतत्वेन शशशृङ्गवदविद्यमानत्वात् कथं तद्वान् पदार्थो भविष्यति?

---

* द्रव्यशब्दाः—एत एव संज्ञाशब्दाः यदृच्छा शब्दा इत्युच्यन्ते। यथा प्राचां घटादिशब्दाः। नव्यानां डित्थादिशब्दाः।

† तद्वान्—जातिमान्। तथा च अनुगमार्थमेव जात्यपेक्षेति भावः॥ तथा च जात्यादिवाचकत्वं प्रवृत्तिनिमित्ततया विवक्षितम्। गोशब्दाः जातिं, शुक्लशब्दाः गुणं, पाचकादिशब्दाः क्रियां, डित्थादिशब्दाः द्रव्यं (संज्ञां) च निमित्तीकृत्य प्रवृत्ताः इत्यर्थः॥

‡ सन्निधानं—उपस्थापनम्। त्रीणि ह्येतानि पदेन प्रतिपत्तुं शक्यानि॥ एवं सति कथं पदानि व्यक्तिवचनानीति निष्कर्षः?

§ इयं कथा—पदानामर्थः किं व्यक्तिः, उताकृतिः, उत जातिः, उत द्रव्यं, अन्यं वा इति विचारः॥

---

[1] न्न—ग [2] च्चा—घ [3] वर्त—ख.

[जातिः न प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धा]

तथाहि—न तावत् सामान्यग्रहणनिपुणमक्षजं* ज्ञानं भवितुमर्हति, तस्य पूर्वापराननुस्यूतस्वलक्षणमात्रपरिच्छेदपरिसमाप्तव्यापारत्वात् ॥

समानवृत्तिता नाम सामान्यस्य निजं वपुः ।
कथं स्पृशति †सापेक्षं अनपेक्षाऽक्षजा मतिः ॥ २ ॥

[जातेः प्रत्यक्षत्वासंभवः]

समानेष्वाक[1]लि[1]तेषु तद्वृत्तिसाधारण[2]रूपम[2]वधाय सामान्यं गृह्यत इति सापेक्षं तत्स्वरूपग्रहणम् । इयं च प्रथमनयनसन्निपादसमुद्भू[3]ता[3] मतिः पूर्वापरानुसन्धानवन्ध्या निरपेक्षा कथं तद्ग्रहणाय प्रभवेत् ?

तत्पृष्ठभाविनस्तु विकल्पाः स्वभावत एव वस्तुसंस्पर्शकौशल-शून्यात्मान इति तद्विषयीकृतस्यापि सामान्यस्य न परमार्थसत्त्वं भवितुमर्हति ॥

[अनुमानं, शब्दो वा न जातौ प्रमाणं भवेत्]

न चानुमानं, शब्दो वा सामान्यस्वरूपवास्तवत्वव्यवस्था[4]पन[4]सामर्थ्य-मश्नुते, शब्दलिङ्गयो[5]र्विकल्पवि[5]षयत्वेन वस्तुग्राहित्वासंभवात् । तत्प्रा-प्त्यादिव्यवहारस्तु प्रकारान्तरेण ‡दर्शयिष्यते (पु. 27–32) ॥

* अक्षजमित्यादि—स्वलक्षणापरपर्यायं निर्विकल्पकमित्यर्थः । प्रथमसंपुटस्य 236–257 पुटा द्रष्टव्याः ॥

† सापेक्षमिति—सामान्यग्रहणं तु त्रैकालिकवस्तुस्फुरणसापेक्षम् । इन्द्रियं वर्तमानैकविषयकम् । ततश्च कथं इन्द्रियेण सामान्यग्रहणमिति सारम् । अनपेक्षा—पूर्वापरवस्तुग्रहणनिरपेक्षा ॥

‡ दर्शयिष्यत इति—अनादरे । वस्तुतस्तु दर्शितमिदं पूर्वमपि ॥ (प्र॰ सं. 62 पु.)

[1] णि–ग [2] म–घ [3] त–ख [4] पर–क [5] वि–क.घ.

[जातिव्यक्त्योः पृथगनुपलंभाच्चाभेदः]

अतश्च न व्यक्तिव्यतिरि[1]क्तं[1] सामान्यं, भेदेनानुपलंभात्। [2]त[2]था हि कुवलयामलकबिल्वादीनि करतलवर्तीनि पृथगवलोक्यन्ते, न जाति-व्यक्ती इति न तयोर्भेदः ॥

[जातिव्यक्त्योस्समानदेशत्वाच्चाभेदः]

*देशभेदस्य चाग्रहणात्। यतः खलु यतो[3]ऽति[3]रिक्तं, तत् तदधिष्ठि-तदेशव्यतिरिक्तदेशाधिष्ठानमवधार्यते, घटादिव पटः; न चैवं जाति-व्यक्ती इति न तयोर्भेदः ॥

[जातिव्यक्त्योः भिन्नबुद्ध्यविषयत्वाच्चाभेदः]

अतश्चैवं—तदग्रहे तद्बुध्यभावात्। यद्धि यतो व्यतिरिक्तं, तत तस्मिन्नगृह्यमाणेऽपि गृह्यते, घटादिव पटः। न च व्यक्तावनुपलभ्य-मानायां जातिरुपलभ्यते। तस्मान्न ततोऽसौ भिद्यते ॥

[जातेः वृत्त्यनुपपत्तिः]

तद्वृत्तित्वात्सामान्यस्य तदग्रहे तदनुपलब्धिरिति चेत्—न—वृत्त्यनुप-पत्तेः। किं प्रतिपिण्डं कार्त्स्न्येनवर्तते जातिः? उतैकदेशेन? इति। द्वयमपि चानुपपन्नम् ॥

†पिण्डे सामान्य[4]मेकत्र[4] यदिकात्स्न्येन वर्तते ।
तत्रैवा[5]स्य[5] समाप्तत्वात् न स्यात्पिण्डान्तरे ग्रहः ॥ ३ ॥
एकदेशेन वृत्तौ तु गोत्वजातिर्न कुत्रचित् ।
समग्राऽस्तीति, गोबुद्धिः प्रतिपिण्डं कथं भवेत्‡ ॥ ४ ॥

---

* यद्यपि—अवयवावयव्यादिषु नास्ति देशभेदः, तथापि तैरवयवी नाङ्गी-क्रियते इति स्मर्तव्यम् ॥

† एकत्र—एकस्मिन् पिण्डे इत्यन्वयः। समाप्तिः – अपरिशेषः ॥

‡ पटैकदेशभूततन्तौ न हि पटबुद्धिः प्रामाणिकी। अभ्युपगम्येदं दूषणम् ॥

---

[1] क्तं—क [2] य—क [3] व्यति—घ [4] मन्यत्र—ख [5] ष्य—घ.

[जातेः अनुगतत्वानुपपत्तिः]

जातेश्च निरवयवत्वात् न केचिदेकदेशाः सन्ति, यैरेषा प्रतिपिण्डं वर्तेत न चैकत्र पिण्डे समाप्य वर्तमाना पिण्डान्तरे समा[1]प्यैव[1] वर्तितुमर्हति; समाप्तस्य *पुनरुत्पत्तिं विना समाप्त्यन्तरानुपपत्तेः। तथाभूतस्य च वृत्तिप्रकारस्य क्वचिदप्यदर्शनात् ॥

[जातिव्यक्त्योः समवायासंभवः]

या च समवायात्मिका पिण्डेषु वृत्तिः सामान्यस्य औलूक्यैरुच्यते, तामपि न बुध्यामहे वयम्। 'अयुतसिद्धा[2]नामाधार्या[2]धारभूतानां यः सम्बन्ध इहप्रत्ययहेतुः स समवायः' (प्र. भा. द्रव्ये)—इति यदुच्यते—तद्विप्रतिषिद्धम्। अयुतसिद्धता च, सम्बन्धश्चेति कथं सङ्गच्छेत? पृथक्सिद्धे हि वस्तुनी कुण्डबदरवत् अन्योन्यं सम्बध्येते, स्त्रीपुंसवद्वा। अयुत[3]सिद्धत्वे[3] तु† तदेकत्वात् किं केन सम्बध्ये[4]त? न ह्यहं मयैव सम्बध्ये[4] ॥

[द्रव्यगुणयोरपि सम्बन्धासंभवः]

द्रव्यगुणयोरपृथक्सिद्धयोरपि सम्बन्धो विद्यत एवेति चेत्, तदिदमुन्मत्तस्योन्मत्तसंवर्णनम्, गुणिनोऽपि गुणव्यतिरिक्तस्यानुपलम्भात्। अयं गुणी रूपादिभ्यो अर्थान्तरत्वेन नात्मानमुपदर्शयति, व्यतिरेकं च तेभ्यो वाञ्छतीति चित्रम् ॥

---

* उत्पत्तिः—स्वरूपावाप्तिः। एकस्मिन् घटे परिसमाप्तं चेत् घटत्वं, नूतनतयोत्पद्यमाने घटे घटत्वं तेनैव सह लब्धस्वरूपं सत् तत्र वर्तेत इति वक्तव्यम्। ततश्च सामान्यं, अनित्यं अननुगतं च स्यादिति भावः ॥

† तदेकत्वादिति—अन्यथा हि युतसिद्धतैव स्यात् कुण्डबदरयोरिव। अयुतसिद्धे हि वस्तुनी समानदेशेऽभ्यते। समानदेश समानकाल च सम्मते। समानदेशकालयोस्तु वस्तुनोः न वास्तविकभेदः, किन्तु शब्दादिभेदमात्रम्। अस्ति हि वस्त्वैक्येऽपि शब्दभेदः, घटः कुंभ इत्यादि। ततश्च सम्बन्धासंभवः। अधिकमन्यत्र ॥

---

[1] प्यैव—घ [2] मा—ख [3] सिद्धे—क [4] ते—ख.

[युतसिद्धिशब्दार्थनिर्णयः]

यदपि नित्यानित्यविभागेन [1]युत[1]सिद्धेः स्वशास्त्रे परिभाषणं कृतं—'नित्यानां परमाणूनां पृथग्गतिमत्त्वं युतसिद्धिः। अनित्यानां तु *युताश्र[2]य[2]समवायित्वम्। विभूनां परस्परमाकाशादीनां सम्बन्ध एव नास्ति, (प्र॰ भा॰ गुण) इति तदपि प्रक्रियामात्रम्—नानात्वेन सिद्धिः—निष्पत्तिः, ज्ञप्तिर्वा युतसिद्धि[3]रित्यु[3]च्यते। तद्विपर्ययादयुतसिद्धिः—ऐक्येन सिद्धिरवतिष्ठते। तथा च सति सम्बन्धो दुर्वचः॥

[अवयवावयविनोरपि समवायासंभवः]

अवयवावयविनोरपि समवायात्मा सम्बन्ध एवमेव परिहर्तव्यः। यथाऽऽह भट्टः—(श्लो॰ वा॰ 1-1-4-146)

†'नानिष्पन्नस्य सम्बन्धः निष्पत्तौ युतसिद्धता' इति॥

परमाण्वाकाशयोः, परमाणुकालयोश्च सम्बन्ध इष्यते, नाकाशकालयोरन्योन्यं—इति प्रक्रिये[4]वेयमिति[4] [5]अल[5]मवान्तरचिन्तनेन। तस्मान्न जातिव्यक्त्योः काचित् वृत्तिरुपपद्यते॥

[जातिव्यक्त्योः स्वरूपमपि न संबन्धः]

‡सुशिक्षितास्तु—रूपरूपिलक्षणमाचक्षते जातिव्यक्त्योः सम्बन्धम्—सोऽपि नोपपद्यते। रूपशब्दः किं शुक्लादिवचनः? आकारवचनः? स्वभाववचनो वा?

---

* युतेति—'युतेष्वाश्रयेषु समवायः' इति कन्दली। तथा च आश्रयमन्तरा पृथगनवस्थानं अयुतसिद्धिरिति भावः॥

† अवयवी यदा न निष्पन्नः तदा संबन्धः कयोः? यदि निष्पन्नः तर्हि स्वातन्त्र्यमागतमिति तयोर्युतसिद्धिरेव वक्तव्या॥

‡ सुशिक्षिताः—प्राभाकरा इति चक्रधरः। परंतु प्रकरणपंचिकादौ समवायोऽङ्गीकृतः। अतः प्राचीनैर्मीमांसकैरतिरिक्ततया स नाङ्गीकृत इति ज्ञेयम्॥

---

[1] अयुत—घ [2] यि—ख [3] र—घ [4] ति—ख [5] कि—क.

शुक्लादिवचनत्वे नीरूपाणां पवनमनःप्रभृतीनां द्रव्याणां गुणकर्मणां च सामान्यशून्यता स्यात् ॥

आकारवचनत्वेऽपि अवयवसन्निवेशरहितानां तेषामेव गुणादीनां सामान्यव[1]त्ता[1] न प्राप्नोति ॥

*स्वाभाववचनत्वे तु जातिजातिमतोरव्यतिरेक एव भवेत् ॥

अवभाति हि भेदेन स्वभावो 'न[2] स्वभाविनः ।
शब्दातिरिक्ततैवेयं न तु वस्त्वतिरिक्तता ॥ ५ ॥

[स्वरूपस्य संबन्धरूपत्वासंभवः]

किंचेदं रूपं नाम ? किं वस्त्वेव ? वस्तुधर्मः ? वस्त्वन्तरं वा? वस्त्वन्तरं तावन्न प्रतिभातीत्युक्तम् ॥

वस्तुधर्मोऽपि तद्व्यतिरिक्तया स्थि'तः[3] न चकास्त्येव । † अव्यतिरेके च सम्बन्धवाचोयुक्तिरनुपपन्नेत्युक्तम् ॥

न च रूपरूपित्वलक्षणः सम्बन्धः संयोगसमवायव्यतिरिक्तः कोऽपि श्रोत्रियैः विविच्य व्याख्यातुं शक्यते—यथा ईदृगिति । तस्मात् वाचोयुक्तिनूतनतामात्रमि'ह[4] कृतम् , न त्वर्थः कश्चिदुत्प्रेक्ष्यत इत्यलं प्रसङ्गेन ॥

[प्रकारान्तरेण वृत्त्यनुपपत्तिः]

अपि चेयं जातिः—

*सर्वसर्वगता वा स्यात् पिण्डसर्वगताऽपि वा ।
सर्वसर्वगतत्वे स्यात् कर्कादावपि गोमतिः ॥ ६ ॥

---

* संबन्धस्य वस्त्वभिन्नत्वे संबन्धिन्या जातेरपि वस्त्वभिन्नत्वमावश्यकमिति जातिरिति, घटः कलशः इत्यादिवत् शब्दभेदमात्रं, न तु तस्या अतिरिक्तत्वसिद्धिः ॥

† 'किं वस्त्वेव' इति कल्पस्योत्तरमिदम् ॥

‡ प्रमाणवार्तिकादौ (1, 40–163 श्लो) विस्तरेणोक्तं संगृह्णाति—सर्वेत्यादि ॥ सर्वसर्वगता—सर्वस्मिन्नपि व्याप्ता ॥ कर्कः—सिताश्वः ॥ शाबलेयः—चित्रगौः ॥

---

[1] तां–घ [2] हि–घ [3] तौ–घ [4] दं–घ.

अश्वधीः शाबलेयादौ उष्ट्रबुद्धिर्गजादिषु ।
पदार्थसङ्करश्चैवं अत्यन्ताय प्रसज्यते ॥ ७ ॥

[जातेरतिरिक्तत्वे साङ्कर्यं दुर्वारम्]

अथापि *व्यक्तिसामर्थ्यनियमान्नैष सङ्करः ।:
न हि कर्कादिपिण्डानां [1]गोत्वादि[1]व्यक्तिकौशलम् ॥ ८ ॥
मैवं, खण्डाद्यभिव्यक्तमपि गोत्वमनंशकम्† ।
सर्वत्रैव प्रतीयेत न वा सर्वगतं भवेत् ॥ ९ ॥
तद्देशग्रहणे तस्य न हि किञ्चिन्नियामकम् ।
दीपवद्व्यंजकः पिण्डः ‡न तु तत्पिण्डवृत्ति[2]तत्[2] ॥ १० ॥
सर्वत्रागृह्यमाणं च सर्वत्रास्तीति [3]को नयः[3] ?
सर्वसर्वगतं तस्मात् न गोत्वमुपपद्यते ॥ ११ ॥
पिण्डसर्वग[4]तत्वे तु[4] काममेतददूषणम् ।
किन्तु नैवाद्य जातायां गवि गोप्रत्ययो भवेत् ॥ १२ ॥

[जातौ अनुपपत्त्यन्तराणि]

पिण्डे नासीदसंजाते जातिः, जाते च विद्यते ।
संक्रामति न चान्यस्मात् पिण्डादन्यत्र निष्क्रिया ॥ १३ ॥
आयात्यपि न तं पिण्डं अयोज्झति पुरातनम् ।
न चांशैर्वर्तते तत्र कष्टा व्यसनसन्ततिः ॥ १४ ॥

---

* व्यक्तिसामर्थ्यं—अभिव्यञ्जनसामर्थ्यम् ॥

† खण्डगोपिण्डेन अभिव्यक्तं गोत्वं पूर्णश्रृङ्गगवि कथं स्यात् ? यदि स्यात्, तर्हि गोभिन्नेऽपि कुतो न स्यात् ?

‡ न त्विति—'पिण्डसर्वगतापि वा' इति किल द्वितीयः विकल्पः ॥ 'न तु तत्पिण्डवृत्ति तत्' इत्यत्र सर्वगतत्वमेव हेतुः ॥

---

[1] नाशंक्यं–घ   [2] कः–क   [3] मेऽन्वयः–ख   [4] तं तत्र–क.

[भट्टोक्तजातिवादः]

भाट्टास्तु ब्रुवते—भिन्नाभिन्न[1]मेकं वस्तु अनुयायि च व्यावृत्तं च। यत् तस्यानुगामि रूपं, तत् सामान्यम्; यत् व्यावृत्तं, स विशेषः। तथा हि[1] (श्लो॰ वा॰ 1-1-5-आकृति. 5)—

[2]'सर्ववस्तुषु बुद्धिश्च[2] व्यावृत्त्यनुगमात्मिका।
जायते द्व्यात्मकत्वेन विना *सा च न सिध्यति'॥

केवलविशेषात्मकपदार्थपक्षे सामान्यप्रतीतेरनालम्बनत्वं, सामान्यमात्रवादे च विशेषबुद्धेरनुपपत्तिः॥—(श्लो. वा॰ 1-1-5-आकृति. 7)

†'न चाप्यन्यतरा भ्रान्तिः उपचारेण [3]चेष्यते।[3]
दृढत्वात् सर्वदा बुद्धेः भ्रान्तिः स्याद्भ्रान्तिवादिनाम्'॥

न हि मिहिरमरीचिनिचयनीरप्रतीतिवत्, सामान्यप्रत्ययोपमर्देन [4]विशेष[4]प्रतीतिः, विशेषप्रत्ययोपमर्देन वा सामान्यप्रतीतिरुदेति; किन्तु अविरोधेनैव युगपदुभयावभासः। अत एव ‡निर्विकल्पबोधेन द्व्यात्मकस्यापि वस्तुनो ग्रहणमुपेयते॥

[भट्टोक्तजातिवादनिरासः]

तदेतदभिधीयमानमेव न मनोज्ञमिवाभाति।

नानारू[5]पत्वमेकस्या[5]विरुद्धं वदता स्वयम्।
§दूषणा[6]ख्या[6]नमौखर्यमस्माकमपवारितम्॥

---

* सा च बुद्धिरित्यनुकर्षः—वस्तुनः द्व्यात्मकत्वं—अनुवृत्तिव्यावृत्त्यात्मकत्वं—सामान्यविशेषात्मकत्वं विना तादृशी बुद्धिः न भवेत्॥

† अन्यतरा—बुद्धिरित्यनुकर्षः। अनुवृत्तव्यावृत्तबुद्ध्योरन्यतरायाः भ्रमत्वं गौणत्वं वा न वक्तुं शक्यं, कदापि बाधकप्रत्ययाद्यभावात्॥

‡ निर्विकल्पेति—अयं विषयः पूर्वसंपुटे 252 पुटे द्रष्टव्यः॥

§ मौखर्यं—मुखरस्य भावः। 'दुर्मुखे मुखराबद्धमुखौ'॥

---

[1] मेकं—ख [2] वस्तुबुद्धिर्हि सर्वत्र—ख [3] गम्यते—ख [4] विषय—क
[5] पं त्वयैकस्य—ख [6] दा—ख॰

तदेव सामान्यं, स एव विशेषः, तदेवैकं, तदेव नाना, तदेव नित्यं, तदेवानित्यं, तदेवास्ति,[1] तदेव नास्ति इति जैनोच्छि[1][2]ष्ट[2]मिदमुच्यते। उच्यमानमपि न शोभते—

दृष्टत्वान्न विरोधश्चेत् न तथा तदवेदनात् ।
*उक्तं हि नानुवृत्तार्थग्राहिणी नेत्रधीरिति ॥

विचित्र[3]विकल्प[3]प्रबन्धविप्रलुब्धबुद्धयः खल्वेवं मन्यन्ते। भवन्तु ते। न त्वेकं वस्तु बहुरूपं भवितुमर्हति ॥

[वस्तूनामद्व्यात्मकत्वम्]

एकं हि वस्तुनो रूपं, इतरत् कल्पनामयम् ।
नानुवृ[4]त्त[4]विकल्पेषु विस्रंभ उचितः सताम् ॥
†प्रागितो ह्यन्यसंस्पर्शनैरपेक्ष्येण दृश्यते ।
स्वलक्षणं, अतो भदः तात्त्विकोऽनुगमो मृषा ॥
दृढादृढत्वमक्षुण्णमपरीक्ष्यैव संविदाम् ।
द्वयप्रतीतिमात्रेण द्वयाऽभ्युपगमो भ्रमः ॥
‡न नेति प्रत्ययादेव मिथ्यात्वं केवलं धियाम् ।
किन्तु युक्तिपरीक्षापि कर्तव्या सूक्ष्मदर्शिभिः ॥

[निर्विकल्पकं न द्व्यात्मकंगोचरम्]

न चैकं §शबलं वस्तु निर्विकल्पकगोचरः ।
व्यक्त्यन्तरानुसन्धानाद्विनाऽनुगमधीः कुतः ॥

---

* उक्तं—पूर्वसंपुटे 25। पुटे द्रष्टव्यम् ॥

† इतः—विकल्पात् प्रागेव प्रत्यक्षेण व्यावृत्तं स्वलक्षणमात्रं गृह्यते। तदेव तात्त्विकम्। अधिकं पूर्वसंपुट एव द्रष्टव्यम् ॥

‡ नेति प्रत्ययादेव मिथ्यात्वमिति न। यत्र कस्मात् बाधकप्रत्ययो नोत्पन्नः, तत्र तस्य सत्यत्वप्रसंगात् ॥

§ शबलं—संकीर्णं—द्व्यात्मकमिति यावत् ॥

---

[1] नेति चादृष्ट–ख [2] ष्ट–घ [3] कल्पन–ख [4] त्तं–क.

येष्वनुगतं, तेषु बुद्धयाऽननुसन्धीयमानेषु तद्वृत्तिसामान्यग्रहणासंभवात्। न चानुसन्धानसामर्थ्यं बुद्धेरस्ति* ॥

†अत एव न ते सम्यगध्यक्षजज्ञानवेदिनः।
अभेदवृत्ति प्रत्यक्षं आहुरद्वैतवाञ्छया ॥

तस्मात् भेदाविषयत्वात् प्रत्यक्षस्य न तद्ग्राह्यं[1] सामान्यम् ॥

[अनुवृत्तप्रतीतीनां विकल्परूपत्वम्]

ननु ! एवमपह्नूयमाने सामान्ये गौर्गौरिति शाबलेयादिषु योऽयमनुवृत्तः प्रत्ययः, स कथं समर्थयिष्यते ?

उक्तमत्र (पूर्वसंपुटे 240 पुटे)—विकल्पमात्रमेष प्रत्ययः। विकल्पाश्च नार्थाधीनजन्मान इति। तथा च परपरिकल्पितेषु ‡सत्तादिसामान्येष्वपि [2]सामान्यमित्यनुवृत्तविकल्पाः प्रवर्तन्त एव। न च सामान्येषु सामान्यान्तराणि संभवन्ति ; 'निस्सामान्यानि[2] सामान्यानि' इत्यभ्युपगमात् ॥

§औपाधिक [3]एष[3] सामान्येष्वनुगतविकल्प इति चेत् – आयुष्मन् ! गवादिष्वपि ☉कं चिदुपाधि[4]विशेष[4]मवलम्ब्य गौर्गौरित्यनुस्यूतविकल्पो भविष्यति ॥

---

* ज्ञानस्य स्वलक्षणमात्रग्रहणसमर्थत्वादिति हेतुरूह्यः ॥

† ये अद्वैतवाञ्छया प्रत्यक्षं सामान्यविषयकमाहुः, ते प्रत्यक्षस्वरूपं न सम्यग्जानन्तीति भावः। अधिकं पूर्वसंपुटे 251 पुटे द्रष्टव्यम्।

‡ सत्ताद्रव्यत्वापृथिवीत्वादिषु, घटत्वादिषु व्याप्यव्यापकभावापन्नेषु च जातिषु 'जातिः' इत्यनुगतव्यवहारे सत्यपि न हि तत्र जातित्वं नाम अनुगता काचिज्जातिरंगीक्रियते ; प्रकृते पि तथैव ॥

§ औपाधिकः—नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वादिरत्र उपाधिः। स च नानुगतः॥

☉ कं चिदिति—अन्ततः बुद्धिविशेषविषयत्वादिरेव उपाधिः ॥

---

[1] तं–ख [2] सामान्यानि–ख [3] एषु–ख [4] लेश–ग.

[अनुवृत्तबुद्धेरौपाधिकत्वम्]

[1]कः[1] पुनरसावुपाधिरिति चेत् – एकार्थक्रियाकारित्वमिति ब्रूमः ॥

यदेव वाहदोहादि* कार्यमेकेन ज न्यते ।
गोपिण्डेन, तदेवान्यैः इति तेष्वनुवृत्तधीः ॥

[अननुगतस्याप्यनुगतप्रतीतिजनकत्वमस्त्येव]

ननु ! प्रतिव्यक्ति कार्यं† भिन्नमेव – सत्यम् – भेद[2]बुध्यभावाच्च[2] तदेकमित्युपचर्यते ॥

‡ कर्कादिकार्यादन्यत्वं यथा ह्येतस्य दृश्यते ।
न तथा खण्डकार्यस्य मुण्डकार्याद्विभिन्नता ॥

ननु ! §तथा मा भूत् । न त्वभिन्नमे[3]व[3] खण्डमुण्डयोः कार्यम् । [4]बाढम् । •द[4]र्शनमेव तर्हि तयोरेकं भविष्यति; तच्चाभिन्नम् ॥

[एकाकारानुव्यवसायजनकत्वमेवानुगतव्यवहारनियामकम्]

ननु ! दर्शनमपि प्रतिव्यक्ति भिन्नमेव । सत्यम् ! स्वपृष्ठभावि प्रत्यवमर्शाख्यकार्यैक्यादेकमित्युच्यते । यथैव शाबलेयादिपिण्डदर्शने [5]सति[5] गौरि[6]त्यनन्तरमवमर्शः, तथैव बाहुलेयपिण्डदर्शनेऽपि गौरित्येवा[6]वमर्श इति तदेकत्वमुच्यते । तदुक्तम् (प्र. वा. 1-110)—

---

* गोविशेषेण अनडुहा वाहः, धेन्वा दोहः ॥

† कार्यं भिन्नम्—कार्यस्वरूपं ह्यननुगतमेव । कथं तेनानुगतधीः ?

‡ खण्डः – खण्डशृङ्गः गौः, मुण्डः – शृङ्गरहिता गौः — गवाश्वयोः यथा कार्यभेदः, न तथा खण्डमुण्डयोः ॥

§ तथा—अश्वकार्यात् गोकार्यस्य मा स्म भेदः । खण्डमुण्डयोरपि कार्यं भिन्नमेव हि । कथं तर्ह्यैक्यव्यवहार इत्याक्षेपाशयः ॥

• दर्शनं—ज्ञानं एकरूपमेव खलु ॥

---

[1] यः–घ [2] बुद्धिभयात्–ख [3] व न–क [4] द–ख [5] ऽपि–ख [6] त्येवा–ख.

'एकप्रत्यवमर्शस्य हेतुत्वाद्धीरभेदिनो ।
एकधीहेतुभावेन व्यक्तीनामप्यभिन्नता' इति ।।

तस्मादौपाधिकत्वादनुवृत्तबुद्धेः न सामान्यं किंचि[1]द्वास्तव[1]मस्तीति ।।

[अतिरिक्तसामान्याभावेऽप्यनुमानशब्दयोः प्रवृत्तिर्युज्यते]

तत्राह —

अनिष्यमाणे सामान्ये ननु शब्दानुमानयोः ।
कथं प्रवृत्तिः *सम्बन्धग्रहणाधीनजन्मनोः ।।
न हि व्यक्तिषु सम्बन्धः गृहीतुमिह शक्यते ।
स हि [2]व्यक्तिषु[2] गृह्येत सर्वास्वेकत्र वा क्वचित् ।।

न सर्वासु ; देशकालादिभेदेन तदानन्त्यादशक्यत्वात् । नैकस्यां ; व्यभिचारात्† । ततोऽन्यत्रापि स शब्दः प्रवर्तमानो दृश्यते । अगृहीत-सम्बन्धे च न शब्दलिङ्गे प्रतीतिमुत्पादयितुमुत्सहेते ।—

—उच्यते—स्यादेतदेवं, यदि प्रत्यक्षविष[3]ये[3] स्वलक्षणे शब्दलिङ्गयो प्रवृत्तिः स्यात् ।।

[शब्दानुमानयोरवस्तुविषयत्वम्]

ननु ! प्रत्यक्षविषये तयोर्वृत्तावनिष्यमाणायां ‡अनवस्थादिदोषोपघातादप्रवृत्तिरेव स्यात् — मैवं वोचः—कथमसकृदभिहितमपि (पूर्वसंपुटे 88 पुटे) न बुद्ध्यसे ?

---

* सम्बन्धः—अनुमितौ व्याप्त्याख्यः, शब्दे शक्त्याख्यः ।।

† यस्यां व्यक्तौ शक्तिग्रहः, व्याप्तिग्रहो वा, तदितरव्यक्तौ वा शब्दानुमानयोः प्रवृत्तिदर्शनात् ।

‡ अनवस्थादीत्यादिना—तन्मूलकशक्तिग्रहव्याप्तिग्रहासंभवः ग्राह्यः ।।

---

[1] द—घ [2] क्त्यादिषु—घ [3] येन—क.

विकल्पविषये वृत्तिरिष्टा शब्दानुमानयोः ।
अवस्तुविषयाश्चैते विकल्पा इति वर्णितम् ॥

[अपोहेनैव शब्दानुमाननिर्वाहः]

ननु! विकल्पानामपि विषयः यद्यनुगामी कश्चिन्नेष्यते, तदुत्सीदेतामेव शब्दानुमाने—बाढमस्ति विकल्पानामनुस्यूतो विषयः ; स तु न वास्तवः ।

कः पुनरसाविति चेत् ; उच्यते—

अतद्रूपपरावृत्तिस्वभाव*मबहिर्गतम् ।
बहिस्स्थमिव सामान्यं आलम्बन्ते हि निश्चयाः ॥
या च भूमिर्विकल्पानां स एव विषयो गिराम् ।
अत एव हि शब्दार्थं अन्यापोहं प्रचक्षते ॥

[विकल्पानामन्यापोहविषयत्वम्]

तथा हि—न विकल्पा वस्तु स्पृशन्ति । कुतः ?

† 'एकस्यार्थस्वभावस्य प्रत्यक्षस्य सतः स्वयम् ।
कोऽन्यो न दृष्टो भागः स्यात् यः प्रमाणैः परीक्ष्यते ॥'

(प्र. वा. I-44)

तस्मात् भ्रमनिमित्तसमारोपिताकारान्तरनिषेधाय तेषां प्रवृत्तिः । [1]यथा[1] रूपसाधर्म्यसमारोपितरजताकारनिवारणाय शुक्तौ प्रमाणान्तरं प्रवर्तते 'नेदं रजतम्' इति; तथेहापि शाबलेयादिस्वलक्षणे निर्विकल्पे[2]न[2] सर्वात्मना परिच्छिन्ने कुतश्चिन्निमित्तादारोपितमगोरूप[3]मि[3]व व्यवच्छिंतिदं

* अबहिर्गतं—स्वलक्षणाख्यवस्तुनः अनतिरिक्तं । अन्यथा हि अतिरिक्तजातिरिव अतिरिक्तापोहांगीकारः स्यात् । अत एव बहिस्थमिव ॥

† एतस्येत्यादि—अयं विषयः पूर्वसंपुटे 239 पुटे द्रष्टव्यः ॥

1. यथार्थ–घ. 2 नापि–घ. 3 मे–घ.

विकल्पाः 'अगौर्न भवति' इति; न तु [1]गोः स्व[1]लक्षणग्रहणे *तेषां व्यापारः, प्रागेव गृहीतत्वात् ॥

[विकल्पानामपूर्ववस्तुविषयकत्वं न संभवति]

अथ ब्रूयात्—नानाविशेषनिकरकल्माषितवपुषस्तस्यार्थस्य किंचिद्विशेषणं प्रागगृहीतं विकल्पैर्गृह्यत इति—तदप्ययुक्तम्—नानाविशेषणनिकररूषितस्यापि वस्तुनः †तद्विशेषणोपकारशक्तिव्यतिरिक्तात्मनोऽनुपलम्भात् । तदभेदे सति तद्विशेषणोपकार्यवस्तुस्वरूपग्रहणवेलायामेव तत्खचितग्रहणसिद्धेः विकल्पान्तराणामानर्थक्यमेव । तदुक्तम्—

'यस्यापि नानोपाधेर्धीर्ग्राहिकार्थस्य भेदिनः ।
[2]तस्यापि नानोपाध्यात्तशक्तिर्न ह्यतिरिच्यते ॥[2]
नानोपाध्युपकाराङ्गशक्त्यभिन्नात्मनो ग्रहे ।
सर्वात्मनोपकार्यस्य को भेदः स्यादनिश्चितः' इति ॥

तस्मादपोहविषयाः शब्दाः विकल्पाश्चेति ॥

[भट्टोक्तं अन्यापोहदूषणम्]

ननु ! अपोह[3]वादवि[3]षये, महतीं दूषणवृष्टिमुत्ससर्ज भट्टः । तथाहि — अपोहो नाम व्यावृत्तिः—अभाव इष्यते । न चाभावः

---

* तेषां—विकल्पानाम् । प्रागेव—निर्विकल्पकाल एव ॥

† तद्विशेषणेत्यादि—विशेषणं हि विशेष्यं इतरस्माद्व्यावर्तयति । अतश्च विशेष्यस्वरूपमेव विशेषणेन परिवर्त्यत इति वक्तव्यम् । 'उपयन्नपयन् धर्मः विकरोति हि धर्मिणम्' इति हि न्यायः । एवञ्च विशेषणेन विशेष्यस्य कश्चन उपकारः विशेष्येऽतिशयाधानरूपः वक्तव्यः । तेन च विशेषणे तदनुगुणशक्तिः, विशेष्येऽपि अतिशयस्वीकारानुगुणा शक्तिश्च स्वीकार्या । तथा च विशेषण-,उपकार-शक्तीनां द्रव्याद्भेदेऽनवस्था । अभेदे पूर्वोत्तरग्रहणयोर्विषयाधिक्यं न स्यात् ॥

---

1 गोस्व–घ. 2 तस्यापि....क.ख.घ. 3 वि–घ.

*स्वतन्त्रतया घटवदवगम्यते। तदयमन्याश्रितो वक्तव्यः। कश्च तस्याश्रय इति चिन्त्यम् ॥

[अपोहस्याश्रयानुपपत्तिः]

न तावत् गोस्वलक्षणमाश्रयः, †तस्य [1]वि[1]कल्पभूमित्वाभावात्। ‡नाप्यवान्तरसामान्यं शाबलेयत्वादि तदाश्रयः, तस्या[2]पि हि[3] सामान्यात्मत्वेन अपोहस्वभावत्वात्। अभावस्य [3]चाभा[3]वाश्रयत्वानुपपत्तेः। §न च शाबलेयसामान्यमगोनिवृत्तेराश्रयः, तद्धि अशाबलेयनिवृत्तेराश्रयतां प्रतिपद्येत। न ह्येवमुपपद्यते, अशाबलेयो न भवतीति गौः, किन्तु शाबलेयोऽशाबलेय इति ●। अशाबलेयव्यावृत्तिर्हि गोष्वपि बाहुलेयादिष्वस्ति ॥

[अपोहस्य स्वलक्षणावृत्तित्वम्]

अथ □शाबलेयादिस्वलक्षणसमुदायं अगोव्यावृत्तेराश्रयं ब्रूयुः; सोऽप्यघटमान एव, समुदायिव्यतिरेकेण तस्यानुपलंभात्। समुदायिनां च

---

*स्वतन्त्रतयेति। यद्यपि गुणक्रियादीनामपि नियमेन द्रव्याश्रितत्वात् नास्ति स्वातन्त्र्यम्, अथापि नात्र तादृशः स्वातन्त्र्याभावः अभावस्योच्यते। स्वरूपलाभ एव अभावः परतन्त्रः, गुणादिस्तु न तथा। अभावो हि प्रतियोगिनिरूप्यः ॥

† तस्येति। नो चेत् स्वलक्षणज्ञानमपि विकल्पः स्यात् ॥

‡ अवान्तरत्वं शाबलेयत्वादेः गोत्वापेक्षया व्याप्यत्वात्, व्यक्त्यपेक्षया व्यापकत्वात् ॥

§ अभ्युपगमेऽपि प्रकृते नोपयोग इत्याह—न चेति। तद्धि—शाबलेयत्वं हि। 'गौः अशाबलेयो न भवति इति' इत्यन्वयः ॥

● अत्रापि 'न भवति' इत्यनुकर्षः ॥ 'गौः अशाबलेयो न भवति' इत्यस्यासम्भवे हेतुमाह—अशाबलेयेत्यादि ॥ बाहुलेयः खलु गौः अशाबलेय एव भवति। अतः तन्निषेधः कथंकारं गवि भवेदित्यर्थः ॥

□ शाबलेयादि। आदिना बाहुलेयादीनां स्वलक्षणविशेषाणां ग्रहणम् ॥

---

1 अश्ववि—घ.   2 पि—घ.   3 अ—घ.

स्वलक्षणानां देशकालादिभेदेनानन्त्या[1]त्[1] *वर्गीकरणं पुरुषायुषशतेनापि न शक्यक्रियमिति समुदायोऽपि न †तदाश्रयः। तस्मात् सर्वसाधारणं प्रतिपिण्डं परिसमाप्तं किमपि नूतनं अगोव्यावृत्तेरधिकरणं अभिधातव्यम्। तच्च गोत्वमेव, तस्मिन्नङ्गीकृते [2]वा[2] किमगोव्यावृत्तिकल्पनाया[3]सेन[3]!

[प्रतियोग्यग्रहाच्च अपोहग्रहणासंभवः]

अपि च न केवलमाश्रयाभावात्तदग्रहणम्, किन्तु य एव ते केचि[4]दपोह्या[4] अगोरूपास्तुरगादयः तदग्रहणेऽपि तदपोहो दुर्ग्रह एव। न च तेषामानन्त्यात् ग्रहणं संभवति। नापि वर्गीकरणनिमित्तमेषां‡ किञ्चिदस्ति। अश्वादयश्च विधिरूपतया भवन्मते [5]न गृ[5]ह्यन्ते, किन्त्वन्यव्यवच्छेदेनैवेति, तेषामपि [6]व्यवच्छेद[6]ग्रहणे सैव वार्तेति नेदानीं §विकल्पैः क्वचिदपोहो विषयीकर्तुं शक्यते। निर्विकल्पेन च न कश्चिद्व्यवहार इति सकल•यात्रोत्सादप्रसङ्गः॥

[अपोहवादे पदानां पर्यायत्वप्रसङ्गः]

किंच य एते शाबलेयादिशब्दाः, ते सर्वे एवापोह[7]वाचित्वा[7]विशेषात् पर्यायाः स्युः। अपोह्यभेदाददोष इति चेत्—न—अपोहानां भेदाभावात्। भिद्यमानत्वे वा □स्वलक्षणवदेषां वस्तुत्वप्रसक्तिः॥

---

* वर्गीकरणं—अनुगमकरणम्। स्वलक्षणानां व्यावृत्तस्वरूपत्वादिति हेतुः॥

† तदाश्रयः—अगोव्यावृत्तेराश्रयः॥

‡ एषां—अगोरूपाणां तुरगादीनाम्। समानाकृतिष्वपि गोत्वसामान्यं विना अनुगमस्यासंभवे भिन्नाकृतीनां तुरगमहिषादीनां का वार्तेत्यर्थः॥

§ विकल्पैः—सविकल्पज्ञानैः॥

• यात्रा—लोकयात्रा-लोकव्यवहारः॥

□ अनुवृत्तं अपरमार्थं, व्यावृत्तमेव परमार्थसदिति हि तन्मतम्॥

---

[1] च—घ [2] न—घ [3] सः—छ [4] दयोग्या—क [5] गृ—घ
[6] व्यवच्छेद्य—क [7] वादित्वा—क.

[जातिवादे नोक्तदोषः]

भवत्पक्षेऽपि सामान्यमात्रवाचित्वाविशेषात् पर्यायत्वं समानो दोष इति चेत्—न—सामान्यानां विधिरूपत्वात् परस्पर[1]विरहित[1]स्वभावतया नानात्वावगमात् । *अपोहस्तु अभाव[2]मात्ररूपाविशेषात्[2] न परस्परं भिद्यते ॥

[अपोहानामनुगतत्वासंभवः]

कर्कादिशाबलेयाद्याधारभेदादपोहभेद इति चेत्—न—तेषामाधारत्वस्य निरस्तत्वात् । आधारभेदेन वा तद्भेदाभ्युपगमे प्रतिस्वलक्षणं अपोह[3]भेद[3]प्रसङ्गः । ततश्च सामान्यात्मताऽस्य हीयेत ॥

[अपोहभेदस्यौपाधिकत्वमेव स्यात्]

अथ अपोह्यभेदेनापोहभेदमवधार्य पर्यायता पराणुद्यते—तदप्यसारम्—[4]तदाप्यपोह्य[4]-[5]भेदाद्भेदो[5] न पर्यायत्वमपहन्ति । †भाक्तो ह्यसौ न मुख्यः ॥

[अपोह्यभेदेनापोहभेदो दुरुपपादः]

न चापोह्यभेदा[6]द्भेदोऽपि[6] अपोहस्यावकल्पते । यो हि संभाव्यमानसंसर्गैराधारैरपि‡ न भेत्तुं पार्यते, स दूरवर्तिभिरलब्धसम्बन्धैरति[7]बाह्यैर पोह्यैः कथं[7]भिद्येत ?

---

* भावो हि स्वस्वरूपेण गृह्येत नाभावः ; प्रतियोग्यनुयोगिग्रहणसापेक्षत्वात् अभावस्य, तन्मते तुच्छत्वाच्च ॥

† अपोहानां न स्वतो भेदः, किन्त्वपोह्यानां भेदादेवेति कथनात् ॥

‡ अनुपदमेव, (पुट- 15) अपोहानामाश्रयानुपपत्तिः वर्णिता ॥

---

[1] संकरविरहित–क, [2] रूपविशेषात्–ख, [3] तद्भेद–ख, [4] भवदपोह्य–ख, [5] भेदाद्भेदे–क, [6] द्भेदो–ख, [7] बाह्यैः कथं–ख.

अभ्युपगम्यापि ब्रूमः—[1]यद्यपोह्य[1]भेदात् अपोहभिन्नत्वं, अपोह्यैक्या त्तर्हि तदैक्येनापि भवितव्यम्। अतश्च *गवाश्वयोरन्यापोहेन व्यवस्थाप्यमानयोः अगावोऽनश्वाश्च हस्त्यादयः अपोह्यास्तुल्या भूयांसो भवन्ति। असाधारणस्तु एकः गौरश्वे, गवि चाश्वोऽतिरिच्यते। [2]तत्रैका[2]पोह्यभेदात् गवाश्वयोर्भेदो भवतु! भूयसामपोह्यानामभेदादभेदो वा भवतु! इति विचारणायां, 'विप्रतिषिद्ध[3]धर्म[3]समवाये भूयसां स्यात्सधर्मत्वं' इत्यभेद एव न्याय्यो भवेत्॥

[अपोह्यानां सांकर्यं दुर्वारम्]

†[4]अथासाधारण्यात् अश्वापोह[4] एव [5]गोऽपोह[5] इष्यते, स‡ तर्हि सिंहादावप्यस्तीति सोऽपीदानीं गौर्भवेत्॥

अथाश्वादिविशेषोद्धोषरहित[6]मगोरूपं[6] व्यवच्छेद्यमुच्यते, तत् §प्रत्येकं ग्रहीतुमशक्यं, आनन्त्यात्। वर्गीकरणकारणं च किञ्चिन्नास्त्येव। न हि सर्वेषामगवामश्वादीनामेकदेशत्वं, [7]एक[7]कालत्वं वा समस्ति॥

---

* गवाश्वयोरित्यादि। गवाश्वोभयविषयकं एकं ज्ञानं जदा यातं, तदा तदुभयातिरिक्तं हस्त्यादिकं सर्वं अपोह्यं भवति। वस्तुदृष्ट्या गोः अपोह्यः अश्वः अश्वस्यापोह्यः गौश्च तत्र अपोह्यसमुदाये न निविष्टौ भवतः। एतदुभयापेक्षया अपोह्यानां बहुत्वात् हस्त्याद्यपोहः गवि अश्वे च वर्तमानः एक एव भवेत्। तेन गवाश्वयोरभेदः एकजातीयत्वं सिद्ध्येत् इति प्रघट्टकार्थः॥

† असाधारण्यं हस्त्याद्यपोहापेक्षया॥

‡ सः—अश्वापोहमात्रम्॥

§ प्रत्येकमित्यादि। गोभिन्ना हि अश्वगजादयः परस्परं विलक्षणाः अननुगताः॥

---

[1] यद्यप्यपोह्य—क, [2] तत्रैहा—ख, [3] । स्य—ख, [4] अथ साधारणादश्वापोह—ख अथासाधारणाश्वापोह—क, [5] गोऽपोहेन व्यवस्थाप्य—ख, [6] मागोरूप्यं—ख, [7] सकल—क,

[अपोहकल्पनावैयर्थ्यम्]

अथ *गोप्रतिषेध एव वर्गीकरणहेतुरिष्यते, हन्त तर्हि गौः पूर्वसिद्ध एषितव्यः, यत्प्रतिषेधेनागावः प्रतीयेरन्। पूर्वसिद्धे च गवि लब्धे किमगोभिः, [1]किं वा[1] तदपोहेन प्रयोजनम् ?

पूर्वसिद्धं †गोस्वलक्षणमस्त्येवेति चेत्–न–तेन [2]व्यवहाराभावात्[2]। गोसामान्ये तु पूर्वसिद्धे मुधाऽपोहप्रयत्न इत्युक्तम् ॥

[अपोहवादेऽन्योन्याश्रयः]

अथ गोसामान्य[3]मगोप्रति[3]षेधेन सिद्ध्यति, तदा दुस्तरमितरेतराश्रयम् अगोनिषेधेन गोसिद्धिः, गोसिद्ध्या चागोनिषेधसिद्धिरिति। तस्मा[4]दपोह्यस्यैव[4] निरूपयितुमशक्यत्वात् न तद्भेदादपोहभेदः सिद्ध्यति ॥

[अश्वादीनामपोह्यत्वमप्यसंभवि]

अपि चाश्वादयः सामान्यरूपेण वाऽपोह्येरन् ? [5]तद्विशेषा[5]त्मना वा ? न विशेषात्मना; [6]तदनन्तत्वात्[6], अशब्दवाच्यत्वाच्च ॥

सामान्यात्मना तु तेषामप्यपोहरूपत्वादभावरूपत्वम्। कथं चा भावस्यैवाभावः [7]क्रियेत[7]। करणे वा ‡प्रतिषेधद्वययोगात् विधिरवतिष्ठत इति विधिरूपः शब्दार्थः स्यात् ॥

---

* गोप्रतिषेधः—गोभिन्नत्वमिति यावत्। अस्यानुगमकत्वं वक्तव्यं चेत्, गवि अश्वादिभिन्नत्वं पूर्वमवगन्तव्यम्। नो चेत्, अश्वोऽपि गौः स्यात्। एवञ्च गवि विलक्षणे प्रथममेव गृहीते अनन्तरं अपोहेन किं साधनीयम् ?

† व्यावृत्तं स्वरूपमेव हि स्वलक्षणमित्युच्यते। तत्र व्यावृत्तत्वज्ञानं तु अपोहेन भवतीति न वैयर्थ्यमिति भावः ॥

‡ प्रतिषेधद्वयेत्यादि—अपोह्यस्य सामान्यरूपत्वे, अतिरिक्तसामान्यानङ्गीकारात् तदपोहरूपमेव स्यात्। तस्य व्यावृत्तिः गवि भासमाना अभावाभावरूपा अर्थात् भावरूपैव स्यादिति सिद्धं भावात्मकं सामान्यम् ॥

---

1. किं–ख, 2. व्यवहारात्–क, 3. मपोह–क, 4. दपोहस्यैव–ख, 5. विशेष–ख, 6. तदनङ्गत्वात्–ख, 7. क्रियते–ख.

अपोहात्मनश्च तुरगादेः योऽपोहः, स तस्माद्विलक्षणः? अन्यथा वा? वैलक्षण्ये तस्य भावात्मता भवते। अवैलक्षण्ये तु, यादृश वापोह्यः तादृश एव तदपोह इति गौरप्यगौः स्यात् ॥

[अपोहवादे सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः]

किंच अपोहशब्दार्थपक्षे नीलमुत्पलमित्यादौ विशेषणविशेष्यभाव-सामानाधिकरण्यादिव्यवहारा विलुप्येरन्। *न हि एकस्मिन्नर्थे द्वयोरपोह्योर्वृत्तिरुपपद्यते। †[1]न चैकः[1] कश्चिदर्थोऽस्ति, यत्र तयोर्वृत्तिः; स्वलक्षणस्याशब्दार्थत्वात्, अन्यस्य चासंभवात्। न च वृत्तिरपि काचिदस्ति ॥

[सदादिपदानामवाचकत्वप्रसङ्गः]

[2]सद्ज्ञेयादि[2]शब्दानां [3]अपोह्य[3]निरूपणासंभवात् नापोहवाचित्वम्। न ह्यसदज्ञेयं वा किंचिदवगतम्, यत्[4] व्यवच्छिद्येत[4]। ज्ञातं चेत्सदेव तत्, ज्ञेयं चेति। अतः कथं [5]स्वच्छब्देन[5] सदेव, ज्ञेयशब्देन च ज्ञेयमेवापोह्यते। अज्ञातं तु न [6]नितरा[6]मपोह्यम्। कल्पितं तु तत् वक्तुमशक्यम्, कल्पनयैव सत्त्वात्, ज्ञेयत्वाच्च ॥

[अपोहपदस्यार्थो दुर्बोधः]

अपोहशब्दस्य किं वाच्यमिति चिन्त्यम्। ‡अनपोहो न भवती-

---

* न हीत्यादि—स्वेतरव्यावृत्तिरूपत्वादपोहस्य, स्वेतरत्वेन सर्वस्यापि ग्रहणात् एकस्मिन् अपोहद्वयस्य न संभवः।

† न चैक इत्यादि—धर्मद्वयाश्रयस्यैकस्याप्यनङ्गीकारात् ॥

‡ अनपोह इत्यादि—गौरित्युक्ते अगोभिन्नेतिवत्, अपोह इत्युक्ते अनपोहभिन्न इति खलु वक्तव्यम् ॥

---

[1] तेन चैकः–क, [2] असद्ज्ञेयादि–ग, [3] अपोह–ख, [4] व्यवच्छिद्यते–ख,
[5] ज्ञेयं चेच्छब्देन–क, [6] नितरा–ख.

त्यपोहः। कश्चायमनपोहः? कथं वाऽसौ न भवति? अभवन् वा किमवशिष्यते? इति सर्वमवाचकम्॥

[अपोहस्य पदार्थत्वासंभवः]

प्रतिषेधवाचिनां च नञादिपदानां *का वार्ता—अत्र न भवतीति? नेति कोऽर्थः? †उपसर्गनिपातानां च कथमपोहविषयत्वम्? आख्यात-शब्दानां च पचतीत्यादीनामपोहो दुरुपपादः॥

नाम्नामेव जातिशब्दानां अपोहविषयत्वमिष्यते, येषां भवन्तो जाति-वाचित्वं, 'तद्वद्वाचित्वं'[1] वा प्रतिपद्यन्त इति चेत्—ततोऽन्येषां तर्हि का वार्ता? ‡बाह्यार्थवाचित्वे जातिशब्देषु को द्वेषः? निरालम्बनत्वे, ज्ञानांशावलम्बनत्वे वा जातिशब्दानामपि तदेवास्तु, किमपोहवाद-प्रमादेन?

यथैव प्रतिभामात्रं वाक्यार्थ [2]इति[2] कल्पितः।§
पदार्थोऽपि तथैवास्तु [3]किमपोहा[3]ग्रहेण वः॥
इत्यादिदूषणौदार्यं अपोहे बहुदर्शितम्।
अतः शब्दार्थतामस्य वदेयुः सौगताः कथम्?॥

— बौद्धैः भट्टोक्तदूषणोद्धारः —

[अपोहस्य विलक्षणत्वम्]

उच्यते—तदेतदविदितबौद्धसिद्धान्तानामभिधानम्॥

---

* का वार्ता—स्वय तैः अभावरूपार्थस्यैव बोधनात्॥

† उपसर्गनिपाताख्यातानि हि अद्रव्यवाचीनि॥

‡ बाह्यार्थवाचित्वे— विज्ञानातिरिक्तवस्तुवाचित्वे॥

§ एतदाह्निकस्यान्ते अयं पक्षः विचारितः॥

---

[1] तद्वद्वाच्यत्वं—क, [2] उप—ख, [3] किमपोह—क.

अपोहो [1]यदि[1] भावात्मा बहि[2]रभ्युपगम्यते[2]।
ततो भवति भावत्कं वाग्जालं, न त्वसौ तथा ॥

किन्तु खल्वयमान्तरो ज्ञानात्मा सौगतानामपोहः सम्मतः ॥

* तथाऽभ्युपगमे चेयमपोहवाचोयुक्तिः ? स्वांशविषयं पदार्थज्ञानाना[3]मित्येतावदेव[3] वक्तुमुचितम् ॥

एतदपि नास्ति ; नायमान्तरः, न बाह्योऽपोहः । किन्तु ज्ञानार्थाभ्यामन्य एव ॥

[शब्दार्थस्यावास्तवत्वम्]

ननु यद्विद्यते नान्तः न बहिः परमार्थतः ।
†[4]तन्न[4] विद्यत एवेति कथं शब्दार्थ उच्यते ॥
‡पारमार्थिकशब्दार्थसमर्थनपिपासिताः ।
नेहागताः स्मो येनैवं अनुयुज्येमहि त्वया ॥

यत एव तन्नान्तर्बहिरस्ति, तत एव मिथ्येति काल्पनिकमिति च गीयते । किं पुनस्तत् ? आरोपितं किंचिदाकारमात्रं विकल्पोपरंजकम् ॥

[अपोहस्यावस्तुत्वम्]

ननु ! बाह्यार्थव्यतिरेकेण ❀किमीय आकारः [5]आन्तरस्य[5] ज्ञानस्योपरंजक उच्यते—[6]दृश्यच्छायैवा[6]नुरंजिका [7]विकल्पानां, न दृश्योऽर्थः[7] ।

* तथेत्यादि—ज्ञानस्य कथमपोहपदवाच्यत्वमित्याक्षेपः । ज्ञानविशेषः स इति समाधानम् । वस्तुतस्तु उभयविलक्षणोऽयमिति विवरणम् ॥

† तन्नेत्यादि—तृतीयप्रकाराभावादिति हेतुः ॥

‡ शब्दस्य परमार्थवस्तुबोधकत्वं नास्त्येव, शाब्दबोधस्तु विकल्परूपः । निर्विकल्पमेव हि वस्तुविषयकम् ॥

❀ किमीयः—किंसम्बन्धी ॥

1. यद–घ, 2. रप्युपगम्यते–क.घ, 3. मित्येतदेव–ख, 4. न तु–ख, 5. आन्तरान्तरस्य–ख, 6. दृश्यतयैवा–ख, 7. विकल्पनां नेदृशोऽर्थः–ख.

व्यावृत्तं हि वस्तु दर्शनानां विषयः। तच्च स्प्रष्टुमक्षमा विकल्पा इत्युक्तम् (प्र. सं. 240) ॥ अथ तच्छायामवलम्बमाना विकल्पा व्यावृत्तस्याग्रहणात् व्यावृत्तिविषया [1]उच्यन्ते[1] ॥

[विकल्पविषयस्य व्यावृत्तेरवस्तुत्वम्]

ननु! व्यावृत्तितद्वतोरभेदात् [2]या व्यावृत्तिः[2], यच्च व्यावृत्तं स्वलक्षणं तदेकमेवेति व्यावृत्तिग्राहिभिर्विकल्पैर्व्यावृत्तमपि गृहीतं स्यादिति *दर्शनतुल्या [3]एव ते भवेयुः[3]—नैतदेवम्—[4]न विकल्पै[4]र्व्यावृत्तं वस्तु गृह्यते। न च पारमार्थिकी व्यावृत्तिः; अपि तु कश्चिदारोपित आकारः। वास्तवत्वे हि व्यावृत्तेः, वस्तु[5]संस्पर्शिन[5] [6]एते[6] दोषाः [7]प्रादुष्युः। न त्वसौ तथेत्युक्तम्[7] ॥

[निर्विकल्पविषयस्य वस्तुत्वम्]

अत एव यत् केचन पर्यचूचुदन् किल, व्यावृत्तग्रहणपक्षे †त्रितयग्रहणं प्राप्नोति—यत् व्यावृत्तं, [8]येन च[8] निमित्तेन व्यावृत्तं, यतश्च व्यावृत्तमिति। न च [9]त्रितयग्रहण[9]मस्तीत्यतः कथं व्यावृत्तग्रहणमिति—तदप्यपास्तं भवति—यदि हि व्यावृत्तं गृह्णीम इत्येवमुल्लेखो‡ भवेत् व्यवहर्तृजनस्य, तदैवमसौ पर्यनुयुज्येत, न त्वेवमस्तीत्यचोद्यमेतत् ॥

[विकल्पानामारोपिताकारविषयत्वम्]

नन्वेवमारोपिताकार[10]विषया एव[10] विकल्पा [11]उक्ता[11] भवन्ति। व्यावृत्तिविषयत्ववाचोयुक्ति[12]रनन्विते[12]त्युक्तम्—समाहितमेतत् (प्र-सं)—

* दर्शनं—निर्विकल्पः। ते—सविकल्पाः ॥

† 'छिन्नं' इत्युक्ते, छेदनक्रिया, तत्कर्म, तत्साधनं इति त्रितयमावश्यकम् ॥

‡ निर्विकल्पेन गृह्यमाणं वस्तु व्यावृत्तस्वरूपं, न तु तत् तदा व्यावृत्तत्वेन गृह्यते। सविकल्पेनैव तु व्यावृत्तिर्गृह्यते ॥

1 इत्युच्यन्ते–ख, 2 व्यावृत्तिः–ख, 3 भवेयुः–ख, 4 विकल्पै–क, 5 स्पर्शिन–क, 6 एव–ख, 7 प्रादुष्युः–क, 8 येन–ख, 9 त्रितय–ख, 10 विषया–ख, 11 युक्ता–ख, 12 रन्विते–क.

दर्शनपृष्ठभाविभिः गौरित्यादिविकल्पैः *अतत्कार्य[1]परावृत्ता आकारा उल्लिख्यन्ते[1]। न हि गोविकल्पैरतत्कार्याणामश्वादीनामुल्लेखः, स्वलक्षणं च [2]स्पृश्यते[2]। सामान्यं च वास्तवं नास्ति। तस्मादतत्कार्यपरावृत्तिविषयत्वमेव विकल्पानामवतिष्ठते—इत्येवं युक्त्या तेषामपोहविषयत्वमुच्यते, †न प्रतिपत्तितः॥

[विकल्पनिर्विकल्पवैलक्षण्यम्]

ननु! अतत्कार्यपरावृत्तमिव सजातीयव्यावृत्तमपि दृश्यस्वरूपम्। तत्र [3]सजातीय विजातीयव्यावृत्तमप्याकारमुल्लिखेयुः। ‡न हि सजातीयविजातीयव्यावृत्ती[3], स्वलक्षणं चान्यत्। न चैकतराकारोल्लेखननियमन हेतुमुत्पश्यामः॥

धीमन्! मैवं मंस्थाः। निश्चयात्मानो निर्विकल्पाः। [4]सजातीयविजातीय[4]व्यावृत्ताकारोल्लेखे च सर्वात्मना तन्निश्चयात् विकल्पान्तराणां शब्दान्तराणां चाप्रवृत्तिः स्यात्। तथा च गौरिति शब्दादुत्पद्यमानो विजातीयव्यावृत्ताकारो[5]ल्लेख्येव[5] विकल्पः संवेद्यते,* न सजातीयव्यावृत्तोल्लेखी। तुल्यविषयाश्च विकल्पैः शब्दा इत्यन्यापोह[6]विषयास्त[6] उच्यन्ते॥

सोऽयमारोपिताकारो न बहिः, आरोपितत्वादेव। नान्तः, अबोधरूपत्वात्। अतश्चासौ न किंचिदेव। न किंचिदपि भवन् अपोह इति

---

* अर्थक्रियाकारित्वं हि सत्त्वम्। तच्च प्रतिवस्तु भिन्नम्॥

† प्रतिपत्तितः—स्वरूपप्रतिपत्तितः—विधिमुखप्रतीतितः॥

‡ न हीत्यादि—निर्विकल्पे व्यावृत्तं वस्तु भासते इत्युक्ते; 'गौः' इति निर्विकल्पे, अश्वादिव्यावृत्तिवत्, इतरगोव्यक्तिभ्योऽपि व्यावृत्तिः गृह्यते, तद्व्यक्तिमात्रविषयत्वान्निर्विकल्पस्य॥

• शब्दःखलु सामान्यविषयः, अतस्तेन सजातीयव्यावृत्तिः न बोध्येत॥

---

[1] परावृत्त आकार उल्लिख्यते—ख, [2] न स्पृश्यते—ख, [3] विजातीयव्यावृत्तिः—ख, [4] सजातीय—क,घ, [5] ल्लेखीव—ख, [6] विषया—ख.

*फलत उपचर्यते। अतश्च [1]बाह्य[1]मपोहमाश्रित्य [2]दूषणो[2]पन्यासे [3]कण्ठ शोष[3]मनुभवन् अस्थाने क्लिष्टो देवानांपियः ॥

[बाह्यस्य विकल्पविषयस्य अवस्तुत्वम्]

अपि च विकल्पभूमिः अर्थः विकल्पान्तरसन्निधापितभावा[4]भावाक्षेपी[4] नियतरूपो बाह्यसदृशश्च प्रतीयते। न चेदं †रूपत्रयमपि बाह्ये वस्तुनि युज्यते। बाह्यस्य हि वस्तुनः स्वरूपेणावगतस्य न विकल्पान्तरोपनीत-भावसम्बन्ध उपपद्यते, वैयर्थ्यात्। नाप्यभावसम्बन्धः, विप्रतिषेधात्। नियतरूपता च विकल्पविषयस्य 'गौरेव, नाश्वः' इत्येवमवगम्यमाना वस्त्वन्तरव्यवच्छेदमन्तरेण नावकल्पत इति बलात् व्यवच्छेदविषयत्वम्। अन्यथा [5]नियम[5]परिच्छेदासंभवात्। सन्दिग्धं च वस्तु न गृह्यते ॥

एवं बाह्यवस्तुविषयत्वे च निरस्ते विकल्पानां 'एकस्यार्थस्वभावस्य' इति न्यायेन (पु. 14) पौनरुक्त्यादबाह्यविषयत्वं‡ न्याय्यम्। [6]अबाह्यं चारोपितं[6] रूपम्। तच्च बाह्यवदवभासते। न च व्यावृत्तिच्छायमपहाय ⊛बाह्यारोपितयोः सादृश्यमन्यदस्तीति व्यावृत्तिविषया एव विकल्पाः फलतो भवन्ति ॥

[विकल्पानां व्यावृत्तिविषयत्वम्]

यद्यपि विधिरूपेण गौरश्व इति तेषां प्रवृत्तिः ; तथापि नीतिविदोऽन्यापोहविषयानेव तान् व्यवस्थापयन्ति। □यथोक्तं 'व्याख्यातारः

---

* फलतः—अर्थात् व्यवहारतः ॥

† त्रिरूपं—भावरूपं, अभावरूपं, नियतरूपं च ॥

‡ अबाह्यविषयत्वं—बाह्याविषयत्वम् ॥

⊛ बाह्यारोपितयोः—बाह्यस्य आरोपितस्य च ॥

□ प्रमाणवार्तिकस्वोपज्ञवृत्तौ ॥ (न्या—म—प्र—भ)

---

[1] बाह्यमभावात्मक—ख, [2] दूषणो—ख, [3] कार्यापोह—क, [4] भावापेक्षी—क, [5] नियत—घ, [6] अबाह्यान्तरारोपितं—ख.

खल्वेवं [1]विवेचयन्ति[1], न व्यवहर्तारः' इति । सोऽयं नान्तरः, न बाह्यः ; अन्य एव कश्चिदारोपित आकारो व्यावृत्तिच्छायायोगादपोहशब्दार्थ उच्यते —इतीयमसत्ख्यातिवादगर्भा सरणिः ॥

[अपोहस्य ज्ञानकारविशेषत्वपक्षः]

अथवा विकल्पप्रतिबिम्बकं ज्ञानाकारमात्रकमेव तदबाह्यमपि विचित्र-वासनाभेदोपाहितरूपभेदं बाह्यवदवभासमानं लोकयात्रां बिभर्ति । व्यावृत्तिच्छायायोगाच्च तदपोह इति व्यवह्रियते । सेयमात्मख्यातिगर्भा सरणिः ॥

[विकल्पानामवस्तुविषयत्वेऽपि प्रवृत्त्युपपत्तिः]

ननु ! उभयथाऽपि वस्तुविषयत्वाभावे विकल्पानां कथं वस्तुनि [2]व्यवहर्तारः[2] प्रवर्तन्ते ? *दृष्टेऽपि क्वचिद्वस्तुनि तृणादौ प्रवृत्त्यभावात् । अर्थित्वं तु प्रवृत्तेः कारणम् ॥

[अपोहपक्षे प्रवृत्त्युपपादनम्]

[3]ननु ! अर्थितावत् दर्शनमपि कारणमेव । अर्थिनोऽप्यपश्यतस्तत्र प्रवृत्त्यभावात् । अपोहपक्षे च प्रवृत्तस्य वस्तुप्राप्तिः कथमिति[3] वक्तव्यम् —उच्यते—प्रवृत्तिस्तावत् दृश्यविकल्पयोः [4]एकीकरण[4]निबन्धना (प्र-सं. 69)। दृश्यदर्शनानन्तरमुत्पन्ने विकल्पे [5]विकल्पतया न[5] प्रतिपद्यते प्रमाता । दर्शनानन्तर्य[6]विप्रलब्धस्तु[6] दृश्यमेव गृहीतं मन्यते । तदभिमानेन च प्रवर्तते । इदं तदेकीकरणमाहुः, दृश्य[7]विकल्पयोरभेदेन वस्तुनो दृश्यात् विकल्पो यत्र गृह्यते[7] ; न पुनः भिन्नयोरभेदाध्यवसाय एकीकरण

* दृष्टेऽपि—इत्यादिः समाधानग्रन्थः ॥

[1] विवेदयन्ति—क-ग, [2] व्यावहाराः—ख, [3] कथमिति—ख, [4] एककारण—ग, [5] विकल्प्य तेन—ख, [6] विप्रलम्भस्तु—ग, [7] विकल्पयो भेदो यत्र (दृश्यते)—ख.

मिष्यते। दृश्याद्विभिन्नस्य [1]विकल्प्यस्य[1] शुक्तेरिव रजतस्य निर्देष्टुमशक्यत्वात्। अभेदाध्यवसाये [2]चोपाया[2]भावात्। [3]नाभेदा[3]ध्यवसाये दर्शनमुपायः, विकल्पाविषयत्वात्। न विकल्पः, [4]दृश्यविषयत्वात्[4]। तस्मात् [5]भेदानध्यव[5]सायादेव प्रवृत्तिः॥

[विकल्पस्य अर्थप्रापकत्वप्रकारः]

प्राप्तिरपि दृश्यस्यैवार्थक्रियाकारिणो वस्तुनः, पारंपर्येण तन्मूलत्वात्कार्यप्रबन्धस्य। दृश्या[6]द्दर्शनं, ततो[6] विकल्पः, [7]ततः[7] प्रवृत्तिरिति। अर्थं हि मूलवर्तिनमुपलभ्य प्रवर्तमानस्तमाप्नोति। *अपवरकनिहितमणिप्रसृतायां कुञ्चिकाविवरनिर्गतायामिव प्रभायां मणिबुध्या प्रवर्तमानः। यत्र तु मूलेऽप्यर्थो नास्ति, तत्र व्यामोहात् प्रवर्तमानः [8]विप्रलभ्यत एव[8], दीपप्रभायामिव तथैव मणिबुद्ध्या प्रवर्तमानः॥

[अर्थप्राप्त्यादीनामाभिमानिकत्वम्]

एवं च बाह्यवस्तुसंस्पर्शशून्येष्वपि विकल्पेषु [9]समुल्लिखितेषु[9] 'बाह्योऽर्थो मया प्रतिपन्नः', 'तत्र चाहं प्रवृत्तः', 'स च मया प्राप्तः', इत्यभिमानो भवति लौकिकानाम्। न त्वयमर्थाध्यवसायमूलः। तदुक्तं 'यथाऽध्यवसायमतत्त्वात्, यथा तत्त्वं चानध्यवसायात्' इति। 'स्वप्रतिभासेऽनर्थेऽर्था[10]ध्यवसायात् प्रवृत्तिः' इत्यत्रापि ग्रन्थे अर्थाध्यवसायः भेदानध्यवसाय एव व्याख्येयः। एवं दृश्य[11]विकल्प्या[11]वर्थौ एकीकृत्य प्रवर्तते, प्राप्नोति चार्थमिति॥

---

* प्रथमसम्पुटस्य ६२ पुटटिप्पणी द्रष्टव्या॥

---

[1] विकल्पस्य–ख, [2] चोभया–ख, [3] न भेदा–ख, [4] दृश्याविषयत्वात्–ख, [5] भेदाध्यव–क-घ, [6] दर्शनान्तर–क-घ, [7] ततोऽपि–क-घ, [8] विप्रलभ्यते–ख, [9] समुल्लसितेषु–ख, [10] ध्यवसायेन–क-घ, [11] विकल्पा–ख.

तदेवमेव लोकस्य व्यवहारोऽवकल्पते ।
*[1]विवेकिनापि[1] वोढव्या लोकयात्रा च लोकवत् ॥

[अपोहवादोपसंहारः]

तस्माद्विकल्पप्रति[2]बिम्बकस्य[2]
शब्दार्थतामाहुरपोहनाम्नः ।
प्रतीतिमार्गस्त्वविविच्यमानः
जनस्य जातिभ्रममातनोति ॥

यावांश्च कश्चिन्नियमप्रकारः†
प्रवर्तते जातिषु वृत्त्यवृत्त्योः ।
तावानपोहेष्वपि तुल्य एव
भवत्यवस्तुत्वकृतस्तु भेदः ॥

तुल्येऽपि भेदे, ‡शमने ज्वरादेः
काश्चि[3]द्यथैवौषधयः[3] समर्थाः ।
सामान्यशून्या अपि तद्वदेव
स्युर्व्यक्तयः कार्यविशेष[4]शक्ताः[4] ॥

---

* एतत्सर्वं जानताऽपि पुरुषेण, लोकवदेव लोकव्यवहारोऽपि निर्वोढव्यः, 'सक्ताः कर्मण्यविद्वांसः यथा कुर्वन्ति भारत । कुर्याद्विद्वांस्तथा' (गी .) इतिवत् ॥

† नियमप्रकारः—जातिव्यवस्था, असांकर्यादिकं च ॥

‡ 'ज्वरादिशमने काश्चित् सह प्रत्येकमेव वा । दृष्टा यथैवौषधयः भिन्नत्वेऽपि न चापराः' (प्र० वा०) ॥ विजातीयेष्वपि हि पदार्थेषु एककार्योपयोगिनी एकशक्तिः वर्तते: ॥

---

[1] विवेकेनापि-क-ख, [2] बिम्बनस्य—ख, [3] यथा वौषधयः—ख, [4] युक्त :-ख.

*विशेषणादिव्यवहारक्लृप्तिः
तुच्छेऽप्यपोहे न न युज्यते नः ।
अतश्च मा कारि भवद्भि[1]रेषा[1]
जात्याकृतिव्यक्तिपदार्थचिन्ता ॥

— सिद्धान्तः —

[अपोहस्याप्रामाणिकत्वम्]

अत्राभिधीयते—किं जात्यादेर्बाह्यस्य शब्दार्थस्यासत्त्वात् अपोहपक्षपातः ? उत प्रतीतिबलादेव ? इति ॥

प्रतीतिस्तावत् अपोहविषया [2]भवद्भिरेव †नाङ्गीकृतेति[2] किमत्र कलहेन ॥

[जातेः प्रत्यक्षसिद्धत्वम्]

नापि जात्यादेरसत्त्वम्, इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नबाधसन्देहरहितप्रत्ययगम्यत्वात्, स्वलक्षणवत् ॥

आद्यमेव हि विज्ञानं अर्थसंस्पर्शि चाक्षुषम् ।
न तदुत्तरभावीति किमिदं राजशासनम् ॥

[जातेः निर्विकल्पकविषयत्वे अविरोधः]

तदेवास्तु प्रमाणं वा, तेनापि त्ववगम्यते ।
व्यावृत्तं वस्तुनो रूपं नानुगामीति का प्रमा ?

तथाहि—[3]निर्विकल्पक[3]कालस्यातिसूक्ष्मत्वात् किं प्रतिभासते ? किं न प्रतिभासते ? इति कथमेष कलिरावयोरुपशाम्यतु ! भवान् ब्रूते—

---

* सामानाधिकरण्यव्यवहारः ॥

† नाङ्गीकृतेति—प्रमाणतयेति अध्याहार्यम् ॥

‡ कालिः—'कालिस्स्त्री कलिकायां, ना शूराजिकलहे युगे' (मेदिनी) ॥

---

[1] रेषु—क, [2] भवद्भिरेवाङ्गीकृतेति—ख, [3] निर्विकल्प—ख.

व्यावृत्तमेव भातीति। अहं ब्रुवे—अनुवृत्तमपि प्रतिभातीति। एवं कलहायमानयोरावयोः कः परिच्छेदः? न खलु शपथस्य, [1]कोशपातस्य[1] वैषविषयः। तस्मात् निर्विकल्पकानन्तरोत्पन्नस्थूलकालकार्यपर्यालोचनया *तद्व्यवस्था कर्तव्या ॥

[निर्विकल्पस्य स्वलक्षणविषयत्वासंभवः]

तत्र च—

भवेद्यदि विशेषैकविषयं निर्विकल्पकम् ।
सामान्याध्यवसायोऽयं अकस्मा[2]त्कथमुद्भवेत्[2] ॥

[3]शाब्द[3] एष विकल्प इति चेत्—†मैवम्—

पश्यत्यनुगतं रूपं अविज्ञातेऽपि वाचके ।
दाक्षिणात्य इवाकस्मात् पश्यन्नुष्ट्रपरंपराम् ॥

अनवगतशब्दार्थसम्बन्धोऽप्यभिनवानेकपदार्थसन्निधाने तेषामनुगतं च व्यावृत्तं च पश्यत्येव रूपम् ॥

[निर्विकल्पकस्य विशेषमात्रविषयकत्वमनुभवविरुद्धम्]

अपि च प्रथमाक्षिसन्निपात एवाङ्गुलिचतुष्टयमवलोक्यमानं अन्योन्यगामिना च रूपेणावगम्यते। तत्कथं केवलविशेषावलम्बी चाक्षुषः प्रत्ययः?

[निर्विकल्पकस्य जात्यादिविषयत्वे अनुभवः प्रमाणम्]

अपि च पुराणशाबलेयपिण्डमवलोकयतः कालान्तरे बाहुलेयं पिण्डं पश्यतः पूर्वदृष्टशाबलेयपिण्डविषयं स्मरणमुत्पद्यमानं संवेद्यते। तस्मात्

---

* तद्व्यवस्था—निर्विकल्पकविषयव्यवस्था ॥

† मैवमित्यादि—अर्थं बुद्ध्वा हि शब्दरचना। यद्यर्थभेद एव पूर्वं न गृहीतः, तर्हि शब्दविकल्पस्य को वाऽवसरः। अतश्च विकल्पविषयाणां जात्यादीनामपि निर्विकल्पकविषयत्वमावश्यकम् ॥

---

1. शपमानस्य-ख, क्रोशमानस्य-क, 2. तत्कथं भवेत्-ख, 3. शब्द-ख.

सामान्यानवगमो नोपपद्यते। अन्यस्मिन्नसाधारणे स्वलक्षणे दृष्टेऽन्य-स्मारणस्य किं वर्तते? अस्ति [1]च तत्[1]। तेन मन्यामहे दृष्टमुभयानुगत रूपमिति ॥

[अनुवृत्तप्रत्ययोऽपि प्रत्यक्षस्य जात्यादिविषयत्वे प्रमाणम्]

* किंच व्यक्त्यन्तरदर्शनेऽपि स एवायं गौरिति प्रत्यभिज्ञायते। तस्याश्च प्रामाण्यं दर्शितम्; दर्शयिष्यते च विस्तरतः क्षणभङ्ग[2]भङ्गे[2]। तस्मात् अनुगतरूपविषयैव सा प्रत्यभिज्ञा, व्यक्तिभेदस्य विस्पष्ट-सिद्धत्वात् ॥

[राश्यादिदर्शनानां सामान्यविषयकत्वमेव स्वरसम्]

यत्र च लघुतरपरिमाणतिलमुद्गादिप्रचयसन्निधाने विच्छिन्न† [3]सिक्थ[3]स्वलक्षणं नास्ति, तत्रानुवृत्तमेव रूपमिन्द्रियेण गृह्यते। अत निर्विकल्पकवेलायामेव व्यावृत्तवत् अनुगतरूपावभासाच्च सामान्यापह्नवो युक्तः। प्रथमाक्षसन्निपातेऽपि तुल्यत्वमवगम्यते नानात्वं चेति ‡सामान्य भेदौ [4]द्वावपि वास्तवौ[4] ॥

[सामान्यग्रहणे तदाश्रयनिखिलव्यक्तिग्रहणमपेक्षितम्]

§सामान्यमिदमित्येवं [5]कुतस्तत्रा[5]नुपग्रहः?
व्यावृत्तमिदमित्येवं किं वा बुद्धिः स्वलक्षणे?

---

* किंचेत्यादि—सदृशपिण्डस्मरणं प्रमाणतया पूर्वमुक्तम्। अत्र तु एकपिण्ड-दर्शनसमनन्तरं सजातीयपिण्डान्तरमपि यदा सन्निहितम्, तदा उभयोरपि दर्शने 'अयमपि गौः' इत्येवं रीत्या प्रतिसन्धानं प्रमाणीकृतम्। अत्र हि व्यक्तिद्वयं प्रत्यक्षमीक्ष्यते, अनुवृत्तप्रत्ययश्च भवति ॥

† सिक्थं—प्रातिस्विकव्यक्तिः ॥

‡ सामन्यभेदौ—सामान्यं विशेषश्च ॥

§ सामान्यमित्यादि—तत्र—तद्व्यक्तौ। समानानां भावः किल सामान्यम्।

---

[1] चैतत्-क, [2] भङ्गेन-ख, [3] स्निग्ध-घ, [4] वास्तवौ द्वावपि-ख
[5]. स च तत्रा-ख.

समानवृत्तिसापेक्षं न च सामान्यवेदनम् ।
तत्र सन्निहितत्वात्तु व्यक्ति[1]वन्ना[1]नुपग्रहः ॥

समानवृत्त्यपेक्षत्वात् सामान्यस्यानुपग्रहे ।
विशेषोऽपि हि मा ग्राहि व्यावृत्तिं [2]स ह्यपेक्षते[2] ॥

अनुवृत्तिर्हि येष्वस्य का तेषां ग्रहणे गतिः ?
व्यावृत्तिरपि [3]येभ्योऽस्य[3] या तेषां ग्रहणे गतिः ॥

[व्यावृत्त्यनुवृत्त्यो रुभयोरपि ग्राह्यत्वम्]

अथानुवृत्तिव्यावृत्ति[4]नैरपेक्ष्येण[4] केवलम् ।
वस्त्वेव गृह्यते [5]कामं[5], कीदृक् [6]तदिति[6] कथ्यताम् ॥

निर्विकल्पकवेलायां निर्देष्टुं तन्न शक्यते ।
तदुत्थास्तूभयत्रापि साक्ष्यं ददति निश्चयाः ॥

वस्तुनोऽङ्गीकृता प्राज्ञैः अत एवोभयात्मता ।
यौ ब्रूतस्त्वेकरूपत्वं तावुभावपि बालिशौ ॥

तस्य स्वतन्त्रवस्तुत्वे एकपिण्डदर्शनेऽपि सामान्यं गृह्येत इत्याक्षेपाशयः । व्यावृत्त-मित्यादि प्रतिबन्द्युत्तरम् । समानेत्यादि समाधानम् । एकपिण्डदर्शनेऽपि सामान्यं गृह्यत एवेत्यर्थः । सामान्याश्रयनिखिलव्यक्तिदर्शनाभावेऽपि तद्वृत्तित्वेन तद्ग्रहे न विरोधः । अत एव कालान्तरे सदृशव्यक्त्यन्तरदर्शने प्रत्यभिज्ञानम् । अन्यथा व्यावृत्तेरपि प्रतियोगिग्रहणसापेक्षत्वात् निर्विकल्पे तदग्रहणप्रसङ्गः । अनुवृत्तिरित्यादिः आक्षेपः । गतेः—उपायः । समाधानं—व्यावृत्तिरित्यादि ॥

अथेत्यादि काममित्यन्तं परमतानुवादः । इदं समाधानं सिद्धान्तेऽपि सम-मित्याशयः उत्तरवाक्यानाम् । उभयत्रापि—अनुवृत्तव्यावृत्तयोरुभयोरपि ग्रहणे, यौ ब्रूत इत्यत्रापि । अयमंशः प्रथमसम्पुटे (251 पुटे) द्रष्टव्यः । प्राज्ञाः—कुमारिलादयः ॥

---

[1] वाचा—ख, [2] स हि चेक्षते—ख, [3] यान्यस्य—ख [4] निरपेक्षं न—ख, [5] कार्यं—ख, [6] तदिह—ख.

[एकत्र सामान्यविशेषयोस्समावेशे विरोधाभावः]

यदप्यभिहितम्—इतरेतरविरुद्धरूपसमावेश एकत्र वस्तुनि नोपपद्यत इति—तदपि न सम्यक् ॥

परस्परविरोधोऽपि नास्तीह *तदवेदनात् ।
एकबाधेन नान्यत्र धीः शुक्तिरजतादिवत् ॥

यत्र हि विरोधो भवति, तत्रैकतररूपोपमर्देन रूपान्तरमुपलभ्यते । प्रकृते तु नैवमिति को विरोधार्थः ?

छायातपावपि यद्येकत्र दृश्येते, किं केन विरुद्धमभिधीयेत ? अदर्शनात्तु तद्विरुद्धमुक्तम् । न चैवमिहादर्शनमित्यविरोधः ॥

[सामान्यविशेषयोस्सत्यत्वम्]

अत [1]एवेह[1] मिथ्यात्वं एति नान्यतरा मतिः ।
न ह्यन्योन्योपमर्देन बुद्धिद्वितयसंभवः ॥

तथा चाह—(श्लो. वा. 1-1-5, आकृतिवादे, श्लो. 57)

'यथा कल्माषवर्णस्य यथेष्टं वर्ण[2]निश्चयः[2] ।
चित्रत्वात्, वस्तुनोऽप्येवं भेदाभेदावधारणा' इति ॥

इत्येवमविरोधेन भेदाभेदावधारणात् ।
उभयात्मकतैवास्तु† वस्तूनां मतुपक्षवत् ॥

एतत्तु वृत्तिविकल्पादिभ्यः बिभ्यतेवाभ्युपरतं ‡तत्रभवतेति तिष्ठतु तावत्, किमत्र विमर्देन !

सामान्यमेव सत्यं, व्यावृत्तं मिथ्येति वेदान्त्येकदेशिनः । व्यावृत्तमेव सत्यं सामान्यं मिथ्येति वैभाषिकादयः । उभयं मिथ्येति शून्यवादिनः । उभयं सत्यमिति सिद्धान्तिनः । इदमेव 'यौ मतः' इत्यनुपदमुक्तम् ॥

* तदवेदनात्—विरोधासंवेदनात् ॥

† 'अस्तु' इत्यभ्युपगमवादसूचकम् । इदमुत्तरत्र स्पष्टम् ॥

‡ तत्रभवता—कुमारिलेन । वृत्तिविकल्पादिरनुपदं परिह्रियते ॥

---

[1] एव हि-ख, [2] निग्रहः ग.

[भाट्टवत् न वस्तूनामुभयात्मकत्वम्]

[1]व्यक्तिव्यतिरिक्तैव[1] जातिः व्यक्तिषु वर्तत इति ब्रूमः ॥
यच्च वृत्तिविकल्पादिदूषणं तत्र वर्णितम् ।
तत् प्रत्यक्षमहिम्नैव सर्वं प्रतिहतं भवेत् ॥

[विशेषातिरिक्तसामान्यग्रहणसम्भवः]

यत्तावदवादि—भेदेन कुवलयामलकादिवत् अनवभासनादिति—तत्र प्रतीतिभेदो दर्शित (p. 7) एव ॥

[सामान्यविशेषयोस्समानदेशत्वं नान्यतरापलापकम्]

यत्तु देशभेदेनाग्रहणात्, तदग्रहे तद्ग्रहाभावादिति[2] (p.7) तत्र तदाश्रितत्वं कारणं जातेः, न स्वतत्त्वम्। व्यक्तिवृत्तित्वाज्जातेः पृथग्देशतयाऽनुपलम्भः, [3]तदग्रहे तदग्रहो[3] वा ; न पुनस्तदतिरिक्ताया अभावादेवेति* ॥

[जातेर्वृत्त्यनुपपत्तिपरिहारः]

यदप्युक्तं(p. 7) वृत्त्यनुपपत्तेरिति, तत्राप्युच्यते—प्रतिपिण्डं कार्त्स्न्येन जातिर्वर्तत इति। पिण्डान्तरे तदुपलम्भो न स्यादिति चेत्, किं कुर्मः? कमुपलभामहे? पिण्डान्तरेऽपि तदुपलम्भोऽस्त्येव। कथं च †भवन्तमेनं निह्नुमहे? एकदेशास्तु जातेर्न सन्त्येव, यैरस्या वर्तनं ब्रूमः ॥

[4]क्वेदमन्यत्र दृष्टं चेत्[4], अहो निपुणता तव!
दृष्टान्तं याचसे [5]यस्त्वं प्रत्यक्षेऽप्यनुमानवत्[5] ॥

---

* अन्यथा समानदेशत्वात् किं सामान्यं निषिध्यते, उत विशेषः? इति विनिगमकाभावात् न स्वदिष्टसिद्धिः ॥

† भवन्तं—उत्पद्यमानं, उपलंभमिति शेषः। गोत्वं हि प्रतिपिण्डं समग्रमेव दृश्यते, न तु लेशतः ॥

---

[1] व्यतिरिक्तैव—ख, [2] भवादितः—क-घ, [3] तदग्रहो—क.ख.घ, [4] क्वेदमन्यत्र चेत्—ख [5] यस्यात्पक्षेप्रत्यनुमानवत्—क-ग यस्त्वं प्रत्यनुमानवत्—ख.

[सामान्यविषयक'वृत्ति'व्यवहारप्रदर्शनम्]

किंनामधेयैषा वृत्तिरिति चेत्, *न नामधेयं अस्या जानीमः। पिण्डसमवेता जातिरित्येतावदेव प्रचक्ष्महे ॥

[समवायस्य दुरपह्नवत्वम्]

ननु! अयुतसिद्धयोः सम्बन्धः समवायः। स च विप्रतिषेधादेव निरस्तः (p 8)—न शक्यते निरसितुम्—

प्रतीतिभेदाद्भेदोऽस्ति देशभेदस्तु नेष्यते।
तेनात्र कल्प्यते वृत्तिः समवायः स उच्यते ॥

अवयवावयविनोः, गुणगुणिनोश्चेयमेव वृत्तिः। तयोरर्थान्तरत्वमुपरिष्टाद्दर्शयिष्यते। दर्शितं च अमुनैव मार्गेण देशभेदश्च तयोर्नास्तीति विस्पष्टमयुतसिद्धत्वम् ॥

[जातिव्यक्त्योस्सम्बन्धोपपादनम्]

यदप्युच्यते (p.–8a)—

'नानिष्पन्नस्य सम्बन्धः, निष्पत्तौ युतसिद्धता'

इति—तदपि परिहृतमाचार्यैः † 'जातं च सम्बद्धं चेत्येकः कालः' इति वदद्भिः। सर्वं चैतदबाधितप्रतीतिबलात् कल्प्यते, न स्वशास्त्रपरिभाषया ॥

[विभुद्वयसम्बन्धासम्भवः]

विभूनामपि सम्बन्धः परस्परमसंभवादेव नेष्यते, न [1]स्वशास्त्र परिभाषणात्[1]। न संयोगः, तेषामप्राप्तेरभावात्। अप्राप्तिपूर्विका हि प्राप्तिः संयोगः। न समवायः, ‡तदाश्रितस्य तस्यानुपलंभादित्यलं प्रसङ्गेन!

---

* न नामधेयमित्यादिरुपहासः ॥ † व्योमशिवः इति चक्रधरः ॥

‡ तदाश्रितस्य–विभुद्वयाश्रितस्य। उभयोरपि द्रव्यत्वेन अवयावयविभाव-

---

[1] परिभाषणात्–ख.

[जातिव्यक्त्योस्सम्बन्धस्य विलक्षणत्वम्]

*ये चेह वृत्ती स्रक्सूत्रभूत[1]कण्ठ[1]गुणादिषु ।
जात्यादीन[2]मनंशत्वात्[2] ताभ्यां वृत्तिर्विलक्षणा ॥

तस्मात् वृत्त्यनुपपत्तेरित्यदूषणम् ॥

[जातेराश्रयविकल्पानुपपत्तिपरिहारः]

यदपि सर्वगतत्वं पिण्डगतत्वं च विकल्प्य दूषितम् (p. 8b) तदपि यत्किञ्चित् । यथा प्रतीतिरादिशति भगवती, तथा वय[3]मभ्युप[3]गच्छामः ॥

सर्वसर्वगता जातिरिति तावदुपेयते ।
सर्वत्राग्रहणं तस्याः व्यंजकव्यक्त्यसन्निधेः ॥
व्यक्तिर्व्यंजकतामेति जातेर्दृष्टचैव नान्यथा ।
दृष्टिर्यत्र यदा व्यक्तेः तदा तत्रैव तन्मतिः ॥
सर्वत्र विद्यते जातिः न तु सर्वत्र दृश्यते ।
तदभिव्यंजिका यत्र व्यक्तिस्तत्रैव दृश्यते ॥

[जातेस्सर्वसर्वगतत्वे प्रमाणम्]

व्यक्तेरन्यत्र सत्त्वे [4]ऽस्य[4] किं प्रमाणं ? तदुच्यते ।
इहाप्यानीयमानायां गवि गोत्वोपलम्भनम् ॥
गोपिण्डेन सहैतस्याः न चागमनसंभवः ।
†देहेनेवात्मनस्तस्मात् इहाप्यस्तित्वमिष्यताम् ॥

मन्तरा न समवायसंभवः । अस्तु तर्हि तयोरस्वरूपमेव संबन्धः, असंबद्धत्वापेक्षयाऽस्य वरत्वादिति चेत्, एवमुक्त्या यदि तृप्यसि, उच्यतां कामम्, न नोहानिरिति ॥

* स्रक्सूत्रकण्ठयोः, द्रव्यगुणयोश्च यादृशी वृत्तिः, तद्विलक्षणैव जातिव्यक्त्योः ॥

† देहेनेवेत्यादि—आत्मानो हि विभवः । अथापि तत्तद्देहावच्छेदेनैव तस्य तस्य 'अहं' इत्यनुभवः, सुखदुःखाद्यनुभवश्च । एवमेव सर्वजातीनां सर्वत्र सत्त्वेऽपि

---

1 कण्ठे—क-ग, 2 मनीशत्वात—क-ग, 3 मप्युप—ख, 4 स्यात्—क, ख, घ.

[जातेस्सर्वगतत्वेऽपि न सर्वत्र सर्वदा तत्प्रतीतिः]

अभिव्यक्तिस्तु तत्काला यत्कालं व्यक्तिदर्शनम् ।
तस्मात् सकृदभिव्यक्ता नान्यदाऽपि प्रतीयते ॥
अभिव्यक्तिश्च तद्देशा यद्देशा व्यक्तिरीक्ष्यते ।
तस्मात्तस्मादभिव्यक्ता न देशेऽन्यत्र दृश्यते ॥
व्यक्तिसर्वगतत्वेऽपि स्वयूथ्यैः कैश्चिदाश्रिते ।
भविष्यत्यद्य जातायां गवि गोधीस्तथा ग्रहात् ॥
जायमानैव हि व्यक्तिः जायते *प्रतियोगिनी ।
एक एव हि कालोऽस्याः [1]जातेः[1] सम्बन्धजन्मनोः ॥
नेह जातेः पुरोऽस्तित्वं न च संक्रान्तिरन्यतः ।
किन्तु स्वहेतोः सा व्यक्तिः तादृश्यैवोपजायते ॥

न सर्वसाङ्कर्यम् , न वा सर्वत्रोपलब्धिप्रसङ्गः । किन्तु तत्तपिण्ड एव तत्तज्जातेरुपलब्धिः । वस्तुतस्तु— आत्मनां द्रव्यत्वेन परिमाणस्यावश्यकत्वात् विभुत्वरूप परिमाणस्य सर्वगतत्वपर्यायस्य संभवः । जातेस्तु अद्रव्यत्वेन न तादृशस्यापि सर्वगतत्वस्य संभवः । अद्रव्यत्वादेव जातौ वृत्तिप्रश्न एव न घटते । तथा परिमा प्रश्नश्च । निरवयवद्रव्याण्यपि 'अवृत्तिपदार्थाः'इत्युच्यन्ते । द्रव्येष्वेव एवंत्वे रूपादीनां गुणानां परिमाणादिप्रश्नः यथा न युज्यते, तथैव अद्रव्यायाः जातेरपि । अतश्च, यथा पटे शौक्ल्यं दीर्घं वा, ह्रस्वं वा ? इत्यादिप्रश्नाः इव सर्वेऽपि बालिशप्रश्नाः । तर्हि कथं एते ज्ञेयाः, व्यवहर्तव्याश्च इति चेत्—यथेदानीमपि ज्ञायन्ते, व्यवह्रियन्ते च तथैवेति गृह्यताम् । न हि लोके कस्यापि जातिज्ञानमेव नास्ति, न वा न जातिव्यवहारः । किन्तु व्यवहारविषयभूता जातिः किंरूपा ? किंलक्षणा ? अतिरिक्ता, अनतिरिक्ता वा इति विचार्यते । न तु व्यवहार एव निह्नूयते । अतश्च यथानुभवं व्यवह्रियताम् । अन्यत्र कुत्राप्यदृष्टात्रपि पावकौष्ण्यवत् तत्तद्वस्तुस्वभावा धर्मिग्राहकप्रमाणसिद्धा अपर्यनुयोज्याः, यथानुभवं अङ्गीकार्या इति सङ्क्षेपः । अयमर्थः समनन्तरश्लोकेषु स्पष्टः ॥

* प्रतियोगिनी—जात्या संबद्धैव ॥

---

[1] जाति–क, घ.

[वस्तूनां स्वरूपस्वभावविशेषाः प्रश्नातीताः]

कथमेतदितीदं च [1]ये वा पर्यनुयुंजते[1] ।
[2]इदमप्यपरं, हन्त ![2] तेन पर्यनुयुज्यताम् ॥
वृषः पिशङ्गो गौः कृष्णा सा च नीलतृणाशिनी ।
ताभ्यामुत्पादितो वत्सः कथं भवति पाण्डरः ?
यथा रूपादि[3]सम्बद्धा[3] [4]सा[4] व्यक्तिरुपलभ्यते ।
तथैव जातियुक्तेति का ते व्यसनसन्ततिः ?
अगोव्यावृत्ततायां वा नैष प्रश्नो निवर्तते ।
*कस्मादगोनिवृत्तं [5]तत् अद्य[5] जातं स्वलक्षणम् ॥
तस्माद्वस्तु[6]स्वभावस्य[6] विदित्वाऽननुयोज्यताम् ।
चोद्यचुन्चुत्वमुत्सृज्य प्रतिपत्तिर्निरूप्यताम् ॥

प्रतिपत्तिश्च विशेषेष्विव सामान्येषु च निरपवादा दर्शितैव । तस्मात् विशेषवत् अप्रत्याख्येयं सामान्यम् ॥

[व्यक्तिभिरेवानुवृत्तिज्ञाननिर्वाहः]

[7]तत्रैतत्स्यात्—विशेषात्मन एव वस्तुनः †सामान्यज्ञानजननशक्तियुक्तत्वात् किं सामान्यकल्पनयेति—तदयुक्तम्—विशेषवत्[7] प्रत्यक्षत्वात् सामान्यस्य कः कल्पनार्थः ? यदि हि कार्यानुमेयं सामान्यं कल्पयेम, तत

* अद्य जातमपि स्वलक्षणं वस्तु गवादि, कस्मात्कारणात् स्वेतरसकलवस्त्वात्मकं न जातं, किन्तु सकलव्यावृत्तमेव । प्रथमं व्यक्तिरुत्पद्यते, अनन्तरमेव इतरव्यावृत्तिर्भवतीति न हि वक्तुं शक्यम्, उत्पत्तिकाले तस्या व्यक्तेः सर्वात्मकत्व प्रसङ्गात् । अतः उत्पद्यमानमेव वस्तु इतरव्यावृत्त्यात्मकधर्मविशिष्टमेव जायत इत्येव वक्तव्यम् । अतः सर्वमुभयोस्समानमेव ॥

† सामान्यज्ञानं—अनुवृत्तज्ञानम् ॥

[1] यो वा पर्यनुयुज्यते–ख, [2] इतरस्य परं हेतुः–ख, [3] संबन्धात्–घ; [4] न–ख, [5] तदन्ये–घ, [6] स्वभावस्य–क, [7] विशेषवत्–ख.

एवमनुयुज्येमहि ; कार्यस्याप्यन्यथासिद्धेः किं तत्कल्पनयेति। प्रत्यक्षे तु सामान्ये कोऽयमनुयोगः ?

का चेयमनुवृत्तिज्ञानोत्पादिका *शक्तिः ? विशेषेभ्योऽव्यतिरिक्ता; व्यतिरिक्ता वा ? नित्या; अनित्या वा ? इति विकल्प्यमाना वाचोयुक्त्यन्तरेण जातिरेव कथिता भवति, न वा किंचिदिति यत्किंचिदेतत् ॥

[व्यक्तिग्रहणवेलायामेव जातेरपि ग्रहणमावश्यकम्]

ननु ! यथा गोत्वादिजातिः †नियतास्वेव व्यक्तिषु वर्तते, नासामंजस्येन, तथा काभिश्चिदेव व्यक्तिभिः काचिद्गवादिबुद्धिर्जन्यते इति—नैतदेवम्—विषयातिशयव्यतिरेकेण प्रत्ययातिशयानुपपत्तेः। ‡उपायातिशये तु प्रत्ययातिशयकारिणीष्यमाणे विषयातिशयं प्रति को द्वेषः ? सिद्धे च विषयातिशये दुरपह्नवं सामान्यम् ॥

[गवादिप्रत्ययानां सेनावनादिप्रत्ययवैलक्षण्यम्]

ननु [1]च ! अनुवृत्तिबुद्धिः[1] विनाऽपि सामान्यान्तरेण सामान्यान्तरेषु दृश्यत एवेति (p. 10) कोऽत्र विस्रंभः ? उच्यते—न चाशेषेण पंचाशङ्कवितुमर्हति। यदि हि [2]सेनावनादि[2]प्रत्ययाः करितुरगधवखदिरादिव्यतिरिक्तमर्थमनपेक्ष्य जायमाना मिथ्या भवन्ति, किमेतावता घटादिप्रत्ययैरपि मिथ्याभवितव्यम्§। बाधक[3]सदसद्भावनिबन्धना हि वैतथ्या

* शक्तिः,—व्यक्तिष्विति शेषः ॥

† न हि सर्वत्र जातिव्यवहारो दृश्यते। अतः जातिमन्तरापि व्यवहारो निर्वहत्येवेत्याक्षेपाशयः। व्यवहारोऽन्यः, ग्रहणमन्यत्। यथापेक्षं हि व्यवहारः। यथावस्तु च ग्रहणम्। जातेर्ग्रहणं तु वर्तत एव पूर्वमपि। अन्यथा प्रतीत्यवैलक्षण्यप्रसङ्गेन सर्वसाङ्कर्यं स्यादिति समाधानस्याशयः ॥

‡ उपायातिशयः—सन्निकर्षादिः ॥

§ सेनावनादिप्रत्ययाः किलापेक्षिकाः, न नियतविषया वा। गोघटादिप्रत्ययास्तु नैवमित्यर्थः। अन्यथा सविकल्पदृष्टान्तेन निर्विकल्पमप्यप्रमाणं स्यात् ॥

[1] वृत्तिः–ख. [2] संभावनादि-क. [3] सद्भावनिबन्धनं हि वैतथ्यं–ख.

वैतथ्यस्थितिः[3] प्रत्ययानाम्। तत्र सत्तादौ सामान्यान्तरविरहान्मिथ्या प्रत्ययाः, उपाधिना केन चित्प्रवर्तन्ते, न त्वेवं गवादाविति यत्किञ्चिदेतत्। [1]तदुक्तम्[1] (श्लो-वा-1-1-5-आकृ-24)—

'तस्मादेकस्य भिन्नेषु या वृत्तिस्तन्निबन्धनः।
सामान्यशब्दस्सत्तादौ *एकधीकरणेन वा' इति ॥

[अनुगतबुद्धीनामौपाधिकत्वासंभवः]

ननु! इहाप्येकार्थक्रियाकारित्वोपाधिनिबन्धन एकाकारप्रत्ययः सेत्स्यतीत्युक्तम् (p. 11)—सत्यमुक्तम्—अयुक्तं तु, एकार्थक्रियाकारित्वस्यैवासिद्धेः† ॥

[प्रतीतीनां सादृश्यमपि सामान्याधीनम्]

यत्तूक्तं—

'एकप्रत्यवमर्शस्य हेतुत्वाद्धीरभेदिनी' (p. 12)

इति—तदप्यसांप्रतम्; प्रत्यवमर्शस्याप्येकत्वानुपपत्तेः। न हि बहुभिर्दर्शनैरेको विकल्पः संभूय साध्यते, अपि तु नानादर्शनानन्तरं तत्सामर्थ्यलब्धजन्मानो विकल्पा अपि भेदेनैवोल्लसन्ति। न च तेषां किमपि कार्यान्तरमस्ति, येन ते एकतामधिगच्छेयुः ॥

केन च विकल्पानामेकत्वं गृह्यते? न दर्शनेन, तस्य ‡[2]दृश्यविषयत्वात्[2]। न विकल्पान्तरेण, सर्व[3]विकल्पाना[3]मारोपितार्थपर्यवसितत्वेन, स्वाकारविषयत्वेन वा परस्परभेदाभेदपरिच्छेदसामर्थ्यासंभवात् ॥

---

* एकधीकरणं—अनुगतप्रतीत्युत्पादनम् ॥

† असिद्धेः—न हि सर्वासां सजातीयानां व्यक्तीनां समानकार्यकारित्वं प्रत्यक्षसिद्धम् ॥

‡ विकल्पा हि दर्शिरूपाः, न दृश्याः। विकल्पविषयकविकल्पान्तराङ्गीकारेऽपि विकल्पानामसद्विषयत्वेन नार्थनिश्चायकत्वम् ॥

---

[1] यदुक्तम्-क, [2] विषयत्वात्-क, [3] विकल्पिताना-ख.

[ज्ञानव्यक्तीनां भेदादेकत्वमप्यसंभवि]

ब्रूयात् — विकल्पोल्लिख्यमानाकारभेदानवगमाद्विकल्पानामैक्यम् । यादृश एव एकशाबलेयादिस्वलक्षणदर्शनान्तरभुवाऽपि विकल्पेनोल्लिखित आकारः गौरिति, तादृश एव गोपिण्डान्तर[1]दर्शनान्तर[1]जन्मनापीति [2]विषया[2]भेदात्तदैक्यमुच्यते । तदुल्लिख्यमाने हि विषये [3]भेदो[3] न प्रतिभाति इत्यत एष विकल्पो भिन्नान्यपि दर्शनानि मिश्रीकरोति, [4]दर्शनोपारूढस्य[4] भेदस्याग्रहणादिति—

तदेतदपि न हृदयंगममभिधीयते । विकल्पास्तावद्विज्ञान[5]क्षण[5]-स्वभावत्वादन्योन्यं *भिन्ना एव भवन्ति ॥

[ज्ञानस्य तदकारस्य च भेदः, उताभेदः ?]

यस्तु विकल्पोल्लिखित [6]आकारोऽनुप[6]लभ्यमानभेदः, [7]स तेभ्यो[7] व्यतिरिक्तः? अव्यतिरिक्तो वा? व्यतिरिक्तश्चेत्, सामान्यमेवेदं नामान्तरेणोक्तं भवति । अवास्तवत्वकृतो †विशेष इति चेत्—न—अवास्तवत्वे युक्त्यभावात् ॥

अव्यतिरिक्तश्चेत् स आकारः, तर्हि विकल्पस्वरूपवद्भिद्यत एवेति कथं तदैक्यम्? कथं वा तदैक्येन भिन्नानामपि दर्शनानां मिश्रीकरणमवकल्पते?

---

* एक एव घटः कालभेदेन यदा द्विवारं ज्ञानेन विषयीक्रियते, तदा विषयस्यैक्येऽपि ज्ञानव्यक्तिभेदः अनिवार्य एव । एवं सति नानाघटविषयकनानाज्ञानानामप्येकत्वं ज्ञानत्वाख्यानुगतजातिमन्तरा कथं न संभवेत् ?

† विशेषः—ज्ञानस्वरूपादिति शेषः ॥

---

[1] दर्शनानन्तर—घ, [2] विषय—क, [3] बोधो—क, [4] दर्शनापोहं च—क, [5] लक्षण—क, [6] आकारोप—क, [7] तेभ्यो—ख.

[एकाकारावमर्शहेतुत्वादपि विकल्पैक्यं दुर्वचम्]

अपि च रे मूढ! सामान्यानभ्युपगमे कुतस्त्य एकाकारविकल्पोत्पादः? इति पर्यनुयुक्तेन त्वया, यदि[1] विकल्पैक्यादित्युच्यते—तदेतरेतराश्रयं भवति — कार्यैक्याच्च विकल्पैक्यं, विकल्पैक्याच्च कार्यैक्य मिति ॥

विकल्पैक्यं कार्यैक्यमिति तु सुतरां*, अनन्तरं विकल्पैक्यं विकल्पैक्या'देवेत्युक्तं भवति। कथं चैवमनुन्मत्तो ब्रूयात्! तस्मात्—

'एकप्रत्यवमर्शस्य हेतुत्वाद्धीरभेदिनी'

ति व्यामूढभाषितम् ॥

[विकल्पानामपूर्वविषयकत्वाभावेऽपि प्रामाण्यम्]

यदपि विकल्पानां शब्दानां चान्यापोहविषयत्वसिद्धये प्रलपितम् 'एकस्यार्थस्वभावस्य' इत्यादि (p. 13)—तदपि यत्किंचिदेतत्—

सर्वात्मना हि दृष्टोऽर्थः पुनर्न हि न दृश्यते!
प्रदर्शितं हि प्रामाण्यं गृहीतग्राहिणामपि ॥

क्षणभङ्गे निरस्ते च देशकालादिभेदतः।
गृहितस्यापि भावस्य ग्रहणं न न युज्यते ॥

[विकल्पानामपूर्वविषयकत्वसंभवः]

अपि चास्मन्मते भिन्नैः धर्मैर्युक्तस्य धर्मिणः।
[2]धर्मोऽस्य[2] केन चित्कश्चित् प्रत्ययेन ग्रहीष्यते ॥

---

* कार्यमिति विकल्प एवोच्यते यदि, आत्माश्रयः ॥

---

[1] कार्यैक्यादिकल्पैक्या—ख, [2] धर्मस्य—क'

*विचित्रसहकार्यादिशक्तिभेदश्च धर्मिणः ।
नानोपाध्युपकाराङ्गशक्त्यभिन्नात्मता कुतः ?

[प्रामाण्यं न प्रयोजनाधीनम्]

यदि च नाम निर्विकल्पकेन सर्वात्मना परिच्छिन्नं वस्तु पुनः परिच्छिन्दन्ति विकल्पान्तराणि वैफल्यमश्नुवीरन्, किमेतावता तेषामप्रतीयमानार्थग्राहिता कल्पयितुं शक्यते ? न हि विरतपिपासस्य हिमकर पटलमफलमिति, तदेव †रजतमिति कल्पयितुं पार्यताम्। तस्मात् दुराशामात्रमेतत् ॥

इत्थं चान्यापोह[1]निषेधात्मनि[1] बाह्ये विकल्पानां शब्दानां च विषय इष्यमाणे ‡भट्टकुमारिलोपन्यस्तदुस्तर[2]दूषणासारवारणकारणं[2] न हि किंचिदुत्पश्यामः ॥

[विकल्पानामारोपितविषयकत्वनिरासः]

यदपि तद्दूषणापनिनीषया विकल्पप्रतिबिम्बकमारोपिताकारमात्रव्यावृत्तिच्छायोपरक्तं किमपि परिकल्पितं (p. 32)—तदपि न व्यवहार पदवीमवतरितुमुत्सहते ॥

विकल्पो नाम बोधात्मा स च स्वच्छः स्वभावतः ।
[3]नासा[3]वितरसंपर्कादृते कलुषतामियात् ॥
नूनमभ्युपगन्तव्यं किंचिदस्योपरंजकम् ।
आन्तरं वासनारूपं बाह्यं वा विषयात्मकम् ॥

* सर्वधर्मविशिष्टं वस्तु युगपदेव कुतो न गृह्यत इत्यत्राह—विचित्रेत्यादि ॥
† रजतेन प्रयोजनलाभात् रजतमिति इत्युच्यते ॥
‡ श्लोकवार्तिके अपोहवाद इति शेषः ॥

[1] निरात्मनि-ख, [2] दूषणानामुद्धरणकरणं—ख, दूषणानां न वारणकरणं—ग,
[3] रासा-क.

[अपोहस्य बाह्यान्तरोभयरूपत्वाभावनिरासः]

यत्पुनर्विद्यते नान्तः न बहिः, तेन रज्यते ।
विज्ञानमिति (p. 23) मायैषा महती धूर्तनिर्मिता ॥

विषया एव बुद्धीनां आजस्येनोपरंजकाः ।
वासनाविषयज्ञानजन्यत्वान्न तथोदिताः ॥

[सामान्यस्य वस्तुत्वमावश्यकम्]

तस्मात् तत्र देशान्तरादौ *वसता केनचिदर्थेन बुद्धयो रज्यन्ताम्! एकान्तासता तु केनचिदारोपितेन तदुपरंजनमघटमानं मनोरथप्रायम्। न चैकान्तासन्नाकार आरोपयितुमपि शक्यते ॥

[विकल्पानां वस्तुसंस्पर्शित्वम्]

अपि च दर्शनपृष्ठभाविनो विकल्पाः तद्व्यापारकारिणः, व्यावृत्तं स्प्रष्टुमसमर्था व्यावृत्तिमात्रमवलम्बन्त इति यदुच्यते—तत्र [1]दृश्यस्य सजातीयविजातीय[1]व्यावृत्तत्वात् [2]उभयव्यावृत्तिरस्तीति, †तां स्पृशन्तो विकल्पाः कथं विजातीयव्यावृत्तिमेव स्पृशेयुः ?[2]

उभयावमर्शे सत्येषां पौनरुक्त्यादानर्थक्यमिति चेत्—नानर्थक्यम्—प्रमाणवर्गे [3]निपतन्तः[3] ‡काममनर्थका भवन्तु, अर्थान्तरं वाऽऽलम्बन्ताम्! व्यावृत्तिं त्ववलम्बमाना अंशतो नेति न श्रद्दध्महे ॥

---

* वसता—इत्यनेन वस्तुत्वं सामान्यस्योच्यते ॥

† तां—व्यावृत्तिम् ॥

‡ काममित्यादि—स्वकारणानुरोधि प्रमाणम्, न प्रयोजनानुरोधि ॥

---

[1] दृश्यस्य सजातीय–क, दृश्यसजातीयविजातीय–ख, [2] उभयेऽपि व्यावृत्तिमेव स्पृशेयुः–ख, [3] निपतति–क,

[विकल्पे सामान्यविषयकत्वमावश्यकम्]

सजातीयविजातियव्यावृत्त्योर्न च भिन्नता ।
यतोऽन्यतरसंस्पर्शो [1]विकल्पे न[1]प्रकल्पते ॥

सजातीयविजातीय[2]व्यावृत्त्यवमर्शे[2] तु दर्शनवदसाधारणग्राहिण एव विकल्पाः स्युरिति सामान्यनिबन्धनसंबन्धग्रहणादिव्यवहाराभावात् शब्दानुमाने *प्रलयं प्रतिपद्येयाताम् ॥

[अपोहस्य बाह्यत्वमान्तरत्वं वाऽऽवश्यकम्]

व्यावृत्तिरपि बाह्या चेत् ; तदवस्था कौमारिलदूषणाशनिः । आन्तरत्वे तु न तया विकल्पोपरागः कर्तुं शक्यः । नान्तः, न बहिरिति तु †भणितिभङ्गीमात्रम् ॥

[व्यावृत्तेर्वस्तुत्वमावश्यकम्]

तत्तादृशं किंचित्? न किंचिद्वा? न किंचिच्चेत् न—‡तेन विकल्पानामनुरंजनस्योपपादयितुमशक्यत्वात् । अत्यन्तमसतश्च खरविषाणादेः व्यवहारविषयत्वाभावात्, असत्ख्यातिनिरसननीतिमेवात्रोत्तरं करिष्यामः ॥

किंचिच्चेत्, नूनमन्तः, बहिर्वा तेन भवितव्यमेव । अतः कुमारिलादिष्टदूषणापनिनीषया योऽयमुत्प्रेक्षितः पन्था नूतनः—सोऽपि सङ्कटः । तस्मात् यथाऽध्यवसाय[3]मेव तत्त्वमिति[3] युक्तम् ॥

---

* प्रलयमित्यादि—अतः व्यावृत्त्यपेक्षयाऽधिकस्य सामान्यस्य विकल्पविषयत्वमावश्यकम् ॥

† भणितिभङ्गीमात्रं—तृतीयप्रकाराभावात् ।

‡ तेन—तुच्छेन ॥

---

[1] विकल्पानां—क, [2] व्यावृत्तविमर्शे—ख, [3] मेवमिति—ख.

[सामान्यस्य पदार्थान्तरसंसर्गित्वोपपत्तिः]

बाह्ये च वस्तुनि शब्दान्तरोपनीयमानभावाभावसम्बन्धाद्यपि [1]न न युज्यते[1]। सर्वस्य गौरित्यादिशब्दजनितस्य ज्ञानस्यास्तित्वाद्यनपेक्ष्य* सामान्यमात्रविषयत्वात्। आकाङ्क्षानिराकरणाय अस्तिनास्तिपदान्तरं प्रयुज्यमानं सम्बन्ध्यते। नियतरूपता निश्चितनिजरूपे वस्तुनि वस्त्वन्तरस्य व्यवच्छेदनिबन्ध[3]ना† सिध्यत्येव ;[2] घटो घट एव, न पट इति। नैतावता [3]तदपोह एव[3] [4]प्रत्याय्यो[4] भवतीत्यलमतिक्षोदेन !

[जातिसमर्थनोपसंहारः]

बाह्यार्थविषय ‡एवं व्यवहारो घटत इत्ययं कस्मात् ?
दृश्यविकल्प्यावर्थावेकीकृत्य प्रवर्तते पुरुषः ॥

एकीकारश्च कीदृक् ? यदि पृथगरतिः, तर्हि मूर्छाद्यवस्था-
साम्यं, तत्र प्रवृत्तिः कथमथ किमपि [5]प्रस्फुरत्यर्थरूपम्[5]।
तत् दृश्यं चेत्, अपोहव्यवहृतिरफलाऽथ द्वितीयं चकास्ति
स्वेनाकारेण तस्मिन् सति सुनिपतिते चेष्टते कः सचेताः ?

स्फुरति यदि विकल्प्यं दृश्यरूपेण कामं
स भवति विपरीतप्रत्ययो नाविवेकः।
न वितथमतिबीजं विद्यते चेह किंचित्
न च रविकरनीरज्ञप्तिवद्बाधिका धीः ॥

---

* शब्दानुमाने हि सामान्यमुखेनैव प्रवर्तते ॥

† निबन्धना नियतरूपता—इत्यन्वयः ॥

‡ एवं—कल्पितेनैवापोहेन ॥

---

[1] न युज्यते—ख, [2] नमिध्यते एव—ख, [3] तदपोह्य—ख, [4] प्रत्ययो—ख, [5] स्यात्प्रस्फुरत्यर्थरूपम्—ख.

अर्थप्राप्तिरतः सदर्थविषयज्ञान[1]प्रबन्धोद्गता[1]
साक्षादेव मणिप्रभामणिमतिन्यायेन किं कथ्यते।
प्रामाण्ये सविकल्पकस्य कथिते बाह्यार्थसिद्धिः स्थिता
तद्व्यक्त्याकृतिजातिवाच्यकलने तावत्प्रवर्तामहे॥

—इत जातिवादः—

[पदशक्तिः कुत्र]

एवं सिद्धे [2]बाह्योऽर्थे[2], निरस्तेषु तदपहारिषु तथागततस्करेषु अधुना [3]विचार्यते[3] गोशब्दः किमाकृतेर्वाचकः? [4]उत व्यक्तेः? अथ जातेः?[4]इति॥

[आकृतिपदस्यार्थः]

तत्राकृतिपदेनेह संस्थानमभिधीयते।
*सूत्रे पृथगुपादानात् न जातिर्जैमिनीयवत्॥

जैमिनिर्हि 'आकृतिस्तु क्रियार्थत्वात्' (जै. सू. 9-3-33) इत्याकृतिं जातिमुपदिशति। भाष्यकारोऽपि 'सास्नादिविशिष्टाऽऽकृतिरिति ब्रूमः' (शा. भा. 1-1-5) इति ब्रुवाणः तथैव व्यवहरति। वार्तिककृताऽपि व्याख्यातम् (श्लो. वा. 1-1-5, आकृति-वाद 3)—

'जातिमेवाकृतिं प्राहुः व्यक्तिराक्रियते† यया।
सामान्यं तच्च पिण्डानां एकबुद्धिनिबन्धनम्' इति॥

[जात्याकृत्योर्भेदः]

इह तु 'व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थः' (गौ. सू. 2-2-68) इति सूत्र[5]कारः[5] पृथगा[6]कृतिं जातेरवोचदिति[6] संस्थानमेवाकृतिं मन्यते।

---

* सूत्रे—'व्यक्त्याकृतिजातायस्तु पदार्थः' इत्यत्र॥

† 'आक्रियते—निरूप्यत इत्यर्थः' इति न्यायरत्नाकरः।

---

[1] प्रबन्धाद्गता–क, प्रबन्धाहृता–घ, [2] बाह्यो–ख, [3] विद्यते–क-घ, [4] अथ जातेः–ख. [5] कारो जातेः–ख. [6] कृतिवचो वदति–ख.

लोकोऽपि अवयवसन्निवेशात्मिकामाकृतिं व्यपदिशति—'यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति' इति। तस्मादवयवसन्निवेश एव आकृतिरुच्यते ॥

तस्याश्च शब्दार्थतोपपद्यते, न वा? इति परीक्षार्हत्वमस्त्येव, न जैमिनीयवदुपेक्षितुं *सा युक्तेति। तद्व्यक्त्याकृतिजातिसन्निधौ प्रयोगात् गोशब्दस्य कोऽर्थ इति विचार्यते ॥

[आकृतिशक्तिवादोपक्षेपः]

तत्राकृतिवादिनस्तावदाहुः—प्रयोगप्रतिपत्तिभ्यां किल शब्दार्थनिश्चयः। वृद्धाः [1]स्वार्थे तद्[1]व्यवहरन्तः यस्मिन्नर्थे गोशब्दं प्रयुंजते, श्रोतारश्च यमर्थं ततः प्रतिपद्यन्ते, स तस्यार्थः ॥

तत्र, [2]यदि[2] गोशब्दः केसरादिमति न प्रयुज्यते, सास्नादिमति च प्रयुज्यते, तदसाधारणसन्निवेशविषय एवावगम्यते। प्रत्यक्षविषये गौरित्यादिपदं प्रयुज्यते। प्रत्यक्षं चाकृतिविषयम्। अश्वपिण्डसन्निवेशाद्विलक्षणो हि गोपिण्डसन्निवेश इन्द्रियेण प्रतीयते। तत्कृतमेव वस्तूनामितरेतरवैलक्षण्यम्। अतः प्रत्यक्षविषये पदं प्रवर्तमानं आकृतावेव वर्तितुमर्हति। प्रेषणादिक्रियायोगश्च व्यक्तिद्वारक आकृतेर्भविष्यतीति [3]यदुक्तं[3]—

[आकृतिशक्तिवादनिरासः]

तदयुक्तं प्रतिव्यक्ति भिन्नसंस्थानदर्शनात्।
आनन्त्यव्यभिचाराभ्यां सम्बन्धज्ञप्त्यसंभवात् ॥

---

* सा—अवयवसन्निवेशविशेषात्मिका आकृतिः ॥

---

[1] स्वार्थेन—ख, [2] यदेव—घ, [3] तदुक्त—ख,

न नियतस्य शाबलेयसन्निवेशस्य गोशब्दो वाचकः, *तदभावेऽपि बाहुलेयसन्निवेशदर्शनात्। न च त्रैलोक्यान्तर्गतसकलगो[1]पिण्डगत[1]-सन्निवेशवचनत्व[2]मवगन्तुं[2] शक्यम्, आनन्त्यात्। ततश्च नाकृतिः शब्दार्थः, तस्यां क्रियाऽनुपपत्तेः। न हि प्रेषणादिक्रियासाधनं सन्निवेशः, [3]अपि तु व्यक्तिः[3]॥

न च गामानयेत्युक्तः सत्यामपि तदाकृतौ।
चित्र[4]प्रस्थमयं किंचित्[4] गामानयति बुद्धिमान्॥

[आकृतेश्शब्दार्थत्वेऽतिप्रसङ्गः]

ननु! जातिवाच्यत्वपक्षेऽपि गोत्वजातेः सर्वगतत्वात् किमिति मृद्गवानयनं नानुष्ठीयते?—उच्यते—हस्ती [5]तर्हि कथं[5] नानीयते? सर्वगतत्वाज्जातेः†। अथ सर्वत्रास्तित्वेऽपि व्यंजकव्यक्तिनियमेनापह्नूयते—हन्त! तर्हि सास्नादिमत्प्राणी गोत्वजातेरभिव्यंजकः, न मृद्गव इति नातिप्रसङ्गः। सन्निवेशस्य च तत्र भावात् तद्वाच्यत्ववादिनः नैनमतिप्रसङ्गमतिक्रामन्ति॥

[शब्दानामाकृतिवाचकत्वे शुक्लादिशब्दसामानाधिकरण्यासंभवः]

किंचाकृतिवचनत्वे गोशब्दस्य शुक्लादिगुणवाचिभिः पदान्तरैः सामानाधिकरण्यं न प्राप्नोति‡। न हि शुक्लादिगुणा आकृति[6]वृत्तयः, अपि तु व्यक्तिवृत्तयः[6]। [7]तत्सामा[7]नाधिकरण्यादिबलवत्तया वरं व्यक्तिः शब्दार्थ इष्यताम्॥

---

* तदभावेऽपि—शाबलेयसन्निवेशाभावेऽपि। अनेन व्यभिचारः प्रदर्शितः। समनन्तरवाक्येनानन्त्यं प्रदर्श्यते॥

† जातेः—गोत्वादिजातेः॥

‡ आकृतेरपि शौक्ल्यवत् व्यक्तिविशेषणत्वात्॥

---

[1] पिण्ड–ख. [2] मनुगतं–ख, [3] व्यक्तिः–क, [4] मृत्स्नामयीं कश्चित्–ख, [5] किं–ख, [6] वृत्तयः–ख, [7] तस्मात् सामा–क.

[आकृतेश्शब्दार्थत्वं निरर्थकम्]

व्यक्तौ तावत् क्रियायोगः जातौ *सम्बन्धसौष्टवम् ।
नाकृतौ द्वयमप्येतत् इति तद्वाच्यता कुतः ?
जातिव्यक्त्योरतः कार्या वाच्यत्वे संप्रधारणा ।
तत्र व्यक्त्यभिधेयत्ववादिभिस्तावदुच्यते ॥

[व्यक्तेश्शब्दार्थत्वे सौलभ्यम्]

प्रयोगचोदनासामंजस्यात् † व्यक्तिः शब्दार्थः । आलंभनविशन-प्रोक्षणादिचोदनाः जातौ न संगता भवन्ति । न हि जातिरालभ्यते विशस्यते, प्रोक्ष्यते वा ॥

अपि च षट् देयाः, द्वादश देयाः, चतुर्विंशतिर्देया इति न जातिः षडादिसंख्याभिर्युज्यते ; अपि तु व्यक्तिः । तस्मात् सैव शब्दार्थः ॥

[जातेश्शब्दार्थत्वेऽनुपपत्तिः]

अपि च 'यदि पशुरुपाकृतः पलायेत, अन्यं तद्वर्ण तद्वयसमालभेत' इति यदि जातिः शब्दार्थः स्यात्, अन्यस्यालंभो नावकल्पेत, [1]अन्यस्यानीय[1] मानस्य पशुद्रव्यस्य सैव जातिः । तत्रान्यत्वसम्बन्धो व्यक्तेरवकल्पते, न जातेरित्यतोऽपि व्यक्तिः शब्दार्थः ॥

[व्यक्तेश्शब्दार्थत्वं स्वरसम्]

चयापचयसङ्घातस्वस्वामित्वादिकल्पनाः ।
यान्ति व्यक्त्यभिधेयत्वपक्षे झडिति सङ्गतिम् ॥

---

* संबन्धः—शब्दार्थसंबन्धः । तत्र सौष्ठवं अनुगमसौलभ्यम् ॥

† चोदनायास्सामञ्जस्यमेवानन्तरवाक्येषु वर्ण्यते ॥

---

[1] अन्यस्यापनीय–ख.

न व्यक्तिर्लक्षणाद्वारं इयत्कार्यं च युज्यते ।
वक्रः पन्था न गन्तव्यः [1]प्रष्ठे[1] वहति वर्त्मनि ॥

*उपलक्षणमाश्रित्य जातिसम्बन्धवेदनम् ।
प्रसेत्स्यतीति [2]नानन्त्य[2]व्यभिचारकृतो ज्वरः ॥

किंच प्रत्यक्षविषये वृत्तिः पदस्येष्टा परैरपि ।
निष्कृष्टं न च सामान्यमात्रं प्रत्यक्षगोचरः ॥

व्यक्तेरेव पदार्थत्वं तस्मादभ्युपगम्यताम् ।
तथाच बुद्धिस्तत्रैव श्रुतशब्दस्य जायते ॥

[व्यक्तेश्शब्दार्थत्वे मीमांसकाक्षेपः]

तदेतज्जैमिनीयैर्न क्षम्यते । तथाहि—व्यक्तिमात्रं वा शब्दार्थ इष्यते ? †विशिष्टा वा व्यक्तिः ? न तावत् व्यक्तिमात्रम् ; न हि यस्यां कस्यांचिद्व्यक्तौ गोशब्दं वक्तारः प्रयुंजते । न च यां कांचिद्व्यक्तिं गोशब्दात् श्रोतारः प्रतिपद्यन्ते ॥

अथ गोत्वविशिष्टव्यक्तिः शब्दार्थ इत्युच्यत, गोत्वमेव हि तर्हि गोशब्दार्थः, न व्यक्तिः । कथम् ? श्रूयताम—यदि हि व्यक्तिः शब्दार्थो भवेत्, [3]व्यक्त्यन्तरेषु[3] न प्रयुज्येत । अथ व्यक्त्यन्तरेऽपि प्रयुज्यते, सर्वव्यक्तिसाधारण[4]स्तर्हि तस्यार्थः[4], न व्यक्तिः ॥

---

* केवलव्यक्तेश्शब्दार्थत्वे आनन्त्यं व्यभिचारश्च दुर्वार इत्याशङ्कां परिहरति—उपलक्षणमित्यादिना ॥

† विशिष्टा—जातिविशिष्टा ॥

---

1 स्पष्टे–क, 2 नान्त्यस्य–क, 3 व्यक्त्यन्तरे–ख,
4 स्तस्यार्थ–ख.

[जातेरनुगमकत्वभाक्त्वस्य निर्वाहः]

ननु ! व्यक्त्यन्तरमपि व्यक्तिरेव । सोऽयं व्यक्तौ गोशब्दः प्रयुक्तः, न सामान्ये—मैवम्—व्यक्तौ चेत् गोशब्दः प्रयुज्यते, कर्कादिव्यक्तावपि प्रयुज्येत । यत्र प्रयोगोऽस्य दृष्टः, तत्र प्रयुज्यत इति चेत् ; अद्य जातायां गवि मा प्रयोजि, न हि तत्र प्रयोगोऽस्य दृष्ट इति । तस्मा-*द्दर्शनमकारणम् , प्रतिव्यक्ति तस्यासंभवात् ॥

व्यक्तौ शब्दार्थे 'इयं वा गौः, इयं वा गौः' इति प्रतिपत्तिः स्यात् , †न तु 'इयमपि गौः' इति । भवति चैवं प्रतीतिः । न चायमविद्यमाननियन्तृक एव यदृच्छाशब्दप्रयोगः प्रवर्तत इति नियामकमस्य चिन्त्यम् ॥

गोत्वमेव नियामकमिति चेत् , आयुष्मन् ! साधु बुध्यसे । किन्तु तद्गोत्वमवगतमनवगतं वेति वक्तुमर्हसि । नानवगतम् , अतिप्रसङ्गात् । अवगतं चेत् , कुतस्तदवगच्छामः ? शब्दात् , अन्यतो वा ? नान्यतः ; प्रमाणान्तरासन्निधानात् । शब्दाच्चेत् , तर्हि शब्दः ‡प्रथमतरं गोत्वे वर्तितुमर्हति, 'नागृहीतविशेषणा [1]विशिष्टे[1] बुद्धिः' इति न्यायात् ॥

[जातेर्व्यक्तिविशेषणतया शब्दार्थत्वासंभवः]

ननु ! जातिं विशेषणत्वेन, व्यक्तिं च विशेष्यत्वेन वक्ष्यति गोशब्दः ;

---

* दर्शनं—'यत्र प्रयोगोऽस्य दृष्टः' इत्यत्रोक्तं दर्शनम् । असंभवात्—जगति विद्यमानसर्वगवां केनापि द्रष्टुमशक्यत्वात् ॥

† न त्वित्यादि । व्यक्तिद्वयानुगमिकायाः जातेरशब्दार्थत्वाभावात् । नियन्तृकः—नियामकः ॥

‡ प्रथमतरं—गोत्वस्थापनात्प्रागिति यावत् ॥

---

[1] विशेष्ये–क.

न शक्नोति वक्तुं, अतिभारप्रसङ्गात्। न च व्यक्त्यवगतौ गतिरन्या नास्ति, यत इयन्तं शब्दे भारमारोपयेम। न हि वयं व्यक्तिप्रतिपत्तिं भवन्तमपह्नुमहे। नापि भवन्तीं जातिप्रतिपत्तिमपह्नुमहे, उभयप्रतीतेः प्रत्यात्मवेदनीयत्वात्। उभयत्र चाभिधात्री शक्तिरतिभारा शब्दस्य, अन्यतरप्रतीत्या चान्यतरप्रतीतिसिद्धेः। तत्र किं जातौ [1]वर्तमानः शब्दः[1] व्यक्तिं, आहोस्विद्व्यक्तौ वर्तमानः जातिमाक्षिपत्विति विचारणायां—*जातेर्विशेषणत्वात्पूर्वतरं प्रतिपत्तिरिति सैव [2]शब्दस्यार्थो[2] भवितुमर्हति। तस्यां च शब्दादवगतायां तत एव व्यक्त्यवगमः सेत्स्यतीति नोभयत्र शाब्दो व्यापारः॥

[गवादिपदानां दण्ड्यादिपदवैलक्षण्यम्]

ननु! दण्डिशब्दादिव विशेषणं च जातिं, विशेष्यां च व्यक्तिं गोशब्दादेव प्रतिपत्स्यामहे। कोऽस्यातिभारः?

विषमोऽयं दृष्टान्तः। तत्र हि प्रकृतिप्रत्ययविभागेन द्वयप्रतीतिरवकल्पते। दण्डशब्दः प्रकृतिर्विशेषणमभिवदति। मत्वर्थीयप्रत्ययश्च विशेष्यमिति। गोशब्दे तु नैष न्यायः संभवति। तत्र न †विशेषणे दण्डिशब्दो वर्तते, न च विशेष्ये दण्डशब्दः। इह तु गोशब्द एक एव

* जातेरित्यादि—इदमत्र तत्त्वं—प्रत्यक्षं व्यक्तिद्वारा जातिं गृह्णाति। शब्दस्तु जातिद्वारा व्यक्तिम्। तत्र प्रत्यक्षस्थले प्रापकान्तराभावात्, उभयत्रापि सन्निकर्षसत्त्वाच्च प्रत्यक्षमेव प्रमाणम्। शाब्दस्थले तु लक्षणायाः, अर्थापत्तेर्वा संभवात् न व्यक्तिबोधनव्यापारभारः शब्दस्योपरि निक्षेप्तुं युक्त इति जातिरेव पदार्थः, व्यक्तिस्तु वाक्यार्थः स्यात्कामम्। पदादनुपस्थितस्यापि शाब्दबोधे भानसंभवादिति।

† विशेषणे—केवले इति शेषः। इह त्वित्यादि। 'विशेष्यं नाभिधा गच्छेत् क्षीणशक्तिर्विशेषणे' इतिवत्, 'विशेष्ये क्षीणशक्तिश्च नैव गच्छेद्विशेषणम्' इत्यपि तुल्यन्यायात्समानमिति भावः॥

[1] वर्तमानः—ख. [2] शब्दार्थो—ख.

विशेषणे विशेष्ये वा [1]वर्तते[1]। विशेष्ये वर्तमानो विशेषणे प्रमाणान्तरमपेक्षते। विशेषणे तु वर्तमानः तदवगमय्य, विशेष्य[2]मप्याक्षिपतीति[2] न कश्चिद्दोषः॥

[शब्दाद्व्यक्तिबोधानुभवः अन्यथासिद्धः]

तदिदमात्मप्रत्यक्षं*, यत् शब्दे उच्चरिते व्यक्तिरवगम्यत इति। [3]सा[3] किं शब्दात्, उत जातेः? इति विवेको न प्रत्यक्षः। स युक्त्याऽवगम्यते। शब्दस्य द्वयाभिधाने यत्नगौरवात्, विरम्यव्यापारस्य चासंवेदानात्, अन्तरेणापि च शब्दं† [4]जात्यवगमे[4] व्यक्तिप्रतीतिदर्शनात् जातित एवैषा व्यक्तिप्रतीतिः; जातिप्रतीतिश्च शब्दादिति निश्चीयते। भवद्भिरपि च विशेषणज्ञानपूर्विका विशेष्यावगतिरङ्गीकृतैव। यथाऽऽह कणव्रतः—'समवायिनः श्वैत्याच्छ्वैत्यबुद्धेश्च श्वेते बुद्धिस्ते कार्यकारणभूते' (वै· सू· 8-1-9) इति॥

[शब्दात् व्यक्तिबोधनैयत्यं नास्ति]

यत्पुनरभिहितम्—आलंभनविशसनप्रोक्षणादिक्रियायोगात् व्यक्तिः शब्दार्थ इति—तदप्यनैकान्तिकम्—जातावपि क्वचित् क्रियाप्रयोगदर्शनात्—'श्येनचितं चिन्वीत' इति॥

[व्यक्तेः कुत्रचित् क्रियान्वयायोगः]

ननु! अत्रापि व्यक्तेरेव कार्याङ्गता, नामूर्ताया जातेः—मैवम्—न ह्यत्र श्येनः साधनत्वेन निर्दिश्यते 'पशुना यजेत'

---

* आत्मप्रत्यक्षं—स्वानुभवः। शब्दे श्रुते व्यक्तिबोधः न निह्नूयते। कार्यमनुभवसिद्धं, न कारणमित्यर्थः॥

† शब्दं इत्यस्य व्यक्ति—इत्यादिना संबन्धः॥

---

[1] वर्तेत—ख. [2] माक्षिपतीति—ख. [3] स—ख. [4] जात्यवगमात्—ख.

इतिवत् । *'कर्मण्यग्न्याख्यायाम्' (पा-सू-3-2-92) इति त्वभियुक्तस्मरणात् चयननिर्वर्त्यः श्येन इति शब्दार्थोऽवगम्यते । न च येनव्यक्तिः चयनेन निर्वर्तयितुं पार्यते । 'अग्न्याख्यायां' इति हि स्मर्यते । न हीष्टकानिचयेन पतत्री अभिनिर्वर्तते । तदाकारस्त्वग्निरभिनिर्वर्त्यत इति अत्र जातेः क्रियाङ्गत्वं न व्यक्तेः ॥

[सादृश्यं जातिमूलकमेव, न व्यक्तिमूलकम्]

ननु ! व्यक्त्या सादृश्यं संपादयिष्यते—न शक्यते संपादयितुम्, व्यक्त्यन्तरवैसादृश्यस्यापि संभवात् । यो ह्येकया व्यक्त्या सदृशः, सोऽन्यैर्विसदृशोऽपि भवति ॥

[अमूर्तानामपि साधनत्वसंभवः]

यत्तु अमूर्ताया जातेर्न क्रियाङ्गत्वमिति—नैष दोषः । अमूर्तानामपि गुणकर्मणां [1]साधनभावोपपत्तेः[1]—'अरुणया क्रीणाति' 'अभिक्रामं जुहोति' इति । व्यक्त्याक्षेपद्वारेण चालंभनविशसनप्रोयोगचोदनासु साधनत्वं जातेरुपपत्स्यते ॥

†लक्षितव्यक्तिसाध्यं तु तत्साध्यं कार्यमिष्यते ।
यथा भूतेन्द्रियोत्पाद्यं आत्मकर्तृकमुच्यते ॥

---

* कर्मणीत्यादि—अनेन अग्न्याधानस्थानवाचकात् चिञ्चयने इति धातोः क्विप् विहिता । श्येन इव चितः श्येनचित् इति दृष्टान्तः । तथा च 'श्येनचित्' इत्यत्र श्येनशब्दः श्येनसदृशे लाक्षणिकः । श्येनाकृतिकमग्न्याधानस्थानमित्यर्थः ॥

† पशुपदेन लक्षितया व्यक्त्या आलम्भनविशसनाद्युपपत्तिः, यथा हस्तेन कृते कार्ये 'पुरुषेण कृतं' इति, चक्षुरादौ पश्यति 'पुरुषः पश्यति' इति च व्यवहारः ॥

---

[1] साधनतयोपपत्तेः–ख.

आत्मा तावत् सर्वकर्मस्वधिकृतः, कर्ता च। स चामूर्तत्वात् देहेन्द्रियद्वारेण औदुम्बरीसंमार्जनाज्यावेक्षणादीनि कार्याणि निर्वर्तयन् कर्ता तेषु भवति। एवं जातिरपि व्यक्तिवर्त्मना तन्निर्वर्तयन्ती साधनतां लप्स्यते॥

[जात्यादीनां क्रियाङ्गत्वं सद्वारकम्]

अतश्च जातिरेवाङ्गं इति मीमांसका जगुः।
तस्याश्चेदं क्रियाङ्गत्वं अन्यद्वारकमात्मवत्॥

एवं 'षड्देयाः' [1]इति, 'अन्यं[1] तद्वर्णमालभेत' (p. 50) इति च तद्वारकमेव योज्यम्। एतेनोपचयापचयसंघातादयपि [2]व्याख्यातम्[2]॥

सम्बन्धग्रहणादिकार्यं च जातिपक्ष एव सूपपादम्, आनन्त्यव्यभिचारादिचोद्यानवकाशात्॥

[प्रत्यक्षस्य व्यक्तिविषयकत्वेऽपि न तत्र शब्दशक्त्यावश्यकता]

यत्पुनरभ्यधायि (p. 53)—प्रत्यक्षविषये पदं वर्तते। न च प्रत्यक्षस्य सामान्यमात्रं विषय इति—परिहृतं तत् वार्तिककृता। प्रत्यक्षस्य हि चित्रात्मकं वस्तु विषयः॥

'न च तत्तादृशं किंचित् शब्दः शक्नोति भाषितुम्।
सामान्यांशानपोद्धृत्य पदं सर्वं प्रवर्तते'

(श्लो॰ वा॰ आकृ॰ 62) इति॥

न हि नानाधर्मनिचय[3]खचित[3]चित्राकारवस्तुसमर्पणनिपुणमेकं* किमपि पदमुपपद्यते। न च तत्र सम्बन्धग्रहणं सुकरमिति सामान्यांशनिष्ठमेव पदं युक्तम्। तस्माज्जातिरेव शब्दार्थ इति॥

---

* एकमिति—व्यक्तिस्तु अनेकधर्मविशिष्टा। पदं तु एकैकधर्मविशिष्टमेव

---

[1] इत्यन्तं-क. इत्यन्यं-ख. [2] वक्तव्यम्-ख. [3] रचित-ख.

[व्यक्तेः शब्दवाच्यत्वसिद्धान्तः]

अत्राभिधीयते — न जातिः पदस्यार्थो भवितुमर्हति। पदं हि विभक्त्यन्तो वर्णसमुदायः, न प्रातिपदिकमात्रम्। तत्र च प्रकृतिप्रत्ययौ वितरेतरान्वितमर्थमभि[1]दधाते[1] इति स्थितम्। द्वितीयादिश्च विभक्तिः प्रातिपदिकादुच्चरन्ती प्रातिपदिकार्थगतत्वेन स्वार्थमाचष्टे। युगपच्च त्रितयं विभक्त्यर्थः—कारकं, [2]लिङ्गं, सङ्ख्या च[2]। न चैतत्त्रितयं प्रातिपदिकार्थे जातावन्वेति। न जातिः कारकम्। न च जातेः स्त्री-पुंनपुंसकविभागः। न चास्या द्वित्वादियोग इति॥

[लक्षणया न व्यक्तिबोधनिर्वाहः]

ननु! व्यक्तिलक्षणया सर्वमुपपत्स्यते इत्युक्तम्—न च युक्तमुक्तम्—सकृत्प्रयुक्तं पदमंशेन कंचिदर्थमभि[3]वदति[3]। ततोऽर्थान्तरं लक्षयति। तद्गतत्वेन पुनः लिङ्गसङ्ख्याद्यभिधत्ते इति न प्रातीतिकोऽयं क्रमः *॥

साक्षात्तदन्वितत्वेन† कथ्यमानं त्वसङ्गतम्।
तद्भवेदग्निना सिंचेत् इत्यादिविधि[4]सन्निभम्[4]॥

[प्रत्ययार्थस्य सद्द्वारकान्वयनिरासः]

ननु! [5]पुंसीव[5] सामान्ये [6]कारकत्वं[6] भविष्यति (p 62)।
[7]कक्ष्या[7]न्तरितमित्येषः युक्तो वैभक्तिकोऽन्वयः॥

बोधयेत्, न समग्रां व्यक्तिम्। 'नीलः' इत्युक्ते रूपमात्रे, 'महान्' इत्युक्ते परिमाणमात्रे बोध्यते। अतः न पदं व्यक्तिवाचकम्॥

* अपितु पदश्रवणसमनन्तरमेव 'पशुना' इत्यादौ करणत्वपुंस्त्व-एकत्वविशिष्टा व्यक्तिरेवावगम्यत इति शेषः॥

† जात्यन्वितत्वेन लिङ्गसंख्यादिबोधनमत्यन्तविरुद्धम्॥

---

[1] धत्ते–ख. [2] लिङ्गसंख्ये च–क. [3] दधति–ख. [4] मश्रितम्–क, [5] स्त्रीपुंस-क, [6] कर्तृत्वेव–ख, [7] व्यत्यय–ख.

प्रातिपदिकार्थसामान्यगतत्वेनैव विभक्त्या स्वार्थोऽभिधीयते, न लक्षितव्यक्तिवृत्तित्वेन ; यतोऽभिधानवैषम्यं स्यात् । स तु विभक्त्यर्थो जातौ साक्षादसंभवन् *कक्ष्यान्तरितो भविष्यति—नैतत्—†[1]आत्मनो[1] ज्ञानप्रयत्नादियोगित्वेन कारकत्वोपपत्तेः । जातेस्तु साक्षान्न मनागपि व्यापारलेशसंस्पर्श इति स्वतो दुर्लभं तस्याः कारकत्वम् । अतः कथं तत्र विभक्त्यर्थान्वयः ?

[संख्यादेर्व्यक्तिगतत्वेनैव लोकानुभवः]

यदन्वितं च सङ्ख्यादि, तत्स्थत्वेन न कथ्यते‡ ।
[2]कथ्यते यद्गतत्वेन[2], न तत्तेन समन्वितम् ॥

न च व्यवहितव्यक्तिप्रतीतिं मन्यते जनः ।
नान्यथाऽनुपपत्त्याऽपि क्रमसंवेदनं क्वचित् ॥

§जनयन्तीं च पश्यामः व्यक्तिं जात्यनुरंजिताम् ।
सङ्ख्यादि[3]योगिनीं[3] चेति सा वै धत्ते पदार्थताम् ॥

[आकृतेरपि शब्दवाच्यत्वम्]

जातेः कार्यान्वयः श्येनचितमित्यभ्यधायि यत् ।
तत्र संस्थाननिर्देशात् न जातेः काचिदङ्गता ॥

---

* कक्ष्या—व्यक्तिरूपा ॥

† अन्ततः पुरुषाधिष्ठानमन्तरा हि चक्षुः न पश्येत् ॥

‡ पदैरितिशेषः ।

§ जनयन्तीं—बोधयन्तीम् ॥

---

1 आजन्मनो—क, 2 यत्स्थत्वेन तु कथ्येत—क, 3 योगिनी—ख.

श्येनव्यक्त्या चेत् सादृश्यमिष्टकाकूटस्य नास्ति, व्यक्त्यन्तरेण व्यभिचारात् (p. 55); [1]न तरा[1]ममूर्तया जात्या सादृश्यमाकाशेनेव [2]तस्या[2]वकल्पत इति स्पर्धोदाहरणमात्रमेतत् ॥

[जात्याश्रयव्यक्तेः पदवाच्यत्ववर्णनम्]

अन्येषु तु प्रयोगेषु गां देहीत्येवमादिषु ।
तद्वतोऽर्थक्रियायोगात् तस्यैवाहुः पदार्थताम् ॥

पदं तद्वन्तमेवार्थं आंजस्येनाभिजल्पति ।
न च व्यवहिता बुद्धिः, न च *भारस्य गौरवम् ॥

†सामानाधिकरण्यादिव्यव[3]हारोऽपि[3] मुख्यया ।
वृत्त्योप[4]पा[4]द्यमानः सन् नान्यथा योजयिष्यते ॥

तस्मात् तद्वानेव पदार्थः ॥

[जात्याश्रयनिरूपणम्]

ननु ! कोऽयं तद्वान्नाम ? तत् अस्यास्तीति तद्वान् इति विशेष एव सामान्यवानुच्यते ॥

विशेषवाच्यत्वे चानन्त्यव्यभिचारौ तदवस्थौ । सामान्यं तु शब्दे नानुच्यमानं नोपलक्ष्यमाणं भवति । उभयाभिधाने च शब्दस्यातिभार इत्युक्तम् — उच्यते — नेदन्तानिर्दिश्यमानः शाबलेयादिविशेषः तद्वान् ।

---

* भारस्य—यः तादृशविशिष्टबोधनशक्तिमान्, तस्य कथं गौरवम् । अशक्तस्य तु गौरवम् ॥

† 'नीलो घटः' इत्यादिसामानाधिकरण्यं शब्दस्य व्यक्तिवाचकत्व एव घटेत ॥

---

1 नितरा—ख. 2 न तस्या—ख. 3 हारस्य—क, 4 प—ख.

न च सर्वस्त्रैलोक्यवर्ती व्यक्तिव्रातस्तद्वान् । किन्तु सामान्याश्रयः कश्चि-दनुल्लिखितशाबलेयादिविशेषः तद्वानित्युच्यते । सामान्याश्रयत्वाच्च नानन्त्यव्यभिचारयोस्तत्रावसरः ॥

[व्यक्तिवाचकत्वेऽपि गौरवाभावः]

न च विशेषण[1]मनभिधाय[1] विशेष्यमभि[2]दधाति[2] शब्द इत्यभ्युप-गच्छामः, येनैनमतिभारेण [3]पीडयेमहि[3]। सामान्याश्रयमात्रे सङ्केत-ग्रहणात् तावन्मात्रं वदतः शब्दस्य कोऽतिभारः ?

एवं*—'तद्वतो नास्वतन्त्रत्वात्' इत्यादिदूषणं परिहृतं भवति॥ किंच—

प्रत्यक्षं न हि निष्कृष्टजात्यंशपरिचेष्टितम् ।
तद्गोचरप्रवृत्तश्च शब्दस्तं कथयेत् कथम् ?

तस्मात् प्रत्यक्षविषये प्रवर्तमानं तत्समानविषयमेव भवितुमर्हति पदम् , न सामान्यमात्रनिष्ठम् ॥

[सामान्यविशेषयोः युगपद्ग्रहणाक्षेपः]

युगपन्ननु संवित्तिः विशेषणविशेष्ययोः ।
प्रत्यक्षेऽपि न दृष्टैव न च युष्माभिरिष्यते ॥
†कार्यकारणभावो हि तद्धियोर्भवतां मते ।
तस्माद्विशेषणे जातौ पूर्वमिन्द्रियजा मतिः ॥

* 'तद्वतो नास्वतन्त्रत्वादुपचारादसंभवात् । वृत्तिरूपस्य भिन्नत्वात् राज्ञि भृत्योपचारवत्' इति प्रमाणसमुच्चयस्य श्लोकः । शब्दः न जात्याश्रयवाचकः । तत्र हेतुः अस्वतन्त्रत्वादित्यादि ॥

† विशिष्टबुद्धिं प्रति विशेषणज्ञानस्य कारणत्वात् प्रथमं विशेषणमात्रविषयकः

[1] मभिधाय-क. [2] वदति-क. [3] पीड्येमहि-ख.

पदादपि [1]तदायत्त[1]सम्बन्धज्ञप्त्यपेक्षिणः ।
तत्रैव बुद्धिरित्येव न व्यक्तेरपि वाच्यता ॥

[प्रत्यक्षस्येव शब्दस्यापि विशिष्टनिष्ठत्वम्]

उच्यते—प्रत्यक्षे तावत् द्वयोरपि विशेषणविशेष्ययोः इन्द्रियविषयत्वम् । सामान्येऽपि संयुक्तसमवायादिन्द्रियं प्रवर्तमानं विशेषणवत् विशेष्यमपि विषयीकरोति । न हि सामान्यं प्रत्यक्षं, विशेषोऽनुमेय इति व्यवहारः । एवं गुणमात्रग्राहिणीन्द्रिये गुणिनोऽनुमेयत्वं स्यात् । न चैवमस्ति । तस्माद्विशेष्यपर्यन्तं प्रत्यक्षम् । तथा पदमपि तत्तुल्यविषयं, न तु सामान्यमात्रनिष्ठमिति युक्तम् ॥

[व्यक्तिवाचकत्वे आनन्त्यादिपरिहारः]

यत्तु—'सामान्यांशानपोद्धृत्य पदं सर्वं प्रवर्तते' (p. 56) इति—तत् केवलव्यक्त्यभिधाने सति आनन्त्यव्यभिचारभयादुच्यते । तद्वदभिधाने तु तद्द्वयं [2]नास्तीति[2] न शुद्धजात्यभिधायितया शब्दः संकोचनीयः ॥

[शब्दप्रत्यक्षयोर्वैलक्षण्योपपादनम्]

[3]ननु ! न[3] सर्वात्मना प्रत्यक्षतुल्यविषयः शब्दः, प्रतिपत्तिसाम्यप्रसङ्गात् । न च शब्दात् इन्द्रियाच्च तुल्ये प्रतिपत्ती भवतः । तदुक्तं—

'अन्यथैवाग्निसम्बन्धात् '[4]दाहं दग्धोऽभि[4]मन्यते प्र·सं (p· 82)

इत्यादि—उच्यते—पूर्वमेवैतत्परिहृतम् । सकलविशेषग्रहणाग्रहणाभ्यां

मेव प्रत्यक्षं सिद्धान्तेऽप्यङ्गीकृतम्—इत्याक्षेपाभिप्रायः । समाधानन्तु—तत्तु विशेषणज्ञानं निर्विकल्पकं, अतीन्द्रियम् । सविकल्पके तु जातिविशिष्टमेव वस्तु इन्द्रियेण गृह्यति इति प्रत्यक्षं विशिष्टविषयकमेवेति ॥

---

[1] तदायत्तु--ख.   [2] अस्तीति--क.   [3] न तु—ख.   [4] दाहो दग्धोऽस्मि- क.

प्रतिपत्तिविशेषसिद्धेः । धर्म्यभिप्रायेण च संप्लवस्योक्तत्वात् । नैतावता सामान्यमात्रे निष्ठः शब्दो भवति ॥

[शब्दस्य जातिमात्रवाचकत्वानुपपत्तिः]

अपि च निष्कृष्टसामान्यांशवचनत्वे पदस्येष्यमाणे गोशब्दात् गोत्व-शब्दाच्च तुल्ये प्रतिपत्ती स्याताम् । 'गौः शुक्लः' इतिवच्च 'गोत्वं शुक्लं' इति बुद्धिः स्यात् । चातुर्वर्ण्यादिवच्च स्वार्थं एव गोशब्दात् भावप्रत्ययः त्वतलादिः स्यात् ॥

अथ मन्येथाः—आक्षिप्तव्यक्तिकां जातिं गोशब्दो वक्ति । भाव-प्रत्ययान्तस्तु निष्कृष्टस्वरूपमात्रनिष्ठामिति—तदनुपपन्नम्—अनाक्षिप्त-व्यक्तिकाया जातेः कदाचिदप्यदर्शनात् ॥

[गो—गोत्वपदयोर्वैलक्षण्यम्]

अथ गोशब्दश्रवणवेलायां व्यक्तिसंस्पर्श[1]वती[1] जातिरवगम्यते । भावप्रत्ययान्ते तु गोशब्दे श्रुते तच्छून्याऽसौ प्रतीयत इति — यद्येवं आगतोऽसि मदीयं पन्थानम्—[2]आश्रयवती चेज्जातिरुच्यते शब्देन जात्या-श्रय[2] उक्त एव भवति । नान्यथा हि [3]साश्रयवत्युक्ता स्यात् । तदाश्रय परिहारेणा[3]श्रयिसामान्यमात्रविवक्षायां त्वतलादयः प्रयुज्यन्ते । तथा चाहुः—'*यस्य गुणस्य हि भावात् द्रव्ये शब्दनिवेशः, तदभिधाने त्वत-लादयः' (म-भा-5-1-2-119) इति । 'गुणस्य हि भावात् द्रव्ये शब्द-

* गुणं—अप्रधानं गुणजातिक्रियादिः । यादृशं प्रवृत्तिनिमित्तमादाय शब्दः प्रवृत्तः, तं भावप्रत्ययः अभिधत्ते ।।

[1] शून्या—क, घ,   [2] आश्रयवत्युक्ता स्यात् तदाश्रय—क.

[3] साश्रयपरिहारेण—क.

निवेशः' इति तद्वद्वाच्यत्वपक्षसाक्षीण्यक्षराणि । सामानाधिकरण्यं च तत्रैवोपपद्यत इत्युक्तमेतत् । तस्मात्—

*यथा विध्यन्तपर्यन्तो वाक्यव्यापार [1]इष्यते[1] ।
तथैव व्यक्तिपर्यन्तः शब्दव्यापार इष्यताम् ॥

[2]अनुपरत[2]व्यापारे शब्दे तदवगमात् ॥

[अन्विताभिधानवादे व्यक्तिबोधावश्यकता]

येनान्विताभिधानं च पदानामभ्युपेयते ।
सुतरां तेन वक्तव्या व्यक्त्यन्ता पदतो मतिः ॥

न हि व्यक्त्यनपेक्षाणां जातीनामितरेतरम् ।
अन्वयोऽनन्वितानां च नाभिधानमिति स्थितिः ॥

गङ्गायां घोष इत्यादौ यथा सामीप्यलक्षणा ।
नैवं गौः शुक्ल इत्यादौ गम्यते व्यक्तिलक्षणा ॥

प्रयोगप्रतिपत्तिभ्यां वृद्धेभ्योऽध्यवसीयते ।
तस्मात् गवादिशब्दानां तद्वानर्थ इति स्थितम् ॥

[जात्याकृतिव्यक्तिषु शक्तिवादोपसंहारः]

तदिदमुक्तं सूत्रकृता—'व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थः' (p. 47) इति । 'तु'शब्दो विशेषणार्थः । किं [3]विशेष्यते ?[3] गुणप्रधान[4]भावस्या[4]नियमेन शब्दार्थत्वम् । स्थितेऽपि तद्वतो वाच्यत्वे क्वचित्प्रयोगे जातेः प्राधान्यं, व्यक्तेरङ्गभावः—यथा 'गौर्न पदा स्प्रष्टव्या' इति सर्वगवीषु

---

* वाक्यव्यापारः नियोगः विध्यादिः । सः अङ्गं—विध्यन्तं विना न निष्पाद्य इति विध्यन्तविशिष्टस्यैव यथा आत्मलाभः, तथाऽत्रापि ॥

---

[1] उच्यते—क, [2] अनवरत—ख, [3] विशिष्यते—ख, [4] भावस्य—ख,

[1]प्रतिषेधोऽव[1]गम्यते। क्वचिद्व्यक्तेः प्राधान्यं, जातेरङ्गभावः—यथा 'गां मुंच' 'गां बधान' इति नियतां काञ्चिद्व्यक्तिमुद्दिश्य प्रयुज्यते। क्वचिदाकृतेः प्राधान्यं, व्यक्तेरङ्गभावः, जातिर्नास्त्येव—यथा 'पिष्टमय्यो गावः क्रियन्ताम्' इति सन्निवेशचिकीर्षया प्रयोग इति। सर्वसर्वगतत्वेऽपि जातेर्न *मृदगवादौ विशिष्टा वृत्तिरित्युक्तम्। तदेवं गवाश्वादिशब्दानां तावत् तद्वानर्थ इति सिद्धम्॥

[जातिरहितपदार्थस्थले गतिप्रदर्शनम्]

येषामर्थेषु सामान्यं न संभवति, तैः पुनः।
उच्यते केवला व्यक्तिराकाशादिपदैरिव॥

एवं डित्थादिशब्दानां संज्ञात्वविदितात्मनाम्।
अभिधेयस्य सामान्यशून्यत्वाद्व्यक्ति[2]वाचिता[2]॥

अत एव हि द्रव्यशब्दा इत्युच्यन्ते॥

ये पुनः †कल्पितानेकभेदवृत्तिं प्रचक्षते।
वाच्यं तत्रापि सामान्यं [3]अतीव ग्राहिकास्तु ते[3]॥

न हि डित्थत्वसामान्यं दृश्यते गगनत्ववत्।
कल्पनायास्तु नो भूमिः काचिदस्ति विपश्चिताम्॥

---

* मृदा निर्मितगोप्रतिमादौ॥

† कल्पिताः—अनुमिताः, भेदाः—व्यक्तिभेदाः। कल्पान्तरादिगगनव्यक्तीरादाय गगनत्वादीनामपि सामान्यत्वसंभवेऽपि डित्थादौ न तथेत्याशयः॥ ये प्रचक्षते ते अतीव ग्राहिकाः इति नर्मोक्तिः॥

---

[1] प्रतिषेधो—ख, [2] वाच्यता—क, [3] दृश्यते गगनत्ववत्—ग,

[गुणवाचिशब्देषु विशेषः]

*गुणशब्दास्तु केचित् स्वजात्यवच्छिन्नं गुणमभिधाय तावत्येव विरमन्ति । केचित्तु गुणमभिधाय [1]द्रव्यमप्या[1]क्षिपन्ति, तत्सामानाधिकरण्य प्रयोगदर्शनात् ॥

गुणैकनियतास्तावत् गन्धरूपरसादयः।
गन्धत्वादिव्यवच्छिन्नगन्धादिगुणवाचिनः ।।
तेषां न द्रव्यपर्यन्ता वृत्तिः क्वचन दृश्यते ।
न गन्धः [2]पद्मं[2] इत्यस्ति सामानाधिकरण्यधीः ।।

न ह्येवं वक्तारो भवन्ति '[3]चन्दनं[3] गन्धः' 'आम्रं रसः' इति ।।

गुणं शुक्लादिशब्दास्तु कथयन्तस्तदाश्रयम् ।
द्रव्यमप्याक्षिपन्त्येव †[4]शुक्लोंऽशुरिति[4] दर्शनात् ॥

शुक्लादयोऽपि शब्दाः गुणपदोपबन्धसंकोचितशक्तयः भावप्रत्ययान्तपदवत् गुणमात्राभिधान एव पर्यवस्यन्ति—'शुक्लो [5]गुणोऽश्वः'[5] 'शौक्ल्यमश्वः' इति सामानाधिकण्यप्रयोगादर्शनात् ॥

[क्रियावाचिशब्दानां शक्तिप्रकारः]

क्रियाशब्दाश्च द्विविधा भवन्ति—केचित् कर्तरि कर्मणि करणे वा प्रयुज्यन्ते, केचिद्भावमात्रवचना एव । कर्त्रादिवाचिनस्तावन्निमित्तीकृत्य कांचन क्रियां तद्योगिद्रव्ये वर्तन्ते, पाचकादयः ॥

* नीलादिपदानि गुणवाचीनि, गुणिनि लाक्षणिकानि । रूप-गन्धादिपदानि तु केवलगुणवाचकानि ॥

† अंशुः-अंशुकः, तन्त्ववयवः, सूर्यो वा ॥

[1] द्रव्यमा—ख. [2] पद्म—ख, [3] ओदनं—ख, [4] शुक्ले शुक्र इति—ख
[5] गुणोऽश्वे—ख.

यत्रापि तत्क्रियायोगः तदानीं नोपलभ्यते ।
तत्रापि योग्यतां दृष्ट्वा शब्दं तज्ज्ञाः प्रयुंजते ॥

न हि 'पाचकः' 'लावकः' इति प्रवृत्तक्रिय एवोच्यते, अन्यदाऽपि तथा तथा व्यवहारात् ॥

*अन्ये पूर्वापरीभूतस्वभावपरिहारतः ।
सिद्धरूपतया प्राहुः शब्दाः पाकादयः क्रियाम् ॥

तदुक्तम्—'कृदभिहितो भावः द्रव्यवद्भवति, क्रियावच्च' इति । न चैकान्तेन परिहृतसाध्यमानावस्थैव तैः क्रियोच्यते ; यत आह 'क्रियावच्च'† इति ॥

[प्रवृत्तिनिमित्ताभिधेययोर्भेदः]

अन्यत्प्रवृत्तौ शब्दस्य निमित्तमवगम्यते ।
अभिधेयं तु तस्यान्यत् इत्ययं प्रथमः क्रमः ॥

पाचकादिशब्दानां हि [1]प्रवृत्तौ निमित्तं[1] क्रिया । अभिधेयास्तु कर्त्रादयः ॥

क्वचित्पुनर्यदेवास्य स्यात् प्रवृत्तिनिबन्धनम् ।
तस्यैव वाच्यता भावप्रत्ययान्तपदेष्विव ॥

इत्येवं लेशतस्तावत् नाम्नां वृत्तिरुदाहृता ।
आख्यातानां तु वाच्योऽर्थः पुरस्ताच्चर्चयिष्यते ॥

---

* अन्ये पाकादयः शब्दा इत्यन्वयः ॥ (प्र॰ सं p.–50)

† चकारात् द्रव्यवदित्यस्य ग्रहणम् ॥

---

1 प्रवृत्तिनिमित्तं–ख.

[उपसर्गादीनां वाच्यार्थनिर्णयः]

उपसर्गनिपातानां [1]नाम्नामिव[1] विभागतः ।
प्रयोगप्रतिपत्तिभ्यां अनेकार्थोऽवगम्यते ॥

उपसर्गाः प्राचुर्येण क्रियायोगे वर्तन्ते–'उपसर्गाः क्रियायोगे' (पा-सू. 9-8-59) इति स्मारणात् ॥

केचित्तु नामभिरभिसम्बध्यते—[2]यथा ईषदर्थवाचिनः 'आपिङ्गः' इत्यादयः । अन्ये क्रियागर्भतया नाम्ना सम्बध्यन्ते । यथा—प्रगतं[2] वयः यस्य सः *प्रवया इति ॥

अन्ये धातोर्विचित्रार्थतामापादयन्तः [3]तद्विशेशणत्वेन[3] सम्बध्यन्ते । यथोक्तम्—

'उपसर्गवशाद्धातुरर्थान्तरविलासकृत् ।
प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत्' ॥

[उपसर्गाणां क्वचिद्विरुद्धार्थाभिधायित्वम्]

ननु च ! क्वचिदुपसर्गो धात्वर्थमेव बाधमानो दृश्यते । यथा 'प्रस्थितः' इति गतिनिवृत्तिवाची धातुः 'प्रवृत्त'गतिवचनतां [4]नीतः[5] प्रशब्देन । न चेदृशं विशेषणं भवितुमर्हति ॥

†येन स्वार्थाविरोधेन विशेष उपजन्यते ।
विशेषणं तदेवेष्टं न तु यत् स्वार्थनाशनम् ॥ इति ॥

---

* 'प्रवयाः स्थविरो वृद्धः' इत्यमरः ॥

† 'विशिनष्टि इति विशेषणं' इति खलुव्युत्पत्तिः ॥

---

[1] नाम्नामप्य–ख [2] यथा प्रगतं–ख, [3] तद्विशेषणत्वं–ख, [4] प्रत्युत–घ. [5] प्रतिपद्यते–घ.

नैष दोषः—*अर्थान्तराभिधानसामर्थ्यापादनमेव धातोर्विदधदुपसर्गो विशेषणं भवितुमर्हति । अनेकार्थाभिधानशक्तिश्च धातुरुपसर्गेण नियतेऽर्थेऽवस्थाप्यत इति तस्य तद्विशेषणता ।।

[उपसर्गाणां वाचकत्वम् ? उत द्योतकत्वम् ?]

उपसर्गाः किमर्थस्य वाचका द्योतका इति ।
प्रकृतानुपयोगित्वात् इहैतन्न विचार्यते ।।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तदर्थो ह्यवधार्यते ।
तदागमे तत्प्रतीतेः तदभावे तदग्रहात् ।।

ते तु किं वाचकास्सन्तः तदवगतिमुपदधति ? किं वा द्योतकाः ? इति किमनेन ।।

एवं समुच्चयादिवाचिनां चादिनिपातानां, 'वृक्षं प्रति द्योतते' इति कर्मप्रवचनीयानां च अर्थः प्रयोगप्रतिपत्तिभ्यामवधारणीय इत्यलं प्रसङ्गेन ।।

[पदशक्तिविचारोपसंहारः]

अयमस्य पदस्यार्थ इति [1]किं चिन्तितेत[1] वा ।
योऽर्थः प्रतीयते यस्मात् स तस्यार्थ इति [2]स्थितिः[2] ।।
स्पष्टामपि तु ये बुद्धिं निरूपयितुमक्षमाः ।
तान् बोधयितुमस्माभिः दिङ्मात्रमुपदर्शितम् ।।
इति प्रमाणत्वसमर्थनाय
शब्दस्य किंचिद्वयमुक्तवन्तः ।

* विहरतीत्यादौ न हि धात्वर्थे विशेषः उपसर्गेण बोध्यते, किन्तु विलक्षण एवार्थः । तच्च वैलक्षण्यं क्वचिद्विरोधरूपमप्यस्तु ॥

[1] के चित्त तेन—ख, [2] स्मृतिः—ख,

पदाभिधेयार्थनिरूपणं तु
*शास्त्रान्तरे विस्तरतः प्रणीतम् ॥
तत्क्षोदनेन न नः प्रयोजनमतिद्राघीयसी सा हि भूः
अन्यामेव दिशं परीक्षितुमतोऽस्माभिर्गृहीतः क्षणः ।
जात्याद्यर्थसमर्थनेन कथिता बाह्यार्थसंस्पर्शिता
शब्दानामियतैव नन्ववसरेऽमुष्मिन् कृतार्था वयम् ॥

[वाक्यार्थविचारोपक्षेपः]

एवं पदार्थे निर्णीते वाक्यार्थश्चिन्त्यतेऽधुना ।
तत्र विप्रतिपत्तिश्च बहुरूपा विपश्चिताम् ॥

केचिदाचक्षते—बाह्यस्य [1]वाक्यार्थस्यासंभवात्[1] पदार्थसंसर्गनिर्भासं ज्ञानमेव वाक्यार्थ इति ॥

अन्ये तु—वास्तवः पदार्थानां परस्पर[2]संसर्गो[2] बाह्य एव वाक्यार्थ इत्याहुः ॥

†अन्यव्यवच्छेदो वाक्यार्थ इत्यपरे, शुक्लादिपदान्तरोच्चारणे कृष्णादिनिवृत्तेरवगमात् ॥

अपरे संगिरन्ते—संसर्गस्य दुरपह्नवत्वात् तस्य च ‡गुणप्रधानभावगर्भत्वात् गुणीभूतकारकनिकरनिर्वर्त्या प्रधानभूता क्रिया वाक्यार्थ इति ॥

अन्ये मन्यन्ते—§भाव्यनिष्ठः पुरुषव्यापारः करोत्यर्थो ●भावनाशब्दवाच्यो वाक्यार्थः। लिङादिशब्द[3]व्यापारवाच्यस्तु[3] शब्दभावनाख्यः पुरुषस्यार्थभावनानुष्ठाने प्रवर्तकः स विधिरुच्यत इति ॥

---

* शास्त्रान्तरे—व्याकरणनिरुक्तादौ ॥

† शुक्लो गौः' इत्युक्ते अशुक्लव्यवच्छेदः गवि भासते। स एव वाक्यस्य अर्थः॥

‡ न हि वाक्यघटकपदानि विशकलितस्वतन्त्रार्थबोधकानि ॥

§ भाव्यनिष्ठः—भाव्ययागाद्याश्रितः, तद्विषयकः ॥

● भावना—अर्थभावना ॥

---

[1] वाक्यार्थस्य संभवाय—क. [2] संस्पर्शो—ख. [3] व्यापारस्तु—ख,

अन्ये ब्रुवते—*द्वयाभिधाने लिङादेः प्रत्ययस्य भारगौरवात् विधिरेव वाक्यार्थः, स एवानुष्ठेयः प्रवर्तकश्चेति ॥

तत्रापि द्वयी विमतिः—कैश्चित् प्रेषणात्मकत्वं शब्दस्याभ्युपगतम्, लिङादिशब्देभ्यस्तथा तदवगमात्, कार्यान्तरानवगमात्, भावार्थमात्रकार्यत्वपक्षस्य चातिदौर्बल्याद्विधिरेवानुष्ठेय इत्यर्थात् तस्य कार्यत्वम् ॥

अन्यैस्तु—कार्यत्वेन नियोगप्रतीतेः अर्थात्तस्य प्रेरकत्वमिति संश्रितम्। कार्यमवगतं स्वसिद्धये पुरुषं नियुङ्क्ते —'ममेदं कार्यं' इत्यवगते हि तत्सिद्धये पुरुषः प्रवर्तत इति ॥

अपरे पुनः—अभिनवं वाक्यार्थं उद्योगं नाम वर्णयांबभूवुः—इत्यनेकशाखा विप्रतिपत्तिः। तदत्र किं तत्त्वमिति ॥

[वाक्यार्थस्याबाह्यत्वं, ज्ञानस्यैव वाक्यार्थत्वं इति बौद्धपक्षः]

अत्रैके तावदाहुः—वाक्यार्थो नाम पारमार्थिको बहिर्नास्त्येव। स हि पदार्थेभ्यो व्यतिरिक्तो वा स्यात्? अव्यतिरिक्तो वा? न व्यतिरिक्तः—भेदानुपलम्भात्। 'गौः शुक्ला आनीयतां' इत्यत्र पदग्रामे जातिगुणक्रियादि[1]पदार्थव्यतिरेकेण कोऽसौ वाक्यार्थः? स न दर्शयितुं शक्यते। अव्यतिरेके तु पदार्था एव वाक्यार्थः प्रत्येकं वा स्यात्? सामस्त्येन वा? न प्रत्येकं, तथाऽनवगमात्; न हि गौरिति पदार्थ एव वाक्यार्थो भवति ॥

सामस्त्यं तु न तेषामस्ति। तद्धि सत्तया भवेत् प्रतीत्या वा? [2]सत्तया न[2] सामस्त्यमशेष[3]पदार्थराशेरस्तीति न नियतः कश्चन वाक्यार्थोऽवधार्यते।

---

* द्वयं—पुरुषव्यापाररूपार्थभावना, शब्दव्यापाररूपशब्दभावना च ॥

---

[1] पदार्थ एव—ख, [2] सत्तया—घ, [3] पदार्थ—घ. (cont.)

प्रतीत्या तु सामस्त्यमघटमानम्, युगपद्भावित्वेन ज्ञानानां एकपदार्थप्रतीतिसमये पदार्थान्तरप्रतीत्यसंभवात्। पदार्थप्रतित्युपायाश्च वर्णाः। तेऽपि न युगपद्भाविनः। कुतः प्रतीतिकृतं सामस्त्यम्?

अपि च पदार्थसमुदायः किमितरेतरसंसृष्टो वाक्यार्थः? अन्यथा वा? न तावदन्यथा—'गौरश्वः पुरुषो हस्ती' इत्येवमादावदर्शनात्। संसर्गस्तु दुरुपपादः। स ह्यपेक्षा[1] गतो[1] भवति। न चार्थोऽर्थान्तरमाकाङ्क्षति, अचेतनत्वात्। बुद्धीनामपि क्षणिकत्वात् अन्योन्यं नाकाङ्क्षा। न च तत्कृतः सम्बन्धः॥

[पदार्थसंसर्गस्यापि वाक्यार्थत्वासंभवः]

अत एव न संसर्गो वाक्यार्थः। न ह्यसौ अर्थानां ज्ञानानां वा यथोक्तनीत्याऽवकल्पते॥

व्यवच्छेदोऽप्येवमेव* निराकार्यः। सोऽपि हि न ज्ञानानामुपपद्यते। तदुक्तम्—(श्लो. वा. वाक्या-14)

'यदि †ध्रियेत गोबुद्धिः शुक्लबुद्धिजनिक्षणे।
ततोऽन्याभ्यो निवर्तेत संसृज्येताथवा तया' इति॥

न चापेक्षायां सत्यामपि सम्बन्धः कश्चिदुपलभ्यते। यथोक्तम्—(श्लो. वा. वाक्या-22)

‡ 'अपेक्षणेऽपि सम्बन्धो नैव कश्चित् प्रतीयते।
कार्यकारणसंयोगसमवायादिलक्षणः॥

---

* पदार्थेभ्यः व्यतिरेकाव्यतिरेकादिविकल्पदुःस्थत्वादेव॥

† ध्रियेत—तिष्ठेत। वस्तूनां क्षणिकत्वादिति हेतुरत्र॥

‡ अपेक्षणेऽपीत्यादि—संबन्धस्य अपेक्षामूलत्वात्॥

---

[1] गर्भो–ख.

[1]एकार्थवृत्तिप्रायस्तु सम्बन्धोऽतिप्रसज्यते[1] इति ॥

अर्थानां तु कचिदपि भवन् सम्बन्धः शब्दैरनभिधीयमानत्वात असत्कल्प एव, [2]न च भेद[2]संसर्गयोर्वाचिकं किंचित्पदमस्ति, [3]अश्रवणात्। असति[3] च तद्वाचिनि पदे न *तयोः पदार्थत्वम्। अपदार्थस्य च न वाक्यार्थत्वम ॥

श्रुतेऽपि †तद्वाचिनि पदे सुतरामसङ्गतिः—'गौः शुक्ल आनीयतां संसर्गः' इति कोऽर्थः। तस्मात् बाह्यस्य वाक्यार्थस्य सर्वप्रकारमसंभवात् पदार्थसर्गनिर्भासं ज्ञानमात्रं वाक्यार्थः, [4]तेनैव[4] लोकव्यवहार इति ॥

[बाह्यार्थस्यैव वाक्यार्थत्वं, ज्ञानस्य तत्त्वनिरासश्च]

तदिदमनुपपन्नम्—बाह्यार्थस्यानन्तरमेव [5]विस्तरेण प्रसाधितत्वात्[5]। च संसर्गनिर्भासं ज्ञानं वाक्यार्थो भवितुमर्हति। स्थापयित्वा हि बाह्यमर्थं वाक्यार्थचिन्तामुपक्रान्तवन्तो वयम्। अतः कोऽवसरो विज्ञानमात्रवाक्यार्थत्ववर्णनस्य ॥

[पदार्थवाक्यार्थयोर्वैलक्षण्यम्]

न च पदार्थव्यतिरिक्तो नास्ति वाक्यार्थः। इदं तावद्भवान् पृष्टो व्याचष्टाम्। किं 'गौः' इति पदाद्यादृशी प्रतिपत्तिः, तादृश्येव 'गौः' शुक्ल आनीयताम्' इति वाक्यात्? उत भिन्ने एते प्रतिपत्ती? इति ॥

तत्र तुल्यत्वं तावत्प्रतिपत्त्योरनुभवविरुद्धम्। वैलक्षण्ये तु प्रतीत्योः वषयवैलक्षण्यमपि बलादुपनतम्, असति विषयभेदे प्रतीतिभेदानुपपत्तेः।

---

* तयोः—भेदसंसर्गयोः ॥

† तद्वाचिनि—भेदसंसर्गवाचिनि ॥

---

[1] एकार्थसमवायोऽपि सर्वेषां व्योम्नि तुल्यता–क, [2] न चाभेद–क, [3] असति–ख, [4] भवितुमर्हति तेनैव–ख, [5] प्रसाधितत्वात्–ख,

यश्च तदतिरिक्तो विषयः, स वाक्यार्थः । एवं केवलगुणक्रियापदोच्चारणेऽपि योजनीयम् । तदुक्तं—पदाधिक्यं स वाक्यार्थः इति ॥

संसर्गोऽपि पदानां न न प्रतीयते । न हि 'गौरश्वः पुरुषो हस्ती' इत्यसंसृष्टपदार्थप्रतीतिवत् 'गौः शुक्ल आनीयताम्' इति प्रतीतिः । यथा च संसर्गः प्रतीयते, यश्च प्रतीत्युपायः, तत्सर्वं विस्तरतो निर्णेष्यते । तस्मात् बाह्य एव वाक्यार्थः ॥

[व्यवच्छेदस्य वाक्यार्थत्वनिराकरणम्]

[1]बाह्य एव[1] भवन् न व्यवच्छेदो वाक्यार्थः, विधिरूपत्वेनावगमात् । संसर्गमन्तरेण चान्यव्यवच्छेदस्यापि दुरुपपादत्वात् । न हि शुक्लपदेनासंसृष्टः* गोपदार्थं कृष्णादिभ्यो व्यावृत्त इत्यवगम्यते ॥

गोशब्दात् सर्वगवीषु बुद्धिरुपसर्पन्ती पदजनिता शुक्ल[2]पद[2]सन्निधानात् अन्यतः कृष्णादेरपसर्पतीति व्यवच्छेदो वाक्यार्थ इति चेत्—मैवम्—तत्सम्बन्धावगमपूर्वकत्वात् तदितरव्यावृत्तेः । तत्सम्बन्धावबोधेनैव सिद्धे वाक्यस्यार्थवत्त्वे पाश्चात्यः कृष्णादिव्यवच्छेदावगमो यदि भवति, भवतु कामं, न त्वसौ वाक्यार्थ †इति ॥

[क्रियायाः वाक्यार्थत्वपक्षः]

तदेवं विधिरूपे बाह्ये च शब्दार्थेऽवस्थिते सति क्रियामेव केचिद्वाक्यार्थं वर्णयन्ति । अयमेषामाशयः—

* असंसृष्टः—शुक्लपदार्थेनेति शेषः ॥

† अपि तु आधिक इत्यर्थः ॥

[1] बाह्योऽपि—ख, [2] शब्द—ख.

पदार्थाः किल वाक्यार्थभावमायान्ति संहताः * ।
अपेक्षानुगुणान्योन्यव्यतिषङ्गविशेषतः ॥

न च गुणप्रधानभावमन्तरेण संसर्गः पदार्थानामवकल्पते । न चाख्यातरहितं वाक्यं क्वचित्प्रयोगयोग्यम् । अनुच्चारिते तस्मिन् आकाङ्क्षाया अनिवृत्तेः । श्रोत्राकाङ्क्षानिवृत्तये च वाक्यानां लोके प्रयोगः । लोकवच्च वेदादप्यर्थोऽवसीयते । आख्याताच्च †पूर्वापरीभूतः साध्यरूपोऽर्थोऽवगम्यते, न सिद्धरूपः । सिद्धसाध्यसमुच्चारणे कस्य किंतन्त्रतेति चिन्तायां साध्यसिद्धये सिद्धमुपात्तमिति प्रतीयते ॥

साध्यं च साध्यमानत्वात् प्रधानमवगम्यते ।
तस्मात्तदेव वाक्यार्थः क्रियातो नापरं च यत् ॥

[सर्वेषां क्रियाप्राधान्ये निदर्शनानि]

क्रिया हि प्रतीयमाना स्वनिष्पत्तये साधनान्याक्षिपति, तैश्च [1]योग्यैः संबध्यते । तानि च कानिचित् पदान्तरोपात्तानि भवन्ति । कानिचित्[1] वाक्यान्तरोपनीतानि । कानिचित् प्रकरणान्तरपाठलभ्यानि । ‡कानिचिदारादुपकारकाणि । कानिचित्सन्निपत्योपकारकाणि, §कानिचिदन्तिकोपनिपतितान्यपि योग्यताविरहात् परिहरति । ●कानिचिदतिदूर-

* संहताः—क्रियायामिति तात्पर्यम् ॥

† पूर्वोत्तरावधिमानिति यावत् ॥

‡ साक्षात्फलान्वयीनि आरादुपकारकाणि, साधनस्वरूपनिष्पादनद्वारा तादृशानि सन्निपत्योपकारकाणि ॥

§ पूषानुमन्त्रणादीनि ॥

● यथा प्रकरणान्तरगतान्यपि पूषानुमन्त्रणादिनि पौष्णचरुकर्मणि ॥

[1] कैश्चित्–ख·

वर्तीन्यपि योग्यानि स्वसंपत्त्यर्थमाहरति। इत्येवं दृष्टादृष्टोपकारकानेक कारककलापसंपाद्यमानस्वरूपा क्रियैव वाक्यार्थः ॥

यजेत दद्याज्जुहुयात् अधीयीतेति चोदितः।
क्रियां साध्यतया वेत्ति तां च लोकोऽनुतिष्ठति ॥

[कर्तुरपि क्रियाशेषत्वमेव]

अधिकारिपदमपि क्रियापेक्षितकर्तृसमर्पणेन तदुपयोगितामेवावलम्बते—अस्यां क्रियायामयं कर्ता, अनेनेयं क्रिया संपद्यते—इति। तत्र च [1]न क्रिया[1] स्वप्राधान्यमुज्झति। न हि क्रिया कर्त्रर्था, कर्ता तु क्रियार्थः। स हि तां निर्वर्तयन्नुपलभ्यते। शब्दोऽपि तथैवोपदिशति 'एष इदं कुर्यात्' इति ॥

[कर्तुरप्राधान्येऽपि प्रवृत्त्युपपत्तिः]

किमथ पुनरसौ क्रियामनुतिष्ठतीति चेत्, शब्दप्रामाण्यादेवेति ब्रूमः। शब्देन हि चोदितः 'त्वयेदं कर्तव्यम्' इति। स चेन्नियुक्तो नानुतिष्ठन् चोदनामतिक्रामेत्। शास्त्रप्रत्ययाच्च क्रियामनुतिष्ठति। विरतफलाभिलाषः कर्मसंस्कारादेव परिपक्वकषायः स्तोकस्तोकप्रपंचप्रविलापनद्वारेणोत्तमाधिकारमारूढः तत एव *ज्ञातास्वादः तमेव परम[2]पुरुषार्थमासाद[2]यतीति दीर्घा सा कथा; तिष्ठतु! किमनया? सर्वथा क्रियाप्राधान्यात् सैव वाक्यार्थ इति। तदुक्तम् 'द्रव्यगुणसंस्कारेषु बादरिः' (जै-सू. 3-1-3) इति ॥

---

* प्रपञ्चभ्रमनिवृत्त्या संसारबन्धविगमेन ज्ञातस्वरूपसुखः॥ इदं च कर्मब्रह्मकाण्डयोरैकशास्त्र्यवादिप्राचीनवेदान्तिनां मतम् ॥

---

[1] कर्ता क्रियानु-ख, [2] पुरुषार्थं प्रतिपाद-ख.

एतदुक्तं भवति—द्रव्यादीनामेव क्रियां प्रति शेषत्वमनुगम्यते, न क्रियाया अन्यशेषत्वमिति* ॥

[फलस्यैव वाक्यार्थत्वं युक्तम्]

अत्रोच्यते—कुत इदं क्रियायाः प्राधान्यमुपेयते? वस्तुवृत्तेन वा? शब्दप्रत्ययमहिम्ना वा?

फलस्य वस्तुतस्तावत् प्राधान्यमवगम्यते ।
न सचेताः क्रियां कांचित् अनुतिष्ठति निष्फलाम् ॥
वेदाद्गुरुनियोगाद्वा शासनाद्वा महीभुजः ।
[1]न वै फल[1]मपश्यन्तः क्रियां विदधते जनाः ॥
बालो माणवकोऽप्येषः †चपेटामात्रहानये ।
मोदकाद्याप्तये वाऽपि करोति गुरुशासनम् ॥

[क्रियायां शब्दप्राधान्यस्याप्यसंभवः]

[2]अथोच्यते—न[3] ‡वस्तुतः प्राधान्यमिहाश्रीयते, अपि तु शब्दतः। शब्दप्रमाणका वयम्। यत् शब्द आह, तदेवास्माकं प्रमाणम्। तद्यथा 'राजपुरुषः' इति। वस्तुवृत्ते राजा जगतामीशिता प्रधानम्, पुरुषस्तपस्वी तदिच्छानुवर्तनेन जीवति। शब्दस्तु पुरुषप्राधान्यमाचष्टे, उत्तरपदार्थप्रधानत्वात् तत्पुरुषस्येति। एवमिहापि 'यजेत' दद्यात्' 'जुहुयात्' इति क्रियां प्राधान्येनोपदिशति शब्दः। 'स्वर्गकामः' इत्यपि

---

* भूतं—सिद्धं भव्याय—साध्याय उपदिश्यते इति न्यायः ॥

† तथाचानिष्टपरिहार एव कुत्र चित्फलम् ॥

‡ वस्तुतः—वस्तुस्वरूपतः ॥

---

[1] न वैफल्य—ख, [2] अत्रोच्यते—ख.

क्रियां प्रति *कर्तुरुपदेशः। वस्तुवृत्तेन तु कर्मणि क्रियमाणे कर्म-[1]स्वाभाव्यात्[1] फलं चेद्भवति, भवतु तत्! पुरुषोऽपि [2]प्रीयतां[2] नाम फलेन, न तु शब्दः फलोपदेशनिष्ठः। आह च 'तस्मिंस्तु कृते स्वयमेव तद्भवति' (शा-भा-3-1-3) इति। स्वयमेवेति कोऽर्थः? न शब्दः फल-पारतन्त्र्यं क्रियायाः प्रतिपादयतीति॥

तदेतदयुक्तं—एवं वर्ण्यमाने 'स्वर्गकामो यजेत' इति स्वर्गकाम-पदस्यान्वयो दुरुपपादः॥

[फलस्य वाक्यार्थत्वे आक्षेपः]

ननु! कर्तृपदमेतत्। कर्ता च क्रियार्थः, न कर्त्रर्था क्रियेत्युक्तम्—

न कर्तृपदं स्वर्गकाम इति, किन्त्वधिकारिपदमेतत्। न हि जात्यैव कश्चित् स्वर्गकामो नाम कुत्रचित् पुरुषोऽवगम्यते, योऽत्र कर्तृत्वेन नियुज्येत। स्वर्गे कामो यस्यासौ स्वर्गकामः, स्वर्गं वा कामयति स्वर्ग-कामः। उभयथाऽपि स्वर्गकामनाविशिष्टः पुरुषस्तस्मात्पदादवगम्यते। तदत्र काम्यमानः स्वर्गः कथं [3]यागक्रियया[3] संबध्यते? [4]दृष्टेन, अदृष्टेन[4] वोपकारेण? यदि हि चन्दनं स्वर्गः, षोडशवर्षदेशीया अङ्गनाः स्वर्गः इति चन्दना[5]ङ्गनादि[5] द्रव्यसामानाधिकरण्यप्रयोगात् [6]द्रव्यवचनः[6] स्वर्ग-शब्द, तदा 'द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसंबन्धः' (जै-सू-6-1-1) इति दध्यादिवत् साधनत्वेन स्वर्ग उपकरोति [7]क्रियायाः[7]। †कामनाऽपि

---

* कर्ता नाम क्रियानिर्वर्तकः। अतः सोऽपि क्रियाशेष एव॥

† फलस्य कथं क्रियायामुपयोगः? इत्यत्राह—कामनापीति॥

---

[1] स्वाभाव्यं—ख, [2] प्रयततां—ख, [3] क्रियया—ख, [4] दृष्टादृष्टेन—ख.
[5] ङ्गरागादि—ग, [6] द्रव्यशब्द—ख, [7] क्रियां—ख.

द्रव्याहरणाङ्गत्वादुपकारिणी, यत् तया द्रव्यमानेतुं यतत इति दृष्टोपकारित्वम् ॥

[फलस्य वाक्यार्थत्वसमर्थनम् , स्वर्गपदार्थश्च]

तच्चैतदसारम्—स्वर्गशब्दस्य द्रव्यवाचित्वाभावात् । प्रीतिवचनो ह्येष स्वर्गशब्दः, न द्रव्यवचनः । तदेव चन्दनं शीतातुरेण, [1]अग्रीष्मो[1]पहतेन वा [2]न स्वर्ग[2] इति व्यपदिश्यते । सैवाङ्गना विरतायां सुरततृषि न स्वर्ग इत्युच्यते । तदेवमेष स्वर्गशब्दः प्रीतिं न व्यभिचरति, द्रव्यं तु व्यभिचरति । एवमद्रव्यत्वात् स्वर्गस्य न क्रियाङ्गत्वम् ॥

अथापि निरतिशयसुखप्रतीत्यन्यथाऽनुपपत्तितः परिकल्पितः कनकगिरिशिखरादि[3]देशः[3] स्वर्गः ; सुतरां तस्य न क्रियासाधनत्वमवकल्पते, *दध्यादिवदुपादातुमशक्यत्वात् ॥

अथापि अदृष्टेनैव द्वारेण 'समुद्रं [4]मनसा[4] ध्यायेत्' इतिवत् स्वर्गकामना तत्रोपकारिणी—तदपि क्लिष्टकल्पनामात्रम्—प्रीतिर्हि निरतिशया स्वर्गः । प्रीतेश्चानन्यार्थत्वं युक्तम् । प्रीत्यर्थमन्यत् , नान्यार्था प्रीतिः । तस्मान्न यागाय स्वर्गः, अपितु स्वर्गाय यागः । इत्थं च क्रियासाधनानुपदेशात् न कर्तृसमर्पकत्वेन स्वर्गकामपदं समन्वेति ॥

[स्वर्गकामादिपदानां अन्वयक्रमः]

कथं तर्ह्यस्यान्वयः ? अधिकारिवाचित्वेन ब्रूमः । कोऽयमधिकारी नाम ? कर्मणः स्वामी । ईश्वरवचनो ह्यधिकृतशब्दः ॥

ननु कर्तैव कर्मणः स्वामी, नान्यः—मैवम्—स्वामी सन् कर्ता, न कर्ता सन् स्वामीति ॥

---

* दध्यादिवत्—इति व्यतिरेकदृष्टान्तः ॥

---

[1] न स्वर्ग इति ग्रीष्मो–ख, [2] स्वर्ग–ख, [3] मेरुः–ख, [4] मनो–ख.

ननु क्रियाकारकसम्बन्धव्यतिरिक्तः कोऽन्यः कर्मणः पुरुषस्य च सम्बन्धः ? उच्यते—'ममेदं कर्तव्यम्' 'अहमत्र स्वामी' इति स्वस्वामिभावमवगत्य पाश्चात्यः क्रियाकारकसम्बन्धोऽवगम्यते ॥

[अधिकारिणः कर्तुश्च विशेषः]

ननु त्वयाऽपि *क्रियाकारकसम्बन्धौ नापह्नूयत एव, जातिवादिनेव व्यक्तिप्रतीतिः। स तु पाश्चात्य इत्यत्र किं प्रमाणम्? उक्तमत्र †अनुपादेय[1]विशेषण[1] विशिष्टस्य पुंसः निर्देशादिति। कारकत्वानुगुणविशेषणयोगिनो ह्यस्य कर्तृतया योग्यः संबन्धः। तद्विपर्यये त्वधिकारित्वेनेति। तस्मादधिकृतस्य कर्तृत्वम्, न कर्तुरधिकारः ॥

इत्थं च स्वर्गकामस्याधिकृतत्वं निर्वहति। 'यदि हि तत्कर्म स्वर्गाय स्यात्, स्वर्गो मे भोग्यो भवेत्। 'कथमहं स्वर्गं प्राप्नुयाम्' इत्येवं साध्यत्वेन स्वर्गमिच्छन् स्वर्गकाम इत्युच्यते। यदि च न स्वर्गसाधनं तत्कर्म, तद्विरुद्धमेवेदमापतति—स्वर्गं कामयते, यागं करोतीति–अन्यदिच्छति, अन्यत् करोतीति हि स्यात्। अतः कर्मणः काम्यमानसाधनतामप्रतिपद्यमानः स्वर्गकामः तत्र नैवाधिक्रियते; न चानधिक्रियमाणस्तत्र संबध्यते ॥

तदेवमधिकृतत्वेन स्वर्गकामस्य कर्मणि संबन्धात् स्वर्गयागयोश्च साध्यसाधनभावगमनमन्तरेण तस्याधिकारनिर्वाहासंभवात् अवश्यं क्रियायाः साधनत्वं, स्वर्गस्य च साध्यत्वमभ्युपगन्तव्यम्। अतश्च क्रियायाः फलं प्रति गुणभावान्न प्राधान्यम्। अप्राधान्याच्च न वाक्यार्थत्वम्। तदुक्तम्–'कर्मण्यपि जैमिनिः फलार्थत्वात् (जै-सू-३-१-४) इति ॥

---

* 'अहं इदं एभिस्साधनैः मम सुखाय अस्माद्धेतोः अत्रेदानीं करोमि' इति व्यवहारे सर्वकारकाणां क्रियाकारकसम्बन्धः प्रतीयते।

† अनुपादेयविशेषणं स्वर्गः। द्वितीयं तु लोहितोष्णीषादयः ॥

---

[1] विशेषणं–ख.

[क्रियाया अपि फलशेषत्वमेव]

का चेयं क्रिया वाक्यार्थ इत्युच्यते ? य एष यागादिः भावार्थो धातुवाच्यः ? उत *प्रत्ययार्थः कश्चित्तदतिरिक्तः ? इति ॥

तत्र भावार्थस्य काम्यमानसाधनत्वात् अप्राधान्यमुक्तमेव । [1]प्रत्ययार्थेऽपि[1] काम्यमानभावार्थगतसाधनभावापरित्यागेनैव प्रतीयमानो वाक्यार्थतामेति, †नान्यथेति । स चायं परेषामपि पक्षः । तस्मान्न क्रियामात्रपर्यवसायी वाक्यार्थ इति सिद्धम् ॥

[फलस्यापि वाक्यार्थत्वासंभवः, पुरुषस्य वाक्यार्थत्वविमर्शश्च]

किमिदानीं फलस्यैव[2] वाक्यार्थत्वं प्रचक्ष्महे ? तद्धि प्रधानं साध्यम् । एतदर्थो ह्यखिलः श्रमः—एतदपि नास्ति–क्रियार्थ एव तावद्वाक्यार्थत्वं[2] कथमुत्सृष्टम् ? अप्राधान्यादिति चेत्–फलेऽपि समानम् । फलमपि पुरुषार्थत्वादप्रधानम् । न हि 'स्वर्गः स्वतन्त्र एव सत्तां लभताम्' इति यतते पुरुषः, किन्तु स्वोप[3]भोग्य[3]तयैव सर्वमभिलषतीत्यतस्तस्यापि तदर्थत्वान्न प्राधान्यम् । आह च 'फलं च पुरुषार्थत्वात्' (जै-सू–3–1–5) इति ॥

हन्त ! तर्हि पुरुष एव वाक्यार्थो भवतु । स ह्यनन्यनिष्ठः, स्वतन्त्रत्वात्—उच्यते—पुरुषोऽप्यौदुम्बरी[4]संभारादिषु[4] विनियुज्यत एव । 'यजमानसंमिता औदुम्बरी भवति' इति तस्यापि तदर्थत्वम् । उक्तं च 'पुरुषश्च कर्मार्थत्वात्' (जै-सू–3–1–6) इति ॥

---

* प्रत्ययः—आख्यातम् । तदर्थः पुरुषव्यापारः, भावना वा ॥

† नान्यथा—स्वतन्त्रतया, स्वयंपुरुषार्थत्वेन ॥

---

[1] वाक्यार्थोऽपि–क, [2] वाक्यार्थत्वं–ख, [3] योग्य–ख, [4] संमार्जनादिषु–ख.

यद्येवं, संकटे पतिताः स्मः। न विद्मः किं विदध्महे। क्रिया हि फलार्था, फलं च पुरुषश्च क्रियार्थं इति परिवर्तमाने चक्रे कस्य प्राधान्यं शिष्मः? कस्य वाक्यार्थत्वम्?

[पुरुषस्यापि वाक्यार्थत्वासंभवः]

उच्यते—पुरुषस्तावन्न वाक्यार्थः; आख्यातवाच्यत्व एव तस्य विवदन्ते*, का कथा वाक्यार्थत्वस्य?

ननु 'कर्तरि लकारः' इति स्मरणात् कथं नाख्यातवाच्यः कर्ता? कोऽयं लकारो नाम? †स हि 'वर्तमाने लट्'—इति विधाय, 'कर्तरि शप्' —'युष्मद्रि मध्यमः'—'अस्मद्युत्तमः'—'शेषे प्रथमः'—'तिप्तस्झि'—इति, बहुषु बहुवचनम्'—'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने'—इति वाक्यान्तरैर्विभज्य विवृतः। तदेतानि कारकसंख्याविभक्तिविधायीनि सूत्राणि एकवाक्यतया व्याख्येयानि, एकार्थविषयत्वात्। एको हि 'पचति' इत्यादिः शब्दः तैर्व्याक्रियते। तदेवमेष वाक्यार्थो भवति—कर्तृबहुत्वे बहुवचनं झि इति। सेयं कर्तृसंख्याऽऽख्यातवाच्या भवति, न कर्ता—इति कुतस्तस्य वाक्यार्थत्वम्? अलं चानया शास्त्रान्तरगर्भया द्राघीयस्या कथया। पुरुषस्तावन्न वाक्यार्थः॥

[भावनाया वाक्यार्थत्वपक्षः]

फलमपि न वाक्यार्थः, सिद्धासिद्धविकल्पानुपपत्तेः। सिद्धस्य तावत् फलस्याभिधानमेव नास्ति, 'साध्यमानत्वेन[1]' निर्देशात्॥

---

* विवदन्ते—भावना, कृतिर्वा आख्यातार्थ इति किल मन्यन्ते॥

† स हीति—एभिस्सर्वैर्मिलित्वैव लकारस्वरूपं ज्ञातव्यम्॥

---

[1] काम्यमान—ख.

साध्यमानत्वपक्षे तु *साक्षा[1]त्तत्सिद्धि[1]वेदनात् ।
व्यापार एव तन्निष्ठः तद्धि वाक्यार्थ उच्यताम् ॥

अत एव हि वाक्यार्थं भावनां प्रतिजानते ।
यथोचितफलाढ्यां च त्र्यसम्बन्धबन्धुराम् ॥

[भावनास्वरूपविवरणम्]

केयं भावना नाम ? भाव्यनिष्ठो (p. 75) भावकव्यापारो भावना । भाव्यं हि स्वर्गादि फलं, साध्यमानत्वात् । साध्यत्वं चास्य †भवनक्रियाकर्तृत्वात् । भवनक्रियायां च कर्तृत्वं उत्पत्तिधर्मकस्य वस्तुनो दृष्टम् ; न नित्यं भूतस्य, नापि नित्यमभूतस्य । यथाऽऽह—(तं॰ वा॰ 2-1-1)

'नित्यं न भवनं यस्य यस्य वा नित्यभूतता ।
न तस्य क्रियमाणत्वं खपुष्पाकाशयोरिव' इति ॥

स्वर्गादिश्च काम्यरूपोऽर्थः खतत्पुष्पाभ्यां विलक्षण इति भाव्यो भवति । तन्निष्ठस्तदुत्पादकश्च पुरुषव्यापारो यः, स भावना । सा ण्यन्तेन भवतिनोच्यते । प्रकृत्यर्थस्य भवतेः कर्ता यः स्वर्गादिः, स एव ‡ण्यन्तस्य तस्य कर्मतां प्रतिपद्यते । [2]कर्ता तत्रस्य[2] प्रयोजकः पुरुषः । [3]णेश्चार्थः[3] प्रयोजकव्यापारः । पुरुषो हि भवन्तं स्वर्गादिमर्थं स्वव्यापारेण भावयति—संपादयति । स तत्संपादको व्यापारो भावनेत्युच्यते ॥

---

* साक्षात—व्यापारान्तरापेक्षां विनैव ॥

† 'भवति' इत्युक्ते हि फले भवनक्रियाकर्तृत्वं प्रतीयते । अतश्चात्र कर्तृत्वं आश्रयत्वे, तच्च विषयत्वे, तच्च साध्यत्वे विश्राम्यति ॥

‡ 'गतिबुद्धि' इत्यादिना अत्र कर्मत्वप्रतीतिः ॥

---

[1] त्तसिद्धय-ख, [2] कर्तृत्वस्य-क, [3] णेश्चार्थः णिज्वाच्यः-ख.

[भावना न क्रियारूपा]

ननु व्यापारः क्रियैव, तदतिरिक्तस्य व्यापारस्यासंभवात्। क्रिया[1]वाक्यार्थ[1]पक्षश्च प्रतिक्षिप्तः—उच्यते—न क्रियामात्रं भावना। अपि तु परिदृश्यमानपूर्वापरीभूतयज्यादि[2]भाव[2]स्वरूपातिरिक्तः पुरुषव्यापारः *प्रत्ययात् प्रतीयमानो भावना। यथाऽऽह—

†'न सा केनचिदुत्पाद्या जनिका सा न कस्यचित्।
केवलं जननी ह्येषा जन्यस्य जनकस्य च' इति ॥

क्रियाकारकादिविलक्षणैव हि सा शब्दात् प्रतीयत इत्यर्थः ॥

[भावनायाः आख्यातवाच्यत्वम्]

ननु च 'यजत' इत्यत्र प्रकृत्यर्थो यागादिः क्रिया। प्रत्ययार्थस्तु प्रेरणारूपो विधिः, कर्तृसंख्यादिश्च; न तु धात्वभिधीयमानव्यापारव्यतिरिक्तो भावनाख्यः पुरुषव्यापारः प्रत्ययात् प्रतीयते। न हि भावनावाचिनीं कांचिद्विभक्तिं स्मरति पाणिनिः, लिङादिमिव विध्यादौ। तस्मान्न भावना वाक्यार्थः—उच्यते—भावनाऽपि प्रतीयत एवाख्यातात् यदि नैपुण्येन शाब्दी प्रमितिरवमृश्यते ॥

आस्तां विधिपदं तावद्वर्तमानापदेशिनः।
शब्दात् यजत इत्यादेः भावना न न गम्यते ॥

'[3]पचति' 'गच्छति' इत्यतो यथा पाकादिर्धात्वर्थः प्रतीयते, तथा सर्वानुगतः कर्तृव्यापारोऽपि, ‡पाकाद्युपजननापायेऽपि व्यापारप्रतीतेरन-

---

* धात्वर्थः क्रिया, तदतिरिक्ता भावना आख्यातार्थः ॥

† भावना धात्वर्थवत् न कारकनिष्पाद्या, नापि कारकवत् धात्वर्थनिष्पादिका। अपि तु उभयोरपि प्राणप्रदात्री ॥

‡ आदिपदेन गमनादिपरिग्रहः। अत्र धात्वर्थस्तु भिद्यते, न त्वाख्यातार्थः ॥

---

[1] व्यापार–ख, [2] भावनार्थ–क, [3] पचति पठति–ख.

पायात्। यथा हि 'औपगवः' 'कापटवः' 'औपमन्यवः' इत्युपगुप्रभृतीना-मुद्धारे च निक्षेपे च प्रत्ययार्थोऽनुवर्तते तद्धितान्तेषु, तथाऽऽख्यातेष्वपि सोऽनुवर्तमानो दृश्यते ॥

अपि च 'पचति' इत्याख्यातपदस्य [1]यदाऽर्थो[1] व्याचिख्यासितो भवति, तदा 'पाकं †करोति' इति वाक्यं व्याख्यातारः प्रयुंजते—'पचति' इति कोऽर्थः?—'पाकं करोति'[2] इति पाकशब्देन द्वितीयान्तेन साध्यं धात्वर्थं व्याचक्षते। कर्तृव्यापारात्मकं प्रत्ययार्थं 'करोति' इतिपदेन ॥

किं च 'किं करोति देवदत्तः?' इति पृष्टास्सन्तः द्वये वक्तारो भवन्ति 'करोति पाकं' इति, पचतीतिवत्। तदिदमुभयरूपमप्युत्तर-मेकार्थम्; अन्यथा न तेन प्रष्टा प्रत्याय्येत। तस्मात् पाकं करोतीति पदद्वयस्य योऽर्थः, स एवार्थः एकस्य पचतीति पदस्य। अत्रापि पच-त्यर्थादन्यः करोत्यर्थः प्रतीयत एव। योऽसावन्यः करोत्यर्थः, सा भावना ॥

[भावनायाः अतिरिक्तत्वानतिरिक्तत्वे]

आह—न कर्तृसंख्यादिव्यतिरेकेण प्रत्ययात् धात्वर्थातिरिक्तं व्यापारं प्रतिपद्यन्ते। प्रतिपद्येरंश्चेत् *करोतीत्यतोऽपि शब्दात् प्रतिपद्येरन्। न च करोतीत्यत्र प्रकृतिप्रत्ययवाच्ये क्रिये विभज्य दर्शयितुं शक्येते—उच्यते—नेदं साधु बुध्यसे ॥

† करोतीति—'पाकं करोति' इति व्यवहारात् यदि आख्यातार्थविवरणं करोतिना क्रियेत, तर्हि 'करोति' इति व्यवहारे व्यापारस्यैव धात्वर्थत्वात् आख्या-तार्थः कः अतिरिक्तः वक्तव्य इत्याक्षेपार्थः ॥

[1] यथार्थो–क, [2] करोति–ख,

यश्च पाकं [1]करोतीति व्यवहारो *विभागतः ।
स एव समुदायेन प्रोक्तः पचतिना यथा ॥

तथा कार्यं करोतीति[1] प्रतीतिर्नास्ति लौकिकी ।
प्रत्ययार्थः करोत्यर्थे पचत्यादौ तु वर्तते ॥

कर्तृसंख्याप्रतीतौ च न विवादोऽस्ति कस्यचित् ।
तावता निह्नवः कार्यो न तु व्यापारसंविदः ॥

करोतीत्यादि[2]शब्देभ्यश्च[2] यथा न भवितव्यविशिष्टेभ्यः तत्प्रतीति-रिष्यते, न तथा सर्वेभ्यः ॥

के पुनस्ते विशिष्टाः शब्दाः, ये भावनामभिदधति ? उच्यते—

भावार्थाः कर्मशब्दा ये तेभ्यो गम्येत भावना ।
यजेतेत्येवमादिभ्यः स एवार्थो विधीयते ॥

'भवन्ति केचित् भावार्थाः, [3]न[3] कर्मशब्दाः'—यथा—'भावः' 'भवनं' 'भूतिः' इति । भवन्ति केचित् कर्मशब्दाः, न भावार्थाः—यथा—†श्येनै-कत्रिकादयः कर्मनामधेयतया प्राक् समर्थिताः । ये तु भावार्थाः सन्तः कर्मशब्दाः 'यजते' 'ददाति' 'जुहोति' इत्येवमादयः, तेभ्यः भावनाख्या क्रिया गम्यते । तैरेव लिङादिविभक्त्यन्तैः सोऽर्थोऽभिधीयते 'यजेत' 'दद्यात्' 'जुहुयात्' इति । [4]तदुक्तं—'यज्याद्यर्थश्चातो[4]ऽवगम्यते भावये-दिति च' इति (शा.भा-2-1-1) ॥

---

* पाकः, तदनुकूलव्यापारश्चेति विभागतः । 'पाकं पचति' इति निरर्थकः शब्दः प्रयुज्येत चेत्, न तत् विषयव्यवस्थापकम् ॥

† 'एकत्रिकेण यजेत' इत्युक्तः यागविशेषः । लोकेऽपि पाकादिशब्दाः केवल धात्वर्थाः । प्रयत्नादिशब्दाः केवलव्यापारवाचिनः । पचतीत्यादयः उभयपराः ॥

---

[1] करोतीति—ख. [2] शब्दाभिधेययाऽनया-ख, [3] ये न—ख, [4] यद्यर्थःशान्तो—ख.

करोतिशब्दादपि केवलात् कर्तृव्यापारो न नासाववगम्यते ; यत्र यागादिकर्मणाऽननुरक्तेन प्रयोगयोग्यतां प्रतिपद्यत इति विशिष्टेभ्य एव यजत्यादिशब्देभ्यो भावनाख्योऽनुष्ठेयः पुरुषव्यापारः प्रतीयत इति सिद्धम् ॥

[आख्यातार्थवस्तुस्वरूपे पक्षभेदाः]

क्रियाविशेष एवायं व्यापारो ज्ञातुरान्तरः ।
स्पन्दात्मकबहिर्भूतक्रियाक्षण[1] विचक्षणः[1] ॥

इत्येवं केचित् ॥

पुरुषस्य प्रयत्नो वा भावनेत्यभिधीयते ।
औदासीन्य*दशापायं पुमान् येन प्रपद्यते ॥
स यत्नो यागहोमादिक्रियानिर्वृत्तिकारणम् ।
तस्य †तद्व्यतिरिक्तत्वं प्रायः सर्वेऽनुमन्यते ॥
स चायमात्मधर्मोऽपि न विभुत्वादिसन्निभः ।
साध्यरूपाभिसम्बन्धात् धत्ते विषयतां [2]विधेः[2] ॥

इत्यपरे ॥

[भावनायाः धात्वर्थानुगतत्वपक्षः]

अन्ये धात्वर्थसामान्यं भावनामभ्युपागमन् ।
यागदानाद्यनुस्यूतं रूपं गोत्वादिजातिवत् ॥

---

* दशापायः—दशाविगमः ॥

† तद्व्यतिरिक्तत्वं—धात्वर्थक्रियावैलक्षण्यम् ॥

---

[1] विलक्षणः—ख [2] विभोः—ख.

यथा हि शाबलेयादिष्वनुगतं च गोरूपमवभासते, व्यावृत्तं च शाबलेयादिरूपं, एवमिहापि यागादिकर्मणामनुगतं च व्यापाररूपं प्रतिभासते परस्परविभक्तं च यागादिरूपम्। यत् तदनुगतं व्यापाररूपं, सा भावना। यथा च शाबलेयाद्यननुरक्तं पृथक्त्वेन गोत्वं दर्शयितुमशक्यम्। तदुपरक्तत्वेन तस्य सर्वदाऽवगमात्। न चैतावता तस्य नास्तित्वम्, *सुख-दुःखाद्यवस्थानुगतस्येवात्मनः ॥

तथा च किं करोति, इत्यनवगतविशेषव्यापारसामान्यप्रश्ने सति, 'पचति' 'पठति' इति तद्विशेषोत्तरवचनं अनुगुणं भवतीति। तच्च सामान्यरूपमपि न गोत्वादिवत्, क्रियात्ववद्वा सिद्धतयाऽवभासते, येन विधेरविषयः स्यात् ॥

अपि च 'यजते' 'दद्यात्' जुहुयात्' इति [1]सर्वत्रापरित्यक्त[1]पूर्वापरीभूतस्वभावं तद्व्यापारसामान्यमवगम्यते। तेन विधेश्च विषयतां प्रतिपद्यते। तदिदं सकलधात्वर्थसाधारणं साध्यमानावस्थं व्यापारसामान्यं भावनेत्युच्यते। तस्मिंश्च पक्षे धातुवाच्यत्वमपि भावनाया वक्तुं शक्यते ॥

पाकादिशब्देभ्यो †धातौ सत्यपि तदप्रतीतेः न धातुवाच्यत्वं भावनाया इति चेत्, भवत्यादौ तर्हि सत्यपि प्रत्यये तदप्रतीतेः प्रत्ययवाच्यत्वमपि न स्यात्। तदलमनेन [2]निर्धारण[2]प्रयत्नेन। सर्वथा धातोर्वा प्रत्ययाद्वा भावनाऽवगम्यत इति सिद्धम् ॥

---

* आत्मनः सुखादुःखादिसंबन्धमन्तरा प्रत्येकं भानस्य वेदान्तिव्यतिरिक्तैः अनङ्गीकारेऽपि न नास्तित्वं यथा, तथा ॥

† धातौ सत्यपि—धात्वर्थे प्रतीयमानेऽपि। 'भवत्यादौ' इत्यत्र आदिना करोत्यादिपरिग्रहः ॥

---

[1] सर्वत्र–ख, [2] निर्वारण–क.

[भावनाया अंशत्रयविशिष्टत्वम्]

सा धातोः प्रत्ययाद्वाऽपि भावनाऽवगता सती।
अपेक्षतेंऽशत्रितयं किं केन कथमित्यदः ॥

'भावयेत्' इत्यवगते नूनमपेक्षात्रयं भवति—किं भावयेत्? केन भावयेत्? कथं भावयेत्? इति ॥

तत्र किमित्यपेक्षा स्वर्गकामपदेन पूर्यते—किं भावयेत्? 'स्वर्गं' इति ॥

ननु! 'स्वर्गकामः' इति पुरुषनिर्देशोऽयं, न फलनिर्देशः—सत्यम्, स्वर्गपरस्त्वयं निर्देशः। उक्तं हि निरतिशयप्रीतिवचनः स्वर्गशब्दः। प्रीतिश्च यान्नार्थेत्यप्युक्तम्। साध्यत्वेन च स्वर्गः काम्यत इति स एव हि किमित्यंशे निपतति 'स्वर्गं भावयेत्' इति। 'स्वर्गं कामयते' इति च व्युत्पत्तौ विस्पष्टमेव तस्य साध्यत्वम्। बहुव्रीहावपि तस्यैव साध्यत्वं विधिवृत्तपर्यालोचनयाऽवधार्यते ॥

[करणाकाङ्क्षाविवरणम्]

एवं 'स्वर्गं भावयेत्' [1]इत्यवगते[1] 'केन भावयेत्' इत्यपेक्षायां, यागेनेति सम्बध्यते ॥

ननु! 'यागेन' इति न श्रूयते, किन्तु 'यजेत' इति। तच्चाख्यातपदं प्रकृतिप्रत्ययात्मकसमुदायरूपम्। तत्र ङि[2]प्रत्ययस्य[2] भावना वाच्येत्युक्तम्। 'यज्' इति धातुमात्रमवशिष्टम्। तस्य कृदन्तस्य तृतीयान्तस्य यागेनेति योऽर्थः स कथमेकाकिना *तेन प्रत्याय्येत—उच्यते—भावना चेत्

* तेन—केवलधातुना ॥

[1] इत्यवगम्यते—क, [2] प्रत्ययार्थस्य—ख,

प्रत्ययार्थ इति सोढमायुष्मता, यागेनेत्यभिसम्बन्धः सोढव्य एव। यो हि तस्यां यथा सम्बद्धुं योग्यः तमसौ तथा [1]प्रत्येष्यति[1], नान्यथेति करणाकाङ्क्षापरिपूरणेन सम्बन्धयोग्यो यजिरिति तथैवैष भावनयाऽभि सम्बध्यते ॥

[यागस्य करणत्वं शब्दसामर्थ्यलभ्यम्]

अप्रातिपदिकत्वाद्धि तृतीया तत्र मा स्म भूत् ।
शब्दसामर्थ्यलभ्या तु नूनं कारणता यजेः ॥

कस्य पुनश्शब्दस्य सामर्थ्यमेतत्? भावनावाचिन इति—ब्रूमः—तृतीययैव कारणत्वमभिधानीयमिति नेयं राजाज्ञा। *ततस्तदवगतेस्तु तथाऽभ्युपगम्यते। एवमिहापि 'स्वर्गकामो यजेत' इति तथाऽवगतिर्भवन्ती किमिति [2]न मृष्यते?[2]

आख्यातात् साध्यता या च धात्वर्थस्यावगम्यते ।
द्वितीया श्रूयते तत्र किं वा तदभिधायिनी ?

[यागस्य करणत्वौचित्यम्]

ननु एवं तर्हि धात्वर्थस्य साध्यताऽवगतेः किमित्यंशे यजिना पतितव्यम्—'किं भावयेत्'?; 'यागम्'। केनेत्यपेक्षिते वाक्यान्तर[3]सम पितं[3] 'व्रीहिभिः' इत्यादि सम्बध्यताम्; न पुनर्यजेः साध्यरूपव्यापाराभिधायिप्रत्ययोपसर्जनीभूतकर्मतां अतिप्रत्यासन्नामनारुह्य दूरवर्तिनीं करणतामधिरोढुमर्हति—उच्यते—स्यादेतदेवं, यदि हि 'स्वर्गकामः' इति न श्रूयेत। तस्मिंस्तु श्रुते नैवं भवितुमर्हति। कुतः?

---

* ततः—यत्र तृतीया श्रूयते, ततः ॥

---

[1] प्रतीक्षते–ख, [2] मृष्यते–क, [3] समाहितं–ख.

[1]स्वर्गादिसाध्य[1]संबन्धादलब्ध्वा साध्यताऽन्वयम् ।
यजिस्तदानुगुण्येन करणांशेऽवतिष्ठते ॥

स्वर्गस्य हि काम्य[2]मानत्वेन[2] प्रीत्यात्मकत्वेन चानन्यार्थत्वात् साध्यतायां, योग्यत्वात् किमित्यंशोपनिपाते सिद्धे तत्रालब्धनिवेशो यजिः तदपेक्षितां करणतामेव योग्यत्वादवलम्बते ।।

*सामानाधिकरण्यं च ज्योतिष्टोमादिभिः पदैः ।
एवं सत्युपपद्येत करणत्वानुवादिभिः ।।
कर्मनामधेयत्वं च ज्योतिष्टोमादीनां शब्दानामुक्तम् ॥

[साध्यस्य भागस्य करणत्वसंभवः]

ननु साध्यत्वपक्षसाक्षितामपि कर्मनामधेयानि भजन्ते—'अग्निहोत्रं जुहोति' इति—नैषदोषः—साध्य एव भवन् भावार्थः साधनतामवलम्बते । तत्रापि हि स्वर्गभावनायामग्निहोत्राख्यो होमः करणमेव, अन्यथा †स्वर्गकामपदानन्वयप्रसङ्गात् इत्युक्तम् । नामधेयपदं तु कर्मतामनुवदति किंचित् करणताम्; 'अग्निहोत्रं' इत्यादि, 'ज्योतिष्टोमेन' इति । तस्मात् यजेः [3]करण[3]त्वेनैवान्वय इति सिद्धम् ।।

यत्तु प्रत्यासन्नत्वात् साध्यांशोपनिपातितेत्युच्यते—तदयुक्तम्—योग्यत्वविरोधिनी [4]प्रत्यासत्तिः[4] संबन्धकारणम्, न तद्विपरिता । योग्यत्वं च स्वर्गस्यैव साध्यतायां, यजेश्च करणतायामित्युक्तम् ।।

---

* सामानाधिकरण्यं—'ज्योतिष्टोमेन' इति हि तृतीया स्पष्टं श्रूयते ।।

† 'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः' इत्यादौ ॥

---

[1] स्वर्गे साध्यत्व–क. [2] मानत्वात्–ख. [3] कारण–ख, [4] प्रतिपत्ति–ख,

[कथंभावाकाङ्क्षाविवरणम्]

एवं 'यागेन भावयेत्' इत्यवगते, 'कथम्?' इत्यपेक्षायां इतिकर्तव्यता तद्वाक्यपठिता, वाक्यान्तरनिवेदिता वा संबध्यते ॥

तद्वाक्योपात्ता तावत्—यथा 'एतस्यैव रेवतीषु *वारवन्तीयमग्निष्टोम साम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेत' इति ॥

वाक्यान्तरोपात्ता—'व्रीहीनवहन्ति' 'तण्डुलान् पिनष्टि' 'समिधो
1 यजति' 'बर्हिर्यजति'[1] 'तनूनपातं यजति' इति ॥

इतिकर्तव्यता हीष्टा दृष्टादृष्टप्रयोजना ।
प्रायः सर्वत्र भावार्थे कथमंशोपपादिनी ॥

दृष्टोपकारद्वारेण सम्बद्धा[2] पेषणादिका ।
इतिकर्तव्यता ज्ञेया सन्निपत्योपकारिणी ॥

भावार्थमनुगृह्णाति या त्वदृष्टेन वर्त्मना ।
समिदाद्यात्मिकामाहुः तामारादुपकारिणीम् ॥

एवमंशत्रयाश्लेषलब्धानुष्ठानयोग्यताम् ।
भावनामीदृशीं प्राप्य वृत्तिर्विधिनिषेधयोः ॥

'दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकामः' 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इत्यत्र अनन्तरोक्तरीत्या एव वाक्यार्थो जातः—दर्शपूर्णमासेन यागेन स्वर्गं भावयेत् अनयाऽन्याधानादिकयेतिकर्तव्यतयेति ॥

---

* वारवन्तीयसाम करणं उत्पत्तिवाक्य एव शिष्टम् ॥

---

[1] यजति—ख ।   [2] संबन्धे—ख ।

[विधिप्रत्ययस्यावश्यकता]

*किमर्थं पुनर्विधिराश्रीयते? वर्तमानापदेशिष्वप्याख्यातेषु—भावना तीयत इति दर्शितवान् भवान्। अतः किं विधिना? तस्य ह्याश्रयणं स्वर्गयागयोः साध्य[1]साधनभा[1]वबोधनाय; प्रवृत्तिनिवृत्तिसिद्धये वा? साध्यसाधनसम्बन्धस्तावत् आकाङ्क्षा-सन्निधि-योग्यता-पर्यालोचनया †वर्तमानापदेशिनोऽप्याख्यातात् भावनावगमे सति भवत्येवान्तरेणापि वधिम्॥

प्रवृत्तिरपि पुरुषेच्छानिबन्धना स्वर्गस्य साध्यत्वे, यागस्य साधनत्वेऽवधारिते, यः स्वर्गमिच्छेत् स तत्सिद्धये प्रवर्तेतैव। यस्तु नेच्छेत् तस्य विधिरपि किंकुर्यात्? न ह्यप्रवर्तमानस्य पुंसः विधि[2]र्गले पाशं[2] निदधातिः रज्वा वा बाहू बध्नाति। निषेधाधिकारेऽपि सुरापानब्राह्मणहननादे, प्रत्यवायसाधनत्वावधारणात् तत्परिजिहीर्षया [3]निवृत्तिर्भवति, न विधितः। यस्तु प्रत्यवायान्न बिभेति, स विधावपि श्रुते न निवर्तत एवेति। तस्मात् प्रवृत्ति[3]निवृत्त्योर्न कारणं विधिरिति तदर्थमपि तदाश्रयणमसांप्रतम्॥

[विधिस्वरूपविमर्शः]

कश्चायं विधिर्नामेत्येतदपि न विद्मः। ननु चाहुः—

विधेर्लक्षणमेतावदप्रवृत्तप्रवर्तनम्।
‡अतिप्रसङ्गदोषेण नाज्ञातज्ञापनं विधिः॥

---

* यदि भावना आख्यातार्थः पुरुषप्रेरिका, तर्हि 'जुहुयात्' इत्यादि विधिप्रत्ययस्य का आवश्यकता इत्यर्थः॥

† लडाख्यातात्॥

‡ ज्ञातेऽप्यर्थे राजाज्ञादिना प्रवृत्तिदर्शनात्॥

---

1 साधना—ख, 2 निगडे पदं—ख, 3 पुरुषो निवर्तेतेति प्रवृत्ति—ख

बाढं श्रुतोऽयं श्लोकः। किन्तु कोऽसावप्रवृत्तप्रवर्तक इति न जानीमः ; प्रवर्तकस्वरूपे हि संशेरते प्रवादुका इति ॥

[प्रवर्तकत्वं कस्येति विमर्शः]

किं लिङादिः शब्द एव प्रवर्तकः ? तद्व्यापारो वा ? तदर्थो [1]वा नियोगः[1] ? फलं वा स्वर्गादिः ? श्रेयस्साधनत्वं वा ? रागादिर्वा ? प्रवर्तकस्वरूपानवधारणाद्विधेरप्यनधारणमिति ॥

यत्तावदुक्तं किं विध्याश्रयणेनेति—तत्रोच्यते—

यदयं साधनत्वेन यजेरभिहितोऽन्वयः ।
स्वर्गस्य च फलत्वेन स एव महिमा विधेः ॥

विधिवचनमन्तरेण हि 'स्वर्गकामो यजेत' इति *पुरुषलक्षणार्थः स्वर्गकामशब्दः, †शुक्लो होतेतिवत् स्यात्। तदा चैकपदोपादानलक्षण प्रत्यासत्तिसम्बन्धनिसर्गघटितपूर्वापरीभूतस्वभावधात्वर्थसाध्यतातिक्रमेण दूरात् स्वर्गस्य साध्यत्वं ‡अन्यत्रोपसर्जनीभूतस्य कथं कल्पयितुं शक्यते ? तस्मादेष विशिष्टः साध्यसाधनसम्बन्धः विधिप्रसादलभ्य एव भवति, नान्यथेति विधिराश्रयणीयः ॥

[विधेरावश्यकता]

कथं पुनर्विधिरप्यमुं साध्यसाधनभावं बोधयति ? इत्थं बोधयति —स हि §सप्रत्ययप्रवर्तकस्वभावः। न चापुरुषार्थरूपे व्यापारे

* स्वर्गकामपदस्य बहुव्रीहित्वात् लक्षणया पुरुषः अर्थः ॥
† ऋत्विजां मध्ये शुक्लवर्णः होतुः यथा कश्चित् ज्ञापकः, तथा ॥
‡ अन्यत्र—कामनायाम् ॥
§ सप्रत्ययः—ज्ञानादिमान् ॥

1 विनियोगः–ख.

[1]पुरुषः प्रयत्नशत[1]प्रेर्यमाणोऽपि सप्रत्ययः [2]प्रवर्तते। प्रवर्तमानेऽपि[2] पुंसि प्रवर्तकत्वाख्यनिजस्वरूप*संकोचमाशङ्कमानः विधिः पुरुषार्थस्वभावं स्वर्गं साध्यतया व्यवस्थापयति, यागं चास्य साधनतयेति। एवं ह्यवबोधयतोऽस्य प्रवर्तकत्वं निर्वहति॥

[फलोपदेशमात्राञ्च प्रवृत्तिः]

यत्तु दर्शितेऽपि स्वर्गादौ फले न प्रवर्तते चेत्पुरुषः किं विधिः कुर्यादिति—तदप्युक्तम्—न हि वाय्वादिवत् पुरुषस्य प्रवर्तको विधिः। वाय्वादिः खलु सप्रत्ययमपि तदितरमपि प्रवर्तयति। विधिस्तु सप्रत्ययस्यैव प्रवर्तकः। सप्रत्ययस्य चैतावत् प्रवर्तनं, यत् प्रवर्तितोऽहमिति ज्ञानजननम्। न च फलमदर्शयता विधिना [3]सप्रत्ययस्येदृशं[3] ज्ञानं जनयितुं शक्यम्। फले तु दर्शिते सति तदस्य ज्ञानं जनितमेव। अनेन [4]जनितं चेत् ज्ञानं[4] प्रमाणवृत्तेन प्रवर्तित एवासौ विधिना पुरुषः। आलस्यादिनाऽनर्थित्वेन वा बहिः[5]प्रवृत्ति[5]पर्यन्ततया चेन्न प्रवर्तेत—मा प्रवर्तिष्ट! विधिना तु स्वकर्तव्यं कृतम्, [6]प्रवर्तितोऽहमिति ज्ञानजननात्[6]। अन्यो हि प्रवर्तनावगमः, अन्यश्च †बाह्यो व्यापारः॥

[विधेरेव साध्यसाधनभावावगमः]

एवं विधिवशादेव साध्यसाधनभावधीः।
सा हि प्रथमनिर्वृत्तप्रेरणाज्ञानपूर्विका॥

* साध्यसाधनाद्यनवबोधे हि प्रवर्तकत्वं संकुचितमेव भवेत्॥

† बाह्यः—शारीरकः॥

[1] पुरुषः—ख, [2] प्रवर्तमानेऽपि—ख, [3] सप्रत्ययस्य—ख, [4] जनिते ज्ञाने—ख, [5] प्रज्ञप्ति—घ, [6] प्रवर्तितः पुरुषः—क, घ.

'यजेत' इति प्रेरणा प्रतीयमाना साध्यसाधनसम्बन्धमनव[1]बोधयति[1] विधौ न निर्वहतीति तत्फलस्तदवबोध उच्यते। निषेधे च 'न हन्यात्' इति निषेध्यमानस्य भावार्थस्यानर्थतामनवबोधयन् विधिः न रागतः-प्रवर्तमानं पुमांसं निरोद्धुमुत्सहत इति विधेयवन्निषेध्येऽपि तस्यैव व्यापार इत्यवश्याश्रयणीयो विधिः॥

यश्चैष पर्यनुयोगः—किमर्थं विधिराश्रित इति—स तु खलु सरल-मतिकृत इव लक्ष्यते। न हि वयमद्यकृतविधिमाश्रयेम, जहीमो वा। प्रतिपत्तारो हि वयं वेदस्य, न कर्तारः। तत्र च सविधिकानि 'यजेत स्वर्गकामः' इति प्रभृतीनि श्रूयन्ते। तेषां मीमांस्यमानोऽर्थ ईदृगव-तिष्ठते। स्वर्गः साध्यः, यागः साधनमिति। स चायं विधिसामर्थ्यलभ्य इति युक्तं विधेराश्रयणम्*॥

[कस्य प्रवर्तकत्वं युक्तम्, फलस्य, तद्ज्ञानस्य वा?]

यत्तु प्रवर्तकस्वरूपानिश्चयाद्विधेरनिश्चय इति—तत्राप्युच्यते—फलं तावन्न प्रवर्तकम्, सिद्ध्यसिद्धिविकल्पानुपपत्तेः। सिद्धस्य फलस्याप्रवर्त-कत्वं सिद्धत्वादेव। न हि यत् यस्यास्ति, स तदर्थं यतते। नाप्यसिद्धस्य खरविषाणप्रख्यस्य फलस्य प्रवर्तकत्वं युक्तम्, अदृष्टत्वात्॥

अथ कामनाविषयीकृतं फलं प्रवर्तकमिष्यते—सेयं कामनैव प्रवर्तिका भवति, [2]न फलम्। तस्माद्रागादिः प्रवर्तक इत्याहुः[2]॥

---

* मातापितृसहस्रेभ्योऽपि हि वत्सलतरं शास्त्रं पुरुषं न कदाऽपि विप्रलम्भयेदित्ययमंशः विधिश्रवणेन दृढीक्रियत इति विधिरावश्यक इति सारम्॥

---

[1] बोधयन्ती—ख. [2] न फलम्—ख.

[श्रेयस्साधनत्वस्य प्रवर्तकत्वपक्षः]

[1]एतदपि न पेशलम् । उपजात[1]प्रवृद्धतररागस्यापि*काम्यमनोपायपरिच्छेदमन्तरेण प्रवृत्त्यनुपपत्तेः न हि स्वर्गकामः सांग्रहिणीमनुतिष्ठति । तद्वरं श्रेय[2]स्साधनत्वं[2] प्रवर्तकम् । लोकेऽपि चैवमेव व्यवहारो दृश्यते । हरीतक्यादीनामारोग्यसाधनतां वैद्याचार्यचोदनातोऽवगत्य [3]तदुपयोगादा[3]वातुरजनः प्रवर्तते । तृप्तिसाधनतामोदनस्य मन्यमानः तद्भक्षणाय बुभुक्षितः प्रवर्तते—इति श्रेयस्साधनत्वमेव प्रवर्तकम् ॥

[विधिप्रत्ययादेः प्रवर्तकत्वपक्षः]

एतदपि न चतुरस्रम्—श्रेयस्साधनत्वं ह्यनवगतमवगतं वा प्रवर्तकं भवेत् ? नानवगतम्, अव्युत्पन्नस्य प्रवृत्तेरदर्शनात् । यो हि हरीतकीनामारोग्यहेतुतां न कुतश्चिदधिगतवान्, नासौ तदर्थ्यपि तामुप[4]युङ्क्ते[4] । तस्मात् †तद्बोधहेतुः प्रवर्तकः । स च दृष्टे विषयेऽन्वयव्यतिरेकादेरपि संभवति, किं तेन ? अदृष्टे तु विषये श्रेयस्साधनाधिगमः शब्दैकनिबन्धन इति तदधिगमोपायः [5]शब्द एव प्रवर्तकः । अत एव[5] शब्दोऽपि न स्वरूपमात्रेण प्रवर्तकः, वाय्वादितुल्यत्वप्रसङ्गात् । यदि हि पवन इव, पिशाच इव, कुनृप इव शब्दः प्रवर्तको भवेत्, अनवगतशब्दार्थसम्बन्धोऽपि श्रवणपरवशः प्रवर्तेत, न चैवमस्ति । तस्मादर्थ‡प्रतीतिमुपजनयतः शब्दस्य प्रवर्तकत्वम् ॥

---

* अयमेवात्रोपाय इति निश्चयः उपायपरिच्छेदः ॥

† श्रेयस्साधनत्वबोधे हेतुः विधिरूपः शब्दः ॥

‡ लङाख्यातादेः ॥

---

[1] उपनात—ख, [2] स्साधनं—ख, [3] तदुपायादा—ख, [4] भुक्त—क, [5] शब्द एव—क.

[लिङादेः प्रवर्तकत्वप्रकारः]

[1]न च नाम पदप्रतीतौ वर्तमानापदेशकाख्यातात्पदार्थप्रतीतौ च सत्यां सप्रत्ययोऽप्रवर्तमानः कश्चित् दृश्यत इति[1] लिङादिरेव शब्दः प्रवर्तकाभिधानद्वारेण प्रवर्तको भवितुमर्हति। शब्दस्य च ज्ञापकत्वात् चक्षुरादि कारकवैलक्षण्ये सत्यपि प्रतीतिजन्मनि करणत्वमपरिहार्यम्। करणं च कारकं च न निर्व्यापारं स्वकार्यनिर्वृत्तिक्षममिति व्यापारस्तस्यावश्यंभावी। लिङादेश्च शब्दस्य न प्रतीतिजन्ममात्रे व्यापारः, किन्तु पुरुषप्रवृत्तावपि, तथाऽवगमात्। [2]लिङा अर्था[2]वगमे सति प्रवृत्तिर्दृश्यत इति तत्रापि लिङ्व्यापारः प्रभवति। स चायं लिङादिव्यापारः शब्दभावनानामधेयो विधिरित्युच्यते। स एव प्रवर्तकः॥

[भावनाया द्वैविध्यम्]

इह हि लिङादियुक्तेषु वाक्येषु द्वे भावने प्रतीयेते—शब्दभावना, अर्थभावना चेति॥

तत्र अर्थभावना तावत् धात्वर्थातिरिक्तप्रयोजकव्यापारात्मिका दर्शितैव। यो भवनक्रियाकर्तृविषयः प्रयोजकव्यापारः पुरुषस्थः, यत्र भवनक्रियायाः *कर्ता स्वर्गादिः कर्मतामापद्यते, सोऽर्थभावनाशब्देनोच्यते। व्याख्यातश्चासौ॥

[भावनाद्वयस्वरूपम्]

यस्तु शब्दगतः प्रयोजकव्यापारः, यत्र पुरुषप्रवृत्तिः साध्यतां प्रतिपद्यते, सा शब्दभावना। तथा ह्युक्तम्—

---

* कर्तृत्वं चात्राश्रयत्वरूपम्। स्वर्गो हि यागेन भवति॥

---

[1] ननु नाम–ख. [2] लिङर्था–ख.

*'अभिधां भावनामाहुरन्यामेव लिङादयः' इति ॥

लिङन्तशब्दश्रवणे हि यथा यज्याद्यवच्छिन्नं स्वव्यापारं पुरुषोऽधिगच्छति, तथा 'तदनुष्ठाने प्रेरितोऽहम्' इत्यपि [1]प्रतिपद्यते। तेनानुष्ठेयार्थप्रतिपादन इव प्रेरणायामपि शब्दस्य[1] सामर्थ्यात् भावनाद्वयप्रतिपादकं लिङादियुक्तं वाक्यमिष्यते। ततः पुरुषव्यापारश्चार्थभावना, शब्दव्यापारश्च शब्दभावनाऽवगम्यते। शब्दव्यापारात्मकत्वाच्च शब्दभावनाशब्देनाभिधीयते। अनवगता च सती न कार्याङ्गमिति शब्देन साऽभिधीयतेऽपि। तदुक्तं 'अभिधत्ते करोति च' इति ॥

[शब्दभावनाया अंशत्रयवर्णनम्]

ननु! शब्दभावनाऽपि भावनात्मकत्वादर्थभावनावदंशत्रयमेपक्षत एवेति तदस्या दर्शयितव्यम्—उच्यते—[2]भाव्यांशे[2] तावदस्याः पुरुषप्रवृत्तिरुपनिपतीति उक्तमेव। पुरुषप्रेरणात्मको हि विधिः शब्दभावनेति तत्साध्या पुरुषप्रवृत्तिरेव तत्र भाव्यतां प्रतिपद्यते। करणांशे तु तस्याः नियोज्यविषय[3]समर्पकपद[3]व्यापारो† निविशते। यथा हि यज्यादिना स्वर्गादिर्भाव्यः संपद्यत इत्यर्थभावनायामसौ तत्करणतामवलम्बते, एवमिहापि नियोज्यपुरुषप्रवृत्तिविषयाद्यवगमात् संपद्यत इति तदभिधायकशब्दव्यापारस्तत्र करणतां प्रतिपद्यते। इतिकर्तव्यांशे तु अर्थवादपदव्यापारोऽस्या अवतिष्ठते। केवलं विधिपदश्रवणे हि सति न तथा प्रवर्तयितुमुत्सहन्ते [4]श्रोतारः[4], यथा अर्थवादजनितबहुप्रकारकर्मप्राशस्त्यज्ञानपरिपोषित-

---

* अन्यां—अर्थभावनातो विलक्षणाम्। शब्दव्यापारत्वात् तस्या 'अभिधां' इत्युक्तिः ॥

† लिङादिपदज्ञानादिरूपः। लिङ्श्रवणेन हि 'अयं मां प्रेरयति' इति मन्यते पुरुषः ॥

---

[1] शब्दस्य--क, [2] भव्यांशे--ख, [3] समर्पक—ख, [4] अनुष्ठातारः—क.

हृदयाः सन्तः—इति अर्थवादाः प्रवृत्त्यतिशयहेतवः। तेन तद्व्यापार इतिकर्तव्यतांशमस्याः पूरयतीति ।।

एवं नियोज्यव्यापारो भाव्यः, विषयादिसमर्पकपदव्यापारः करणं, अर्थवादपदव्यापारः इतिकर्तव्यतेति सेयं त्र्यंशा शब्दभावना। सैव च विधिः ।।

[विधेः भावनायाश्च सम्बन्धवर्णनम्]

न च *विधेर्वाक्यार्थानन्वयलक्षणो दोष आशङ्कनीयः; एकप्रत्ययोपादानलक्षणया प्रत्यासत्त्या [1]तदन्वितत्वा[1]वगमात्। आहुश्च— (श्लो-वा-वाक्य-79)

'विधिभावनयोस्त्वेकप्रत्ययग्राह्यताकृतः† ।
धात्वर्थात् प्रथमं तावत् संबन्धो व्यवसीयते' इति ।।

विधिर्भावनायां पुरुषं नियुङ्क्ते। यथाऽऽह—

'स्वव्यापारे हि पुरुषः कर्तृत्वेन नियुज्यते' (तं-वा-2-2-9) इति ।।

तयोः कथमन्वयः स्यात् ?

[विधेः प्रेरकत्वप्रकारः]

ननु च त्वयैवोक्तं धात्वर्थात् पूर्वतरं तद्भावनाया विधेश्च संबधोऽवगम्यते। एकपदोपादानेऽपि धात्वर्थस्तावत् प्रकृत्यंशाभिधेयः। विधिभावने तु द्वे अपि प्रत्ययांशेनाभिधीयेते इति। अतश्च ‡स्वच्छैव भावना

* लिङ्बोध्यविधेः, आख्यातबोध्यभावनायाश्च विशकलिततयैवोपस्थितत्वेन, प्रकृतिप्रत्ययभावाद्यभावात् आकांक्षाविरहेण कथं तयोर्वाक्यार्थेऽन्वय इत्याक्षेपः ।।

† एकेनैव प्रत्ययेन लिङ्त्वेन विधिः, आख्यातत्वेन भावना चाभिधीयते ।।

‡ स्वच्छा—केवला धात्वर्थाननुरक्ता ।।

[1] तदन्वितत्वा-ख.

विधिना स्पृश्यते, न विषयाद्यनुरक्ता। स्वच्छा च न प्रयोगयोग्या भवति। यथा च फलकरणेतिकर्तव्यतांशपरिपूर्तिप्रस्थिता [1]प्रयोग[1]योग्या, न तां विधिः स्पृष्टवान्। अविधिस्पृष्टेषु च धात्वर्थकारकादिषु किमिति [2]सचेताः[2] पुरुषः प्रवर्तेतेति—उच्यते—यद्यपि विधिः अनधिगतधात्वर्थानुरागतया स्वच्छामेव भावनां एकाभिधानत्वात् प्रथम[3]माक्रामति; तथापि[3] तादृशि तस्यां सप्रत्ययप्रवर्त[4]नात्मक[4]निजस्वरूपनिर्वहणमलभमानो न तावत्येव विरमति, किन्तु परिणीतबालकन्यको वर इव तावद्विलम्बमानः प्रसारितहस्त आस्ते—यावत् सर्वाङ्गसुन्दरी प्रयोगयोग्या भावना भवति। आह च—(श्लो॰वा॰ वाक्य-171)

*'यद्यप्यंशैरसंस्पृष्टां विधिः स्पृशति भावनाम्।
तथाप्यशक्तितो नासौ तन्मात्रे पर्यवस्यति॥
अनुष्ठेये हि विषये विधिः पुंसां प्रवर्तकः।
अंशत्रयेण चापूर्णां नानुतिष्ठति भावनाम्॥
तस्मात् [5]प्रक्रान्त[5]रूपोऽपि विधिस्तावत् प्रतीक्षते।
यावद्योग्यत्वमापन्ना भावनाऽन्यानपेक्षिणी॥' इति

[भावनायाः वाक्यार्थे अन्वयप्रकारः]

सा हि वाक्यान्तरोपात्तमप्यपेक्षते, प्रकरणान्तराधीतमपि वांछति। कृतिवद्भावलभ्यमपि याचते। †[6]अर्थसामर्थ्य[6]गम्यं प्रमाणमपि[6] स्पृहयति—[7]इत्येवं[7]विध एष शब्दप्रमाणमहिमेति॥

---

* अंशैः—फलकरणेतिकर्तव्यताभिः॥

† 'स्रुवेणावद्यति' इत्यत्र अर्थसामर्थ्यात् पुरोडाशाद्यवदानाङ्गत्वं लभ्यते॥ तथा च शब्दार्थानामाकाङ्क्षा बहुप्रकारेण शाम्यति॥

---

1 प्रवेश–क, 2 स चेत्–ख, 3 माक्षिपति तथाहि–ख, 4 मानात्मक–ख, 5 सर्वानु–क, घ, 6 गम्यमपि–ख, 7 इत्येक–ख,

स चायं व्युत्पादनक्रम ईदृशो व्याख्यातृभिरुपदिश्यते—[1]इत्थमस्यान्वयः, इत्थमस्येति[1]। वाक्यार्थः पुनर्भावनात्माऽवगम्यमानः एकयैव बुद्ध्याऽनेकजातिगुणद्रव्यक्रियाद्यङ्गकलापकल्माषिततनुरवगम्यते तादृश्यैकैवेयं वाक्याद्वाक्यार्थबुद्धिः। यथाह—(श्लो-वा-वाक्य-327)

'भावनैव हि वाक्यार्थः सर्वत्राख्यातवत्तया।
अनेकगुणजात्यादिकारकार्थानुरंजिता॥

एकयैव च बुद्ध्याऽसौ गृह्यते चित्ररूपया।
पदार्थाहितसंस्कारचित्रपिण्डप्रसूतया' इति॥

[भावनायाः पूर्णस्वरूपम्]

एक एवायमतिदीर्घः क्रमविकस्वरः सकलाङ्गपरिपूरितभावनातत्त्व विषयः प्रतिभासः। यथा हि स्थाल्यधिश्रयणात् प्रभृति आ निराकाङ्क्षौदन[2]निष्पत्तेरे[2]कैवेयं पाकक्रिया—सलिलावसेकतण्डुलावपनदर्वीविघट्टनास्रावणाद्यनेकक्षणसमुदायस्वभावा, तथा प्रथमपदज्ञानात् प्रभृति आनिराकाङ्क्षवाक्यार्थपरिच्छेदादेकैवेयं शाब्दी [3]प्रमितिः[3]*। आह च—

'पदात् प्रभृति या चैषा प्रज्ञा ज्ञातुर्विजृम्भते।
पुष्पिता सा पदार्थेषु वाक्यार्थेषु फलिष्यति'

इति कृतमतिविस्तरेण॥

सोऽयं वाक्यार्थः भावनानामधेय कर्तृव्यापारः स्वर्गयागादि[4]रर्थः[4] यस्तु व्यापारः [5]प्रैष[5]रूपो लिङादेर्वाच्यः कार्यं वा, तं विधिं सङ्गिरन्ते॥

---

* भावनाया अखण्डत्वसंपादनायायं क्लेशः वर्णितः॥

---

[1] इत्थमस्येति—ख. [2] निष्पत्तावे—क. [3] प्रतीतिः—क [4] रुक्तः—क, [5] प्रेषण—ख.

[शब्दभावनायाः वाक्यार्थत्वविचारः]

तदेतदननुमन्यमाना अन्ये प्रचक्षते—योऽसौ शब्दभावनाख्यः शब्दव्यापारः शब्दस्य कार्योऽभिधेयश्च, तमभिदधतः कुर्वतो वा शब्दस्य व्यापारान्तरमस्ति, न वा ?

यदि तावन्नास्ति, तदेष व्यापारान्तरनिरपेक्षस्वव्यापारमिवार्थमपि वदतु, विश्राम्यतु *व्यापारकल्पना। अस्ति [1]चेदस्य[1] तदभिधाने व्यापारान्तरं, तदाऽनवस्थाप्रतीकारः कश्चिदन्वेषणीयः। न चासौ† दूरादपि लभ्यते। भूतपरिस्पन्दव्यतिरिक्तव्यापारनिरासश्च प्रमाणसामान्यलक्षणे विस्तरेण कृतः इत्यसौ मार्गः इहाप्यनुसरणीयः॥

यश्चासौ व्यापारः क्रियते चाभिधीयते च, स किं पूर्वमभिधीयते, ततः क्रियते? पूर्वं वा क्रियते, पश्चादभिधीयते ? युगपदेव वा करणाभिधाने इति॥

न तावत् पूर्वमभि[2]धीयते ततः क्रियते[2]—अनुत्पन्नस्याभिधानानुपपत्तेः। न ह्यजाते पुत्रे नामधेयकरणम्। अर्थासंस्पर्शी च तथा सति शब्दः स्यात्॥

अत एव न युगपदुभयम्, अनुत्पन्नत्वानपायात् प्रयत्नगौरवप्रसङ्गाच्च। नापि कृत्वाऽभिधानम्, चिरस्यव्यापारासंवेदनात्॥

[लिङादिभिः शब्दभावनाप्रतीत्यसंभवः]

अपि चायं तपस्वी लिङादिः प्रत्ययः सत्यपि ‡गोबृन्दारकत्वे कथममुमतिबृहन्तं भारं वक्ष्यति ? कर्तारं च तत्संख्यां चाख्यास्यति ?

---

* व्यापारः—शब्दभावनाख्यः॥

† असौ—अनवस्थापरिहारः॥

‡ गोबृन्दारकः—वृषभश्रेष्ठः॥

---

[1] चेद-–ख.   [2] धीयते–ख.

भावनामभिधास्यते? शब्दभावनां च करिष्यति? तां च वदिष्यति? इति दुर्वहोऽयं भारः ॥

[शब्दभावनायाः वाक्यार्थे अन्वयासंभवः]

कश्चायं शब्दभावनानामधेयस्य विधेर्वाक्यार्थे * भावनायामन्वय इति वक्तव्यम् ॥

ननु उक्त एव एकप्रत्ययाभिधेयत्वलक्षणः संबन्ध इति—न ब्रूम आभिधानिकः संबन्धो नोक्त इति। किन्तु पुरुषव्यापारात्मिकाया अर्थभावनायाः [1]प्रधानत्वेन[1] वाक्यार्थत्वात्, तदपेक्ष्यमाणफलकरणेतिकर्तव्यतांश [2]पूरणेन[2] स्वर्गकामादिपदान्तराभिधेयोऽर्थः समन्वेति, †गुणत्वेन। शब्दव्यापारस्तु तदपेक्षितमन्यतममपि नांशं पूरयितुमलमिति तत्र न गुणतामवलम्बते। न च ‡द्वयोः प्रधानयोः घटः पट इतिवद्वा, पचति पठतीतिवद्वा संबन्ध उपलभ्यते॥

[भावनयोः गुणप्रधानभावसंभवः]

अथार्थभावना शब्दभावनाख्यविधेर्विषयसमर्पणेन गुणतामवलम्बते; विधिस्तर्हि वाक्यार्थः, न भावना, तस्या अप्राधान्यात्। अतो भावनैवं प्रत्ययार्थ इति न हृदयंगममेतत्॥

एकाभिधानाभिधेयत्वं च न भावनयोरन्योन्यसमन्वये कारणम्; अक्षाः—पादाः—माषा इत्यादावदर्शनात्॥

---

* विधिवाच्यार्थभावनया साकं कथमन्वयः?

† गुणत्वेन—तदङ्गत्वेन॥

‡ द्वयोः—पुरुषव्यापारशब्दव्यापारयोः॥

---

[1] प्रधानत्वात्—क, [2] परिपूर्णेन—क.

[भावनाद्वयसद्भावे न प्रमाणमस्ति]

किञ्च कस्यानुरोधेन द्वे भावने प्रत्ययवाच्ये इष्येते ? —उच्यते— लिङादिशब्दश्रवणे सति कार्ये च, प्रेरणायां च [1]बुद्धिरुत्पद्यत इति[1] ॥

यद्येवं एक एव तादृशोऽसौ लिङर्थो भवतु। तदेकत्वाच्च न परस्परसमन्वयः चिन्तयिष्यते । न च प्रत्ययेऽप्यतिभार आरोपयिष्यते ॥

[नियोगवाक्यार्थविचारः]

ननु ! एकस्यापि लिङर्थस्य यदि शब्दः कार्यत्वं, प्रेरणां च ब्रवीति, ततस्तदवस्थ एवातिभारः। कश्चासावेकः कार्यात्मा, प्रेरणात्मा च तस्यार्थः ? उच्यते—यो लिङादिप्रत्ययादेव[2]गम्यते[2], यमभिवदतो न तस्यातिभारः, यत्र न तद्व्यतिरेकेण प्रमाणान्तरं क्रमते, स *नियोगो नामावाक्यार्थः। तथा हि—[3]वृद्ध[3]व्यवहारतः शब्दानामर्थे व्युत्पत्तिरित्यत्र तावदविवाद एव। व्यवहारे च वाक्यार्थे वाक्यस्य व्युत्पत्तिः, वाक्येन सर्वत्र व्यवहारात्। तत्र 'यजेत' इत्यादितिङन्तपदयुक्तेषु पदान्तराणामर्थस्तावदास्ताम्। आख्यातार्थे ह्यवगते तदानुगुण्येनासौ स्थास्यति। आख्यातस्य च 'यजेत' इत्येवमादेरर्थः परीक्ष्यमाणः प्रेरणात्मक एवावतिष्ठते; यतः पदान्तरसन्निधाने सत्यपि न प्रेरणाबुद्धिरुपजायते। आख्यातपदश्रवणे च सति सा जायते। तस्मात् तस्यैव प्रेरणात्मकोऽर्थः। तत्रापि तु जुहोत्यादिधात्वन्तरोपजननापायपर्यालोचनया धातोस्तत्प्रतीतौ व्यभिचारात्, प्रत्ययस्य चाव्यभिचारात् तस्यैव सोऽर्थ इति गम्यते ॥

* तथा च कार्यरूपत्वात् प्रेरणारूपत्वाच्च नियोगस्य न गौरवम् ॥

[1] द्विरुत्पद्यते मतिः—ख, [2] शिष्यते—ख, [3] शब्द—ख.

[विधिरूपनियोगस्य लिङर्थत्वम्]

कः पुनरसावर्थः ? यस्मिन् सति 'नियुक्तोऽहमत्र' इति प्रतिपद्यते पुरुषः, सोऽसावर्थः। स एव विधिरित्युच्यते। विधौ हि लिङादिप्रत्ययं स्मरति पाणिनिः, न धात्वर्थे यागादौ, न कर्तृव्यापारे भावनायाम्। विधिश्च नाम प्रेरणात्मक एव। अत एव वर्तमानापदेशिकाख्यातजनित-प्रतीतिविलक्षणेयं प्रतीतिः 'यजेत' इति। अत्र हि प्रैषप्रैष्ययोः संबन्धोऽवगम्यते। [1]अन्य एवायं क्रियाकर्तृसंबन्धात् †प्रैषप्रैष्यसंबन्धः॥

[आख्यातेन प्रेरणायाः प्राधान्येनोपस्थितिः]

ननु 'यजेत' इति क्रियाकर्तृसंबन्धो[1]ऽवगम्यते ?—न ब्रूमः नावगम्यत इति; किन्तु प्रैषप्रैष्यलक्षणोऽपि संबन्धः प्रथममवगम्यते। प्रेषितो हि क्रियां कर्तुमुद्यच्छतीति॥

ननु! क्रियासंबन्धितयैवासौ प्रेष्यते 'यजतां भवान्' इति—सत्यम्—क्रियासंबन्धितयैव प्रेष्यते। प्रेष्यते तु सः। प्रेष्यते चेदयमन्यं तर्हि संबन्धः। क्रियासंबन्धात्तु उभयसंबन्धितामस्य राजगवीक्षीरवत् अवगमिष्यामः। यथा गौः राज्ञा च संबध्यते, क्षीरेण च—या राजसंबन्धिनी, सा क्षीरसंबन्धिनी, या क्षीरसंबन्धिनी; सा राजसंबन्धिनीति। एवमिहापि पुरुषः *प्रेषितेन च संभन्त्स्यते, क्रियया च। यः प्रेष्यते स करोति; अथ यः करोति, प्रेष्यते स इति॥

[प्रेरणाया अतिरिक्तत्वम्]

ननु! नैदमुभयं भवति—प्रैषोऽपि क्रियैव। प्रवर्तनं हि कुर्वन् 'प्रवर्तयति' इत्युच्यते। सोऽयं क्रियासम्बन्ध एव भवति। न ततोऽन्यः

---

† प्रेर्यप्रेरकभावरूपः संबन्धः॥

* प्रेषितं—प्रेषणा॥

---

[1] किमन्यथात्र क्रियाकर्तृसंबन्धो—ख.

[1]प्रैषप्रैष्य[1]संबन्ध इति—स्यादेतदेवम्, यदि वाय्वादिवत् प्रवर्तने कर्ता लिङादिः स्यात्। 'प्रेरितोऽहमत्र' इति तु ज्ञानजनकत्वं विधेः प्रवर्तकत्वम्। स एष प्रवर्तनं ज्ञापयति, *न करोतीति अन्य एवायं क्रियाकर्तृसंबन्धात् प्रैषप्रैष्यसंबन्धः ॥

[ज्ञानस्य क्रियाविलक्षणत्वम्]

ननु ! ज्ञानमपि क्रियैव। तत्करणे च पुनरपि स एवायं क्रियाकर्तृसंबन्धः—मैवम्—कारकज्ञापकयोर्भेदस्य सुप्रसिद्धत्वात्। इह च योऽयं यागपुरुषयोः क्रियाकर्तृसंबन्धः, ततोऽन्यं प्रैषप्रैष्यसंबन्धमुपदर्शयितुं प्रवृत्ताः स्मः। स ततो विलक्षणः प्रदर्शित एव। वैलक्षण्येऽपि तस्य यथाकथंचित् [2]नाम[2] क्रियमाणं न वारयामः ॥

[प्रेरणायाः प्रथमं प्रतीतिः]

भवत्वयमन्यः प्रैषप्रैष्यसंबन्धः। स तु प्रथममवगम्यत इत्येष कुतो निश्चयः ? उक्तमत्र—'प्रेषितोऽहम्' इति हि विदित्वा क्रियायां प्रवर्तते। 'आचार्यचोदितः करोमि' इति हि दृश्यते। 'यजेत' इति श्रुते 'नियुक्तोऽहम्' इति प्रथममवगच्छति। ततो यजते। तेनायमाद्यः संबन्धः। पाश्चात्यस्तु क्रियाकर्तृसंबन्धः। तत् योऽयं लिङर्थः प्रथममवगम्यते, प्रैषो नाम, सा प्रेरणा, स नियोगः, स वाक्यार्थः ॥

[विधिनिमन्त्रणादीनां वैलक्षण्यम्]

ननु ! विधाविव निमन्त्रणादिषु लिङलोटावपि स्मर्यते एव—सत्यम् —ते तु प्रेरणाया एवौपाधिका †अवान्तरभेदाः। सम-हीन-ज्यायोविषय

---

* प्रवर्तनमित्यनुवर्तते ॥

† विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाध्येषणानां प्रेरणारूपत्वेऽपि चतुर्णां पृथगुपादानं

---

[1] प्रेषप्रेष्य—क, [2] तन्नाम—ख.

एव प्रयोगोपाधिनिबन्धन एष [1]प्रेषणा[1]ध्येषणादिभेदव्यवहारः। प्रेषणा तु सर्वत्रानुस्यूताऽवगम्यते। तदुक्तम् 'प्रवर्तकत्वं तु शब्दार्थः, सर्वत्रापरित्यागात्' इति। स चायं लिङादीनामर्थः प्रैषो [2]णिजर्थ[2]विलक्षणः प्रतीयते॥

[णिजर्थवैलक्षण्यं लिङर्थस्य]

ननु! प्रयोजकव्यापारे णिच् विधीयते। प्रयोजकव्यापारश्च प्रैषः। प्रैषे च लोडादयो विधीयन्ते इति णिजर्थ एव लोडर्थः। तथा च 'कुरु, कुरु' इति यो ब्रूते, स कारयतीत्युच्यते—न—प्रतीतिभेदात्। अन्या हि 'करोतु' 'कुर्यात्' इतिप्रतीतिः, अन्या च [3]'करोति' 'कारयति'[3] इति प्रतीतिः। प्रयोजकव्यापारो हि णिजर्थः, ज्ञापकव्यापारस्तु लिङर्थः। प्रवृत्तक्रियाविषयश्च प्रयोजकव्यापारो णिजर्थः, इहतु *तद्विपरीतः। तत्र हि कार्यं †पश्यतः प्रवर्तनम्, इह तु प्रवर्तितस्य कार्यदर्शनं इति महान् भेदः॥

तत्र यथा कुर्वन्तं कारयति, तथैवेहापि प्रैषः प्रवर्तमानं प्रेरयति, नाप्रवर्तमानं स्थावरमिति। न हि वनस्पतिरुच्यते 'यजस्व' इति—न—स्थावरादेरयोग्यत्वात्। ब्राह्मणादिस्तु यः प्रेर्यते, असा, वप्रवृत्तक्रिय एव। न हि ‡यजमान एव 'यजेत' इति चोद्यते, किन्तु अप्रवृत्तक्रिय एवेति सर्वथा णिजर्थाद्विलक्षणो लिङर्थः॥

प्रपञ्चार्थमिति वैय्याकरणा अपि। तत्र विधिः हीने निमन्त्रणं ज्यायसा। आमन्त्रणं समे। अध्येषणं ज्यायसि यथासंभवं इत्युत्सर्गः॥

* अप्रवृत्तप्रवर्तनं हि विधिः॥

† न ह्यज्ञातकार्ये णिच्प्रयोगसंभवः॥

‡ यागे प्रवृत्तः यजमानः, पूर्वं तु न यजमानः॥

---

[1] प्रेरणा—ख, [2] लिङर्थ—ख, [3] कारयति—ख,

[नियोगे व्युत्पत्तिप्रदर्शनम्]

आह—भवत्वयं विलक्षणोऽर्थः। [1]स तु प्रमाणान्तरावगम्यश्चेत्, तदुपदर्श्यताम् अयमसावेवंरूप इति[1]। प्रमाणान्तरानवगम्यश्चेत्, कथं शब्दैकगोचरे तत्र संबन्धव्युत्पत्तिः—उच्यते—शब्दैकगोचरस्तु नियोगः, व्युत्पत्तिश्च तत्र सूपपादैव। यो हि 'यजेत' 'दद्यात्' 'जुहुयात्' इति लिङादिभ्यो विधिः प्रतीयते, कथमसौ लिङादी[2]नामगम्य इष्येत[2]? व्युत्पत्तिश्चास्य व्यवहारादवकल्पते। 'गच्छ' 'अधीष्व' इति शृण्वन् वृद्धः चेष्टमानो दृश्यते। चेष्टा च स्वात्मनि प्रवर्तिकाऽवगमपूर्विका दृष्टा। प्रत्यक्षदृष्टे चाम्रादौ सुखसाधनतयाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामवगते, तदनुस्मरणात् *प्रवर्तमानः कस्मिंश्चिदात्माकूते समुपजाते सति भौतिकं व्यापारमारभते। स चात्मधर्मः आत्मेव स्वसंवेद्यः॥

[आत्मनः स्वप्रकाशत्वम्]

अहंप्रत्ययगम्यो ह्यात्मा; नासौ परस्मै दर्शयितुं शक्यते। न च न [3]चर्चयितुं[3] शक्यते। एतावता नानुभूयत इति [4]न शक्यते[4] वक्तुम्। परोऽपि ह्येनमहंप्रत्ययेनानुभवत्येव। तथाऽयमपि भौतिकव्यापारहेतुरात्माकूतविशेषो न प्रमाणान्तरवेद्यो भवति। न च न वेद्यते, तत्संवेदने सति [5]चेष्टाया दृष्टत्वात्। तस्मात्परमपि 'गच्छ' 'अधीष्व' इति शब्दश्रवणे सति चेष्टापन्नं[5] दृष्ट्वा तस्यापि तादृक्प्रेरणावगमोऽनुमीयते। स च शब्दान्तरश्रवणे [6]सत्यप्य[6]दृश्यमानः, लिङादिश्रवणे च सति दृश्यमानः तदर्थ एवेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामवगम्यते इतीयतीयं व्युत्पत्तिः॥

---

* प्रवर्तमानः—इत्येतदनन्तरं 'प्रथमं' इति पूरणीयम्॥ अकूतं–अभिप्राय विशेषः॥

---

[1] स तु–ख. [2] नपास्य दर्श्यते–घ, [3] दर्शयितु–ग, [4] शक्यते–ख, [5] चेष्टा यद्दन्तं–ख, [6] सत्यपि–ख.

तदेतदात्मप्रत्यक्षम् । लिङादिश्रवणे सति प्रेरणावगतिः भवति, प्रथम-श्रुताच्च लिङादेरसौ न भवति । न च प्रमाणान्तरेण सोऽर्थो दर्शयितुं शक्यते, 'कुर्यात्' इत्यस्यार्थः कुर्यादित्यनेनैव प्रतिपाद्यते, न [1]प्रकारा[1]न्तरेणे-त्येवं व्युत्पत्तौ संभवन्त्यामपि यैरगृहीतसम्बन्ध एव लिङादिः स्वरूपसाम-र्थ्येनैव प्रेरक इष्यते, तेऽत्यन्तभीरव इत्युपेक्षणीयाः ॥

[लिङादिनैव नियोगप्रतीतिः]

ननु ! यदि लिङादिव्यतिरेकेण नान्यतो नियोगोऽवगम्यते, कथमसौ *नियोगशब्दात् प्रतीयते ? कथं वा नियोशब्दस्य नाम्नोऽप्यर्थः प्रमाणा-न्त[2]र[2]गोचरः स्यात् ?

अयि साधो ! न नियोगः निपूर्वेण युजिना घञन्तेन बोधयितुं शक्यते । व्यवहारमात्रमेतत्स्वरूपमाख्यातुमाश्रीयते; यथा तु 'यजेत' इत्येव-मादिभ्यः शब्देभ्यः सोऽवगम्यते, तथा नान्यत† इत्यत एव न प्रमाणान्तर गोचरो धर्म इत्याहुः ॥

[3]लिङर्थो हि[3] नियोगो वाक्यार्थः । स एव धर्मः । स च न प्रमाणान्तरगम्य इति ॥

[नियोगस्यैव प्रेरकत्वं,कार्यत्वं च]

[4]ननु ![4] लिङर्थः प्रेरणात्मकोऽयं [5]व्याख्यातः कार्यात्मा चायमनु-ष्ठेयो[5] धर्मः । स एव च वाक्यार्थो युक्तः । कार्येऽर्थे वेदस्य प्रामाण्य-

* 'नियोगः' इति नामपदात् ॥

† अन्यतः—'यागः' इत्यादिपदेन ॥

[1] प्रमाणा—ख, [2] रा—ख, [3] लिङ्धर्मो हि—ख, [4] न च—ख, [5] व्यापारः कार्यमाचष्टे यो—ख.

मिति हि मीमांसकाः। तस्मात् पुनरपि भाट्टपक्षवत् द्वयमापतति—प्रेरकश्च विधिः, कार्यरूपश्चानुष्ठेयोऽर्थ इति—*[1]सुखैधितो[1] निरनुसन्धान इवायुष्मानेवं व्यवहरति। न ह्यन्यः प्रेरकः, अन्यश्चानुष्ठेय इत्युक्तम्। नियोग एव प्रेरकः, नियोग एव चानुष्ठेयः ॥

[प्रेरकत्वकार्यत्वयोरविरोधः]

[2]कथं द्वैरूप्यमस्य शब्दो वदतीति[2] चेत्—मैवम्—प्रेरकत्वमेव-शब्दार्थः ; आर्थं तु कार्यत्वम्। यतो विधिरेवानुष्ठेयतयाऽवगम्यते 'आचार्याज्ञां करोमि' 'राजाज्ञां करोमि' इति ॥

किमर्थं तर्हि विषयानुष्ठानमिति चेत्—न ह्याज्ञा घटादिवत् स्वरूपेण कर्तुं शक्या, अपि तु विषयद्वारकं तत्संपादनम्। 'कमण्डलुं बिभृहि' इत्याचार्येणाज्ञप्तः कमण्डलुं भृत्वाऽऽचार्याज्ञां कृतां मन्यते। 'कटकं गच्छ' इति राज्ञाऽऽज्ञप्तः कटकं गत्वा राजाज्ञां कृतां मन्यते। सोऽयं नियोग एवानुष्ठेयः ॥

ननु! 'राजाज्ञया करोमि' इत्यपि व्यपदेशो दृश्यते। स †[3]चाननुष्ठेया[3]मेवाज्ञां दर्शयति—मैवम्—तत्राप्याज्ञैवानुष्ठेया। प्रेषणाभिप्रायेण तृतीयानिर्देश इत्येवं केचित् ॥

[नियोगस्यैव शाब्दत्वम्]

अन्ये तु शाब्दं कार्यत्वं नियोगस्य, प्रेरकत्वं त्वार्थमित्याचक्षते ॥

अनुष्ठेयता हि तस्य निजं रूपम्। स्वसिद्धये स तु नियोज्यं नियुञ्जानः प्रेरक इत्युच्यते। तदिदं कार्यत्वं अपरित्यक्तप्रेरकभावमस्याव-

* अशिक्षितः अलस इति नर्मोक्तिः ॥

† अननुष्ठेयां—अनुष्ठेयभिन्नाम् ॥

[1] सुखशायितो–ख, [5] कथमस्य द्वैरूप्यमन्ये वदन्तीति–ख, [6] चानुष्ठेया–ख

गम्यते। प्रेरकत्वं चापरित्यक्तकार्यभावमित्यन्यतरदत्र शाब्दं [1]रूपं, अन्यतरच्चार्थं रूप[1]मिति न भाट्टैरिवास्माभिः प्रत्यये गुरुर्भार आरोपितः॥

[नियोगस्य विषयाधिकारादिकथनम्]

स चायं नियोगः प्रतीयमानः 'यजेत स्वर्गकामः' इत्यनुबन्धद्वयावच्छिन्नः प्रतीयते। *यज्यादिनास्य विषयानुबन्धो धातुनोच्यते। 'स्वर्गकामः' इत्यधिकारानुबन्धः पदान्तरेणार्प्यते। तत्र च स्वर्गकामस्यैवाधिकारो निर्वहति। यदि भावार्थस्य स्वर्गं प्रति साधनत्वमवगम्यते; एवं तर्हि स्वर्गकामेनैवासौ कृतो भवतीति स्वर्गकामपदान्वये प्राक्तन एव मार्गोऽनुमन्तव्यः, न पुनः स्वर्गादिफलप्रदर्शनपूर्वकं विधेः प्रवर्तकत्वम्, †अस्वातन्त्र्यप्रसङ्गात्। न हीदृशं शास्त्रस्य दैन्यम्—यत् फलं विना पुंसः प्रवर्तयितुं न शक्नोतीति। अन्यथा 'यावज्जीवं यजेत' इत्यादावप्रवर्तकं शास्त्रं स्यात्॥

[नियोगस्य फलशेषत्वाभावः]

किं 'यावज्जीवं' इत्यादिचोदनाः फलशून्या एव? ओमित्युच्यते। न हि विधिः फलमाकाङ्क्षति, अपि तु नियोज्यं, विषयं च—कस्य नियोगः? कुत्र नियोगः? इति। ते एते उभे अप्याकाङ्क्षे परिपूर्णे। तत्र—जीवतो नियोगः, यागे च नियोग इति। अतः [2]परं फलकल्पनं[2] पुरुषबुद्धिप्रभवं भवति, न शास्त्रीयम्। कामाधिकारे तु नियोज्यतैव अन्यथा स्वर्गकामस्य नोपपद्यत इति स्वर्गस्य साध्यत्वमभ्युपगतम्, न

* यज्यादिना धातुना—इत्यन्वयः॥

† अस्वातन्त्र्यं—विधेः फलशेषत्वम्॥

[1] रूप-ख, [2] परं-क.

पुनर्विधेः फलार्थत्वात्। अत एव न तत्र वैधी प्रवृत्तिः, लिप्सयैव प्रवृत्तत्वात्। आह च *तस्य [1]लिप्साऽर्थ[1]लक्षणा' (जै. सू. 4-1-2) इति। साध्यसाधनभावप्रतिपादनपर्यवसितो हि तत्र विधिव्यापारः, न प्रयोगपर्यवसित इति ॥

[श्येनादेरधर्मत्वे कारणम्]

अत एव श्येनादेरधर्मत्वम्। तत्र हि 'अभिचरन्' इति ‡शत्रा शत्रुं वैदिकेनोपायेन जिघांसुरधिकारी दर्शितः तस्य। [2]न तत्र शास्त्रं[2] प्रवर्तकम्। जानात्येवासौ 'मयैतत् कर्तव्यम्, उपायं तु न वेद' इत्येवम्। उपायमात्रमस्योप[3]दिश्यते श्येनः[3]। 'श्येनं कुरु' इति तु न विधिः प्रभवति, जिघांसाया एव तत्र [4]प्रवर्तकत्वात्[4]। §अतः श्येनादेरधर्मत्वात् तद्व्युदासार्थपदोपादानं 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' (जै-सू-1-1-2) इति ॥

कामाधिकारेषु हीतिकर्तव्यतांशे शास्त्रीया प्रवृत्तिः। यथोक्तं—†'क्रत्वर्थो हि शास्त्रादवगम्यते' (शा-भा-4-1-2) इति। भावार्थमात्रस्य हि करणत्वमवगतम्। इतिकर्तव्यतांशस्तु न [5]करण[5]त्वावगतिवेलायामुपनिपतित इति तत्र लिप्साया अभावात् शास्त्रमेव प्रवर्तकम् ॥

---

* तस्य—स्वर्गादेः लिप्सा अर्थलक्षणा—वस्तुस्वभावनिबन्धना। तस्य किमर्थं विधिरित्यत्राह—साध्येत्यादि। प्रयोगः—प्रवर्तनम् ॥

† क्रतूपकारकः अर्थः, इतिकर्तव्यता ॥

‡ शत्रा—शतृप्रत्ययेन ॥

§ अतः—कामनाया अप्रवर्तकत्वात्। न हि श्येनः काम्यकर्म ॥

---

[1] लिप्सा–ख, [2] शास्त्रं–क, [3] दिश्यते–ख, [4] प्रवृत्तत्वात्–ख. [5] कारण–ख,

[अग्नीषोमीयादिहिंसाया अधर्मत्वाभावः]

अत एव अग्नीषोमीयहिंसाया नाधर्मत्वम्। 'न हिंस्यात् सर्वा भूतानि' इति निषेधः सामान्यशास्त्रम्। सामान्यशास्त्रं च विशेषशास्त्रक्रोडीकृत-विषयपरिहारेण प्रवर्तत इति अग्नीषोमीयहिंसायाः शास्त्रीयत्वात् न निषेधविधिः अनर्थतां बोधयेदिति ॥

ननु! श्येनेऽपि शास्त्रीया प्रवृत्तिः। प्रवर्तकत्वं हि विधेः स्वरूपं प्रमाणान्तरविलक्षणम्। नान्वयव्यतिरेकवत्साध्यसाधनप्रतीतिमात्र-पर्यन्तो हि विधिव्यापारो भवितुमर्हतीति सर्वत्र विधेः प्रयोक्तृत्वानपायात्। एव मेवचेयं [1]प्रवृत्तिः[1] श्येनेन यजेतेति ॥

उच्यते—'प्रवर्तितोऽहं' इति ज्ञानजननं विधेः प्रेरकत्वम्। तत सत्यं सर्वत्र तुल्यं †करणे च श्येने, इतिकर्तव्यतायां अग्नीषोमीये। बाह्ये तु प्रवृत्तिलक्षणे भौतिके व्यापारे यत्र लिप्सादि प्रकारान्तरमस्ति, तत्र भवत्यपि विधेः प्रयोक्तृशक्तिरुदास्ते, पशुपुरोडाशप्रयाजवत्। तत्रोदासीने विधौ निषेधशास्त्र[2]मवतरति[2] 'न हिंस्यात्' इति ॥

[श्येनज्योतिष्टोमादेर्वैलक्षण्यम्]

यदि तु सर्वत्रैव प्रयोक्तृशक्तिरुदासीना भवेत्, तदा ज्योतिष्टोमान्न विशिष्येत श्येनः; शास्त्रीयायां प्रवृत्तौ अग्नीषोमीय [3]इव[3] निषेधशास्त्र-स्यानवकाशात् ॥

---

† तथा च फलभूता हिंसा श्येनादौ। अग्नीषोमीयादौ तु इतिकर्तव्यतायाम्। इतिकर्तव्यताविषयकप्रवृत्तिस्तु शास्त्रादेवेत्युभयोर्वैलक्षण्यम् ॥

---

[1] प्रतीतेः–क-ध, [3] मुदाहरति–क. [4] निषेधवत्–क.

ज्योतिष्टोमेऽनुल्लंघितनिषेधोऽधिकारी, स्वर्गस्यानिषिद्धत्वात्। श्येने तु हिंसायाः प्रतिषिद्धत्वात् उत्क्रान्तनिषेधोऽधिकारीति चेत्— मैवम्—अधिकारिदशायामपि भवन्मते विधेः प्रयोक्तृत्वानपायात् न निषेधशास्त्रमवकाशं लभत इति श्येनेऽपि नावधीरितनिषेधोऽधिकारी स्यात्॥

ननु! न विधिः फले प्रयोज्यं प्रेरयति 'फलं कुरु' इति। कर्मणि त्वेनं प्रवर्तयति 'यजस्व' इति। तेनाधिकारिदशायामप्रतिहतो निषेधशास्त्रावकाशः—आयुष्मन्! अस्मत्पक्षमेवा[1]श्रितोऽसि[1]। फले चेन्न प्रवर्तयति विधिः पुरुषं, फलार्थित्वादेवैनमुपाये प्रवर्तमानं तत्रापि न प्रेरयेत्। उपायानभिज्ञस्य तु उपायमेव दर्शयेत्। यावदप्राप्तं हि विधेर्विषयः। तदुक्तं—'जानात्येवासौ मयैतत् कर्तव्यं, उपायं तु न वेद' इति। प्रतीतिरपीयमीदृशी 'अभिचरन् यजेत' इति। 'यदि[2] त्वं शास्त्रीयेनोपायेन वैरिणं हन्तुमुद्यतः,[2] श्येनेन जहि, श्येनस्तवोपायः' इत्यर्थः। तदलमतिप्रसङ्गेन॥

कामाधिकारेषु तावत् न फलाकाङ्क्षी विधिः। फलं त्वधिकारे हेतुरिति स्थितम्॥

[निषेधस्थले विध्यर्थः]

*प्रतिषेधाधिकारेऽपि प्रत्यवायो न कल्पते।
[3]निषेध्याद्विष[3]यादेव लब्धत्वादधिकारिणः॥

---

* श्येनविधिः न प्रत्यवायं बोधयति, 'न हिंस्यात्' इति निषेध एव श्येनस्य प्रत्यवायरूपत्वं वदति॥

---

1 स्थितोऽसि—ख, 2 त्वशास्त्रीयोपायो न वैरिणं हन्तुमुपायः—ख, 3 निषेध्यविष—ख.

तत्रासौ कल्प्यमानोऽपि नरकादिफलोदयः ।
अवैधत्वं प्रपद्येत न ह्याकाङ्क्षेदृशी विधेः ॥

विधेरपेक्षे द्वे एव नियोज्य[1]विषयौ[1] प्रति ।
तत्पूरणेन तृप्तस्तु न वांछति ततोऽधिकम्* ॥

नियोज्यस्ताव[2]देतावान्[2] क्रुद्धोऽरिहननोद्यतः ।
विषयस्तन्निवृत्तिश्च नियोगो यत्र गम्यते ॥

[निषेधस्थले निर्वाहक्रमः]

ननु! एतावन्न विबुध्यामहे निषेधविधेः को विषय इति । 'भावार्थाः कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रिया प्रतीयेत' (जै-सू-2-1-1) इति स्थिते नञर्थस्तावत् †पूर्वापरीभूतत्वाभावात् न विधेर्विषयः, ‡अनन्वितताभिधानाच्च, न हि नञोऽनन्तरं लिङ्विभक्तिः श्रूयते, अपि तु हन्तेः । हननमपि न विधेर्विषयः, तस्य धर्मत्वप्रसङ्गात्, नञ्प्रयोगस्य वैयर्थ्यप्रसक्तेः । हनने च पुरुषस्य स्वतः प्रवृत्तेश्च । नञ्विशिष्टोऽपि न हन्त्यर्थोऽस्य विषयः, तयोर्विशेषणविशेष्यभावाभावात् ॥

युक्तं दध्ना जुहोतीति होमे दध्यनुरक्तता ।
§हन्तेः स्वरूपनाशात्तु न नञर्थानुरक्तता ॥

पुरुषप्रयत्नोऽपि न केवलो विधेर्विषयः, स्वतास्सिद्धत्वात् । नापि नञर्थानुरक्तः, [3]कुत्रापि[3] नञर्थस्य विशेषणत्वानुपपत्तेः ॥

---

* अधिकं—प्रत्यवायहेतुत्वम् ॥

† यागादिवत् क्रियाप्रतीतेस्तत्राभावात् किं विषयकस्तत्र विधिः ?

‡ धातुविधिप्रत्ययार्थयोर्मध्ये कथं नञर्थस्य निवेशसंभवः ?

§ हननस्य ध्वंसरूपस्य नञर्थे एवान्वये वस्तुन उन्मज्जनमेव प्राप्नोति ॥

---

[1] विषयं—क, [2] देवान्यः—क, [3] तत्रापि—ख,

[न हिंस्यादित्यस्य पर्युदासत्वासंभवः]

अथायमब्राह्मणादिन्यायेन हन्तौ पर्युदस्ते भावार्थान्तरे नियोगः कल्प्यते—'न हन्यात्' इति कोऽर्थः ? अन्यत् किमपि कुर्यादिति; तर्हि किं तद्भावान्तरमिति न विचारयितुं शक्यम्। यत्किंचिदिति चेत्—न—तस्य स्वतस्सिद्धत्वेन [1]विध्यनर्हत्वात्[1]। अवश्यं जीवन् पुमान् किंचित् करोति, पठति, गच्छति, भङ्क्ते च ॥

अथ विषयांशं परिहृत्य प्रमाणांशे नञ् निविशते, सा हि प्रवर्तमानं पुमांसं रुणद्धि, यद्धन्यात् [2]तन्नेति[3]—तदप्यनुपपन्नम्—†अन्विताभिधानेन विधिविभक्तेर्हन्तिनाऽवरुद्धत्वात्। प्रेरणशक्तिस्वभावो विधिः स्थितः। यस्तु निषेधा[3]त्मा नञ्‡ पार्श्वे स्थितः, तत्र न विधिः संक्रामति। संक्रान्तावपि नञश्च संबन्धे सति विधेः स्वरूपनाशोऽवगम्यते। स्वभावो ह्येष नञः, यदयं येन येन संबध्यते तस्य तस्याभावं बोधयतीति। अतो विधिसंबन्धे नञ इष्यमाणे एतावान् वाक्यार्थोऽवतिष्ठते हननविधिर्नास्तीति। ततश्च हननस्य [4]विधित्वं[1] च स्यात् ॥

[निषेधवाक्यार्थसिद्धान्तः]

अत्रोच्यते—'दध्ना जुहोति' इति होमस्य वचनान्तरचोदितत्वात् [5]विधिविभक्तिशक्ति[5]रुपपदं संक्रामतीति यथा वर्णितं, एवमिहापि हनने स्वतः प्रवृत्तत्वेन विधिवैफल्यात् नञश्च श्रूयमाणस्यानर्थक्यप्रसङ्गात् विधायिका शक्तिः नञर्थमेव स्पृशतीति किं नेष्यते ?

---

† प्रत्ययानां प्रकृत्या साकमन्वयस्य प्रथममेव प्रतीतेः ॥

‡ हननस्य साक्षाद्विधिनैवान्वयात् ॥

---

[1] विध्यानर्थक्यात्—ख, [2] तेनेति—क-घ. [3] त्मनः—क-घ, [4] निषिद्धत्वं—ग, [5] विधि—ख.

ननु! उक्तमत्र 'भावार्थाः कर्मशब्दाः' इति। तत्र दध्यनुरक्तो होम एव विधीयत इति फलतो दधि विहितं भवति, न प्रमाणतः। इह तु नञस्तदुपमर्दस्वभावत्वात् संसर्गो दध्यादेरिव कल्पते॥

मैवम्—निवृत्तिमेव कुर्वन् विशेषणीभवति। सेयं नञुपहिते हन्तौ श्रुते हननिवृत्तिर्गम्यते। यथा सिद्धरूप[1]दध्यनु[1]प्रवेशेऽपि न होमस्य साध्यमानाऽवस्था निवर्तते, तथा नञनुविद्धहन्त्यर्थावगतौ न पूर्वापरीभावबुद्धिर्निवर्तते*। न ह्यब्राह्मणवत् 'न हन्यात्' इति सिद्धरूपबुद्धिः†। सोऽयं हननिवृत्तिरूपः पूर्वापरीभूतोऽर्थो विधिविषयो भवति॥

[प्रकारान्तरेण निषेधवाक्यार्थः]

अथवा विभक्त्यर्थेन नञ्, [2]संभन्त्स्यति[2]। शुद्धस्य लिङादेरर्थः प्रवर्तकः, नञुपहितस्य तस्यार्थो निवर्तक इति शब्दशक्तिरेवैषा नाऽपर्यनुयोज्येति॥

यत्तु साक्षात् नञोऽनन्तरं विधिविभक्तिर्नोच्यते, तत् तस्याधातुत्वात् धातोः परे तिङादयः प्रत्यया भवन्ति, नान्यस्मादिति। योग्यतया तु नञर्थेन तस्य संबन्धः। ‡न च तत्रायमर्थोऽवतिष्ठते हननविधिर्नास्तीति। किन्तु नञुपहितो विधिरौदासीन्ये पुरुषं नियुङ्क्ते। §तदवच्छेदकश्च हन्तिः, अन्यथा सर्वक्रियौदासीन्यं प्रतीयेतेत्यलमतिविमर्देन। निषेधविधेरपि सिद्धोऽनुबन्धद्वययोगः@॥

* प्रवृत्तिवत् निवृत्तेरपि क्रियारूपत्वात्॥

† तत्र पर्युदासानाश्रयणादिति हेतुः॥

‡ हननस्य विधित्वप्रसक्तिं पूर्वोक्तां वारयति—न चेत्यादिना॥

§ अवच्छेदकः—अवधिः, औदासीन्यप्रतियोगी॥

@ विषयानुबन्धः, अधिकारानुबन्धश्च द्वयम्॥

[1] तयानु–क, [2] संपत्स्यति–ख,

[निषेधस्थले फलविमर्शः]

एवं नियोगव्यापारे समाप्ते फलकल्पना ।
नृबुद्धिप्रभवैव स्यात् अतः सापेक्षता भवेत् ॥

कथं नरो निवर्तेत [1]प्रत्यवायभयाद्विना[1] ।
मा निवर्तिष्ट विधिना तावदुक्तं निवर्तनम् ॥

प्रवृद्धतररागान्धः प्रत्यवायेऽपि कल्पिते ।
न निवर्तेत इत्येवं किं विधेरप्रमाणता ॥

फलं भवतु मा वा भूत् पुरुषोऽपि प्रवर्तताम् ।
मा प्रवर्तिष्ट वा स्वे तु *नास्त्यर्थे खण्डना विधेः ॥

प्रवर्तनावगामजनने हि विधिव्यापार इत्यसकृदुक्तम् । तत्र चास्य न किंचि[2]द्वैकल्यम्[2] ॥

[फलाभावेऽपि विधिसंभवः]

ननु ! विधेः फलापेक्षा नास्ति चेत्, किं तर्हि अश्रूयमाणफलेषु विश्वजिदादिषु स्वर्गादिफलं कल्प्यते ? [3]अनभिज्ञो देवानांप्रियः—न तत्र विधेः फलापेक्षा । न च फलं तत्र कल्प्यते । किन्तु[3] अश्रूयमाणत्वा दधिकारानुबन्धस्य, निरधिकारस्य च विधेर्विधित्वानिर्वाहात् अधिकारानुबन्धः कल्प्यते । तत्र सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात् स्वर्गकामः चोदनाशेषभावेन नियोज्यः कल्प्यते । न चेयं पौरुषी कल्पना, श्रुत्येकदेशः स इति हि तद्विदः । तदियमधिकारानुबन्धकल्पना, न फलकल्पना इति सोऽय मनुबन्धद्वयावच्छिन्नो नियोगो वाक्यार्थः ॥

---

* विधेः स्वे अर्थे खण्डना तु नास्ति ॥

---

[1] प्रत्ययापायतो विना—क, [2] द्वैकल्प्यम्-क, [3] किंच-ख,

[नियोगस्यैव प्राधान्यम्]

वाक्यार्थत्वं चास्य प्रधानत्वात् । अन्यो हि यज्यादिरर्थोऽवगम्यमानः तदनुप्रवेशेन प्रतीयत इति गुणो भवति । नियोगस्तु स्वमहिमाक्षिप्तदृष्टोपकारानेकक्रियाकारककलापोपबृंहितस्वरूपः प्रतीयत इति प्राधान्यमवलम्बते । कार्यं चेत् प्रधानमुच्यते नियोग एव *कार्यम् । फलं चेत् प्रधानमुच्यते, तदपि न सिद्धम्, अपि तु साध्यम् । साध्यत्वं चास्य† नियोगाधीनमिति नियोग एव प्रधानम् । पुरुषस्तु नियोज्यमानत्वादप्रधानमिति ॥

[नियोगस्य चतुर्विधत्वम्]

एवं नियोग एव प्रधानत्वात् वाक्यार्थः । स च प्रतीतिभेदपर्यालोचनया चतुरवस्थ उच्यते । [1]उत्पत्तिविधिः, विनियोगविधिः, प्रयोग विधिः, अधिकारिविधिरिति ॥

उत्पत्तिविधिः[1] 'अग्निहोत्रं जुहोति' इति; अग्निहोत्राख्यकर्मस्वरूपोत्पादव्यतिरेकेणार्थान्तरानवगमात् ॥

विनियोगविधिः 'दध्ना जुहोति' इति, उत्पत्तिविधितः प्रतिपन्ने [2]भावार्थे[2] तत्र दध्यादिगुणविनियोगावगमात् ॥

अधिकारिविधिः 'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः' इति; निर्ज्ञाते कर्मणि तत्राधिकृतस्य पुंसस्ततोऽवगमात् ॥

---

*वस्तुतस्तु नियोग एव मुख्यं कार्यम् । फलमपि [illegible] । लोकव्यवहारसिद्धं तु कार्यं गौणम् ॥

† अस्य—फलस्य ॥

---

[1] उत्पत्तिविधिः–ख, [2] भावेऽर्थे–ख,

प्रयोगविधिस्तु यः क्रमपर्यन्तं प्रयोगे पदार्था[1]नवगमयति[1]। अयं चाधिकारविधेरेव व्यापारविशेष इति तदेवास्योदाहरणम् 'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः' इति ॥

क्वचिदेकस्मिन्नेव वाक्ये रूपचतुष्टयं विधेरवगम्यते, न तत्र पृथगुदाहरणमपेक्ष्यते। यथा 'एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोम साम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेत' इति ॥

[नियोगस्य रूपान्तराणि]

अन्यान्यपि नियोगस्य रूपाणि व्यापारभेदादवगम्यन्ते। स हि भावार्थसिध्यर्थं तत्समर्थमर्थमाक्षिपतीति तत्प्रयोजक उच्यते। यथा माणवकस्थस्याध्ययनस्याचार्यकरणविधिः* ॥

क्वचिदन्याक्षिप्ते वस्तुनि लब्धे सति तत्राप्रयोजको विधिर्भवति—यथा क्रयनियुक्तैकहायिन्या लाभे सति, न †पादपांसुग्रहणार्थं अन्यामेकहायनीमाक्षिपति विधिरिति। प्रकरणपठितपदार्थपटलपरि[2]ग्रहाच्च[2] ग्राहक इति विधिरुच्यते ॥

‡क्वचित् प्रकरणपठितस्यापि तेनागृहीतस्य द्वादशोपसदादेः प्रकरणादुत्कर्षदर्शनात् अत एव नियोगगर्भो विनियोग इत्याचक्षते ॥

---

* 'संमाननोत्सर्जनाचार्यकरण' इत्यादिना आत्मनेपदप्राप्त्या 'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत', तमध्यापयीत' इति आचार्यकरणं विहितम्। तत्रमाणवकस्याध्ययनमन्तरा न संभवतीत्यार्थादध्ययनलाभः ॥

† 'सप्तमं पदमभिगृह्णाति' इति सप्तमपदात्पांसु गृहीत्वा हविर्धानशकटाक्षमार्जनं विहितम् ॥

‡ द्वादशोपसत्ताऽहीनस्येति श्रवणेऽपि, 'तिस्र उपसदो भवन्ति' इति वचनेन उपसत्त्रयस्य प्राप्तिः ॥

---

[1] नामवगम इति—ख, [2] ग्रहश्च—ख.

क्वचिद्विनियोजकश्रुत्यादिप्रमाणविरहेऽपि पश्वेकत्वाद्युपादानं शेषी-कुर्वन्नुपादायक इत्युच्यते। 'पशुना यजेत' इति विभक्त्या हि प्रातिपदिकार्थो विनियुक्तः। तत्स्थं त्वेकत्वं उक्तमेव, न विनियुक्तं, 'एकेन' इत्यश्रवणात् पशुरुपादीयमानो न संख्यारहित उपादातुं शक्यते। श्रुतसंख्यापरित्यागकारणाभावाच्च एकत्वविशिष्टः पशुरुपादीयत इत्युपादानतशेषीकृतमेकत्वम्॥

[नियोगवादोपसंहारः]

वैकृतस्तु सौर्यादिविधिः प्राकृतमितिकर्तव्याताजातमाकर्षंश्चो दक इत्युच्यते। तदिदमेकस्यैव भगवतो लिङर्थस्य प्रयोक्तृशक्ति-[1]खचिता[1]-त्मनः प्रचुरव्यापारवैचित्र्यमुपदर्शितमिति अलमनया महामतिमानसवत्या मीमांसार्थकथया। सोऽयमीदृशो नियोगो वाक्यार्थः॥

तस्य द्वादशलक्षण्यां तत्तद्रूपं* प्रकाशितम्।
तत्रेह लिख्यतेऽस्माभिः ग्रन्थगौरवभीरुभिः॥
दिङ्मात्रं त्वेतदाख्यायि नियोगस्य यथाऽऽगमम्।
अमुष्मन्नपि वाक्यार्थे विवदन्ते मनीषिणः॥

[नियोगवाक्यार्थनिरासः]

लिङादेरवगम्यमानः कार्यरूपः प्रेरणा[2]त्मा च[2] वाक्यार्थो नियोग इत्युक्तम्। न चासावेवंरूपोऽपि परिदृश्यमान[3]भावार्थादि[3]व्यतिरिक्तोऽवगम्यते॥

क्रियैव तावत् कार्यात्मा, प्रेरणात्मा फलार्थिता।
प्रतीयते ततोऽन्यस्तु नियोगो नोभयात्मकः॥

---

* वाक्यशास्त्रं हि मीमांसाशास्त्रं नियोग निरूपण एव पर्यवस्यति॥

---

[1] वेदिता–ख, [2] त्मको-क, [3] भावनादि–ख,

ननु ! अन्य एव क्रियाकर्तृसंबन्धात् प्रैषप्रैष्यसम्बन्धो हि दर्शितः । न युक्तोऽसौ ॥

कुर्यादित्यादिशब्देभ्यः क्रियादिव्यतिरेकिणः ।
नार्थान्तरस्य संवित्तिः कस्य चित् प्रेरणात्मनः ॥

[नियोगस्यातिरिक्तत्वनिरासः]

किमिदानीं 'करोति' 'कुर्यात्' इत्यादि च तुल्ये एते प्रतिपत्ती ? अभिनवमिदं शब्द[1]ज्ञत्व[1]मायुष्मतः । न ब्रूमो न भिन्ने एते प्रतिपत्ती इति । 'करोति' इति प्रवृत्तक्रिय उच्यते, वर्तमानकालावच्छिन्नश्च । किं त्वसौ प्रैषः ततोऽवगम्यमानोऽपि प्रेरको न भवति, न च कार्य इति ब्रूमः ॥

ननु ! प्रेरकत्वेनैवावगम्यमानः कथं प्रेरको न भवेत् । एतदेवास्य प्रैषत्वम्, यत् प्रेरकत्वम्—सत्यम्—प्रेरकत्वेनैवासौ गम्यते । *न त्वसौ तथा भवति । व्यवहारमात्रमेतत् 'राजाज्ञया करोमि' इति । कार्यत्वमप्यस्य [2]प्रक्रिया[2]मात्रं 'राजाज्ञां करोमि' इति ॥

[फलस्यैव प्रेरकत्वं, न नियोगस्य]

आज्ञा हि नाम नैवा[3]न्या[3] संपाद्यत्वेन गम्यते ।
नानुष्ठातुरियं बुद्धिः आज्ञा संपाद्यतामिति ॥
एवं हि यस्य कस्यापि प्रवर्तेत स आज्ञया ।
न चेह बालोन्मत्तादिवचनात् [4]फल[4]वर्जितात् ॥
सत्यपि प्रेरणाज्ञाने प्रवर्तन्ते सचेतसः ।
भयं नाशङ्क्यते यस्मात् फलं वाऽपि समीहितम् ॥

---

* वास्तविकं प्रेरकत्वं तु तस्य नास्ति ॥

---

[1] व्युत्पत्तिमत्त्व–ख, [2] क्रिया–ख, [3] न्य–ख, [4] यत्न–ख.

तथाविधस्य राज्ञोऽपि नाज्ञाऽनुष्ठीयते जनैः ।
*वर्तमानापदेशेऽपि फलं यत्रावगम्यते ॥

तत्र प्रवर्तते लोकः लिङादिष्वश्रुतेष्वपि ।
भवत्यारोग्यसंपत्तिः भुंजानस्य हरीतकीम् ॥
तत्कामो भक्षयेच्चेति को विशेषः प्रवर्तने ?
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तदेवमनुमन्यते ।
प्रेरकत्वं फलस्यैव न नियोगात्मनः पुनः ॥

[वेदे फलस्य प्रवर्तकत्वासंभवशंका]

तत्रैतत् स्यात्—लोके भवतु फलार्थित्वात् प्रवर्तनं, [1]आरिराधयिषते[1], प्रेर[2]कातिशयानुवर्तने वा तस्य पारंपर्येण फलहेतुत्वात् । वेदे तु वक्तुरभावात् प्रेरणावगमादेव प्रवृत्तिः ॥

उन्मत्तवाक्यादपि लिङादियुक्तात् न प्रेरणावगमो नास्ति ? भवन्नपि [3]दोष[3]दर्शनात् उपेक्ष्यते, उन्मत्त एवं प्रलपतीति । वेदे पुनः 'यजेत' इत्यत्र प्रेरणावगमात् परित्यागकारणाभावात् तत एव प्रवर्तनम् । प्रवर्तनाभावेऽपि न वेदस्याप्रामाण्यम्, प्रमाणव्यापारस्य तेन [4]निर्वर्ति[4]तत्वादित्युक्तम् ॥

[वेदेऽपि फलस्यैव प्रवर्तकत्वम्]

उच्यते—वेदेऽपि वक्ताऽस्ति । तदाशयवशेन तत्रापि फलार्थिनां प्रवर्तनमिति संभवदपीदमुत्तरं नाचक्ष्महे, कथान्तरप्रसङ्गात् । किन्त्विदं ब्रूमः-प्रेषणावगमादेव प्रवृत्तिसिद्धौ †स्वर्गकामपदं बादरिवदन्यथाव्याख्याय-

* लिङादिप्रयोगेऽपि ॥

† फलस्य कर्मशेषत्वं नास्तीति बादरेर्मतं पूर्वमीमांसायां (3-1-3) निरूपितम् । तेन फलस्य प्राधान्यं सिद्धमिति तज्ज्ञानमेव प्रवर्तकम् ॥

[1] आराधयिष्यते—ख, [2] का—ख, [3] फला—ख, [4] प्रवर्ति—क.

ताम् । अधिकारानुबन्धाभिधाने पुरुषविशेषणमात्रमेतत् भवतु, किं स्वर्गसाध्यकत्वकल्पनया । *विशेषणत्वमेवान्यथा न निर्वहतीति चेत्; आयातं तर्हि फलस्य साध्यत्वम् । तच्चेत् साध्यत्वेनावगम्यते, तस्यैव सामर्थ्यसिद्धं लोकानुगुणमव्यभिचारि च प्रवर्तकत्वमुत्सृज्य न प्रेरणावगमस्य तद्वक्तुमर्हसीति ॥

नियोगादर्थनिष्पत्तिः फलस्येत्यभिधीयते ।
फलं प्रत्यङ्गभूतत्वात् अवाक्यार्थत्वमापतेत् ॥

[विध्यर्थस्य फलार्थत्वात् , वाक्यार्थद्वयापत्तिः]

ननु ! विध्यर्थो न भावार्थवत् फले करणं, येनास्य तदङ्गत्वं स्यात् । आक्षेपकत्वात्तु तस्य फलार्थत्वमुच्यते । प्रयोक्तृत्वं हि तस्य निजं रूपम्—यद्येवं भावार्थ एव साध्यो भवतु । विध्यर्थस्य तु किमनुष्ठेयत्वमुच्यते ?

सोऽपि भावार्थसिद्ध्या संपद्यते, 'कृतो मया स्वामिनियोगः' इति व्यवहारादिति चेत्—

भावार्था[1]त्तर्हि[1] निष्पत्तिः नियोगस्य फलस्य च ।
इत्येकत्र पदग्रामे वाक्यार्थद्वयमापतेत् ॥

[नियोगस्यापि फलशेषत्वम्]

किंचान्विताभिधानेन विषयत्वावधारणात् ।
नियोगस्यैव भावार्थनिष्पाद्यत्वं प्रतीयते ॥
स तु भावार्थतः सिद्धः फलाय यदि कल्प्यते ।
परार्थत्वादवाक्यार्थो भवेदित्युपवर्णितम् ॥

---

* विशेषणत्वं—पुरुषविशेषणत्वम् ॥

---

[1] तस्य—क.

भावार्थस्तु *द्वयं कुर्यात् युगपद्वा क्रमेण वा ।
युगपन्नास्य सामर्थ्यं समत्वं च द्वयोर्भवेत् ॥

[नियोगसिद्ध्यसंभवः]

नियोगश्च शब्दैकगोचरत्वात् मा दर्शि; फलं तु स्वर्गपश्वादि †तेन सह निष्पद्यमानं किमिति न गृह्यते ? क्रमपक्षे पूर्वं वा नियोगः, पश्चात् फलम्; पूर्वं वा फलं पश्चाद्वा विनियोगः सिद्ध्येदिति । यदि पूर्वं नियोगः, तदा ‡नियोगस्या[1]संपाद्यत्वात् तद्विषयलिप्सायां अनुपपत्तेः[1] करणांशेऽपि [2]वैधी[2] प्रवृत्तिस्स्यात् ॥

यथा नियोगनिष्पत्तिः प्रयाजादिकृतेन तु ।
[3]ततः[3] प्रवृत्तिः शास्त्रीया भावार्थेऽपि तथा भवेत् ॥

इष्यत एवेति चेत्—

नन्वेवं तस्य लिप्सार्थलक्षणे[4]त्यभ्यधायि यत्[4] ।
श्येनादीनामधर्मत्वं वर्णितं तद्विरुद्ध्यते§ ॥

अथ पूर्वं फलसिद्धिः, ततो नियोगसिद्धिः; तर्हि फलस्य तदानीं दर्शनं भवेत्, सिद्धत्वात् ॥

न च भावार्थवेलायां पुत्रपश्वादि दृश्यते ।
अदृश्यमानमप्येतत् सिद्धमिमितिविस्मयः ॥

---

* द्वयं—नियोगं, फलं च ॥

† तेन सहेति—उभयोरपि भावार्थसाध्यत्वात् ॥

‡ नियोगस्य स्वतः पुरुषार्थत्वाभावात् असंपाद्यत्वम् ॥

§ इतिकर्तव्यतायामेव विधिर्युक्ता । धात्वर्थेऽपि विध्यङ्गीकारे श्येनस्यापि विहितत्वप्राप्त्या अधर्मत्वं न स्यात् ॥

---

[1] सिद्धेर्निर्विषयाया अनुपपत्ते–ख, [2] धी–ख. [3] तत्र–ख,
[4] त्यभिधायकम्–क.

[फलस्य नियोगशेषत्वनिरासः]

अतश्च यत् कैश्चिदुच्यते—*स्वर्गसिद्धिमवान्तरव्यापारीकृत्य [1]नियोगमेव[1] भावार्थः संपादयतीति—तदप्यपास्तम्—अवान्तरव्यापारस्य ज्वलनादेरिव प्रधानव्यापारात् पूर्वं दर्शनप्रसङ्गादिति† ॥

अथोच्यते—स्वर्गकामस्य स्वर्गं साधयितुमुद्यच्छतो [2]यागे नियोगः[2] यः संपाद्यः श्रूयते, ‡स चेत् संपन्नः शब्दवृत्तेन फलमपि संपन्नमेव। आनुभाविकी तु स्वर्गादिसिद्धिः कालान्तरे भविष्यतीति—एतदयुक्तम्—सिद्धिद्वयानुपलंभात्। न ह्येका शाब्दी सिद्धिः, अन्या चानुभाविकी [3]फलसिद्धिः[3] कुतस्त्येति चिन्त्यम्॥

कालान्तरे च भावार्थः क्षणिकत्वान्न विद्यते।
शक्त्यादिरूपं चापूर्वं न भवद्भिरुपेयते॥

भवन्तो ह्यपूर्वशब्देन धर्मशब्देन च नियोग[4]मेवोप[4]चरन्ति। न च नियोगः शक्तिवत् आत्मसंस्कारवद्वा कालान्तरस्थायी भवती। स हि प्रेरणात्मकः, कार्यरूपो वा, नोभयथाऽपि स्थैर्यमवलम्बते§ ॥

[नियोगस्य फलाक्षेपकत्वं न संभवति]

तत्रैतत् स्यात्—नियोगसिद्धिः आक्षिप्तफलसिद्धिर्भवति। विषयाद्यनुबन्धावच्छिन्नो ह्यसावेवानुष्ठेयः। तत्र यथा तेन तेन कारकचक्रेण

---

* नियोगः स्वसिद्धये फामपि संपादयति। यागश्च नियोगम्॥

† तथा च स्वर्गस्य पूर्वमेव अनुभवप्रसङ्गः॥

‡ सः—नियोगः॥

§यागं नर्वर्तयन् नियोगश्चरितार्थः। तथा च कालान्तरे कथं फलम्?

---

[1] नियोगमनेन—ख. [2] यागेन योग—ख. [3] सिद्धि—ख, [4] मेवाप—ख.

क्रियाकलापेन विना संपत्तिमलभमानः तत्तदाक्षिपति, तथाऽधिकारानु-बन्ध[1]बन्ध्यो[1]ऽपि नासौ संपत्तिमधिगच्छतीति *तमप्याक्षिपति। यश्चा-यमधिकारानुब[2]न्धाक्षेपः,[2] स एवायं फलाक्षे[3]पेण[3] तु विधेः फला[4]क्षेपि[4]तेत्युक्तम्। एतदयुक्तम्—

यो हि येन विना कामं न सिद्धयेत् स तमाक्षिपेत्।
नियोज्यमात्राक्षेपे तु नियोगो न फलात्मकः॥

नियोज्यः †[5]चण्डाल[5]स्पर्शनेनेव[5] स्वर्गकामनोत्पादमात्रेण नियोज्यत प्रतिपन्न इति कथं नियोज्याक्षेप एव फलाक्षेप :॥

ननु च स्वर्गकामोऽत्र नियोज्यो नान्यथा भवेत्।
यदि स्वर्गस्य संपत्तिं नाधिगच्छेत् ‡स्वकर्मणः॥

नैतदेवम्—

नरेच्छामात्रमेवेदं न शब्दस्त्विवयति क्षमः।
नियोज्यः स्वर्गकामो हि भवेज्जीवनवानिव॥

[यागस्वर्गयोः साध्यसाधनभावः कथमवगम्यते ?]

ननु ! लोके काम्यमानस्य साध्यत्वं दृष्टम् 'हरीतकीं भक्षयेदारोग्य-कामः' इति। तेन वेदेऽपि 'यजेत स्वर्गकामः' इति स्वर्गस्य साध्यत्वमव-

---

* तं—अधिकारं—फलम्। तथा च फलसिद्धावेव नियोगसिद्धिः पूर्णा। अत एव अपूर्वबुद्धिरेव स्वर्गः इत्यप्युच्यते॥

† पुरुषविशेषणस्य चण्डालस्पर्शस्य स्नाने निमित्तत्वमात्रेण यथा चारितार्थ्य, तथा स्वर्गस्यापि यागे प्रवर्तनामात्रेण॥

‡ स्वकर्मण इति पञ्चमी॥

---

[1] प्रबन्धो-क, [2] न्धः-ख, [3] क्षेपेत-ख, [4] पेक्षि-ख,

भोत्स्यामहे। साधो! लोकेऽपि कथमेतदवगतम् आयुष्मता? नियोज्य-समर्पकपदवाच्यपर्यालोचनेन? विधिवृत्तपरीक्षया वा?

पदार्थस्तावदेतावान्? एवंवातो ह्यसाविति।
इदं तु सिद्ध्यत्येतस्मादिति तस्य न गोचरः॥
विधेरेष स्वभावश्चेत्, आयुष्मन्! साधु बुद्ध्यसे।
भाट्टैः किमपराद्धं ते नित्येऽपि फलवादिभिः॥

[नित्येष्वपि फलसद्भावः]

अधिकार्यनुपादेयविशेषणविशेषितः।
जीवन् वा स्वर्गकामोऽपित्समानः काम्यनित्ययोः॥
विधिवीर्यप्रभावस्तु [1]द्वयो[1]रपि तथाविधः।
सप्रत्ययप्रेरकतां विधिर्नोपैति निष्फलः॥

ननु! कामनाधिकारे स्वर्गः श्रूयते, नित्याधिकारे त्वसौ* न श्रूयते। आश्रूयमाणः कस्यानुरोधेन कल्प्यते? विधेरेवेति ब्रूमः। स्वर्गेण श्रुतेनापि किं करिष्यति, यद्यसौ विधिना [2]नापेक्ष्यत[2], 'घृतकुल्या अस्य भवन्ति' इत्यादिवत् अश्रुतोऽपि चासौ विधिनाऽऽकृष्यत एव। तस्मात् विधिरेवात्र† प्रमाणं, न श्रवणाश्रवणे इति काम्यवन्नित्येऽपि फलमभ्यु-पगन्तव्यम्; न वा क्वचिदपीति॥

[निषेधस्थलेऽपि फलसद्भावः]

प्रतिषेधाधिकारेऽपि विधिवृत्तपरीक्षया।
एवं नरकपातादिफलयोगो न दुर्भगः॥

* असौ—प्रत्यवायपरिहारः॥

† अत्र—फलसाधनत्वे॥

[1] कर्मे–ख. [2] नापेक्ष्यते–ख,

येन हि दुर्विषहक्लेशद्वेषकलुषितमनसा ब्राह्मणहननं सुखसाधनमिति कर्तव्यमिति गृहीतम्, निरर्गलरागरसिकेन सुरापानं सुखसाधनमिति गृहीतम्, स ततो विधिना [1]वार्येत[1], यदि तदसुखसाधनमिति ज्ञाप्यते। तस्मान्नित्येषु *प्रत्यवायपरिहार इव, उपात्तदुरितक्षय इव वा प्रतिषिध्यमानेषु कर्मसु नरकपातः फलमित्यभ्युपगमनीयम्। इतरथा ह्यर्थानर्थविवेको न सिद्ध्यति॥

†एवं च ब्रह्महत्यादेरपि नैवास्त्यधर्मता।
किं पुनः श्येनवज्राद्देरित्यर्थग्रहणं वृथा॥

[करणेतिकर्तव्यतयोरविशेषः]

करणांशेऽपि लिप्सातः प्रवृत्तिर्यद्युपेयते।
इतिकर्तव्यतांशे तु शास्त्राद्यदि तदप्यसत्॥

न हि तत्करणं शुद्धं स्वफलायोपकल्पते।
सेतिकर्तव्यताकं हि करणं करणं विदुः॥

अवान्तरविभाग एवैषः करणेतिकर्तव्यतालक्षणः। सकलाङ्गोपबृंहितस्वरूपस्तु भावार्थः काम्यमानोपायतां प्रतिपद्यते, नैकेनाप्यंशेन न्यूनः। अत एव काम्यानां कर्मणां सर्वाङ्गोपसंहारेण प्रयोगमिच्छन्ति। तस्मात् करणवदितिकर्तव्यतायामपि लिप्सात एव प्रवृत्तिः स्यात्॥

उभयत्रापि लिप्सातः सति चैवं प्रवर्तने।
अग्नीषोमीयहिंसादेः श्येनादिवदधर्मता॥

---

* प्रत्यवायपरिहारः—अकरणे यो भवेत्तस्य परिहरणं–प्रागभावसंरक्षणम्। उपात्तदुरितक्षयः—जातस्य तस्य ध्वंसः॥

† एवं च—विधिसद्भावादेव। वज्र इति च श्येनवत् हिंसाफलको यागविशेषः॥

---

[1] वार्येत–ख.

[कामाधिकारे विध्यर्थः]

यदप्युक्तं—कामाधिकारेषु काम्यमानभावार्थयोरुपायोपेयभावमात्रप्रतिपादनपर्यवसितो विधिव्यापार इति—तदपि न सम्यक्—विधिपुरुषयोर्हि प्रेर्यप्रेरकभावलक्षणः संबन्धः। तत्र यागादयो विषयत्वेन प्रतीयन्ते, नेष्यमाणो[1]पायत्वेन[1]। साध्यसाधनमात्रप्रतिपादनपर्यवसितव्यापारस्तु विधिः विनियोगपर एव स्यात्। ततश्चाप्रवृत्तप्रवर्तकं नाम निजं रूपं जह्यात्॥

*विधेश्चतुरवस्थत्वं फलतः किल कथ्यते।
प्रेरकत्वं च तद्रूपं सर्वावस्थानुगामि यत्॥

कार्यात्मताऽपि विध्यर्थे प्रेरणाज्ञप्तिपूर्विका।
प्रेर्येणैव सता पुंसा तत्कार्यमवधार्यते॥

लिङादिश्रुतितश्चादौ प्रेरणैव प्रतीयते।
साध्यसाधनसंबन्धबुद्धिस्तद्बुद्धिपूर्विका॥

नन्वेवं काम्येषु विधितः प्रवृत्ताविष्यमाणायां अप्रवर्तमानः प्रत्यवेयात्, विध्यतिक्रमात्—मैवम्—स्वर्गं सिषाधयिषोः तत्राधिकारात्। अन्यस्त्वनधिकृत एव, क्षत्रियादिरिव वैश्यस्तोमे। नासावकुर्वन् प्रत्यवायमर्हति। स्वर्गार्थी तु विधितः प्रवर्तत एव। लिप्सया तु करणांशे प्रवृत्तिरिष्यमाणा क्रत्वर्थमितिकर्तव्यतांशमपि [2]मैवं[2] स्पृशेत्†। क्रतूपकारकामो हि तत्र प्रवर्तते इत्येवं सर्वत्र विधिरुत्सीदेदेवेत्यलं प्रसङ्गेन॥

---

* प्रेरकत्वस्य समानत्वेऽपि फलद्वारकमेव चतुरवस्थत्वं नित्यनैमित्तिककाम्यप्रतिषेधस्थलेषु॥

† अतस्साङ्ग एव करणे विध्या प्रवृत्तिः॥

---

[1] पयोगित्वेन—ख, [2] सैव—ख.

[नियोगे व्युत्पत्त्यसंभवः]

अपि च—

प्रमाणान्तरसंपर्कविकले भवतः कथम् ।
नियोगात्मनि वाक्यार्थे व्युत्पत्तिर्व्यवहारतः? ॥

ननु [1]उक्तमा[1]कूतविशेषपूर्विकां चेष्टामात्मनिष्ठां दृष्ट्वा परत्रापि तथाऽनुमानमिति — अयुक्तमिदम् — स्वात्मन्यपि प्रेरणावगमनिमित्ताभावात्। न ह्यात्मेव, संविदिव [2]प्रेरणावगमनिमित्ताभावात् प्रेरणा स्वप्रकाशा। प्रेरणा[2]संवित् स्वप्रकाशेति चेत्—तदुत्पादे तर्हि निमित्तं [3]तावत् मृग्यम्[3]। न तावच्छब्दः, तदानीं व्युत्पत्त्यभावात्। स्वात्मनि प्रेरणावगमपूर्विकां हि चेष्टामुपलब्धवतः ते परत्र चेष्टादर्शनात् तदनुमानं सेत्स्यति। तन्निमित्तं लिङादिशब्द इति भोत्स्यते, स पुनर्व्युत्पत्तिकाले स्वात्मन्येव प्रेरणावगमश्चिन्त्यो वर्तते। प्रमाणान्तरात्तु तदवगम इति चेत्—उत्तिष्ठ, [4]असिद्धं[4] शब्दैकगोचरत्वम् ॥

या चेयं पूर्वावधारितसुखसाधनभावे कपित्थादौ स्वात्मनि प्रवृत्तिरुपलब्धा, तत्र प्रेरकत्वेन फलार्थिता निर्ज्ञाता, नान्या कचित् प्रेरणा। तदुक्तम् (प्र-वा-भा-2-4-183)।

'स्मरणादभिलाषेण व्यवहारः प्रवर्तते'

इति। फलविषया हीच्छा तत्र स्वसंवेद्या ॥

अतश्च प्रेरकज्ञानं शब्दादपि परस्य यत्।
कल्प्यते कल्प्यतां तत्र प्रेरिका *सैव सुन्दरी ॥

---

* सैव—फलविषयकेच्छैव ॥

---

[1] क्रमा-क, अनुक्रमा-घ, [2] स्वप्रकाशा प्रेरणा-ख, [3] मृग्यम्-ख. [4] सिद्धं-घ. (in next page)

चपेटापरिहाराय मोदकप्राप्तयेऽपि वा।
प्रवर्तते वटुर्नासौ जुहुधीति नियोगतः ॥

कथं तर्ह्येवमाचष्टे 'आचार्यचोदितोऽहं जुहोमि' इति? अस्त्वयं व्यपदेशः। आचार्यचोदना तु न तत्र कारणम्; अपि तु हिताहितप्राप्ति परिहारार्थित्वमेवेत्यतः फलं प्रवर्तकं युक्तम्, अनुभवसाक्षिकत्वात् ॥

[शब्दप्रयोक्त्राशयस्यापि प्रेरकत्वं न युक्तम्]

येऽप्याहुः—प्रयोक्त्राशयस्य प्रवर्तकत्वम्, यतोऽननुविधेयस्य वचनात् न प्रवर्तमानः कश्चिद्दृश्यते। अनुविधेयस्य पुंसः किंचि[1]दब्रुवतोऽपि[1] भ्रूभङ्गादिनाऽऽशयमवगम्य प्रवर्तत इति—एतदप्ययुक्तम्—यतः प्रयोक्त्राशयानुमानेन स्वार्थसंभावनया लोकः प्रवर्तते। न पुनः प्रयोक्तैव प्रीयतामिति। तत्प्रीतिरपि स्वप्रीतिहेतुत्वेनाऽर्थ्यते, न तत्प्रीतित्वेन। बुद्धोऽपि हि नाम सकलसत्त्वहितंप्रतिपन्नः परार्थं स्वप्रयोजनतयैव* संपादयति। परार्थसंपादनद्वारकं तु तत्। तस्मात् स्वप्रीतिरेव प्रवर्तिका। प्रयोक्त्राशयस्य च प्रवर्तकत्वे वेदार्थप्रयोक्त्राशयानवधारणात् अप्रवृत्तिरेव प्राप्नोति। तस्मात् फलमेव प्रवर्तकम् ॥

यत्पुनः फलस्य प्रेरकत्वे दूषणमभ्यधायि—सिद्धासिद्धविकल्पानुपपत्तेरिति — तदप्ययुक्तम् — इच्छाविषयीकृतस्य प्रवर्तकत्वाभ्युपगमात्। असिद्धे कथं [2]कामनेति[2] चेत्—असिद्धत्वादेव। इदानीं च तदसिद्धं; नैकान्तासिद्धस्वरूपमेव, खपुष्पवत् ॥

---

*'आकाशस्य स्थितिर्यावत् यावच्च जगतः स्थितिः।
तावन्मम स्थितिर्भूयाल्लोकपापानि निघ्नतः'
इति किल बुद्धवाक्यम् ॥

---

[1] दकुर्वतोऽपि—घ, [2] नेति—ख.

सुखे दुःखनिवृत्तौ वा पुंसां भवति कामना ।
न पुनर्व्योमपुष्पादि कश्चित् कामयते नरः ॥

[रागादेः प्रवर्तकत्वनिरासः]

येऽपि रागादेः प्रवर्तकत्वमभ्युपगतवन्तः, तैरपि कामनाविषयीकृतं फलमेव प्रवर्तकमभ्युपगतम् । *इच्छाविशेषा एव हि रागादयः ॥

यदपि श्रेय[1]स्साधकत्वं[1] प्रवर्तकमुच्यते, तदपि न चारु; सत्यामपि श्रेयस्साधनतायां अनर्थित्वेन प्रवृत्त्यभावात् ॥

ननु! अर्थिनोऽपि नानियतविषया प्रवृत्तिः, अपितु निर्ज्ञातश्रेयस्साधनभावे भावार्थे[2] । तस्मात् तत्साधनतावगमः प्रवर्तकः—सत्यम्—द्वये सत्यपीच्छैव प्रवर्तिका वक्तुं युक्ता, तस्यां सत्यामेव प्रवृत्तिदर्शनात् । प्रवृत्तिर्हि नाम प्रयत्नः । प्रयत्नश्चेच्छाकार्य इति काणादाः । †विषयनियमे तु श्रेयस्साधनत्वं कारणं, न प्रवृत्त्युत्पादे ॥

किंच भावनावगतं श्रेयस्साधनत्वं प्रवर्तकमिष्यते तैः । तच्च न पृथगभिधातुं युक्तम् । भवनायाः त्र्यंशत्वेन तत्स्वरूपानगमसमये एतदंशयोः स्वर्गयागयोः साध्यसाधनभावावगतिसिद्धेः । न चांशद्वयावच्छिन्नस्य व्यापारस्य श्रेयस्साधनत्वं रूपं वक्तुमुचितम्, अनिष्पन्नस्य तस्य तादूप्याभावात् । न ह्यनिष्पन्ने गवि तदेकदेशसास्नादौ गोत्वरूपं सामान्यं निविशते । न चांशत्रयपूरणमन्तरेण भावनाख्यव्यापारनिष्पत्तिरिति ॥

---

* फलविषयिणी उत्कटेच्छा रागः ॥

† विषयनियमः—प्रवृत्तिविषयव्यवस्था ॥

---

[1] साधकं–ख, [2] भावेऽर्थे–ख.

[शब्दस्यापि प्रेरकत्वासंभवः]

यत्तु लिङादेशशब्दस्य तद्व्यापारस्य वा प्रेरकत्वमुच्यते—तत् प्रागेव प्रतिक्षिप्तम्। विधिरपि स्वमहिम्ना [1]वा प्रेरकः स्यात्? साध्यसाधनभावसंबन्धावबोधनेन वा? स्वमहिम्ना प्रेरकत्वमस्य पूर्वमेव निरस्तम्[1]। साध्यसाधनभावसंबन्धावबोधनपुरस्सरे तु तस्य प्रवर्तकत्वे फलस्यैव प्रवर्तकत्वमिदमनक्षरमभिहितं भवति॥

यस्त्वाह प्रेरकत्वं चेत् फलं दर्शयतो विधेः।
प्रत्यक्षादिसमानत्वात् *स्वातन्त्र्यं तस्य हीयते॥

स वाच्यः फलशून्यत्वे सुतरामस्वतन्त्रता।
[2]यन्निवक्त[2]मर्थं मूढोऽपि न कश्चिदनुतिष्ठति॥

को हि नाम निष्फलमर्थं प्रेक्षावाननुतिष्ठेत्?

ननु फलेऽपि दर्शिते केचित्तत्र न प्रवर्तन्त एव। किंचातः? कामं मा प्रवर्तिषत। न हि कारको विधिः, अपितु ज्ञापक इत्युक्तम्॥

ननु फलमप्रदर्शयन्नपि ज्ञापयेत्—न ज्ञापयितुमुत्सहते, प्रेक्षावान् हि ज्ञाप्यते, न च फलं विनाऽसौ तथा ज्ञापितो भवति इत्यलं बहुभाषिकया॥

[फलस्यैव प्रवर्तकत्वोपसंहारः]

फलस्यैवेष्यमाणस्य पश्यन् प्रेरकतामतः।
यमर्थमधिकृत्येति सूत्रं व्यधित सूत्रकृत्॥

---

* प्रत्यक्षं वस्तु प्रदर्शयति। प्रवृत्तिस्तु इच्छयैव। एवं च विधेः स्थानमेव न लभ्येत॥

---

[1] न प्रेरक.–ख, [2] यन्निष्ट–क-घ।

तस्मात् पुंसः प्रवृत्तौ प्रभवति न विधिः नापि शब्दो लिङादिः
व्यापारोऽप्येतदीयो न हि पटुरभिधा भावनानामधेया ।
न श्रेयस्साधनत्वं विधिविषयगतं नापि रागादिरेवं
तेनाख्यत् काम्यमानं फलममलमतिः प्रेरकं सूत्रकारः ॥

— इति वाक्यार्थविमर्शः —

[वाक्यार्थस्वरूपवर्णनम्]

आह—

परपक्षान् प्रतिक्षिप्य प्रेरकं कथितं फलम् ।
एवं परमतद्विष्टैः वाक्यार्थः स्वयमुच्यताम् ॥

उच्यते — 'यमर्थमधिकृत्य पुरुषः प्रवर्तते तत् प्रयोजनम्' (न्या-सू-1-1-24) इति वदता सूत्रकृता फलं प्रवर्तकमिति प्रदर्शितम् । 'प्रमाणेन खल्वयं ज्ञाताऽर्थमुपलभ्य* तमीप्सति, जिहासति वा । तस्येप्सा-जिहासाप्रयुक्तस्य समीहा प्रवृत्तिरुच्यते । सामर्थ्यं पुनरस्याः फलेनाभिसंबन्धः' इति च ब्रुवाणो भाष्यकारोऽपि फलेप्सां प्रवर्तिकां प्रादीदृशदिति तदीयां सरणिमनुसरद्भिरस्माभिरपि तथैव तत्कथितम् ॥

[विद्यास्थानानां विविक्तविषयकत्वम्]

वाक्यार्थस्तु न क्वचिदपि सूत्रकारभाष्यकाराभ्यां सूचित [1]इति त शिक्षित्वा वाक्यार्थस्वरूपं वयमाचक्ष्महे । किमिति ताभ्यामसौ न सूचितः

---

* उपलंभः—ज्ञानं, न तु प्रत्यक्षम् ।

---

[1] इति चेत्—ख. (cont.)

इति चेत्[1], *पृथक्प्रस्थाना ह्येमा विद्याः। प्रमाणविद्या चेयमान्वीक्षकी, न वाक्यार्थविद्येति ॥

यद्येवं पदार्थोऽपि कस्मादिह दर्शितः 'व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थः' इति—स्थाने प्रश्नः—स तु शब्दानामर्थासंस्पर्शितां वदन्तं रुदन्तं च शमयितुं [1]शब्दप्रामाण्यसिद्धये सूत्र[1]कृता यत्नः कृतः ॥

[पदार्थानामेव वाक्यार्थत्वम्]

यद्येवं वाक्यार्थमपि बाह्यं वास्तवमन्तरेण शस्त्रस्य प्रमाणता न प्रतिष्ठां लभत इति तत्रापि प्रयत्नः कर्तव्य एव—सत्यम्—पदार्थप्रतिपादनयत्नेनैव तु कृतेन तत्र यत्नं कृतं मन्यते सूत्रकारः, यदयं पृथक्पदार्थेभ्यो न वाक्यार्थमुपदिशति स्म। तस्मादयमस्याशयः—पदार्थ एव वाक्यार्थः इति ॥

तत्किममुमेव पक्षं अनुमोदामहे पदार्थ एव वाक्यार्थ इति। बाढं ब्रूमः। किंतु नैकः पदार्थो वाक्यार्थः, अनेकस्तु पदार्थो वाक्यार्थः ॥

[पदार्थवाक्यार्थयोः विशेषः]

ननु! [2]अनेको[2]ऽपि भवन् पदार्थ एवासौ। न च पदार्थो वाक्यार्थो भवितुमर्हति। †सामान्ये हि पदं वर्तते, विशेषे वाक्यम्। अन्यच्च सामान्यम्, अन्यो विशेषः। अन्यत्राप्युक्तम्—'यदत्राधिक्यं स वाक्यार्थः' इति। तस्मादन्यः पदार्थः, अन्यश्च वाक्यार्थः—उच्यते—

---

* गोपदं गोत्वावच्छिन्नवाचकम्। परन्तु 'गामानय' इति वाक्यस्थं न यत्किञ्चिद्गोवाचकम्। किन्तु विशिष्य किञ्चिद्व्यक्तिवाचकम् ॥

† व्याकरणं पदशास्त्रम्। मीमांसा च वाक्यशास्त्रम्। इदं च प्रमाणशास्त्रम् ॥

---

[1] सूत्र—घ, [2] एको—ख.

यदेतदुक्तमस्माभिः 'अनेकः पदार्थो वाक्यार्थः, न पुनरेकः' इति, तन्न गृहीतमायुष्मता ॥

[वाक्यार्थस्यापूर्वत्वम्]

एतदुक्तं भवति—परस्परसंसृष्टपदार्थसमुदायो वाक्यार्थ इति संसर्ग एवाधिक इति 'यदत्राधिक्यं' इत्युच्यते। न चानाक्षिप्त*[1]विशेषत्वेन[1] संसर्ग उपपद्यते इति विशेषो वाक्यार्थ इत्युच्यते। संसर्गस्तु स्वरूपतो न वाक्यार्थः, अपदार्थत्वात्। 'गौः शुक्ल आनीयताम्' इति [2]पद[2]ग्रामे संसर्ग[3]वादिनः[3] पदस्याश्रवणात्। श्रवणेऽपि सुतरामनन्वयात्। 'गौः शुक्ल आनीयतां संसर्गः' इति कोऽस्यार्थः? तस्मात् संसृष्टो वाक्यार्थः, न संसर्गः। तदुक्तं—'व्यतिषक्ततोऽवगतेर्व्यतिषङ्गस्य' इति। न च तन्तुभिरिव पटः, वीरणैरिव कटः तदतिरिक्तोऽवयविस्थानीयः पदार्थो निर्वर्त्यमानो वाक्यार्थ उपलभ्यते। जातिगुणक्रियावगमेऽपि अवयविबुद्धेरभावात्। न च पदार्थावयवी वाक्यार्थः। तेन पृथग्वाक्यार्थं नोपदिष्टवानाचार्यः ॥

[वाक्यार्थः न पदार्थातिरिक्तः]

ननु! गुणप्रधानभावमन्तरेण न संसर्गोऽवकल्पते। न चैकस्मिन् वाक्ये बहूनि प्रधानानि भवन्ति; प्राधान्यमेव हि तथा सति न स्यात्। गुणास्तु बहवो भवन्ति। यदिदमनेकगुणोपरक्तं एकं किंचित्प्रधानं, स वाक्यार्थ इति तद्विषयेय[4]मेक[4]स्वभावा बुद्धिः—सत्यम्—तथापि त एव

---

* संसर्गस्य व्यक्तिविशेषगतत्वात् ॥

---

[1] विषयत्वेन—क-घ, [2] पदार्थ—ख, [3] वाचिनः—ख, [4] मेकगुण—घ.

संसृष्टाः पदार्था अवभासन्ते, न तदारब्धः कश्चिदेकः। संसर्गसिद्धिकृतस्तु गुणप्रधानभावोऽभ्युपेयते ॥

स च गुणप्रधानभावो न *नियतः, येन एकमेवेदं प्रधानमिति व्यवस्थाप्येत। क्वचित् कारकं प्रधानम्, क्रिया गुणः; द्रव्यस्य चिकीर्षितत्वेनावगमात्—'व्रीहीन् प्रोक्षति' इति ॥

सिद्धतन्त्रं क्वचित् साध्यं तत्तन्त्रमितरत् क्वचित्।
शब्दप्रयोगतात्पर्यपर्यालोचनया [1]भवेत्[1] ॥

[संसर्गविशिष्टपदार्थानां वाक्यार्थत्वम्]

तस्मात् गुणप्रधानभावानियमात् अन्योन्यसंसृष्टः पदार्थसमुदायो वाक्यार्थ इति एतावदेव श्रेयः। संसर्गावगमे च सर्ववादिनाम विवादः ॥

वाक्यार्थं मन्वते येऽपि नियोगं भावनां क्रियाम्।
तैरप्यन्योन्यसंसृष्टः पदार्थग्राम इष्यते ॥

[अन्यव्यवच्छेदः न वाक्यार्थः]

ननु संसर्गवदन्यव्यवच्छेदोऽपि गम्यते। 'गौः शुक्ल आनीयताम्' इति [2]श्रुते कृष्णाश्वादिव्यवच्छेदप्रतीतिदर्शनात्—सत्यम्—संसर्गपूर्वकस्तु व्यवच्छेदः। शुक्लगुणसंसृष्टो हि गौः[3] कृष्णादिभ्यो व्यवच्छिद्यते। अन्यापोहस्तु न [3]पदार्थ[3] इत्युक्तम्। तस्माद्भ भेदो वाक्यार्थः ॥

---

* गुणप्रधानभावः आपेक्षिक एव सर्वत्र। अपेक्षा च देशकालकार्यानुरोधेन बहुप्रकारा। स्वदेशे राजाप्रधानम्। शिशोर्नामकरणे शिशुः प्रधानम्। पाककार्ये पाचकः प्रधानम् ॥

---

[1] क्वचित्—ख, [2] श्रुते—ख, [3] शब्दार्थ—क.

[संसर्गस्य अशाब्दार्थत्वम्]

ननु! संसर्गोऽपि न शब्दार्थः—सत्यम्—स हि शब्दस्याभिधेयो न भवति, न तु ततो न प्रतीयते। अनभिधेयः कथं प्रतीयत इति चेत्—*एतदग्रे निर्णेष्यते। व्यवच्छेदे तु न सा गतिः। तस्मात् संसृष्टाः पदार्थाः वाक्यार्थ इति स्थितम् ॥

[फलरूपप्रधानार्थस्यैव वाक्यार्थत्वम्]

अथवा गुणीभूतेतरपदार्थानुगृहितः एक एव प्रधानभूतः पदार्थो वाक्यार्थ इत्येकाकारप्रतीतिबलादुपेयताम्। एकस्त्वयमसावर्थ [1]इति न[1] निर्णेतुं शक्यते। यदि त्ववश्यमेकस्य कस्यचिदभिषेककलशो दातव्यः, तत् फलस्यैव दीयताम्। न हि निष्प्रयोजनं किंचिद्वाक्यमुच्चर्यते ॥

क्वचित् साक्षात्पदोपात्तं क्वचित् प्रकरणागतम्।
क्वचिदालोचनालभ्यं फलं सर्वत्र गम्यते ॥

सकलेन च कारककलापेन क्रिया निर्वर्त्यते। क्रियया च फलम्। न तु फलेनान्यत् किमपि निर्वर्त्यत इति प्रधानत्वात् फलमेव वाक्यार्थः ॥

[फलस्यैव प्राधान्यपक्षः]

ननु! फलमपि पुरुषार्थमिति पुरुषः प्रधानं स्यात्—नैतदेवम्—फलं सुखात्मकत्वात् पुरुषाश्रितं भवति, सुखादीनामात्मगुणत्वात्। न चैतावता पुरुषः प्रधानम्। †सोऽपि हि फलार्थमेव यतते। भावना तावत्

---

* अग्रे—समनन्तराह्निके ॥

† क्रियामयत्वाल्लोकस्य, फलस्यैव क्रियया साधनात् तस्यैव लोकदृष्ट्या प्राधान्यम्। वस्तुदृष्ट्या तु पुरुषस्य स्यान्नाम प्राधान्यम् ॥

---

[1] इति- घ.

फलनिष्ठ एव व्यापारः। नियोगस्यापि फलं विना न प्रवर्तकत्वमित्युक्तम्। क्रियाया अपि केवलाया वाक्यार्थत्वमपास्तम्॥

तस्मात् फलस्य साध्यत्वात् सर्वत्र तदवर्जनात्।
क्रियादीनां च तादर्थ्यात् तस्य वाक्यार्थतेष्यते॥

[क्रियाया अपि फलशेषत्वम्]

ननु! फलस्य स्वर्गादेः निसर्गतः *सिद्धरूपत्वात् कारकैस्सह संबन्धो न प्राप्नोति। सिद्धस्य च कः संबन्धः? क्रियागर्भ इति चेत्—तर्हि फलमपि, कारकाण्यपि–क्रियया संबध्यन्ते, [1]को विशेषः? सत्यम्—परं तु कारकाणि साधनत्वेन, फलं[1] तु साध्यत्वेन। क्रियया हि फलं साध्यते, न फलेन क्रियेत्यतः फलस्यैव प्राधान्यमिति सिद्धम्॥

अन्योन्यसंगतिविशेषित एव यस्मात्
वाक्यार्थभावमुपयाति पदार्थपुंजः।
एतच्च चेतसि निधाय ततो न भिन्नं
वाक्यार्थमभ्यकथित च कश्चन सूत्रकारः॥

प्राधान्ययोगादथवा फलस्य
वाक्यार्थता तत्र सतां हि यत्नः।
प्रयोजनं सूत्रकृता तदेव
प्रवर्तकत्वेन किलोपदिष्टम्॥

[उद्योगस्य वाक्यार्थत्वपक्षः]

अपरे पुनः लिङादिशब्दश्रवणे सति समुपजायमानमात्मस्पन्दविशेषं उद्योगं नाम वाक्यार्थमाचक्षते। तत्स्वरूपं तु वयं न जानीमः, कोऽयमात्म-

---

* क्रियैव साध्या। स्वर्गश्च न क्रियारूपः। अतः न साध्यः किन्तु सिद्धः, घटादिवत्॥

---

[1] फलं—.

स्पन्दो नामेति। बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्कारा हि नव आत्मनो गुणा विशेषगुणा भवन्ति, नान्ये। तत्रायमात्मस्पन्दः बुद्धिर्वा स्यात्, प्रयत्नो वा, इच्छाद्वेषयोरन्यतरो वा? अन्ये तु विकल्पयितुमपि न युक्ताः। तत्र यदि बुद्धिरात्मस्पन्द उच्यते—तर्हि प्रतिभा वाक्यार्थ इत्युक्तं भवति; न नूतनं किंचिदुत्प्रेक्षितमेतत्॥

अथ प्रयत्न आत्मस्पन्दः, तर्हि भावनाया नामान्तरकरणमुद्योगइति॥

अथ इच्छाद्वेषयोरन्यतरोऽसौ—तर्हि सुखेच्छा, दुःखजिहासा वा वाक्यार्थं इति अक्षपादपक्ष एवायं, नापूर्वं किंचित्॥

अथापि भाट्टपरिकल्पितो व्यापार आत्मास्पन्दः,—सोऽपि भावनैव, नार्थान्तरम्॥

अथानुष्ठेयः प्रेरकः कश्चि[1]दर्थ[1] उद्योगः—स तर्हि नियोग एव; *उपसर्गान्यत्वमिदं, न वस्त्वन्यत्॥

तस्मादश्रुतपूर्वेण कृतमुद्योगपर्वणा।
स †भारतमनुष्याणां गोचरो न तु मादृशाम्॥

[वाक्यपदीयोक्तः प्रतिभाया वाक्यार्थत्वपक्षः]

अन्यैस्तु प्रतिभा वाक्यार्थं इष्यते। तत्पक्षस्तु संसर्गनिर्भासज्ञाननिराकरणेन प्रागेव प्रतिक्षिप्तः॥

प्रतिभा खलु विज्ञानं तच्च शब्देन जन्यते।
न तु शब्दस्य विषयः रूपधीरिव चक्षुषः॥

बाह्यस्य विषयस्याभावात् सैव विषय इति चेत्, न तस्य समर्थितत्वात्॥

---

* उत्, नि इति उपसर्गभेदमात्रम्॥

† भारतमनुष्याणां, उद्योगर्वेत्यादिः नर्मोक्तिः॥

---

1 दर्थ-घ.

[प्रकृतविचारस्य शब्दप्रामाण्योपयोगित्वम्]

योऽपि 'व्याघ्र आयातः' इत्युक्ते शूरकातरनराधिकरण[1]नानाकार[1]-कार्योत्पादः—स बाह्येऽर्थे व्याघ्रागमनादौ प्रतिपन्ने वासनानुसारेण भवन् न प्रतिभामात्रहेतुको भवति। तस्य हि ज्ञायमानोऽर्थः करणम्, न तद्ज्ञानमात्रम्। अर्थस्तदानीं* नास्तीति चेत्—विप्रलम्भवाक्यमिदं असत्यार्थं भविष्यति, न त्वबाह्यविषयं तत्। [2]यथाऽवस्थिते वनितात्मनि बाह्येऽर्थे वासनानुसारेण कुणप इति, कामिनीति, भक्ष्यमिति प्रतिभा भवन्ति—तथा[2]शब्दार्थेऽपि व्याघ्रागमनेऽवगते शूराणामुत्साहः, कातराणा भयमित्यादि कार्यं भवति। न त्वेतावता प्रतिभा शब्दार्थो भवितुमर्हति। तस्मात् वाक्यप्रयोजनत्वेन वा यदि प्रतिभा वाक्यार्थः कथ्यते; कथ्यतां नाम, न त्वसौ शब्दस्याभिधेया। अनभिधेयाऽपि संसर्गवत् वाक्यार्थ इति चेत्—तत्राप्युक्तम्। संसृष्टा वाक्यार्थः, न संसर्गः। एवमिहापि प्रतिभावन्तोऽर्था वाक्यार्थः, न प्रतिभेति॥

शब्दस्य च प्रत्यक्षवत् वर्तमानार्थनिष्ठत्वाभावात् अनागताद्यर्थाभिधायिनोऽर्थासन्निधानेन प्रतिभापरत्वं यदुच्यते—तदप्ययुक्तम्—अनागतादिविषयत्वेऽपि तस्यार्थविषयत्वं प्रसाधितमिति कृतं विस्तरेण॥

वाक्यार्थः परमार्थ एव तदयं नो कल्पनानिर्मितः
तद्वानप्युदितः पदस्य विषयस्तेनार्थसंस्पर्शिना।
अप्रामाण्यमतश्च बाह्यविषयाभावेन यद्वर्ण्यते
तत्, शब्दस्य निरस्तमित्यकलुषं प्रामाण्यमस्य स्थितम्॥

इति श्रीजयन्तभट्टकृतौ न्यायमञ्जर्यां पञ्चममाह्निकम्

---

* तदानीं—शब्दोच्चारणकाले॥

---

[1] विकार—घ, [2] तथा—क-ख.

षष्ठमाह्निकम्—शब्दपरीक्षा

[पदवाक्यस्वरूपविमर्शः]

ननु नाद्यापि शब्दस्य निरणायि प्रमाणता ।
*बीजं पदार्थवाक्यार्थबुद्धेर्न हि निरूपितम् ।।

उच्यते — किमत्र निरूपणीयम्? यदनन्तरं हि यद्भवति तत्तस्य निमित्तम् । पदवाक्यश्रवणे सति पदार्थवाक्यार्थसंप्रत्ययो भवतीति ते एव तत्र निमित्तम् ॥

किं पुनरिदं पदं नाम? किंच वाक्यमिति । उक्तमत्र वर्णसमूहः पदम्, पदसमूहो वाक्यमिति ॥

[स्फोटवादोपक्षेपः]

ननु! एतदेव न क्षमन्ते । न हि वर्णानां समूहः कश्चिदस्ति वास्तवः । तेन कुतस्तत्समूहः पदं भविष्यति? तदभावाच्च न [1]तरां[1] पदसमूहो वाक्यमवकल्पते । न च वर्णानां व्यस्तसमस्तविकल्पोपहतत्वेन वाचकत्वमुपपद्यते । तस्मादन्य एव स्फोटात्मा शब्दोऽर्थप्रतिपादक इति प्रतिजानते ॥

---

* बीजं—कारणम् । पदस्वरूपस्य, वाक्यस्वरूपस्य, तेषां अर्थप्रत्याय प्रकारस्य च दुर्निरूपत्वात् शब्दप्रामाण्यं दुरवस्थमेवेत्यर्थः ।।

---

[1] नितरां—क.

[स्फोटवादस्य नैयायिकप्रतिकूलत्वम्]

ननु ! एवमस्तु । स्फोटोऽन्य [1]एवार्थ[1]प्रतिपादको भवतु । का क्षतिर्नैयायिकानाम् ? कथं न क्षतिः ! आप्तप्रणीतत्वेन हि शब्दस्य प्रामाण्यं तैरुक्तम् । स्फोटस्य च नित्यत्वेन नाप्तप्रणीतत्वम् । अतश्च यस्यानित्यत्वं वर्णात्मनः शब्दस्य साधितम्, नासावर्थप्रतीतिहेतुः । अतो न प्रमाणम् । यश्चार्थप्रतीतिहेतुः स्फोटात्मा शब्दः, तस्य नानित्यत्वम्, न [2]चाप्त[2]प्रणीतत्वमिति* अस्थाने नैयायिकाः क्लिष्टा भवेयुः । तस्मादनित्यानां वर्णानामेव वाचकत्वं प्रतिष्ठापनीयम् । पराकरणीयश्च स्फोट इति ॥

[वर्णा एवार्थप्रत्यायका इति प्रतिज्ञा]

तदुच्यते — गकारादिवर्णावगमे सत्यर्थप्रतीते[3]र्भावात्, तद[3]भावे चाभावात् तेषामेवार्थप्रत्यायनसामर्थ्यम् । त एव च श्रवणकरणकावगमगोचरतया शब्दव्यपदेशभाज इति न प्रतीत्यनुपारूढः स्फोटो नाम शब्दः कश्चित् प्रत्यक्षानुमानातीतः परिकल्पनीयः ॥

[अनित्यानां वर्णानामर्थप्रत्यायकत्वाक्षेपः]

आह—कथमेवं भविष्यति ? दूरापेता इमे मनोरथाः । कुतो वर्णानामर्थप्रत्यायकत्वम् ? ते हि वर्णा गकारादयः अर्थं प्रतिपादयन्तः समस्ताः प्रतिपादयेयुः ? व्यस्ता वा ? न तावद्व्यस्ताः; एकैकवर्णाकर्णने सत्यप्यर्थप्रतीतेरनुत्पादात् । सामस्त्यं वर्णानां नास्त्येव । तद्धि सत्ता-

---

* शब्दनित्यत्ववत् स्फोटनित्यत्वादिकमपि न वेदप्रामाण्योपपादकम् । इतरव्यावृत्तमीश्वरोपदिष्टत्वमेव तदुपपादकं भवेत् । वेदप्रामाण्यसमर्थनमेव हि न्यायशास्त्रस्य परम उद्देशः ॥

---

[1] पदार्थ—क. [2] चेश—क, [3] भावा—घ.

मात्रेण वा स्यात् ? प्रतीयमानत्वेन वा ? नैयायिकपक्षे तावत् सत्तया यौगपद्यमविद्यमानम्, आशुविनाशिनः शब्दस्य दर्शितत्वात् ॥

[वर्णानां नित्यत्वेऽपि अर्थप्रत्यायकत्वासंभवः]

अथापि मीमांसकमतेन नित्यः शब्द इष्यते, तत्रापि सत्तया यौगपद्यस्य सकलवर्णसाधारणत्वात्* केन वर्णसमुदायेन कोऽर्थः प्रत्याय्येतेति नावधार्यते ॥

अथोच्यते—न चक्षुरादीनामिव वर्णानां *कारकत्वम्, [1]येना[1]गृहीतानामेव सतां यौगपद्यमात्रमर्थप्रत्यायनाङ्गं स्यात्। ‡ज्ञापकत्वात्तेषां गृहीतानां सतां धूमादिवत् प्रत्यायकत्वमिति प्रतीतावेव सामस्त्यमुपयुज्यते इति ॥

एतदप्यघटमानम्। §प्रतीतिसामस्त्यं हि किमेकवक्तृप्रयुक्तानां वर्णानाम्? उत नानापुरुषभाषितानाम्? तत्र—एकदा अनेकपुरुषभाषितानां कोलाहलस्वभावत्वेन स्वरूपभेद एव दुरवगम इति कस्य साम[2]स्त्यमसामस्त्यं वा चिन्त्येत?[2] सत्यपि वा तथाविधे सामस्त्ये नास्त्येवार्थप्रतीतिः ॥

एकवक्तृप्रयुक्तानां तु प्रयत्नस्थानकरणक्रमापरित्यागात् अवश्यंभावी क्रमः। क्रमे च सत्येकैकवर्णकरणिकार्थप्रतीतिः प्राप्नोति। न चासौ दृश्यत इति व्यस्तसमस्तविकल्पानुपपत्तेः न वर्णा वाचकाः ॥

---

* वर्णानां नित्यत्वं सर्वगतत्वं चात्र हेतुः ॥

* कारकत्वं—अज्ञातत्वेऽपि स्वरूपत एव कार्यनिर्वर्तकत्वम् ॥

† शाब्दबोधस्य ज्ञानरूपस्य आत्ममनस्संयोगादिरेव कारकहेतुः। वर्णस्तु ज्ञातस्सन्नेव हेतुः ॥

‡ प्रतीतिः—वर्णानां ग्रहणम् ॥

---

[1] येन–घ, [2] स्त्येनार्थप्रतीतिः–घ.

वर्णविषया अपि बुद्धयस्तथैव विकल्पनीयाः। ता अपि न युगपत्संभवन्ति। क्रमे च सति एकैकवर्णबुद्धेरर्थसंप्रत्ययः प्रसज्येतेति॥

[अन्तिमवर्णस्याप्यर्थप्रत्यायकत्वासंभवः]

यदप्युच्यते—पूर्वपूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितः — अन्त्यवर्णः प्रत्यायक इति—तदप्ययुक्तम्—संस्कारो हि नाम यदनुभवजनितः, तद्विषयमेव स्मरणमुपजनयति, न पुनरर्थान्तरविषयं ज्ञानमिति। स्मृतिद्वारेणासौ तर्ह्यर्थप्रत्यायकोऽसौ भविष्यतीति चेत्—एतदपि नास्ति, ज्ञानयौगपद्यप्रसङ्गात्। अन्त्यवर्णज्ञानानन्तरं हि पूर्ववर्णस्मरणमिव समयस्मरणमपि तदैवापतति। ततश्च ज्ञानयौगपद्यम्॥

न च क्रमोत्पादे किंचित्कारणमुत्पश्यामः। अथापि तेन क्रमेण भवेताम्, तथापि तदानीमन्त्यवर्णज्ञानमुपरतमिति कस्य साहाय्यकं पूर्ववर्णस्मृतिर्विदधातीति॥

एतच्चानेकपूर्ववर्णविषयामेकां स्मृतिमभ्युपगम्योक्तम्। न पुनरेका सर्ववर्णगोचरा स्मृतिः। कुतः?

भिन्नोपलंभसंभूत*वासनाभेदनिर्मिताः।
भवेयुः स्मृतयो भिन्नाः न त्वेकाऽनेकगोचराः॥

[वर्णसंकलनाज्ञानमप्यर्थप्रत्यायकं न]

अथ वदेत्— †संक[1]ल[1]नाज्ञानमेकं सदसद्वर्णगोचरं भविष्यति। तद्रूपारूढाश्च वर्णाः अर्थं प्रत्याययिष्यन्तीति—तदपि दुराशामात्रम्—तथा-

---

* वासना—संस्कारः। कारणानां संस्काराणामनेकत्वे सति तज्जन्यस्मृतेः एकत्वं कथं संभवेदित्याशयः॥

† संकलनाज्ञानं—तावद्वर्णविषकमेकं समूहालम्बनात्मकं, समुच्चयात्मकं वा ज्ञानम्। सदसत् इति तत्कालदृष्ट्या॥

---

[1] लप—क.

विधज्ञानोत्पत्तौ कारणाभावात्। न चेन्द्रियमतीतवर्णग्रहणसमर्थम्। न संस्कारो वर्तमानग्राही भवति। न च युगपदिन्द्रियं संस्कारश्चेमां बुद्धिं जनयतः; संस्कारस्य सहचारदर्शना[1]द्या[1]हितप्रबोधस्य सतः, स्मरणमात्रजन्मनि निर्ज्ञातसामर्थ्यस्येन्द्रियेण [2]सह व्या[2]पाराभावात्। तस्मात् न वर्णा वाचकाः॥

अतश्चैवम्—यदि ते वाचका भवेयुः, *विपरीतक्रमप्रयुक्ता अप्यर्थं गमयेयुः। क्रमश्चेदपेक्ष्यते, स व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्ततया चिन्तनीयः। अव्यतिरेके त एव ते वर्ण इति कथं न बोधकाः? व्यतिरेके तु किमप्यधिकं वाचकं अभ्युपगतं भवतीति मत्पक्षमाजिगमिषति भवान्॥

[व्युत्पत्तेरर्थप्रत्यायकत्वे.पक्षेपः]

ननु? व्युत्पत्तिवशेन शब्दः अर्थप्रत्यायकतामुपयाति। व्युत्पत्तौ च यावन्तो यत्क्र[3]मा[3]वर्णा य[4]द[4]र्थमभिवदन्तो दृष्टाः, ते तावन्तः तत्क्रमकास्तमर्थमभिवदिष्यन्तीति किं विकल्पमालया। तदुक्तम् (श्लो॰ वा॰ 1-1-5 स्फोटवाद श्लो 69)—

'यावन्तो यादृशा ये च यदर्थप्रतिपादने।
वर्णाः प्रज्ञातसामर्थ्याः ते तथैवावबोधकाः' इति॥

[व्युत्पत्तिपदार्थः]

तदुच्यते—व्युत्पत्तिरेवेयं विचारणीया वर्तते। †परावगतिपूर्विका हि शब्दात् स्वयमवगतिः। परावगतौ च के कियन्तः कथं कमर्थं

---

* विपरीतेत्यादि—विपरीतक्रमेण वर्णानामुच्चारणेऽपि समूहालम्बनात्मकज्ञाने सर्वेषां वर्णानां विषयत्वात् वाचकत्वापत्तिः॥

† प्रयोज्यवृद्धस्य प्रवृत्तिं पश्यन् बालः तस्य प्रवृत्तिं प्रयोजकवृद्धवाक्यार्थज्ञानमूलिकां जानन् हि व्युत्पद्यते॥

---

[1] ध्या–क, [2] व्या–क, [3] मका–घ, [4] म–घ.

प्रतिपादयन्तोऽनेन दृष्टाः, येभ्यस्तथैव तमर्थं प्रतीयादिति दुरधिगमा हि वर्णवर्तनी ॥

यावन्तो यादृशा ये चेत्येवं तावत्प्रभाषसे ।
कियन्तः कीदृशाः केचेत्येवं यावन्न पृच्छ्यसे ॥

तस्मात् सर्वप्रकारमवाचका वर्णाः ॥

[स्फोटवादः]

अस्ति चेयं शब्दादुच्चरितात् तदर्थावगतिः । न चेयमकरणिकैव भवितुमर्हति । तदस्याः करणं स्फोट इति *कार्यानुमानमिदमस्तु, परिशेषानुमानं वा, अर्थापत्तिर्वा । सर्वथाऽर्थप्रतीतिलक्षणकार्यवशात् कल्प्यमानं तत् करणं स्फोट इत्युच्यते । स च निरवयवः, नित्यः, एकः, नि[1]ष्कारण[1]क इति न †वर्णपक्षक्षेपणदक्षदूषणपात्रतां प्रतिपद्यते । अतश्च स्फोटोऽर्थप्रतिपादकः, [2]शब्दादर्थं प्रतिपद्यामह इति व्यवहारात् । भवतो हि वर्णजनितस्संस्कारोऽर्थप्रतिपादकः । तत्र[2] 'शब्दात्' इति प्रातिपदिकार्थोऽनुपपन्नः ‡॥

अथ वर्णाः शब्दशब्देनोच्यन्ते । ते §चार्थप्रतिपादकाः [3]इति—इदमन्यथासिद्धम्—तथापि[3] शब्दात्' इत्येकत्वं विभक्त्यर्थो न संगच्छते। शब्देभ्यः प्रतिपद्यामह इति व्यवहारः स्यात् । स्फोटात्मनि तु शब्देऽर्थ

---

* अर्थावगतिरूपात् कार्यात् तत्कारणस्य स्फोटस्यानुमानम् ॥

† वर्णस्यावगतिहेतुत्वपक्षस्य क्षेपणे—निरसने दक्षाणां दूषणानां पात्रताम् ॥

‡ उपपन्नः—स्फोटस्य शब्दत्वात् । संस्कारस्यार्थप्रतिपादकत्वे त्विदमनुपपन्नमेव ॥

§ स्मृतिविषयास्सन्तः ते—इत्यर्थः ॥

---

[1] ष्क्रमक—ख, [2] तत्र—ख, [3] तथापि—ख.

प्रतिपादके इष्यमाणे 'शब्दात्' इति प्रातिपदिकार्थः, विभक्त्यर्थश्च द्वयमप्युपपन्नम्* ॥

[वर्णानामर्थबोधकत्वासंभवः]

ननु ! न स्फोटः शब्दशब्देनोच्यते, किन्तु वर्णा एव । श्रोत्रग्रहणे ह्यर्थे शब्दाशब्दः प्रसिद्धः । त एव च श्रोत्रग्रहणा इति—नैतदेवम्—शब्दत्वस्यापि श्रोत्रग्रहणात्मनो भावात् । निर्झर झाङ्काररवप्रभृतीनां च सत्यपि श्रोत्रग्रहणत्वे †शब्दकार्यनिर्वर्तकत्वानुपपत्तेः । तस्मात् यतोऽर्थप्रतिपत्तिः, स शब्दः । अर्थप्रतिपत्तिश्च स्फोटादेव, न वर्णेभ्य इति स्फोट एव शब्दः ॥

[स्फोटस्य शब्दात्मकत्वम्]

ननु ! ‡एवं सति धूमादीनामप्यर्थप्रतीतिहेतुत्वात् शब्दत्वं प्राप्नोति—मैवं वादीः—'अथ गौः' [1]इत्यत्र[1] श्रोत्रजप्रतिभासे बहवोऽर्थाः प्रतिभासन्ते, तत्र कस्तेषां शब्दः—इत्युपक्रम्य, यतोऽर्थप्रतिपत्तिः स शब्द इत्युपसंहृते§ कुतो धूमादीनां शब्दत्वशङ्कावकाशः ॥

ननु चेयमर्थप्रतीतिः वर्णेषु भवत्सु भवन्ती, तेष्वभवत्सु चाभवन्ती तानुत्सृज्य कथं स्फोटकार्यतामुपयायात्—उच्यते—अनन्यथासिद्धं तद्भावभावित्वं तत्कार्यतामवगमयति, नान्यथासिद्धम् । •इदं त्वन्यथासिद्धम् ।

---

* वाक्यस्फोटस्य एकत्वात् ॥

† शब्दकार्यं—अर्थप्रतीतिः ॥

‡ एवं सति—श्रोत्रग्राह्यत्वेऽपि अर्थप्रतीतिजनकत्वमात्रात् 'शब्द'पद वाच्यत्वे ॥

§ 'अथ गौरित्यत्र कः शब्दः ? गकारौकारविसर्जनीया इत्युपवर्षः' इति शाबरभाष्यम् (1-1-5) ॥

• इदं—वर्णानां अर्थप्रत्यायकत्वम् ॥

---

1 इत्येव-क.

का पुनरन्यथासिद्धिः ! स्फोटव्यंजकत्वात् वर्णानां तदानन्तर्यमर्थप्रतीतेरुपप्लवते। वर्णाभिव्यक्तः स्फोटोऽर्थप्र[1]तीति[1]मादधाति। भ्राम्यति जनः वर्णैरियमर्थप्रतीतिरुत्पादितेति ॥

[स्फोटवादे पूर्वोक्तदोषानवकाशः]

ननु स्फोटव्यक्तावपीदानीं वर्णानां क्व गतास्ते ध्वस्तसमस्तविकल्पाः। आह च भट्टः (श्लो-वा-11-5-स्फोट-84)

'यस्यानवयवः स्फोटः व्यज्यते वर्णबुद्धिभिः ।
सोऽपि पर्यनुयोगेन नैवानेन विमुच्यते' इति ॥

भाष्यकृताऽपि—'ननु संस्कारकल्पनायामदृष्टकल्पना' इत्याशंक्य प्रतिविहितं '*शब्दकल्पनायां सा च शब्दकल्पना च' (शा-भा-1-1-5) इति—नैषदोषः—न स्फोटव्यक्तौ विकल्पाः प्रभवन्ति। कुतः ?

एके तावदाचक्षते प्रथमवर्णश्रवणवेला[2]यामेव[2] स्फोटोऽभिव्यक्तो भवति†। न च द्वितीयादिवर्णवैफल्यम् ; तदवगतेरेवातिशयकरणात्। यथा रत्नपरीक्षकाणां प्रथमदर्शने रत्न[3]रूपम[3]मलमप्रकाशमानमपि पुनः पुनः परीक्षमाणानां चरमे चेतसि चकास्ति निरवद्यं रत्नतत्त्वम्—एवमिहापि प्रथमवर्णश्रुत्या व्यक्तेऽपि स्फोटे स्फुटतरप्रतीत्यै वर्णान्तराणि प्रयो[4]क्ष्य[4]न्त इति ॥

---

* पदस्फोटवाक्यस्फोटाद्यभिव्यक्त्यर्थं श्रुतचराणां तेषां संस्कारस्य हेतुत्वं कल्पनीयम्। पुनस्तैः स्फोटः, ततः शब्दबोधः। एवंचेत् संस्कारा एव शब्दबोधजनिका भवन्तु, 'तद्धेतोरेव तद्धेतुत्वे मध्ये किं तेन' इतिन्यायात् ॥

† स्फोटस्य अखण्डत्वात् प्रथममेवाभिव्यज्यते ॥

---

[1] तिपत्ति—घ, [2] यां—ख, [3] म—ग, [4] ज्य—क.

[ध्वनेः स्फोटव्यञ्जकत्ववर्णासत्यत्वपक्षः]

अपरे तु वदन्ति—ध्वनय एव स्फोटस्य च* व्यंजकाः। तैश्च मरुद्भिः अनवयव एव एष स्फोटोऽभिव्यज्यमानः ताल्वादिस्थानकरण-संयोगोपाधिवशोपरज्यमाननानाकारगकारादिभागयोगीव प्रतिभासते। मरुतां चंचलत्वादुच्चारितप्रध्वंसिनस्ते तं काल्पनिकाकारमवभासयन्ते। दृष्टं चोपाधिवशादसत्यमपि रूपमवभासमानम्। यथा—कृपाणमणिदर्पणादिव्यंजकभेदेन श्यामदीर्घादिरूपं वदनस्य। नादात्मको हि शब्दः वीणावेणुमृदङ्गपटहादिव्यंजकभेदेन नानात्वमुपगच्छन् दृश्यते। तस्मान्न पारमार्थिका एव ते वर्णाः, न च स्फोटस्य व्यंजका इति क्व समस्त व्यस्तविकल्पाः प्रभवेयुः॥

उपाधिभेदेन प्रतिभासमाना असत्याकाराश्च तेऽर्थप्रत्ययान्वयव्यतिरेकानुविधायिनो दृश्यन्ते॥

तेन यदुच्यते शब्दकल्पनायां कल्पनाद्वैगण्यमिति—तत्रैकगुणाऽपि कल्पना नास्ति। का कथा [1]द्वै[1]गुण्यस्येति। तस्मात् स्फोटात्मकादेव शब्दादर्थप्रत्ययः। वर्णानुविधायित्वं तु तस्यान्यथासिद्धमिति सिद्धम्॥

अपि च तार्किकाणामनुमानप्रियत्वात् तत्परितोषायेदमनुमानमभ्यधायि, न परमार्थतः। परमार्थतस्तु श्रौत्रे प्रत्यये प्रतिभासमानः प्रत्यक्ष एव स्फोटः॥

---

* चकारात् वर्णपरिग्रहः। परन्तु वर्णाः अपरमार्थाः, स्फोटस्तु परमार्थः। मणिकृपाणाद्यभिव्यङ्ग्ये मुखे सत्यत्वं, श्यामदीर्घतादावसत्यत्वमिति एकाभिव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वेऽपि विशेषः स्पष्टः॥

---

[1] वं—क,

[स्फोटस्य प्रत्यक्षत्वसाधनम्]

आह—किमिदमपूर्वं तस्कराचरितं वर्तते—वर्णाः प्रत्यक्षमुपलभ्यमाना अपि *दुर्भगाः न प्रत्यक्षाः, स्फोटः पुनरनवभासमानोऽपि *सुभगः प्रत्यक्ष इति—उच्यते—न ब्रूमः वर्णा न प्रत्यक्षा इति। ते पुनरसन्तोऽपि उपाधिवशाद्वदनदैर्ध्यादिवदवभासन्ते। शब्दस्त्वेको निरवयवः प्रतीयते। तथा च पदमिति वाक्यमिति एकाकारा प्रतीतिरस्ति। न च भिन्ना वर्णास्तस्या[1]माल[1]म्बनीभवन्ति†। न हि सामान्य[2]प्रत्ययः व्यक्त्यालम्बनः, अवयविप्र[3]त्ययो वाऽवयवालम्बनः। न च सेनावनादिबुद्धिवदयथार्था पदवाक्यबुद्धिः, बाधकाभावात्॥

[पद वाक्यार्थबुद्धीनामैक्यं नौपाधिकम्]

एकार्थप्रत्ययवत्त्वोपाधिकृतेयमेकाकारा बुद्धिरिति चेत्—एकार्थ प्रतीतिरिदानीं कुतस्त्या? पदवाक्यप्रतीतिपूर्विका हि पदार्थवाक्यार्थप्रतीतिः, पदार्थवाक्यार्थप्रतीत्याख्यकार्यैक्याच्च पदवाक्यबुद्धिरेकाकारेति दुरु[3]त्त[3]रमितरेतराश्रयत्वम्॥

औपाधिकत्वं च सामान्यावयविबुद्धेरपि सुवचम्। बाधसंदेहरहित प्रतीतिदार्ढ्यात् तत्र परिहार इति चेत्—तदितरत्रापि समानम्। तस्मात् पदबुद्धेः पदस्फोटः, वाक्यबुद्धेश्च वाक्यस्फोटो विषय इति प्रत्यक्ष एव स्फोटः। तत्र पदस्फोटात् पदार्थप्रतिपत्तिः, वाक्यस्फोटाच्च वाक्यार्थ प्रतिपत्तिः॥

---

* दुर्भगाः—दौर्भाग्यवन्तः। सुभागः—सौभाग्यवान्॥

† पूर्वोक्तप्रत्येकसमुदायविकल्पदुष्टत्वात्॥

---

[2] ल–क, [3] प्र–घ, [3] द्र–क.

[वाक्यस्फोटनिरूपणम्]

आह—यदि निरवयवः स्फोटात्मा शब्दो भवति, * वाक्यमपि शब्द एव। तस्य पदात्मकास्त्ववयवा मा भूवन्। तस्य चेत् पदात्मानोऽवयवा भवन्ति, पदस्यापि तर्हि वर्णा[1]त्मा[1]नोऽवयवा भवन्तु—उच्यते—किंचिदुच्छ्वसितमिव मे हृदयम्। मन्ये भविष्यत्यायुष्मतो विवेकालोकः। बोध्यमानो भोत्स्यसे किंचित्। ध्वन्युपाधिभेदप्रवृत्तवर्णभेदावभासविप्रलब्धबुद्धिं भवद्विधं बोधयितुं पदस्फोट एष निरवयवोऽस्माभिर्दर्शितः। परमार्थतस्तु पदस्फोटो वाक्या[2]वयवभूतो नास्त्येव। निरवयवमेव वाक्यं निरवयवस्यैव वाक्यार्थस्य बोधकम्। यथा पदस्यावयवा न सन्ति, तथा वाक्यस्याव[2]यवाः पदानीति†। तथा चाहुः—वाक्ये पदानाम[3]सत्वात् त[3]दर्थे पदार्थाना निरवयवौ वाक्यवाक्यार्थाविति ॥

अवयवकल्पनायां हि यथा वाक्यस्यावयवाः पदानि, पदानामवयवा वर्णाः, एवं वर्णानामप्यवयवैर्भवितव्यम्। तदवयवानामप्यवयवान्तरैरित्यानन्त्यात् का व्यवस्था स्यात्। वर्णान् प्राप्य तु यद्यवयवकल्पनातो विरन्तव्यं, तद्वाक्य एव विरम्यताम् ॥

[वाक्यस्याखण्डत्वम्]

एकघटनाकारा हि वाक्यार्थबुद्धिः तथाविधादेव वाक्यादुत्पत्तुमर्हति वृद्धव्यवहाराद्धि शब्दार्थे व्युत्पद्यन्ते व्यवहर्तारः। तत्रास्य पदस्य प्रयोग एव न केवलस्य दृश्यते, व्यवहारानङ्गत्वात्‡। वाक्यं तु

---

* वाक्यस्फोटः, पदस्फोटः, वर्णस्फोटः इत्यनुक्रमश्चेत् वर्णपक्षेऽपि इदं समानमेव। अतश्च पूर्वोक्तकल्पनाद्वयानतिपातः ॥

† 'न सन्ति' इत्याकर्षः ॥

‡ न हि पदेन व्यवहरन्ति, अपि तु वाक्येन ॥

---

[1] त्म–ख, [2] वं–घ, [3] सत्त्वं त–ख.

प्रयोगार्हमिति तत्रैव व्युत्पत्तिः। तत एवार्थसंप्रत्ययः। *अवयवप्रतिभासस्तु भ्रममात्रम्। अ[1]र्थो[1]ऽपि वाक्यस्य एक एव नरसिंहाकारः। जात्यन्तरं हि नरसिंहो नाम। तत्र न नरार्थः, नापि सिंहार्थः॥

[वाक्यार्थस्याप्यखण्डत्वम्]

एवं पदार्थेभ्योऽन्य एव वाक्यार्थः, पानकादिवत्। यथा पानकः शर्करानागकेसरमरीच्यादिभ्योऽर्थान्तरमेव, यथा च सिन्दूरहरिताललाक्षादिभ्योऽर्थान्तरमेव चित्रम्, यथा वा षड्जर्षभगान्धारधैवतादिभ्योऽर्थान्तरमेव ग्रामरागः; तथा पदेभ्यो वाक्यम्, पदार्थेभ्यो वाक्यार्थः॥

कथं तर्हि ‡तदंशावगम इति चेत्; कल्पनामात्रं तत्, नासौ परमार्थः। तच्छब्दानुगमे तदर्थानुगमदर्शनात् पारमार्थिकत्वं भागानामिति चेत्—न—कूपसूपयूपानामेकाक्षरानुगमेऽप्यर्थानुगमाभावात्॥

न च केवलानुगममात्रेण तत्कारणभावो वक्तुं शक्यः, §रेणुपटलानु[2]गामि[2]तया करितुरगादिवत् पिपीलिकापङ्क्तेरपि दृश्यमानायास्तत्कारणत्वप्रसङ्गात्। तस्मात् प्रकृतिप्रत्ययांशवत् असत्पदार्थपरिकल्पनं वाक्यार्थावगमोपायतयाऽऽश्रीयते, न त्वर्थस्तदीयः तत्राश्वकर्णादिवदुपलभ्यते॥

[असत्यानामपि सत्यप्रत्यायकत्वम्]

असत्यमपि सत्योपायतां प्रतिपद्यमानं दृश्यते। अलीकाहिदंशादयः सत्यमरणकारणं भवन्ति। लिप्यक्षराणि चासत्यान्येव सत्यार्थप्रतिपत्तिमादधति॥

---

† अवयवः—पदादिरूपः॥

‡ तदंशावगमः—तदंशतया प्रतीतिः॥

§ करितुरगादौ गच्छति रेणुरुत्तिष्ठति। तत्रैव मार्गे अकस्मात् पिपीलिकाऽपि गच्छति। अत्र पिपीलिकापि रेणूद्गमहेतुस्स्यात्॥

---

[1] र्थं-क, [2] मि-क.

स्वरूपसत्यानि* तानीति चेत्—न—रेखारूपतया [1]तेषामर्थ[1]प्रतिपादकत्वात् । गकारोऽयमित्येवं गृह्यमाणा रेखा अर्थप्रत्ययहेतवः । ता: †येन रूपेण सत्याः, तेन नार्थप्रतिपादकाः ; येन चार्थप्रतिपादकाः, तेन न सत्या इति ॥

[प्रकृतिप्रत्ययादिविभागानामपारमार्थिकत्वम्]

ननु प्रकृतिप्रत्ययाद्यंशा अपि परमार्थसन्त एव ; तथा प्रतिभासात्, अर्थप्रत्ययहेतुत्वाच्च — नैतदेवम् — अन्वाख्यानभेदेन तेषां स्वरूपेणेयत्तानिश्चयानुपपत्तेः । भवतीत्यत्र भूशब्दः प्रकृतिः क्वचिदन्वाख्यायते, क्वचि[2]द्भव[3]शब्दः ‡ । प्रत्ययादेशागमगुणवृद्धिवर्णलोपा[3]द्य[3]न्वाख्यानविसंवादात् कः पारमार्थिकः प्रकृतिप्रत्ययविभागः ? कल्पनामात्रं त्वेतत् इयं प्रकृतिः, एष प्रत्यय इति । एवं पदार्थानामपि वाक्यार्थपरिकल्पनयैवापोद्धारः । तदुक्तम् (वाक्य-3-1)—

'पदं कैश्चिद्द्विधा भिन्नं चतुर्धा पंचधाऽपि वा ।
अपोद्धृत्यैव वाक्येभ्यः प्रकृतिप्रत्ययादिवत् ' इति ॥

[पदानामपि अपारमार्थिकत्वम्]

अपि च पारमार्थिकत्वे पदानां नियतमविसंवादिरूपं प्रतीयेत विसंवादि तु तत् । §नामाख्यातसाधारणवर्णसन्निवेशदर्शनात् न नियत

---

* अलिदंशभ्रमः खलु सत्य एव । रेखा अपि सत्या एव ॥

† येन—रेखात्वेन । येन च—वर्णत्वेन ॥ अलिदंशभ्रमेऽपि, भ्रमत्वेन न तस्य मरणहेतुत्वम् । अपि तु प्रमात्वभ्रान्त्यैव ॥

‡ भव इव आचरति भवति इति क्विप् ॥

§ 'भवति' इति तिङन्तमपि, भवच्छब्दः सप्तम्यन्तमपि ॥

---

[1] तेषां–घ, [2] द्भाव–क, [3] द–घ,

तेषां रूपम्। अतः काल्पनिकमेव तत, न वास्तवम्। न च निश्चेतुमपि तत् पार्यते। 'कालेनदन्तिनागाः' इत्यत्र कीदृशः पदविभागः? अर्थद्वयोपपत्तेः। उभयत्र च वर्णतुल्यत्वात्। किं कालेन—कृष्णेन दन्तिना—हस्तिना [1]अगाः—त्वं गतः[1]—इत्येवमेतानि पदानि व्यवस्थाप्यन्ताम्, अथ काले—समये, नदन्ति—शब्दायन्ते — नागा—करिणः फणिनो वेति। तस्मा[2]दनि[2]यमात् न पदतदर्थविभागः पारमार्थिकः॥

अथ प्रथमप्रतिपन्नवाक्यार्थानुसारेण पदतदर्थविभागो व्यवस्थाप्यते, तर्हि किं तेन तदानीं व्यवस्थापितेन? वाक्यार्थस्य प्रथममेव प्रतिपन्नत्वात्॥

किंच दध्यत्र मध्वत्रेति दधिमधुपदयोरिकारोकारयो[3]रद[3]र्शनेऽपि तदर्थसंप्रत्ययो दृश्यते। तस्मादपि न पारमार्थिकः पदवर्णविभागः। निरस्तावयवं वाक्यं तथाविधस्यैव वाक्यार्थस्य वाचकमिति सिद्धम्॥

[स्फोटस्य परमतत्त्वरूपत्वम्]

ननु यथा पदेषु वर्णा न सन्ति, वाक्येषु पदानि न सन्ति, तथा महावाक्येष्ववान्तरवाक्यान्यपि न स्युः। ततः किम्? महावाक्यान्यपि प्रकरणापेक्षया न तात्त्विकानि स्युः। ततः किम्? *प्रकरणान्यपि शास्त्रापेक्षया न स्युः। ततोऽपि किम्? एकमेवेदं शास्त्रतत्त्वमविभागमद्वयमापतति॥

उच्यते—यदि तत्त्वं पृच्छसि, बुद्ध्यसे [4]वा—तदा एवमेवैतत्[4] साधो! [5]शब्द[5]ब्रह्मैवेदमद्वयमनाद्यविद्यावासनोपप्लवमानभदमर्थभावेन

---

* प्रकरणं निर्दिष्टविषयकम्। शास्त्रं तु समग्रम्॥

---

[1] अगास्त्वम्—ख, [2] न्नि—घ, [3] र्द—घ, [4] वा—ख,
[5] शास्त्रे—घ.

विवर्तते*। न तु वाचकाद्विभक्तं वाच्यमपि नाम किंचिदस्ति। तस्मात् काल्पनिक एव वाच्यवाचकविभागोऽयमविद्यैव †विद्योपाय इत्याश्रीयते। वाग्रूपता तत्त्वम्, सर्वत्र ‡प्रत्यये तदनपायात्। यथोक्तम् (वाक्य-1-125)—

"वाग्रूपता चेदुत्क्रामेदवबोधस्य शाश्वती।
§न प्रकाशः प्रकाशेत सा हि प्रत्यवमर्शिनी" इति॥

[वाक्तत्त्वप्रभेदः]

सा चेयं वाक् त्रैविध्येन व्यवस्थितैवावभासते—वैखरी, मध्यमा, पश्यन्तीति●। तत्रेयं स्थानकरणप्रयत्नक्रमव्यज्यमानगकारादिवर्णसमुदायात्मिका या वाक्, सा वैखरीत्युच्यते। विखर इति देहेन्द्रियसङ्घात उच्यते। तत्र भवा वैखरी। तदुक्तम्—

"स्थानेषु विवृते वायौ कृतवर्णपरिग्रहा।
वैखरी वाक् प्रयोक्तॄणां प्राणवृत्तिनिबन्धना" इति॥

या पुनरन्तस्संकल्प्यमानक्रमवती श्रोत्रग्राह्यवर्णरूपाभिव्यक्तिरहिता वाक् सा मध्यमोच्यते। तदुक्तम्—

---

* विविधं प्रतीयते। विविधं परिणमत इति वा। वाक्यपदीये विवर्तपरिणामशब्दौ पर्यायतया प्रयुक्तौ॥

† विद्योपायः—ज्ञानसाधनम्। असत्यात्सत्यसिद्धेरिदं मूलम्॥

‡ प्रत्यये—प्रतीतौ। 'न सोऽस्तिप्रत्ययो लोके यश्शब्दानुगमादृते' इति हरिः॥

§ ज्ञानं जातमपि 'घटोऽयं' इत्यादिप्रत्यवमर्शः यावन्न जातः, तावत् अर्थप्रकाशात्मकमपि तत् न तथा ज्ञायेत। व्यवहारानुगुण्यापादनमेव ज्ञानकृत्यम्॥

● परासंज्ञकस्तु शब्दः अनिर्वचनीय इत्यदभिप्रायेणात्र नोक्तः॥

---

[1] धं–घ।

'केवलं बुद्ध्युपादाना क्रमरूपानुपातिनी ।
प्राणवृत्तिमतिक्रम्य मध्यमा वाक् प्रवर्तते' इति ॥

या तु ग्राह्यभेदक्रमादिरहिता स्वप्रकाशसंविद्रूपा वाक्, सा पश्यन्तीत्युच्यते । तदुक्तम्—

'अविभागात्तु पश्यन्ती सर्वतः संहृतक्रमा ।
स्वरूपज्योतिरेवान्तः सूक्ष्मा वागनपायिनी' इति ॥

तदलमतिप्रसक्तानुप्रसक्त्या । द्राधीयसी चर्चेयं प्रकृतान्तरायकारिणीति न प्रतन्यते ॥

[सर्वं व्यवहारमात्रम्]

इह त्वेतावतैव पुनः प्रयोजनं—वर्णपदपूर्वको व्यवहारः न भवतीति । वाक्येन लोके व्यवहारात्, तस्य चावयवावयविव्यवस्थाऽनुपपत्तेः निर्भागमेव तत् वाचकं, निर्भागश्च तस्य वाच्यो ऽर्थ इति । अवान्तरवाक्यमपि प्रयोगयोग्यं व्यवहारकारणमिति तन्न निह्नूयते । अविद्यावस्थेयं वर्तते । तत्रेयं व्यवहारवर्तनी यथादृश्यमानैवास्तु । विद्यायां सर्वमेवे[1]दमसार[1]मिति* ॥

†पदेन तु वर्णेन वा व्यवहाराभावात्, तस्य केवलस्याप्रयोगात् तत्स्वरूपमस्यामपि दशायां न वास्तवमिष्यत इति ॥

---

* शून्यविवर्तवादः, विज्ञानविवर्तवादः, शब्दविवर्तवादः, ब्रह्मविवर्तवादश्चेति चत्वारो विवर्तवादाः प्रायः शब्दभेदमात्रे पर्यवस्यन्ति । निरूपणप्रक्रिया तु समाना ॥

† वाक्यमेव कल्पितं चेत् किमु वक्तव्यं प्रत्येकपदानां वर्णानां वा !

---

[1] दं समान-घ.

[स्फोटवादोपसंहारः]

तस्मादेकक्रमविरहितः कल्पितासद्विभागः
वाक्यस्फोटो जनयति मतिं तादृशीं स्वाभिधेये ।
वर्णास्त्वेते प्रकृतिलघवः कल्पनैकप्रतिष्ठाः[1]
तस्मिन्नर्थे विदधति धियं नेत्यलं तत्कथाभिः ॥

— स्फोटवादोपसंहारः —

[स्फोटवादनिराकरणम्]

अत्राभिधीयते — किमयमनुमानमहिम्ना स्फोटाभ्युपगमः, प्रत्यक्षप्रतीतिबलवत्तया वा ?

न तावदनुमानतः स्फोटस्वरूपमुपपादयितुं पार्यते । परिदृश्यमानविशिष्टानुपूर्वीकवर्णकलापकरणेन अर्थप्रतीतेर्घटमानत्वात् ॥

[वर्णानां वाचकत्वसमर्थनम्]

ननु व्यस्तसमस्तादिविकल्पैरुत्सादितं वर्णानां वाचकत्वम्—नैतत्; दुर्विकल्पास्ते—व्यस्तानां तावद्वाचकत्वं नेष्यत एव वर्णानाम् । समस्ता एव ते वाचकाः ।।

यत्तु—तत्सामस्त्यं नास्ति, क्रमभावित्वादिति (पुट)—तदसत्—क्रमभाविनामपि समस्तानां कार्यकारिणां अनेकशो दर्शनात् । यथा युगपद्भाविनः समस्तास्त्रयो ग्रावाणः कां *नासां धारयन्तो दृश्यन्ते ॥

* 'अधस्ताद्दारुणि शिला, नासा दारूपरि स्थितम्' इत्यमरः (पुट-1?) द्वारोपरितनशिला । इतरपार्श्वत्रयस्थितशिलाभिः [illegible] यते।।

[1] विष्ठाः-घ.

तथा क्रमभाविनोऽपि समस्ता ग्रासा एकां तृप्तिमुत्पादयन्तो दृश्यन्ते। एकस्मिन्नपि हि ग्रासे हीयमाने न भवति तादृशी तृप्तिः। अतः समस्ता एव ते ग्रासाः तृप्तेः कारणम्। न च समस्ता अपि ते ग्रासा युगपत्प्रयोक्तुं शक्याः॥

तथा एकानुवाकग्रहणे *संस्थानां क्रमभाविनीनामपि सामस्त्ये सति सामर्थ्यम्। एकया संस्थया [1]त[1]दामुखीकरणासंभवात्। एवं तावल्लोके सामस्त्यं क्रमभाविनां दृष्टम्॥

वेदेऽपि 'दर्शपूर्णमासाभ्यां' इतीतरेतरयोगशंसिना द्वन्द्वेन समर्पितसाहित्यानां आग्नेयादियागानां †पक्षद्वये प्रयोज्यत्वेन चापरिहार्यक्रमाणामेकाधिकारसंपादकत्वं दृष्टम्। तथा 'ऐन्द्रवायवं गृह्णाति' 'आश्विनं गृह्णाति' इति सोमग्रहणाभ्यासानां समस्तानां क्रमभाविनां च एकप्रधाननिर्वर्तकत्वं [2]दृ[2]ष्टमिति। अतश्च नायं विरोधः—सामस्त्यं क्रमभावित्वं चेति॥

एवं क्रमवर्तिनोऽपि वर्णा एवार्थाभिधायिनो भविष्यन्ति॥

[वर्णानां क्रमेणार्थप्रत्यायकत्वेऽविरोधः]

ननु ग्रा[3]स[3]संस्थादीनां युक्तं समस्तानां क्रमभावित्वम्। यतः कार्यमपि तदीयं तृप्त्यादि क्रमेण निर्वर्त्यमानं दृश्यते। वर्णेभ्यस्तु क्रमेण श्रूयमाणेभ्यः न यावती, तावती अर्थावगतिमात्रा निर्वर्त्यमाना दृश्यते॥

* संस्था—धारणा। प्रकृते तदुपायः॥

† पक्षद्वये—शुक्लपक्षकृष्णपक्षयोः। दर्शयागे त्रयः, पौर्णमास्यां त्रयश्च विहिताः॥

[1] विना त–ग, [2] इ–क, [3] म–घ.

यद्येवमाग्नेयादिभ्यस्तर्हि क्रमेण निर्वर्त्यमानं किं कार्यमुपलभ्यते ? अवान्तरापूर्वमिति ब्रूमः, शब्दप्रामाण्यात्। परमापूर्वनिर्वृत्तिस्तु तेषां सामस्त्ये सति सेत्स्यतीति—उच्यते। *अवान्तरापूर्वनिर्वृत्ताविदानीं क्रमभाविनामाग्नेयावयवभूतक्रियाक्षणानां किमवान्तरं कार्यं, का वा तस्य निर्वृत्तिरुपलभ्यते ?

[वर्णानां क्रमेणार्थबोधनसमर्थनम्]

[1]अपि च †यथाभिमतं यत् कार्यं, तदभिसन्धानेन प्रवृत्तिः। तत् सामस्त्यात्पूर्वं न क्वचिदुपलभ्यते। न[1] ह्यवान्तरापूर्वेण ‡स्वर्गमात्रा काचिदभिनिर्वर्त्यते, शास्त्रार्थस्य तदानीमनिष्पन्नत्वात्। अतः किमवान्तरापूर्वेण कृतेनापि। यत्किंचित्त्ववान्तरापूर्वप्रायं [2]कार्यं व[2]र्णेष्वपि न न दर्शयितुं शक्यते। किं तदिति चेत् — स्वरूपग्रहणं संस्कारो वा भविष्यति॥

तयोः प्रधानकार्यावयवत्वं नास्तीति चेत्—मा भूदवयवत्वम्, तदुपयोगिता तु विद्यत एव। अवयवावयविव्यवहारस्तु अवान्तरपरमापूर्वयोरपि दुरुपपादः। पदानां तु वाक्यार्थप्रतिपत्तिलक्षणप्रधानकार्यावयवभूतपदार्थज्ञानाख्यकार्यनिर्वर्तकत्वमतिस्पष्टमस्त्येवेति न तेष्वेष दोषः§ प्रादुष्यात्॥

---

* आग्नेयादिभिरवान्तरापूर्वनिर्वृत्तिर्वक्तव्या चेत्, आग्नेयाङ्गभूतव्रीह्यवहननादिक्रियाभिः प्रथमं किं कार्यं निर्वर्त्यत इति वक्तव्यम्। आहत्यावान्तरापूर्वनिर्वृत्तिश्चेत्प्रकृतेऽपि समानम्॥

† स्वर्गसाधनत्वेन ज्ञात्वा तत्र प्रवर्तते, न तु अवान्तरापूर्वसाधनत्वेन॥

‡ स्वर्गमात्रा—स्वर्गलेशः॥

§ एष दोषः—अवान्तरापूर्वपरमापूर्वयोर्लेशतोऽपि संबन्धानवगमरूपः॥

---

[1] न–ख, [2] व–च,

वर्णानामपि, गमनक्रियाक्षणानामिव ग्रामप्राप्तौ, ग्रासानामिव तृप्तौ संस्थानामिवामुखीकरणे यद्यपि क्रमोपचीयमानतत्कार्यमात्रसमुन्मेषो नास्ति ; तथापि तदौ[1]पयि[1]कस्योपलब्धिसंस्कारादिकार्यस्य करणात् तत्कार्यावयवस्तावत्कृतो भवतीति न समस्तानां क्रमकारित्वमपहीयते। तत्र पूर्वे वर्णा अतीता अप्युपकरिष्यन्ति*, चरमवर्णस्तु वर्तमान इतीदृश एवायं काल्पनिकः क्रियाक्षणसमूह इव वर्णसमूहोऽर्थप्रत्यायकः ॥

[संकलनाज्ञानस्यापि संभवोपपादनम्]

अथवा क्रमोपलब्धेष्वपि वर्णेषु मानसमनुव्यवसायरूपमखिलवर्णविषयं संकलनाज्ञानं यदुपजायते, तत् अर्थप्रत्यायनाङ्गं भविष्यति। दृश्यते च विनश्वरेष्वपि पदार्थान्तरेषु क्रमानुभूतेषु युगपदनुव्यवसायो मानसः 'शतमाम्राणि भक्षितवान् देवदत्तः' इति। न चायं प्रत्ययो नास्ति, सन्दिग्धः, बाध्यते वा। अनभ्युपगम्यमाने चेदृशि समुच्चयज्ञाने तन्निबन्धना भूयांसो व्यवहारा उत्सीदेयुः ॥

स चायं संकलनाप्रत्ययः स्मर्यमाणानुभूयमानप्राक्तनान्त्यवर्णविषय तया सदसद्वर्णगोचरश्चित्ररूप उपेयते। यदि वाऽन्त्यवर्णेऽपि तिरोहिते भवन्† असद्वर्णगोचर एव चित्राकारः सोऽर्थप्रतीतिहेतुरेक एवेति निरवकाशा व्यस्तसमस्तविकल्पाः ॥

---

* घण्टाताडनादौ दश, एकादशेत्यादि संख्यागणनायां अयमंशः स्पष्टः। उपरितनग्रन्थे अयमंशः व्यक्तः ॥

† स्मर्यमाणानुभूयमानवर्णविषयकत्वकल्पनाक्लेशः अस्मिन् कल्पे नास्ति। आहत्य सर्ववर्णविषयकं एकं मानसिकं ज्ञानमेव भवतु बोधजनकम् ॥

---

[1] पाधि—क.

[क्रमविशिष्टतावद्वर्णविषयकं सङ्कलनाज्ञानम्]

ननु ! संक[1]ल[1]नाप्रत्ययेऽपि यदि ते वर्णाः क्रमेणावभासन्ते, तदसावपि पूर्वोत्पन्नैकैकवर्णबुद्धिर्निर्विशेष एव स्यादिति तदुपारूढा अपि वर्णा नार्थप्रतीतिहेतवो भवेयुः। यदि त्वेकसुमनस्तबकाका[2]रवती[2] स प्रत्ययः, तदा तस्मिन् क्रमानवगमात् विपरीतक्रमा अपि* ते वर्णा अर्थप्रतीतिकारिणः स्युः—उच्यते—विशिष्टानुपूर्वीकवर्णमालाऽनुभवसमनन्तरभावी हि संक[1]ल[1]नाप्रत्ययोऽर्थप्रतीतेर्हेतुः, न स्तबकाकारपरिच्छेदमात्रम्। विपरीतक्रमाशङ्कनं च तदानीं कुतस्त्यम्? स्तबकावभासे तावत् क्रम एव नास्ति। कस्य वैपरीत्यमवैपरीत्यं वा, यदनन्तरजन्माऽयं समुच्चयप्रत्ययः। ताश्च विशिष्टक्रमावभासिन्य एव †पूर्वभाविन्यो वर्णबुद्धय इति कुतो वैपरीत्यविकल्पः? तस्मात् प्रथ[3]मपरिपठन[3]नियतानुपूर्वीकास्ते तदनन्तरभाविसमस्तावभासिसंक[1]ल[1]नाप्रत्ययोपारूढा वर्णा अर्थप्रतीतिकारिणः स्युरिति न दोषः॥

यथा वा पूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितोऽन्त्यवर्ण इति तत्रभवता मीमांसाभाष्यकृतावर्णितं (शा-भा-1-1-5), तथा वर्णानामर्थप्रत्यायकत्वमस्तु॥

[संस्कारस्य गुणत्वं, अर्थप्रतीतिहेतुत्वं च]

ननु ! अत्रोक्तं संस्कारस्यार्थप्रतीतिजनकत्वं न दृष्टपूर्वं, स्मृतावेव तस्य व्यापार इति — किमियं राजाज्ञा — स्मृतिरेव संस्कारेण कर्तव्येति॥

नेयं राजाज्ञा, नयाज्ञात्वेषा। न हि संस्कारो नाम स्वतन्त्रः कोऽपि धर्मो। किन्तु पटुवभ्यासादरप्रत्ययगृहीतेष्वर्थेषु यत् आत्मनः स्मरण-

---

* तावताऽपि तस्य सर्ववर्णविषयकत्वात्॥

† शाब्दबोधात्पूर्वभाविन्यः॥

---

[1] ल्प—च, [2] रावभास—क, [3] मावगम—ख

कारणं, स संस्कारः। सा च स्मृत्यैव कार्येण कल्प्यमाना शक्तिः। न च शक्तिरूपस्य संस्कारस्य शक्त्यन्तरमर्थप्रतीतिजन्मनि संभवति। येनैव कार्येण सा शक्तिः कल्पिता, तदपहाय किं कार्यान्तरं कुर्यात्? स्मरणहेतोश्च संस्कारस्य प्रसवकारणतनुभवः। *अनुभवहेतोस्त्वस्य नूतनचरितस्य संस्कारस्य जन्मनिमित्तमेव नोत्पश्यामः। तस्मान्नासावर्थ प्रतीतिहेतुर्भवति ॥

नैतत्सारम्—वर्णानुभवसंस्कृतमतेः पुंसः अर्थप्रतीतिदर्शनात्। न हि स्मरणशक्तिः संस्कारः। किन्त्वात्मगुणो वासनाख्यः। स च स्मृतिमिवार्थप्रतीतिमपि जनयितु[1]मुत्सहते[1]। सर्वत्र नो दर्शनं प्रमाणम्। स्मरणजननकौशलमपि तस्य तथा दर्शनादवगम्यते। तदिदमनुभवजननमपि ततो दृश्यत एव। वर्णाश्च तदनुभवाश्च व्यतीताः अन्यच्च शब्दतत्त्वं नानुभूयत इति वक्ष्यामः। अस्ति चार्थप्रतीतिः। नासौ निष्करणिका स्यात्। करणव्यतिरेकेण हि साऽनुद्भवन्ती करणमाक्षिपति। यदस्याः करणं, स संस्कार इति स्मृतिरिवार्थप्रतीतिरपि तत्कार्यत्वात्तदनुमापिका भवत्येव ॥

[संस्कारस्यानुभवजनकत्वेऽविरोधः]

यत्तु कुतस्तादृशः †संस्कार उदेतीति—जडप्रश्नोऽयम्, अनुभवहेतुकस्य सुप्रसिद्धत्वात्। तथा चाहुः—'वस्तुधर्मो ह्येषः, यदनुभवः पटीयान् स्मृतिबीजमाधत्ते' इति ॥

ननु स्मृतिबीजमिति यदुच्यते, तत् कथमनुभवबीजं स्यात्?—नैष नियमः—स्मृतेरेव बीजमिति। अनुभवस्तावत् तथाविधमात्मधर्ममाधत्ते।

† अनुभवः—शाब्दबोधात्मकः ॥

* तादृशः—अनुभवजन्यस्सन् अनुभवहेतुः ॥

[1] मर्हति–च.

स *कार्यभेदोऽपि नोत्पत्तौ कारणान्तरं मृगयते। कार्यभेदश्चास्य तथा दर्शनादवगम्यत इत्युक्तम् ॥

[संस्कारस्य स्मृतिमात्रजनकत्वेऽप्यदोषः]

अथवा किमनेन निर्ब[1]न्धेन। न[1] साक्षादर्थप्रतीतिकारी संस्कारः। स्मृतिद्वारेण तां करिष्यति। पूर्ववर्णेषु संस्कारात् स्मरणम्, अन्त्यवर्णे श्रोत्रेन्द्रियादनुभव इत्येवं स्मर्यमाणानुभूयमानवर्णकरणकोऽर्थप्रत्ययः—स्यात्। को दोषः?

ननु अनुभवक्रमाहितसंस्कारसामर्थ्यमनुरुध्यमानाः स्मृतयोऽपि क्रमेणोत्पत्तुमर्हन्ति, न युगपदिति। ततश्च प्राक्तन एव दोषः, सामस्त्याभावादिति—नैष दोषः—नानावर्ण वि[2]षयैः क्रमभाविभिरनुभवैः †क्रमोपचेयात्मा, पुटपाकैरिव कार्तस्वरस्य, एक एवात्मनः संस्कारः तादृगुपाधीयते, येन सर्वानिव पूर्वदृष्टान् वर्णानसौ सकृत् स्मरतीति ॥

संस्कारात् संस्कारोत्पत्तिरलौकिकीति चेत्—नालौकिकी, स्वाध्यायाध्ययने सिद्धत्वात्। उच्चारणक्रियायाः क्षणिकत्वात् तदाहिते संस्कारान्तरकारिणि संस्कारेऽनिष्यमाणेऽन्त्यमुच्चारणं प्रथमोच्चारणान्न विशिष्येतेति। ततः किम्? पुरुषायुषेणापि नानुवाक एवामुखीक्रियेत ॥

[सिद्धान्त एव कल्पनालाघवम्]

ननु! अयमीदृशः प्रकारः एकस्मरणसिद्धये कल्पनीयः, अर्थप्रतीतिहेतुता वा संस्कारस्य कल्पनीयेति सर्वथा चेयमदृष्टकल्पना। अतो न

---

† कार्यविशेषः अनुभवरूपः ॥

* प्रथमं एकवर्णविषयकः; ततः वर्णद्वयविषयः एवमुपचीयमानः ॥

---

[1] न्धनेन—ख, [2] क्रमवि—च.

पश्यामहे तत्र कः संस्कारं प्रति पक्षपातः? कश्च स्फोटं प्रति विद्वेषः? यदेष* कल्प्यते, नैष इति—उक्तमत्र (पुट-129) तेनैव सुगृहीतनाम्ना भाष्यकारेण 'शब्दकल्पनायां सा च, शब्दकल्पना च' इति ॥

[स्फोटवादे कल्पनागौरववर्णनम्]

ननु नास्ति कल्पनाद्वैगुण्यम्। संस्कारो हि यथाप्रसिद्धि स्थित एव। का तत्र कल्पना? न हि वयं स्मरणैककारणत्वं संस्कारधर्ममतिलङ्घितवन्तः, भवन्त इव† ॥

कथं न लङ्घितवन्तो भवन्तः? सर्ववर्णविषयैकस्मरण[1]कारिता‡ भवद्भिरपि कल्पितैव। यैव हि वर्तनी वर्णानामर्थप्रतीतौ, सैव स्फोटव्यक्तावपि। तां च कल्पयित्वा शब्दोऽन्यः कल्पित एवम्। अतश्च-संस्कारस्योभयवादिविदितस्य§ स्मरणकारित्वमुल्लङ्घ्य अर्थप्रत्ययकारित्वं केवल[2]म[2]स्माभिरभिहितम्। भवद्भिस्तु मूलत एवारभ्याभिनवं विश्वमुत्थापितम्—•अपूर्वस्य शब्दस्य तावदस्तित्वं, पुनर्वर्णव्यतिरिक्तत्वं, पुनरवयवशहित्यं कल्पितमिति कथं न कल्पनागुरुत्वम्? तदुक्तम्—(श्लो-वा-स्फोट 90)

---

* एषः—संस्कारः। एषः—स्फोटः ॥

† इदं च संस्कारस्यार्थप्रतीतिहेतुत्वकल्पनपक्षाभिप्रायेण ॥

‡ पूर्वपूर्वसंस्कारस्येति शेषः ॥

§ सिद्धे वस्तुनि अतिरिक्तधर्ममात्रकल्पनमत्र, भवतस्तु धार्मिणोऽपि कल्पनम्। इद सर्वं संस्कारस्यार्थप्रत्ययहेतुत्वपक्षे। स्मृतिहेतुत्वपक्षे त्वस्यापि नावकाशः ॥

• अपूर्वस्य—सूक्ष्मस्य स्फोटाख्यस्य ॥

---

[1] कारणिका—च, [2] मधिकम—च.

'सद्भावव्यतिरेकौ च तथाऽवयववर्जनम् ।
तवाधिकं भवेत्तस्मात् यत्नोऽसावर्थबुद्धिष' इति ॥

[स्फोटवादे अर्थप्रतीत्यनुपपत्तिः]

यत्पुनरवादि—प्रथमवर्णबुद्धिवेलायामेव व्यक्तं स्फोटतत्त्वं उत्तरोत्तर-बुद्धिभिरतिशयिततरप्रत्यय[1]विषयतां[1] नीयते, रत्नतत्त्ववदिति—स एष विषम उपन्यासः—रत्नस्य हि सावयवत्वात् प्रथमप्रत्ययाविषयीकृतसूक्ष्मतरावयवविशेषग्राहिणां उत्तरोत्तर[2]प्रत्य[2]यानामस्ति तत्रावकाशः। स्फोटस्तु वर्णस्वरूपवदनंश इति तत्स्वरूपसर्वस्वमाद्येनैव वर्णेन व्यक्तम्। किमिदानीमन्ये वर्णाः करिष्यन्ति। एकदेशव्यक्तिस्तु निरवयवस्य*, वर्णस्येव न संभवति। यथोक्तम्—(श्लो-वा-स्फोट-10)

'† अल्पीयसाऽपि यत्नेन शब्दमुच्चारितं मतिः ।
यदि वा नैव गृह्णाति वर्णं वा सकलं स्फुटम्' इति ॥

योऽपि द्वितीयो दृष्टान्त उदाहारि—यथा अनुवाकः श्लोको वा थमसंस्थया गृहीतोऽपि [3]संस्था[3]न्तराभ्यासैः स्फुटतरं परिच्छिन्नो भवति तथा स्फोटोऽपि प्रथमवर्णान्तरैरतिशयिताभिव्यक्तिः भविष्यतीति—सोऽपि न सदृशो दृष्टान्तः, श्लोकानुवाकयोरनंशत्वानुपपत्तेः। केचिदवयवा वर्णात्मानः पदात्मानो वा प्रथमायां बुद्धावपरिस्फुरन्तः संस्थाभ्यासलब्धा-

---

* वाक्यस्येत्यध्याहारः ॥

† अल्पीयसा—एकवर्णोच्चारणानुकूलप्रयत्नेनोच्चारितः यदा एको वर्ण तदैव समग्रमपि वाक्यं मतिः गृह्णीयात्, अथवा कदापि वा न गृह्णीयात्, वाक्यस्फोटस्य निरवयवत्वात् ॥

---

[1] तां—ख, [2] विष—क, [3] संस्थाना—ख.

तिशयायां तस्यां प्रकटीभविष्यन्ति। स्फोटस्तु एकवर्ण इव निरंश इति तत्र को बुद्धेरतिशययोगः तस्मादयमपि न संगतो दृष्टान्तः॥

[स्फोटस्य ध्वनिव्यङ्ग्यत्वपक्षनिरासः]

येऽपि च मन्यते—ध्वनिव्यङ्ग्यत्वात् स्फोटस्य न तत्र वर्णविकल्पावसर इति—तेऽपि न सम्यग्दर्शिनः—*पराणु[1]द्य[1] वर्णप्रतीतिं ध्वनिभ्यः शब्दप्रतीतेरनुत्पादात्। अतिद्रुतोच्चि चारयिषयाऽ†नुपलभ्यमानवर्णविभागाच्च शब्दादर्थप्रत्ययाभावात्॥

[वर्णानामसत्यत्वनिरासः]

अथ ध्वनयः शब्दव्यक्तिमादधानाः स्थानकरणानुरोधेनासत्यमेव वर्णभेदमुपदर्शयन्ति, श्यामादिरूपमिव मुखस्य खड्गादय इत्युच्यते—तदप्यसत्—असत्यत्वे निमित्ताभावात्। प्रतीयन्ते हि निर्बाधया बुद्ध्या वर्णाः। तदतिरिक्तस्तु शब्दो न प्रतीयते। यश्च न प्रतीयते, सोऽस्ति; ये च प्रतीयन्ते, ते न सन्तीत्युच्यमाने—शशो नास्ति, विषाणमस्तीति स्यात्। तस्मादयमपि न कल्पनागौरवपरिहारक्षमः पन्थाः। अतः सुष्ठूक्तं शब्दकल्पनायां सा च, शब्दकल्पना च' इति॥

तस्मात् स्फोटप्रतिपत्तौ यः क्रम आस्थेयः, सः अर्थप्रतीतावेवास्थीयतामिति किं तेन स्फोटेन॥

[वर्णानां बुद्धिकल्पितत्वपक्षनिरासः]

अन्ये तु—उपलब्ध्यनन्तरसत्ताकानां वर्णानामर्थप्रत्यायकत्वमाचक्षते—तदिह [2]नेष्य[2]ते, क्षणिकत्वाद्वर्णानां उपलब्धेरूर्ध्वं सत्ताऽनुपपत्तेः।

---

* पराणुद्य—परित्यज्य॥

† उच्चारितस्य वाक्यस्य श्रवणे इति अर्थसिद्धम्॥

---

[1] भ्यः-ख, [2] नाचक्ष-क.

सर्वथा व्युत्पत्त्यनुसारेण वर्णानामर्थप्रत्यायकत्वं तद्यथा पुरा दृष्टं, तथाऽभ्युपगम्यत इति। तदुक्तं—'यावन्तो यादृशाः' इति॥

[वर्णानां प्रत्यायकत्वं अनुभवसिद्धम्]

यत्त्वत्र *प्रतीपमुक्तं—'कियन्तः कीदृशाः' इति—तत्र प्रतीतयः प्रष्टव्याः, न तपस्विनो वयमिति यत्किंचिदेतत्॥

यत्पुनरभ्यधायि (पु.)—क्रमव्यत्यासप्रयुक्ता अपि वर्णा प्रत्यायका भवेयुः। क्रम एव वा स्फोटः स्यात्—इति—तदपि न पेशलम्—क्रमो हि नाम कालभेदः। न च काल एव स्फोटो भवितुमर्हति॥

[स्फोटकल्पकस्यान्यथासिद्धिः]

क्रमोऽपि च न स्वतन्त्रः प्रतिपादकः, पदार्थान्तरवृत्तिर्वा; किन्तु वर्णाश्रित एव। तत्र चोक्तम् (श्लो. वा-1-1-8—श्लो-265-266)—

*द्वये सत्यपि तेनात्र विज्ञेयोऽर्थस्य वाचकः।
वर्णाः किन्नु क्रमोपेताः किन्नु वर्णाश्रयः क्रमः?
क्रमः क्रमवतामङ्गमिति किं युक्तिसाध्यता?
धर्ममात्रमसौ तेषां न वस्त्वन्तरमिष्यते॥

तस्मात् ये यावत्क्रमका यमर्थं प्रत्यायन्तो दृष्टा वर्णाः, ते तत्क्रमका वर्णास्तमर्थं प्रत्याययिष्यन्तीति न स्फोटादर्थाव[1]गतिः। तदेवं कार्यानुमानं, अर्थापत्तिर्वा न स्फोटसिद्धये प्रभवतीति सिद्धम्॥

---

* प्रतीपं—'यावन्तो यादृशाः' इत्यस्य प्रतिकक्ष्यतया॥

* क्रमविशिष्टा वर्णा वाचकाः? अथवा वर्णानां क्रमः वाचकः? इति पक्षद्वये क्रमस्य वर्णाश्रितत्वेनाप्रधानत्वात् प्रथमपक्ष एव साधीयान्॥

---

[1] गतिरिति—ख.

यदप्यभाणि—'शब्दादथ प्रतिपद्यामहे' इति व्यवहारः स्फोटपक्षसाक्षितामालम्बत इति—तदप्यसारम्—वर्णानां वाचकत्वे यथोक्तनीत्या साधिते तत्पक्षेऽपि तथा व्यवहारोपपत्तेः ॥

[वर्णानां वाचकत्वाक्षेपः]

ननु! कथमुपपत्तिः ? संस्कारस्तावत् न शब्दशब्देनोच्यते। न हि तथा लोके प्रसिद्धिः। *संस्कारे च वाचके व्युत्पत्तिरपि दुरुपपादा। परावगतिपूर्विका हि शब्दात् स्वावगतिः। न च परस्थः संस्कारः परस्य प्रतीतिमुपजनयन् ग्रहीतुं शक्यः, परोक्षत्वात् ॥

वर्णेष्वपि शब्दशब्दो वर्तमानः प्रतिवर्णं वा वर्तेत, वर्णसमुदाये वा ? प्रतिवर्णं वर्तमाने च [1]शब्दश[1]ब्दे न शब्दादर्थप्रतिपत्तिः स्यात्; एकस्य वर्णस्य वाचकत्वायोगात्। समुदाये तु न वर्तितुमर्हति शब्दशब्दः, जातिशब्दत्वात्। द्विवचनबहुवचनान्तव्यक्तिशब्दप्रयोगे हि तस्मात्सामानाधिकरण्येन न जातिशब्द एकवचनान्तः प्रयुज्यते। न हि भवति 'देवदत्तयज्ञदत्तौ पुरुषः' इति, 'धवखदिरपलाशा वृक्षः' इति—तथा 'गकारौकार विसर्जनीयाः शब्दः' इत्यपि न ॥

'वनं वृक्षाः' इति वनशब्दवत् तर्हि समुदायवाची भविष्यति शब्दशब्दः, न जातिशब्दवत्—इति चेत्—न—तत्र समुदायव्यतिरेकनिर्देशदर्शनात्—'आम्राणां वनम्' 'कपित्थानां वनम्' इति। न चैवमिह व्यतिरेकनिर्देशोऽस्ति—'गकारादीनां शब्दः' इत्यदर्शनात् ॥

अथ ब्रूयात्—'आम्रादयो वनम्' इत्यभेदेनापि वनशब्दः प्रयुज्यते। तथेहापि 'गकारादयः [2]शब्दः[2]' इति प्र[3]योक्ष्यते[3]—एतदपि नास्ति—वनादौ

* शब्दानां नष्टत्वात्, तत्संस्काराणामेव वाचकत्वं सिद्धं भवति ॥

[1] श–ख, [2] शब्दाः–च, [3] युज्यन्ते–च.

भेदव्यपदेशवशेन प्रतिव्यक्ति चाप्रयोगे, सिद्धे समुदायशब्दत्वे, [1]समुदाय-स[1]मुदायिनोरभेदोपचारात् 'आम्रादयो वनम्' इति युज्यते प्रयोक्तुम्। इह तु 'गकारादीनां शब्दः' इति न कदाचिदपि व्यतिरेकनिर्देशो दृश्यत इति समुदायशब्दत्वमघटमानम्। तत्सर्वथा वर्णशब्दवादिनामनुपपन्नोऽयं व्यपदेशः 'शब्दादर्थं प्रतिपद्यामहे' इति ॥

[वर्णानां वाचकत्वसमर्थनम्]

उच्यते—किमनेनोपपन्नेनानुपपन्नेन वा कृत्यम्। यद्ययमुपपद्यते, ततः किम्? अथापि नोपपद्यते, ततोऽपि किम्? न हि लोकव्यपदेश-निबन्धना वस्तुस्थितिर्भवति* ॥

ननु! शास्त्रकारा अप्येवमेव व्यवहरन्ति—'भावमाख्यातेनाचष्टे' †इति—न शास्त्रकारव्यवहारा[2]दप्य[2]प्रामाणिकोऽर्थः शक्यतेऽभ्युपगन्तुम्। कतरच्चेदं प्रमाणं—लोकव्यपदेशो नाम। अनुमानं तावत् प्रतिक्षिप्तम्। प्रत्यक्षमपि प्रतिक्षेप्स्यते। न चान्यत् स्फोटसिद्धौ प्रमाणं क्रमते। तदस्थानेऽयं लोकव्यपदेशनिरूपणेन स्फोटाटोपः ॥

[वर्णानामेव अर्थप्रत्यायकत्वं अनुभवानुगुणम्]

न चात्यन्तमसङ्गतोऽयं वर्णपक्षे लौकिको व्यपदेशः। पूर्ववर्ण-जनितसंस्कारसहिते तावदन्त्यवर्णे वाचके सुसङ्गत एवायं व्यपदेशः, तस्य शब्दत्वात्, एकत्वाच्च ॥

---

* किन्तु प्रमाणाधीनेति शेषः ॥

† भवत्पक्षे हि 'संस्कारेणाचष्टे' इति स्यात् ॥

---

[1] स–ख, [2] द–क.

संकलनाप्रत्ययोपारूढवर्णवाचकत्वपक्षेऽपि न दोषः। न हि भेदशब्द-सहित एष शब्दशब्दः प्रयुज्यते—'गकारादिभ्यश्शब्दादर्थं प्रतिपद्याम[1]हे' इति[1]। केवलस्तु जातिशब्द एकवचनान्तो बहुष्वपि वर्णेषु न विरुद्धः॥

किंच स्फोटपक्षे सुतरामनुपपन्नोऽयं व्यपदेशः 'शब्दात्' इति, प्रातिपदिकार्थस्याभावात्। न हि वर्णवत् स्फोटे शब्दश'ब्दं' प्रयुंजानो दृश्यते व्यवहर्तृजनः॥

[स्फोटस्य शब्दरूपत्वमपि न प्रामाणिकम्]

अर्थप्रतिपत्तिहेतुत्वं शब्दलक्षणमसाधु; धूमादिभिर्व्यभिचारात्। अथापि प्रक्रमपर्यालोचनया श्रोत्रग्राह्यत्वविशिष्टमर्थप्रतिपत्तिहेतुत्वं शब्द-लक्षणमभिधीयते; तदिदं स्फोटं प्रति न सिद्धम्; तस्य श्रोत्रप्रत्ययविषय-त्वाभावात्। श्रोत्रग्राह्यत्वमेव च तदितरव्ययवच्छेदक्षममिति तदेव युक्तं किमुभयोपादानेन? श्रोत्रग्राह्यत्वं च वर्णेष्वेव नार्थान्तरस्येति वर्णा एव शब्दाः। तदुक्तम्—(श्लो-वा-स्फोट–9)

'परस्परानपेक्षाश्च श्रौत्रबुद्ध्या स्वरूपतः।
वर्णा एवावसीयन्ते न पूर्वापरवस्तुनी'* इति॥

[शब्दलक्षणपरिष्कारः]

श्रौत्रग्राह्यत्वं शब्दलक्षणं †सत्तादावप्यस्तीति चेत्—न—श्रोत्रेणैवे-त्यवधारणस्य विवक्षितत्वात्॥

---

* शब्दहेतुः, तत्कार्याणि वा श्रौत्रबुद्ध्या न विषयीक्रियन्ते॥

† सत्ता—शब्दगतसत्तादिः॥

---

[1] हे–ख.

श्रोत्रमनोभ्यां ग्रहणादसिद्धमवधारणमिति चेत्—न—*[1]समानजातीयव्यवच्छेदार्थत्वादवधारणस्य चक्षु[1]रादीन्येव तेन व्यवच्छेद्यन्ते, न मनः ॥

तथापि शब्दत्वे व्यभिचार इति चेत्—न—जातिमत्त्वे सतीति प्रक्रमलभ्यविशेषणापेक्षणात्। स्तनयित्नुनादप्रभृतिभिरपि न व्यभिचारः, तेषां शब्दत्वाभ्युपगमात्†। तदुक्तं भाष्यकृता–'द्विविधश्चायं शब्दः—वर्णात्मा ध्वनिमात्रश्च' (न्य-भा-2-2-40) इति ॥

[परोक्तं शब्दलक्षणं न सुष्ठु]

अर्थप्रत्यायकत्वं तु न लक्षणमित्युक्तम्, अगृहीतसंबन्धे वर्णात्मन्यपि शब्दे तदभावेनाशब्दत्वप्रसङ्गात्। कालान्तरेण संबन्धबुद्धौ सत्यां च तस्यैव शब्दत्वमिति अव्यवस्थितमिदं लक्षणम् ॥

यदपि शब्दस्वरूपनिरूपणप्रसङ्गेन तदभिधेयानां जातिगुणक्रियादीनां शब्दताऽऽशङ्कनं, तत्परिहरणं च—तदपि किमाशयमिति न विद्मः—तेषामतिविभक्तरूपग्रहणात् ॥

अतः श्रोत्रग्राह्यस्य शब्दत्वात् स्फोटस्य च श्रोत्रग्राह्यत्वाभावात् वर्णवादिनामेव— 'शब्दादर्थं प्रतिपद्यामहे' इत्यनुकूलो लोकव्यपदेशः, न स्फोटवादिनामिति स्थितम् ॥

[स्फोटस्य श्रोत्रग्राह्यत्वाभावः]

कथं पुनः श्रोत्रग्रहणत्वं स्फोटस्य न मृष्यते? यावता पदं, वाक्यमिति श्रोत्रकरणकमेकाकारं ज्ञानं प्रत्यात्मवेदनीयमस्ति : न चास्य वर्णा

* समानजातीयत्वं बहिरिन्द्रियत्वेन ॥

† मीमांसकैस्तु ध्वनेः वायुधर्मत्वमेव स्वीकृतम् ॥

1 चक्षु–ख.

आलम्बनीभवेयुरित्युक्तम् । न युक्तमुक्तम्—इह हि शाबलेयादौ प्रतिपिण्डं गौरिति बुद्धिरुपजायमाना सकलपिण्डसाधारणं रूपं विषयीकरोतीति गोत्वसामान्यं तदिष्यते । एवं यदि प्रतिवर्णं* पदं पदमिति, वाक्यं वाक्यमिति मतिरुपजायेत, जातिवत्, तर्हि पदं वाक्यं च सर्ववर्णवृत्ति किमपि रूपम[1]व[1]गच्छेम, न त्वेवमस्ति प्रतीतिः । यथा च तन्त्वाद्यवयवपरिघट्टितपटादिकार्यविषयमाद्यनयनसन्निपातसमय एव भेदग्रहरहितमवयविज्ञानमुदेति, तथा क्रमसमुच्चरदेकैकवर्णस्वरूपोपग्रहनिरपेक्षं यदि पदमिति, वाक्यमिति ज्ञानं भवेत्, तत् पदादिकमवयविनमिव पदं वाक्यमेकैकरूपमनुमन्येमहि, न त्वेवमस्ति । न हि तन्तुभिरिव पटः, वीरणैरिव कटः, वर्णैः पदमारभ्यते ॥

[वर्णानां स्वत एव भिन्नत्वम्]

यत्तु गौर्गौरित्येवंज्ञानमभेदग्राहि दृश्यते—तदेकानुपाधेः । भिन्नानुपश्लेषे तु देवदत्त इत्यादौ नानाक्षरग्रहणमेव विलम्बितमनुभूयते । न चैवं पटादिबुद्धिषु तदवयवाः कदाचित् विच्छेदेनावभासन्ते । तस्मान्नावयवीव, जातिरिव वा पदं वाक्यमभिन्नमवभासते ॥

[स्फोटस्य सामान्यरूपत्वनिरासः]

ननु च याऽसौ शब्दशब्दात् बुद्धिः, सैवेयं स्फोटबुद्धिः ॥

किमिदानीम् ?, यदेव †शब्दत्वसामान्यं, स एव स्फोटः ?

---

* न हि प्रत्येकं वर्णेषु पदत्वस्य वाक्यत्वस्य वा प्रतिसन्धानं कस्यापि भवति ॥

† 'शब्दः' इति शब्दः शब्दसामान्यमाचष्टे, तदेव किलशब्दत्वम् ॥

---

[1] भ्युप–ख.

मैवम्—स्फोट एवासौ न शब्दत्वं सामान्यं तत्। सामान्यं हि तदुच्यते, यत्रैकव्यक्तिदर्शने व्यक्त्यन्तरानुसन्धानम्, शाबलेयग्रहणे बाहुलेयस्येव। इहतु न गकारग्रहणे न वकारानुसन्धानमिति नेदं सामान्यम्। एकरूपस्त्वयं प्रतिभासः शब्दतत्त्वविषय एव। शब्दतत्त्वं च स्फोट इत्युच्यते॥

[शब्दत्वं न स्फोटरूपम्]

आ! ज्ञातम्—अमुनैव हि भयेन *कैश्चित् स्फोटशङ्किभिः शब्दत्वसामान्यमपह्नुतम्। अस्थान एव त्वयं संत्रासः। न हि शब्दत्वं स्फोटः। प्रतिवर्णं हि शब्दः शब्द इति बुद्धिरस्ति, न च वर्णस्फोटः। तदिदं शब्दत्वसामान्यमेव शब्दबुद्धेरालम्बनम्, न स्फोटः॥

सामान्यसिद्धौ तु व्यक्त्यन्तरानुसन्धानमकारणमिति प्रागेव निर्णीतम्। तस्मान्नशब्दबुद्धावपि स्फोटोऽवभासते, पदवाक्यबुद्धा विवेति॥

[2]एकश्च[2] सत्यमाह यदियमेककार्यकारित्वनिबन्धना, वनपृतनादिबुद्धिसमानयोगक्षेमैव पदवाक्यबुद्धिरिति। न च जात्यादिबुद्धि[3]वद्[3]समाश्वासः, वैलक्षण्यस्य दर्शितत्वात्॥

[पदवाक्यादिष्वेकत्वबुद्धेरुपपादनम्]

यदपि—एककार्यकारित्वनिबन्धनायामभेदबुद्धौ इतरेतराश्रयपरिचोदनं—एकार्थप्रतीतिपूर्विका पदवाक्यबुद्धिः, पदवाक्यबुद्धिपूर्विका चेकार्थ-

---

* प्राभाकरैः॥

---

[1] सत्त्व—ख।

प्रतीतिरिति (पु· 140) तदपि न सम्यक्—स्मर्यमाणानुभूयमानवर्णजनि[1]तै वेय[1]मर्थप्रतीतिरित्यवोचाम, नाभिन्न*पदपरिच्छेदपूर्विकेति कुत इतरेतराश्रयत्वम् ?

[बुद्धेरेकत्वानेकत्वनिदानम्]

ब्रूयात्—पदवाक्ययोरेकत्वमन्तरेण कथं पदवाक्यार्थप्रतीतिरेकरूपा भवेदिति—सोऽयमतीव मुग्धालापः—प्रतीतिभेदाभेदौ हि विषयभेदाभेदावनुरुध्येते, नोपायभेदाभेदौ। भिन्नैरपि लोचनालोकान्तःकरणप्रभृतिभिरुपायैरभिन्नार्थग्राहिणी बुद्धिरुपजन्यत एव†। तदिह पदार्थबुद्धेरेकात्वात् पदार्थ एको भवतु, योऽस्या विषयः। न त्वेकं ‡पदं, यत् कारणमिति। वाक्यार्थबुद्धेरप्येकत्वात् एको वाक्यार्थो भवतु, न त्वेकं वाक्यम्। वर्गीकरणकारणं क्रमभाविनां बहूनां वर्णानामेतत् भवति, यत् एकार्थतिपादकत्वं, न त्वभेदमेव पदवाक्ययोर्गमयतीति॥

[शब्दार्थयोरभेदासंभवः]

विप्रलब्धा एव च वैयाकरणाः पदवाक्ययोरप्यभेदं मन्यन्ते किल §शब्दादनन्यभूत एव शब्दार्थ इति—स पुनरेषां व्यामो[1]ह एव[1], तद्भेदस्य दृढप्रमाणसिद्धत्वात्। शब्दाध्यासस्तु प्रतीतिविरुद्धत्वेन नेष्यते—इत्यलं तत्कथया। तस्मात् प्रत्यक्षगम्योऽपि न स्फोट इति सिद्धम्॥

---

* अभिन्नं—अखण्डम्॥

† एवं एकेनैव चक्षुषा घटोऽपि गृह्यते, पटोऽपि गृह्यते॥

‡ एकत्वं अखण्डत्वम्॥

§ शब्दार्थयोरविनाभावात्॥

---

[1] तेय—ख [2] हः—ख,

[बुद्धेरैक्येऽपि पदादेः नैक्यम्]

ननु ! अभिन्नत्वाद्वाक्यार्थबुद्धेः विषयभेदाभेदानुवृत्तित्वाच्च बुद्धि[1]-भेदाभेदयोः अभिन्नो वाक्यार्थः स्यात्—बाढम्—अभिन्नः, न त्वनवयवः; घटादेरभिन्नस्यापि सावयत्वात् ॥

[शब्दानां सांशत्वनिरूपणम्]

यत्तु निरवयत्वमुच्यते—तदतीव संविदपरामर्शकौशलशून्यं व्याहृतम्—

अंशास्सन्ति न सन्तीति चिन्ताऽत्यन्तमसङ्गता ।
निरंशस्त्वस्ति नास्तीति युक्तं चिन्तयितुं सताम् * ॥

पदतदर्थभेदस्य प्रतिवाक्यं विस्पष्टमाभासमानत्वात् अनुपगृह्यमाणावयवविभागयोश्च वाक्यवाक्यार्थयोरनवभासमानत्वात् ॥

[पदवाक्ययोस्सांशत्वं न भ्रमसिद्धम्]

अस्त्ववयवप्रतीतिः सा तु भ्रान्तेति चेत्—न—बाधकाभावात् । भ्रान्तेश्च बीजं किमपि वक्तव्यम् । सादृश्यमिति चेत् ; कस्य केनेति न विद्मः । यदि हि क्वचिन्मुख्या अवयवाः प्रसिद्धा भवेयुः, तत्सादृश्यात् इतरत्र तदभावेऽपि भ्रम इति गम्येत—न त्वेवमस्ति—सर्ववाक्यानामप्यप्रमाणत्वात्† । नरसिंहेऽपि नरावयवाः सिंहावयवाश्च पृथक्पृथक् प्रत्यभिज्ञायन्ते । तद्वदिहाप्यभ्युपगम्यमाने नूनं क्वचिद्वाक्ये सत्यत्वमवयवानामेषितव्यम् ॥

---

* सावयवत्वं प्रत्यक्षसिद्धम् । निरंशत्वं तु युक्तिसिद्धम् । तत्र तु विप्रतिपत्तिः स्यात् । अतः निरंशत्वं कथमित्येव विचारणीयम् ॥

† स्वन्मत इति शेषः ॥

---

[1] द्वय–ख.

[चित्रादीनामपि सांशत्वम्]

चित्रेऽपि हरितालसिन्दूरादिरूपं, पानके *त्वगेलादिरसः, ग्रामरागेऽपि षड्जर्षभगान्धारादिस्वरजातं पृथगवगतमिति न ते निर्भागदृष्टान्ताः। चित्रादिबुद्धयस्तर्हि दृष्टान्ता इति चेत् — बाढम् — वाक्यार्थबुद्धिरपि निर्भागेष्यत एवास्माभिः, बुद्धीनां निरंशत्वेन सर्वासामनवयवत्वात्। बुद्धिविषयीकृतस्त्वर्थो दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सावयव एव। तस्मान्न निर्भागौ वाक्यवाक्यार्थाविति युक्तम् ॥

[पदशक्तिग्रहोऽपि वृद्धव्यवहारादेव]

यदप्यभ्यधायि—वृद्धव्यवहारतः संबन्धबुद्धिः वा[1]क्यवाक्या[1]र्थयोरेव, न पदतदर्थयोः ; पदेन व्यवहाराभावादिति — तदप्यसाधु — वाक्यादपि व्युत्पत्तिर्भवन्ती पदार्थपर्यन्ता भवति†। एवं हि पदतदर्थसंस्कृतमतेरभिनवविरचितादपि वाक्यात् वाक्यार्थप्रतीतिरुपपत्स्यते। तदावापोद्वाप[2]चक्र[2]वैचित्र्येण वाक्यानामानन्त्यात् अशक्या प्रतिवाक्यं व्युत्पत्तिः‡। सापि नापेक्षिष्यते। इतरथा हि साऽवश्यमपेक्ष्येत ॥

[पदानामपि प्रयोगार्हत्वम्]

यत्तु—केवलं पदं न प्रयुज्यत इति तदसत्यमिति—तदप्यसत्—महावाक्यस्थाने अवान्तरवाक्यं न प्रयुज्यत इति तदप्यसत्यं स्यात्। स्वार्थे तत्प्रयुज्यत इति चेत्—पदमपि स्वार्थे क्वचित् प्रयुज्यत एव ; यत्र पदा-

---

* 'त्वक्' परिकरसुगन्धद्रव्यम् ॥

† वाक्यार्थस्याखण्डस्य खण्डिततत्त्वादिति हेतुः ॥

‡ वाक्यार्थस्य पदार्थातिरिक्तत्वे, अखण्डत्वे च वाक्यशक्तिग्रहः अशक्य एव ॥

---

[1] क्या—ख, [2] परतन्त्र—ख.

न्तराणामर्थोऽर्थप्रकरणादिना लभ्यते, तत्र यावदप्राप्तं तावत्पदमेव केवलं उच्चारयन्ति। ग्रन्थग्रहणावसरेषु च स्वरूपावधारणमपि फलवद्वर्णानाम्। मा वा फलवत्त्वं पदवर्णानां भूत्—तथापि रथावयवानामिव रथकार्येऽव्यपर्याप्तशक्तीनामपि* स्वरूपसत्त्वमनिवार्यम्। कार्यान्तराय रथात् रथावयवाः प्रभवन्तीति चेत्—पदवर्णा अपि कार्यान्तरे प्रभविष्यन्ति। रथ कार्यैकदेशमात्रां कामपि रथावयवाः कुर्वन्तीति यद्युच्येत—पदान्यपि—वाक्यकार्यैकदेशं कमपि कुर्वन्त्येव। वर्णा अपि केचिदर्थवन्तो भवन्त्येव। तस्मान्नासन्तः पदवर्णाः ॥

[वर्णानां सावयवत्वप्रसङ्गपरिहारः]

यत्पुनरवादि—वाक्यस्येव पदानि, पदानामिव वर्णाः, वर्णानामप्यवयवान्तराणि स्युरिति—तदिदमपूर्वं पाण्डित्यम्। न हि घटाः सावयवा इति परमाणुभिरपि सावयवैर्भवितव्यम्। [1]परमाणवो वा निरवयवा इति घटैरपि निरवयवैर्भवितव्यम्। उप[1]लब्ध्यनुपलब्धी हि वस्तूनां व्यवस्थापिके। यद्यथोपलभ्यते, तत्तथा भवति। यद्य था नोपलभ्यते, तत्तथा न भवति। वाक्यपदयोश्च भागा उपलभ्यन्ते, न वर्णानाम्। तथा ह्युक्तमेतत् (श्लो॰ वा. स्फोट-10)—

'अल्पीयसाऽपि यत्नेन शब्दमुच्चारितं मतिः।
यदि वा नैव गृह्णाति वर्णं वा सकलं स्फुटम्' इति॥

तस्मात् बालिशचोदितमिदं—वर्णस्याप्यवयवा भवन्तु, पदवाक्ययोरपि वा मा भूवन्निति॥

---

* प्रत्येकमिति शेषः॥

---

[1] उप—ख.

[पदवाक्ययोस्सावयवत्वे युक्त्यन्तरम्]

इतश्च सावयवौ वाक्यवाक्यार्थौ, *पदोपजननापायाभ्यां तदर्थोपजननापायदर्शनात्। अनयैव युक्त्या पदभागा अपि प्रकृतिप्रत्ययादयः तात्त्विका इत्यवगन्तव्याः, न कल्पनामात्रप्रतिष्ठाः। वृक्षं, वृक्षेणेत्यत्र प्रकृत्यर्थानुगमे प्रत्ययार्थो भिद्यते। वृक्षं, घटमिति प्रत्ययार्थानुगमे प्रकृत्यर्थो भिद्यते। तत्र योऽर्थो यं शब्दमनुगच्छति, स तस्यार्थ इत्यवसीयते। तत्कथमसत्या भागाः ?

[वर्णानुगममात्रं नार्थानुगमहेतुः]

यत्पुनः—कूपसूपयूपादौ सत्यपि वर्णानुगमेऽर्थानुगमो न दृश्यते। तेन चाकारणमर्थप्रतीतेर्वर्णानुगम इत्युक्तम् — तदयुक्तम् — यतो †नान्वयव्यतिरेकाभ्या[1]मनु[1]त्पन्ना प्रतीतिरुत्पाद्यते, येन कूपादौ तदुत्पादनमाशङ्क्येत। प्रसिद्धायां तु प्रतिपत्तौ वाचकभागेयत्तानियमपरिच्छेदेऽनयोर्व्यापारः। न चैकत्र वर्णानुग[2]माद[2]र्थानुगमो दृष्ट इत्यन्यत्रादृश्यमानोऽपि हठादापादयितुं युक्तः॥

रेणुपटलानुगतपिपीलिकापङ्क्तिद्वारकव्यभिचारोद्भावनमपि न पेशलम्—पांसुपटलविकलपिपीलिकापङ्क्तिदर्शनेन तस्याः तत्प्रतीतिकारित्वाभावनिश्चयात्‡। करिकरभतुरगप्रभृतीनां तु प्रत्येकं व्यभिचारेऽपि बहुप्राणिरूपसामान्यानपायात् तत्का[3]रण[3]मेव धूलीपटलमवगम्यते॥

---

* पदोपजननापायौ—पदेन साकमन्वयव्यतिरेकौ॥

† अन्वयव्यतिरेकौ हि ज्ञापकौ। न तु कारकौ। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां नोत्पद्यत इत्यन्वयः॥

‡ अन्यथा करितुरगादीनामपि तद्धेतुत्वं न स्यादित्यर्थः॥

---

[1] गु–क, [2] मे–अ·ख मात्दा–घ, [3] यं–घ.

[अश्वकर्णादिपदानां गमनिकाप्रदर्शनम्]

यदपि—अश्वकर्णादौ अवयवार्थलोपात् अन्यत्राप्येवमिति कथितम्—तदपि न चतुरश्रम्—अश्वकर्णशब्दो हि *क्वचिदर्थप्रकरणवशात् न्यग्भवदवयवशक्तितया तिरस्कृतावयवार्थवस्त्वन्तरव्यक्तौ न सर्वात्मनाऽवयवार्थाभावः ; व्यस्तत्वेन सामस्त्येन वा पुनः प्रयोगान्तरे तदर्थसंप्रत्ययदर्शनात्। 'अश्वमारोह' 'कर्णे कुण्डलं' इति व्यस्तयोः प्रयोगः। तुरगश्रोत्रे तु प्रतिपिपादयिषिते 'अश्वकर्णः' इति समस्तप्रयोगोऽपि तदर्थापरित्यागी दृश्यते इति न सर्वात्मना निरर्थका भागाः ॥

[प्रकृतिप्रत्ययादिनिर्णयोपायः]

यत्पुनः अन्वाख्यानविसंवादात् प्रकृतिप्रत्ययविभागनियमो नावकल्पत इति—एतदपि न युक्तम्—आप्ततरोक्तीनां प्रामाण्यात्। त्रिमुनिव्याकरणमिति पाणिनिमतमेव हि प्रकृतिप्रत्ययविभा[1]गं अ[1]वितथं प्रत्येष्यामः। कियत्यपि चांशे प्रायेण सर्वेषामन्वाख्यातॄणामविवादः। विकरणादिविसंवादमात्रं त्वकिंचित्करम्। अतः पारमार्थिकत्वात् प्रकृतिप्रत्ययांशयोः न कल्पनामात्रेण पृथक्करणम् ॥

[पदविभागव्यवस्थोपायः]

यदप्यवर्णि—वर्णसामान्यात् [2]पदवि[1]भागज्ञानं दुर्घटं—'कालेनदन्तिनागाः' इति—तदप्यसारम्—स्वरस्मरणादीनां पदभेदावगमोपायानां संभवात्। '†सरामः' इत्याख्यातस्य अन्यत् स्वरादिरूपम्, नाम्नोऽन्यत्।

---

* ओषधिविशेषेऽपि अश्वकर्णसादृश्यादेव तत्प्रयोग इति न सर्वथाऽर्थशून्यत्वम् ॥

† सृगतौ—इतिधातोः उत्तमपुरुषबहुवचने आख्यानस्यान्तोदात्तत्वम्। बहुव्रीहित्वे आद्युदात्तत्वम्। अन्यत्र उदात्तत्वम् ॥

---

[1] गं–क, [2] अपि–ख.

नामत्वेऽपि 'स' इति 'राम' इति च द्वे पदे। तयोरन्यद्रूपम्। सह रामेण वर्तत इत्येकपदेऽपि अन्यद्रूपमित्यभियोगविशेषवतां सर्वं सुभगमिति नाशक्यः पदविभागपरिच्छेदः ॥

[वर्णविकृतावपि प्रत्यभिज्ञानसंभवः]

यदपि—'दध्यत्र' 'मध्वत्र' इति तथाविधपदरूपादर्शनेऽपि तदर्थसंप्रत्यय इत्युक्तम्—सोऽपि न दोषः—यतः ते एवैते पदे ईषद्विकृते, तत्प्रत्यभिज्ञानाच्चेति केचित् ॥

अथवा *इगन्तदधिमधुपदवत् यणन्तयोरपि विषयान्तरे साधुत्वात्, तथैव तद्विधात् व्युत्प[1]त्ते[1]: यणन्ते अपि पदे अर्थप्रतिपादके भविष्यत इत्यलमेवंप्रायैः कदाशाव्या[2]हृ[2]तैः ॥

[पदानामसत्यत्वानुपपत्तिः]

अपि च पदानामसत्यत्वे किमर्थं एष तद्व्युत्पत्तौ इयान् प्रयत्नो वृद्धैराधीयते ?

असत्यमपि सत्योपायतां प्रतिपद्यत इति चेत्, न —अदृष्टत्वात्—अलिकाहिदंशादयः सत्यमूर्छाहेतवो येऽत्रोदाहृताः, ते तथा न भवन्ति, विषाशङ्काया अपि तत्कार्यहेतुत्वात्। शङ्का हि नाम बुद्धिः। बुद्धिश्च न न कारणम्। न चासती बुद्धिः ॥

[असत्यात्सत्यप्रतिपत्तिनिराकरणम्]

यदपि लिप्यक्षराणामसत्यानां सत्यार्थप्रतिपादकत्वमुच्यते—तदप्यनभिज्ञभाषितम्—रेखास्तावत् स्वरूपतः सत्याः। ताश्च †खण्डिकोपा-

---

*

† खण्डिका—वेदभागः, अनुवाकवत् ॥

---

[1] त्तु–ख, [2] हृ–क.

ध्य.योपदेशसंस्कृतमतेः वर्णानुमापिका भवन्ति। तथा संबन्धग्रहणात् रेखानुमितेभ्यश्च वर्णेभ्यः अर्थप्रतिपत्तिरिति नासत्यास्सत्योपायाः ॥

'अयं गकारः'* इति तु सामानाधिकरण्यभ्रमः लिङ्गलिङ्गिनोरभेदोपचारात्। यथा प्रस्थमिताः सक्तवः प्रस्थशब्देनोच्यन्ते, तथा रेखातोऽपि गकारानुमानात् रेखैव गकार इत्युच्यते। एवमनिष्यमाणे लिप्यनभिज्ञस्यापि ततोऽर्थप्रतिपत्तिः स्यात्, रेखानामसत्यवर्णानां विद्यमानत्वात्। न चेवमस्ति। तस्मात् वर्णानुमानपुरस्सरैव रेखाभ्योऽर्थावगतिः। अभ्यस्तत्वाद्विषयस्य, सक्ष्मत्वाच्च कालस्य क्रमो न लक्ष्यते, न त्वन्यथा ततोऽवगतिः। तस्मात् पारमार्थिकत्वात् पदतदर्थानां न निरवयवौ वाक्यवाक्यार्थाविति स्थितम् ॥

यत्पुनः वाक्यभागपदवर्णापह्नववर्त्मना शब्दब्र[1]ह्मैवाद्वयमुप[1]दर्शयितुमुपक्रम्यते—तत्र पुरस्तात् सविस्तरं समाधिमभिधास्यामः ॥

[वाचस्त्रैविध्यतात्पर्यम्]

यत्पुनरवादि वाचस्त्रैविध्यं—तदपि नानमन्यन्ते। एकैव वैखरी वाग्वागिति प्रसिद्धा हि ॥

अन्तस्संजल्पो वर्ण्यते मध्यमा वाक्
सेयं बुद्ध्यात्मा नैष वाचः प्रभेदः।
बुद्धिर्वाच्यं वाचकं चोल्लिखन्ती†
रूपं नात्मीयं बोधभावं जहाति ॥

---

* रेखायामिति शेषः ॥

† उल्लिखन्ती बुद्धिः इत्यन्वयः ॥

---

[1] ह्म उ–क.

पश्यन्तीति तु निर्विकल्पकमतेर्नामान्तरं कल्पितं ।
विज्ञानस्य हि न प्रकाशवपुषः वाग्रूपता शाश्वती ।
*जातेऽस्मिन् विषयावभासिनि ततः स्याद्वाऽवमर्शो गिरः
न स्याद्वापि न जातु वाग्विरहितो बोधो† जडत्वं स्पृशेत् ॥

[स्फोटवादोपसंहारः]

तदास्तामियं '[1]शब्दब्रह्म'चर्चा । प्रकृतमनुसरामः ॥

इति ‡विततया वर्णा एते धिया विषयीकृताः
दधति पदतां वाक्यत्वं वा त एव च वाचकाः ।
न च तदप[2]रः स्फोटः[3] श्रोत्रे विभात्यवबोधने
न च §विधिहतो वाच्ये बुद्धिं विधातुमसौ क्षमः ॥

— इति स्फोटनिराकरणम् —

---

* विषयप्रकाशके ज्ञाने जाते, तत्र शब्दस्य परामर्शः स्यात् न वा न तत्र निर्बन्धः । परन्तु शब्दाविषयकत्वमात्रात् विषयाविषयकत्वं न भवेत् । शब्दानुविद्धा प्रतीतिः स्यादेव ॥

† जडत्वं—घटादिवन्निर्विषयत्वम् ॥

‡ विततया—एवं विस्तरेण प्रतिपादितया रीत्या वर्णाः धिया विषयीकृताः पदतां, वाक्यतां वा दधति । न त्वतिरिक्तं पदं वाक्यं वा । 'कृताम्' इति पाठे तत् पदतामित्यादेर्विशेषणम् ॥

§ विधिहतः—दुर्भगः । असौ—स्फोटः ॥

---

[1] ब्र-ख, [2] रे वर्णा-क.

— वाक्यार्थबोधविचारः —

[पदार्थानां वाक्यार्थबोधजनकत्वपक्षः]

एवं स्फोटे प्रतिहते, वर्णे[1]षु वाचकेषु[1] स्थितेषु कश्चिदाह—बाढं वर्णेभ्यः पदार्थप्रतीतिरस्तु। वाक्यार्थप्रतीतौ न तेषां सामर्थ्यम् ॥

कुतस्तर्हि वाक्यार्थावगतिः ? पदार्थेभ्य इत्याह ॥

तथा च वर्णानां पदार्थप्रतिपत्तौ चरितार्थत्वात् न वाक्यार्थे सामर्थ्यम्। अपरिम्लानसामर्थ्यास्तु पदार्था आसते। ते वाक्यार्थबुद्धेर्विधातारः ॥

*अर्थापत्त्या हि वर्णानां कार्येषु शक्तयः कल्प्यन्ते। तत्र पदार्थबुद्धेरन्यथानुपपन्नत्वात् यथोक्तनीत्या वर्णानां तत्प्रतिपादने शक्तिरवगम्यते। वाक्यार्थप्रतीतिः पुनरन्यथाऽप्युपपद्यमाना [2]न तत्र[2] तेषां शक्तिमुपकल्पयितुमर्हति ॥

[वर्णानां वाक्यार्थबोधजनकत्वासंभवः]

किंच किमेकमेव संस्कारमादधाना वर्णाः पदार्थं वाक्यार्थं च बोधयन्ति, भिन्नं वा ? तत्र च—

एकयैव हि संस्कृत्या कथं कार्यद्वयं भवेत् ।
न चैषां पूर्वसंस्कारात् अन्योऽस्तीति प्रतीयते ॥

वाक्यार्थप्रतीतेरन्यथापि भावात् न नानासंस्कारकल्पनाबीजमस्ति ॥

अपि च पदेषु पूर्ववर्णेषु नातिदूरमतिक्रान्तेषु बुद्ध्योपसंहर्तुं शक्येषु घटमानं अन्त्यवर्णवेलायामनुसंधानं वाक्येषु पुनरतिचिरतरतिरोहिताक्षरपर-

---

* अनन्यथासिद्धौ ह्यन्वयव्यतिरेकौ कार्यकारणभावनिर्णायकौ ॥

---

1 षु—क, 2 तत्र—क.

परानुसन्धानमतिक्लिष्टमदृष्टपूर्वमिति दुर्घटमेतत् । व्यवहितपदोच्चारणे तु दृश्यते वा वाक्यार्थप्रतीतिः, यत्र पूर्ववर्णानुसन्धानगन्धोऽपि नास्ति । तस्मान्न वर्णा वाक्यार्थबुद्धिहेतवः ॥

[वर्णानां वाक्यार्थबोधजनकत्वानुपपत्तिः]

अपि च पदार्थं वाक्यार्थं च प्रतिपादयन्तो वर्णाः—युगपत् प्रतिपादयेयुः, क्रमेण वा ? तत्र सकृदु[1]च्चा[1]रितानां युगप*दुभयकरणमनुपपन्नम्, अशक्यत्वात् ॥

क्रमपक्षेऽपि पूर्वं चेत् वाक्यर्थप्रतिपादनं, तदयुक्तम्— अनवगतपदार्थस्य वाक्यार्थप्रत्ययादर्शनात् । अथ पूर्वं पदार्थप्रतिपादनं, ततो वाक्यार्थप्रत्यायनं, हन्त तर्हि पदार्थप्रत्ययादेव वाक्यार्थबुद्धेः सिद्धत्वात् किमिति पुनः व्यापारान्तरे श्रम आश्रीयते । तस्मात् पदार्थप्रतिपादनपर्यवसितसामर्थ्यानि पदानि । पदार्थेभ्यस्तु वाक्यार्थप्रत्यय इति सिद्धम् ॥

[वर्णानामनुपस्थितावपि वाक्यार्थज्ञानसंभवः]

अपि च अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेवं अवगम्यते — यत् पदार्थपूर्वको वाक्यार्थ इति । यो हि मानसादपचारात्† श्रुतेष्वपि पदेषु पदार्थान्नावगच्छति, नावगच्छत्येव वाक्यार्थम् । यस्तु अश्रुतेष्वपि पदेषु प्रमाणान्तरतः पदार्थान् जानीयात्, जानात्येवासौ वाक्यार्थम् ॥

'पश्यतः श्वे[2]त[2]‡मारूपं हेषाशब्दं च शृण्वतः ।
खुरविक्षेपशब्दं च श्वेतोऽश्वो धावतीति धीः ॥' (श्लो. वा–वाक्य-335)

---

* उभयं— पदार्थप्रतिपादनं, वाक्यार्थप्रतिपादनं च ॥

† अपचारः—अनवधानादिः ॥

‡ 'आ'—इति ईषदर्थे । अस्पष्टरूपमिति यावत् ॥

---

1 च्चा–ख, 2 ति–ख.

'दृष्टा वाक्यविनिर्मुक्ता न पदार्थैर्विना क्वचित्'

इति ॥

तदेषा वाक्यार्थबुद्धिः पदार्थप्रतीतिं न व्यभिचरति। व्यभिचरति तु पदप्रतीतिमिति न तत्कार्या भवितुमर्हतीति ॥

[पदार्थानामेव वाक्यार्थबुद्धिजनकत्वम्]

यदप्युच्यते—प्रत्येकं व्यभिचारात्, समुदितानामसाधारण्यात्* न पदार्थानां वाक्यार्थावगतिहेतुत्वमिति—तदप्ययुक्तम्—प्रत्येकं तावत् गमकत्वं नेष्यत [1]एव[1]। समुदितानां त्वसाधारण्यं भवदपि न नः क्षतिकरम्। न ह्येते लिङ्गवत् संबन्धग्रहणमपेक्षमाणा अवबोधकाः, यदसाधारण्यान्नावकल्पेत। किन्तु अगृहीतसंबन्धा अपि आकाङ्क्षायोग्यतासन्निधितात्पर्यपर्यालोचनया परस्परं संसृज्यन्ते। स एव वाक्यार्थः, [2]यः †सं[2]सृष्टः पदार्थसमुदायः, इतरविशिष्टो वेतर इति॥

नाप्यशाब्दत्वमित्थं वाक्यार्थप्रतीतेराशङ्कनीयम्, शब्दावगतिमूलत्वेन तस्याः शाब्दत्वात्। शब्दात् पदार्थप्रतिपत्तौ वाक्यार्थप्रतिपत्तिरिति सर्वमनवद्यम्। तदुक्तं—'पदानि हि स्वं स्वमर्थमभिधाय निवृत्तव्यापाराणि। अथेदानीमवगताः पदार्था एव वाक्यार्थमवगमयन्ति (शा. भा. 1-1-25) इति ॥

---

* तथाच अनुगतरूपमन्तरा न तत्रान्वयव्यतिरेकाधीनकारणत्वं निश्चेतुं शक्यम् ॥

† संसृष्टः इति खले कपोतन्यायेन संसर्गस्य वाक्यार्थत्वपक्षे। इतर इत्यादि खण्डवाक्यार्थबोधपूर्वकमहावाक्यार्थबोधपक्षे ।।

---

[1] एवं—घ, [2] सं—ख.

[वाक्यैरेव वाक्यार्थबोधपक्षः]

अ[1]त्राप्यभि[1]धीयते—न पदार्थेभ्यो वाक्यार्थावगतिः, अपि तु वाक्यादेव । तथा चायं वाक्यार्थ इति प्रसिद्धिः, न पदार्थार्थ इति । यथा हि काल्पनिकवर्णसमूहात्मकं पदं पदार्थप्रतिपत्तिमादधाति, तथा काल्पनिकपदसमूहात्मकं वाक्यं वाक्यार्थप्रतिपत्तिमाधास्यति ।।

ननु ! पदसमूहात्मकं वाक्यमन्यन्नास्ति, किन्तु पदान्येव वाक्यम् । पदानां च स्वार्थे चरितार्थत्वात् न वाक्यार्थसामर्थ्यमित्युक्तम्—नैतद्युक्तम्—पदार्थानामपि चरितार्थत्वात् । क्व तेषां चरितार्थत्वम्—*स्वप्रतिपत्तौ ॥

[पदार्थानां वाक्यार्थबोधाजनकत्वम्]

ननु ! पदानि स्वप्रतिपत्तौ चरितार्थीभूय पदार्थप्रतिपत्तिमादधति । पुनस्तान्येव कथं वाक्यार्थप्रतिपत्तिमाधास्य[2]न्ति[2] ? पदार्थास्तु स्वावगतेरूर्ध्वं न क्वचित्परत्रचरितार्था इति वाक्यार्थबुद्धेर्विधातारो भवन्तु—नैतदेवम्—अन्त्यपदस्यान्यत्र चरितार्थत्वाभावात् ॥

अन्त्यपदमेव पूर्वपदस्मरणोपकृतं वाक्यमुच्यते । तदर्थश्च पूर्वपदार्थविशिष्टो वाक्यार्थ इत्येके । तस्मात् वाक्यादेव वाक्यार्थप्रत्ययः ॥

[पदानां वाक्यार्थबोधजननप्रकारः]

किन्तु—किमेकसंस्कारस्मरणेन †कार्यद्वयं पदानि विदधाति विभिन्नसंस्कारेण वा ? इति—तत्र कार्यभेदात् कारणभेदानुमानमिति प्रसिद्ध

---

* स्वविषयकज्ञानजनने ॥

† कार्यद्वयं—पदार्थप्रतिपादनम् , वाक्यार्थप्रतिपादनं च ॥

---

[1] त्रा–ख, [2] न्तीति–च.

एष पन्थाः। एकोऽप्यतीन्द्रियः संस्कारः कार्यात् कल्प्यते ; बहवोऽपि तत एव कल्पयिष्यन्ते, कार्यस्य भिन्नत्वात् ॥

यदपि चिरतिरोहितवर्णप्रबन्धानुसन्धानं दुर्घटमिति कथितं—तदपि न चारु—कयाचित्कल्पनया वर्णानामिव पदबुद्धौ, पदानामपि वाक्यबुद्धावुपारोहसंभवात्। एतच्चानन्तरं दर्शयिष्यते ॥

यदपि विकल्पितं — युगपद्वा क्रमेण वा वर्णाः पदवाक्यार्थप्रत्यये व्याप्रियेरन्? इति—तत्राप्युच्यते—यौगपद्यं तावदनभ्युपगमादेव प्रत्युक्तम्। क्रमोऽप्येषामीदृशः — यत् प्रथमं पदार्थमवगमयन्ति, ततो वाक्यार्थम्। सोऽयं [1]तर्हि[1] पदार्थपूर्वक एव वाक्यार्थ उक्तो भवतीति चेत् — मैवम् — पदार्थो हि नाम प्रमेयमेव। न ते प्रमाणवर्गे निपतन्ति। न च पदार्थवाक्यार्थयोरत्यन्तं भेदः, येन तयोः धूमाग्न्योरिव संबन्धग्रहणसापेक्षयोः तदनपेक्षयोर्वा रूपदीपयोरिव प्रत्याय्यप्रत्यायकभावः। न हि स्वशरीर एव गम्यगमकवाचोयुक्तिः प्रवर्तते। कथं [2]भवान्[2] स्वभावहेतुवादिनो बौद्धस्य शिष्य इव निर्वृत्तः ॥

[पदैः व्यक्तिबोधनप्रकारः]

ननु! सामान्ये हि पदं वर्तते, विशेषे च वाक्यम्। अन्यच्च सामान्यम्, अन्ये च विशेषाः। यदुक्तं—

'सामा*न्यान्यन्यथासिद्धेः विशेषं गमयन्ति हि'

इति व्यतिरेक एव प्रत्याय्यप्रत्यायकयोः—उच्यते—बाढम्? अस्त्ययमियान् व्यतिरेकः। किन्तु विरतव्यापारे चक्षुषीव शब्दे, धूमा-

---

* कार्यं प्रति विशेषा एव कारणम्, न सामान्यम्। दण्डत्वादिकं हि घटादीन् प्रत्यन्यथासिद्धम् ॥

---

[1] हि—ख.   [2] स्वभावान्—ख.

दिवत् प्रमेयात् पदार्थात् अग्नेरिव वाक्यार्थस्यावगमो नास्ति। न हि पदार्थाः प्रमेयीभूय धूमवत् पुनः प्रमाणीभवितुमर्हन्ति*। किन्तु पदान्येव तत्प्रतिपादनद्वारेण वाक्यार्थप्रतिपत्तौ पर्यवस्यन्ति। कथमात्मीयमेव ग्रन्थं नावबुध्यन्ते भवन्तः! (श्लो-वा-वाक्य-340)

'वाक्यार्थप्रत्यये †तेषां प्रवृत्तौ नान्तरीयकम्।
पाके ज्वालेव काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम्' इति॥

अवान्तरव्यापारो हि न कारकस्य प्रधाने व्यापारे कारकतां व्याहन्ति। पदानां हि द्वयी शक्तिः, अभिधात्री तात्पर्यशक्तिश्च। तत्र अभिधात्री शक्तिरेषां पदार्थेषूपयुक्ता। तात्पर्यशक्तिश्च वाक्यार्थे पर्यवस्यतीति॥

[तात्पर्यवृत्त्या व्यक्तिबोधः]

[1]भाष्यकारोऽ[1]पि 'पदानि हि स्वं स्वमर्थमभिधाय निवृत्तव्यापारा[2]णि' इति वदन् अभिधाव्यापार एव शक्तेः विरतिमाह, न तात्पर्यशक्तेः। अभिधाय निवृत्तव्यापाराणि[3] पदानि [1]यद[1]र्थपराणि, तत्रानिवृत्तव्यापाराण्येव। एवं हि शाब्दता वाक्यार्थप्रत्ययस्य न हास्यते। सर्वात्मना तु विरतव्यापारे शब्दे, साऽवश्यं हीयते। शब्दावगतिमूलत्वात्तु शाब्दत्वे श्रौत्रत्वमपि स्यात्, श्रोत्रस्य पारंपर्येण तन्मूलत्वात्। शब्दे च विरतव्यापारे कतमत् तत्प्रमाणम्, यस्य वाक्यार्थप्रतीतिः फलमिति न विद्मः॥

न प्रत्यक्षम्, अतीन्द्रियत्वाद्वाक्यार्थस्य। नानुमानम्, 'न चानुमानमेषा धीः' (श्लो-वा-1-1-1-श्लो-232) इत्यादिना ग्रन्थविस्तरेण स्वयमेव निरस्तत्वात्। न शब्दः, निवृत्तव्यापारत्वात्॥

---

* तदा हि शाब्दबोधस्यानुमितित्वं स्यात्॥

† तेषां—पदानाम्॥

---

[1] वाच्यम–क, यद–ख, [2] णि–ख, [3] पदा–क.

'सामान्यान्यन्यथासिद्धेः विशेषं गमयन्ति हि'

इति न्यायात्। अर्थापत्तिरिति चेत्, किमिदानीमर्थापत्तिगम्यो *धर्मः? न चैतद्युक्तं, इष्टं वा। तदिदं सप्तमं† प्रमाणमवतरति [1]पारार्थ्यं नाम। एतच्चापि[1] नेष्टम्। अतो न पदार्थनिमित्तकः वाक्यार्थप्रत्ययः॥

[शाब्दबोधस्य शब्दजन्यत्वोपपत्तिः]

यदप्युक्तं—अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पदार्थनिमित्तकत्वं वाक्यार्थस्याव-गम्यत इति—तत्र पदार्थसंसर्गस्वभावत्वाद्वाक्यार्थस्य सत्यं तत्पूर्वकत्व-मिष्यत एव वाक्यप्रतिपत्तेः, न तु तज्जन्यत्वं, शब्दव्यापारानुपरमात्। मानसे चापचारे‡ सति पदानामपि ग्रहणं नास्त्येव, यतः क्षणान्तरे समाहितचेताः स वक्ति 'नाहमेतदश्रौषम्, अन्यत्र मे मनोऽभूत्, पुनर्ब्रूहि' इति। इतरथा हि पदानि स्मृत्वा तदर्थमेवावगच्छेत्, न पुनः पृच्छेत्। तस्मात् प[2]दा[2]नां ग्रहणमेव तत्र वाक्यार्थावगमे निमित्तम्॥

[प्रमाणान्तरोपस्थितस्य न शाब्दबोधविषयत्वम्]

यदपि—'पश्यतः श्वे[3]त[3]मारूपं' इति—तदपि न किंचित्। किं प्रत्यक्षेण शुक्लो गौः गच्छन् दृश्यते। न शुक्लो गौः गच्छतीति वाक्यस्यार्थो न भवति। प्रत्यक्षप्रतिभासात्तु प्रत्यक्षार्थ एवासौ न वाक्यार्थ इत्युच्यते। एवं 'श्वेतोऽश्वो धावति' इत्यानुमानिकोऽयं प्रत्ययः पर्वतेऽग्निरितिवत्। वाक्यश्रवणात्तु विना न वाक्यार्थो भवितुमर्हतीत्यलं प्रसङ्गेन॥

---

* धर्मे शब्द एव प्रमाणमिति मीमांसकाः॥

† प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापत्त्यनुपलब्धय इति प्रमाणषट्कवादिनो हि भाट्टाः॥

‡ अपचारः—अनवधानादिः॥

---

[1] पदार्थो नामेति तच्च–ख, [2] दार्थो–ख, [3] ति–ख.

तस्मात् वर्णेभ्य एव कयाचित्कल्पनया पदवाक्यभावमुपगतेभ्यः पदार्थवाक्या[1]र्थप्रत्यय[1] इति युक्तम्। तस्मात् पदार्थजन्या न भवति* वाक्यार्थबुद्धिरिति [2]सिद्ध[2]म्। अनुपरतव्यापारात् वाक्यादेवेयमुद्भवति ॥

[वर्णानां पदभावोपगमप्रकारनिरूपणम्]

आह—कया पुनः कल्पनाया पदवाक्यभावमुपगता वर्णाः पदार्थ-वाक्यार्थप्रतीतिमादध्युरिति ॥

तत्र आचार्यास्तावदिमां कल्पनामदीदृशन्। प्रथमं वर्णज्ञानं, ततः संस्कारः। ततो द्वितीयवर्णज्ञानं, तेनप्रथमवर्णज्ञानजनितेन च संस्कारेण पटुतरसंस्कारः। ततः तृतीयवर्णज्ञानं, तेन प्राक्तनेन संस्कारेण पटुतरः संस्कारः। एवं यावदन्त्यवर्णज्ञानम्। अन्त्यवर्णज्ञानानन्तरं तु ततः संस्कारात् सकलपूर्ववर्णविषयमेकस्मरणम्। तेनान्त्यवर्णज्ञानस्य विनश्यत्ता। विनश्यदवस्थग्रहणस्मरणविषयीकृतो वर्णसमूहः पदमिति ज्ञायते ॥

[वाक्यभावप्रदर्शनम्]

ततः पदज्ञानात् संस्कारः। ततः तथैव वर्णक्रमेण द्वितीयपदज्ञानम्। तेन प्रथमपदज्ञानजन्मना च संस्कारेण पटुतरसंस्कारो जन्यते। पुनस्तेनैव क्रमेण तृतीयपदज्ञानम्। तेन प्राक्तनेन च संस्कारेण पीवरतरः संस्कारः जन्यते। एवं यावदन्त्यपदज्ञानं अन्तरेण स्थवीयसा संस्कारेण सर्वपदविषयमेकस्मरणमुपजन्यते। संस्कारस्यैवैकत्वात् सोऽयं स्मरणानुभवविषयीकृतवर्णसमूह एव पदम्। पदसमूहो वाक्यमित्युच्यते। ततो

---

* किन्तु पदजन्यैव ॥

---

[1] र्थ–ग, [2] युक्त–ख.

वाक्यार्थप्रतिपत्तिः। संस्कारस्य च संस्कारान्तरकरणकौशलमवश्यमेषितव्यम्। अन्यथा सर्वत्र क्रियाभ्यासोऽनर्थकः स्यादिति॥

[वर्णानां पदवाक्यरूपतापत्तिनिराकरणपक्षः]

अत्र वदन्ति—नेयं प्रक्रिया साध्वी, ज्ञानयौगपद्यप्रसङ्गात्। तथा, हि—चरमपदप्रतिभासानन्तरं यथा पूर्वपदस्मरणं, तथा तदैव संकेतस्मरणेनापि भवितव्यम्। अनवगतपदार्थसंबन्धस्य हि न वाक्यार्थप्रतीतिः। अस्मृतसंकेतस्य च न पदार्थप्रतीतिः। यत्राप्यभ्यस्ते विषये संकेतस्मृतिर्न संवेद्यते, तत्राप्यविनाभावस्मृतिरेव बलादसौ कल्प्यते, अनवगतपदपदार्थसंबन्धस्य नारिकेलद्वीपवासिन इवार्थप्रत्ययाभावात्। संबन्धानुभवस्य च पूर्ववृत्तत्वेनेदानीं स्मरणमुखेनोपकारित्वात्। तस्मादन्त्यपदज्ञानानन्तरं पूर्वपदसमय†स्मरणयोः युगपदुत्पादात् ज्ञानयौगपद्यम्॥

[पदैः वाक्यज्ञाने ज्ञानयौगपद्यं दुर्वारम्]

अथ समयस्मरणानन्तरं पूर्वपदस्मरणमुपेयते—त[1]थापि[2] तत्स्मृतिकाले पदार्थज्ञानोपजननात् पुनरपि ज्ञानयौगपद्यम्। न च तदा पदार्थज्ञानं नोदेतीति शक्यते वक्तुम्, अविकलतदुपजनककारण‡सामग्रीसन्निधानात्, प्रतिबन्धकस्य च तदानीमभावात्। पदार्थज्ञानोत्तरकालं तर्हि पूर्वपदस्मरणमस्त्विति चेत्; एवं तर्हि चरमपदज्ञानप्रत्ययस्तमयात् अन्त्यपद-

---

* वेदग्रहणादौ, लङ्घनाभ्यासादौ वा॥

* समयः—शक्तिः॥

† शक्तिज्ञानादिरूपसामग्र्यां सत्यां, पदे श्रुतेऽपि पदार्थस्मृतिर्न भवतीति कथ्यते?

---

[1] स्य–ख, [2] था–ख.

रहितं वाक्यं स्यात् । अन्त्यपदज्ञानस्य हि सङ्केतस्मृतिवेलायां विनश्यत्ता, पदार्थज्ञानवेलायां [1]वि[1]नाश एव यतः ॥

[असंवेद्यमानशब्दसत्ताऽसंभवः]

[2]ब्रू[2]यात्—असंवेद्यमानमपि तदानीमन्त्यपदमस्त्येवेति—स्वस्ति तर्हि न्यायविस्तराय* ॥

अपिच तदानीमनुपलभ्यमानेनापि सता किमन्त्यपदेन क्रियते ? पुनरवगमोऽस्य भविष्यतीति चेत् ; स कुतस्त्यः ? श्रोत्रस्य विरम्य व्यापारासंवेदनात् । मनसश्च स्वातन्त्र्येण बाह्ये विषये सामर्थ्यासंभवात् । सत्यपि पुनस्तदवगमे ज्ञानयौगपद्यानपायात् ॥

अपिच पूर्वपदैः †अर्थशून्यतया शुष्कनीरसतनुभिः अन्त्यपदानुभवसमनन्तरं स्मृतैरपि को गुणः ? न हि तथाविधपदस्मरणमर्थप्रत्ययनाङ्गम् ॥

अथ सार्थकानि प्रांचि पदानि स्मर्यन्ते, तर्हि सम रस्मरणपदार्थज्ञानादिकार्यसाङ्कर्यकृतं अनेकशाखं ‡प्रतिपदं ज्ञानयौगपद्यमापद्यत इत्यसतीयं कल्पना ॥

[वर्णानां पदवाक्यभावे पक्षान्तरम्]

व्याख्यातारस्तु प्रक्रियान्तरमाचचक्षुः—वर्णानुगमरूपेण तावत् प्रथम-

* मीमांसकानां, शब्दविवर्तवादिनां च स सिद्धान्तः । तदङ्गीक्रियते चेत् न्यायशास्त्रस्य वैफल्यमिति नर्मोक्तिः ॥

† पदार्थज्ञानाभावादिति हेतुः । मध्ये पदार्थज्ञानाङ्गीकारे तु ज्ञानयौगपद्यम् ॥

‡ प्रतिपदं—एकैकपदश्रवणवेलायाम् । प्रतिक्षणं वा ॥

[1] अवि–च, [2] ब्र–क.

पदज्ञानमुत्पद्यते। ततः सङ्केतस्मरणम्। तेन विनश्यदवस्थेन पदज्ञानेन स्वविषयावच्छेदेन पदार्थज्ञानमाधीयते, यत्र वाचकावच्छिन्नं वाच्यस्वरूपमवभासते। तथाविधपदार्थज्ञानात् संस्कारः। ततः तथैव क्रमेण द्वितीयपदज्ञानम्। तदनु समयस्मरणम्। तेन विनश्यदवस्थेन च द्वितीयपदज्ञानेन तथैव स्वावच्छेदेन स्वार्थज्ञानम्। तेन प्रथमपदार्थज्ञानाहितेन च संस्कारेण दृढतरः संस्कारः। पुनर्वर्णक्रमेण तृतीयपदक्रमेण तृतीयपदज्ञानम्। पुनः सङ्केतस्मरणम्। सङ्केतस्मृतिसहायेन तेन विनश्यदवस्थेन स्वार्थे तथैव स्वावच्छिन्नं ज्ञानम्। तेन प्राच्येन च संस्कारेण दृढतरः संस्कारः। एवं तावत् यावदन्त्यपदज्ञानात् स्वावच्छिन्नार्थप्रतीतिः। ततः पूर्वोपचितात् महतः संस्कारात् विशिष्टसर्वविषयमेकं स्मरणम्, यस्य [2]स्वाभिधानाव[2]च्छिन्नाः सर्वे पूर्वपदार्था विषयतां प्रतिपद्यन्ते। तस्मिन् स्मरणे तथान्त्यपदार्थज्ञानेऽवच्छेदकत्वेन प्रस्फुरत्पदसमूहो वाक्यम्, अवच्छेद्यत्वेन प्रकाशमानोऽर्थसमूहो वाक्यार्थः। एवं स्मर्यमाणानुभूयमानौ पदपदार्थसमूहौ वाक्यवाक्यार्थावुक्तौ भवतः॥

[पक्षान्तरनिराकरणम्]

एतदपि न विचारक्षमम्—अन्त्यपदार्थप्रतीतिसमये तदवच्छेदकतया प्रतिभासमानं पदं तत्प्रतीतौ तावत् कारणमिति नात्र विमतिः। स्वयं च प्रतिभासमानत्वात् कर्मापि भवत्येव। तस्येदानीं कर्मत्वे करणं चिन्त्यम्। न श्रोत्रं तावत् करणम्, अन्त्यपदप्रतीत्यनन्तरमेव तद्व्यापारस्य विरतत्वात्। विरम्य च पुनर्व्याप्रियमाणत्वानुपपत्तेः। मनस्तु बाह्ये विषये स्वातन्त्र्येण प्रवर्तितुमसमर्थम्। तत्प्रवृत्तौ सर्वाण्येव प्रथमपदात्प्रभृति पदानि मानसव्यवसायगो[1]चराणि[1] भवन्तु; किं स्मर्यमाणत्वमन्येषामुच्यते?*

* मध्ये पदस्मरणं मा स्तु। मनसैव तावद्विषयकं ज्ञानं भवतु॥

[1] चत्वारीणि–ख, [2] सव–ख.

अथ तदन्त्यपदं अर्थे इव आत्मन्यपि तदवच्छेदकत्वप्रतिपत्तेः करणत्वं प्रतिपत्स्यत इति मन्यसे—तदयुक्तम्—स्वप्रतीतौ तस्य कर्मत्वात्। न चैकस्यामेव क्रियायां तदेव कर्म करणं च भवितुमर्हति। विस्तरतश्चायं वाचकावच्छिन्नवाच्यप्रतिभासः प्रत्यक्षलक्षणे प्रतिक्षिप्त इति अलं पुनस्तद्विमर्देन॥

[वाक्यार्थबोधप्रकारे पक्षान्तरम्]

[1]अपर आ[1]ह—प्रथमं पदज्ञानम्। ततः सङ्केतस्मरणम्। ततः पदार्थज्ञानम्। पदार्थज्ञानात् पदज्ञानस्य विनश्यत्ता। विनश्यदवस्थपदज्ञानमपेक्षमाणं श्रोत्रं प्रथमपदावच्छेदेन द्वितीयपदे ज्ञानमादधाति। द्वितीयपदज्ञानानन्तरं पुनः संबन्धस्मर[2]ण[2]म्। ततः पदार्थज्ञानम्। तेन द्वितीयपदज्ञानस्य विनश्यत्ता। विनश्यदवस्थपदज्ञानसहायात् श्रोत्रात् तथैव तदवच्छेदेनोत्तरोत्तरपदज्ञानं तावत् यावदन्त्यपदज्ञानमिति॥

तदज्ञानानन्तरं च प्राक्तनप्रक्रियावत् नात्र पूर्वपदस्मरणमुपयुज्यते। तत्फलस्य च विनाशदशापतितपदज्ञानकृतावच्छेदमहिम्नैव सिद्धत्वात्। तस्य हि फलमन्त्यपदावगमसमये सकलपूर्वपदोपस्थापनम्। तच्च विनश्यदवस्थपूर्वपूर्वपदज्ञानकृतोत्तरोत्तरपदानुराग*बलादेव लब्धमिति किं तत्स्मरणेन ? तदभावाच्च नात्र ज्ञानयौगपद्यादिचोद्यावसरः समस्ति। यथोपदर्शितान्त्यपदज्ञानमेव च वाक्यार्थज्ञानमिति न तस्य चरितार्थत्वमन्यत्र-इत्येवं वाक्यादेव वाक्यार्थप्रत्ययः सेत्स्यति, न पदार्थेभ्य इति॥

---

* अनुरागः—अनुरंजनम्। तावत्पदार्थविषयकविशिष्टशाब्दबोधप्रयोजकसंस्कार विशेषः॥

न चरितार्थत्वं—अन्त्यपदत्वादेव॥

---

[1] आ—ख, [2] णग्रहण—क.

[उक्तपक्षनिराकरणम्]

इयमपि न निरवद्या कल्पनेत्यपरे—प्रथमपदोपरागपूर्वकद्वितीयपदज्ञानोपजननानुपपत्तेः। प्रथमपदज्ञानानन्तरं हि संबन्धस्मरणम्। तेनैव तस्य विनश्यत्ता। पदार्थप्रतिपत्तिकाले च पदज्ञानं विनष्टमेव। विनश्यदवस्था बुद्धिः बुद्ध्यन्तरविरोधिनीति सामान्येन श्रवणात्॥

[ज्ञानविशेषयोर्यौगपद्यसंभवपक्षः]

ब्रूयात्—कार्यभूतया बुद्ध्या कारणभूतबुद्धिः विरुद्ध्येत, न बुद्धिमात्रेण* बुद्धिमात्रमिति—एतदयुक्तम्—विशेषे प्रमाणाभावात॥

अभ्युपगम्यापि ब्रूमः—विशेषे प्रमाणभूतयोरेव बुद्ध्योर्भवतु वध्यविघातभावः। तथापि पदज्ञानं संकार इव †समयस्मृतेः कारणमेव, संस्कारेणेव तेनापि विना तदनुत्पादात। संस्कारप्रबोधे तस्य व्यापार इति चेत्; तेनापि द्वारेण यत् कारणं, तत् कारणमेव। तदिह पदज्ञानं समयस्मरणं, पदार्थज्ञानमिति त्रीणि ज्ञानानि युगपदवतिष्ठन्त इति परः प्रामदः॥

[एतत्पक्षेऽपि ज्ञानयौगपद्यं दुर्वारम्]

अपि च पदज्ञानमुपजायमानं वर्णक्रमेण जायते, न सहसैव; निरंशपदवादस्य व्युदस्तत्वात्। तत्र च द्वित्राणि, त्रिचतुराणि, पंचषाणि वाऽक्षराणि क्रमेण ग्रहीष्यन्ते। तद्विषया हि क्रमभाविन्यः उपजननापायधर्मिका बुद्धयः। अत्रान्तरे विनश्यदवस्थ[1]माद्यप[1]दज्ञानमासिष्यते, तदुपरागेण द्वितीयपदज्ञान[2]मुत्पत्स्य[2]त इति दुराशैवेयम्॥

---

* अदृष्टविशेषोद्भूतसंस्काराधीनस्मरणेन साकम्॥

† समयस्मृतेरेव—इत्यन्वयः। समयः—संकेतः॥

---

[1] मन्त्यप–ख, [2] मुपपद्य–क मुपपत्स्य–ख.

[व्यवहितपदोच्चारणेऽपि शाब्दबोधः]

अपिच व्यवहितोच्चरितेभ्योऽपि पदेभ्यः वाक्यार्थप्रत्ययः दृश्यते। यत्रानेककार्यपर्यालोचनाव्यग्रहृदयः स्वामी 'रे कन्दलक!' इत्युक्त्वा, कार्यान्तरं संविधाय, 'तुर[1]गं' इति[1] वदति। पुनः प्रयोजनान्तराय व्यवहृत्य, 'कल्पितपर्याणं' इत्यादि वक्ति। पुनरन्यत् किमपि कृत्वा ब्रवीति 'आनय' इति। तत्र 'रे कन्दलक! कल्पितपर्याणं तुरगमानय' इति वाक्यार्थावगमो भवति। भवन्मते चासौ दुरुपपादः। पदानुरागस्य तत्रासंभवात्*। [2]पूर्व[2]पदस्मरणस्य चानभ्युपगमात्॥

[शङ्करस्वामिपक्षः]

किंच न प्रवरमतानुसारिणामिव भवतां विशेष्यबुद्धिषु विशेषणविशेष्ये द्वे वस्तुनी आलम्बनम्, अपि तु विशेष्यमात्रम्, उपायभेदादेव† प्रतीत्यतिशय इति। ततश्च सत्यपि पूर्वपदानुरागे तत्प्रतिभासाभावात् शुद्धमेव द्वितीयपदज्ञानं संपन्नमिति किं तदनुरागेण? अतश्चेयमनुपपन्ना कल्पना, यतो द्वितीयपदस्य स्वार्थे शुद्धस्यैव सङ्केतग्रहणं वृत्तम्। यदा क्वचित् प्रथमं प्रयुक्तमासीत्, अधुना तु तत्पदं पदान्तरोपरक्तं संजातमिति तादृशस्यागृहीतसंबन्धत्वादर्थप्रतिपत्तिहेतुत्वं न स्यादित्यास्तामपूर्वमिदं शङ्करस्वामिनः‡ पाण्डित्यम्॥

[स्वमतेन वाक्यार्थबोधोपवर्णनम्]

आह—यदीमाः सर्वा एव सदोषाः तान्त्रिकरचिताः कल्पनाः न साधीयस्यश्चेत्, [तदाऽऽत्मीया का चन निर्दोषा साध्वी कल्पना

---

* अत्यन्तव्यवहितत्वादेव॥

† न तु विषयाधिक्यात्॥

‡ अयं न्यायभाष्यटीकाकार इति चक्रधरः॥

---

1 ग–ख. 2 सर्व–ख.

निवेद्यताम्—उच्यते—न वयमात्मीयामभिनवां कामपि कल्पनामुत्पादयितुं क्षमाः ॥

न हीयं कविभिः पूर्वैः अदृष्टा सूक्ष्मदर्शिभिः ।
शक्ता तृणमपि द्रष्टुं मतिर्मम तपस्विनी ॥

कस्तर्हि विद्वन्मतितर्कणीयग्र-
न्थोपबन्धे तव दोहदोऽयम् ।
न दोहदः, पर्यनुयोगभूमिः,
परोपदेशा[1]च्च[1] न तस्य शान्तिः ॥

राज्ञा तु गह्वरेऽस्मिन् अशब्दके बन्धने विनिहितोऽहम् ।
ग्रन्थरचनाविनोदात् इह हि मया वासरा गमिताः ॥*

[स्वमते वर्णेभ्यः वाक्यार्थबोधवर्णनम्]

तथापि वक्तव्यं कथं वर्णेभ्यो वाक्यार्थप्रतीतिरिति । उच्यते—चिरातिक्रान्तत्वं अचिरातिक्रान्तत्वं वा न स्मृतिकारणम् । संस्कारकरणकं हि स्मरणं भवति । तच्च सद्यः प्रलीने [2]चिर[2]प्रलीने वा न विशिष्यते इत्येवं पूर्वेषां पदानां चिरतिरोहितानामपि, व्यवहितोच्चारितानामपि संस्कारात् स्मरणं भविष्यति । अन्त्यपदस्य चानुभूयमानत्वोपगमे ज्ञानयौगपद्यादिप्रमादप्रसङ्ग इति वरमन्त्यपदमपि स्मर्यमाणमस्तु । स्मृत्यारूढान्येव सर्वपदानि वाक्यार्थमवगमयिष्यन्ति ॥

[वाक्यार्थबोधक्रमः]

तत्र चेयं कल्पना — वर्णक्रमेण तावत् प्रथमपदज्ञानम् । ततः सङ्केतस्मरणं, संस्कारश्च युगपद्भवतः । ज्ञानयोर्हि यौगपद्यं शास्त्रे

---

* कश्मीरे अरण्ये राज्ञा शङ्करवर्मणा चिरमसौ निक्षिप्त इति वार्तेति चक्रधरः ॥

---

[1] च्च–ख. [2] विरल–घ.

प्रतिषिद्धं, न संस्कारज्ञानयोः। ततः पदार्थज्ञानम्। तेनापि संस्कारः। पुनर्वर्णक्रमेण द्वितीयपदज्ञानम्। ततः सङ्केतस्मरणम्। पूर्वसंस्कार-सहितेन च तेन पटुतरः संस्कारः। पुनः पूर्ववर्णक्रमेण तृतीयपदज्ञानं, संकेतस्मरणं, पूर्वसंस्कारापेक्षः पटुतरः संस्कार इत्येवं पदज्ञानजनिते पीवरे संस्कारे, पदार्थज्ञानजनिते च तादृशि संस्कारे स्थिते अन्त्यपदार्थ-ज्ञानानन्तरं पदसंस्कारात् [1]स[1]र्वपदविषयस्मृतिः, पदार्थसंस्काराच्च पदार्थविषया स्मृतिरिति संस्कारत्रयात् क्रमेण द्वे स्मृती भवतः। तत्रैकस्यां स्मृतावुपारूढः पदसमूहो वाक्यं, इतरस्यामुपारूढः पदार्थसमूहो वाक्यार्थः॥

[शाब्दबोधस्य स्मृतिमूलकत्वेऽपि नाप्रामण्यम्]

ननु! स्मृतेरप्रमाणत्वात् अप्रमाणत्वमिदानीं वाक्यार्थप्रतीतेः—मैवम्—*तथासंबन्धग्रहात्। यत्र ह्यन्यथासंबन्धग्रहणं, अन्यथा च प्रतिपत्तिः, तत्रायं दोषः। यथा धूमे गृहीतसंबन्धे नीहाराद्दहनानुमितौ। इह तु क्रमवर्तिनां वर्णानां अन्यथा प्र[2]तिपत्त्य[2]संभवात्, यथैव व्युत्पत्तिः तथैव प्रतीतिरिति न किंचिदवद्यम्। अचिरनिर्वृत्तानुभवसमनन्तर भाविनी च स्मृतिरनुभवायते†॥

[पदार्थज्ञानं मानसरूपं वा]

अथवा कृतं स्मरणकल्पनया। अन्त्यपदार्थज्ञानानन्तरं सकलपद-पदार्थविषयो मानसोऽनुव्यवसायः शतादिप्रत्ययस्थानीयो भविष्यति।

---

* स्मृतेः अप्रमात्वं न तदभाववति तत्प्रकारकत्वरूपम्॥ किन्तु प्रमात्वा-भावमात्ररूपम्। तच्च प्रमालक्षणे अनुभवत्वनिवेशप्रयुक्तम्। अतश्च यथा संबन्धः, तथा ग्रहान्न शाब्दबोधस्याप्रामाण्यम्॥

† तेन तावद्वर्णश्रवणपूर्वक इव बोधः भवति॥

---

[1] पू—च, [2] रमया—ख.

तदुपारूढानि पदानि वाक्यं, तदुपारूढश्च पदार्थो वाक्यार्थः। तथा विधश्च मानसोऽनुव्यवसायः सकललोकसाक्षिकत्वादप्रत्याख्येयः॥

[अन्तिमतावत्पदार्थस्मरणस्यावश्यकता]

ननु ! अन्त्यपदार्थज्ञानानन्तरं किं पूर्वपदतदर्थविषयेन स्मरणेन, अनुव्यवसायेन वा। अन्त्यपदार्थश्चेत् ज्ञातः, समाप्तं कर्तव्यं, किमन्यदवशिष्टं, यत् व्यवसायेन, स्मरणेन, [1]अनुव्यवसायेन वा[1] करिष्यते—कथं न करिष्यते *एकाकारो हि वाक्यवाक्यार्थप्रत्ययः प्रत्यात्मवेदनीयो न शक्यतेऽपह्नोतुम्। न चासौ स्मरणादनुव्यवसायाद्वा विना संपद्यत इत्यस्ति तदुपयोगः। इत्थं स्मरणारूढं संकलनाज्ञानविषयीकृतं चेदं पदनिकुरुम्बं वाक्यं, तथाविधश्चैष वाक्यार्थः॥

[संसर्गभासकसामग्रीप्रदर्शनम्]

ननु ! मा भूत् पदस्फोटः वाक्यस्फोटश्च वाचकः।
मा च भूतामिमौ वाक्यवाक्यार्थौ भागवर्जितौ॥

[2]वर्णा एव भवन्त्वेते वाचकाः केनचिद्वृथा†।
पदं वर्णसमूहोऽस्तु वाक्यं च पदसंहतिः॥

भवन्तु[2] भवदाख्याताः पदवाक्यादिकल्पनाः।
पदार्थानां तु संसर्गे मार्गः क इति कथ्यताम्॥

असंसृष्टा हि 'गौरश्वः पुरुषो हस्ती' इति पदार्थाः न वाक्यार्थभावमधिरोहन्ति। अन्त्यपदार्थज्ञानानन्तरभाविना हि स्मरणेन, अनु-

---

* तावद्वर्णविषयकं श्रौत्रप्रत्यक्षमिव, तज्जन्यमिव च ज्ञानम्॥

† प्रत्येकं अबोधका अपीत्यर्थः॥

---

[1] वा—ख, [2] भवन्तु—ख.

व्यवसायेन वा विषयीक्रियमाणास्तु यथावगता एव विषयीक्रियन्ते। संसर्गावगमस्तु कुतस्त्य इति चिन्त्यम्—उच्यते—अस्त्यत्र विवादः। केचिदाचक्षते अन्विता एव पदार्थाः पदैरभिधीयन्ते, अन्यथा पदानां वाक्यत्वायोगादिति॥

अन्ये तु मन्यन्ते—शुद्धानामेव पदार्थानां पदैरभिधानम्। ते तु तथाऽभिहिताः सन्तः परस्परमाकाङ्क्षासन्निधियोग्यत्वपर्यालोचनया संसर्गमधिगमयन्तीति॥

[अन्विताभिधानाभिहितान्वयवादौ]

तत्रेदं विचार्यम्—व्युत्पत्तिर्बलीयसी, न हि शब्दो [1]व्युत्पत्तिनिरपेक्षोऽर्थमवगमयति[1]। व्युत्पत्तिश्च किं वाक्यस्य वाक्यार्थे, पदस्य वा पदार्थे इति॥

*यदि वाक्यस्य वाक्यार्थे व्युत्पत्तिः, तदाऽन्विताभिधानम्। पदस्य पदार्थे व्युत्पत्तौ अभिहितान्वय इति॥

[अभिहितान्वयवादवर्णनम्]

किं तावत्प्राप्तम्? अभिहितान्वय इति, पदार्थप्रतिपत्तिपूर्वकत्वाद्वाक्यार्थप्रतिपत्तेः। न ह्यनवगतपदार्थस्य वाक्यार्थसंप्रत्ययो दृश्यते, पदार्थविभागश्च गम्यते—अस्य पदस्य जातिरर्थः, अस्य द्रव्यं, अस्य गुणः, अस्य क्रियेति। स चैवमवकल्पते, यदि तावत् सोऽर्थः पदैरभिधीयते। पदान्तरार्थोपरक्ते तु—तस्मिन्नभिधीयमाने तदर्थयत्तैव नावधार्यते, कदम्बाकारार्थप्रतीतेः॥

---

* वाक्यघटकसर्वपदानां युगपदन्वितत्वेनैव अभिधाने अन्विताभिधानम्। पदैरर्थाभिधानानन्तरं अन्वयभाने अभिहितान्वयः॥

---

[1] र्थमवगमयति व्युत्पत्तिमन्तरेण—ख

[अन्वितमभिधाने विभक्तपदार्थज्ञानासंभवः]

आवापोद्वापाभ्यां तदवधारणमिति चेत् — मैवम् — आवापोद्वाप-परीक्षावसरेऽपि कदम्बप्रतीत्यनपायात्। न ह्येकमेव किंचिद्वाक्यमन्विताभिधायिपदग्रथितम्, *अन्यत्र तु शुद्ध एव पदानामर्थः; किन्तु सर्वत्र कदम्बकरूपादुपायात् कदम्बकरूपमुपेयं प्रतीयत इति दुरवगमः पदार्थ-विभागः ॥

ततश्च पदार्थानामनपेक्षणे गामानयेति [1]वाक्यात् अश्वानयननियोगः प्रतीयेत, गां बधानेति वाक्या[1]दश्वबन्धननियोगः प्रतियेत†। अपेक्ष्यते तु पदानामर्थः। सोऽपेक्ष्यमाणः इयानिति नियतोऽवधारयितव्यः। तदवधारणं शुद्धाभिधायिषु पदेष्ववकल्पते। तस्मात् 'पदप[2]दार्थयोरौत्पत्तिकः‡ संबन्ध इष्यते ॥

[व्यवहाराच्छक्तिग्रहः पदविषयक एव]

वृद्धव्यवहारेषु च वाक्यादपि भवन्ती व्युत्पत्तिः पदपर्यन्ता भवति। इतरथा हि प्रतिवाक्यं व्युत्पत्तिरपेक्ष्येत। सा चानन्त्यात् दुरुपपादेति शब्दव्यवहारोच्छेदः स्यात्। दृश्यते च पदार्थविदामभिनवकविश्लोका-दपि वाक्यार्थप्रतीतिः। सा पदतदर्थव्युत्पत्त्याऽवकल्पते। वाक्यवाक्यार्थयोस्तु व्युत्पत्तावपेक्षमाणायां सा न स्यादेव। तस्मान्नान्विताभिधानम् ॥

---

* अन्यत्र—वाक्याद्बहिः ।।

† वाक्यघटकप्रत्येकपदार्थज्ञानानपेक्षणात्, प्रत्येकं पदशक्तिग्रहणासंभवाच्च वाक्ये सर्वस्मात् पदात् सर्वोऽप्यर्थः प्रतीयेत ॥

‡ औत्पत्तिकः— सहजः ॥

---

[1] वाक्या–ख, [2] प–ख.

[अन्विताभिधानेऽनुपपत्तिः]

अतश्चैवम्, पदान्तरोच्चारणवैफल्यप्रसङ्गात्। एकस्मादेव पदात् तदुपरंजकद्वितीयपदार्थावगतिः सिद्धैव। तदपि पदमन्यानुरक्तस्वार्थवाचीत्यनेनैव न्यायेन एकमेव पदमखिलपदाभिधेयार्थवाचि संपन्नमिति तेनैव व्यवहारोऽस्तु॥

न चासौ संपद्यते। गौरित्युक्ते सर्वगुणक्रियाऽवगमात् न ज्ञायते किमुपादीयतामिति। सर्वावगमो ह्यनवगमनिर्विशेष एव, व्यवहारानुपपत्तेः। [1]न[1] हि *रसविदां पूर्णोऽप्यब्धिः मेरोरतिरिच्यते, सलिलकार्यानिर्वृत्तेः। नियतगुणक्रियानुरक्तस्वार्थप्रतिपादने तु गोशब्दस्य न हेतुमुत्पश्यामः॥

[पदान्तरसन्निधानमात्रान्नान्वयभानम्]

पदान्तरसन्निधानं नियमहेतुरिति चेत्, किं स्वरूपमात्रेण, अर्थ प्रतिपादनेन वा?

स्वरूपमात्रेण जपमन्त्रपदानामिव सन्निधानं भवदपि असन्निधानान्न विशिष्यते, अनुहीतसंबन्धस्य तत्कृतोपकारादर्शनात्॥

अर्थप्रतिपादनेन तु पदान्तरं यदि नियमहेतुः, सोऽयमभिहितानामर्थानामन्वय उक्तो भवति†। तस्मात् स एव श्रेयान् पदेभ्यः प्रतिपन्ना [2]निष्कृष्टास्ता[2]वदर्था आकांक्षासन्निधियोग्यत्ववशेन परस्परमभिसंबध्यन्ते।

---

* 'सरसामस्मि सागरः' (गी. 10· 24) इत्यभिप्रायेणेदम्॥

† प्रथममर्थस्याभिधानात्॥

---

[1] यथाहुः न–च   [2] स्ता–ख

यो येनाकाङ्क्षितः, यश्च सन्निहितः, यश्च संबद्धुं योग्यः, स तेन संबध्यते ; नातोऽपरः ॥

[अन्वयशून्यवाक्यनिदर्शनम्]

अत एव 'अङ्गुल्यग्रे हस्तियूथशतमास्ते' इति नास्ति संबन्धः, योग्यत्वाभावात् । अन्विताभिधानवादिनां तु [1]अन[1]न्वितस्यानभिधानात् तत्राप्यन्वयः प्राप्नोति । स च नास्ति । तस्मात् अभिहितानामेव पदार्थानामन्वय इति युक्तम् । तदुक्तं—'पदानि हि स्वं स्वमर्थमभिधाय निवृत्तव्यापाराणि । अथेदानीमर्थाः अवगता वाक्यार्थं संपादयन्ति' इति ॥

[अन्विताभिधानवादिभिः अभिहितान्वयदूषणम्]

एवं प्राप्ते अभिधीयते—न व्युत्पत्ति[2]नि[2]रपेक्षो दीप इव* शब्दोऽर्थमवगमयति । व्युत्पत्तिश्च वृद्धव्यवहारात् । वृद्धानां च व्यवहारो वाक्येन, न पदेन; केवलपदस्याप्रयोगात् ॥

†अर्थप्रकरणप्राप्यपदार्थान्तरवेदने ।
पदं प्रयुज्यते यत्तत् वाक्यमेवोदितं भवेत् ॥

वक्ता वाक्यं प्रयुङ्क्ते च संसृष्टार्थविवक्षया ।
तथैव बुद्ध्यते श्रोता तथैव च तटस्थितः ॥

सेयं वाक्यस्य वाक्यार्थे व्युत्पत्तिः ॥

---

* 'स्वरूपतस्सन्' इति शेषः ॥

† अर्थः–प्रयोजनम् ॥

---

[1] अ–ख [2] पक्षे नि–क

[वाक्यस्वरूपम्]

वाक्यं च किमुच्यते ? संहत्यार्थमभिदधन्ति पदानि वाक्यमिति वाक्यविदः। तत्रायं पदसमूह एवार्थो भवति। एवं न संहत्यार्थमभिदध्यु: पदानि, यद्येकैकस्य पदस्य सर्वत्र व्यापारः। यथा हि बाह्यानि कारकाणि काष्ठादीनि सर्वाण्येव पाके व्याप्रियन्ते, यथा च शिबिकाया उद्यन्तारः सर्वे शिबिकामुद्यच्छन्ति, यथा त्रयोऽपि ग्रावाण *उखां बिभ्रति —तथा सर्वाण्येव पदानि वाक्यार्थमवबोधयन्ति। तदिदमन्विताभिधानम्। अन्यानन्वितनिष्कृष्टस्वार्थपर्यवसायित्वे हि सति न सर्वेषां वाक्यर्थे व्यापारस्स्यात्॥

[अन्विताभिधानवादे पदान्तरं न व्यर्थम्]

ननु! एवमेकैकस्य कृत्स्नकारित्वे सत्येकस्मादेव कृत्स्नसिद्धेः पदान्तरोच्चारणं व्यर्थमित्युक्तम्—नैतत्—पदान्तरेण विनैव एकस्मात् कृत्स्नकार्यसंपत्त्यभावात्। न तर्ह्येकं कृत्स्नकारीति चेत्—मैवम्—एकैकस्य कृत्स्नफलपर्यन्तव्यापार[1]प[1]तितत्वात् एकैकस्मिन् सति कृत्स्नफलपर्यन्तो व्यापारो निर्वर्तते, एकैकेन विना न निर्वर्तत इत्येवमेकैकं कृत्स्नकारि भवति॥

ननु! एवं तर्हि समुदाय एव कर्ता भवतु, किं समुदायिभिः? ततश्च तदेवायातं निरवयवौ वाक्यवाक्यार्थाविति—नैतद्युक्तम्—सङ्घातकार्यवत् स्वकार्यस्यापि दर्शनात्॥

अथ किं सङ्घातकार्यम्? किंच [2]तत् स्व[2]कार्यम्?

---

* 'पिठरस्स्थाल्युखा' इत्यमरः॥

---

[1] प–ख, [2] स्व–ख.

वाक्यार्थप्रतिपत्तिः सङ्घातकार्यम्। स्वकार्यं तु पदार्थप्रतिपत्तिः। यथा पाकः सङ्घातकार्यम्। स्वकार्यं ज्वलनभरणादि काष्ठस्थाल्यादीनाम् ॥

[अन्विताभिधाने दूषणोद्धारः]

ननु ? यदि पदानां पदार्थप्रतिपादनम् स्वकार्यम्, शुद्धस्तर्हि पदस्यार्थः*—न शुद्धः पदार्थः। सङ्घात[1]कार्यमकुर्वतां शुद्धानां पदानामदृष्टत्वात्। न ह्येषां स्वकार्ये सङ्घातकार्ये[1] च पृथक् प्रयोगोऽस्ति, सर्वथा सङ्घातकार्य एव प्रयोगात्। † तत्र प्रयुक्तानामप्येषां स्वकार्यं न नावगम्यते। अत एव न निरवयवं वाक्यमिष्यते, स्वकार्य[1]प्रत्यभि[2]ज्ञानात् ॥

संहतास्ते संघातकार्यं कुर्वन्तो दृश्यन्ते, न संघात एव संहतेष्वपि कुर्वत्सु स्वकार्यं पृथक्पृथगुपलभ्यते। यथा शकटांगानां अयमंशोऽनेन कृतः, अयमनेनेति न पृथक्पृथक् प्रयुज्यमानानि शकटांगानि मनागपि शकटकार्यं कुर्वन्तीत्येवं न केवलं पदं प्रयुज्यते, प्रयुक्तमपि वा न तत्कार्याङ्गम्। पदान्तरेण तु सह व्यापारात् तदन्वितार्थकार्येव पदमिति—युक्तम्। तदिदमुक्तं—'संहत्यार्थमभिदधन्ति पदानि वाक्यम्, एकार्थः पदसमूहो वाक्यम्' इति ॥

तदेवमवयवकार्योपलम्भात् न वैयाकरणवन्निमित्तान्यपि निह्नुमहे‡ कृत्स्नफलसिद्ध्यवधि व्यापारपरिनिश्चयाच्च नान्यमीमांसकवत् शुद्ध पदार्थाभिधानमुपगच्छामह इति ॥

---

* तथा चाभिहितान्वयवाद एवासौ ।।

† तत्र—सङ्घातकार्ये ।।

‡ वाक्यशक्तिवादिनः खलु ते। तेन वाक्यशक्तिनिर्णयहेतुभूतपदशक्तेः शाब्दबोधे निमित्तत्वाभावः सिद्ध्यति ।।

---

[1] कार्ये–ख [2] प्रति–ख

[अन्विताभिधानवादे दूषणोद्धारः]

यत्पुनरभ्यधायि—प्रतिवाक्यं व्युत्पत्तिरपेक्षणीया, अन्यथा नवकविश्लोकादर्थः पदार्थविदो न प्रतीयेतेति—तदिदं व्युत्पत्त्यनभिज्ञस्य चोद्यम्—न ह्येवं व्युत्पत्तिः 'गोशब्दस्य शुक्लान्वितोऽर्थः' इति। स हि व्यभिचरति, कृष्णान्वितस्य दर्शनात्। नापि सर्वान्वितस्तदर्थः, आनन्त्येन दुरवगमात्। किन्त्वाकाङ्क्षितयोग्यसन्निहितार्थानुरक्तोऽस्यार्थ इति† ।।

एतां च व्युत्पत्तिं वाक्यान्यावापोद्धा[1]पाभ्यां र[1]चनावैचित्र्यभाञ्जि संजनयन्ति। पदार्थपर्यन्तापि भवन्ती व्युत्पत्तिः ईदृशी दृश्यते, न शुद्धपदार्थविषया, पदेन व्यवहाराभावादित्युक्तम्। तथापि न न ज्ञायते—इयान् पदस्यार्थ इति शकटाङ्गवदावापोद्धापाभ्यां तत्कार्यभेदस्य दर्शितत्वात् ॥

तदित्थं न प्रतिवाक्यं व्युत्पत्तिरपेक्ष्यते। सन्निहितयोग्याकाङ्क्षितार्थोपरक्तस्वार्थाभि[2]धायि[2]त्वेन हि क्वचिद्गृहीतसंबन्धः सर्वत्र गृहीतो भवति। ततश्च नवकविश्लोकादप्यर्थप्रतिपत्तिरुपपत्स्यते। पदपदार्थयोस्तु न व्युत्पत्तिः, उपायाभावादित्युक्तम् ॥

[अन्विताभिधानेऽपि पदान्तरसार्थक्यम्]

यदपि पदान्तरोच्चारणमफलमिति, तदपि परिहृतम्—पदान्तरसन्निधाने हि सर्वाणि पदानि कृत्स्नकारीणि भवन्तीत्युक्तत्वात्।

---

* कार्यान्विते शक्तिः, इतरान्विते शक्तिः, अन्विते शक्तिः इति अन्विताभिधानवादे कक्ष्यात्रयं वर्तते ॥

† अन्वयोपस्थापन इति शेषः ॥

---

[1] पर–ख, [2] धेय–ख.

पदान्तरसन्निधानेन क्रियत इति चेत्; सर्वकारकेऽपि तुल्योऽयमनुयोगः। संहृत्य तु सर्वाणि कारकाणि कुर्वन्तीत्युच्यन्ते। तथा पदान्यपि अर्थाभिधानेनापि चोपकुर्वत्सु पदेषु नाभिहितान्वयः, अनन्वि[1]ते[1]ऽर्थे व्युत्पत्त्यभावात्। अनुपगमे वा दुरुपपादः पदार्थानामन्वयः, उपायाभावात्॥

[अन्वयस्य आकांक्षाद्यधीनत्वासंभवः]

ननु आकांक्षासन्निधियोग्यत्वान्यभ्युपाय इत्युक्तम्—न युक्तमुक्तम्। कस्येयमाकाङ्क्षा? शब्दस्य, अर्थस्य, प्रमातुर्वा? शब्दार्थयोस्तावदचेतनत्वात् नाकाङ्क्षायोगः। फलत इयं तु तत्र तत्र वाचोयुक्तिः 'शब्दः शब्दान्तरमाकांक्षति, अर्थोऽर्थान्तरम्' इति। प्रमातुः पुनः स्वतन्त्रस्याकांक्षा न प्रमाणम्, पुरुषेच्छया वस्तुस्थितेरघटमानत्वात्। शब्दाख्यप्रमा[2]ण[2]पृष्ठभावेन तु पुरुषस्याकाङ्क्षा भवन्ती भवत्यर्थानां संसर्गहेतुरित्येवं शब्दस्यायमियानिषोरिव दीर्घदीर्घो व्यापारः। उपरतव्यापारे तु शब्दे पुरुषाकाङ्क्षामात्रं न संबन्धकारणम्॥

अशाब्दत्वं च वाक्यार्थप्रतीतेरित्थ*मापतेत्।
व्यवधानमयुक्तं च साक्षाच्छाब्दत्वसंभवे॥

तस्मादन्विताभिधायीनि पदानीति स्थितम्॥

[अन्विताभिधानवादसमर्थनम्]

एष एव हि संसर्गप्रतीतेः पन्थाः—

व्यतिष[3]क्ता[3]र्थबुद्ध्या हि व्यतिषङ्गोऽवगम्यते।
अपरं तु न संसर्गप्रतीतेरस्ति कारणम्॥

* इत्थं—शाब्दादनुपस्थितस्य शाब्दबोधविषयत्वे॥

[1] ता–ख, [2] णं–ख, [3] क्तो–ग.

न खल्वानय गां शुक्लां संसर्ग इति कथ्यते ।
व्यवहारे क्वचिद्वृद्धैः, *पदं संसर्गवाचकम् ॥

प्रयुज्यमानमप्येतत् बालिशेन हि केनचित् ।
अनन्वितार्थमेव स्यात् दशदाडिमवाक्यवत् ॥

तस्मादन्वितानामेवाभिधानं युक्तम् ॥

[अनन्वितवाक्ये गतिप्रदर्शनम्]

आह—

अङ्गुल्यग्रादिवाक्येषु कथं तव समन्वयः ?

उच्यते—

उक्तानामपि संसर्गे कथं तव समन्वयः ॥

आह—

नन्वत्र योग्यताभावादसंसर्ग उपेयते ।
आकाङ्क्षादित्रयाधीनः संसर्गो हि मयेष्यते ॥

उच्यते—

मयाऽपि योग्यासन्नादिसंसृष्टस्वार्थवाच्यता ।
पदानां दर्शिता सा च तेषु नास्तीत्यनन्वयः ॥

आह—अन्विताभिधानवादी हि भवान् । ततश्च—

भवतो[1]ऽन[1]भिधानं† स्यादन्वयासंभवादिह ॥

---

* पदं प्रयुज्यमानमपि—इत्यन्वयः ॥

† अनभिधानं—वाक्यघटकपदानां प्रत्येकार्थबोधाभावः ॥

---

[1] ना—च.

अहं त्वभिहितान्वयवादी। तेन—

मम त्वनभिहितत्वेऽपि नाभिधानं विरुध्यते ॥

उच्यते—

[1]कष्टं[1] *मीमांसकेनापि भवता सूक्ष्मदर्शिना।
नाद्यापि शब्दव्यापार[2]परमार्थोऽ[2]वधारितः ॥

प्रकाशकत्वं शब्दस्य व्यापारो हि निसर्गतः।
पुंसस्तु गुणदोषाभ्यां तस्मिन् सदसदर्थता ॥

क्रियाकारकसंसर्गबुद्धिरत्रापि† शब्दजा।
तादृश्येवायथार्था तु नरबुद्धिप्रमादतः ॥

तदुक्तं—प्रमाणान्तरदर्शनमत्र बाध्यते इति ॥

अत एव प्रमाणत्वं शब्दे निष्प्रतिमं स्वतः।
शब्दे कर्मणि तत्रापि बाधकालुपसर्पणात् ॥

तेनाङ्गुल्यग्रवाक्येऽपि शाब्दोऽस्त्येव समन्वयः।
आधाराधेयक्रियादिनिर्देभानस्यात्र प्रतीयमानत्वात ॥ (?)

वस्तुतोऽसंभवो यस्तु तुल्य एव स आवयोः‡।
अयोग्यत्वेन संसर्गप्रतीत्यर्थनिबर्हणात् ॥

[अन्वितभानमेवौत्सर्गिकम्]

यदि तु शाब्दोऽन्वयो न भवेत्, कचतटपादिवर्णनिर्देशमात्रमिदं स्यात्; दशदाडिमादिप्र[3]लापतुल्यं वा स्यात्। अनन्विताभिधानात् वाक्यत्वमेव

---

* मीमांसकः—विचारकुशलः। 'मानेर्जिज्ञासायाम्' इति वार्तिकम् ॥

† अत्रापि—अंगुल्यग्रवाक्यादौ ॥

‡ शब्दादर्थप्रतीतिस्तु उभयोस्तुल्या। अन्यथाऽयोग्यत्वज्ञानं वा कथं भवेत् ॥

---

[1] कथं–ख, [2] सुस्पष्टम्–ख [3] प्रवादवत्–ख.

न भवेत्। अस्ति तु वाक्यत्वम्। तेन मन्यामहे अस्ति शाब्दोऽन्वय[3] इति अत्रापि अन्विताभिधानं न विरुद्धम्। बाधकस्त्वन्यविषय* एव, न शब्दसंसर्गविषय इत्युक्तम्। अत एव स्वसामर्थ्यसिद्ध[1]निर्निबन्धबोधकत्व[1]-व्यापारे शब्दे स्वतो वेदप्रामाण्यमनाकुलं निर्वक्ष्यति, अपौरुषेयतया विप्लवासंभवात्। स्वव्यापारस्य च स्वत एव शुद्धत्वमित्यलमतिप्रसङ्गेन ॥

इत्यन्विताभिधानेन वाक्यार्थज्ञानसंभवात्।
व्युत्पत्तिरहितः प्राज्ञैः प्रहेयोऽभिहितान्वयः ॥

[अन्विताभिधानवादखण्डनम्]

तदेतदपि नानुमन्यते—यदुक्तं वृद्धव्यवहारात् व्युत्पत्तिरिति—तत् सत्यम्। वाक्येन व्यवहार इत्येतदपि सत्यम्। शिबिकोद्यंचत्रव सर्वाणि पदानि कार्यं संहृत्य व्याप्रियन्त इत्येतदपि सत्यमेव ॥

व्युत्पत्तिश्चिन्त्यताम् — किमेकघटनाकारसङ्घातकार्यनिष्ठैव सा ? किं वा पदार्थपर्यन्ता ? इति। पूर्वस्मिन् पक्षे प्रतिवाक्यं व्युत्पत्तिरपरिहार्या। सा च बहुप्रमादेत्युक्तम्†। पदार्थपर्यन्तायां तु व्युत्पत्तौ नूनं निर्धारणीयं 'इयान् पदस्यार्थः' इति। भवद्भिरपि शकटावयवदृष्टान्तवर्णनेन पदव्यापारनिर्धारणमङ्गीकृतमेव। इतरथा हि पदार्थनियमानपेक्षणे गामानयेतिविवक्षावान् अश्वपदमपि निश्चितयोपाददीत। न हि भवतामनपेक्षितपदार्थ एव वैयाकरणानामिव वाक्यार्थप्रत्ययः। तदसौ यावानावापोद्वापपर्यालोचनया गोपदस्यार्थो निर्धार्यते, तावानेव सङ्घातकार्येऽपि व्याप्रियमाणस्य तस्यार्थः ॥

---

* अन्यविषयः—वस्तुविषयः ॥

† आवापोद्वापादिमूलकशक्तिग्रहणासंभवादिति हेतुः ॥

---

[1] निर्विबन्ध—ख.

[अभिधात्रीशक्तिः पदार्थ एव]

ननु आकाङ्क्षितयोग्यसन्निहितार्थोपरक्तस्तस्यार्थ इत्युक्तम्—[1]नैत-द्युक्तम्[1]—सर्वदा संहृत्यव्याप्रियमाणमेतत्पदं पश्यतस्तवायं भ्रमः। अर्थः तावानस्य, यावत्यभिधात्री तस्य शक्तिः॥

कियति तस्याभिधात्री शक्तिः? कियति तस्यानभिधात्री शक्तिः? यावत्तमर्थं अन्योन्यमाकाङ्क्षितैश्च सन्निहितैश्च संयुज्यमानं न मुंचति॥ कियन्तं च न मुंचति, गोत्वमात्रं, तद्वन्मात्रं वा? इत्यतस्तावत्येवाभि धात्री शक्तिरन्वयव्यतिरेकाभ्यां अस्य निर्धार्यते॥

अतः परमेकस्य पदस्याप्रयोगात् सर्वदा सङ्घातकार्यरहितकेवल-स्वकार्यचातुर्यानवधारणात् प्रधानकार्ये *तात्पर्यशक्तिरस्य व्याप्रियते, नाभि धात्री। तां च पृथगविवेचयता भवता अन्विताभिधानमभ्युपगतम्। तच्च न युक्तम्—सर्वत्र अभिधात्र्याः शक्तेरविशेषात्। पदार्थनियमा°नव[2] धारणं पदान्तरोच्चारणवैफल्यमित्यादिदोषाणामनपायात्॥

[अन्विताभिधाने विरोधप्रदर्शनम्]

येनान्वितमर्थमभिदधाति गोशब्दः, तदनभिधाने, तदन्वितानवग-मात् येन सह संसर्गः, स न गृह्यते, तत्संसृष्टश्च गृह्यते इति विप्रतिषिद्धं स्यात्। तदभिधाने वा तद्वत्सर्वाभिधानमिति एकमेव गोपदं सर्वार्थं भवेत्। तस्मान्न †सर्वत्राभिधात्री शक्तिः पदस्योपपद्यते इति नान्विता-भिधानम्॥

---

* कार्यं—आनयनादि॥

† सर्वत्र–संसर्गांशेऽपि॥

---

[1] न–ख, [2] व–क.

[अन्विताभिधाने शब्दानामर्थासंस्पर्शित्वप्रसंगः]

अन्विताभिधानपक्षे च कथमङ्गुल्यग्रवाक्येऽपि नान्वयः स्यात्? शाब्दोऽस्त्येव समन्वय इति चेत्; अर्थासंस्पर्शी शब्दः प्राप्नोति, बहिरन्वयाभावात्। प्रकाशकत्वमात्रं व्यापार इति चेत्—बाढम्—त[1]त्त्वन्विता[1]नन्वितविषयं वेदितुं युक्तम्, न पुनरन्वितविषयमेवेति शक्यते नियन्तुम्। दशदाडिमादिवाक्यमनन्वितार्थप्रतिपादकमपि दृश्यते यतः। न तत् वाक्यमिति चेत्, अङ्गुल्यग्रवाक्यमपि न वाक्यमेव। आधाराधेयक्रियासंसर्गप्रतीतिस्तु भ्रममात्रम्। तस्मात् अन्वितमर्थमभिदधति पदानीत्यसमीचीनम्॥

[अभिहितान्वयेऽपि क्लेशः]

*त[2]त्किमयश्श[2]लाकाकल्पाः परस्परमसंसृष्टा एव पदार्थाः पदैरुच्यन्ताम्? एतदपि नास्ति। तथाविधव्यवहाराभावात्। पश्चादन्वयस्य च दुरवगमत्वात्, विरम्यव्यापारस्य चासंवेदनात्। तस्मात् पक्षद्वयमपि न क्षेमाय। तदुक्तम्—

> मतद्वयमपीदं तु नास्मभ्यं रोचतेतराम्।
> कुतोऽन्विताभिधानं वा कुतो वाऽभिहितान्वयः॥

[उक्तोभयवादमध्यस्थो वादः]

अन्या तु वाचो युक्तिः कैश्चित्कृता—अन्वीयमानाभिधानं, अभिधीयमानान्वयश्चेति†। साऽपि न हृदयङ्गमा॥

---

* दारुशलाकाः कदाचित् वज्रलेपसंसृष्टा वा भवेयुः॥

† अन्वयार्हपदार्थाभिधानम्, पदार्थाभिधानेनान्वयाभिधानं च॥

---

[1] त्व—ख, [2] किं श—ख.

न हि द्वे अनुभूयेते क्रिये एते पृथक्स्थिते।
अभिधानक्रिया चान्या वाच्यस्था चान्वयक्रिया॥

ते हि क्रमेण वा स्याताम्, युगपद्वा? क्रमपक्षे पूर्वमन्वयक्रिया चेत्, तदिदमन्विताभिधानमेव, नान्वीयमानाभिधानम्। पूर्वं चेदभिधा[1]नक्रिया,[1] सोऽयमभिहितान्वय एव, नाभिधीयमानान्वयः। युगपत्तु क्रियाद्वयसंवेदन नास्ति। अर्थगताया: क्रियायाः शब्दप्रयोगकालेऽनुपलम्भात्॥

अभिधानक्रियैवैका तदभिज्ञैः परीक्ष्यते।
अन्वीयमानताऽर्थानां अभिधानाद्विना कुतः॥

गौः शुक्ल इति जातिगुणयोरेकद्रव्यसमवेतयोरपि शब्दमन्तरेण कुतोऽन्वयमवगच्छामः॥

उ[2]क्ते[2]र्नूतनतैवेयं न पुनर्वस्तु नूतनम्।
न चात्रापि निवर्तन्ते दोषाः पक्षद्वयस्पृशः॥

[अन्विताभिधाने पक्षान्तरम्]

अन्ये मन्यन्ते—*सामान्येनान्विताभिधानम्, विशेषतश्चाभिहितान्वय इति। गोशब्दो हि स्वार्थमनवगतविशेषगुणक्रिया†सामान्यान्वितमभिधत्ते, तावत्यन्विताभिधानम्। शुक्लादिगुणविशेषसबन्धस्तु पदान्तरादवगम्यते। सोऽयं विशेषोऽभिहितान्वय इति—एतदपि तादृगेव॥

दोषोऽन्विताभिधाने यः सामान्येऽपि स तादृशः।
दोषस्तुल्यो विशेषेऽपि यश्चोक्तोऽभिहितान्वये॥

---

* सामान्येन—सामान्याकारेण–आपाततः॥

† सामान्यं—जातिः॥

---

[1] नं-ख, [2] क्ति–क.

न चेदमपूर्ववस्तु वर्णितम्। अभिहितान्वयवादिनः विशेष एवाभिहितान्वय[1]मिच्छन्ति। सामान्येऽपि हि पदं वर्तते, विशेषे वाक्यम्। वाक्यार्थप्रतीतये च अभिहितान्वय आ[1]श्रीयते इति प्राक्तन एवेष्टः पन्था वेदितव्यः॥

[पदानां संहत्य कारित्वम्]

कथं तर्ह्याभिधानिको व्यवहारः? सङ्कुलमिवैनं पश्यामः, सर्वत्र दोषसंभवात्—उच्यते—न कदाचिदत्र सङ्कुलता। संहत्यकारीणि हि पदानीत्युक्तम्। समुदितैः पदैरेको वाक्यार्थः प्रत्याय्यते। स च गु[2]णगुणि[2]भूतेतरपदार्थसंसृष्टः कश्चित्पदार्थ एवेति किमत्र सङ्कुलम्॥

[पदानामन्वयज्ञापकत्वम्]

ननु किमयमन्विताभिधानपक्षः पुनरुत्थापयितुमिष्टः? मैवम्—नेदमन्विताभिधानम्। कथं तर्हि संहत्यकारिता पदानाम्? उच्यते—संहत्यकारिताऽप्यस्ति, न चान्विताभिधानम्। *अन्वितमर्थं पदानि संहत्य संपादयन्ति, न त्वन्वितमभिदधति। किमिदानीं कुर्वन्ति वाक्यार्थं पदानि, घटमिव मृदादीनि—एतदपि नास्ति—ज्ञापकत्वात्तेषाम्। का तर्हीयं वाचोयुक्तिः, संहत्यकारीणि पदानि, न चान्वितमभिदधतीति? इयं वाचोयुक्तिः। पदान्यन्वितं प्रत्याययन्ति, नान्वितमभिदधति॥

[अन्वये शक्त्यसम्भवः]

नाभिधात्री शक्तिरन्वितविषया, किन्त्वन्वयव्यतिरेकानुगतनिष्कृष्टस्वार्थविषयैव। तात्पर्यशक्तिस्तु तेषामन्वितावगमपर्यन्ता सह

* अन्वितं—वस्तुगत्याऽन्वयविशिष्टम्॥

[1] आ–ख [2] ण–ख

व्यापारात्, व्यापारस्यैतदीयस्य निराकाङ्क्षप्रत्ययोत्पादनपर्यन्तत्वात्। तथा हि—

अन्यथैव प्रवर्तन्ते प्रत्यक्षाद्युद्भवा धियः।
अर्थं पूर्णमपूर्णं वा दर्शयन्त्यः पुरः स्थितम्॥

अन्यथैव मति[1]श्शाब्दी[1] विषयेषु विजृम्भते।
प्रतिपत्तुरनाकाङ्क्षप्रत्ययोत्पादनाविधिः॥

अत एव पदं लोके केवलं न प्रयुज्यते।
न हि तेन निराकाङ्क्षा श्रोतुराधीयते मतिः॥

[शक्तेरभावेऽपि संसर्गभानसंभवः]

ननु अभिधानव्यतिरिक्तः कोऽन्यः शब्दस्य कृत्स्नफलपर्यन्तः प्रत्यायनात्मा व्यापारः? अस्ति कश्चित्, यः सर्वैरेव संसर्गवादिभिरप्रत्याख्येयः। न हि संसर्गोऽभिधीयते, प्रतीयते च वाक्यात्॥

ननु संसृष्टाभिधाने सति संसर्गः प्रतीयेत, नान्यथा—नैतदेवम्—संहत्यकारित्वादेव संसर्गावगतिसिद्धेः। न हि संहत्यकरणम्, असंसृष्टं च कार्यं क्वचित् दृश्यते॥

अपि च प्रकृतिप्रत्ययौ परस्परापेक्षमर्थमभिदधाते। न च प्रकृत्या प्रत्ययार्थोऽभिधीयते, नियोग[2]स्या[2]धातुवाच्यत्वात्। न च प्रत्ययेन प्रकृत्यर्थोऽभिधीयते, [3]नियोगा[3]देः लिङ्वाच्यत्वानुपपत्तेः। न च तौ पृथक्पृथक् स्वकार्यं कुरुतः*। एवं पदान्यपि परस्परापेक्षीणि संहत्य कार्यं करिष्यन्ति। न च परस्परमर्थमभिधास्यन्ति वाक्यान्यपि प्रकरणपतितान्येवमेव। तदुक्तम्—

---

* परस्परापेक्षितार्थप्रतिपादनात्॥

---

[1] दशब्दे-ख [2] स्य-ख [3] यज्या, गागा—ख

'प्रकृतिप्रत्ययौ यद्वत् अपेक्षेते परस्परम् ।
पदं पदान्तरं तद्वत् वाक्यं वाक्यान्तरं तथा' इति ॥

अयमेव पक्षः श्रेयान् यत् संहत्यकारित्वं पदानां, असंकीर्णार्थत्वं च ॥

निरपेक्षे प्रयो[1]गे[1]ऽयश्शलाकाकल्पना भवेत् ।
तदन्विताभिधाने तु पदान्तरमनर्थकम् ॥

संहत्यकारिपक्षे तु दोषो नैकोऽपि विद्यते ।
तेनायमुपगन्तव्यः मार्गो विगतकण्टकः ॥

अभिधात्री मता शक्तिः पदानां स्वार्थनिष्ठता ।
तेषां तात्पर्यशक्तिस्तु संसर्गावगमावधिः ॥

तेनान्विताभिधानं हि नास्माभिरिहं मृष्यते ।
*अन्वितप्रतिपत्तिस्तु बाढमभ्युपगम्यते ॥

संहत्यकारकत्वाच्च पदानां न स्वार्थाभिधित्सयैव समुच्चारणम्, अपितु प्रधानं कार्यमेव कर्तुम् । तदुक्तम्—

'वाक्यार्थ[2]मित[2]र्थे तेषां प्रवृत्तौ नान्तरीयकम् ।
पाके ज्वालेव काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम्' इति ॥

[वाक्यार्थबोधविचारोपसंहारः]

सेयं व्युत्पत्तिमूला पदविसरसमुद्भिद्यमानाङ्कुरश्रीः
संस्कारोदारपत्रा कुसुमचयवती प्रोल्लसद्भिः पदार्थैः ।

---

* अन्वितेति वस्तुस्थित्यभिधानम् ॥

---

[1] गो–क, [2] मत–क, प्रत्य–ख.

प्रज्ञावल्ली विशाला फलति फलमिदं स्वादु वाक्यार्थत[1]त्त्वं[1]
नैराकांक्ष्यं[2]तु सान्द्रे[2] हृदय उपगते यान्ति यस्मिन् पुमांसः ॥

आह च—

पदात्प्रभृति या चैषा प्रज्ञा ज्ञातुर्विजृम्भते ।
पुष्पिता सा पदार्थेषु वाक्यार्थेषु फलिष्यति ॥

तस्मादनया नीत्या [3]संसर्ग[3]प्रत्ययो भवति साधुः ।
संसृष्टाश्च पदार्थाः वाक्यार्थ इति न्यवेदि प्राक् ॥

यश्चैष लोकव्यवहारसिद्धिः
प्रादर्शि वाक्यार्थमितावुपायः ।
स एव वेदेऽप्यवधारणीयः
तत्रापि तान्येव पदानि तेऽर्थाः ॥

—इति वाक्यार्थविचारः—

[वेदार्थावधारणप्रकारविचारोपक्षेपः]

आह—लोके प्रमाणान्तरपरिच्छेद्यत्वात् वाक्यार्थस्य तदवगमोपायत्वं शब्दानां योजयितुं शक्यते । वेदार्थस्तु—अतीन्द्रियः । न च रागादिदोषकलुषमनसामस्मदादीनां अतीन्द्रियपदार्थदर्शनकौशलमस्ति । तददर्शने च तत्र वृद्धव्यवहारात् व्युत्पत्तिरेव न संभवति । सोऽहमद्य वेदार्थं बुभुत्समानो वेदविदं कंचिदाचार्यमभिगच्छेयम् । सोऽप्यतीन्द्रियार्थदर्शी न भवतीति तस्यापि तथैव व्युत्पत्त्यभाव इति तेनाप्यन्यः कश्चिदभिगन्तव्यः । सोऽप्यन्यमित्यन्धपरम्परा प्राप्नोति । न च वेद एव, 'वृद्धिरादैच्' इति

* सान्द्रे—संसर्गज्ञानवति ॥

1 एवं।-ख, 2 लसद्भिः-ख, 3 सं-ख.

पणिनिरिव, 'मस्त्रिगुरुः' इति ब्रुवन् पिङ्गल इव, 'हस्त करः पाणिः' इति कथयन्नभिधानमालाकार इव स्वयमुपदिशति—'एषोऽस्य मामकस्य शब्दस्यार्थः' इति। तस्मात्सर्वथा दुरवगमो वेदार्थः तदाह—

स्वयं रागादिमान्नार्थं वेत्ति चेत्तस्य नान्यतः।
न वेदयति वेदोऽपि वेदार्थस्य कुतो गतिः' इति ॥

अथ निगमनिरुक्तव्याकरणवशेन पदार्थकल्पना क्रियते ; तर्हि नाना-मतित्वात् उपदेष्टॄणाम्*, अनेकार्थत्वाच्च [1]धातूनां ना[1]म्नां, उपसर्गनिपातानां च न नियतः कंचिदर्थो व्यवस्थापयितुं शक्यते। अन्यथा तत्कल्पनासंभवात्। आह च—(प्र-वा-1-320)

'तेनाग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इति श्रुतौ।
[2]खादे[2]च्छ्वमांसमित्येषः नार्थ इत्यत्र का प्रमा' इति ॥

[वैदिकशब्दा अपि लौकिका एव]

तदेतत् बधिरस्य रामायणं वर्णितमस्माभिः, य एवमपि श्रुत्वा वेदार्थपरिगमाभ्युपायं मृगयते। अनेन हि पदक्तिन वाक्यार्थपरिगमोपाय प्रकटनेन सर्वमपाकृतं भवति। उक्तं हि—नाभिनवाः केचन वैदिकाः शब्दाः। रचनामात्रं वेदे भिद्यते, न तु पदानि। सर्गात्प्रभृति च प्रवृत्तोऽयं वेदविदांव्यवहारः। तत एव दीर्घप्रबन्धप्रवृत्तात् अद्यत्वे वयसि व्युत्पद्यामहे। व्युत्पद्यमानाश्च तं तमर्थं प्रतिपादयामहे ॥

[वेदार्थावगमसहकारीणि]

किंच वेदार्थस्य परिज्ञानौपयिकानि व्याकरणमीमांसादिशास्त्राणि क्व गतानि ? यदेषु जीवत्सु न वेदार्थोऽवधार्यते ॥

---

* प्रसिद्धं हि 'नैको ऋषिर्यस्य मतं प्रमाणम्' इत्यादि ॥

---

[1] ना–ख, [2] न चे–क.

अपि च, रे मूढ ! स्वयं रागादिमान्नार्थं वेत्सि ? वेदस्य कोऽर्थो रागादिमतः[1] ? प्रत्यक्षमतीन्द्रियेऽर्थे मा प्रवर्तिष्ट, न तु रागादिमान् 'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः' इतिवाक्यादपि अग्निहोत्राख्यं कर्म स्वर्गसाधनमिति नावगच्छेत् ॥

अतीन्द्रियेऽर्थे नियता कुतोव्युत्पत्तिरिति चेत्, उक्तमत्र, वेदवत्तद्व्यवहारस्य तदर्थपरिगमोपायस्य सुचिरप्ररूढत्वात् । वेदार्थश्च, तदवगमश्च, तदुपायश्च, तदनुष्ठानं च नाद्यत्वे प्रवृत्तानि । तानि केवलं जिनेन्द्रादीन्येव । अस्मन्मते तु जगत्सर्गात्प्रभृति प्रवृत्तानि । क[2]स्तेऽद्य पर्यनुयोगावसरः ? सेयमनेन पापकारिणा 'खादेच्छ्वमांसं' इत्याद्यपभाषणेन केवलमवीचिकेदारकुटुम्बिनमात्मानं *कर्तुं वेदनिन्दैव मन्दमतिना कृता, न दूषणमभिनवं किंचिदुत्प्रेक्षितमिति ॥

[वेदार्थव्युत्पत्त्यसंभवः]

अथापर आह—किमेष तपस्वी पराणुद्यते ? किमनेनापराद्धम् ? किमनेन विरुद्धमभिहितम् ? न हि लोकतो वेदार्थे व्युत्पत्तिरवकल्पते ॥

कोऽयं लोको नाम ? किं यः कश्चित् प्राकृतः, उत वैयाकरणः संस्कृतमतिः ? इति ॥

तत्र शाकटिकाः साधुशब्दप्रयोगानभिज्ञमनसो निसर्गत एवाक्षतकण्ठाः वराकाः संस्कारबाह्यैः गाव्यादिभिरेव शब्दैर्व्यवहरन्ति । तैश्च व्यवहरन्तः कथमिव वैदिकेषु शब्देषु व्युत्पत्तिमवाप्नुयुः ?

यद्यपि चास्ति 'एषि' 'एमि' इति कश्मीरेषु, 'गच्छ' इति दार्वाभिसारेषु, 'करोमि' इति मद्रेषु कतिपये साधुशब्दा पामरैरपि प्रयुज्यन्ते ;

---

* अवीची—नरकविशेषः । नरकक्षेत्रस्वामिन मित्यक्रोशोक्तिः । वेदनिन्दायास्तावदेव फलमित्यर्थः ॥

---

[1] मतः—ख, [2] क—ख.

तथाप्यतीव प्रविरलसंचारोऽसौ व्यवहार इत्यनुपादेय एव वैदिकशब्दव्युत्पत्तेः ॥

[व्याकरणेनापि वेदार्थावधारणासंभवः]

अथ व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वात् ततः साध्वसाधुशब्दप्रविभागमवगच्छन्तः 'साधुभिर्भाषितव्यं, असाधुभिर्न' इति विधिनिषेधनियमितमतयः साधुभिरेव शब्दैर्व्यवहरन्तो विद्वांसः तनीयसैव क्लेशेन वैदिकेष्वपि शब्देषु व्युत्पत्तिमासादयेयुरिति कथ्यते — तदपि न चतुरश्रम् — इतरेतराश्रयप्रसङ्गात्। वेदे हि सिद्धप्रामाण्ये तदङ्गभूतव्याकरणाभ्याससमासादितसाध्वसाधुशब्दप्रविवेक वृद्धव्यवहारपरिचयपुरस्सरा वैदिकशब्देषुव्युत्पत्तिः, तद्व्युत्पत्तौ च सत्यां बोधकत्वादप्रतिपादकत्वलक्षणमप्रामाण्यमपोज्झतो वेदस्य प्रामाण्यमिति ॥

[प्राकृतव्याकरणस्य वेदाङ्गत्वापत्तिः]

अथ वेदाङ्गमिदमिति श्रद्धा[1]म[1]वधूय यदृच्छाधीतेनैव व्याकरणेन पूर्वोक्तकार्यसिद्धेर्नेतरेतराश्रयमिति वर्ण्यते—किमिदानीं नाटकप्रकरणादि काव्योपयोगिसंस्कृतभाषाविशेषपरिज्ञानायैव प्राकृतलक्षणवद्व्याकरणमध्येतव्यम्? तथाऽभ्युपगमेवाऽनङ्गत्वाविशेषात्—प्राकृतलक्षणप्रसिद्धशब्दव्यवहारानुसारेण वैदिकशब्दव्युत्पत्तिरापाद्यत इति सुतरां दुस्स्थत्वं ॥

अपि च सत्यपि व्याकरणाधिगमे, श्रुतेऽपि 'साधुभिर्भाषितव्यम्' इत्युपदेशे, *सत्यं व[2]दत[2]! वेदार्थानुष्ठानपरायणोऽपि कृतबुद्धिरपि निषिद्धाचरणपराङ्मुखोऽपि श्रोत्रियोऽपि श्रद्दधानोऽपि यदि कश्चित् केवलः

---

* 'सत्यं वदत—इति शपथवाक्यम्। व्याकरणादिपठनमात्रेण न कश्चित्तादृशो दृश्यत इति भावः ॥

---

[1] मन–क, [2] द–घ.

साधुभिरेव शब्दैर्व्यवहरन् दृष्ट एकाकी ? तैश्च नानार्थक्रियासाधनभूत-भूरिव्यवहारं निर्वहन् तदनुचरः परिज्ञातो न भूयः केवलसाधुशब्दप्रयोग-कुशलः कल्पनीयः। कुतश्चासौ लभ्यते ? तस्मान्न वृद्धव्यवहाराद्वेदार्थ व्युत्पत्तिरुपपद्यते ॥

[व्याकरणस्य वेदार्थानिर्णायकत्वम्]

अथ व्याकरणमेव वेदार्थव्युत्पत्तौ उपायतां प्रतिपत्स्यते इति मन्यसे; तदपि कथमिति चिन्त्यम्। न हि *विवरणकार इव पाणिनिर्वेदं व्याचष्टे। व्याचक्षाणो वा परिमितदर्शिनि अस्मादृशे, द्वेषादिदोषकलु-षितमनसि तस्मिन् अस्मदादीनां वेदार्थं बुभुत्समानानां किदृशी विस्रम्भः ? किं यथैष व्याचष्टे, तथैव वेदार्थः, अन्यथा वेति ॥

यदि तु साध्वसाधुशब्दविवे[1]ककरण[1]द्वारेण व्याकरणं कारणं वेदार्थ-व्युत्पत्तेरित्युच्यते—तत्रापि—स्वातन्त्र्येण वेदस्येव व्याकरणस्य शास्त्र-त्वानुपपत्तेः। अङ्गत्वप्रसिद्धेश्च वैदिकविध्यपेक्षितार्थसंपर्कित्वमस्य [2]नू[2]न-मेषितव्यम्। [3]तत् कस्य विधेः शेषतया व्याकरणमनतिष्ठेतेति वाच्यम्। सा[3]धुभिर्भाषितव्यं, असाधुभिर्नेत्यनयोरेव विधिनिषेधयोरिति चेत्; नन्वेतावेव विधिनिषेधौ तावद्विचारयामः। किं क्वचित्प्रकरणे पठितौ ? किमनारभ्याधीतौ ? क्लृप्ताधिकारी, कल्प्याधिकारी वा ? इति ॥

[साध्वसाधुशब्दविभागसंभवाक्षेपः]

आस्तां चेदम् ! वितता खल्वियं चिन्ता। साध्वसाधुशब्दस्या-प्रसिद्धत्वात् किंविषयाविमौ विधिनिषेधौ स्यातामितीदमेव चिन्त्यताम्।

---

* विवरणकारः—व्याख्यानकारः ॥

---

[1] क–ख, [2] नूत–ख, [3] सा–खे.

व्रीहिभिर्यजेत' 'न कलंजं भक्षयेत्' इति व्रीहिकलंजस्वरूपस्य लोकतोऽवगतौ तद्विषयविधिनिषेधावबोधो न दुर्घटः। इह तु व्रीहय इव कलंजमिव न साध्वसाधु[1]शब्दस्वरूपं लोके प्रसिद्धम्; प्रत्यक्षादिप्रमाणातीतत्वात्। प्रत्यक्षं तावत् साध्वसाधुशब्द[1]प्रविवेकेन लोकतोऽवगम्यते। कृतश्रमश्रवणयुगलकरणिकासु प्रमितिषु शब्दस्वरूपमेव केवलं विषयतामुपयाति। न जातु तद्गतं साधुत्वमसाधुत्वं वा। न हि शब्दत्वादिजातिवत्, उदात्तादिधर्मवच्च साध्वसाधुतायां कस्यचिदपि श्रोत्रः प्रत्ययः प्रसरति। प्रत्यक्षप्रतिषेधे च सति तत्पूर्वकसंबन्धग्रहणासंभवात् अनुमानमपि निरवकाशमेव। शब्दस्तु द्विविधः पुरुषप्रणीतः, वैदिको वा। तत्र पुरुषप्रणीतः प्रत्यक्षानुमानविषयीकृतार्थप्रतिपादनप्रवण एव भवति इति तदपाकरणादेव पराकृतः। वैदिकस्तु संप्रति चिन्त्यो वर्तते। स हि सिद्धे साध्वसाधुत्वे तद्विधिनिषेधे व्याप्रियते। न पुनः तत एव तत्सिद्धिर्युज्यते। तथाऽभ्युपगमे वा दुरुत्तरमितरेतराश्रयत्वमवतरति—विधिनिषेधसिद्धौ साध्वसाधुशब्दसिद्धिः, साध्वसाधुशब्दसिद्धौ च विधिनिषेधसिद्धिरिति॥

[साधुत्वमपि दुर्वचम्]

किंचेदं साधुत्वं नाम? यदि वाचकत्वम्, गाव्यादयोऽपि सुतरां वाचका इति तेऽपि कथं न साधवः? अर्थावगतिसाधनाद्धि साधुत्वम्। तच्च यथा गाव्यादिषु झटित्येव भवति, न तथा गवादिष्विति प्रथमं त एव साधवः॥

एवं च यदाहुः—'असाधुरनुमानेन* वाचकः कैश्चिदिष्यते'

इति; तदत्यन्तमसांप्रतम्; सोपानान्तरप्रतीतिप्रसक्तेःविपर्ययस्य च लोके प्रसिद्धत्वात्॥

---

* अनुमानेन—साधुशब्दानुमानद्वारा॥

---

[1] शब्द—ख

यस्तावदनधिगतव्याकरणसरणिः पामरादिः, सः गाव्यादिशब्दश्रवणे सति तावत्येव जातसन्तोषः तत एवार्थमवगच्छन् गवादिशब्दानुमान[1]व्यवधानम[1]नारुह्यैव व्यवहरति। हेमगिरिमुत्तरेण यादृशि मादृशैरनुभूतानि तरुकुसुमफलानि, तथाविधास्तस्य साधुशब्दा इति सर्वात्मनाऽनवधारितसंबन्धः स कथं तावदनुमातुं प्रभवेत् ?

येऽपि व्याकरणार्णवकर्णधाराः चिराभ्यस्तसूक्तयः सूरयः, तेऽपि गाव्यादिभिर्व्यवहरन्तोऽनुमानक्रममननुसरन्त एव तेभ्योऽर्थं प्रतिपद्यन्त, इति प्रत्यात्मवेदनीयमेतत्। तस्मात् वाचकत्वमेव साधुत्वम्। [2]एत[2]च्च गवादिष्विव गाव्यादिषु दृश्यत इति तेऽपि साधवः स्युः॥

असाधुत्वमप्यवाचकत्वमुच्यते। तच्च वायसवाशितादिषु व्यवस्थितं न वर्णात्मकेषु व्यक्तवागुच्चार्यमाणेषु शब्देष्विति न तेऽसाधवः॥

[साध्वसाधुशब्दयोः विलक्षणबोधजनकत्वं नास्ति]

ब्रूयात्—नार्थप्रतीतिसाधनत्वमात्रं साधुत्वम्, धूमादिभिरतिव्याप्तेः, अपि तु *विशिष्टक्रियाकरणत्वम्। तच्च गवादिष्वेवास्ति, न गाव्यादिष्विति न ते साधव इति—एतदप्यसमीक्षिताभिधानम्—अभिधानक्रियाकारणत्वं हि वाचकत्वमिति पूर्वमेव सुनिपुणमुपपादितम्। तच्च गवादिषु गाव्यादिषु च समानमिति सर्व एव साधवः॥

[साध्वसाधुत्वे न शास्त्रगम्ये]

अथ †लक्षणानुगतत्वं, तद्बाह्यत्वं च साधुत्वमसाधुत्वं च वर्ण्यते—तदयुक्तम्—पारिभाषिकत्वप्रसङ्गात्। न चान्यत्किमपि साध्वसाधु-

* विशिष्टेति। विलक्षणेत्यर्थः॥

† लक्षणं—पाणिन्यादिसूत्रम्। तच्चाग्रेस्पष्टीभविष्यति॥

[1] म-ख, [2] त-च.

लक्षणमतिसूक्ष्मयाऽपि दृष्ट्या शक्यमुत्प्रेक्षितुम्। अतो वाचकावाचकावेव साध्वसाधू इति स्थितम् ॥

तेन तयोः प्रवर्तमानौ *विधिनिषेधाविमौ व्यर्थौ भवेताम्। कथम् (तं-वा-1-3-18)—

साधुभिर्भाषणं तावत् प्राप्तत्वान्न विधीयते।
†अवाचकनिषेधश्च नाप्राप्तेरवकल्पते ॥

न हि 'सलिलं पिबेत्' 'अनलं न पिबेत्' इति विधिनिषेधौ संभवतः। सलिलपानस्य स्वतः प्राप्तत्वात्, अप्राप्ते च शास्त्रस्यार्थवत्त्वात्। ज्वलनपानस्य च कस्यांचिदप्यवस्थायां अप्राप्तेः प्रतिषेधानर्थक्यात्। प्राप्तिपूर्विका हि प्रतिषेधा भवन्ति। न हि ग्रीष्मे ज्वा[1]लायमानमारवमार्गभ्रमणोज्जृम्भिततृषातिशयतनूकृततनुरपि तनूनपातं पातुं लवणोप[1]योगोपनीततृड्विकारः करभोऽपि यतेतेति ॥

[साध्वसाधुशब्दयोः पुण्यपापहेतुत्वमपि दुर्वचम्]

तत्रैतत्स्यात्—गवादेर्गाव्यादेश्च वाचकत्वाविशेषेऽपि साध्वसाधुशब्दोच्चारणकरणकपुण्यपापप्राप्तिपरिहारप्रयोजननियमविधानाय शास्त्रसाफल्यं भविष्यति। तदुक्तम् (वा-प-3-3-30)—

'वाचकत्वाविशेषेऽपि नियमः पुण्यपापयोः' इति—

एतदपि दुर्घटम्—[2]प्रतिपदमशक्यत्वात्, वर्गीकरणनिमित्तस्य चासंभवात्। अवश्यं हि विधिं वा निषेधं वा विधित्सतां प्र[2]विधेयांश्च निषे-

---

* विधिनिषेधौ—साधुभिर्भाषितव्यम्, असाधुभिर्नेति ॥

† अवाचकस्वरूपत्वात् असाधुत्वस्य ॥

---

1 ला—ख, 2 प्र—ख.

ध्यांश्च शब्दानुपदर्श्य, नियमो विधातव्यः 'एभिर्भाषितव्यं, एभिर्न' इति। तत्र यद्युभये ते शब्दाः प्रतिव्यक्ति नामग्रहणपरिगणनपुरस्सरमुपदर्श्येरन्, तदयमर्थः कल्पशतजीविनः भगवतः परमेष्ठिनोऽपि न विषयः, प्रविततव[1]द[1]नसहस्रसंकुलमूर्तेरनन्तस्यापि न गोचरः, वाचस्पतेर्न भूमिः, सरस्वत्या अतिभारः, तेषामानन्त्येन दर्शयितुमशक्यत्वात् ॥

[साध्वसाधुशब्दवर्गीकरणासंभवः]

अथ किंचिदुपलक्षण*मवलम्ब्य तेषां वर्गीकरणमुपेयते — हन्त तर्हि दृश्यताम्! न च तत्संभवति ॥

अविभक्ता हि शब्दत्वजातिः शब्दापशब्दयोः।
न चावान्तरसामान्ये केचिद्वर्गद्वये स्थिते ॥

न हि साधुत्वसामा[2]न्यं इतरेषु[2] व्यवस्थितम्।
इतरेष्वप्यसाधुत्वसामान्यमुपलभ्यते† ॥

तदनुपलम्भादसंभवति वर्गीकरणकारणे कथमेष नियमो विधीयेतेति नावधारयामः ॥

[साधुशब्दभाषणनियमासंभवः]

किंच नियमार्थेऽपि शास्त्रे वक्तव्यं—कीदृशो नियमार्थ इति—किं साधुभिरेव भाषितव्यम्, भाषितव्यमेव साधुभिरिति। उभयथा च प्रमादः। आह हि (त.वा-1-3-18)—

---

* उपलक्षणं—परिचायकम् ॥

† 'न हि' इत्यनुवर्तते ॥

---

[1] च-क, [2] मेकेष्वेव—ख.

'यदि साधुभिरेवेति नासाधोरप्रसङ्गतः ।
नियतं भाषितव्यं चेत् मौने *दोषः प्रसज्यते' इति ॥

न च वाचकत्वादन्यत् साधुत्वमित्युक्तम्, अवाचकस्य प्रयोगप्रसङ्ग एव नास्तीति ॥

[अपशब्दप्रयोगप्रतिषेधोऽपि न शक्यः]

अथ प्रमादाऽशक्ति[1]कृतापश[1]ब्दप्रयोगप्रतिषेधाय नियम आश्रीयते—तत्रापि—

प्रमादाऽशक्तिजाः शब्दाः यदि तावदवाचकाः ।
तेषु प्रसङ्गो नास्तीति तन्निवृत्तिश्रमेण किम् ॥

अथ वाचकता तेषां अप्रमादोत्थशक्तिवत् ।
न तर्हि प्रतिषेधः स्यात् अप्रमादो[2]त्थ[2]शक्तिवत् ॥

ननु ! अस्ति तावदपशब्दानामशक्यनिह्नवः परिदृश्यमानो लोके प्रयोग इति तन्निवृत्तिफल एष प्रयोगनियमः कथं न भवेत्—

यद्येवं अक्षिनिकोचहस्तसंज्ञादेरपि प्रचुरः प्रयोगो दृश्यत इति तद्व्युदासफलोऽप्येष नियमः स्यात् ॥

अपि च विधिफलः सर्वत्र नियमो भवति, 'ऋतावुपेयात्' इत्यादि†। निषेधफला तु परिसंख्या 'पंच पंचनखा भक्ष्याः' इति। तदयमपशब्दे प्रयोगप्रतिषेधफलश्च नियमश्चेति व्याहतमभिधीयते ॥

---

* मौनं खलु शास्त्रविहितम् ॥

† ऋतावेव, उपेयादेवेति नियमस्यं सम्मतत्वात् ॥

---

[1] श–ख, [2] त्त–च.

परिसंख्या तर्हि भविष्यतीति चेत्—न—शब्दापशब्दयोर्युगपत्प्राप्त्यभावात्। 'तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्याऽभिधीयते' इति न्यायात्॥

[साध्वसाधुशब्दयोः पुण्यपापहेतुत्वमपि न]

यदपि पुण्यपापफलत्वं सुशब्दापशब्दयोरिति गीयते — तदपि न पेशलम्—परिदृश्यमानं अविवादसिद्धं अर्थप्रत्ययोपजननमपहाय परोक्षस्यादृष्टस्य पुण्यपापात्मनः कल्पनानुपपत्तेः॥

[अर्थवादवाक्यत्वं तद्विधेः]

यश्चायं *'स्वर्गे लोके कामधुग्भवति' इति साधुशब्दस्तुत्यर्थवादः, यश्च †'स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति' इत्यपशब्दे निन्दार्थवादः, तत्र पदार्थस्य विस्पष्टदृष्टत्वात् अर्थवादमात्रपर्यवसितौ च 'द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्यात्' इति न्यायात् न फलार्थतेति॥

तदेवं 'साधुभिर्भाषितव्यं, असाधुभिर्न' इति विधिनिषेधयोरनारभ्याधीतयोः श्रूयमाणयोरपि दौस्थित्यात् तन्मूलतया लब्धप्रमाणभावा व्याकरणस्मृतिः अंगतामेष्यति वेदस्येति दुराशैव। प्रकरणविशेषपाठे तु तयोस्तदुपयोगादेव न सार्वत्रिको नियमार्थतेति सर्वथा न तन्मूलत्वं व्याकरणस्य॥

[व्याकरणाध्ययनस्य वैफल्यशङ्का]

आह—तर्हि 'निष्कारणः षडङ्गो वेदोऽध्येयो[1] ज्ञेयश्च' इति विधेः शिक्षाकल्पसूत्रनिरुक्तच्छन्दोज्योतिश्शास्त्रवत् व्याकरणमपि वेदाङ्गत्वा-

---

* 'एकश्शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः' इत्यादिः॥

† मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह। ...... यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्' इत्याद्यन्तौ॥

---

1 तव्यः—च.

वध्येयमित्यवगम्यते—नैतदप्यस्ति—शिक्षादीनां इतरेतरसाध्यसंकीर्णविविधविध्यपेक्षितवेदोपकारनिर्वर्तकत्वेन तदङ्गता सुसंगता। व्याकरणस्य तु सुदूरमपि धावनप्लवने विदधतः साधुशब्दप्रयोगनियमद्वारकमेव तदङ्गत्वं संभाव्यते, न मार्गान्तरेण। स च नियमो दुरुपपाद इति दर्शितम्। अतो नांगान्तराणि स्पर्धितुमर्हति व्याकरणम्॥

[व्याकरणं न षडंगान्तर्गतम्]

निष्कारणषडङ्गवेदाध्ययनविधौ च निष्कारणग्रहणं यथा प्रयोजनशैथिल्यं सूचयति, न तथा प्रयोजनवत्ताम्। श्रुतिलिङ्गाद्यङ्गत्वप्रमाणापेक्षया षडङ्गता वर्णयिष्यते॥

[वाक्यानि च न व्याकरणविषयाणि]

एतेन 'तस्माद्ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै, म्लेच्छो ह वा एष [1]यदपशब्दः' इति 'एकः शब्दः सम्यक् ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुक् भवति' इति, 'आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्य प्रायश्चित्तीयां सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेत्' इति 'तस्मादशेषा व्याकृता वागुच्यते' इत्यादिवचनान्तरमूलताऽपि व्याकरणस्मृतेः प्रत्युक्ता* ॥

[शिष्टत्वमपि दुर्वचम्]

शिष्टप्रयोगमूला तर्हि व्याकरणस्मृतिरस्तु, †वैद्यकस्मृतिरिवान्वयव्यतिरेकमूलेति चेत्—के शिष्टा इति [2]पृष्टो[2] वक्तुमर्हसि। किं तदभिमतगवादिसाधुशब्दव्यवहारिणः, गाव्याद्यशिक्षितापशब्दवादिनः, द्वये वा?

---

* तद्वाक्यानामर्थवादरूपत्वादिति हेतुः ॥

† अन्वयव्यतिरेकमूला वैद्यकस्मृतिरिवेत्यन्वयः ॥

---

[1] योऽ–च, [2] पृथक्–ख.

आद्ये पक्षे दुरुत्तरमितरेतराश्रयत्वम्—शिष्टप्रयोगमूलं व्याकरणम्, व्याकरणविदश्च शिष्टा इति। न ह्यशिक्षितव्याकरणाः तत्संस्कृतगवादिशब्दप्रयोगकुशला भवन्ति ॥

मध्यमपक्षे गाव्यादिव्यवहारिणः शाकटिकाः शिष्टाः, तत्प्रयोगमूलं गवादिशब्दसंस्कारकारि व्याकरणमिति व्याहतमिव लक्ष्यते ॥

तृतीये तु पक्षे गोगाव्यादिशब्दप्रयोगसांकार्यात् किंफलं व्याकरणं भवेत्। वैद्यस्मृतेस्तु युक्तमन्वयव्यतिरेकमूलत्वं, तथा दर्शनादिति। तदनयाऽपि दिशा न प्रयोजनवत्तामुपयाति व्याकरणम् ॥

[व्याकरणस्य फलवत्त्वं सूत्रे नोक्तम्]

अतश्च निष्प्रयोजनं व्याकरणम्, तत्सूत्रकृता स्वयं प्रयोजनस्यानुक्तत्वात्। न हि 'अथातो धर्मजिज्ञासा' 'प्रमाणादिज्ञानात्, साधर्म्यादिज्ञानाद्वा निःश्रेयसा[1]धि[1]गमः, इतिवत् तत्र सूत्रकारः प्रयोजनं प्रत्यपीपदत् ॥

सुज्ञानत्वाच्च प्रत्यपादयदिति चेत्—किमुच्यते सुज्ञानत्वम्? यदद्यापि निपुणमन्वेषमाणा अपि न विद्मः, यत्र चाद्यापि सर्वे विवदन्ते ॥

[व्याकरणाध्ययनस्यापुरुषार्थत्वम्]

किंच धर्मार्थकाममोक्षाश्चत्वारः पुरुषार्थाः। तेषामन्यतमः किल व्याकरणस्य प्रयोजनमाशङ्क्येत ॥

तत्र न तावद्धर्मस्तस्य प्रयोजनम्। स हि यागदानहोमादिस्वभावः, तज्जनित*संस्कारापूर्वरूपो वा वेदादेवावगम्यते। चोदनैव धर्मे प्रमाण-

* संस्कारः—पुरुषगतातिशयः। मतभेदेन विकल्पः ॥

[1] व-ख.

मिति हि तद्विदः। चोदनामूलमन्वादिस्मृतिसदाचारपुराणेतिहासगर्भ यो वा स कामं भवतु। व्याकरणस्य तु स्वतस्तदुपदेशसामर्थ्यासंभवात् अङ्गसमाख्यातत्वाच्च न तत्प्रयोजनता युक्ता ॥

प्रयोगनियमद्वारकस्तु धर्मः तस्याप्रयोजनतया निरस्त एव ॥

अर्थप्रयोजनता तु वार्तादण्डनीत्योः प्रसिद्धा, न व्याकरणस्य। अधीतव्याकरणाः अपि दरिद्राः प्रायशो दृश्यन्ते इति न तस्य अर्थः प्रयोजनम् ॥

कामस्तु वात्स्यायनप्रणीतकामशास्त्रप्रयोजनतामुपगतः न व्याकरणसाध्यतां स्पृशति ॥

मोक्षे तु द्वारमात्मादिपरिज्ञानमाचक्षते क्लेशप्रहाणं चाध्यात्मविदः। षत्वणत्वपरिज्ञानं पुनरपवर्गसाधनमिति न साधीयान् वादः। तदेवं धर्मादिचतुर्वर्गादिकोऽपि न व्याकरणसाध्य इति स्थितम् ॥

[व्याकरणं न वेदाङ्गम्]

अथोच्यते—सकलपुरुषार्थसार्थसाधनोपदेशविधेः वेदस्य व्याकरण*मवलग्नकमङ्गम्। अतस्तत्प्रयोजनेनैव प्रयोजनवदिदमिति न पृथक् प्रयोजनान्तरमाकांक्षतीति—तदपि परिहृतम्—[1]यया हि साधुशब्देतरो[1]पदेशदिशा तस्य तदङ्गता, सा व्युदस्तैव। न चाङ्गस्यापि सतस्तस्य तत्सेवा†द्वारमपरमस्तीति नष्प्रयोजन्यमेव। न चेदृशमनुपकारकमप्यङ्गं भवितुमर्हति। न हि तत् प्रधानेनाङ्गीक्रियते। नियोगगर्भो हि विनियोग इति न्यायविदः॥

---

* 'मध्यमं चावलग्नं च' इत्यमरः।

† सेवा सहकाराः ॥

---

[1] या हि साधुशब्दो-ख

[रक्षोहादिकमपि न व्याकरणफलम्]

यान्यपि रक्षादीनि प्रयोजनानि व्याकरणस्य व्याख्यातृभिरभिहितानि, तेषामन्यतोऽपि सिद्धेः न व्याकरणशरणता युक्ता ॥

रक्षा तावदध्येतृपरम्परात एव सिद्धा। मनागपि स्वरतो वर्णतो वा प्रमाद्यन्तं कञ्चिदधीयानं अन्येऽध्येतारः 'मा विनीनशः,* श्रुतिमित्थमुच्चारय' इत्याचक्षाणाः शिक्षयन्तीति रक्षितो भवति वेदः ॥

ऊहस्तु त्रिविधः मन्त्रसामसंस्कारविषयः। तत्र सामविषयः 'ऊहः'[1] कशास्त्रादवगम्यते, याज्ञिकप्रयोगप्रवाहाद्वा। मन्त्रविषयोऽप्येवम्। प्रोक्षणादिसंस्कारविषये तु तस्मिन् व्याकरणमपि किं कुर्यात् ?

आगमस्त्वनन्तरमेव परीक्षितः। आगमगम्यं च प्रयोजनं भवति, न चागम एव प्रयोजनम् ॥

लाघवं तु किमुच्यते ? बाल्यात्प्रभृति बहुषु वहत्स्वपि वत्सरेषु यन्नाधिगन्तुं शक्यते [2]व्याकरणम्, स चेल्लघुरुपायः कोऽन्यस्ततो गुरुर्भविष्यति ॥

सन्देहोऽपि न कश्चिद्वेदार्थे व्याकरणेन पराणुद्यते। प्रतिवाक्यमुपप्लवमाननानाविधसन्देहसहस्रविस्रंसनफला मीमांसा हि दृश्यते, न व्याकरणम्। तेन 'रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम्' इति यदुच्यते तन्न साधु व्याहृतम् ॥

यान्यपि प्रयोजनान्तराणि भूयांसि—'तेऽसुरा हेलयो हेलयः' इत्युदाहरणदिशा दर्शितानि, तान्यपि तुच्छत्वात् आनुषङ्गिकत्वाच्चोपेक्षणीयानि। तदुक्तम् (त-वा-1-3-18)—

---

* अपस्वराध्ययने हि महाननर्थ उक्तः ॥

---

[1] यौक्तिक ख   [2] कल्पा च

'अर्थवत्त्वं न चेज्जातं मुख्यं[1]यस्य[1] प्रयोजनं: ।
तस्यानुषङ्गिकेष्वाशा कुशकाशावलम्बिनी' इति ।।

[व्याकरणेन शब्दसंस्कारः न संभवति]

अथ कथ्यते---किं प्रयोजनान्तरपर्येषणया ? शब्दसंस्कार एव व्याकरणस्य प्रयोजनमिति---तदपि व्याख्येयम्---कः शब्दस्य संस्कारः ? तेन वा कोऽर्थ इति। न हि व्रीहीणामिव प्रोक्षणम्, आज्यस्येवावेक्षणम्, अग्नीनामिवाधानं शब्दस्य कश्चन व्याकरणकारितः संस्कारः संभवति ।।

नैयायिकादिपक्षे च क्षणिकाः वर्णाः। तेषामुच्चारितनष्टानां कः संस्कारः ? शरादेरिव न वेगः, नात्मन इव भावना, न शाखादेरिव स्थितस्थापक इति ।।

वर्णानां नित्यत्वपक्षेऽपि क्षणिकाभिव्यक्ति[2]कत्व[2]मपरिहार्यम्। अतस्तेष्वपि कः संस्कारः ?

[व्याकरेण वर्णादिसंस्कारासंभवः]

संस्कारश्च वर्णस्य वा, पदस्य वा, वाक्यस्य वेति विकल्प्यमानः न कस्यचिद्व्यवस्थापयितुं शक्यः। वैयाकरणानां तु निरवयववाक्यवादिनां* पदवर्णयोः संस्कारः सुतरामनालम्बनः ।।

अपोद्धृत्यैव वाक्येभ्यः प्रकृतिप्रत्ययादिकं अन्यान्येव पदानि संस्करिष्यन्त इति चेत्---न---असतां संस्कार्यत्वानुपपत्ते। आह च---

* वाक्यं अखण्डमिति ते वदन्ति ।।

[1] रपि-ख, [2] त्व-ख.

'वाक्येभ्य एव परिकल्पनया विभज्य
संस्कर्तुमिच्छति पदानि महामतिर्यः ।
उ[1]द्धृ[1]त्य सौरभविभूषितदृशि कस्मात्
आकाश[2]शाखि[2]कुसुमानि न संस्करोति' इति ॥

[व्याकरणस्याध्येयत्वं नापि विधिसिद्धम्]

न च शब्दसंस्कारकर्तव्यतोपदेशी कश्चिदनारभ्याधीतो वा प्रकरणपठितो वा विधिरुपलभ्यते, यमनुरुध्यमानाः शब्दस्योपयुक्तस्य 'चात्वाले कृष्णविषाणं प्रास्यति' इतिवत् उपयोक्ष्यमाणस्य वा, 'व्रीहीन् प्रोक्षति' इतिवत् कंचनसंस्कारमनुतिष्ठेम। 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इति तु विधिः अभिमुखीकरणेन माणवकस्य वा ग्रन्थस्य वा *संस्कारमुपदिशतीति महती चर्चैषा तिष्ठतु। सर्वथा नायं व्याकरणनिवर्त्यप्रत्ययागमवर्णलोपादेशादिद्वारकशब्दसंस्कारोपदेशशङ्कामपि जनयतीत्यास्तामेतत् ॥

न च शब्दप्रयोगोपायस्य स्थानकरणादेः कोष्ठस्य मातरिश्वनो वा श्रोत्रेन्द्रियस्य वा तदुपलब्धिकारणस्य प्रयोक्तुरात्मनो वा बुद्धेर्वा कश्चित् व्याकरणेन संस्कारलेशः शक्यक्रिय इति तद्द्वारकेऽपि संस्कारेऽनुपाय एव व्याकरणम् ॥

न च स्थूलपृषतीत्यादिकतिपयशब्दव्युत्पादनमेव व्याकरणप्रयोजनतया वक्तव्यम् ; तस्यापि कल्पसूत्राद्युपायान्तरलभ्यत्वात् ॥

[शब्दतत्त्वज्ञानं न व्याकरणाधीनम्]

यश्चाह — 'तत्त्वावबोधः शब्दानां नास्ति व्याकरणादृते' (त.वा. 1-3-18) इति—तस्य सोपहासमुत्तरं वार्तिककार एव दर्शितवान् ॥

---

* प्राभाकरभट्टमतभेदेन विकल्पः ॥

---

[1] चि—ख, [2] रूढ—ख.

'तत्त्वावबोधः शब्दानां नास्ति श्रोत्रेन्द्रियादृते' (त-वा-1-3-18) इति ॥

[सूत्रेऽप्यसंस्कृत शब्दप्रयोगः]

अपि च व्याकरणेन कृतेऽपि शब्दसंस्कारे तदुपदिष्ट संस्कारबहिष्कृत-शब्दप्रयोगान् विदधतः तत्रतत्र पूर्वेऽपि दृश्यन्ते। सूत्रकारस्तावत् 'जनि-कर्तुः प्रकृतिः' 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इति 'तृजकाभ्यां कर्तरि' इति प्रतिषिद्धं षष्ठीसमासं, [1]तथा 'ज[1]निकर्तुः' इति धातुनिर्देशैकविषयं जनिशब्दं अर्थनिर्देशेऽपि प्रयुक्तवान् ॥

[वार्तिकेऽसंस्कृतशब्दप्रयोगः]

वार्तिककारोऽपि 'दम्भेर्हल्गृहणस्य जातिवाचकत्वात् सिद्धम्' इति तथैव प्रयुक्तवान्। 'अन्यभाव्यं तु कालशब्दव्यवायात्' इति च [2]क्लेशेन[2] समाससंज्ञया गुणवचनसंज्ञाबाधितत्वात् अगुणवचनत्वात् ब्राह्मणादिगण-पठितत्वात् 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः' इत्यप्राप्तमेव ष्यञं कृतवान् ॥

[भाष्येऽसंस्कृतशब्दप्रयोगः]

भाष्यकारोपि 'अविरविकन्यायेन' इति द्वन्द्वगर्भे तत्पुरुषे प्रयुयुक्षिते 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति प्राप्तमपि लोपं न कृतवान्। अन्यथा कृत्वा चोद्यं, अन्यथा कृत्वा परिहार इति चात्रचान्यथैवं कथं प्राप्तमपि णमुलमुपेक्ष्य क्त्वाप्रत्ययं प्रायुङ्क्त ॥

तदिदं त्रिमुनिव्याकरणस्य त्रयोऽपि च मुनयः स्खलन्तीति* कमुपालभेमहि!

---

* यद्यपीदं सर्वं सुपरिहरम्। अथापि व्याकरणप्रणेतार एव एवं क्लिश्यन्ति चेत्, अन्येषां तेन को लाभः ?

---

[1] ज–ख, [2] तेन–ख, श्लोकेन–घ.

[मन्वादिस्मृतिष्वसंस्कृतशब्दप्रयोगः]

मन्वादिग्रन्थेष्वपि कियन्तोऽपशब्दा गण्यन्ते ? 'ज्ञातार[1]स्स[1]न्तिमे' इति मनुना, 'अक्षिणी आज्य' इत्याश्वलायनेन, 'मूर्धन्याभिजिघ्रणं' इति गृह्यकारेण, तदनन्तरं 'तुभ्यं च राघवस्य' इति वाल्मीकिना, 'जन्मे जन्मे यदभ्यस्तम्' इति द्वैपायनेन प्रयुक्तम्।

आह च (त-वा-1-3-18)—

'अन्तो नास्त्यपशब्दानामितिहासपुराणयोः, *इति ।।

अथवा किमनेन पुराणपुरुषपरिवादेन। सर्वथाऽयं वस्तुसंक्षेपः— *क्षामोऽपि कश्चिदुपयोगो न लोके वेदे वा व्याकरणस्य विद्यत इति॥

[व्याकरणस्य विफलत्वं वैयकरणै रप्युक्तम्]

किंचान्यत्—'अथ शब्दानुशासनम्' इत्युपक्रम्य 'केषां शब्दनाम्' इति पृष्ट्वा, 'लौकिकानां वैदिकानां च' इति प्रतिज्ञाय—न लौकिकास्सर्वे व्याकर्तुं पारिताः शब्दाः। नापि वैदिकाः। तथाहि—तेषां व्याक्रिया प्रतिपदं वा विधीयते ? लक्षणतो वा ? प्रतिपदं तावदनुशासनमघटमानं [2]आनन्त्या[2]च्छब्दानाम्। तथा चाहुः—'बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं' प्रतिपदं विहितान् शब्दान् प्रोवाच, न चान्तं जगाम' इति॥

नापि लक्षणतः, [3]तदसंभवात्[3]। न हि सकलसाधुशब्दवर्गानुगतं अपशब्देभ्यश्च व्यावृत्तं गोत्वादिवदिह किंचिल्लक्षणमस्तीत्युक्तम् ।।

---

* इदं सर्वं छान्दसमिति यद्यपि परिहरन्ति। परन्तु अपशब्दत्वं समानमेवेति भावः॥

---

[1] म–ख, [2] त्या–ख, [3] तत्संभवो–ख।

[सूत्रानुगुणत्वं साधुत्वमित्यपि न युक्तम्]

तत्रैतत्स्यात—न जात्यादिरूपमिह लक्षणमभिधित्सितम्। अपि तु कथमनुशासनमिति प्रश्नपूर्वकमुक्तं प्रकृत्यादिविभागकल्पनया, सामान्यविशेषवता लक्षणेनेति च। तथा हि—'कर्मण्यण्' इति सामान्यलक्षणं—कर्मण्युपपदे धातुमात्रादण्प्रत्ययो भवतीति। '[1]आतोऽनुपसर्गे कः' इति विशेषलक्षणम् आकारान्ताद्धातोः उपसर्गरहितात् कर्मण्युपपदे कप्रत्ययो भवतीति। ते[1]नानेन सामान्यविशेषवता लक्षणेन कुम्भकारः नगरकारः इत्यादयः, गोदः कम्बलद इत्यादयो भूयांसः शब्दाः अक्लेशेनैव व्याकरिष्यन्त इत्युच्यते प्रकृत्यादिविभागकल्पनयेत्यत्र यद्वक्तव्यं, तत्प्रागेव सविस्तरमभिहितम्। सामान्यविशेषवता लक्षणेनेति तु संप्रति निरूप्यते। तदपि व्यवस्थितं लक्षणं न दृश्यते—तथा हि—धातोः [2]परे[2] प्रत्यया भवन्तीति लक्षणं कुर्वता वक्तव्यम्—कः पुनरयं धातुर्नामेति॥

[धातुस्वरूपमपि दुर्वचम्]

ननु 'भूवादयो धातवः' इत्युक्तमेव तत्स्वरूपं—केचन शब्दाः कयाचित्परिपाट्या पठिताः, ते धातुसंज्ञया लक्ष्यन्ते। तेभ्यः परे तिङः कृतश्च प्रत्यया भवन्तीति—सत्यमुक्तमेतत्—किन्तु एवं पाठे कृतेऽपि न धातुस्वरूपनिर्णय उपवर्णितो भवति। तथा च गण्डतीत्यपि प्राप्नोति,* धातोस्तिङ्प्रत्ययविधानात्। 'घट चेष्टायां' इति धातुः अस्ति च घट इति प्रातिपदिकम्। 'अमो रोगे' इति धातुः अनुबन्धत्यागात्† 'अम्' इति भवति; अस्ति च द्वितीयाविभक्तेरेकवचनमिति। भू शब्दो धातुः; अस्ति च भूप्रातिपदिकम्। 'यती प्रयत्ने' इति लुप्तानुबन्धः 'यत'

* न चेष्टापत्तिः, नामपदानामपि धातुत्वप्रसङ्गात्॥

† अनुबन्धः—इत्॥

[1] ते—ख, [2] पुरः—ख.

इति धातुः; अस्ति च 'यत्' इति सर्वनाम। तत्र च पाठप्रसिद्धस्य विशेषात् अधातोरपि घट-भू-यच्छब्दरूपात् परे तिङ्प्रत्यया भवेयुः॥

[क्रियावचनत्वमपि न धातुलक्षणम्]

क्रियावचनो धातुरिति चेत्—'भवति' 'तिष्ठति' इत्येवमादीनाम-धातु[1]त्वं प्राप्नोति, [2]गण्डे[3]श्चानर्थकः पाठः॥

उभयं तर्हि धातुलक्षणं *पाठः, क्रियावचनता चेति—न भवितुमर्हति। तदपि हि व्यस्तं वा लक्षणं, समस्तं वा? व्यस्तपक्षे प्रत्येकमभिहिते दोषस्तदवस्थ एव। समस्तपक्षेऽपि भवत्यादौ क्रियावचनत्वस्य द्वितीय-लक्षणस्य चाभावादधातुत्वमेव स्यादिति। एवं धातोः प्रकृतेरनिर्णीत-त्वात् कुतः परे तिङश्च कृतश्च प्रत्यया उत्पद्येरन्[3]॥

[तिङर्थोऽपि दुर्वचः]

किञ्च केचन तिङ्प्रत्ययाः कालाद्युपाधयः न तद्वचनाः। अनुक्तेषु च कालादिषु तत्पूर्वकं वर्तमाने लट्, भविष्यति लृट्, भूते लुङ् इति नियमनिरूपणमशक्यम्॥

उच्यतां तर्हि तिङ्भिः कालादय इति चेत्—न—भाष्यविरोधात्। उक्तं हि भगवता भाष्यकारेण 'भूते धात्वर्थे' इति। न च धात्वर्थेनैव धात्वर्थो व्यवस्थापयितुं शक्यते। लिङादयश्च सुतरामनधिगम्यमान-विषयाः। ते हि विध्यादावर्थे विधीयन्ते। स च विधिरूपोऽर्थः स्वरूप-तश्च उपाधितश्च न शक्यो निर्णेतुमिति†॥

* पाठः—तथा परिगणनम्॥

† विधिनिमन्त्रणादीनां भेदस्यात्यल्पत्वादिति हेतुः॥

[1] साधु–ख, [2] गमे–ख, [3] क्षे–ख.

[कारकप्रकरणस्य दुःस्थत्वम्]

तथा कारकानुशासनमपि दुःस्थम् । 'ध्रुवमपाये अपादानम्' इत्युच्यते। तत्र ध्रुवस्य वृक्षादेः—वृक्षात् पतितो देवदत्तः इति पतनक्रियायां [1]अचलतः[1] कृशमपि न कारकत्वमुत्पश्यामः । क्रियायोगि हि कारकम् । सा च वृक्षे नोपलभ्यत इति ॥

'सार्थाद्धीनः' 'रथात्पतितः' इति सार्थरथयोः क्रियोपलभ्यते, न वृक्षवन्निश्चलत्वमिति चेत्—सत्यम्—स्वरसप्रवृत्ता तयोरस्ति क्रिया। हाने याने च पादपनिर्विशेषावेव सार्थरथौ । न च यदेकस्यां क्रियायां* कारकं, तत् सर्वासु क्रियासु कारकं भवति, अतिप्रसङ्गात् ॥

[द्वितीयानुशासने दोषः]

'कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम्' इत्यत्र कर्मशब्दः क्रियावचनो वा स्यात्, ईप्सिततमकारकवाची वा ? आद्ये पक्षे क्रियया सर्वकारकाण्यभिप्रेयन्त इति [2]क्रियासु कारकाणि सं[2]प्रदानतां प्रतिपद्येरन् । न चोपाध्यायस्य किंचिदभिप्रीयमाणस्य व्यापारमुत्पश्याम इत्यसावकारकमेव तत्र स्यात् । प्रतिग्रहस्तु क्रियान्तरमेव । तत्र चोक्तं क्रियया चाभिप्रेयमाणं फलं भवति, न [3]कारकमिति वक्ष्यामः ॥

द्वितीयस्तु पक्षः—कर्मणा कारकेण गवादिना यमभिप्रैतीति सुतरां संकटः । क्रिया[3]संबन्धितया हि कारकं कारकं भवति, न कारकसंबन्धितया, करोतीति कारकमिति व्युत्पत्तेः ॥

---

* सार्थ-रथयोः चलनवत्त्वेन गमनक्रियायां कारकत्वेऽपि पतनक्रियायां कथं कारकत्वम् ॥

---

[1] अवलम्ब—ख [2] सं—ख [3] द्वितीयः । कारक—ख

[करणलक्षणमपि न युक्तम्]

'साधकतमं करणम्' इति तमबर्थानवधारणात् अनुपपन्नम्। अनेककारकसंदर्भसन्निधाने कार्यमात्मानं लभते। तेषामन्यतमव्यपगमेऽपि न लभ्यत इति ततः किमिव कारकसातिशय[1]खचि[1]तवपुरिति, यं तमर्थं मङ्गलकलशेनाभिषिञ्चामः। प्राचुर्येण हि प्रधा[2]नसंपत्तिपर्यन्त[2]व्यापारयोगित्वमित्यादि सर्वसाधारणं न काष्ठैकनिष्ठमिति 'काष्ठैः पचति' इति कथं तेषामेव करणत्वम्?

[अधिकरणलक्षणे दोषः]

'आधारोऽधिकरणम्' इति यदुच्यते, तत्र वक्तव्यम्। कस्याधार इति; क्रियायाः, कारकस्य वा? यदि क्रियाधारत्वं अधिकरणलक्षणम्, अशेषकारकाणामधिकरणसंज्ञा प्रसज्येत, क्रियायोगाविशेषात्॥

अथ यत्र स्थाल्यादौ कर्माश्रितं तण्डुलादि तदधिकरणम्; 'समे देशे पचति' इति न स्यात्, 'अप्सु पचति' इति स्यात्। 'कटे स्थितो भुङ्क्ते' इति चापभ्रंशो भवेत्। कर्तुर्हि तत् अधिकरणं, न कर्मणः। कर्तृकर्मणोः क्रियाश्रययोः धारणमधिकरण[3]त्वेन कारक[3]मिति चेत्, उभयधारत्वं न कटस्य, न स्थाल्या इति द्वयोरप्यधिकरणता हीयेत। एकैकाधारत्वे तु तल्लक्षणे परस्परापेक्षया पुनस्तत्स्वरूपसांकर्यं भवेत्। यदि तु सकलकारकाधारत्वं अधिकरणलक्षणं, 'स्थाल्यां ओदनं पचति' इति न स्यात्, सकलकारकानधिकरणत्वात्। स्थाल्या अधिकरणस्य* चाकारकत्वप्रसक्तिः। न ह्यधिकरणमधिकरणाश्रितं भवति। †'मध्याह्ने स्नाति', 'रात्रावश्नाति',

---

* अधिकरणस्य—अधिकरणभूतायाः स्थाल्याः॥

† यद्यपि सर्वाधारः काल उच्यते। परन्तु तदेवाक्षिप्यते॥

---

[1] शबलि—ख, [2] नं कार्यं प्रति—ख, [3] त्वे कारण—ख.

'पूर्वस्यां दिशि विहरति' इति कालादीनामव्यापा[1]र[1]त्वात् अकारकत्वमेव भवेत्। तथा च सति एते प्रयोगा असाधवः स्युः॥

[कर्मत्वमपि दुर्वचम्]

'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' इति साधकतमवदिहापि न वाचकोऽयमतिशायनः, सर्वकारकाणां क्रियार्थितया कर्तुरीप्सिततमत्वात्॥

अथ यदर्था क्रिया, तदर्थं कर्तुरीप्सिततमं; तदर्थं त्वन्यत् इति तत्र [2]तमप्प्रत्य[2] इत्युच्यते—तर्हि तस्य कारकत्वमेव न युक्तम्। क्रियासंपादकं हि कारकमुच्यते, [3]न क्रियासंपाद्यम्। क्रि[3]यासंपाद्यं तु फलं भवति, न कारकम्। कारकं च, क्रियया चाप्तुमिष्टतमं इति च विप्रतिषिद्धम्॥

[क्रियानिर्वर्तकत्वं न कारकत्वम्]

अथाभिधीयते क्रियोपयोगयोग्यतानिबन्धनोऽयं कारकव्यपदेशः। स च विचित्रः क्रियोपयोगः। अन्यथा करणस्य, अन्यथाऽधिकरणस्य, अन्यथा संप्रदानादेः। इह च क्रियासाध्यत्वेऽपि ओदनस्य तत्क्रियोपयोगित्वमनिवार्यम्, तमनुद्दिश्य क्रियायाः प्रवृत्त्यभावात्—इतीत्थमनेन रूपेण तस्य क्रियासाधनत्वात् कारकत्वमिति—नैतदेवम्—कारकत्वव्यपदेशो हि न पारिभाषिकः, किंतु क्रियासंबन्धनिबन्धनः। क्रियासंबन्धश्च ईदृशः—यदुपेया क्रिया, तदुपायः कारकमिति। विपर्यये तु कीदृशः कारक ?वः ?

* अतिशायने खलु तमप्॥

[1] रूप—च, [2] संप्रत्यय—ख, [3] क्रि—ख.

[कर्मत्वविशेषः]

अस्तु तर्हि 'तण्डुलान् पचति' इति, मा च भूत् 'ओदनं पचति' इति, ओदनस्य फलदशानुप्रवेशादिति—उक्तमत्र—तण्डुलेष्वपि तमबर्थो न वाचकः, तेषामपि फलसाधनोपयोगाविशेषादिति ॥

[कर्तृत्वमपि दुर्वचम्]

'स्वतन्त्रः कर्ता' इति किमिदं स्वातन्त्र्यं [1]क्रियासंपाद्यं ? य[1]दिच्छातः प्रवर्तनमिति चेत् ; 'कूलं पतति' इति चैतन्यशून्यतया कूलस्येच्छानुपलम्भात् अकर्तृत्वं भवेत्* ॥

[कारकान्तरप्रेरकत्वादिकमपि न कर्तृत्वम्]

अथ यद्व्यापाराधीनः कारकान्तरव्यापारः स कर्तेत्युच्यते, सर्वकारकनिर्वर्त्यत्वात् क्रियायाः न विद्मः किंव्यापाराधीनः कस्य व्यापार इति, समग्रकारकग्रामस्य परस्परापेक्षत्वात् ॥

अथ यः कारकान्तराणि प्रयुङ्क्ते, तैश्च न प्रयुज्यते, स कर्तेति—तर्हि पुनरचेतनानामकर्तृत्वप्रसङ्गदोषस्तदवस्थ एव ॥

अथ धातुनाऽभिधीयमानव्यापारः कर्तेति, तत्रापि न विद्मः कस्य धातुनाऽभिहितो व्यापारः, सकलकारकवाचित्वात् पचेः† । अन्यथा हि सकलव्यापारानभिधायिनि धातौ, तदर्थसाधने सर्वेषां सङ्गतिरेव न स्यात् । तथा च सति सर्वकारकाणि कर्तृत्वमेव स्पृशेयुः ॥

---

* तथा च तत्र प्रथमा न स्यात् ॥

† विक्लृप्त्यनुकूलव्यापारः खलु धात्वर्थः । स व्यापारः सकलकारकसाधारण एव ॥

---

[1] य—च.

[प्राधान्यमपि न कर्तुः]

अथ मतं अ[1]गुणतो[1] धातुनाऽभिधीयमानव्यापारः कर्तेति,—तदप्यसत्-सकृदुच्चरितो धातुः अनेकस्मिन् कारकचक्रे कस्यचिद्गुणत्वेन कस्य चित्प्राधान्येन व्यापारं कथमिव कथयितुं शक्ष्यतीति। 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इति प्रयोज्येनैव व्याख्यातम्। एवं कारकानुशासनस्याऽव्यवस्थाभात् तदधीनप्रसक्तविभक्तिविधानमपि प्रत्युक्तम्, 'अपादाने पंचमी' 'सप्तम्यधिकरणे च' इत्यादिविषयनिरूपणपूर्वकत्वात् तद्विधानस्येति ॥

[समासत्वस्य दुर्वचत्वम्]

किंच—यदपि [2]कृत्त[2]द्धितसमासानुशासनं, तत् सामर्थ्यनियमपूर्वकम्, 'समर्थानां प्रथमाद्वा' 'समर्थः पदविधिः' इति परिभाषणात्। तदत्रापि वक्तव्यम्—सामर्थ्यं नाम किमुच्यत इति। एकार्थान्वयित्वमिति चेत्; तत् कुतोऽवगम्यते? तद्धितसमासप्रयोगप्रतिपत्तिभ्यामेवेति चेत्, तर्हि ताभ्यां सामर्थ्यावगमः, सामर्थ्ये सति तयोः प्रवृत्तिरितीतरेतराश्रयम् ॥

अपि च सामर्थ्यमन्तरेणापि क्वचित् प्रयुंजते समासम्, अश्राद्धभोजी, दधिघटः, गोरथः,* इति। तथा, सत्यपि सामर्थ्ये तद्धितप्रयोगं परि[3]हरन्ति अङ्गुल्या खनति, वृक्षमूलादागत इति, आङ्गुलिकः वार्क्षमूल इति [4]न वक्तारो भवन्तीति एतदप्यसमंजसमनुशासनम् ॥

[प्रातिपदिकत्वमपि दुर्वचम्]

तथा 'अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्' इति संज्ञालक्षणमतिव्यापकम्, वाक्यस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञाप्रसंगात्॥

---

* प्रथमे नञा सामर्थ्याभावः। समनन्तरयोः अपूर्णार्थत्वात् सामर्थ्याभावः ॥

---

[1] गुणो–ख, [2] त–ख, [3] दृश्यन्त–ख, [4] च–क,

अथ 'कृत्तद्धितसमासाश्च' इति सूत्रान्तरे समासग्रहणम् विधिशेषत्वेन वर्ण्यमानं तदित[1]र[1]प्रतषेध[2]फलं[2] भवतीति ततो वाक्यनिवृत्तिः सेत्स्यति—यद्येवं 'अधातुरप्रत्यय.' इति न वक्तव्यम् ; धातुप्रत्यपयोरपि तत एव प्रतिषेधसिद्धेः ॥

अथ एकार्थतया समानशीलस्य वाक्यस्यैव प्रतिषेधे प्रभवति समासग्रहणं, न धातुप्रत्यययोरिति — तदपि दुराशामात्रम्; वाक्यसमासयोरपि वावचनानर्थक्यकथनेन [2]पार्थगर्थ्य[2]व्यवस्थापनादिति ॥

तदेवं प्रातिपादिकसंज्ञाविषयस्यानिश्चयात् तत्प्रकृतिकानां 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इत्यधिकृत्य स्वादिप्रत्ययानां विधानमनुपपन्नमित्यलं प्रसङ्गेन ॥

सर्वथा दुर्व्यवस्थितं शब्दानुशासनम् ॥

[व्याकरणे न्यूनताः]

यश्च व्याख्यातृणां उक्तानुक्तदुरुक्तनिरीक्षणप्रयत्नः, यश्च वाचकमात्रा वार्णाधिक्यमिषपुरस्सरलक्षणपरिचोदनप्रकारः, यच्चेदं व्याख्यातृवचनं 'इह न भवत्यनभिधानात्' इति, यच्च पदे पदे बहुलवचनं—तत् सर्वं सुतरामपरिशुद्धिमनुशासनस्य दर्शयतीति ॥

[अपशब्दभूयिष्ठत्वं व्याकरणस्य]

अन्ये तु, *ओभेति, चीर्णमिति, न याति प्रतिभेत्तुमिति, मातुरनुहरतीति फलिनबर्हिणं 'बलवानो [3]ह्यद्यासे[3]ति, कांदिशीक इति, भ्र.जिष्णुरिति, गणेय इति, वरेण्य इति लक्ष्यसंग्रहबहिष्कृतस्मृतिसंदेहविपर्ययप्रतिपादकत्वलक्षण-

* एते शब्दाः मूलधातुरूपापेक्षयाऽपशब्दा इव । तेषां साधुत्वं महता क्लेशेन संपाद्यते ॥

[1] रवाक्य-ख, [2] सार्थशक्य—ख, [3] धासी–ख.

स्खलितं विप्लुतं च पाणिनितन्त्रं इति मन्यमानाः तत्र महान्तमाक्षेपमतानिषुः—स तु स्थूलोदरप्राय इति इह ग्रन्थगौरवभयान्न लिख्यते ॥

[व्याकरणस्य शोधनमप्यशक्यम्]

ननु ! यदि लक्षणस्य प्रणेता पाणिनिः असम्यग्दर्शी, तत्र विवरणकाराश्च नातिपुणदृशः, काममन्यः [1]सूत्रकृत्[1] कृतबुद्धितरो भविष्यति, वृत्तिकाराश्च प्रौढतरदृष्टयो भविष्यन्ति। तेभ्यश्च शब्दलक्षणमविप्लुतमवभोत्स्यामहे इति—नैतदस्ति—तेषामपि अभियुक्तराः केचिदुत्प्रेक्षन्त एव दोषं, तेषामपरे, तेषामप्यपरे। तदेवमनवस्थ प्रसङ्गान्नास्ति निर्मलमनुशासनमिति क्लेशायैव व्याकरणाध्ययनमहाव्रतग्रहणम्। तथा चाह* बृहस्पतिः प्रतिपदमशक्यत्वात्, लक्षणस्याप्यव्यवस्थानात्, तत्रापि स्खलित दर्शनात् अनवस्थाप्रसङ्गाच्च मरणान्तो व्याधिर्व्याकरणमित्यौशनसा इति। इहाप्युक्तम्—

'दुष्टग्रहगृहीतो वा भीतो वा राजदण्डतः।
पितृभ्यामभिशप्तो वा कुर्यात् व्याकरणे श्रमम् ॥'

अन्यैरप्युक्तम्—

'वृत्तिः सूत्रं तिला माषाः †क[2]टन्दी[2] कोद्रवोदनः।
अजडाय प्रदातव्यं जडीकरणमुत्तमम्' इति ॥

एवं व्याकरणावगाहनकृतोद्योगोऽपि विद्वज्जनः
व्युत्पत्तिं लभते न वैदिकपदग्रामे मनुष्योक्तिवत् ।
अन्यत्किंचन तत्प्रतीतिशरणं नास्तीति च व्याकृतं
तस्मादप्रतिपत्तिमन्थरमुखे वेदाः प्रमाणं कथम् ॥

---

* बृहस्पतिरध्यापयिता। इन्द्रोऽध्येता। दिव्यं वर्षसहस्रमायुः। तथापि नान्तं जगामेति ॥

† कटन्दीति वैशेषिकभाष्यविशेष इति चक्रधरः ॥

---

[1] सूची—क [2] पदी—क, पत्रीं—ख

[व्याकरणस्यावश्याध्येयत्वम्]

अत्राभिधियते—यत्तावदिदमवादि—गवादिशब्दवत् अनादिप्रबन्धसिद्धमेव गाव्यादेरपि वाचकत्वमिति—तत्रामुं पक्षं संशयदशामेव तावद्धारोपयापः। पूर्वपाक्षिकोक्तयुक्तिसमुत्थापितस्थिरतरविपर्ययज्ञानसमनन्तरं सहसैव सम्यग्ज्ञानोत्पादनातिभारात् भारैकदेशावतरणन्यायेन संशयस्तावदुपपद्यते। ततः तर्कात् परिशोधितेऽध्वनि सुगमे सुखं विहरिष्यति सम्यङ्निर्णयोपायो न्याय इति तदुच्यते। यदि गाव्यादीनां गवादीनामिव शब्दानां प्रयोगे गतिरन्या न काचित् संभावनाभूमिमध्येति, तत् सत्यमादिसत्तायाः कल्पने कोऽवसरः॥

यथाहि स्वाध्यायाध्ययनसमये यादृशमेव शब्दं यथोदितमात्रानुस्वारस्वरादिस्वरूपसमुत्थं तमुच्चारयत्याचार्यः, तादृशमेव तं शिष्यः प्रत्युच्चारयति। प्रमाद्यन्तं वा गुरुरेवैनमनुशास्ति। आ तदुच्चारणसामर्थ्योपजननं तावत् न मुंचति, शिक्षयति। सोऽपि शिष्टः यदा गुरुर्भवति, तदा स्वशिष्यं तथैव शिक्षयिष्यति। आचार्योऽपि यदा शैशवे शिष्य आसीत्, तदाऽन्येन गुरुणा शिक्षितोऽभूत्। सोऽपि तदन्येन। सोऽपि तदन्येनेत्येवमनादित्वं *जैमिनीयपक्षे, आ जगत्सर्गात्प्रभृति प्रवृत्तत्वं वा नैयायिकपक्षे वेदस्य व्यवस्थितम्॥

[साधुशब्दव्यवस्थाप्रदर्शनम्]

इत्थमेव यदि गाव्यादीनां गवादिव[1]दप्रमादकृ[1]तः सुपरिरक्षितः प्रयोगः, तथैव चैतेभ्योऽर्थप्रतिपत्तिपूर्वको व्यवहारः तदाऽनादिगवादिशब्दसमानविषया एव गाव्यादय इति तदा कस्य किं ब्रूमः। अस्ति त्वत्रापरः

* ते हि शब्दनित्यत्ववादिनः॥

[1] त् प्रमाद—ख.

प्रकारः। न ह्येकान्तेन यादृगेव वक्त्रा शब्दः प्रयुज्यते तादृगेव *श्रोत्रा प्रत्युच्चार्यते। किन्तु प्रमादालस्यादिविविधापराधविधुरकरणोच्चार्यमाणोऽपभ्रंशतां स्पृशन् दृश्यत इत्यस्ति संशयावसरः॥

[अपभ्रंशोत्पत्तिक्रमः]

अपभ्रंशतयाऽपि ये स्थिताः, स्थास्यन्ति वा शाकटिकभाषाशब्दाः, तानपि गोपालबालाबलादिषु प्रयुंजाना जरठपामराः प्रयत्नेनापि न यथोच्चारितानेव तान् पाठयितुं शक्नुवन्तीति अशक्तिजशब्द[1]प्रयोगबा[1]हुल्यदर्शनात् संशयाना कुशाग्रबुद्धेरपि बुद्धिः भवितुमर्हति 'किमेते गवादिशब्दा एवानादिसिद्धवाचकशक्तिभाजः, तेभ्योऽन्ये विगुणकरणप्रयोज्याः प्रमादप्रभवाः अपभ्रंशाः ? किं वा सर्व एव तुल्यकक्ष्या इति। येषां तुल्यकक्ष्यत्वे, य एतेऽद्यत्वेऽपि प्रमादतः प्रम[2]दादास[2]दारकादिवदनेष्वपभ्रष्टा अभ्यधिकतरामपभ्रंशदशां स्पृशन्तः तेऽपि तामेव गवादिशब्दधुरामधिरोहेयुः॥

[अपभ्रंशानां न साधुशब्दतौल्यम्]

न चैवमस्त्विति शक्यमभ्यनुज्ञातुम्, इदनीमेव भ्रश्यतां तेषां प्रत्यक्षत उपलब्धेरिति। तस्मादश्यं तावत् अद्यत्वे परिदृश्यमानाऽपभ्रंशदृशा दुर्बलबालाबलादिशब्दाः न गवादिशब्दान् स्पर्धितुमर्हन्ति। ते चेन्न स्पर्धन्ते तदधुना गाव्य दयोऽपि प्रकारान्तरोपपत्तिसंभावनाभङ्गुरप्रभावाः सन्तः न गवादिशब्दसमानविधित्वमध्यवसातुं शक्नुयुरिति तर्कयामः॥

तदुक्तं भगवता जैमिनिना 'शब्दे प्रयत्ननिष्पत्तेरपराधस्य भागित्वम्' (जै.सू. 1-3-25) इति। भाष्यकारेणापि तद्व्याख्यातम् 'महता

* उच्चारणानूच्चारणवेलायामिदम्॥

[1] बा—ख [2] दा—ख

प्रयत्नेन शब्द उच्चारितो वायुः नाभेरुत्थितः उरसि विस्तीर्णः कण्ठे विवर्तितः मूर्धानमाहत्य परावृत्तः वक्त्रे चरन् विविधान् शब्दानभिव्यनक्ति । तत्रापराध्येताऽप्युच्चारयिता—यथा शुष्के पतिष्यामीति कर्दमे पतति, सकृदुपस्पृक्ष्यामीति द्विरुपस्पृशति' इत्यादिना ॥

[अपभ्रंशशब्दानामनादित्वासंभवः]

आह—विशेषे तर्हि प्रमाणं वक्तव्यं—यदेते गाव्यादयः प्रमादाद्यपराधनिबन्धना एव, न गवादिशब्दसमानविधय इति—उच्यते । भवतु, सिद्धं नस्समीहितं—संशयदशां तावदानीतोऽयं अनादिगाव्यादिशब्दवाची महापुरुषः संबोध्यते 'भो महात्मन्! इत्थं पूर्वोक्तनीत्या संशये सति, चिन्त्यताम्! किमेते गाव्यादयो गवादिसमानयोगक्षेमा एव हस्तः करः पाणिरितिवत् भवन्तु । किंवाऽपराधसंभावनया मार्गान्तरमालाम्बन्तामिति ॥

[अपभ्रंशपदानां साधुपदपर्यायित्वाभावः]

तत्रैकस्मिन् वाच्ये बहवस्तुल्यकक्ष्या वाचका इति नैष न्यायः । कथम्? प्रत्यर्थं शब्दनिवेशात् । तेनैव सम्बन्धकरणसौकर्यात् । अ[2]न्यथा[2] च संबन्धे यत्नगौरवप्रसङ्गात् । प्रत्यर्थं शब्दनिवेशे हि सति परस्परमव्यभिचारिणौ शब्दार्थौ भवतः, स शब्दः तस्य वाचकः, सोऽर्थः तस्य वाच्य इति । अनेकशब्दवाच्यस्त्वेकोऽर्थः तं वाचकं शब्दं [3]वि[3]जह्यादपि, *तमन्तरेण शब्दाभिधेयतामपि प्रतिपद्यते इतिव्य भिचारः ॥

---

* हस्तः, करः इत्यादिशब्दास्तु सूक्ष्मार्थभेदेन भिन्नधातुनिष्पन्नाः ।—
गौः, गावि इत्यनयोस्तु न तथात्वमिति ।।

---

[1]न—ख [2]न्य—ख [3]न—ख

[गोगाव्यादिपदवैलक्षण्यम्]

अनेकार्थवाचिनि चैकस्मिन् वाचके इष्यमाणे शब्दोऽर्थं व्यभिचरेत्, तस्यैवार्थान्तरस्यापि ततः प्रतिपत्तेरिति इत्थमनियमोऽयमुपप्लवेत। हस्तः करः पाणिरित्यादौ। अक्षाः, पादाः, माषा इत्यादौ [1]तु किं क्रियते?[1] गतिरन्या नोपलभ्यते। तेनानेकशब्दत्वं अनेकार्थत्वं दैवबलवत्तयाऽङ्गीकृतम्॥

प्रथमः पुनरेष ऋजुः पन्थाः, यदेकस्य वाचकस्यैको वाच्योऽर्थ इति। इह च गत्यन्तरमतिस्पष्टमस्ति प्रमादप्रभवत्वं नाम। तस्मिन् सति किमिति प्रथमप्राप्तोऽयं प्रतिवाच्यं वाचकनियमक्रमो लङ्घ्यते। तेन प्रमादापराधनिबन्धना गाव्यादयः, न गवादिसमानमहिमान इति युक्तम्॥

[गाव्यादिपदेषु शक्तिग्रहासंभवः]

किञ्च वाचकशक्तिर्नाम सूक्ष्मा परम[2]परोक्षा अर्थापत्तिमात्रशरणावगमा, न तन्मन्दतायां। *अन्यतः कुतश्चिदवगन्तुं पार्यते। सा चेयमन्यथाऽप्युपपद्यमाना गवादिभ्योऽर्थप्रत्ययादिव्यवहारे मन्दीभवति। तेषु शक्ति कल्पनायामर्थापत्तिः। एवं च गवादय एव वाचकशक्तेराश्रयः न-गाव्यादयः॥

[अपभ्रंशैः व्यवहारनिर्वाहक्रमः]

कथं तर्हि बहूनामनधिगतव्याकरणतन्त्राणामेभिरविच्छिन्नो व्यवहारः? यथैव म्लेच्छभाषाभिः अक्षिनिकोचहस्तसंज्ञादिव्यवहारिणां वा स्वैः स्वैरुपायैः॥

---

* तन्मन्दतायां—अर्थापत्तेः दुर्बलत्वे। अन्यथापि कार्यसिद्धौ॥

---

[1] तु–ख, [2] र्थां–ख.

[अपभ्रंशेषु शक्तिभ्रमादेव बोधः]

किमक्षिनिकोचादीनां अन्त्यजनपदवाचां नास्ति शक्तिः ? ओमित्युच्यते । कथं तर्हि तेभ्योऽर्थप्रतिपत्तिर्नैसर्गिकी ? तेषां शक्तिर्नास्तीति ब्रूमः। तत्स्वरूपस्याव्यवस्थितत्वेन सांसिद्धिकशक्तिपात्रतानुपपत्तेः । प्रतिपत्तिस्तु स्वकृतसमयमात्रनिबन्धना तेभ्यः ॥

[साधुशब्देषु शक्तिग्रहमूलम्]

ननु ! नैयायिकानां वा न समयः प्रतिपत्त्युपायः ? सत्यम्—स त्वीश्वरप्रणीतः प्रथमसर्गात् प्रभृति प्रवृत्तः मीमांसकाभ्युपगत *नैसर्गिकशक्तिसोदर्य एव ; न मादृशरचितपरिमितविष[1]यसमय[1]समानः । स च गवादिशब्देष्वेव प्राप्तप्रतिष्ठः, न गाव्यादिषु । ते तु वर्णसारूप्यच्छायया गवादिशब्दस्मृतिमादधानाः तदर्थप्रतिपत्तिहेतुतामुपगच्छन्ति ॥

[साध्वसाधुशब्दपरिज्ञानोपायः]

ननु ! अनवधृतस्वरूपाणां कथं गवादिशब्दानां स्मरणम् ? तदवधारणे वा कोऽभ्युपायः ? †अभियोगविशेष इति ब्रूमः । कः पुनरभियोगः ? को वा तस्य विशेषः ? व्याकरणाध्ययनं अभियोगः । तदभ्यासानुसारेण लक्ष्यनिरीक्षणं तस्य विशेषः । व्याकरणेन च प्रतिपदमपर्यवसितमार्यजनप्रयोज्यसाधुशब्दसार्थसङ्ग्रह[2]तः तद्वि[2]सदृशबर्बरपुरन्ध्रिप्रायप्राकृतगोचरापशब्दपरिहारप्रकारव्युत्पादनमुपक्रम्यते, यदानन्त्यात् किल कल्पशतैरपि नावकल्पते ॥

---

* मीमांसकाः किलातिरिक्तशक्तिवादिनः ॥

† अभियोगः — अनुग्रहः । सहायता ॥

---

[1] य—च [2] तद्वि—च

किन्तु व्यपनीतातिव्याप्त्यादिदोषोपनिपा[1]तत्रास[1]त्रिमुनिपरीक्षितलक्षण द्वारकस्तदुपदेशः श्रूयते। तेन च वेदेनेव धर्माधर्मयोः, ब्रह्मावतारेणेव सत्यानृतयोः, नीतिशास्त्रेणेव हिताहितयोः, मन्वादिवचनेनेव भक्ष्याभक्ष्ययोः, दिव्येनेव शुद्ध्यशुद्ध्योः सिध्यत्येव साध्वसाधुशब्दयोरधिगम इति सर्वलोकसाक्षिकमेतत् कथमपनीयते ?

दृश्यते ह्यद्यत्वेऽपि व्याकरणकोविदानामितरेषां च कृषीवलादीनां अतिमहान् वचसि विशेष इत्येवं प्रमादादिमूलगाव्याद्यपशब्दप्रयोगसंभवात् अनेकशब्दगतवाचकशक्तिकल्पनागौरवप्रसङ्गात् अभियोगविशेषसाध्यमान साध्वसाधुशब्दाधिगमसौकर्याच्च गवादीनामेव वाचकत्वं, न गाव्यादीनामिति स्थिते पूर्वपक्षोपन्यस्तः समस्त एव परीवादः परिहृतो वेदितव्यः॥

[शब्दसाधुत्वस्य प्रमाणगम्यत्वप्रदर्शनम्]

तथाहि । यत्तावदभ्यधायि साधुत्वनिश्चये प्रमाणं नास्तीति—

साधुत्वं नेन्द्रियग्राह्यं लिङ्गमस्य न विद्यते ।
शास्त्रस्य विषयो नैष प्रयोगो नास्त्यसंकरः ॥

इति—तत्रायं प्रतिश्लोकः—

साधुत्वमिन्द्रियग्राह्यं लिङ्गमप्यस्य विद्यते ।
शास्त्रस्य विषयोऽप्येवं प्रयोगोऽप्यस्त्यसंकरः ॥

इति। श्रौत्रे हि प्रत्यये *ग्रस्तनिरस्तरोमशाम्बूकृतादिदोषरहितोदात्तादिधर्मसंबन्धप्रसिद्धानुपूर्वीकवर्णगणात्मकपदप्रतिभासस्तावदस्ति । स च न संदिग्धः, न बाधकविधूतधैर्यः, नाशुद्धकरणजन्मा, न कल्पनामात्र-

* 'लुप्तवर्णपदं ग्रस्तं निरस्तं त्वरितोदितम्। अम्बूकृतं सनिष्ठेवम्' इत्यमरः। रोमशः कर्कशः॥

[1] तः—ख.

स्वरूप इति तत्र परिस्फुरत्स्फुटक्रमवर्णात्मकपदग्रहणमेव साधुत्वग्रहणम्, तद्विपरीतयथानिर्दिष्टदोषकलुषितशब्दग्रहणमेव च असाधुत्वग्रहणमिति प्रत्यक्षम्ये एव साधुत्वासाधुत्वे इति ॥

[साधुत्वासाधुत्वयोः ऐन्द्रियकत्वम्]

ननु! यदि श्रोत्रकरणकेनैव प्रत्ययेन साधुत्वासाधुत्वे प्रतिपत्तारः प्रतिपद्यन्ते, व्याकरणाध्ययनवन्ध्यबुद्धयोऽपि प्रतिपद्येरन्। न च प्रतिपद्यन्ते। तस्मान्न ते इन्द्रियविषये इति—नैष दोषः। वैयाकरणोपदेशसहायकोपकृतश्रोत्रेन्द्रियग्राह्यत्वाभ्युपगमात्। यथा हि ब्राह्मणत्वादिजातिः उपदेशसव्यपेक्षचक्षुरिन्द्रियग्राह्यापि न प्रत्यक्षगम्यतामपोज्झति। यथाऽऽह 'न हि यत् गिरिश्रृङ्गमारुह्य* गृह्यते तदप्रत्यक्षम्' इति। यथा वा सविकल्पकप्रत्यक्षप्रामाण्यसिद्धौ शब्दानुविद्धबोधेऽपि प्रामाण्यमुपपादितमादौ ॥

किल संज्ञोपदेशिना पनसोऽयमिति वृद्धवचसा चक्षुरिन्द्रियेण पनसज्ञानमुत्पद्यते, सङ्केतकरणकाले तदुभयजमिति अव्यपदेश्यपदेन व्यपनीतम्। व्यवहारका[1]ले तु पुन:[1] पनसादिज्ञानमुपदेशस्मरणापेक्षचक्षुर्जनितमपि चाक्षुषमेवेति वर्णितम्। एवमिहापि व्याकरणकोविदोपदेशसचिव श्रवणेन्द्रियग्राह्ये अपि साधुत्वासाधुत्वे न प्रत्यक्षतामतिवर्तेते ॥

[ब्राह्मणत्वादेः आचारगम्यत्वेऽपि प्रत्यक्षत्वम्]

यथा च ब्राह्मणत्वादिजातिप्रतीतौ कारणान्तरमुक्तं—क्वचिदाचारतश्चापि सम्यग्राजानुपालितादिति मन्वादिदर्शितानवद्य[2]वर्त्मा[2]नुसरणनिपुण-

* उन्नतस्थानस्थितिर्हि क्वचित् प्रत्यक्षकारणं भवति ॥

[1] ले–ख, [2] धर्मा–च,

तरभूपतिपरिपाल्यमानवर्णाश्रमाणां शङ्कितकृतककपटार्यवेषदुष्टशूद्रता-व्यभिचारे देशे विशिष्टाचारगम्यापि ब्राह्मणत्वादिजातिर्भवति—एवमिहापि विशिष्टशब्दश्रवणानन्तरकालप्रवृत्तव्यवहारावगमार्थप्रतिपत्तिसहितं शब्दानुशासनशास्त्रोपदिष्टप्रकृतिप्रत्ययविकरणवर्णलोपागमादेशादिलिङ्ग-मव्यभिचारि तत्स्वरूपावधारणे कारणं भविष्यति। यदेवंलक्षणकमर्थ-प्रत्यायकं च शब्दस्वरूपं, तत साधुतयाऽवधृतमिति व्याप्तिग्रहणोपपत्तेः॥

[शब्दसाध्वसाधुत्वयोः शास्त्रमपि प्रमाणम्]

शास्त्रमपि श्रुतिस्मृतिरूपं अदुष्टशब्दप्रयोगोपनतक्रतूपकारकरणक-स्वर्गादिफलसंयोगमुपदिशत् अपशब्दभाषणप्रभवप्रत्यवायप्रतिपादकं च 'वाग्योगविद्दुष्यति चापशब्दैः' इत्यादि साधुत्वेतरपरिच्छेदे प्रमाणतां प्रतिपद्यत एव॥

[शास्त्रेण साध्वसाधुशब्दनिर्णयः]

[1]ननु![1] व्रीहिकलंजवत् तत्स्वरूपसिद्धौ सत्यां तद्विधिप्रतिषेधयोः शास्त्रं क्रमते; न तु तत्स्वरूपमेव विधत्ते, स्वरूपस्याभावार्थत्वेन* विधिविषयत्वायोगात् इत्युक्तम्—सत्यम्—किन्तु श्रुतिस्मृतिशास्त्रयोः धर्मोपदेशिनोः यथोपवर्णितेनैव प्रकारेण साध्वसाधुविषयविधिनिषेध-परत्वम्। तत्स्वरूपप्रतिपत्ति†कर्तव्यतापरं तु विध्यपेक्षि[2]तव्याकरणस्मृति-रूपमेव शास्त्रं वेदितव्यम्। मूलविध्यपेक्षितसाधुत्वान्वाख्यानपरत्वाच्च व्याकरणस्य मूलशास्त्रमपि तत्र सोपानव्यवहितं[2] प्रमाणीभवत्येव॥

---

* अभावार्थत्वेन—धात्वर्थत्वाभावेन॥

† तथा च अधात्वर्थत्वेऽपि प्रतिपत्तिनियमविधिः संभवति॥

---

[1] आह–च, [2] तं–ख.

[साधुत्वासाधुत्वयोः शास्त्रगम्यत्वम्]

यदि वा पाणिन्यादिष्टस्मृतिद्रढिम्ना मूलभूतमाचमनादिविधिवद्वैदिकमपि तथाविधं विधिवाक्यं कल्पयितुं शक्यमिति* शास्त्रस्यापि नाविषयः साधुत्वम् ॥

[वैयाकरणानां प्रयोगस्य उपादेयत्वम्]

शब्दवित्प्रयोगश्च सङ्कररहित एव। तथा हि—अन्या एव निरवद्यवर्णक्रमोदीरणोदारगम्भीरगतयः सूक्तयः सूरिजनस्य। अन्या एव दुःश्रवाः कुत्सितसङ्कीर्णवर्णविभागविनिहितहृदयोद्वेगाः ग्राम्या गिरः इति प्रत्यक्षमुपलभ्यते ॥

स चायमसङ्करः प्रयोगः व्याकरणसहायकं प्रतिपद्यमानः साधुत्वावगमोपायतां भजत एवेति सर्वथा नाप्रामाणकः साध्वसधुशब्दविभाग इति ॥

एवं च 'ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै' 'म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः' इत्याद्यागमशब्दान्यपि तदुपयोगीनि व्याख्या[1]तानीव[1] भवन्तीति ॥

[विधेः नियमकरणसंभवः]

यत्पुनर्नियमशास्त्रे 'साधुभिर्भाषितव्यम्, असाधुभिर्न' इत्यस्मिन्नपभाषितं, तदपि न पेशलम्—न हि नीरपानोपदेशवत् कृशानुपाननिषेधवद्वाऽनवकाशमिदं शास्त्रं ; अपशब्दानामनार्यजनवदनप्रतिष्ठानां यथातथाऽर्थप्रतीत्युपायत्वदर्शनपूर्वकप्रयोगप्रसङ्गानपायेन प्राप्तौ सत्यां प्रतिषेधस्याव-

* स्मृत्या श्रुत्यनुमानस्य संप्रतिपन्नत्वात् ॥

[1] तद्वाक्येन—ख.

काशसंभवात् । साधुभिरेव भाषणस्य *भोजनप्राङ्मुखतादिवत् नियमादृष्टसाफल्यात् ॥

[साध्वसाधुशब्दोपदेशसंभवः]

यदपि साध्वसाधुस्वरूपानवधारणात् प्रतिपदोपदेशाशक्यत्वं आशङ्कितं—तदपि प्रतिविहितम्—यादृगिदं प्रत्यक्षानुमानगम्यं साध्वसाधुशब्दस्वरूपं व्याख्यातं, तदवलम्बनपुरस्सरनियमकरणस्य सुशकत्वात् ॥

अत एव साधुत्वं नाम किमुच्यते इति यद्विकल्पितं—तत् प्रतिविहितमेव भवति । यतः व्याकरणलक्षणानुगमविशेषितं वाचकत्वं साधुत्वमित्युक्तम् । तच्च [1]सर्वानुगामिगोत्वादिवत्सामान्यं वा भवतु । पाचकत्वादिवत् असत्यपि सामान्येऽवच्छेदकं भवतु । सर्वथा †तत्कृतो निर्वहति सर्वो व्यवहारः । वर्गीकरणे हि तदेव कारणमिति ॥

अथवा पुनरस्तु वाचकत्वमेव साधुत्वम् ; तथापि तत्र नियमशास्त्रं साधुभिरेव भाषितव्यमिति प्रवर्तितुमर्हत्येव ॥

[साधुशब्दभाषणविधेर्नियमविधित्वसंभवः]

यद्यप्यसाधोरवाचकत्वात् प्रयोगप्रसङ्गो नास्ति—तथापि साधुस्मरणसरणिसमुपारूढवाचकत्वशङ्कोपप्लवमानप्रसङ्गनिवृत्तये नियमसाफल्यं भविष्यति । विधिफलत्वेन नियमस्य फलतः परिसंख्याकार्यं असाधुशब्दनिवृत्तिः स्थास्यतीति सोऽपि न दोषः ॥

---

* भोजनस्य रागप्राप्तावपि स्नानादिनियमार्थं विधानवत् नियमविधिरयम् ॥

† तत्कृतः—अवच्छेदकत्वकृतः ॥

---

[1]स्ववर्गा—

[साध्वसाधुशब्दप्रयोगस्य पुण्यपापहेतुत्वम्]

यदपि *परार्थत्वात् फलश्रुतिमर्थवादीकुर्वता पुण्यपापफलत्वं दूषितम्, तदपि न सांप्रतम्--अर्थप्रतीतिपारार्थ्ये सत्यपि प्रयोगनियमापूर्वद्वारकपुण्यपापफलत्वसंभवात्। पर्णमय्यादिष्वपि तथा प्रसंग इति चेत्—भवतु को दोषः ? नैयायिकैः एकाकार †निरवलम्बनार्थवा[1]दपदोपदे[1]शानभ्युपगमात् शब्दशक्तितात्पर्यपर्यालोचनमपि तैरन्यथा क्रियत इति प्राग्विचारित (आह्निक ४) मिति तिष्ठत्वेषा कथा। तेन 'कामधुग्भवति' इत्यादिवचनान्यपि व्याकरणाध्ययनफलप्रकटनपटूनि तथैव नेतव्यानि ॥

[सूत्रे प्रयोजनाकथननिदानम्]

यदपि सूत्रकृता स्वयं प्रयोजनं किमिति न व्याहृतमिति व्याहृतं—तदप्यदूषणमेव—व्याकरणं हि वेदांगमिति प्रसिद्धमेतत् आ हिमवतः, आ च ‡कुमारीभ्यः। वेदश्च यदि निष्प्रयोजनः—स्वस्ति प्रजाभ्यः, समाप्तानि दृष्टादृष्टफलानि सर्वकर्माणि, जितं चातुर्वर्ण्यबाह्यैः अन्त्यजनपदवासिभिः म्लेच्छैः ॥

अथ सप्रयोजनो वेदः सोऽङ्गवत्त्वात् अंगैः सहैव सप्रयोजनतां भजत इति कोऽर्थः प्रयोजनान्तरचिन्तया। न हि दर्शपूर्णमासप्रयोजनादन्यत् प्रयाजादिप्रयोजनमन्विष्यत इति मन्वानः स्वयं सूत्रकृत् प्रयोजनं नाख्यत् ॥

व्याख्यातारस्तु मुख्यानुषंगिकभेदभिन्नप्रयोजनप्रपंचप्ररोचनातिशयव्युत्पादनद्वारकश्रोतृजनोत्साहपरिपोषसिद्धये दर्शितवन्त इति न कश्चिदुपालम्भः ॥

---

* परार्थत्वत्—विधिप्रतिषेधार्थत्वात् ॥

† निरवलम्बनेति। निर्विषयेत्यर्थः ॥

‡ कुमारी—कन्याकुमारीप्रदेशः ॥

---

[1] दो–च.

[व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वसमर्थनम्]

कथं पुनरंगता व्याकरणस्य? कमुपकारमावहत इति। कस्यैष पर्यनुयोगः? वेदवत् अंगानामनादित्वात् ईश्वरप्रणीतत्वाद्वा पर्यनुयोजनानुपपत्तेः। संक्षेपविस्तरविवक्षया हि पाणिनिपिंगलपराशरप्रभृतयः तत्र तत्र कर्तारः प्रसिद्धिं गताः। परमार्थतस्तु वेद इव तदर्थोऽपि, तदर्थावग[1]मोपायोऽ[1]पि हि सर्व एवानादयः, प्रजापतिनिर्मिता वेत्येवमपर्यनुयोज्या एव। अत एव वेदैस्तदङ्गैश्च सह चतुर्दश विद्यास्थानानि गण्यन्ते—

'अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः।
पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश' इति॥

[भाट्टोक्तशब्दसंस्कारादिपक्षः]

येऽपि शब्दसंस्कारादिविकल्पाः कृताः—तेऽपि बहुभाषित्वापस्मारनिर्मिता एव, न वस्तुस्पृशः। शिष्टा [3]एवात्र प्रष्टव्याः। त एव च जानन्ति—के संस्कृताः शब्दाः? के[2] वा तद्विपरीताः। कश्च तेषां संस्कार इति। न च तावता शिष्टप्रयोगमूलमेव व्याकरणं ब्रूमः, वेदवदनादित्वस्य दर्शितत्वात्। अन्धपरम्पराप्रसङ्गदोषपरिजिहीर्षया तु शिष्टप्रयोगमूलत्वमभिधीयते। वैद्यकस्मृतेरिव अन्वयव्यतिरेकमूलत्वात्। ये हि व्याकरणस्मृतौ साधव इत्यनुशास्यन्ते शब्दाः ते शिष्टैस्तथैव प्रयुज्यमाना दृश्यन्ते, हरीतकीभक्षणादिवारोग्यम्। न तु शिष्टेभ्यः शब्दसमाम्नायमधिगम्य पाणिनिः ग्रन्थं प्रणीतवात्। न चान्वयव्यतिरेकाभ्य द्रव्यशक्तीरवगम्य चरकं *प्रणीतवानिति [3]विद्या[3]नामनादित्वाभिधानात्॥

---

* किन्तु अनादिकालप्रवृत्तगुरुपरम्परोपदेशलब्धज्ञानेन। आदिम, उपदेष्टा तु ईश्वर एव॥

---

[1] मो–ख, [2] के–ख, [3] शिष्टा–ख.

एतेनेतरेतराश्रयमपि प्रत्युक्तम्, न हि शिष्टेभ्यो व्याकरणस्य प्रभव इति ॥

[शिष्टप्रयुक्तापशब्दानां गमनिका]

यत्तु शिष्टानामपि प्रमादित्वमुपवर्णितम्—किल पुराणैर्मुनिभिरपि बहुभिरपशब्दाः प्रयुक्ता इति—तत्राभियुक्तैः तदपनयनमार्गः *प्रदर्शित एव। स तु ग्रन्थविस्तरत्रासादिह न प्रतन्यते ॥

[पाणिन्याद्युक्तिषु दोषशङ्कापरिहारः]

यदपि पाणिनितन्त्रे धातुप्रातिपदिककारकाद्यनुशासनविसंष्ठुलत्वमनेकशाखमाख्यापितं — तदपि निपुणमतिभिः† प्रतिसमाहितमेव। न च तेषामपि दोषोत्प्रेक्षणसंभवादनवस्था, निपुणदर्शितमार्गे विप्लवकारवैतण्डिक[1]पण्डित त[1]स्करावकाशानुपपत्तेः ॥

[शोभादिशब्दानां साधुत्वम्]

एतेन शोभा-चीर्ण-वर्ण-वरेण्य-गणेय-भ्राजिष्णु-कान्दिशीकादिशब्दासंग्रहस्मृतिसंदेहविपर्ययादिदूषणान्यपि कैश्चिदुत्प्रेक्षितानि प्रतिक्षिप्तानि मन्तव्यानि, तानि च तैरेव समाहितानीति ॥

[बृहस्पतिवचनस्य गतिप्रदर्शनम्]

बार्हस्पत्यमपि सूत्रं असूत्रमेवेत्यलंस्वमनीषिकाकल्पितानल्पदुर्विकल्पडंबरोत्तंभितालोकपाण्डित्यगर्वगलग्रहणगद्गदगिरामुद्वेगकारिणानेन वस्तु-

* छान्दसत्वादिरूपः ॥

† पतञ्जलिभर्तृहरिप्रभृतिभिः ॥

[1] त-स्व·

विचारेण। सर्वथा प्रकृतिनिर्मलमत्युदारं व्याकरणाम्बरमेवंप्रायैः परिवादपांसुपातैः न मनागपि धूसरीकर्तुं पार्यत* इति सिद्धम् ॥

तस्मात् पवित्रात् सर्वस्मात् पवित्रं आर्यजनबहुमतं अधिगतचतुर्वर्गं अग्राम्यमात्मानं कर्तुं अध्येतव्यं व्याकरणम् ॥

[व्याकरणस्यावश्याध्येयत्वोपसंहारः]

आह च—

आपः पवित्रं [1]प्रथमं[1] पृथिव्यां
अपां पवित्रं परमा हि मन्त्राः।
तेषां च सामर्ग्यजुषां पवित्रं
महर्षयो व्याकरणं निराहुः ॥

[व्याकरणाध्ययनप्रशंसा]

इहाप्युक्तम्—

रूपान्तरेण देवास्ते विहरन्ति महीतले।
ये व्याकरणसंस्कारपवित्रितमुखा नराः ॥

किंच—

वरं हि जातास्तिमयो† गभीरे
जलाशये पङ्किनि नित्यमूकाः।
न मानवा व्याकरणाभियोग-
प्रबुद्धसंस्कारविहीनवाचः ॥

* प्रत्युत प्रक्षेप्तुः शिरस्येव ते पतेरन् ॥
† तिमयः—जलचरप्राणिविशेषाः ॥

[1] परमं—ख.

मनुना च *पङ्क्तिपावनत्वेनाधिगतव्याकरणः मीमांसकश्च स्वस्मृतौ पठितौ—

'यश्च व्याकुरुते वाचं यश्च मीमांसतेऽध्वरम्'

इति । पुष्पदन्तोऽप्याह—

भ्रष्टः शापेन देव्याः शिवपुरवसतेर्यद्यहं मन्दभाग्यः
भाव्यं वा जन्मना मे यदि मलकलिले मर्त्यलोके सशोके ।
स्निग्धाभिर्दुग्धधारामलमधुरसुधाबिन्दुनिष्यन्दिनीभिः
कामं जायेय वैयाकरणभणितिभिःतूर्णमापूर्णकर्णः ॥

[व्याकरणेन वेदसहकारः]

एवं व्याकणाभियोगसुलभप्रौढोक्तिभिः पण्डितैः
अक्लेशेन विचित्रवैदिकपदव्युत्पत्तिरासाद्यते ।
अन्यैरप्युपबृंहिते दृढत[2]रैर[1]ङ्गैः निरुक्तादिभिः
वेदे स्वार्थधियं वितन्वति कुतः प्रामाण्यभङ्गो भवेत् ॥

†अङ्गभावनिरपेक्षयैव नः
प्रत्ययो‡ यदि ह शब्दविद्यया ।
वैदिकार्थविषयो विधीयते
त[2]त्कुतस्त्य[1]मितरेतराश्रयम् ॥

* एते पंक्तावुपविश्य भुञ्जानाः तत्रत्यान् सर्वान् पावयन्ति ॥

† व्याकरणाध्ययनवेलायां तस्य वेदाङ्गत्वज्ञानस्यानपेक्षितत्वान्नान्योन्याश्रयः ॥

‡ प्रत्ययः—विश्वासः ॥

1 रास–ख, 2 परास्त–ख.

[पाणिनिव्याकरणवैशिष्ट्यम्]

आदृतमस्खलितव्यवहारैः
*भोगिमतं श्रुतसङ्गिभिरार्यैः ।
व्याकरणं कथमेतदनादि
प्राकृतलक्षण[1]साम्य[1]मुपेयात् ॥

[शब्दप्रामाण्यनिगमनम्]

एवं मृषात्वमुदगीयत येन येन-
च्छिद्रेण कल्पितपिशाचरवैरनार्यैः ।
तत्तत्समग्रमपसारितमित्यतश्च
प्रामाण्यमप्रतिहतं स्थितमागमानाम्† ॥

[प्रमाणविचारनिगमनम्]

इति प्रमाणानि यथोपदेशं
एतानि चत्वारि परीक्षितानि ।
प्रवर्त्यतां संव्यवहारमेभिः
सिध्य[2]न्ति[2] सर्वे पुरुषार्थसार्थाः ॥

इति जयन्तभट्टकृतौ न्यायमञ्जर्यां षष्ठमाह्निकम्

---

* भोगी—शेषः—तदंशभूतः पतञ्जलिः ॥
† सर्वमप्येतद्धि वेदप्रमाणमयसंरक्षणाय ॥

[1] तौल्य—ख, [2] न्तु—ख.

[प्रमेयनिर्देशः]

एवं प्रमाणपदार्थे परीक्षिते सति यदर्थं तत्परीक्षणं तत् प्रमेयमिदानीं दर्शयितुमाह—

आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम् ॥ १—१—९ ॥

प्रमाणवदिहाप्येतत्सूत्रं व्याख्यायि सूरिभिः ।
एवं विभागसामान्यलक्षणप्रतिपादकम् ॥
प्रमेयश्रुतिरात्मादिपद*पर्यन्तवर्तिनी ।
तेषामेव प्रमेयत्वं नान्यस्येति नियच्छति ॥

यथा 'देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा भोज्यन्ताम्' इति एवकारादिश्रुतिमन्तरेणापि शब्दसामर्थ्यात् त एव भोजनक्रियायोगिनोऽवगम्यन्ते, नान्ये ; तथेहाप्यात्मादयः प्रमेयमित्युक्ते तथैव तदितरप्रमेयनिषेधोऽवधार्यते ॥

[प्रमेयविभागाक्षेपः]

ननु कथं द्वादशविधमेव प्रमेय[1]मवधार्यते[1], यावता '[2]समान[2]तन्त्रे पृथिव्यादीनिनव द्रव्याणि' रूपादयश्चतुर्विंशतिगुणाः, उत्क्षेपणादि-

* पद्यते—गम्यते इति पदं—मोक्षः ॥

[1] मध्याप्यते–क, मुपपद्यते–ख, [2] सामान्य–ख.

पंचकर्माणि, परापरभेदेन द्विविधं सामान्यं, नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्त्या विशेषाः, एकः समवाय इति षट्पदार्थाननुक्रम्य तदवान्तरविशेषैरानन्त्यं प्रमेयस्योपवर्णितमस्ति ॥

उच्यते—किं पुनरिह प्रमेयं विवक्षितमिति तत्सामान्यलक्षणं तावत परीक्ष्यताम् ॥

[प्रमेयसामान्यलक्षणम्]

आह—सूक्तमिदं—कस्यापि कर्णे पृष्टः कटिं चालयतीति । द्वादशविधत्वमाक्षिप्तं न प्रतिसमाधत्ते भवान् । प्रमेयस्य सामान्यलक्षणं तु *[1]परीक्षते इति[1] ॥

उच्यते—अलं केलिना ! एतदेवात्र प्रतिसमाधानं भवति । न हि प्रमाणविषयमात्रमिह प्रमेयमभिमतम्, एवंविधस्य प्रसिद्धत्वेन लक्षणानर्हत्वात् । प्रमाण एवं ज्ञाते सति तद्विषयोऽर्थः प्रमेयमिति प्रज्ञायत एव । किं तेन लक्षितेन ? तस्मात् विशिष्टमिह प्रमेयं लक्ष्यते ॥

†ज्ञातं सम्यगसम्यग्वा यन्मोक्षाय भवाय वा ।
तत्प्रमेयमिहाभीष्टं न प्रमाणार्थमात्रकम् ॥

तच्च द्वादशविधमेव भवति, न न्यूनमधिकं वेति समाहितमित्थं भवति विभागाक्षेपः ॥

[द्वादशानां विशिष्टप्रमेयत्वम्]

कुतः पुनरेषः प्रमेयविशेषो लभ्यते ? निःश्रेयसार्थत्वाच्छास्त्रस्य । प्रमेयज्ञानस्य[2] प्रमाणज्ञानवदन्यज्ञानोपयोगितामन्तरेण स्वत एव

* भवान् परीक्षते—इत्यन्वयः ॥

† सम्यक् ज्ञातं मोक्षाय, असम्यग्वा ज्ञातं भवाय वा—इत्यन्वयः ॥

[1] परीक्ष्यत एव–क, परीक्षत एव–ख, [2] यस्य–क–ख–च.

मिथ्याज्ञाननिवृत्त्यादिक्रमेण अपवर्गहेतुत्वप्रतिज्ञानात्। तथाविधस्य चापवर्गोपायत्वस्यात्मादिष्वेव भावात्॥

[आत्मादीनां प्रमेयत्वोपपादनम्]

भवत्वेवम्! सूत्रस्य तु कथमीदृशप्रमेयविशेषसमर्थने सामर्थ्यम्? [1]विशेषनिर्देशात्तु[1], शब्दप्रयोगसामर्थ्याच्च॥

सत्यम्, आकाशकालदिगादि प्रमाणविषयत्वात् प्रमेयं भवति। तत्तु न सप्रयोजनं आत्मशरीरेन्द्रियार्थमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम्, अस्यैव निःश्रेयसहेतुत्वादित्याशयः॥

तदित्थमेव तुशब्दः निःश्रेयसा[2]नङ्[2]गभूतप्रमेयान्तरपरिहारद्वारेण-विशिष्टमात्मादि प्रमेयमिह सूचयति॥

तद्द्वादशविधत्वेऽपि हेयोपादेयभेदतः।
द्विधोच्यते [3]मुमुक्षूणां[3] तथैव *ध्यानसिद्धये॥
तत्र देहादि दुःखान्तं हेयमेव व्यवस्थितम्।
उपादेयोऽपवर्गस्तु, द्विधाऽवस्थितिरात्मनः॥
सुखदुःखादिभोक्तृत्वस्वभावो हेय एव सः।
उपादेयस्तु भोगादिव्यवहारपराङ्मुखः॥

[आत्मादिज्ञानस्य मुमुक्षुसंपाद्यत्वम्]

आत्मनो हि भोगाधिष्ठानं शरीरम्। भोगसाधनानीन्द्रियाणि। भोक्तव्या इन्द्रियार्थाः। भोगकारणं मनः। प्रवृत्तिः पुण्यपापात्मिका।

---

* ध्यानं—चिन्तनम्। हेयोपादेययोश्चिन्तनं हानाय, उपादानाय च॥

---

[1] विशेषात्तु—ख, [2] ङ्ग—ख, [3] मुमुक्षमाणां—ख.

रागादयश्च दोषाः शरीरादिजन्महेतवः। एतत्कृतश्च शरीरादियो[1]गवियोगा[1]भ्यासः प्रेत्यभावः। *एतत्कृतमेव च संसारे सुखदुःखरूपं फलं। तच्च [2]वि[2]विधमेव। †विवेकवतः [3]सर्वं दुःखमेवेति[3]। एवं शरीरादि दुःखान्तं हेयतयैव भावनीयम्। एददनु[4]पयु[4]क्तश्चात्माऽपि तथैव। एतद्वि[5]युक्त[5]स्त्वात्मैवापवर्गः ‡उच्यते। स चोपादेयतया भावनीयइत्यत एवात्मपदसंगृहीतस्याप्यस्य पुनर्निर्देशः, स हि परमः पुरुषार्थ इति॥

[तत्त्वज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वोपपादनम्]

एवमिदं द्वादश[6]विधं[6] प्रमेयं हेयोपादेयतया तत्त्वज्ञानेन भावयन अभ्यासात् तद्विषयविपरीतग्रहात्मकं मिथ्याज्ञानं क्षिणोति॥

तत्त्व[7]ज्ञानोदये[7]नास्य मिथ्याज्ञानेऽपबाधिते।
रागद्वेषादयो दोषाः तन्मूलात्क्षयमाप्नुयुः॥
क्षीणदोषस्य नोदेति प्रवृत्तिः पुण्यपापिका।
तदभावान्न तत्कार्यं शरिराद्युपजायते॥
§अशरीरश्च नैवात्मा स्पृश्यते दुःखडम्बरैः।
अशेषदुःखोपरमः सोऽपवर्गोऽभिधीयते॥

---

* एतत्कृतं—जननमरणावृत्तिरूपप्रेत्यभावकृतम्॥

† 'परिणामतापसंस्कारदुःखैः गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः' इति योगसूत्रम् (2-76)॥

‡ यद्यपि 'तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः' (न्या-सू) इति आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरेव मोक्ष इत्युक्तम्। परन्तु दुःखात्यन्ताभावस्य स्वतः पुरुषार्थत्वासंभवात् तद्विशिष्ट आत्मैव परमपुरुषार्थः। सूत्रं तु प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन प्रवृत्तम्॥

§ 'अशरीरं वा व सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः' इति श्रुतिः॥

---

1 गा–ख, 2 द्वि–ख. 3 सुखं दुःखं वेति–ख, 4 यु–घ,
5 मु–घ. 6 भेदं–ख, 7 ज्ञानेन ते–ख,

तदित्थमेव द्वादशविधं प्रमेयं अतिगहनसंसार*मारवस्थलप्रभव[1]भीम[1]-सन्तापनिर्वापणमहाह्रदतामुपयातीति तदे[2]जोप देशार्हमिति सिद्धम् ॥

[आत्मविचारोपक्षेपः]

विरक्तसंकथास्ताव[2]दसतां तापसोदिताः[3] ।
आत्मैव त्वस्ति नास्तीति कथं न परिचिन्त्यते ॥

[शरीरात्मवादोपक्षेपः]

तथा च लोकायतिकाः परलोकापवादिनः ।
चैतन्यखचितात् कायात् नात्माऽन्योऽस्तीति मन्वते ॥

न च तावदात्मा प्रत्यक्षतो गृह्यते, घटादिवत् बाह्येन्द्रियेण, †सुखादिवन्मनसा वा परिच्छेत्तुमशक्यत्वात् । अनुमानं तु न प्रमाणमेव चार्वाकाणाम् । न चात्मसिद्धौ किंचन लिङ्गमस्ति । ज्ञानादियोगस्तु भूतानामेव परिणामविशेषोपपादितशक्त्यतिशयजुषां भविष्यति । यथा गुडपिष्टादयः प्रागसतीमपि मदशक्तिं आसादितसुराकारपरिणामाः प्रपद्यन्ते, तथा मृदाद्यवस्थायां अचेतनान्यपि भूतानि शरीराकारपरिणतानि चैतन्यं स्प्रक्ष्यन्ति । काला[4]न्तरे च[4] व्याध्यादिना [5]परिणामवि[5]शेषमवजहन्ति तान्येव चैतन्यशून्यतामुपयास्यन्ति । चैतन्य[6]वत्त्वा[6]नपायाच्च तावन्तं कालं तान्येव स्मृत्यनुसन्धानादिव्यवहारनिर्वहणनिपुणतामनुभविष्यन्ति इति किमनुमानक आत्मा स्यात् ?

---

* मारवं—मरुसंबन्धि ॥

† 'अहं सुखी' इत्यत्रापि शरीरमेव भासत इत्याशयः ॥

---

[1] तीव्र–ख, [2] वा–ख, [3] दसंजातफलोचिताः–ख. [4] न्ते–ख, [5] वि–ख, [6] त्वा–ख, तत्त्वा–घ.

आगमास्तु मनोरथाधिरूढप्रामाण्याः कथमात्मानमवबोधयितुं श[1]क्ष्यन्ति[1]। अयमपि चागमोऽस्त्येव 'विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति' इति। तत् आत्मनो नित्यस्य परलोकिनोऽभावात् कृतमेताभिः अपार्थकपरिश्रमकरिणीभिः परलोककथाभिः॥

[आत्मनः अहमर्थत्वम्]

तत्र प्रत्यक्षमात्मानमौपवर्षाः* प्रपेदिरे।
अहंप्रत्ययगम्यत्वात् [2]स[2]यूथ्या अपि केचन॥

अस्त्ययमहंप्रत्ययः कश्चित् शरीरसमानाधिकरणः 'स्थूलोऽहम्' [3]'क्षामोऽहं'[3] इति। कश्चित् ज्ञातृसमानाधिकरणः — 'जानाम्यहम्' 'स्मराम्यहम्' इति। तत्र स्थूलादिसमानाधिकरणस्तावदास्तामहं प्रत्ययः॥

ज्ञानेच्छासुखदुःखादिसामानाधिकरण्यभाक्।
यस्त्वहंप्रत्ययस्तत्र नात्मनोऽन्यः प्रकाशते॥

न हि ज्ञानसुखेच्छादियोगः [4]कार्ये[4]न्द्रियादिषु†।
न च ज्ञानादिशून्येऽर्थे जानामीत्यादिसंविदः॥

---

* उपवर्षः पूर्वोत्तरमीमांसावृत्तिकारः। 'भगवतोपवर्षेण प्रथमे तन्त्रे आत्मास्तित्वाभिधानप्रसक्तौ 'शारीरके वक्ष्यामः' इत्युद्धारः कृतः' इति शाङ्कर-ब्रह्मसूत्रभाष्यम् (3-3-53)॥

† प्रत्येकसमुदायादिविकल्पैरसंभवादिति हेतुः॥

---

[1] क्ययन्ते—ख, [2] स्व—ख, [3] कृशोऽहं-ख. [4] कर्म—ख.

ज्ञानमात्रावभासोऽपि वारितः प्रत्यभिज्ञया ।
[1]ज्ञातवानह[1]मेवादौ अहमेवाद्य वेद्मि च* ।।

नोत्तरस्य च पूर्वस्य न ज्ञानक्षणयोर्द्वयोः ।
न सन्तानस्य चैतस्मिन् प्रत्ययेऽस्त्यवभासनम् ॥

नोत्तरोज्ञानवान् पूर्वं पूर्वो जानाति नाधुना ।
न द्वयोर्द्वयमप्यस्ति सन्तानस्तु न वास्तवः ॥

अवस्तुत्वाच्च नासौ पूर्वं किंचिज्ज्ञातवान्, न चाद्य किंचिज्जानातीति । तस्मादहमेव ह्यो ज्ञातवान्, अहमेवाद्य जानामीत्यस्मिन् प्रत्यये ह्यश्चाद्य चानुवर्तमानो ज्ञाता प्रतिभातीति गम्यते ॥

[शरीरं न अहमर्थः]

न चासौ [2]का[2]यः, बालाद्यवस्थाभेदेन नानात्वात्, अचेतनत्वाच्च । एवंच †प्रत्यभिज्ञाऽहंप्रत्ययग्राह्ये ज्ञातरि सिद्धे, सोऽयं स्थूलादिसमानाधिकरणः अहंप्रत्ययः तदभेदोपचारेण शरीरे वर्तमानो ‡मिथ्येति कल्पयिष्यते । न पुनरेतदनुरोधेन ज्ञानादिसमानाधिकरणाहंप्रत्ययमिथ्यात्वकल्पनं युक्तं, अबाधितत्वात् । न खल्वहं जानामीति प्रत्ययः केन चिदल्पीयसा दोषकारणेन कलुषीकर्तुं पार्यते । तत् अस्यात्मैव मुख्यो

---

* एतस्मिन् प्रत्यये प्रत्यभिज्ञायां न केवलं पूर्वज्ञानक्षणस्य, न केवलं उत्तरस्य तस्य, न द्वयोः ज्ञानक्षणयोस्सन्तानस्य च अवभासनं अस्ति । एतदेवोपपादयति अनन्तरवाक्यैः । न वास्तवः, अतिरिक्तसन्तानानङ्गीकारादिति हेतुः ॥

† प्रत्यभिज्ञाऽहं प्रत्ययः—प्रत्यभिज्ञारूपः अहंप्रत्ययः ॥

‡ मिथ्येति—'न चासौ कायः' इत्याद्युक्तहेतुनेति शेषः ॥

---

[1] ज्ञातव्यमह—ख, [2] व—ख,

विषयः, तदतिरिक्तं वस्तु *भाक्त इति । तस्मादहंप्रत्ययगम्यत्वादात्मा प्रत्यक्ष इति ॥

[आत्मनः अहंप्रतीतिविषयत्वे विवादः]

अत्र वदन्ति—शब्दमात्रोच्चारणमेतत् 'अहं जानामि' 'अहमिच्छामि' 'अहंसुखी' 'अहं दुःखी' इति । न तु ज्ञानादिस्वरूपातिरिक्तः तदाश्रयः कश्चिदेतासु बुद्धिषु परिस्फुरतीति । कथमेकस्यामेव संविदि कर्ता च कर्म चात्मा भवेत् ॥

†ग्राह्यग्राहकतैकस्य ज्ञानस्यापाकरिष्यते ।
त्वयाऽपि नेष्यते चेति तथा [1]नास्त्या[1]त्मनोऽपि सा ॥

[विज्ञानात्मनः ज्ञातृत्वासंभवः]

यच्च अवस्थाकृतं भेदमवलम्ब्य ग्राह्यग्राहकभावसमर्थनमेकस्यैवात्मनः कृतं 'किल द्रव्यादि[2]रूप[2]मात्मनो ग्राह्यं, ज्ञातृरूपं च ग्राहकमिति' तदनुपपन्नम्—द्रव्यादि[3]रूपे[3] ग्राह्ये न ज्ञातरि [4]ग्राह्यता[4] साधिता स्यात । आत्मवर्तिनोऽपि द्रव्यादिरूपस्य घटादितुल्यत्वात्‡ ॥

[व्यवसायानुव्यवसायवैलक्षण्यविमर्शः]

यदपि निपुणंमन्यैरुच्यते—भवतु ज्ञातृतैव ग्राहिका । तथापि *विषयोपाधिकृ तोऽस्त्येव भेदः । घटावच्छिन्ना हि हि ज्ञातृता ग्राह्या, शुद्धैव

---

* भाक्तः विषय इत्यर्थः ॥

† आत्मा अहंप्रत्ययगम्यश्चेत् , तत्प्रत्ययविषयोऽप्यात्मा, तादृशप्रत्ययाश्रयोऽप्यात्मेति एकस्यैव कर्तृत्वकरणत्वे विरुद्धे स्याताम् ।

‡ तथा चात्मनः घटादिवत् पराक्त्वमेव स्यात् ॥

---

[1] सत्ता–ख, [2] स्वरूप ख, [3] स्वरूपे ख, [4] ग्राहकता–ख.

तु ज्ञातृता ग्राहिकेति। [1]"घटमहं जानामि" इति कोऽर्थः ? कथम् जानन्तमात्मानं 'जानामि' इत्यस्मत्प्रयोगसंभेदाच्चैवमवकल्पते। अ[1]न्यत्र तु शुद्धविषयग्रहणमेव भवति 'घटोऽयं' इति—तदेतदपि सरलमतिप्रतारणमात्रम्—[2]यथा[2] हि 'घटोऽयं' इत्त्र घटमात्रप्रवणैव [3]संवित्, एवं अस्मत्प्रयोगसंभेदेऽपि 'घटमहं जानामि' इत्यत्र घटप्रवणैव बुद्धिः[3] ॥

इयांस्तु विशेषः—पूर्वं केवलं घटग्रहणं, अधुना तु ज्ञानविशिष्टघटावमर्श इति ॥

[विज्ञानस्यात्मत्वे युक्तिः]

ननु! विभज्यमानायां प्रतीतौ 'घटोऽयं' इति तावत् विषयग्रहणम्। 'जानामि' इति तु ज्ञानग्रहणमपि भवतु नाम। अहमिति तु कस्य ग्रहणम् ? न चैकस्यामेव प्रतीतौ अंशविभागेव प्रामाण्यमप्रामाण्यं च वक्तुं युक्तम्—घटमिति जानामीति च प्रमाणं, अहमिति तु न प्रमाणमिति। तस्मादत्र ज्ञातुरवभासोऽभ्युपेयः ॥

उक्तमत्र नैकस्यां प्रतीतावात्मनः कर्तृता कर्मता च स्यातामिति ॥

[ग्राह्यस्यैव न ग्राहकत्वम्]

यस्तूपाधिस्त्वयोन्नेतुमुपक्रान्तः, सोऽयं न घटते, घटप्रवणत्वात्। 'घटं अहं जानामि' इति प्रतीतेर्विभज्यमानत्वेऽपि घटमिति जानामीति च अंशद्वयं विषयनिष्ठमेव जातम्। अहमिति तु अधमंशः यद्यात्मविषय इष्यते, तर्हि स एव तु शुद्धोऽवशिष्यते ग्राह्यो ग्राहकश्चेति। नावस्थाकृतस्तद्भेदः समर्थितः स्यात्†। भेदाभावेन चैकस्यैव—ग्राह्यग्राहकभाव

* विषयगतः उपाधिः। स चानुपदं प्रदर्शितः ॥

† न ह्यात्मनः घटावच्छिन्नत्वं, तदनवच्छिन्नत्वं च कदापि वक्तुं शक्यम् ॥

[1] अ—ख, [2] तथा—ख, [3] बुद्धिः—ख.

मनुपाधिकमभिदधता विज्ञानवादवर्त्म संश्रितं स्यात्। तस्मादहंप्रत्ययस्य ग्राहकाद्भिन्नं ग्राह्यं अभिधित्सता शरीरमेव ग्राह्यमभ्युपगन्तव्यम्। ज्ञानसामानाधिकरण्यानुपपत्तेश्च वरमस्य [1]मिथ्यात्वम्, अस्तु ना'मात्मालम्बनता ॥

अत एव कृशश्यामसामानाधिकरण्यधीः।
शरीरालम्बनत्वस्य साक्षिणी न विरोत्स्यते ॥

[अहमर्थस्य शरीरातिरिक्तत्वं नानुभवसिद्धम्]

ननु ! 'ममेदं शरीरं' इति भेदप्रतिभासात् कथमहंप्रत्ययः शरीरालम्बनः स्यात् ? भोः साधो ! नैवंविधेषु विश्वसितुमर्ह[2]ति। 'ममात्मा' इत्यपि भेदप्रत्ययदर्शनात् ॥

अथावस्थाभेदादिना यथातथा तत्समर्थनमास्थीयते; तदिह शरीरालम्बनत्वेऽपि सैव सरणिरनुसरिष्यते। तस्मात् अहंप्रत्ययः शरीरालम्बन एवेति, स च ज्ञानादिसमानाधिकरणो मिथ्या, स्थूलादिसमानाधिकरणस्तु सम्यगिति ॥

['मम शरीरम्' इति प्रतीतेर्मिथ्यात्वम्]

ये तु 'मम शरीरं' 'ममात्मा' इति बुद्धी,—ते द्वे अपि मिथ्या, ममप्रत्ययस्याहंप्रत्ययवत् आत्मानालम्बनत्वात्, शरीरे च भेदानुपपत्तेः ॥

मम पाणिर्भुजो वेति भिन्नत्वादुपपद्यते।
शरीरं तु ममेत्येषा कल्पना राहुमूर्धवत् ॥

तस्मादहंकारममकारयोः द्वयोरप्यविषयत्वात्* आत्मा परोक्ष इति सिद्धम् ॥

* आत्मनः—इति शेषः ॥

[1] ना—ख, [2] सि—ख-च.

[आत्मनः स्वयंप्रकाशत्वपक्षः]

अपरे पुनराहुः—न ग्राह्यग्राहकरूपोभयसंपत्तेरेकस्य कर्मत्वं कर्तृत्वं च युगपदात्मनो मन्यामहे ; किन्तु चितिशक्तिस्वभाव*मपरसाधनमपरोक्षमात्मतत्त्वं प्रचक्ष्महे। न ह्यात्माऽन्यजन्येन ज्ञानेन घटादिरिव प्रकाश्यते, अपि तु स्वत एव प्रकाश्यते। चेतनत्वमपि तस्य नैसर्गिकमेव, न करणोपनीतचितियोगनिबन्धनम्। चिद्योगाद्धि चेतनत्वे घटादावपि† तत्प्रसङ्गः। न चास्ति नियमहेतुः, अनेककारकनिकरपरिघटिततनुरपि चितिरात्मानमेव ज्ञातारं करोति, न कारकान्तरमिति। तस्मात् स्वत एव चित्स्वभावता तस्य भद्रिका। तदिदमात्मप्रकाशनं संविद्वदवगन्तव्यम्। यदाहुः—संवित् संवित्तयैव संवेद्यते, न संवेद्यतयेति। नास्याः कर्मभावो विद्यत इत्यर्थः। एवमात्मा ग्राहकतयैव प्रकाश्यते, न ग्राह्यतयेति तद्वैरूप्य[1]स्य चोदनमनुपपन्नमिति॥

[आत्मनः स्वयंप्रकाशत्वासंभवः]

एतदपि न चतुरश्रम्—अपरसाधनमिति कोऽर्थः? उपायान्तरनिरपेक्षमेव प्रकाशमानमात्मतत्त्वमास्त इति ; तदयुक्तम् — अकरणिकायाः प्रतीतेरदृष्टत्वात्। अपूर्वं च तत् किमपि यथाभ्युपगतप्रमाणातिरिक्तमेव प्रमाणं स्यात्। न च नियमकारणमत्र पश्यामः, तथा प्रकाशमानः स्व एवात्मा प्रकाशते, न परात्मेति‡। प्रकाशमानत्वेन चात्मनो [1]नून[2]मनुभूयमानता वाच्या। अनुभूयमानता च अनुभवकर्मत्वम्, इतरथाऽस्याः प्रत्यक्षतैव न स्यात्॥

---

* अपरसाधनं—साधनान्तरानधीनप्रकाशम्॥

† अस्वयंप्रकाशस्यात्मत्वे चैतन्याश्रयत्वे च घटस्यापि चैतन्याश्रयत्वमस्त्विव-त्यापादने नोत्तरं वक्तुं शक्यमित्यर्थः॥

‡ स्वं प्रतीति शेषः॥

---

[1] चिन्त—च,   [2] पूर्व—च.

[आत्मनः अपरोक्षत्वनिराकरणम्]

अथोच्यते—न प्रत्यक्ष आत्मा, किन्त्वपरोक्ष इति ; नेदमर्थान्तरवचनम्। शिशव एवं प्रतार्यन्ते, न प्रामाणिकाः। प्रत्यक्षश्च न भवति, अपरोक्षश्च भवतीति चित्रम् ॥

प्रत्यक्षज्ञानकर्मत्वमस्य नास्तीति चेत्, तर्ह्यपरोक्षत्वमपि मा भूत्। प्रकाशत्वादपरोक्षत्वमिति चेत्—न—दीपादेः प्रकाशस्याप्यन्धादिभिरगृह्यमाणस्य प्रकाशमानत्वायोगात्। तस्मात् प्रकाशते चेदात्मा नूनमनुभूयेतापीति बलात् कर्मत्वमपरिहार्यम्। अतश्च तदवस्थैव द्वैरूप्य*-चोदना ॥

[ज्ञानमपि न स्वयंप्रकाशम्]

प्रकाशज्ञानपक्षं च प्रतिक्षेप्स्यामः। स चात्मन्यपि तुल्यो न्यायः। कल्पनाद्वैरूप्यं च भवतां, आत्मा च स्वप्रकाशः, संविच्च स्वप्रकाशेति। न च निपुणमतिरपि विवेकमीदृशमुपदर्शयितुं शक्नोति भवान्—इयं स्वप्रका[1]शा[1] फलरूपा संवित्†, अयं स्वप्रकाशो ज्ञातृरूप आत्मेति। चित्रं चेदं यत्तयोः द्वयोः प्रकाशयोरन्तराले तद्व्यापारः परो[2]क्षः[2] ज्ञानाख्यः संपन्नः इति ॥

[अहंप्रतीतेः शरीरविषयत्वम्]

ननु 'घटमहं जानामि' इत्यत्र त्रयप्रतिभासः—'घट' इति विषयः प्रकाशते, 'अहं' इत्यात्मा, 'जानामि' इति संविदिति ॥

---

* द्वैरूप्यं—कर्तृत्वं, कर्मत्वं च ॥

† संवित्—आत्मधर्मभूता ॥

---

[1] श—ख, [2] क्ष—ख.

उक्तमत्र—'घटं जानामि' इति ज्ञानविशेषणविषयप्रतिभासः। 'अहं' इति तु शरीरे ज्ञातृत्वभ्रमः, एकस्यात्मनः ग्राह्यग्राहकभावानुपपत्तेरिति ॥

[आत्मनः चैतन्यरूपत्वासंभवः]

यदपि स्वतश्चेतनस्वभावत्वमात्मनः कल्प्यते—तदपि न सोपपत्तिकम् ॥

सचेतनश्चिता योगात् तद्योगेन विना जडः ।
नार्थविभासादन्यद्धि चैतन्यं नाम मन्महे ॥

[आत्मनः ज्ञानरूपत्वे दोषः]

यदि च स्वत एवार्थविभा[1]ससामर्थ्यमात्मनः*—तत् किमिन्द्रियैः प्रयोजनम्? मनष्षष्ठैरिन्द्रियनिरपेक्षपदार्थपरिच्छेद[1]सामर्थ्यपक्षे च सर्वसर्वज्ञतापत्तिः। अतोऽवश्यं ज्ञानसमवायिनिबन्धनमेवात्मनश्चेतयितृत्वम् ॥

न च घटादिभिरतिप्रसङ्गः आशङ्कनीयः। पदार्थस्वभावोपनतस्यैव क्रियावैचित्र्यस्य सर्वलोकप्रसिद्धत्वात्। †चेतनादिक्रियाः कर्मसमवायिन्यो न भवन्ति। गमनादिक्रियास्तु कर्तृसमवायि[2]न्यः। तदियं ज्ञानक्रियाऽपि कर्तृसमवायिन्येव[3]। न च वस्तुशक्तिरनुयोज्या भवति ॥

न जडत्वाविशेषेऽपि ‡कर्मादौ समवैति [3]चि[3]त् ।
न द्रव्यत्वाविशेषेऽपि गन्धः स्पृशति पावकम् ॥

तस्मान्न प्रत्यक्ष आत्मा, नापि स्वतश्चेतयितेति स्थितम् ॥

---

* आत्मनः ज्ञानरूपत्वात्, ज्ञानस्य च सविषयत्वनियमात् ॥

† 'चेतयते' इति क्रियाः ॥

‡ कर्म—घटादिः ॥

---

[1] स–ख, [2] न्य एव–ख, [3] चे–ख.

[आत्मनः मानसप्रत्यक्षगम्यत्वपक्षः]

स्वयूथ्यास्तु केचिदाचक्षते—य[1]द्ये[1]कस्य कर्तृत्वं कर्मत्वं चानुपपन्नमित्यप्रत्यत्यक्ष आत्मा इष्यते ? तदयमनुमानेनापि कथं ग्रहीष्यते ?

आत्मानमात्मनाऽऽत्मैव लिङ्गादनुमिनोति हि ।
तत्र नूनमुपेतव्या कर्तृता कर्मताऽस्य च ॥

तत्रानुमानज्ञानस्य यथाऽऽत्मा याति कर्मताम् ।
तथाऽहंप्रत्ययस्यैषः प्रत्यक्षस्यापि गच्छतु ॥

देहादिव्यतिरिक्तश्च यथा लिङ्गेन गम्यते ।
तथाऽहंप्रत्ययेनापि गम्यतां तद्विलक्षणः ॥

[अरूपस्याप्यात्मनः प्रत्यक्षत्वम्]

[2]ननु ! [2] आत्मनः किं रूपं*, यत् प्रत्यक्षेण साक्षात्क्रियते ?—यद्येवं सुखादेरपि किं रूपं, यन्मानसप्रत्यक्षसमधिगम्यमिष्यते ॥

ननु ! आनन्दादिस्वभावं प्रसिद्धमेव सुखादेः ; तर्हि तदाधारत्वमात्मनोऽपि रूपमवगच्छतु भवान् ॥

सुखादि चेत्यमानं हि स्वतन्त्रं नानुभूयते ।
मतुबर्थानुवेधात्तु सिद्धं ग्रहणमात्मनः ॥

इदं सुखमिति ज्ञानं दृश्यते न घटादिवत् ।
अहं सुखीति तु ज्ञप्तिः आत्मनोऽपि प्रकाशिका ॥

---

* रूपं—आकारः ॥

---

[1] दे–ख, [2] न च–ख.

[आत्मनः प्रत्यक्षत्वमन्तरा सुखादेः प्रत्यक्षं न संभवति]

अपि च—

ज्ञातृज्ञानविशिष्टार्थग्रहणं किल भाष्यकृत्* ।
स्वयं प्रादीदृशत्तच्च किं वा युक्तमुपेक्षितुम् ॥

विशेष्यबुद्धिमिच्छन्ति †नागृहीतविशेषणाम् ।
पूर्वं चाननुभूतस्य स्मरणं नावकल्पते ॥

न चानुमानतः पूर्वं ज्ञात्वाऽऽत्मानं विशेषणम् ।
तद्विशिष्टार्थबुद्धिः स्यात् [1]क्रमस्या[1]नवधारणात् ॥

तस्मात् प्रत्यक्ष आत्मा ॥

[आत्मनः प्रत्यक्षत्वाभावे प्रतिसन्धानासंभवः]

सामानाधिकरण्यं च स्मरणानुभवादिषु ।
अनुसन्धीयमानं यद्दृश्यते तत्कथं भवेत् ॥

'पूर्वं अहममुमर्थमनुभूतवान् , अहमेवाद्य पुनरनुभवामि' इति तुल्यविषयं तावत् । तुल्यकर्तृकताऽपि तत्र प्रकाशते, इतरथा त्वनुमातुमप्यात्मा न श[2]क्येत[2] ॥

ज्ञानेच्छासुखदुःखादि किलेदं लिङ्गमात्मनः ।
एकाश्रयतया ज्ञातं अनुसन्धातृबोधकम् ॥

तथात्वेन च तद्ज्ञानं आश्रयज्ञानपूर्वकम् ।
ज्ञाते तत्राफलं लिङ्गं अज्ञाते तु न लिङ्गता ॥

---

* न्यायभाष्यम् 3-1-15 ॥

† न इच्छन्ति—इत्यन्वयः ॥

---

[1] स्मरणा—ख, [2] क्यते—ख.

तस्मात् प्रत्यक्ष एवात्मा वरमभ्युपगम्यताम् ।
*वृद्धागमानुसारेण संविदालोकनेन च ॥

[आत्मनः अनुमेयत्वपक्षः]

अथवाऽभिनिवेशेन किमनेन प्रयोजनम् ।
अनुमेयत्वमेवास्तु लिङ्गेनेच्छादिनाऽऽत्मनः ॥

तदाह सूत्रकारः—

इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गम्
॥ १-१-१० ॥

इच्छा नाम तावदित्थमुपजायते—यज्जातीयमर्थ[1]मु[1]पयुंजानः पुरुषः पुरा सुखमनुभूतवान्, पुनः कालान्तरे तज्जातीय[2]मर्थमु[2]पलभ्य सुखसाधनतामनुस्मृत्य तदादातुमिच्छति । सेयमनेन क्रमेण समुपजायमानेच्छा पूर्वापरानुसन्धानसमर्थमाश्रयमनुमापयति, कार्यस्य निराधारस्यानुपपत्तेः । आश्रयमात्रप्रतीतौ चायमन्वयव्यतिरेकवानेव हेतुर्भवति । इच्छा धर्मिणी* —आश्रितेति साध्यो धर्मः—कार्यत्वात्, घटादिवत्; गुणत्वात्, [3]रूपादिवत् इ[3]ति वा हेतुर्वक्तव्यः ॥

गुणत्वं चेच्छादीनां अचाक्षुषप्रत्यक्षत्वादिना रसादिवद्दर्शितमाचार्यैः ॥

[आत्मानुमानप्रकारः]

एवमन्वयव्यतिरेकवताऽमुना हेतुना अधिष्ठानमात्रेऽनुमिते, तदधिष्ठानत्वे च देहेन्द्रियादौ प्रसक्ते पूर्वानुभूतसुखसाधनत्वानुसन्धानसव्य-

---

* धर्मिणी—पक्षः ॥

---

[1] मित्थमु ख, [2] मु–ख, [3] इ–ख.

पेक्षतदुत्पादनपर्यालोचनया तत्कार्यसमानकर्तृकत्वावगमात् शरीरादि-प्रतिषेधे सति, स एव केवलव्यतिरेकिभवने तु विशिष्टमाश्रयमनुमापयति। इच्छा–शरीरादिविलक्षणाश्रया—शरीरादिषु बाधकोपपत्तौ सत्यां कार्यत्वात्। अत्र च †साधर्म्यदृष्टान्तो न संभवतीति वैधर्म्यदृष्टान्तः [1]प्रदर्श्यते। स च घट एव। योऽभूत् साधर्म्यदृष्टान्तः का[1]र्यत्वे *निर्विशेषणेऽपि घटः, स एव वैधर्म्यदृष्टान्तः सविशेषणे। यत्र विलक्षणाश्रितत्वं नास्ति, तत्र सविशेषणं कार्यत्वमपि नास्ति, यथा घटादाविति न न शक्यते वक्तुम्। तत्र कार्य[2]त्वमा[2]त्रयोगेऽपि सविशेषणानां कार्यत्वाभावात् विलक्षणाश्रित[3]त्वमपि तत्र[3] नास्ति, भूताश्रितत्वेन प्रत्यक्षमुपलभ्यमानत्वात् ॥

[केवलव्यतिरेकिसमर्थनम्]

ननु चान्वयदर्शनमन्तरेण केवलो व्यतिरेकः प्रतीयमानः संदिग्धो भवति—किं तत्साध्याभावकृतैव तस्य तस्माद्व्यावृत्तिः, उत निमित्तान्तरकृता? इति। सन्दिग्धव्यतिरेकस्य हेतोरगमकत्वं निश्चितव्यभिचारहेतुवदिति तार्किकाः—उच्यते—स्यादेतदेवम्, यदि प्रथममनवगतान्वय एवं केवलव्यतिरेकशरणो हेतुः प्रयुज्येत। यत्र त्वन्व[4]यव्यतिरेकवानेव हेतुः कंचन *विशेषमाश्रित्य केवलव्यतिरेकितामवलम्बते, तत्र न ? सन्दिग्ध[4]व्यतिरेकताऽवकाशं लभते। घटो हि भूतलाश्रितत्वेन प्रत्यक्षमुपलभ्यते। तदस्य वि[5]लक्ष[5]णाश्रयविरहादेव †सविशेषणहेतुशून्यता जाता, निर्विशेषणावस्थायां तद्योगदर्शनादिति न सन्दिग्धो व्यतिरेकः ॥

---

* 'शरीरादिषु बाधकोत्पत्तौ सत्यां' इति विशेषणरहिते कार्यत्वे ॥

† विशेषं —प्रयोगविशेषम् ॥

---

[1] का–ख, [2] मा–ख, [3] त्वं–ख, [4] य–ख, [5] शेष–ख.

अथवा शरीरत्वं सामान्यमिह वैधर्म्यदृष्टान्तीकर्तव्यम्। तत्र हि सर्वात्मना* कार्यत्वस्य [1]शङ्का[1]ऽपि नास्ति। न च तद्विलक्षणाश्रितम्, शरीराश्रितत्वस्य प्रत्यक्षमुपलम्भादिति॥

[इच्छालिङ्गकात्मानुमानम्]

तदियमिच्छा †प्रथमपदार्थदर्शनादिकार्यसमानकर्तृकतयाऽवगम्यमाना शरीरादिविलक्षणमाश्रयमवगमयति, सविशेष[2]णात्[2]कार्यत्वादिति स्थितम्। यश्च स विलक्षण आश्रयः तत्राऽऽत्मसंज्ञाऽऽगमिकी‡॥

[द्वेषादिलिङ्गकात्मानुमानम्]

एवमेव द्वेषादेरात्मलिङ्गता वक्तव्या। यज्जातीयस्यार्थस्य सन्निधानाद्दुःखमनुभूतवान् पुरुषः, तज्जातीयमर्थं पुनरुपलभमानो दुःखसाधनतामनुसन्धाय तत् द्वेष्टीति। सोऽपि प्रतिसन्धातारमेकमन्तरेण नोपपद्यते॥

आभ्यामिच्छाद्वेषाभ्यामनन्तरं प्रयत्नः समुत्पद्यते। सोऽपि यथोक्तेन क्रमेणानुसन्धानपूर्वक एव। प्रयतमानस्य सुखदुःखे भवतः। ते अपि तथैव द्रष्टव्ये॥

[ज्ञानस्यात्मानुमानलिङ्गत्वेनाकथने हेतुः]

ज्ञानं [3]तु य[3]द्यपि प्रथममनुसन्धाननिरपेक्षमपि भवति। तदपि च शक्यत एवात्मलिङ्गमभिधातुम्; तथाप्यनुसन्धानपूर्वेच्छादिकार्यप्रकर-

---

* शरीरस्य सर्वैरपि अनित्यत्वाङ्गीकारात्॥

† प्रथमेति—पूर्वसंजातेत्यर्थः। दर्शनविशेषणम्॥

‡ आगमिकी—वेदसिद्धा॥

---

[1] स्पर्शो—ख, [2] ण—च, [3] य—ख.

णात् निर्णयात्मकमेव ज्ञानमुदाहर्तव्यम् । तत्र हि बुभुत्साविमर्शादिपूर्वकत्व[1]मुपलब्धमिति तदेककर्तृकत्वमु[1]पकल्प्यते* । तदेवमिच्छादीन्यात्मलिङ्गानीति स्थितम् ॥

[अनेकहेतुकथने दोषाभावः]

शास्त्रे चानेकहेतूक्तिः न दोषाय कथास्विव† ।
शिष्यः कश्चित्क्वचित्किंचित् अनुस्मृत्याभिधास्यति ॥
इति कारुणिको हि मुनिरनेकमिह हेतुमार्गमुपदिष्टवान् ॥

[आत्मनः अनुमेयत्वेऽपि सुखाद्युपलब्धिसंभवः]

ननु ! अत्र चोदितं—अनुसन्धातारमन्तरेण तदेतदिच्छादि कार्यं नावकल्पत इति कथं ज्ञायते । एकत्र प्रमातरि तद्दर्शनादिति यदुच्यते—तदिदमेकप्रमातृग्रहणादात्मप्रत्यक्षत्वमङ्गीकृतं स्यात् इति व्यर्थमनुमानम्। [2]अग्र[2]हणे तु प्रमातुरेकस्य तत्पूर्वकत्वेनेच्छादेः प्रतिबन्धाग्रहणादशक्यमनुमानमिति — परिहृतमेतत् — कार्यत्वेनैव लिङ्गत्वमिच्छादेरुपवर्णितमस्माभिः, न स्मरणादिसमानाधारतयेति ॥

किमर्थस्तर्हि प्रतिसन्धानोपन्यासः ? शरीरादिषु तदाश्रयत्वप्रतिषेधार्थः‡। न [3]त्वेवं[3] व्याख्यातवन्तो वयम्, एकस्य प्रमातुः इच्छादिकार्याश्रयत्वदर्शनात् एकाश्रयत्वानुमानमिति । तस्मान्न दोषः ॥

---

* कुत्रचित् जिज्ञासापूर्वकत्वात् ज्ञानस्य, इच्छैवादौ सूत्रकारैरुपात्तेत्यर्थः ॥

† जल्पादिकथायां खलु द्वितीयहेतुप्रयोगे हेत्वन्तररूपं निग्रहस्थानम् ।

‡ शरीरस्य क्षणिकत्वेन प्रतिसन्धानासंभवात् ॥

---

1 मु–ख, 2 ग्र–ख. 3 न्वे–क,

[आत्मसाधकव्याप्तिग्रहणसमर्थनम्]

[1]ननु कथं न दोषः? श[1]रीराद्याश्रयत्वप्रतिषेधसाधनेऽपि हेतोर्व्याप्ति ग्रहणासंभवात्। [3]याव[2]द्धि दर्शनस्मरणेच्छादि कार्यजातमे[3]क[3]प्रमातृ-नियततयाऽनवधारितं, तावत् कथमस्मदवस्थाभिः न शरीराद्याश्रयत्व-निषेधस्य तत्पूर्वकस्य [4]चैका[4]त्माश्रितत्वस्य सिद्धिः॥

क एवमाह—न गृहीतमेककर्तृकतया कार्यमिच्छादीति—यदि गृहीतं तर्हि वक्तव्यम्, क्व गृहीतम्? केन वा प्रमाणेन गृहीतमिति। स्वात्म-न्येवेति चेत्, सोऽयं प्रत्यक्ष आत्मा भवेत्। एवमनभ्युपगमे वा न व्याप्ति ग्रहणमिति॥

उच्यते—न च प्रत्यक्ष आत्मा, न च व्याप्तेरग्रहणम्। न चैव धर्म्यन्तरे व्याप्तिर्गृह्यते। किन्तु स्वसन्तान एव। तथापि न सिध्यति प्रमातृनियततानुमानम्? कथमिव सिध्यति? सन्तानान्तरेषु [5]एकप्रमातृ-पूर्वकत्वेन प्र[5]तिसन्धान[6]स्य[6] दृष्टत्वात्॥

[व्याप्तिग्रहणकालासंभवप्रदर्शनम्]

[7]ननु[7]! कोऽत्र व्याप्तिग्रहणकालः? प्रमा[8]णानुमान[8]वद्धि* तद्भेदेन भवितव्यम्। ततः किम्? इदं ततो भवति। कथं स्वसन्तान एव व्याप्तिर्गृह्यताम्? कथं वा तत्रैव प्रमातृनियमोऽनुमीयतामिति। सेयमु-भयतः पाशा रज्जुः। आत्मा वा प्रत्यक्षः। व्याप्तिर्वा दुरवगमेति॥

---

* तद्भेदेन—कालभेदेन॥

---

[1] श–ख, [2] ग्राहकबु–ख, [3] कत्र–ख. [4] वा–ख.
[5] प्र–ख, [6] स्या–च, [7] किञ्च–ख, [8] तृ–ख.

[आत्मनः अप्रत्यक्षेऽपि व्याप्तिग्रहणम्]

नैतदेवम्—यथा शाक्यपक्षे—सत्त्वात् क्षणिकत्वानुमाने व्याप्तिग्रहणम्, तथेहापि भविष्यति। तत्र हि यैव क्रमयौगपद्यव्यावृत्त्या सत्त्वस्य नित्येभ्यो व्यावृत्तिः, स एव क्षणिकैः अन्वय इति धर्म्यन्तरनिरपे[1]क्षत[1]-यैव साध्येऽपि धर्मिणि प्रतिबन्धग्रहणं च अनुमानं च दर्शितम्। तद्व-दिहाप्येकप्रमातृपूर्वकत्वेन प्रतिसन्धानस्य धर्म्यन्तरे यद्यपि ग्रहणं नास्ति। तथापि सन्तानान्तरभेदे य[2]दस्या[2]दर्शनं, तदेवैककर्तृकत्वदर्शनमिति कोऽन-योर्हेतुत्वे विशेषः?

[व्याप्तिग्रहणासंभवाक्षेपपरिहारौ]

ननु! तत्र नित्येभ्यः क्रमयौगपद्यव्यावृत्त्या व्यावृ[3]त्त[3]त्वं* शक्य-ग्रहणम्। इह तु प्रमातृभेदेन प्र[4]ति[4]सन्धानव्यावृत्तिर्दुरवगमा। स्वस-न्तानेऽपि ज्ञानक्षणाभिन्ना एव प्रमातारः। न च तेभ्यो व्यावृत्तं प्रति-सन्धानमिति॥

तिष्ठत्वन्वयः, व्यतिरेकमुखेनापि कष्टमिदमनुमानं वर्तते। स्वस-न्ताने सन्तानान्तरवत् प्रमातृभेदाग्रहणात्। तद्भेदग्रहे हि स्व[5]परस[5]न्तान विवेको न स्यात्। [6]यद्ये[6]वम्, प्रमातृभेदग्रहणाभावात्† पुनरप्यात्मा प्रत्यक्ष आयातः॥

मैवम्—नात्मा प्रत्यक्षः। प्रमातृभेदो हि स्वसन्ताने न गृह्यत इत्यु-क्तम्। [7]न पुनस्तदैक्यं गृह्यते। अ[7]न्यच्च भेदाग्रहणम्—अन्यच्च तदैक्यग्रहणम्। भेदाग्रहणादेव च व्याप्तिसिद्धेः न कष्टमनुमानम्॥

---

* 'सत्त्वस्य इति शेषः॥

† स्वापरसन्तनविवेकाभावादिति हेतुः॥

---

[1] क्ष-च, [2] स्य-ख, [3] त्तं स-ख, [4] मातृ-ख, [5] स-ख, [6] न चै-ख, [7] अ-ख,

ननु च स्वसन्ता[1]नेऽपि[1] प्रमातृभेदाग्रहणं किं प्रमातुरेकत्वात्, उत ज्ञानानां कार्यकारणभावात्? इति न निश्चीयते। ततश्च संदिग्धो व्यतिरेकः—यथा ज्ञानानां कार्यकारणभावो नास्ति, यथा च न तत्कृतोऽयं व्यवहारः, तथाऽनन्तरमेव [2]सविस्तरं व क्ष्यामः। तस्मादिच्छादिकार्येण युक्तमेकप्रमात्रनुमानम्॥

[देहादेः इच्छाद्याश्रयत्वासंभवः]

ननु चाश्रितमिच्छादि देह एव भविष्यति।
भूतानामेव चैतन्यमिति प्राह बृहस्पतिः॥

उक्तं च मदशक्तिवद्विज्ञानमिति—उच्यते—शरीरं तावन्नेच्छादेराश्रयः; शैशवयौवनवार्धकादिदशाभेदेन भिन्नत्वात्॥

तथाहि नान्यदृष्टोऽर्थः स्मर्तुमन्येन शक्यते।
न चान्येन स्मृते तस्मिन् अन्यस्येच्छोपजायते॥

तेनाद्यादर्थविज्ञानात् *प्र[3]कृत्ये[3]च्छासमुद्भवात्।
एकस्य कार्यचक्रस्य वक्तव्यः कश्चिदाश्रयः॥

शरीरं च बाल्याद्यवस्थाभेदेन भिन्नम्। अतस्तस्य नाश्रयो भवितुमर्हति, सन्तानान्तरवत्। यथा हि देवदत्तदृष्टेऽर्थे [4]न य[4]ज्ञादत्तस्य स्मरणं, एवं बालशरीरानुभूते युवशरीरस्य तन्न स्यात्॥

[शरीरस्यैकत्वनिरासः]

ननु अवस्थामात्रमेव भिन्नम्; अवस्था[5]तृ[5]शरीरस्वरूपमभिन्नमेव प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययप्रामाण्यादवगम्यते। न चेयं प्रत्यभिज्ञा लूनपुनर्जात-

* प्रकृत्य—प्रारभ्य॥

[1] ने–ख, [2] व–ख, [3] भृती–ख, [4] य–ख, [5] न्य–ख.

केशनखादिप्रत्यभिज्ञावदन्यथासिद्धा, विनाशस्या[1]नुपलम्भा[1]त्। स्त[3]म्भा[2]दौ हि क्षणभङ्गित्वप्रतिषेधः प्रत्यभिज्ञयैव करिष्यते। *सा चेहापि तादृश्येव —तदयुक्तम्—स्त[2]म्भा[2]दौ नानात्वकारणाग्रहणात्। इह तु रूपपरिणाम [3]सन्निवे[3]शाद्यन्यत्वदर्शनात् सादृश्यनिबन्धनेयं भ्रान्तिरेव प्रत्यभिज्ञा। न खलु शिशुशरीरे, तरुणशरीरे, जरच्छरीरे च तुल्यमेव परि[4]माणा[4]द्युपलभ्यते॥

[शरीरभेदसाधनम्]

आहारपरिणामाच्च देहभेदोऽ[5]वगम्यते[5]।
पाकजोत्पत्तिमार्गेण न जीर्येतान्नमन्यथा†॥

न भवेत्परिपोषो हि दधिक्षीरादिभक्षणे।
‡का[6]ञ्चिका[6]द्युपयो[7]गे च न दृश्येतास्य र[7]क्तता॥

क्षीणैरवयवैः कैश्चित् कैश्चिच्चाभिनवोद्गतैः।
अभिन्न एवावयवी कथं भवितुमर्हति॥

तथा च §केचित् पच्यमानस्य घटादेरपि प्रागवस्थाविसदृशरूपादियोगिनः पाककारणभूतवेगवदग्निद्रव्यसंयोगपर्यालोचनयैव प्रलयोदयौ कल्पितवन्तः॥

---

* सा—प्रत्यभिज्ञा। एवं च प्रत्यभिज्ञाऽप्रामाण्ये स्तम्भादेरपि स्थिरत्वं न सिद्ध्येत्॥

† अन्यथा—शरीरपरिणामाभावे॥

‡ 'अवन्तिसोमधान्याम्लकुञ्जलानि च काञ्जिके' इत्यमरः॥

§ केचित्—पीलुपाकवादिनः॥

---

[1] सम्भवा–ख, [2] म्बा–ख, [3] वे–ख, [4] णामा–ख, [5] नुमीयते–च, [6] ञ्जना–ख, [7] गेन दृश्यते तस्य रि–ख.

[पीलुपाकवादवर्णनम्]

यद्यपि कन्दुकनिक्षिप्ता घटादयः तृणपर्णादिपिहितवपुषोऽपि तद्विवरप्रसृतेन नयनरश्मिना न विनष्टा इत्युपलभ्यन्ते। यद्यपि तत्संख्या, तत्परिमाणः, तत्सन्निवेशः, तद्देशाश्च पक्वा अपि दृश्यन्ते, यद्यपि [1]पतन्तो[1] न वि[2]भाव्य[2]न्ते, यद्यपि च तदा तेषां कर्त्रादिकारककलापासंभवात् पुनर्घटनमघटमानमिव लक्ष्यते—तथापि तेषामनुमानेन विनाशः परिकल्प्यते। सर्वावयवेष्वन्तर्बहिश्च पाकात् पूर्वरूपादिविलक्षणगुणोपलब्धेः अन्तःप्रवेशः कृशानोरनुमीयते। तेन वेगवता वह्निद्रव्येण नोदनात् अभिघाताद्वा नूनं घटाद्यारम्भकेष्ववयवेषु क्रिया जायते, क्रियातः विभागः, विभागात् द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशः, तद्विनाशात् द्रव्यविनाश इति ॥

*अनुप्रवेशपक्षेऽपि सूक्ष्मविवरपरिकल्पनात् अवश्यमवयवसंयोगविघटनं घटादेरिति विनाश एव ॥

[पीलुपाकवादे युक्त्यन्तरम्]

अपि च पाकानन्तरं कन्दुकादपकृष्यमाणाः पिठारादयः केचित् स्फुटिताः, केचिद्वक्रतां गताः, केचित् सन्निवेशान्तरमेव प्रतिपन्ना दृश्यन्ते। तस्मादपि पश्यामो नश्यन्तीति ॥

†तत्संख्यत्वादिति सर्वमनैकान्तिकं सूच्यग्रविद्धकण्ठकोणैः कु[3]म्भा[3]दिभिः। [5]अतः पू[5]र्वोक्तनीत्या नष्टेषु घटादिकार्यद्रव्येषु परमाणव एव पच्यन्ते। पक्वाश्च श्यामादिगुणानवजहतः रक्तादिगुणान्तरयोगमनु-

---

* पिठरपाकवादे ॥

† पूर्वस्थितसंख्यासमानसंख्यावत्वात् ऐक्यमिति न। सूक्ष्मावयवविश्लेषस्य ज्ञातुमशक्यत्वात्। तत्रावयविनाशाङ्गीकारात् ॥

---

[1] ततो—ख, [2] रुद्धय—क, [3] मध्य—ग. [4] म्भा—ख, [5] पू—ख

भवन्तः प्राणिगतसुखदुःखोपभोगसाधनभूतादृष्टप्रेर्यमाणाः परस्परं संयुज्य द्व्यणुकादिप्रक्रमेण तादृशमेव घटादिकार्यमारभन्ते। तत्रामुष्मिन् क्षणेऽमुष्य कार्यस्य प्रसवः, अमुष्य प्रलय इति प्रक्रिया न लिख्यते, ग्रन्थविस्तरभयात्, अप्रयोजनत्वाच्चेति ॥

[आम्रफलादिष्वपि पीलुपाकः]

एवं तपनातप[1]पच्य[1]मानेष्वाम्रादिफलेष्वेष एव न्यायः। शरीरेऽप्यौदर्येण तेजसा पच्यमानेष्वन्नपानादिषु रसमलधातुभावेन परिणाममुपगच्छत्सु प्रायेण प्रतिक्षणमुत्पादविनाशौ संभवत इति स्थैर्याभावात् कथमनुसन्धानादिकार्ययोगस्तस्येति ॥

[पिठरपाकवादसमर्थनम्]

अपरे पुनः प्रत्यक्षबलवत्तया घटादेरविनाशमेव पच्यमानस्य मन्यन्ते। सुषिरद्रव्यारम्भाच्च अन्तर्बहिश्च पाकोऽप्युपपत्स्यते। *दृश्यते च पक्वेऽपि कलशे निषिक्तानामपां बहिः शीतस्पर्शग्रहणम्। अतश्च पाककाले ज्वलदनलशिखाकलापानुप्रवेशकृतविनाश[2]वत् तदापि[2] शिशिरतरनीरकणनिकरानुप्रवेशकृतविनाशप्रसङ्गः। न चेदृशी प्रमाणदृष्टिः। अतः प्रकृतिसुषिरतयैव कार्यद्रव्यस्य घटादेरारम्भात् अन्तरान्तरा तेजःकणानुप्रवेशकृतपाकोपपत्तेरलं विनाशकल्पनया। †पिठरपाकपक्ष एव पेशलः ॥

यादृगेव हि निक्षिप्तः घटः पाकाय कन्दुके।
पाकेऽपि तादृगेवासौ उद्धृतो दृश्यते ततः ॥

---

* अवयविनः सच्छिद्रत्वे युक्तिमाह—दृश्यत इत्यादि ॥

† पिठरः स्थाल्युखा कुण्डम्' इत्यमरः। अवयवीति यावत् ॥

---

[1] दृश्य—ख, [2] बलादपि—ख.

क्वचित्तु सन्निवेशान्तरदर्शनं काष्ठाद्यभिघातकृतमुपपत्स्यते। पाव-कसंपर्ककारित्वे तु सर्वत्र तथाभावः स्यात्। तस्मादविनष्टा एव घटा-दयः पच्यन्ते। सोऽयं तु घटादिन्यायः शरीरे नेष्यते॥

न ह्यन्नपा[1]कः[1] स्थैर्येऽपि* तत्र कुम्भादिपाकवत्।
चयापचययुक्तं हि शरीरमुपलभ्यते॥

तस्मात् परिमाणादिभेददर्शनान्नैकं शरीरं इति ज्वालादिप्रत्यभि-ज्ञावत्तत्प्रत्यभिज्ञेति स्थितम्॥

[अवस्थाऽवस्थावतोर्भेदाभेदविमर्शः]

यदप्युच्यते अवस्थानामेव नानात्वम्, अवस्थाता पुनरेक एव देहाख्यं इति—तदप्ययुक्तम् भेदाभेदविकल्पानुपपत्तेः। यदि शरीरादव्यतिरिता एव तदवस्थाः, [1]तर्हि तन्नानात्वात् शरीरनानात्वप्रसङ्गः। एकस्मा-च्छरीरादप्यनन्यत्वात् अ[1]वस्थानामप्यन्योन्यं भेदो न स्यात्॥

अथ व्यतिरिक्ताः शरीरादवस्थाः, तर्हि भेदेन तदुपग्रहो दर्श-यितव्यः। न चासावस्ति। गोत्वादावनुवृत्ता †बुद्धिरन्यथाऽसिद्धा सती [2]जातितद्वतोर्भेदमापादयन्ती न[3] केनचित्प्रतिहन्यते। इह पुनरव-स्थातुरेकत्वग्राहिणी बुद्धिः पूर्वनीत्या प्रमाणबाधितत्वात् भ्रान्तेति। तस्मात् शरीरस्य भिन्नत्वा[3]त् सन्तानान्तरवत्[3] स्मृत्यनुसन्धानादिकार्य-योगो दुर्घट इति न तस्येच्छादिकार्याश्रयत्वम्॥

---

* शरीरस्येति शेषः॥

† अनुगमकतया खलु गोत्वादिसिद्धिः॥

---

[1] क–ख, कै–ग, के–च, [2] तदा अ–ख, [3] न–ख,
[4] तृ–ख.

[शरीरचैतन्यवादनिरासः]

इतश्च न शरीरस्य ज्ञानादियोगः, परिणामित्वात्, क्षीरवत्; रूपादिमत्त्वात्, तद्वदेव; अनेकसमूहस्वभावत्वात्, त्रिदण्डादिवत्; सान्निवेशविशिष्टाच्च [1]भूतत्वात्, बा[1]ह्यभूतवत् ॥

चैतन्यशून्यं शरीरं, शरीरत्वात्, भूतशरीरवत्। न शरीरधर्मश्चैतन्यम्, अयावद्द्रव्यभावित्वात्। न च [2]संयोगा[2]दिभिः व्यभिचारः; तदुपजननापाययोर्निमित्तान्तरजन्यत्वदर्शनात्, इह च तदभावात्। विशेषगुणत्वे सतीति वा विशेषणोपादानान्न व्यभिचारः। तद्विशेषगुणत्वे हि चैतन्यस्य रूपादिवत्तदवस्थानादविनाशप्रसङ्गः ॥

[किण्वादिदृष्टान्तदौस्थ्यम्]

यत्तु मदशक्तिवदित्युक्तम्—तत्रमदशक्तेर्दृष्टत्वात् अभ्युपगमः, न तु ज्ञानस्य तत्र दर्शनम् ॥

ननु ज्ञानमपि *तदन्वयव्यतिरेकानुविधायि प्रायेण दृश्यते। भूतेष्वन्नपानाद्युपयोगपुष्टेषु पट्वी चेतना भवति, तद्विपर्यये विपर्ययः। ब्राह्मीघृताद्युपयोगसंस्कृते च कुमारशरीरे पटुप्रज्ञता जायते ॥

वर्षासु च स्वेदादिनाऽनतिदवीयसैव कालेन दध्याद्यवयवा एव चलन्तः †पूतनादिक्रिमिरूपा उपलभ्यन्ते। चैत[3]न्ये च[3] गुरुलाघवव्यवहारोऽपि भूतातिशयसदसत्त्वकृतो भविष्यतीति भूतचैतन्य[4]पक्ष[4] एव युक्तियुक्तो लक्ष्यते ॥

---

*तत्—शरीरम्। शरीरप्रेरणादौ शरीरान्तरानपेक्षणात् प्रायेण इति ॥

† पूतना—इति कि(कृ)मिसंज्ञा ॥

---

[1] बा–ख,   [2] कण्डूवा–ख,   [3] न्य–ख,   [4] वादपक्ष–ख

नैतच्चारु—चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरं [1]लक्ष्यते। तत्र तदनुग्रहात् इन्द्रियानुग्रहे सति पटुकरणत्वात् विषयग्रहण[2]मपि पटुतरमिव भवति। न च[2] विषयग्रहणादन्यच्चैतन्यं नाम ॥

[चेतनानामभौतिकत्वम्]

एतेन ब्राह्मीघृतोपयोगोऽपि व्याख्यातः। व्यापकत्वादात्मनः सर्वत्र भावे सति भोगायतनत्वेन कदाचित् भूतावयवानां उपादान[3]म्। अतः शुक्रशोणितादिवत् दध्यवयवान् विकृतानुपादास्यते। तथा च स्वेदजादिभेदेन बहुभेदो भूतसर्गः प्रवर्तते विचित्रकर्मपरिपाकापेक्षयेति यत्किंचिदेतत्। तस्मान्न सर्वथा भूतानां चैतन्यमिति सिद्धम्॥

[इन्द्रियचैतन्यवादनिरासः]

नापीन्द्रियाणि यथोक्तस्य *ज्ञानादेः कार्यस्याश्रयतां प्रतिपद्यन्ते—

दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणात्॥ (न्या-सू—३—१—१)

'यमर्थ[4]महम[5]द्राक्षं चक्षुषा, तमेवैतर्हि स्पर्शनेन स्पृशामि', 'यमस्प्राक्षं स्पर्शनेन, तमधुना चक्षुषा पश्यामि' इति कतरदिन्द्रियमेवमनुसन्दधीत? न चक्षुः, स्पर्शाविषयत्वात्। न त्वगिन्द्रियं, रूपाविषयत्वात्। तस्मादुभ[3]यविषय[5]ग्रहणसमर्थः कश्चिदनुसन्धाताऽस्तीति स इन्द्रियव्यतिरिक्तो गम्यते॥

---

* ज्ञानादेः कार्यस्य—ज्ञानादिरूपकार्यस्य॥

---

[1] व—ख, [2] पाठं न हि—ख, [3] व—ख. [4] म—ख.
[5] य—ख.

[गुणगुणिभेदसिद्धिः]

अमुनैव प्रसङ्गेन रूपादिव्यतिरेकिणः ।
वक्तव्या गुणिनः सिद्धिरेतद्बुद्धिनिबन्धना ॥
रूपादिषु स्वतन्त्रेषु* न ह्येषप्रत्ययो भवेत् ।
न रूपमस्य विषयः न स्पर्शो न च तद्द्वयम् ॥

अतश्च — न गुणव्यतिरिक्तो गुणी, भेदेनाग्रहणात् — इत्यसिद्धः परोक्तो हेतुः, भेदग्रहणस्य दर्शितत्वात् । वृत्तिविकल्पादीनां तु प्रतिसमाधानं सामान्यसमर्थनावसरे †कथितम्, अवयविसिद्धौ वक्ष्यते चेत्यलमवान्तरचिन्तया ॥

[इन्द्रियाणामनात्मत्वे हेत्वन्तराणि]

इतश्च नेन्द्रियाणां चैतन्यम्, करणत्वात्; वास्यादिवत् । भौतिकानि चेन्द्रियाणि वर्णयिष्यामः । तेन य एष भूतचैतन्यनिराकरणे न्यायो वर्णितः, स तेष्वपि योजनीयः ॥

अतश्चैवं—

इन्द्रियान्तरविकारात् ॥ न्या. सू. ३-१-१२ ॥

आम्रे[1] हि चक्षुषा दृष्टे रसनिष्यन्दसुन्दरे ।
रसनस्य विकारः स्यात् न ‡दन्तोदक[2]संप्लवः ॥

---

* स्वतन्त्रेषु—द्रव्यरूपेषु । यदि रूपं द्रव्यवत् स्वतन्त्रं स्यात् 'दृष्टमेव-स्पृशामि' इति न स्यात् ॥

† कथितं—तुल्यन्यायातिदेशात् ॥

‡ सूत्रगत'विकार'पदस्य भाष्योक्तं विवरणं—दन्तोदकसंप्लवः इति । दन्तोदकं—लालाजलमिति यावत् ॥

---

[1] म्ने–च, [2] वि–ख.

बहूनामिन्द्रियाणां च भिन्नाभिप्रायता भवेत् ।
तेनैकत्रैव सन्ताने नानाचेतनता भवेत् ॥

अति तुच्छश्चायमिन्द्रियचैतन्यपक्ष इति किमत्र बहु लिख्यते ॥

[मनश्चैतन्यवादनिरासः]

ननु ! मनस्तर्हि इच्छादेरधिष्ठानं भविष्यति । तद्धि नित्यमेकं सर्वविषयं, अभौतिकमिति न प्राक्तनदोषैः स्पृश्यते—उच्यते—मनसोऽपि तदाश्रयत्वमनुपन्नम् । कुतः ?

ज्ञातुर्ज्ञानसाध[1]नो[1]पपत्तेः संज्ञाभेदमात्रम् ॥ न्या. सू. ३-१-१७ ॥

मनसो हीच्छाद्याश्रयत्वे ज्ञानादौ कर्तृत्वात् तस्यापि बाह्यगन्धादिविषयज्ञानयौगपद्यानुपपत्तेः तदग्रह[2]णकरण[2]घ्राणाद्यधिष्ठानपटुना केन चिदान्तरसुखदुःखादिविषयग्राहिणा स्मृत्यादिक्रियाकारिणा च करणेन भवितव्यमिति तत्रात्मसंज्ञा भवेत्, आत्मनि च कर्तरि मनस्संज्ञेति ॥

[बाह्यान्तरकरणयोरावश्यकता]

न चास्य बाह्यकरणैः सिध्यन्ति सकलाः क्रियाः ।
न च स्मृतिसुखेच्छादौ [3]च[3]क्षुरादी[4]नि साधनम्[4]* ॥

तेनेच्छा[5]कृतिसुख[5]दुःखवेदनानां
आधारो न खलु मनो न चेन्द्रियाणि ।

---

* रूपादिसाक्षात्कारकरणतयैव चक्षुरादीनां सिद्धेः ॥

---

[1] नत्वानु–च, [2] ग–ख. [3] शक्तानि च–ख, [4] नि ख;
[5] सुखकृति–ख, मृतिसुख–च.

देहोऽपि व्रजति न तत्समाश्रयत्वं
    तेनान्यं पुरुषमतः प्रकल्पयामः ॥

[आत्मसाधने हेत्वन्तराणि]

दिक्प्रदर्शनमिदं कृतमिच्छा-
    द्वेषयत्नसुखदुःखमतीनाम् ।
लिङ्गताकथनमात्मनि तत्र
    त्वस्ति हेतुनिवहो बहुरन्यः ॥

कर्तृप्रयोज्यता खलु दृष्टा दात्रादिकरणजातस्य* ।
त्वक्श्रोत्राद्यपि करणं तथैव कर्त्रा प्रयुज्येत ॥

हिताहित*प्राप्तिवि[1]सर्ग[1]योग्या
    चेष्टा च दृष्टा नियता शरीरे ।
तच्चेतनाधिष्ठिततामभुष्य
    यन्त्रीरथादेरिव कल्पयामः ॥

प्राणादिमारुतानामन्तश्चलतां चलाचलगतीनाम् ।
सहजनिजकर्मविकृतौ कारणमनुमीयते [2]किंचि[2]त् ॥

इदं च देहादितरत्र दुर्लभं
    निरीक्ष्य [3]वृद्धि[3]क्षतभग्नरोहणम् ।
ध्रुवं ग्रहस्येव गतिः प्रकल्पते
    निजाश्र[4]य[4]क्षेमपरायणो नरः ॥

---

* इदमेव 'आत्मा इन्द्रियाद्यधिष्ठाता करणं हि सकर्तृकम्' इत्युक्तम् ॥

* प्राप्तिविसर्गौ—उपादानहाने ॥

---

[1] मर्श-ख,   [2] कश्चि-ख,   [3] भग्न-ख,   [4] म-ख.

[मनसः ज्ञानसामान्यकरणत्वम्, अनात्मत्वं च]

युक्तं च नैव मनसा ह्यनधिष्ठितानां
स्वार्थप्रमाकरणकौशलमिन्द्रियाणाम् ।
स्यात् कश्चिदिष्टविषयानुगुणः प्रयत्नः
यत् प्रेरितं स[1]म[1]धितिष्ठति तानि, चेतः ॥

ज्ञानप्रयत्नादिमतोऽथ कस्य
दृष्टान्तता स्यात् करणादिलिङ्गे ।
*कार्ये न नः पर्यनुयोग एषः
सामान्यमात्रस्य त[2]वा[2]पि सिद्धेः ॥

[आत्मनित्यत्वावश्यकता]

प्रत्यक्षादिप्रमाणैर्यः व्यवहारः स चात्मना ।
विना नित्येन नेत्येवं ततोऽप्येतस्य कल्पना ॥

यत् प्रत्यक्षं प्रत्यभिज्ञास्वभावं
ज्ञात्रन्य[3]त्वे[3] तस्य न ह्यात्मलाभः ।
ग्राह्यस्यैक्यं यद्वदर्थस्य तस्मात्
सिध्यत्येवं ग्राहकस्यापि पुंसः ॥

अविनाभावग्रहणं लिङ्गज्ञानं तदन्वयस्मर[4]ण[4]म् ।
लिङ्गिप्रमितिरितीदं न बोद्धृभेदे [5]प्रमाणं[5] स्यात् ॥

---

* कार्यसामान्यं करणजन्यमिति, तत्र करणं ज्ञानप्रयत्नादिमांस्तु न शरीरादिः, किन्त्वतिरिक्तः कश्चित् । स एवात्मा ॥

---

[1] द–ख, [2] था–ख, [3] चेत्–ख, [4] णात्–क–च,
[5] ऽनुमानं–ख.

ज्ञाते वनेचरमुखादतिदेशवाक्ये
दृष्टे मृगे विपिनवर्तिनि गोसदृक्षे ।
तत्संज्ञिताभितिफलं लभते प्रमातृ-
भेदे न चेदमुपमानमिति प्रतिष्ठम् ॥

वर्णानां श्रवणं क्रमेण समयस्मृत्या पदार्थग्रहः
तत्संस्कारजमन्त्यवर्णकलनाकाले तदालोचनम् ।
आकांक्षादिनिबन्धनान्वयकृतं वाक्यार्थसंपिण्डनं
ज्ञात्रैकेन विनाऽतिदुर्घटमतो नित्यात्मसिद्धिर्ध्रुवा ॥

मयेदं पूर्वेद्युर्विहितमिदमन्येद्युरपरं
विधातव्यं चेति श्रुतिकृषिवणिज्यादिषु जनाः ।
यदेवं चेष्टन्ते निपुणमनुसन्धाय तदमी
ध्रुवं सर्वावस्थानुगतमवगच्छन्ति पुरुषम् ॥

[आत्मलक्षणज्ञानस्य फलम्]

इत्यात्मलक्षणमवादि यदेतदिच्छा-
द्वेषप्रयत्नसुखदुःखसमाश्रयत्वम् ।
*तत्सङ्गिनं तदिह हेयतया व्यवस्येत्
तद्विप्रयुक्तमधिगम्यतया मुमुक्षुः ॥

[विज्ञानात्मवादोपक्षेपः]

अथो तथागताः प्राहुः किं पुंसा कल्पितेन वः ।
†ज्ञानमात्रेण पूर्वोक्तः व्यवहा[1]रः प्रसिद्ध्यति[1] ॥

---

* तत्संगिनं—इच्छाद्वेषप्रयत्नादिमन्तम् । अशेषविशेषगुणोच्छेदो हि मोक्षः सिद्धान्ते ॥

† ज्ञानमात्रेण—न तु ज्ञानाश्रयेण ॥

---

1 रोऽवकल्पते—ख.

ज्ञानं किमात्मवन्नित्यं सौगतै[1]रुपगम्यते[1] ।
प्राग्दर्शितानुसन्धान[3]कामना[2]दिक्रियाक्षमम् ॥

ज्ञानं बौद्धगृहे तावत् कुतो नित्यं भविष्यति ।
अन्येऽपि सर्वे संस्काराः क्षणिका इति गृह्यताम् ॥

क्षणिकं चेष्यते कार्यं न क्वचित् किंचिदाश्रितम् ।
स्वतन्त्रं ज्ञानमेवातः नान्यस्तेनानुमीयते ॥

[इच्छादीनां ज्ञानरूपत्वम्]

ज्ञानस्य च प्रभेदोऽयं इच्छाद्वेषसुखादिकः ।
न वस्त्वन्तरमित्येवं न ततोऽन्य[3]न्य[3]कल्पनम् ॥

गुणत्वमपि नास्त्यस्य यतोऽधिष्ठानकल्पना ।
न गुणव्यतिरिक्तश्च गुणी नामास्ति कश्चन ॥

[क्षणिकविज्ञानवादे स्मरणाद्युपपत्तिः]

निराश्रयेषु विज्ञानस्कन्धेषु* क्षणभङ्गिषु ।
कथं स्मृत्यादिकार्यं वा परलोकोऽपि वा कथम् ॥

सत्यपि परलोके कथमकृताभ्यागमकृतविप्रणाशौ पराक्रियेते? येन हि ज्ञानेन चैत्यवन्दनादि कर्म कृतं, तस्य विनाशात् न तत्फलोपभोगः। यस्य च फलोपभोगः तेन न तत्कर्म कृतमिति—नैषदोषः—कार्यकारणभावस्य नियामकत्वात्। अनादिप्रबन्धप्रवृत्तो हि ज्ञानानां हेतुफलभाव-

---

* रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्काररूपपञ्चस्कन्धात्मको जीवः। तत्र विज्ञानमप्येकः ॥

---

[1] रभ्युपेयते—च, [2] स्मरणा—ख. [1] नु—ख, च.

प्रवाहः। एष एव च सन्तान इत्युच्यते। तत्कृतश्चायं अनुसन्धानादिकार्यनियमः। सन्तानानादित्वात्, तदविच्छेदाच्च परलोकोऽपि न क्लिष्टकल्पनः॥

[सन्तानसांकर्यनिरासः]

यद्यपि सन्तत्यन्तरपतितज्ञानजन्यमपि सन्तत्यन्तरे ज्ञानं *दृश्यते, तथापि न तादृशकार्यकारणभावेन सन्तानव्यवहारः प्रतिसन्धानादिकार्यनिर्वाहो वा; किन्तु उपादानरूपतद्विशेषनिबन्धन एवैष निर्वहति नियमः। तस्मिन्नेव सति स्वरूपसन्तानविभागोऽवकल्पते॥

स्मृतिवत्परिहर्तव्यौ कृतनाशाकृतागमौ।
तत्सन्तानोपसंक्रान्त्या कुसुमे बीजरागवत्॥

आह च—

'यस्मिन्नेव हि सन्ताने आहिता कर्मवासना।
फलं तत्रैव बध्नाति कार्पासे रक्तता 'यथा'॥

यथा यस्मिन्नेव हि कार्पासबीजे वर्णः रक्तताख्यः कृतः, तस्यैव कुसुममपि रक्तम्, नान्यस्येति; तथा यस्मिन्नेव ज्ञानसन्ताने यादृशी कर्मवासना, तादृशं फलं तस्मिन्नेव सन्ताने भवति, नान्यस्मिन् ज्ञान इत्यर्थः। तथा च कृतहानाकृताभ्यागमदोषनिरासः[1]॥

[आत्मनः नित्यत्वासंभवः]

नित्यस्त्वात्माऽभ्युपगम्यमानः यदि सुखादिजन्मना विकृतिमनुभवति तदयं [2]अनि[2]त्य एव [3]च[3]र्मादिवदुक्तः स्यात्। निर्विकारत्वे तु सताऽ-

* मातापितृवासनायाः पुत्रे संक्रमणम्, गुरोः ज्ञानस्य शिष्ये संक्रमणं च दृश्यते। परन्त्वत्र सहकारित्वमेव, न तूपादानत्वम्॥

[1] यथा—ख. [2] नि—ख, [3] ध—ख.

सता वा सुखदुःखादिना कर्मफलेन कस्तस्य विशेष इति कर्मवैफल्यमेव ।
तदुक्तम्—

'वर्षातपाभ्यां किं व्योम्नः चर्मण्यस्ति तयोः फलम् ।
चर्मोपमश्चेत् सोऽनित्यः खतुल्यश्चेदसत्फलः' इति ।।

तस्मादुत्सृज्यतामेषः मूर्धाभिषिक्तः प्रथमो मोहः आत्मग्रहो नाम । तन्निवृत्त्या चात्मीयग्रहोऽपि विरंस्यति 'अहमेव न, किं मम, इति* । तदिदमहंकारममकारग्रन्थिप्रहाणेन नैरात्म्यदर्शनमेव †निर्वाणद्वार मवलम्ब्यताम् ॥

[क्षणिकत्वाक्षेपः]

तस्य च मार्गः क्षणिकपदार्थनिश्चयः । क्षणिकेषु हि सर्वभावेषु निराश्रयेषु ज्ञानस्याप्याश्रयविरहात् कुतस्त्यमात्मकल्पनमिति ॥

कथं पुनरेषः सकलप्रमाणातीतः क्षणिकपदार्थवादः शक्यते शाक्यै-रभ्युपगन्तुम् ॥

न खलु क्षणभाङ्गित्वे भावानामक्षजा [1]मतिः ।
प्रमाणं, क्षणिकाकारकल्पनोत्पत्त्यसम्भवात् ।।

अथ वाप्यविनाभूतहेतुज्ञानोपपत्तितः[1] ।
न भूमिरनुमानस्य विकल्पनियतस्थितेः ॥

स्मरणप्रत्यभिज्ञाने प्रत्युत स्थैर्यसाधके ।
एवं च वंचनामात्रं आशुनाशित्वदेशनाः ।।

---

* उच्यते किल 'अहमेव न किञ्चिच्चेद्भयं कस्य भविष्यति' इति ।
† नैरात्म्यदर्शनं—अहमर्थक्षये सति जायमानः अनुभवः ॥

---

[1] मतिः—ख.

[क्षणिकत्वसाधनम्]

उच्यते—प्रत्यक्षगम्यं क्षणिकत्वं भवति, न भवतीत्येष करिष्यते विचारः। अनुमानं तु संप्रत्येवाभिधीयते—सत्त्वात् क्षणिकाः पदार्था इति। सत्त्वं तावदर्थक्रियाकारित्वमुच्यते। [1]यथोक्तम् (प्र·वा·1–3–2)—

'अर्थक्रियासमर्थं यत्[1] तदेव परमार्थसत्' इति ॥

[सत्त्वस्वरूपं किम्]

सत्प्रत्ययगम्यत्वे हि सत्त्वे, केशोण्डुकादेरपि* सत्त्वप्रसङ्गः। सत्ता सम्ब[2]न्धित्वे[2] तु सत्त्वे, सामान्यादीनां तदसम्बन्धादसत्त्वं स्यात्। अर्थक्रियासामर्थ्यसत्त्वानुवर्ती च लौकिको व्यवहारः। सत्यपि पुत्रे तत्कार्यादर्शनात्—'अपुत्रा वयम्' इति व्यपदिशन्ति लौकिकाः। पुत्रादन्यस्मिन्नपि तत्कार्यकारिणि सति 'सपुत्रा वयम्' इति च ब्रुवते। तस्मादर्थक्रियाकारित्वमेव सत्त्वम् ॥

[सत्त्वस्य क्षणिकत्वसाधकत्वम्]

भवत्वेवं, तस्य तु कुत्र कथं वा क्षणिकत्वेन व्याप्तिग्रहणम्? कुत्रेति यत् पृच्छसि, यत्र रोचते महाभागाय घटे, पटे वा गृह्यतां व्याप्तिः ॥

किं साध्यधर्मिण्येव व्याप्तिग्रहणमुपपद्यते?

धीमन्! कोऽत्र प्रमादः? न हि दैवनिर्मितः कश्चित् साध्यधर्मी नाम। ग्रहीतुं शक्यते चेद्व्याप्तिः, यत्र तत्र सा गृह्यतामिति ॥

---

* तत्रापि किल 'अस्ति' इति प्रतीतिस्समाना ॥

---

[1] यथार्थमर्थक्रियासमर्थं यत्—ख, [2] न्धे—ख.

[सत्त्वक्षणिकत्वयोः व्याप्तिः]

[1]यत्तु कथमस्या ग्रहणमिति—त[1]दुच्यते—भावानां हि सत्त्वं [2]क्रम[2]-यौगपद्याभ्यां व्याप्तम् ॥

नित्येषु च पदार्थेषु* व्यापकानुपलम्भनात् ।
तद्व्याप्तमपि सत्त्वं हि बलात्तेभ्यो निवर्तते ॥

न च †राशिस्तृतीयोऽस्ति तेन गत्यन्तरक्षयात् ।
क्षणिकानेव तान् भावान् सत्त्वं समवलम्बते ॥

तच्च स्वग्राहकाद्बोधात् असन्दिग्धं प्रतीयते ।
ज्ञानोत्पत्त्यैव तद्धेतोः असामर्थ्ये पराकृते ॥

असमर्थात्समुत्पादो दृश्यते न हि कस्यचित् ।
शक्ताशक्तप्र[3]सूतत्वे[3] [4]न तद्बो[4]धोऽस्ति संशयः ॥
अत एव च तज्ज्ञानं प्रमाणं जगदुस्सदा ।
स्वरूपे शक्तिजत्वे तु संशयादेरसंभवात् ॥

किमिदं रजतं, उत शुक्तिकेति विशेषांशे संशेरतां नाम प्रमातारः; न तु सामर्थ्यं प्रति ‡दोला काचित् संभवति—'किमिदं ज्ञानं समर्थेन जनितम्? उत तदितरेण?' इति। असमर्थस्य जनकत्वानुपपत्तेः। व्यापकानुपलम्भस्यापि व्याप्ति[5]ग्राहिणः[5] स्वत एव प्रामाण्यम्। संशय विपर्ययोस्तत्राप्यभावात् ॥

---

* व्यापकं—अर्थक्रियाकारित्वम् ॥

† तृतीयः राशिः—क्रमयौगपद्यातिरिक्तः कल्पः ॥

‡ दोला—डोला, संदेहः ॥

---

[1] त–ख, [2] क्षण–ख, [3] सक्त–ख, [4] तत्र बो–ख,
[5] ग्रहतः–क.

[नित्यपदार्थस्यासंभवः]

कथं पुनर्नित्येषु पदार्थेषु सत्त्वव्यापकयोः क्रमयौगपद्ययोरनुपलम्भः? उच्यते—नित्यो हि भावः क्रमेण वा कार्यं कुर्यात्, यौगपद्येन वा? परस्पर[1]परिहार[1]व्यवस्थितात्मनां तृतीयप्रकारानुपपत्तेः ॥

[क्रमशः कार्योत्पत्तिपक्षदूषणम्]

न तावत् क्रमेण, स हि समर्थो वा स्यात्? असमर्थो वा स्यात्। समर्थश्चेत् किं क्रमेण? समर्थस्य [2]कालक्षे[2]पायोगात्। असमर्थस्तु असमर्थत्वादेव न करोति किंचिदिति तस्यापि किं क्रमेण?

[सहकारिसान्निध्याद्यनुपपत्तिः]

सहकार्यपेक्षया करोतीति चेत्—न—असमर्थस्य सहकारिणाऽपि सामर्थ्याधानानुपपत्तेः। समर्थस्य स्वत एव सामर्थ्ये सति सहका[3]रि[3] वैयर्थ्यात् ॥

सहकारिसन्निधानेऽपि चास्य स्वरूपेण वा कर्तृत्वं स्यात्, प[4]ररूपे[4]ण वा? स्वरूपस्य च प्रागपि भावात्, तस्य च *कारकत्वात्, किं सहकारिणा। पररूपेण कर्तृत्वे—पूर्वरूपपरित्यागात्, तद्रूपान्तरापत्तेश्च क्षणिकत्व[5]मा[5]पद्यते ॥

[सहकारित्वमपि दुर्वचम्]

एवं सहकार्यपि समर्थासमर्थतया विकल्पनीयः। स्वतोऽस्य सामर्थ्ये किं परोप[6]कारानुस[6]रणदैन्येन? असमर्थस्तु सचिवः किमागत्या[7]पि तपस्वी करिष्यति[7] ॥

---

* 'समर्थत्वेन' इत्यादिः ॥

---

[1] विरह–ख, [2] क्षे–ख, [3] रित्वं–ख, [4] रे–ख, [5] मुप–ख. [6] क–ख, [7] पि–ख.

[1]किंच किंचित्करो वा सहकारी स्यात्, अकिंचित्करो वा? अकिंचित्करपक्षे सर्वः सर्वस्य स[1]र्वत्र कार्ये साचिव्यमुपगच्छेत्। किंचित्करश्चेत् वक्तव्यं, किं करोतीति॥

उपकारमिति चेत्, स उपक्रियमाणात् भिन्नः, अभिन्नो वा? अभिन्नश्चेत्, स एव कृतः स्यात्*। भेदे तस्य किमायातम्, यदसौ न पूर्ववदास्ते॥

†कार्यादपि भेदाभेदाभ्यां चिन्त्य उपकारः। न कार्याद्भिन्नः, अनुपलम्भात्। द्वय[2]क[2]रणाभावाच्च। कार्यादव्यतिरेके तूपकारे सहकारिणा क्रियमाणे कार्यमेव तेन कृतं स्यादिति मूलकारणानर्थक्यम्॥

[एकैकस्य कारकत्वासंभवः]

ननु च एक एव भावः कारकः। स एव हि समर्थः। तदितरपदार्थसन्निधानं तु स्वहेतुवशादुपनीतमिति नोपालम्भमर्हति—नैतद्युक्तम्—एकस्य कदाचिदपि कारकत्वानुपलब्धेः तत्सामर्थ्यस्य दुरधिगमत्वात्। एवं ह्यसौ समर्थ उच्यते, यद्येकः कदाचित् कार्यमुत्पादयन् दृश्येत, न तु विस्मृत्यापि दृश्यते॥

अथ कार्यस्यायं स्वभावः, यदेकस्मान्नोत्पद्यते, कारणं तु शक्तमेवेति—तदप्ययुक्तम्—कार्यस्वभावपराधीनत्वेन‡ कारणस्य सामर्थ्यविरहप्रसङ्गात्। एवं ह्यसौ समर्थः कथ्येत, यदि कार्यस्वभावमनादृत्य स्वतन्त्र एक एव प्रसह्य कार्यं जनयेत्। न चैवं दृश्यते इति यत्किंचिदेतत्॥

---

* उपकारस्य वस्तुस्वरूपत्वापत्त्येति हेतुः॥

† कार्यं—प्रकृतं फलम्॥

‡ 'कार्यस्यायं स्वभावः' इति खलूक्तम्॥

---

[1] स—ख, [2] का—ख.

[कारणे सामर्थ्यं दुरुपपादम्]

अथ समर्थमेव कारणम्। तस्य त्वयं स्वभावः, यत् सहसैव कार्यं न करोति, कतिपयक्षणव्यवधाने तु [1]कार्यं क[1]रोतीति। यद्येवं न कदाचित् कार्योत्पादः स्यात्। कार्योत्पादसमयेऽपि कतिपयक्षणव्यवहित कार्यजननस्वभावानपयात् पुनः कतिपयक्षणा[2]वे[2]क्षणं स्यात्। तेष्वपि कतिपयेषु क्षणेष्वतिक्रान्तेषु स एवास्य स्वभावस्तदवस्थ इति पुनरप्येवं भवेदिति क[3]दा[3] नाम—कार्यं जनयेत्। तदेवमादिदोषोपहतत्वात् न क्रमेण भावानामर्थक्रियासामर्थ्यम् ॥

[यौगपद्यपक्षदूषणम्]

नापि युगपत्; लोके तथा व्यवहारादर्शनात्। युगपत् कृत[4]कार्य[4]स्यापि स्थिरस्य पुनरकरणे हेत्वभावः*। पुनश्च कुर्वन्नपि भावः कार्यं न तदेव कुर्यात्, कृतस्य करणायोगात्। कार्यान्तरकरणे तु स एवायं पुनः क्रमपक्ष आपतेदित्येवं क्रमयौगपद्ये नित्येभ्यः पदार्थेभ्यः निवर्तेते। ते च निवर्तमाने सत्त्वस्य व्यापके इति सत्त्वं तेभ्य आशा[5]वे[5]व निवर्तते। तेभ्यः प्रच्युतं सत्त्वं गत्यन्तरविरहात् क्षणिकेष्वेव निविशते ॥

[सत्त्वक्षणिकत्वयोर्व्याप्तिग्रहणम्]

अतो यद्यपि कार्यहेतौ धूमाग्न्योरिव, स्वभावहेतावपि वा क्वचित् वृक्षत्वशिंशपात्वयोरिव पूर्वमिह साध्यसाधनधर्मयोर्ग्रहणं धर्म्यन्तरे न वृत्तम्—तथापि †साध्यधर्मिण्येव व्याप्तिग्रहणमुपपत्स्यते, विपक्षव्यावृत्तेः

---

* वस्तुस्वरूपस्य तदानीमपि सत्त्वात् ॥

† साध्यधर्मिणि—साध्यरूपधर्मिणि ॥

---

[1] क–ख, [2] द्वे–ख, [3] थं–ख, [4] क–ख, [5] सै–ग, च.

सुपरिनिश्चितत्वात्। सैव च विपक्षाद्व्यावृत्तिः। स एव चास्य हेतोः स्वसाध्येनान्वयः। न ह्येवं सम्भवति, नित्येभ्यश्च व्यावृत्तं सत्त्वं, क्षणिकेषु च न निविष्टमिति; तृतीयराश्यभावात्। निराश्रयत्वानुपपत्तेश्च ॥

तदेवं क्वचिद्धर्मिणि व्याप्तौ गृहीतायां—यदि स एव कदाचित् परं प्रति दृष्टान्तीक्रियते, त[1]दे[1]वं नाम भवतु, को दोष इति ॥

[क्षणिकत्वानुमानेऽनवस्थापरिहारः]

ननु व्यापकानुपलब्धिः अनुमानम्। अनुमानेन चानुमानस्य व्याप्तिग्रहणेऽनवस्था ॥

नानवस्था, तावत्येव पर्यवसानात्। न हि व्यापकानुपलब्धेः अनुमानान्तरात् व्याप्तिनिश्चयः, किन्तु प्रत्यक्षविकल्पादेव। तदनया व्याप्तिनिश्चयात् सिद्धमेतत्—यत् सत्, तत् क्षणिकमिति ॥

[क्षणिकत्वसाधकव्याप्तिग्रहणे पक्षान्तरम्]

अन्ये तु 'री[2]त्यन्तरेण व्याप्तिनिश्चयमाचक्षते। विरुद्धयोरेकपरिच्छेदेऽन्यतरनिवृत्तिरवश्यंभाविनी, विरुद्धत्वादेव। विरुद्धे च *सत्त्वनित्यत्वे पूर्वोक्तयैव नीत्या। सत्त्वं च विस्पष्टमुपलभ्यते भावानाम्—इति तदुपलम्भान्नित्यत्वनिवृत्तिः। नित्यत्वनिवृ[3]त्ति[3]रेव क्षणिकत्वनिश्चयः, प्रकारान्तराभावात् ॥

[नित्यत्वाग्रहणेऽपि व्यावृत्तिसिद्धिः]

ननु! शीतोष्णयोः पृथगुपलम्भात् विरोधनिश्चये युक्त एकग्रहणे द्वितीयव्युदासः। इह तु सत्त्वमेवोपलभ्यते, न नित्यत्वमिति कथं तद्वि-

* सत्त्वनित्यत्वे—अर्थक्रियाकारित्वं, स्थिरत्वं च ॥

[1] दे–च, [2] नी–ख, [3] त्ते–ख.

रोधादितरव्यावृत्तिः—नैषदोषः—पृथगुभयानुपलम्भेऽपि सत्त्व[1]सि[1]द्धयैव नित्यत्वनिराससिद्धेः ॥

[सत्त्वज्ञानस्य क्षणिकत्वे प्रमाणत्वम्]

कथमन्यधिया बुद्धिः अन्यमुदस्यति—उच्यते—

द्विचन्द्रदर्शनस्यैकशशभृद्बिम्बवेदिनी ।
धीरतद्विषयत्वेऽपि यथा मिथ्यात्वकारणम् ॥

तथा स्थैर्यासमाविष्टा सामर्थ्यग्राहिणी मतिः ।
स्थिरत्वाविषयत्वेऽपि त[2]द्व्यवच्छेदकारिणी ॥

सत्त्वं नानास्वभावत्वं स्थैर्यमेकस्वभावता ।
तयोर्विरोधो युक्त्याऽपि वक्तुं न हि न शक्यते ॥

तस्मात् सत्त्वप्रतीतिरेव नित्यत्वनिवृत्तिः, सैव च क्षणिकत्वव्याप्तिरिति सिद्धं सत्त्वात् क्षणिकत्वम् ॥

[कारकत्वमेव क्षणिकत्वपर्यवसायि]

अपि च सर्वदा कार्यानुत्पादात् कारकावस्था नूनमेकक्षणस्थायिनी भावानामुपगन्तव्या । व्यापारावेशवशेन वा *श्रोत्रियादिपक्षे, सहकार्यादिसन्निधना[3]सा[3]दनेन वा नैयायिकपक्षे । कारकत्वं नाम वस्तुनः रूपं एकक्षणवृत्त्येव, कार्योत्पत्त्यैव तत्कल्पनात् । ततः पूर्वमुत्तरकालं वा कारकत्वयोगात् । कारकत्वमेव परमार्थसत्, अकारकस्य ज्ञानजनकत्वाभावात् अस्तित्वमपि दुर्वचम् । अतश्च सर्ववादिभिरेव प्रायेण क्षणि-

* श्रोत्रियपक्षे—अतिरिक्तशक्त्यङ्गीकारपक्षे ॥

[1] बु–ख, [2] त–ख, [3] पा–ख.

कत्वमिदमभ्युपगतमिति यश एव केवलं सौगताः पीतवन्तः। तस्मात् सिद्धं यत् कारकं, यच्च सत्, तत् क्षणिकमिति॥

[ध्वंसस्य हेत्वनपेक्षत्ववादः]

अतश्च—क्षणभङ्गिनो भावाः, प्रलयं प्रति हेत्वनपेक्षत्वात्। भावो हि स्वतो नश्वरात्मा भवेत्, तद्विपरीतो वा ?

विनश्वरस्वभावेऽस्मिन् कृतं प्रलयहेतुभिः।
अनश्वरस्वभावे हि कृतं प्रलयहेतुभिः* ॥

क्व तर्हि मुद्गरादीनां व्यापारः ? विजातीयसन्ततिजन्मनीति ब्रूमः॥

अभावस्तु †तज्जन्यो न संभवत्येव, प्रमाणविरुद्धत्वात्। भावो हि स्वरूपेण न भवति, न त्वभावो[1]ऽप्यस्य[1] भवतीति। स्वरूपं [2]तु ‡तस्य भ[2]वनात्मकं चेत्, सर्वदैव भवेदेव, न न भवेत्। अभवनात्मकं तु तदेव न भवेत्, परापेक्षाया अभावात्। न हि मुद्गरादिकारणान्तरसापेक्षः कुम्भादेर्विनाशो भवितुमर्हति ; उत्पत्ताविव नाशेऽपि समर्थासमर्थभिन्नाभिन्नोप[3]कारका[3]रि[3]सहकार्यादिविकल्पकलापानपायात् ॥

[विनाशस्य विलम्बासहत्वम्]

अथ कतिपयक्षणव्यवहितविनाशस्वभावो भावः इष्यते — तर्हि प्राक्तननयेन कदाचिदपि न विनश्येत्। विनाशसमयेऽपि तत्स्वभावानपायेन पुनः कतिपयक्षणापेक्षणप्रसङ्गात् ॥

---

* एतेन नाशस्य कारणापेक्षा निराकृता॥

† तज्जन्यः—मुद्गरादिजन्यः। भावस्य स्वरूपच्युतिः अभावः। तथा चात्रैव मुद्गरादिव्यापारः। न त्वभावोत्पत्तौ॥

‡ तस्य—अभावस्य॥

---

[1] पि—ख, [2] भ—ख, [3] कारि—ख.

अपि च यदाऽपि तेन नष्टव्यं, तदाऽप्यस्य न स्वरूपादतिरिक्तः कश्चन विनाशहेतुरवतरति । तच्च स्वरू[1]पं आद्येऽपि[1] क्षणे तस्य तादृशमेवेति तदैव वा नश्येत्, न कदाचिद्वा ॥

अ[2]प[2]मृत्योरपक्रान्तः तस्य चेत्प्रथमः क्षणः ।
अविनाशिस्वभावत्वात् आस्तां युगशतान्यपि ॥

न चैवमभ्युपगम्यते । तस्मात् *आत्मलाभाविनाभावी भावानां विनाश इति सिद्धः क्षणभङ्गः ॥

[प्रत्यभिज्ञायाः क्षणिकत्वादप्रतिकूलत्वनिरासः]

यदपि क्षणभङ्गसाधकस्य पदार्थस्थैर्यावसायि प्रत्यभिज्ञा[3]नविज्ञानं[3] अनुमानस्य बाधकमभिधीयते—तदपि न पेशलम्—अशिथिलप्रतिबन्धहेतौ बाधकस्य निरवकाशत्वात् । उक्तं हि—'बाधाविनाभावयोर्विरोधान्नैकत्र समावेशः' इति ॥

'अनुष्णस्तेजस्वो, कृतकत्वात्' इत्यत्रापि प्रतिबन्धवैधुर्यमेव साध्यसिद्धिं निरुणद्धि, नाध्यक्षबाध्यत्वम् ॥

अथवा किमनेन निर्बन्धेन ?

अग्निशैत्यानुमानादौ युक्तं प्रत्यक्षबाधनम् ।
तस्य ह्यनन्यथासिद्धिः, इह त्वेतन्न युज्यते ॥

[प्रत्यभिज्ञायाः अन्यथासिद्धत्वम्]

प्रत्यभिज्ञायाः क्षणभङ्गपक्षेऽपि सदृशपरापरक्षणगणप्रसवप्रतारितमतीनां उप[4]पद्य[4]मानत्वात् । एवंच सति—

---

* वस्तुनः स्वरूपलाभे, तदविनाभावी विनाशः ॥

---

[1] पाद्यपे-ख, [2] थ-ख, [3] नं-ख, [4] लभ्य-ख.

यदि हि व्याप्तिशैथिल्यं सिद्धं किं प्रत्यभिज्ञया ।
अथ न व्याप्तिशैथिल्यं सिद्धं किं प्रत्यभिज्ञया* ॥

न चेत्थं प्रत्यभिज्ञैव व्याप्तिविप्लवकारणम्, इतरेतराश्रयप्रसङ्गात्। व्याप्तिविप्लवेनानुमाने न्यग्भूते प्रत्यभिज्ञा प्रमाणं भवति,—तस्यां च प्रमाणीभूतायां व्याप्तिवैधुर्यादनुमा[1]ना[1]प्रामाण्यम् ॥

अनुमानप्रामाण्येऽपि समानो दोषः† इति चेत्—न—तस्य प्रतिबन्धमहिम्नैव प्रामाण्यसिद्धेः । न हि तस्य प्रत्यभिज्ञादौर्बल्यनिबन्धनं प्रामाण्यम् ॥

[प्रत्यभिज्ञास्वरूपविमर्शः]

अपि च केयं प्रत्यभिज्ञा नामेति नैपुण्येन निरूपयितुमर्हन्ति अत्रभवन्तः । किं 'स एवायं [2]स्तम्भः[2]' इत्येकं ज्ञानम्, उत द्वे एते स्मृत्यनुभवज्ञाने ?

यद्येकं, तदस्य कारणं वाच्यम्, यत उत्पद्यते । नेन्द्रियम्, 'सः' इत्यस्मिन्नंशे तस्यासामर्थ्यात् । न च संस्कारः, तस्यापि 'अयं' इत्यंशे कौशलाभावात् ॥

उभाभ्यां न च सम्भूय तद्ज्ञानमु[3]पजन्य[3]ते ।
पृथक्पृथक् स्वकार्ये हि निर्ज्ञातं कौशलं तयोः ॥

संस्कारस्य स्मृतिरेव कार्यम्, इन्द्रियस्यानुभव एव । सम्भूय तु न ताभ्यामेकं कार्यमारभ्यते‡ । न हि मृत्पिण्डतन्तुनिर्वर्त्यमेकं घटपटरूप

---

* पक्षद्वयेऽपि प्रत्यभिज्ञाया अप्रमाणत्वात् ॥

† दोषः—अन्योन्याश्रयः ॥

‡ स्मृतित्वानुभवत्वयोः कदापि सामानाधिकरण्यासंभवात् ।।

---

[1] न -च, [2] स्तम्भः -क, कुम्भः -ग, [3] धार्य—क, ज.

कार्यमुपलब्धम् । न चेन्द्रियं केवलमीदृशि कार्ये समर्थम् । यथासन्निहिताकारमात्रग्राह्यवि[1]षय[1]कमिन्द्रियं प्रत्यभिज्ञानमातनोतीति विस्मयः । तस्मात् द्वे एते ज्ञाने, स इति स्मरणम्, अयमित्यनुभवः ॥

[प्रत्यभिज्ञायाः ज्ञानद्वयरूपत्वम्]

स्मृतिः स्मर्तव्यविषया ग्रहणं ग्राह्यगोचरम् ।
न तदैक्यपरामर्शि दृश्यते प्रत्ययान्तरम् ॥
यथा निरन्तरोत्पन्ने घटज्ञानपटस्मृती ।
न तुल्यविषये तद्वत् एते अपि भविष्यतः ॥

[प्रत्यभिज्ञाया एकज्ञानत्वेऽपि नेष्टसिद्धिः]

यद्वा भवतु नामेदं एकमेव हि वेदनम् ।
तथापि कीदृशं वस्तु स्पृशतीति परीक्ष्यताम् ॥
अतीतकालयुक्तं चेत् स्मरणान्न विशिष्यते ।
अनागतविशिष्टं चेत् सङ्कल्पप्रायमेव तत् ॥
वर्तमानैकनिष्ठं चेत् स्थिरत्वं तर्हि सुस्थितम्* !
कालत्रयपरीतं चेत् विरोधात्तत्तु दुर्लभम् ॥
परस्परपरित्यागव्यवस्थितनिजात्मनाम् ।
एकत्र न समावेशः कथं चिदुपपद्यते ॥

---

* इयं परिहासोक्तिः । वर्तमानमात्रविषयकत्वे क्षणिकत्वमेव हि सिद्ध्येत् ॥

---

[1] चार्–ख।

[वर्तमानमात्रग्रहणे क्षणिकत्वसिद्धिः]

यथा हि—

नीलाभावाविनाभूतलोहितापसारणम् ।
कुर्वता नीलबोधेन नीलं भवति निश्चितम् ॥

तद्वदिहापि—

*तदभावाविनाभूत [1]भूतका[1]लाद्यपोहनम् ।
[2]विदध[2]द्वर्तमानार्थज्ञानं †तद्ग्राहि[3]तां व्रजे[3]त् ॥

[प्रत्यभिज्ञायाः अधिकविषयत्वाभावः]

एतेन पूर्वज्ञानविशिष्टार्थग्राहित्वं प्रत्यभिज्ञायाः प्रत्युक्तम् । पूर्वज्ञानस्येदानीमसत्त्वेन विशेषणत्वानुपपत्तेः । अगृहीतविशेषणायाश्च विशिष्टबुद्धेरभावात् ॥

अ[4]थ उ[4]पजननापायरहितवस्तुस्वरूपग्राहिणी प्रत्यभिज्ञेत्युच्यते—तदप्ययुक्तम्—वर्तमानैकनिष्ठतायाः प्रदर्शितत्वात् । भावानां च विनाशजन्मनोः वर्तमानो वा कालः—स्यात्, अन्यो वा ? तदन्यस्तावत् ग्रहीतुमशक्य इत्युक्तम् । वर्तमाने तु तदुत्पादविनाशकाले कथ्यमाने तद्ग्रहणात् तदविनाभूतौ भावानामुत्पादविनाशावपि गृहीतौ स्याताम् ॥

सेयं तपस्विनी स्थैर्यं प्रसाधयितुमागता ।
प्रत्यभिज्ञा विनाशित्वं प्रतिष्ठाप्य गमिष्यति ॥

---

* तदभावः—वर्तमानाभावः ॥

† तद्ग्राहितां—स्थिरत्वविषयकत्वम् ॥

---

[1] स्वरव–ख, [2] वेदय–ख, [3] ता भवे–ख, [4] थो–ख.

[प्रत्यभिज्ञायाः सादृश्यादिविषयकत्वम्]

अपि च लूनपुनर्जातकेशनखादिषु सादृ[1]श्यात्[1] दृश्यमाना प्रत्यभिज्ञा स्तम्भादिष्वपि तद्वदेव न स्थिरतामुपपादयेत् । तत्र बाधकयोगादिति चेत्—इहाप्युक्त एव बाधकः परस्परविरोधिभूतादिकालसमावेशस्यैकत्र घटत्वादिति । तस्मात् प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययस्य बाधकस्याभावात् सिद्धमानुमानिकं भावानां क्षणिकत्वम् ॥

[क्षणिकत्वस्य प्रत्यक्षगम्यत्वपक्षः]

अपरे पुनः प्रत्यक्षगम्यमेव क्षणिकत्वमाचक्षते ॥

नातीतानागतौ कालौ विचारयति चाक्षुषम् ।
वर्तमानः क्षणश्चैकः इति तन्निष्ठमेव तत् ॥

यदि च वर्तमानताव्यतिरिक्तग्राहि प्रत्यक्षमिष्यते तद्वक्तव्यम्—*किं पूर्व[2]विज्ञा[2]नमनागतकालावच्छिन्नपदार्थग्रहणनिपुणम्, उत उत्तर[2]विज्ञा[2]नमतीतकालालिङ्गितभावाकलनकुशलमिति ।।

तत्र आद्यविज्ञानसमुपजननसमये तत्क्षणातिरिक्तभाविकालासन्निधानात् न तेन तद्ग्रहणम्, अनागतग्रहणे वा कथमागामिजन्मग्रहणं [3]स्या[3]त् ?

उत्तरविज्ञानप्रसवसमयेऽपि भूतकालस्य भूतत्वादेव न सन्निधानम्, असन्निहितभूतकालग्रहणे वा पूर्वजन्मग्रहणप्रसङ्गः* ॥

---

* कालद्वयविशिष्टवस्तुग्रहणे स्थिरत्वं सिद्ध्यति । तन्न संभवति । पूर्वकालविषयकस्योत्तरकालाविषयकत्वात् । उत्तरकालविषयकस्य पूर्वकालाधिकविषयकत्वात् ॥

† न चेष्टापत्तिः, ग्रहणस्मरणयोरवैलक्षण्यप्रसंगात् ॥

---

[1] श्य—ख, [2] ज्ञा—ग, [3] न स्या—ख.

[वर्तमानकालस्य तत्क्षणमात्ररूपत्वम्]

अथ वर्तमानानुप्रवेशेन* भूतभाविनोः कालयोः ग्रहणं मन्यसे—त[1]हि[1] वर्तमानानुप्रवेशात् वर्तमान ए[2]व स कालः[3] गृहीतः स्यात्, न भूतः भावी वा ॥

अथ न कश्चिदेव कालः क्वचिद्गृह्यते, अर्थ एव [3]केवलः प्रकाशत[3] इति—तदयुक्तम्—तद[4]नव[4]च्छिन्नभाव[5]ग्रहणस्य भवद्गृहे चान[5]भ्युपगमात्† ॥

[प्रत्यक्षस्य वर्तमानविषयकत्वम्]

ननु कोऽयं कालो नाम शाक्यानां ? न कश्चित् वास्तवः, किन्तु काल्पनिक एव तद्व्यवहारः ॥

सर्वथेन्द्रियजं ज्ञानं वर्तमानैकगोचरम् ।
पूर्वापरदशास्पर्शकौशलं नावलम्बते ॥

वर्तमानश्च कियान् कालः? एक एव क्षणस्ततः। पूर्वः क्षणोऽतीततां स्पृशति, उत्तरस्त्वनागतताम् ॥

[वर्तमानकालस्य न विततत्वम्]

ननु च पचति, पठतीति वर्तमानोऽपि हि वितत एव कालः प्रतीयते—नैतत्सारम्—

---

* वर्तमानदिवसप्रतीतौ अनेकक्षणानां पूर्वापरभावापन्नानां एकस्मिन् दिवसे भानात् एवमुक्तम् ।।

† सर्वत्र प्रतीतिषु कालस्य विशेषणतया भानाङ्गीकारात् ॥

---

[1] तत्र– [2] व–ख, [3] प्रकाश्य·–ख. [4] व–ख,
[5] प्रतिभासस्य भवद्भिरेवा–ख.

न ह्यस्ति कालावयवी* नानाक्षणगणात्मकः ।
वर्तमानक्षणो दीर्घः इति बालिशभाषितम् ।।

क्षणसमुदायात्मकत्वे तु नानारूपत्वमेव तस्य भवेत् । अतीतानागतक्षणा[1]नुप्रवेशात् । तस्मादेकक्षणो वर्तमानः, स चात्यन्तमल्पीयानित्येवमेकक्षणपरीतार्थदर्शि चाक्षुषं ततः पू[1]र्वमूर्ध्वं वा न पदार्थसत्तां गृह्णातीति क्षणिका एव भावाः ।।

[प्रत्यक्षेण क्षणिकत्वग्रहणोपपादनम्]

ननु च वर्तमानक्षणात् पूर्वमूर्ध्वं वा तदस्ति[2]त्ववत् ना[2]स्तित्वमपि न गृहीतमेवेति कथं क्षणिकत्वम् ।।

क एवमाह ? न गृहीतं नास्तित्वम् ? अनुपल[3]ब्धेरे[3]व नास्तित्वव्यवहारात् । उपलम्भो हि [4]भावानां[4] सत्ता, अनुपल[5]म्भश्च[5] नास्तित्वम् । दर्शनादर्शने एव सदसत्त्वयोर्लक्षणम् । तस्मात् क्षणान्तरे तदनुपलम्भात् नास्तित्वमेवेत्येवं क्षणिकत्वग्राहि प्रत्यक्षमिति स्थितम् ।।

[प्रत्यभिज्ञाया विततकालाविषयकत्वम्]

ननु च प्रत्यभिज्ञातो दीर्घकालत्वनिश्चयः ।
किमद्यापि न मुक्तोऽसि तत्प्रामाण्यकुतृष्णया ।।
परीक्षितं हि तस्याः स्वरूपं कार्यं [6]च कारणम्[6] ।
न शक्नोत्येव सा स्थैर्यं उपपादयितुं ध्रुवम् ।।
न पू[7]र्वं नो[7]त्तरं ज्ञानं ग्राहि कालान्तरस्थितेः ।
तदिदं बोध्यमानोऽपि रागान्धो नावबुध्य[8]से[8] ।।

---

* निरवयवद्रव्यं किल कालः ।।

---

[1] त्पू—ख. [2] त्वान्ना ख, [3] ब्ध ए—ख, [4] भावेना—ख, [5] म्भाव—ख. [6] कारणं च—ख, [7] र्वेणो-च, [8] ते—ख.

पूर्वं हि ज्ञानं तत्कालमेव, उत्तरमपि स्वकालमेव वस्तु गृह्णाति; तु नास्त्येव ग्रहणम्। अग्रहणमेव हि मध्यमाहुः ॥

[धारावाहिज्ञानस्याप्रामाणिकता]

नन्वविच्छिन्नदृष्टीनां *न हि त्र्युटयदवस्थितिः।
स्तम्भादिरवभातीति कथमेतस्य भङ्गिता ॥

नैतदेवम्—तत्राप्येकक्षणवृत्तित्वात् ज्ञानस्य। क्षणान्तरे तु ज्ञानमेव नास्ति तत्†। तत् कस्याविच्छिन्नसत्ता? कस्य त्रुटितसत्ता? कस्य वा बाधकम्?

ननु अस्त्येव क्षणान्तरे विज्ञानम्, अविच्छिन्नत्वाद्दृष्टेरिति चेत्—मैवम्—बुद्धेरदीर्घकालत्वात् ज्ञानान्तरोत्पाद एवासावित्यवधारयत्वायुष्मान् ॥

तस्माद्यथैव सन्तानवृत्त्या ज्ञानक्षणोदयः।
तथैवो[1]त्पा[1]द्यतामेषा स्तम्भक्षणपरम्परा ॥

[ज्ञानस्य स्थिरत्वेऽपि न वस्तुस्थैर्यग्रहणम्]

सोऽयं अविच्छिन्नदृष्टीनां अत्रुटितपदा[2]र्थसत्ताग्रहणा[2]भिमान इत्यमुत्थितः ॥

स्थिरेणापि न बोधेन दीर्घ[3]काल[3]स्थितिग्रहः।
न ह्यसन्निहितग्राहि प्रत्यक्षमिति वर्णितम् ॥

---

* न हि भातीत्यन्वयः ॥

† क्षणिकत्वात् ज्ञानानाम् ॥

---

[1] [illegible]-च, [3] [illegible]

तत्काले सन्निधिर्नास्ति क्षणयोर्भूतभाविनोः ।
वर्तमानक्षणश्चैको न दीर्घत्वं प्रपद्यते ॥

तेन बुद्धेरस्थिरत्वेऽपि स्थैर्यमर्थस्य दुर्वचम् ।
न त्वनन्तरया नीत्या *तस्या अपि चिरं स्थितिः ॥

साऽपि हि स्वसंवे[1]द्य[1]त्वात् एकक्षणपरीतैव प्रकाशत इति । तस्मात् क्षणिकग्राहि प्रत्यक्षमिति सिद्धम् ॥

[क्षणिकवादे प्रत्यनुमानं न प्रतिकूलम्]

ननु स्थैर्यं पदार्थानामनुमानात्प्रतीयते ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां मुद्गरादिर्विनाशकः ॥

निश्चीयते घटादीनां तेन पूर्वं †तदागमात् ।
विनाशरहितत्वेन सिद्धत्येषामवस्थितिः ॥

न—अनुपलम्भव्यतिरिक्तस्य हेतुमतः विनाशस्यानुप[2]लब्धेः[2]‡ । उपलम्भ एवास्तित्वं भावानाम्, अनुपलम्भश्च नास्तित्वम् । न च घटानुपलब्धिः मुद्गरादिकार्या, ततः प्रागपि भावात् ॥

[घटकालेऽपि घटानुपलंभः]

ननु दृश्यानुपलब्धेः असत्त्वनिश्चयः । स च कपालकाल एव घटस्यावकल्पते । मध्ये [3]त्व[3]दर्शनं §अन्यथाऽपि स्यादिति नादर्शनमात्रमेव

* तस्याः—बुद्धेः चिरं स्थितिरपि न इत्यन्वयः ॥
† तदागमात्—मुद्गरादिनिपातात् ॥
‡ अनुपदमेव विनाशस्य हेतुजन्यत्वनिरासात् ॥
§ अन्यथा—देशान्तरनयनादिना, आलोकाद्यभावेन वा ॥

[1] द्यमान—ख, [2] पत्ते—ख, [3] तु-ख.

नास्तित्वम्—मैवम्—त्वदभिमते मध्येऽपि दृश्यस्यैव *घटस्यानुपलम्भ [1]इति तदाऽप्यस्य नास्तित्वमेव ॥

अथापि मध्ये सर्वेषां न घटानुपलम्भन[1]म् ।
तद्वत्कपालकालेऽपि सर्वेषामिति का प्रमा ॥

[अनुभवस्सर्वेषां नैकरूपः]

यदहं न वेद्मि, तत् परोऽपि न वेदेति चेत् ; तर्हि मध्येऽपि घटं सर्वे एव न पश्येयुरिति नास्त्येवासौ कपालीभूतघटवत् । अपि च—

†यदि यत्त्वं न जानासि तदन्योऽपि न मन्य[2]ते ।
स्वजायाजघनस्पर्शसुखमप्येष मा ग्रहीत् ॥

यदि वा बुध्यसे यत्त्वं तदन्योऽप्यधिगच्छति[2] ।
[3]त्वज्जा[3]याजघनस्पर्शसुखमप्यधिगच्छतु ॥

तदलं ते परगृहवृत्तान्तचिन्तया । यत् पश्यसि तदस्तीति जानीहि यन्न पश्यसि तन्नास्तीति विद्धि । एवमनुपलम्भ एव भावानां विनाश इति न तस्य मुद्गरादिकार्यत्वम् । अतोऽनुमानमपि न स्थैर्यसाधकम् । तस्मा-द्यथोक्तक्रमेण प्रत्यक्षमेव क्षणिकपदार्थपरिच्छेदीति स्थितम् ॥

[क्षणिकवादे दोषोद्धारः]

स्मरणप्रत्यभिज्ञानस्वकर्मफलभोक्तृताः ।
क्षणिकत्वेऽपि कथिताः कार्यकारणभावतः ॥

---

* पूर्वापरेति शेषः ॥

† यदि न मन्यते—इत्यन्वयः । भवता ज्ञातमपि अन्यो जानीयात् ! भवता ज्ञातमपि अन्यः न जानीयाच्च ॥

---

[1] न—ख, [2] ते—ख, [3] स्वजा—ख.

तदेवमुपपन्नेयं गृह्यतां क्षणभङ्गिता ।
त्यज्यतां दीर्घसंस्कारकारणं स्थिरताग्रहः ॥

[क्षणभङ्गनिरासोपक्रमः]

अत्राभिधीयते नैव प्रमाणद्वयमप्यदः ।
भावानां क्षणभङ्गित्वं उपपादयितुं क्षमम् ॥

[सत्त्वं नार्थक्रियाकारित्वम्]

अर्थक्रियासमर्थत्वं सत्त्वं यत्तावदुच्यते ।
तदसत्कूटहेमादि *व्यभिचारावधारणात् ॥
किन्त्वबाधितसद्बुद्धिगम्यता सत्त्वमिष्यते ।
सदसद्व्यपदेशस्तु पुत्रादावौपचारिकः ॥
एवं च बाधकाभावपर्येषणपरायणम् ।
न सत्त्वग्राहकं ज्ञानं स्वतः प्रामाण्यमर्हति ॥
सत्त्वे च संशयोऽप्यस्ति सकलप्राणिसाक्षिकः ।
उपल[1]ब्ध्य[1]व्यवस्थात इत्येवं वर्णयिष्यते ॥

[क्षणिकस्यार्थक्रियाकारित्वासंभवः]

अर्थक्रियासमर्थत्वं त्वदुक्तं सत्त्वमस्तु वा ।
तदपि व्याप्तिशून्यत्वान्न हेतुर्गन्धवत्त्ववत् ॥
क्षणिकस्यापि भावस्य सत्त्वं नास्त्येव सोऽपि हि ।
क्रमेण युगपद्वाऽपि न कार्यकरणक्षमः ॥

---

* सत्यहेमकूटहेमयोरुभयोरपि एकरूपज्ञानजनकत्वात् सत्त्वं स्यात् (p.300) ॥

---

[1] ब्धि–ख, घ.

क्षणिकस्य क्रमः कीदृग्युपत्करणे [1]पु[1]नः ।
एकवस्तु[2]क्षण[2]स्यापि रूपभेदः प्रसज्यते ॥
कार्याण्येकेन रूपेण भिन्नानि जनयेत्कथम् ।
रूपभेदविरोधात्तु वस्तुनो नास्तिता भवेत् ॥

[क्षणिकवादस्य दुर्वचत्वम्]

स्थिते च वस्तुसद्भावे* क्षणिकत्वं परीक्ष्यते ।
तदसत्त्वे तु तच्चिन्ता व्योम्नि रोमन्थकेलिवत् ॥
ज्ञाने क्षणिकचिन्ता चेत् किं तस्यापि पराकृतौ ।
वहन्त्येतानि शास्त्राणि ज्ञेयाभावे च तत्कुतः ॥

[क्षणिकवादे कार्यानुपपत्तिः]

अपि च—क्षणिकत्वपक्षे किमेकस्मादेकोत्पादः ? उत बहुभ्य एकोत्पत्तिः ? अथैकस्मादनेकनिष्पत्तिः ? आहोस्वित् बहुभ्यो बहुसम्भवः ? इति परीक्षणीयम् ॥

न तावदेकस्मादेकोत्पत्तिः, अलौकिकत्वात् । एकस्मादप्यग्नेः भस्मधूमेन्धनविकाराद्यनेक[3]प्रकारकार्यकलापो[3]त्पाददर्शनात् । कार्यसिद्धये च सर्वत्र सहकारिसन्निधापनप्रयत्नदर्शनात् , 'न वै किंचिदेकं जनकम्' इति ग्रन्थविरोधाच्च ॥

[एकस्मात्कारणादनेककार्यासंभवः]

एतेन तृतीयः पक्षः निरस्तः एकस्मादनेकोत्पत्तिरिति । एकश्च नैकं जनयत् क्रमेण जनयेत्, युगपद्वा ? न क्रमेण, स्थैर्यप्रसङ्गात् ॥

* बाह्यार्थशून्यवादिनः किल ते ॥

1 पु—ख, 2 क्रम—ख, 3 कार्यकालो—ख.

न युगपत्, अदृष्टत्वात्। एकस्य चानेककार्यकरणशक्तियोगेन तद्भावाश्नानात्वप्रसङ्गः ॥

विरुद्धधर्मयोगेऽपि यदि चैकत्वमिष्यते।
अनेकक्षणयोगेऽपि भाव एक उपेयताम्* ॥

[बहुभिः कारणैरेकाकार्यस्याप्यसंभवः]

अथ बहुभ्य एकोत्पादनमिति पक्ष आश्रीयते—तद्वक्तव्यम्—किं तदेकं कार्यम्? कैर्वा बहुभिरुत्पाद्यते इति। न ह्यस्माकमिव भवतां अने[1]कोपा[1]यनिवहनिर्मितं अवयविस्वरूपं कार्यमस्ति; संचितैः संचिता एव जन्यन्त इत्यभ्युपगमात्† ॥

यदि चाने[2]ककारण[2]कार्यमेकमुच्यते तदस्य कारणभेदोपनतस्वभावनानात्वयोगात् एकत्वमेव तावद्विरुध्यते। अन्यथात्वे हि न कारणाधीनं भावानां रूपमित्याकस्मिकत्वप्रसङ्गः। कारणभे[3]दा[3]पादितनानात्वस्यापि यदि चैकत्वं, तदैकस्य नानाकालयोगिनोऽप्येकत्वं स्यात्; असत्त्वं वा भिन्नस्वभावस्य वस्तुन इति पूर्ववत् वक्तव्यम् ॥

[बौद्धमते ग्राह्यग्राहकभावानुपपत्तिः]

लोचनालोक‡मनस्कारादिकारणभेदे कार्यमप्येकरूपं ज्ञानं इति चेन्न—तस्य भवन्मते विषयाकारग्राहकत्वस्वसंवेदनरूपभेदात्। निराकारज्ञानवादिनो हि बौद्धस्य प्रतिकर्मव्यव[4]स्था न सिध्यति[4], जनकस्य कर्मण

* तथा च वस्तुनां स्थिरत्वसिद्धिः ॥

† अयमेव प्रतीत्यसमुद्यवादः तदिष्टः ॥

‡ 'चित्ताभोगो मनस्कारः' इत्यमरः ॥

[1] काय–ख. [2] क–ख, [3] दोप–ख, [4] स्थानमिष्यते–ख.

प्रतिभासे स्थैर्यप्रसङ्गात्, एकसामग्र्यधीनत्वपक्षस्य चासम्भवात्*। सम्भवेऽपि वा ग्राह्यनियमनिमित्ताभावादिति† ॥

[बहुभ्यो बहुसंभवदूषणम्]

अथोच्यते—किमनभ्युपगतपक्षोपमर्दनेन। [1]ब[1]हुभ्यो बहुसंभव इत्येष एव नः पक्षः। सन्तानवृत्त्या वर्तमाना पूर्वसामग्री सरूपामुत्तरसामग्रीमारभते। विजातीयकारणानुप्रवेशे तु विरूपामिति ॥

अथ केयं सामग्री नाम? न समग्रेभ्यो भिन्ना, पृथगनुपलम्भात्। अव्यतिरेके तु समग्र एव सामग्री। तत्र पूर्वसमुदायेन उत्तरसमुदायारम्भे तदन्तर्गतं समुदायिनमे[2]कमेक[2] एवोत्पादयेत्, एकं वा सर्वे संभूयेति ॥

तत्र आद्ये पक्षे सैवेयमेकस्मादेकोत्पत्तिरुक्ता स्यात्। सा च प्रतिषिद्धा ॥

[कार्यसांकर्यप्रसंगस्तन्मते]

अथैकै[3]क[3]समुदायिनिष्पत्तौ सर्वसमुदायिनां व्यापारः—स तु क्रमेण वा, यौगपद्येन वा? तत्र क्रमपक्षे क्षणिकत्वहानिः। ये हि तत्र पंचषास्समुदायिनः क्षणाः वर्तन्ते, ते एकं तमुत्पाद्य पुनरपरमारभेरन्, पुनरन्यमिति तावत्कालप्रतीक्षणादक्षणिकत्वम् ॥

अथ युगपदेव सर्वनिष्पत्तौ सर्वे व्याप्रियन्ते, तर्हि [4]निकुरुम्बरूपमेव कार्यं नि[4]कुरुम्बरूपादेव कारणादुत्पन्नमिति, कारणविवेकनियमाभावात् रूपरसादिप्रविभागो न स्यात्। इदं रूपं, एष रसः इति कथं निश्ची-

---

* तस्यानुपदमेव दूषितत्वात् ॥

† क्षणिकवादे नियामकत्वस्य दुर्वचत्वात् ॥

---

[1] न ब—ख, [2] कं—ख, [3] कफल—ख. [4] नि—ख.

यते ? [1]चित्रेण चि[1]त्रमुत्पादितमिति सर्वं रूपं स्यात् । सर्वो वा रसः । यद्वा न रूपं, न रसः, अन्यदेव किचद्वस्त्वन्तरं तत् स्यात् ।।

[कारणेषु वैलक्षण्यमपि तन्मते दुर्वचम्]

अथोच्यते—यद्यपि रूपरसादिसामग्री तत्सामग्र्या एव जनिका*, तथापि क्वचित् किंचिदुपादानकारणं, इतरत्सहकारि कारणम्। तत्र रूपक्षणनिष्पत्तौ रूपस्योपादानकारणत्वात् इतरेषां च सहकारिकारणत्वात् न पदार्थसङ्कर इति—तदयुक्तम्—सर्वथा कारणत्वानपायात् ॥

[अस्मिन् पक्षे स्थैर्यापत्तिः]

अपि च येन स्वरूपेण रूपस्य रूपं प्रत्युपादानकारणता, तेनैव यदि रसं प्रति सहकारिकारणता तदा पुनरपि रूपरसयोरविशेषः। अथान्येन [2]रूप[2]पेण रूपस्य रूपोपादानता, अन्येन च रससहकारितेति, तर्हि स्वभावभेदान्नानात्वम्, नानात्वे च स्थैर्यम्, असत्त्वं वेत्युक्तम्—

अथ नास्त्यनयोः किंचिद्विरुद्धत्वं स्वभावयोः ।
कथं बौद्धगृहे जातस्त्वमेवमभिभाषसे† ॥

भावानां परस्परपरिहारव्यवस्थितरूप[3]त्वाद[3]स्त्येवैषां ‡लाक्षणिको विरोधः ॥

---

* न तु कार्यस्येति शेषः। अतश्च कार्ये सांकार्यं नापादयितुं शक्यमित्यभिमानः ॥

† करणाकरणादिविरुद्धधर्मयोगाद्धि क्षणिकत्वं साध्यते ॥

‡ लाक्षणिकः—तत्तदसाधारणधर्मविशेषकृतः ॥

---

[1] चि–ख, [2] स्वरू–च, [3] त्वम–ख.

[क्षणिकवादे कारणविशेषव्यवस्थापनं दुष्करम्]

अपि च क्षणिकत्वे पदार्थानां, इदमत्रोपादानकारणं, इदं सहकारिकारणमिति विशेषोऽपि दुरवगमः। तथा हि—किमिदमुपादानं नाम? किं स्वसन्तानविनाशेन बीजादिवत् कार्यजनक[1]मुपादानम्, उत स्वविशेषसमर्पणेनोत्पादकमिति। यदि पूर्वः पक्षः, परलोकचर्चा चार्वाकवदुपेक्षिता स्यात्*। ज्ञानसन्तानविनाशेन ज्ञानान्तरारम्भप्रसङ्गात्॥

स्वविशेषार्पणपक्षेऽपि सर्वविशेषार्पणं वा स्यात्, कतिपयविशेषार्पणं वा? सर्वविशेषार्पणे निर्विकल्प[2]ज्ञानं सविकल्पक[2]स्य नोपादानकारणं स्यात्†॥

[क्षणिकवादे हेतुदर्शनं व्याप्तिस्मारकं न स्यात्]

लिङ्गदर्शनजन्या च प्रतिबन्धस्मृतिः कथम्।
कथं वा रसविज्ञानं रूपज्ञानादनन्तरम्॥

सन्तान‡भूयस्त्वाद्भविष्यतीति चेत्—न—एकप्रमात्रधीनप्रतिसन्धानोपनिबन्धनव्यवहारप्रतिबन्धविप्लवप्रसङ्गात्। नित्यमेकमात्मानमन्तरेण सन्तानैकतायामपि तावदसौ व्यवहारो नावकल्पते। किमुतैकत्रैव देवदत्तसन्तानभूयस्त्वे सतीति॥

---

* आत्मस्थानापन्नस्य नाशाङ्गीकारात्॥

† निर्विशेषणकं हि ज्ञानं निर्विकल्पकम्। तथा च निर्विकल्पापेक्षयाऽतिरिक्तविषयकत्वं न स्यात्॥

‡ भूयस्त्वम्—एकोपादानकानेकविज्ञानपरम्परारूपम्॥

---

[1] न—ख, [2] क—ख,

कतिपयविशेषार्पणेन तु [1]यद्युपादानता[1], तदानीं रूपमपि ज्ञानोपादान कारणतां प्रतिपद्येत । तस्मान्नोपादानकारणं नाम किंचित् । तन्निरासेन च तद्वैलक्षण्यलक्ष्यमाणस्वरूपस्य सहकारिणोऽपि व्युदासो वेदितव्यः ॥

[सहकार्यधीनत्वे स्थैर्यसिद्धिः]

अपि च—

प्रतिक्षिपसि [2]म[2]त्पक्षे सर्वथा सहकारिणम् ।
[3]स्वयं चाङ्गीकरोषीति, भिक्षो ! रागीव लक्ष्यसे ॥

भि[3]न्नाभिन्नोपकारादिविकल्पास्त्वत्प्रकल्पिताः ।
सहकारिप्रतिक्षेपकारिणः क्वाधुना गताः ? ॥

*आ ! ज्ञातं युक्तिशक्त्यैष: युष्माभिरुपकल्पितः ।
दोषो न बाधते युष्मान् मन्त्रोत्थापितसर्पवत् ॥

[क्षणिकवादे कार्यकारणभावासिद्धिः]

अथवा—तिष्ठतु तावदुपादानसहकारिकारण[4]विवेकः ! कार्यकारण-भाव एषः[4] भदन्तसिद्धान्ते दुरुपपादः । परोत्पत्तावव्याप्रियमाणमेव यदि कारणमुच्यते सर्वं सर्वस्य कारणं स्यात् ॥

न चालब्धात्मनस्तस्य† व्यापारः परजन्मनि ।
लब्धात्मनस्तु व्यापारे स्थितिस्सिद्धा क्षणान्तरे ॥

---

* बौद्धानां मन्त्रदिसिद्ध्युपहासोऽयम् ॥

† आत्मा—स्वरूपम् । स्वयं लब्धस्वरूपं चेत्, अनन्तरमन्यमुत्पादयेत् । अतश्चान्ततः क्षणद्वयसिद्धिरनिवार्या ॥

---

[1] रूपोपादानता यदि—च, [2] त—ख, [3] भि—ख, भाव एव—ख.

[आनन्तर्यमात्रं न कारणत्वगमकम्]

अथ ब्रूयात्—इदं प्रतीत्य इदं प्रतीयते इति इदंप्रत्ययतामात्रमेव* कार्यकारणभाव इति—तथापि लब्धात्मनः क्षणस्य प्रतीतिरिति द्वितीय-क्षणावस्थानमपरिहार्यमेव ॥

न चानन्तर्यमात्रेण कार्यकारणग्रहः ।
†अहेतुफलभावेऽपि तथाऽनन्तर्यदर्शनात् ॥

व्यापारस्तु परोत्पत्तौ नास्त्येव क्षणभङ्गिनः ।
न वर्तमानकालस्य न भूतस्य न भाविनः ॥

[तुलादृष्टान्तवैरूप्यम्]

अथ मन्येथा यथा तुलान्तयोर्नामोन्नामौ भवतः‡, एवं पूर्वोत्तरयोः क्षणयोः नाशोत्पादावित्येवं पूर्वक्षणविनाशेनोत्तरक्षणनिवृत्तेः इयतैव तौ कार्यकारणभावमश्नुवीयातामिति—एतदप्यमनोरमम्—न ह्ययमायुष्मता [1]सम्यग[1]वधृतस्तुलादृष्टान्तः ॥

तत्रान्यदेव हेमादि नामोन्नामनिबन्धनम् ।
[2]उ[2]न्नामो न तु ना[3]मेन[3] तेन वा स विधीयते ॥

इह हि न पूर्वेण क्षणेन, नापि तद्वि[4]नाशेनो[4]त्तरः क्षण उत्पद्यते । न च हेमस्थानीयमिहान्यदस्तीत्यनुत्पाद एवावशिष्यते ॥

---

* पूर्वापरभावमात्रं कार्यकारणभावप्रयोजकम् ॥

† अन्यथासिद्धवस्तुषु इदं संमतम् ॥

‡ अन्यतरस्य नमनं अन्यतरस्योन्नमनहेतुः ॥

---

[1] मस्त्यव–ख, [2] त–ख, [3] मन–ख, [4] शेषणो–ख.

सर्वथा प[1]र[1]निष्पत्तौ निर्व्यापारं न कारणम् ।
सव्यापारस्य कर्तृत्वे क्षणिकत्वं तु दुर्घटम् ॥

इथं च सत्त्वं व्यावृत्तं क्षणिकेभ्यो विशेषतः ।
तेनासाधारणत्वेन यायात्संशयहेतुताम् ॥

[सत्त्वं क्षणिकत्वविरुद्धस्यैव साधकम्]

अथवा लब्धात्मनः पदार्थस्य परोत्पत्तौ व्याप्रियमाणत्वेन कार[2]क[2]त्वावधारणात्, द्वित्रक्षणस्थायित्वमवश्यमनन्तरनीत्या भवेदिति प्रत्युत सत्त्वादक्षणिकत्वसिद्धेः विरुद्धोऽयं हेतुः ॥

अतश्चैवं, नित्यानामेवार्थक्रियाकारित्वोपपत्तेः समवाय्यसमवायिनिमित्तभेदेन त्रिविधा [3]कार्यका[3]रणसामग्री परस्परसंसर्गमागत्य यथासन्निधानं कार्यं प्रसूत इति [4]कृतं[4] क्रमयौगपद्यविकल्पैस्तावकैः । यदैवाविक[5]लसंसर्गा[5] सामग्री तदैव कार्योत्पत्तिः ॥

[कार्याणां क्रमादेवोत्पत्तिः]

*अत एव च कार्याणां युगपन्न समुद्भवः ।
न चापि कारणं नित्यं सामग्री न हि सर्वदा ॥

प्राणि†कर्मविपाकोऽपि सामग्र्यन्तर्गतोऽस्ति नः ।
सर्वस्य सुखदुःखादिहेतोस्तदुपपादनात् ॥

न च समग्रव्यतिरेकाव्यतिरेकविकल्पः अस्मत्पक्षे सामग्रीं [6]अपबा[6]धते; समग्रधर्मत्वात् सामग्र्याः। समग्रापेक्षया च सामग्र्या एव च तमबर्थातिशययोगात् करणमिति प्रमाणसामान्यलक्षणे वर्णितमेतत् ॥

---

* अत एव—कार्यस्य सामग्रीमेलनाधीनत्वादेव ॥

† कर्मविपाकः—धर्माधर्मौ कार्यसामान्यकारणभूतौ ॥

---

[1] रि-च. [2] ण-ख, [3] का-ख, [4] कुतः-ज, [5] ल-ख. [6] बा-ख.

[कारणानां प्रत्येकसामर्थ्यप्रश्नोऽपि व्यर्थः]

समर्थत्वासमर्थत्वविकल्पोऽपि [1]न[1] सङ्गतः ।
सामग्र्या एव सामर्थ्यं ततः कार्यस्य दर्शनात् ॥

तदन्तर्गतस्य तु कारकजातस्य शकटाद्यङ्गस्येव सामर्थ्यं यावत्, तावदभ्युपगतमेव तदपेक्षस्य सामग्र्याः साधकतमत्वस्य निर्वहणात् । न हि भवति कृष्णाच्छुक्लतर* इति ॥

अविरुद्धं तु सामग्र्या एव सामर्थ्यं, यदनन्तरं कार्यनिष्पत्तिरिति कार्यनिष्पत्तिदर्शनादेवावगम्यते ॥

[कारकत्वं न क्षणिकम्]

यदपि एकक्षणस्थायि कारकं स्यादित्युद्घोषितं परैः—तदप्यसत्—कार्यनिष्पत्तिपर्यन्तत्वादवस्थानस्य । एकेन [2]च क्षणेन[2] कार्यनिष्पत्तेरघटमानत्वात् । कार्य[3]निष्प[3]त्तेरूर्ध्वं तु सामग्री विप्लवते* न समग्राणि, तेषामेकैकशः क्वचित्क्वचिदुपलम्भात् चक्रसूत्रदण्डादीनाम् । इत्थं स्थिराणामेव पदार्थानां अर्थक्रियासामर्थ्यं समर्थितमिति न ततः क्षणभङ्गसिद्धिः ॥

एवंच [4]स[4]त्त्वनित्यत्वयोः विरोधात्—सत्त्वप्रतीत्यैव एकचन्द्रबुद्धिवत् तदितरनिराकरणमित्यादि यत् प्रलपितं तत् प्रतिक्षिप्तं भवति ॥

---

* कृष्णात् कृष्णतरो भवती । प्रत्येकमल्पशक्तित्वेऽपि सामग्रीदशायां मिलिता शक्ततरा भवति सामग्री ॥

* विप्लवते—रिक्तसामर्थ्या भवति । अन्ततः अदृष्टविशेषस्य गलितत्वात् ॥

---

[1] प्र—ख, [2] पक्षेण च तेषामेक—ख, [3] संप—ख, [4] सत्य—ख,

[ध्वंसस्यानपेक्षत्वनिराकरणम्]

यदप्यभाणि नाशं प्रत्यनपेक्षत्वात् क्षणिकाः पदार्था इति—तदपि यत्किंचित्—[1]दण्डा[1]दिव्यवहारान्वयव्यतिरेकानुविधायिनस्तत्कार्यस्य घटाद्यभावस्य विस्तरतः प्रमाणचिन्ताऽवसरे प्रसाधितत्वात्। प्रध्वंसाभावश्च विनाश इत्युच्यते ।।

नश्वरानश्वरत्वादिविकल्पास्तु न साधवः।
सामग्र्यधीनः प्रध्वंसः भावानामात्मलाभवत्* ।।

मुद्गरादिसामग्र्या घटस्य किं क्रियते ? मृत्पिण्डादिसामग्र्या किमस्य क्रियते ? आत्मलाभ इति चेत्, अनयाऽप्यात्महानं करिष्यते ॥

[भावाभावयोरुभयोरपि हेत्वधीनत्वम्]

ननु ! †नश्वरश्चेत् तत्कारणमफलम्, अनश्वरत्वे त्वशक्तमिति—उत्पत्तावपि तुल्योऽयं प्रलापः। भवनस्वभावश्चेत् घटः स्वत एव भवति, किं दण्डादि[2]कारकसा[2]मग्र्या ? अभवनस्वभावस्तु कर्तुमशक्यः, खरविषाणवदिति ॥

कारकव्यापारकार्यत्वदर्शनात् अपर्यनुयोग एष इति चेत्, विनाशे च समः समाधिः, उत्पत्तिवत् विनाशस्यापि कारकान्वयव्यतिरेकानुविधायि[3]त्वात्[3] ॥

---

* भावानां स्वरूपलाभः यथा सामग्र्यधीनः, तथैव तेषां स्वरूपच्युतिरपि सामग्र्यधीना ।।

† घटः इति शेषः। यदि घटः नश्वरस्वभाववान् तर्हि कारकवैयर्थ्यम्। अनश्वरत्वे कारकाणि तदुत्पादनसामर्थ्यशून्यानि भवेयुः ॥

---

[1] द्रुघणा–च, ज. [2] सा–ख, [3] त्वम्–ख.

तस्मादुत्पन्नमात्रस्य विनाशो नास्ति वस्तुनः।
आविनाशकसद्भावादवस्थानमिति स्थितिः॥

[घटादीनां नित्यत्वापादनपरिहारः]

ननु! सापेक्षाणां *भावानां नावश्यंभाविता भवेदिति घटस्य विनाशहेतुर्नोपनिपतेदपि कदाचित्—†इत्येवमसौ किं नित्य एव भवत्विति —अहो! महान् प्रमादः, उत्सन्नाः प्रजाः, पतितो महान् वज्राशनिः, दुष्परिहरोऽयं दोष उत्थितः। यदि घटो नित्यो भवेत्, एष कालाग्नि-रुद्र इव त्रिभुवनमपि भस्मीकुर्यात्॥

[घटादीनां सावयवत्वेन नाशावश्यंभावः]

अपि च, रे मूढ! सावयवस्य, आश्रितस्य कार्यस्य च नूनमवयव-विभागात्—आश्रयविनाशाद्वा यदा कदाचिद्भवितव्यमेव विनाशेनेति कस्तन्नित्यत्वशङ्कावसरः? तथा हि न रामाभिषेककलशमद्य यावदनु वर्तमानमीश्वरवेश्म[1]न्य[1]पि पश्यति लोक इत्यवश्यंभावी तस्य विनाश-हेतुः। तस्मात् सहेतुको विनाश इति न स्वत एव विनश्वरा भावाः॥

[वस्तुस्थैर्यं प्रत्यक्षसिद्धम्]

अपि च प्रत्यभिज्ञा स्वतेजोविभवविधूत[2]बौद्ध[2]सिद्धान्तध्वान्तसि[3]द्धान्त-संततिरभ[3]ङ्गुरमेव भावनिवहमनिशमुपदर्शयन्ती दिनेशदीधितिदशशत-

---

* भावानां—पदार्थानाम्। परापेक्षत्वमेव हेतुः। यथा घटादिः दण्ड-चक्राद्यपेक्षः, कदाचित् सामग्रीवैकल्यान्न भवत्यपि, एवं ध्वंसोऽपि कदाचिन्न भवत्यपि। ततश्च एकोऽपि वा घटः नित्यः स्यादित्याक्षेपः॥

† इत्येवमित्यादि आशयोद्घाटनम्। उपहसति—अहो इत्यादि॥

---

[1] स्व—ख, [2] बोध ख, [3] द्धिनिर्भि—ख.

विभागवती *सर्वतो जाज्वलीतीति कस्तस्य सत्यं क्षणभङ्गिनो भावा-नभिदध्यात्। यच्च किंचन [1]तस्यामप[1]भाषितं—तत्सर्वमसमंजसम् ॥

[प्रत्यभिज्ञाप्रामाण्यम्]

यत्तावदिदं [2]विक[2]ल्पितं—स एवायमिति किमेकं विज्ञानम्, उत द्वे? इति — तत्रोच्यते—सामानाधिकरण्ये[3]नै[3]कविषयावद्योतनाप्रवणैकप्रतीति-संवेदनात् केयं द्वित्वाशङ्का ? [4]योऽयमयं सः, यः सः सो[4]ऽयमित्येकत्वा-वमर्शि[5]नी खल्वियमेका[5]। स्वतस्तु याऽनेकप्रतीतिरनुभूयते घटोऽयमिति [6]त[6]त्र निरन्तरोत्पन्नघटज्ञानपटस्मरणवत् भिन्नविषयं बुद्धिद्वयमिति ॥

[प्रत्यभिज्ञायाः प्रत्यक्षत्वम्]

यत्तु किमेकप्रतीतिजन्मनि करणमिति—

कार्यं चेदवगम्येत किं कारणपरीक्षया† ।
कार्यं चेन्नावगम्येत किं कारणपरीक्षया ॥

न च कार्यमकारकं भवितुमर्हति, कार्यत्वस्यैवानुपपत्तेः इति भवि-तव्यमेव तत्र कारणेन। अस्ति च संस्कारसहितमिन्द्रियमस्याः प्रतीतेः कारणं पृथक्। कार्यताऽपि तयोर्दर्शनादे[7]व‡ गम्यते। तदिह सन्निहित-योरेककार्यजन्मनि व्यापारात् तदपि किमिति नेष्यते। मृत्तन्तुकार्यमेक-मदर्शनादेवान[7]भ्युपगतम्। इदं तु दृष्टत्वाद्दुरपह्नवम् ॥

* सूर्यालोकरहितसमयेऽपि हि प्रत्यभिज्ञा भवति ॥

† उच्यतां यत्किञ्चित्कारणम्, आवश्यकत्वात् ॥

‡ दर्शनं—अन्वयव्यतिरेकानुभवौ ॥

[1] तस्य सम—ख, [2] क—च, [3] न नै—ख. [4] योऽयं समः यः समो—ख. [5] नी—ख, [6] व—घ, [7] वा—ख.

*क्वचित्तु केवलेन्द्रियव्यापारादपि—कार्यादर्शनान्न सर्वत्र तथाविधस्यैव तस्य कार्यकारित्वं, सहकार्यपेक्षेण कार्यान्तरजननात् ॥

[प्रत्यभिज्ञाविषयनिर्णयः]

यत्तु उक्तं—कीदृशोऽर्थः प्रत्यभिज्ञायामवभातीति—तत्रैते वादिनः शतकृत्वो दत्तोत्तरा अपि यत्पुनरस्माननुयुंजते, तेन बलवदुद्विग्नाः स्मः। उक्तमत्र प्रमितयः प्रष्टव्याः, न तु वादिन इति। अतीतकालविशिष्टो वर्तमानकालावच्छिन्नश्चार्थ एतस्यामवभासते ॥

[एकस्य कालद्वयसंबन्धः न विरुद्धः]

ननु पूर्वापरौ कालौ परस्परविरोधिनौ ।
नैकत्र विशतस्तेन तद्भेदाद्वस्तु भिद्यते ॥

नैतदेवम् — केयूरकिरीटकटककुण्डलादिभेदेऽपि देवदत्तस्याभेदात्। अवयव्यस्ति, नास्तीति परीक्षणं वादान्तरगमनम्। अपवर्गाह्निके च विस्तरेणावयवी साधयिष्यत इत्यास्तामेतत् ॥

कुण्डलादीनामविरोधादिति† चेत्—न—लाक्षणिकविरोधाभ्युपगमात्‡। परस्पर[1]परि[1]हारव्यवस्थितात्मनो हि सर्वे भावा इति भणद्भिर्भवद्भिरभ्युपेयत एषां विरोधः ॥

---

* ननु तर्हि इन्द्रियजन्यं सर्वमपि प्रत्यभिज्ञा स्यादित्यत्राह — क्वचिदित्यादि ॥

† भूतभविष्यत्त्वयोस्तु विरोधः स्पष्टः ॥

‡ न हि कुण्डलविशिष्टवेषेण केयूरविशिष्टत्वं संभवति ॥

---

[1] व्यव–ख.

[एकस्य कालद्वयसंबन्धो न विरुद्धः]

ननु ! केयूरादीनां विरोधेऽपि तदाऽवस्थानादेकदेवदत्तसंबन्धित्वम-भ्युपपद्येतापि । भूतवर्तमानयोस्तु *युगपदसन्निधानात् [1]कथं त[1]द्विशिष्टता स्तम्भादेरुच्यते — प्रतीयते च द्वौ कालौ, न च सन्निहिताविति चित्रम् ॥

किं भूतोऽपि काल इदानीमस्ति—मैवम्—नासावस्तीत्युच्यते, अपि त्वासी[2]दिति । अ[2]स्तीत्युच्यमानः वर्तमान एव स्यात्, न भूतः ॥

हन्त तर्हि भूतः भूतत्वादेव नेदानीमस्तीति कथं प्रतिभासते? भूतत्वेनैवेति ब्रूमः । भूतः कालो भूततयैव गृह्यते, वर्तमानोऽपि वर्तमानतयैव, अर्थस्तूभयानुगत एक एव, तथा ग्रहणात् ॥

[भूतकालस्येदानीं भानसंभवः]

ननु भूतकालस्येदानीमभावात् तद्विषयं ज्ञानमनर्थजं स्यात्—न—धर्मिणस्तदवच्छिन्नस्य ज्ञानजनक[3]स्य[3] भावात् । भूतः कथमवच्छेदक इति चेत्, तथा प्रतिभासात् । प्रतीतिमवमृशतु भवान् 'स एवायम्' इति । यः पूर्वमासीत्, स इदानीमप्यस्तीति । सोऽयमतीतकालविशिष्टोऽर्थ एतस्यां बुद्धाववभासते ॥

[प्रत्यभिज्ञाया इन्द्रियजत्वम्]

ननु ! असता भूतकालेन विशेषितमर्थं कथमिन्द्रियजा प्रतीतिरालम्बनीकुर्यात्? उच्यते—

---

* यद्यपि सिद्धान्ते युगपत्सन्निधानं नः किन्त्वेकवस्तुनि । परन्तु क्षणिकवादिदृष्टयाऽयमाक्षेपः ॥

---

[1] त—ख, [2] द—ख, [3] स्या—ख.

अन्त्यसंख्येयसंवित्तिकाले प्रागवलोकिताः ।
यथा *शतादिविज्ञानानि जनयन्ति [1]पदात[1]यः ॥
अतीतकालसंसर्गो भवन्नेवं विशेषणम् ।
स्तम्भादिप्रत्यभिज्ञायाः कारणत्वं प्रपद्यते ॥

[अविद्यमानस्यापि विशेषणतया भानसंभवः]

संख्येयाः [2]पदात[2]यः सन्ति, अतीतकालस्तु नास्तीति चेत्—कपित्थेषु भक्ष्यमाणेषु किं वक्ष्यति देवानां प्रियः? शतं कपित्थानां भक्षितवान् वा[3]ह्री[4]क इति प्रतीतिदर्शनात् । न च नवनवतावनुपयुक्तेषु कपित्थे[4]षु *एकत्रैव 'शतं मया भक्षितम्' इति मतिः । अतः[4] यथा तत्रातिक्रान्तान्यपि नवनवतिकपित्थानि शतप्रतीतिहेतुतामुपयान्ति, प्रतिभासोपारूढत्वात्; एवमतीतकालयोगोऽपि प्रतिभासमानः प्रत्यभिज्ञामाधास्यतीति ॥

[विकल्पानां प्रामाण्यम्]

विकल्पमात्रं शतप्रत्यय इति चेत्, भो महात्मन्! किं वा तव न विकल्पमात्रम् । किन्तु जीवन्त्यमी सविकल्पकप्रामाण्यवादिनः ॥

यश्च †सामान्यसंसिद्धौ प्रकारः प्राक् प्रदर्शितः ।
योज्यः स एव द्वित्वादिसंख्यासद्भावसिद्धये ॥

इत्यलं कथा[5]न्तराक्षे[5]पेण ॥

---

* शतादिगणनवेलायां अन्तिममेव वस्तु इन्द्रियसन्निकृष्टम् । अथापि शतपदार्थादिज्ञानं प्रत्यक्षमेवेति सर्वे वदन्ति । तद्वदिहापि ॥

* एकत्रैव—हठात् एकक्षणे ॥

† अनेकव्यक्त्यनुगतसामान्यग्रहणन्यायेनैव, अनेककालानुगतव्यक्तेरपि ग्रहणमुपपादनीयमिति भावः ॥

---

[1] घटाद–च, [2] पदात–च, [3] ह्री–ज, [4] ष्वत्रैकशततमे शतमिति भवति–ख, [5] क्षे–ख.

[प्रत्यभिज्ञायां गतकालस्य विषयत्वम्]

ननु ! अतिक्रान्तग्राहि प्रत्यभिज्ञानं, इन्द्रियार्थसन्निकर्षजं चेति नः कौतुकमिदम् । किं तत्कौतुकम् ? अर्थस्तावदस्य पुरोऽवस्थितोऽस्त्येव जनकः स्तम्भादिः ॥

ननु ! अस्ति, स तु वर्तमानकाल एव—न केवलं, वर्तमानकाल-योगिनाऽर्थेन तत्प्रत्ययजननात्, तस्य वर्तमान इवातीतोऽपि कालः अवच्छेदकतां प्रतिपद्यते । स च तदवच्छिन्नोऽर्थः इदं च ज्ञानमादधातीत्यर्थजमेतत् इन्द्रियजमपि भवति, तद्भावाभावानुविधानात् ॥

[अतीतविषयकस्यापीन्द्रियजन्यत्वम्]

ननु ! अतीतेऽर्थे कथमिन्द्रियं प्रवर्तते ?

कस्यैष पर्यनुयोगः ? नेन्द्रियस्य, अचेतनत्वात् । पुरुषस्तु अविस्फारिताक्षस्तु लभत इति सोऽप्यननुयोज्यः ॥

[प्रत्यभिज्ञाया अबाधितत्वम्]

ननु ! अतीतग्राहित्वात् अप्रामाण्यं कल्पयितुं युक्तमस्या बुद्धेः, नेन्द्रियस्यातीतेऽपि सामर्थ्यं [1]दृष्टपूर्व[1]मिति—मैवम्—अप्रामाण्यं नाम बाधकप्रत्ययात् कल्प्यते, न चासावस्ति प्रत्यभिज्ञायाम् । अनुमानं तु [2]बाध[2]कं प्रतिक्षिप्तम् ॥

[प्रत्यभिज्ञाया अप्रामाण्ये हेतुर्नास्ति]

ननु ! कारणदोषादपि कल्प्यत एवाप्रामाण्यम् ॥

आयुष्मन् ! सोऽप्युच्यताम् ॥

---

* तथाचार्थजन्यत्वात्तस्य प्रत्यक्षत्वम् ॥

---

[1] दृष्ट–ख, [2] ताव–ख, घ.

उक्त एवेन्द्रियस्यातीतग्रहणविषये सामर्थ्यविरहः। वत्स! [1]न स[1]म्यगुक्तवानसि। नायमिन्द्रियस्य तिमिरादिरिव दोषः। अतीते काले स्वतन्त्रे त[2]स्या[2]सामर्थ्यम्, न तद्ग्राह्यवर्तमानवस्तुविशेषणीभूते। संस्कारसचिवस्य चास्य सामर्थ्यम्, न केवलस्येत्युक्तम्। तस्मादतीतकालविशेषित[3]पुरोवर्तिवर्तमान[3]स्तम्भादिपदार्थविषयमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमेवेदं प्रत्यभिज्ञाज्ञानमिति सिद्धम्॥

[प्रत्यभिज्ञाया मानसत्वं वा]

अथवा पू[4]र्वविज्ञा[4]नविशिष्ट[5]ग्राहि मानसम्[5]।
इष्यतां प्रत्यभिज्ञानं *गन्धवत्कुन्दबुद्धिवत्॥

यथा हि लोचनगोचरेऽपि कुन्दकुसुमे तदविषयगन्धविशेषिते बाह्येन्द्रियद्वारकं ग्रहणमघटमानमिति मानसमेव सुरभि कुसुममिति ज्ञानं, एवं पूर्वविज्ञानविशेषितस्य स्तम्भादेर्विशेषणमतीतक्षणविषयं इति मानसी प्रत्यभिज्ञा। पूर्वप्रवृत्तबाह्येन्द्रियोपजनितज्ञानविशिष्टबाह्यविषयग्राहिणि

* इदमत्र तत्त्वम्—लौकिकसन्निकर्षद्वयजन्यमेकं ज्ञानमिव, संस्कार-इन्द्रियजन्यं 'सुरभि कुसुमम्' इत्यादिज्ञानमपि सर्वसंमतम्। कुसुमं तु चाक्षुषम्, सौरभं तु घ्राणग्राह्यम्। इन्द्रियद्वयं तु युगपच्च प्रसरति। संस्कारस्य इन्द्रियसहकारित्वात् निरंशत्वाच्च प्रत्यभिज्ञायाः प्रत्यक्षमेव तत्। अथवा संस्कारजन्यस्मृत्युपस्थापितं विशेषणं भासते। इयमेव ज्ञानलक्षणेत्युच्यते। तथा च लौकिकालौकिकसन्निकर्षद्वयजन्यं ज्ञानं प्रत्यभिज्ञेति न दोषः। ग्रन्थकारस्तु अलौकिकं सन्निकर्षं नाङ्गीकरोतीति मानसं तदिति वदति। मानसत्वे बाह्यत्वेनानुभवस्यास्वारस्यापत्त्या अनन्तरकालिकैः अलौकिकस्सन्निकर्षः अङ्गीक्रियत इति ज्ञेयम्॥

[1] स—ख, [2] स्य—ख. [3] पूर्ववर्ति—ख, [4] र्वाभिमा—ख, [5] ग्राह्यमाणं—ख.

चान्तःकरणेऽभ्युपगम्यमाने सति नान्धाद्यभावप्रसङ्ग* इति बहुशः कथितम् ॥

ननु ! कुन्दादेर्विशेषणं वर्तमानमस्ति सौरभम्। इह त्वतीतं पूर्वविज्ञानमिति कथं विशेषण[1]म् ?—उक्तम[1]त्र । किं तेन सता करिष्यसि ? शतादिबुद्धिष्वतिक्रान्तस्यापि कपित्थादेः कारणत्वदर्शनादिति ॥

तदेवमन्तःकरणजन्मनाऽपि प्रत्यभिज्ञानेन स्थैर्यमवस्थाप्यत एव भावानाम् ॥

[वस्तुस्थैर्यवादः]

या तु †मुण्डितकेशादिप्रत्यभिज्ञानतुल्यता ।
स्तम्भादिप्रत्यभिज्ञायाः कथ्यते साऽप्यसङ्गता ॥

तत्रान्तराले मुण्डितशिरोदर्शनमेव बाधकम्। इह तु न किंचिदस्ति ॥

अत एव शब्दे [2]त[2]दैव स्फुरन्त्या विनाशबुद्ध्या वैधुर्यमुपनीता प्रत्यभिज्ञा‡ [3]स्थास्नुतामुप[3]स्थापयि[4]तुम[4]समर्थेत्युक्तम् ॥

ज्वालादावपि तैलवर्तिक्षयाद्यनुमानबाधितत्वात् भ्रान्ता प्रत्यभिज्ञा, न तु तथा स्तम्भादावनुमानमपि बाधकमस्ति। सत्त्वानुमानं तु निरस्तमेव ॥

---

* मनसः बाह्ये विषयेऽप्रवृत्त्येति हेतुः। मनः बाह्ये नैव प्रवर्तत इति न। स्वातन्त्र्येण न प्रवर्तते इत्येव ॥

† लूनपुनर्जातकेशादीत्यर्थः ॥

‡ प्रत्यभिज्ञा—'स एवायं गकारः' इत्यादीति शेषः ॥

---

[1] म–ख. [2] स–ख, [3] तु न तामव–ख, [4] तुं–ख.

[अनुमानेन प्रत्यक्षबाधेऽपि नात्र तद्युक्तम्]

यद्यपि नैष नियमः—प्रत्यक्षानुमानयोर्विरोधे प्रत्यक्षं बलीय इति, त्वरिततरपरिभ्रमितचक्रीभवदलातग्राहिणः प्रत्यक्षस्य अनुमानबाध्यत्वदर्शनादिति—त[1]थापि[1] प्रकृतं क्षणिकत्वानुमानं अन्यथासिद्धं, अनन्यथासिद्धं तु प्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षमेव क्षणिकत्वानुमानस्य बाधकम् ॥

न चेतरेतराश्रयत्वम्, अनुमानमिथ्यात्वनिबन्धनप्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षप्रामाण्यानभ्युपगमात्। स्वहेतुबलवत्तयैव प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षं [2]प्रमाणम्। न[2] तस्येदं दैन्यम्, यदनुमानमिथ्यात्वे सति *तत्प्रमाणीभविष्यतीति ॥

[ज्ञानस्य क्षणिकत्वासंभवः]

आस्तां वा प्रत्यभिज्ञानं, य एष प्रथमाक्षजः ।
स्तम्भादिबोधस्तेनापि बाध्यते क्षणभङ्गिता ॥

तुल्यसामग्र्यधीनत्वस्य निराकृतत्वात्, निराकारत्वस्य निराकरिष्यमाणत्वात्, अन्वयव्यतिरेकोपकृतमानसप्रत्यक्षनिश्चितजनकत्वस्य चार्थस्यावभास्यत्वनिश्चयात्, उत्पन्नोऽर्थो ज्ञानं जनयति, जातेन च तेन ज्ञानेन गृह्यत इति बलात् द्वित्रक्षणावस्थायित्वम[3]स्या[3]पद्यत† इति कुतः क्षणिकत्वम् ?

---

* अनुमानमिथ्यात्वाधीनं न प्रत्यक्षप्रामाण्यम्, किन्तु स्वकारणादेव ॥

† 'अयं घटः' इति खलु विषयाभिमुखोऽनुभवः। स च पूर्वं विषयस्य ज्ञानाभिमुखत्वकृतः। विषयस्य ज्ञानाभिमुख्यमेव विषयीकरणम्। अतः अन्ततः क्षणद्वयावस्थानं ज्ञानानामावश्यकम् ॥

---

[1] था—ख, [2] न—ख, [3] स्यो-ख.

[घटादीनां स्थिरत्वम्]

यदि लब्धस्वरूपोऽपि न नष्टः प्रथमे क्षणे ।
हेत्वन्तराद्विनाशोऽस्य न स्वरूपनिबन्धनः* ॥

विचित्रा च पदार्थानां प्रतीतिरिह दृश्यते ।
चिरन्तनमतिः काचित् काचित्तत्कालजा मतिः ॥

सलिलाहरणव्यग्रकुम्भावगतिरन्यथा ।
तथैव कन्दकाकृष्टकुम्भावगतिरन्यथा ॥

[रविगुप्तपक्षनिरासः]

एतेन रविगुप्तोऽपि परिम्लानमुखः कृतः ।
क्षणिकत्वक्षमा[1]ध्यक्ष[1]समुत्प्रेक्षणपण्डितः ॥

तथा हि—वर्तमानवस्तु †विग्रहग्राहिविज्ञानं अनन्तरोक्तनयेन स्वजन कार्यप्रतिभासनात् द्विक्षणस्थायितामर्थस्य गमयतीत्युक्तम् । आद्यं च किंचिद्विज्ञानं अनागतकालस्पर्शि‡ भवति । यथाऽऽह भट्टः—

'रजतं गृह्यमाणं हि चिरस्थायीति गृह्यते'

इति । उत्तरमपि प्रत्यभिज्ञानं [2]अ[2]तीतकालावच्छिन्नमर्थमवद्योतयतीति दर्शितम् ॥

---

* अन्ततः ज्ञानस्य द्विक्षणावस्थानमावश्यकमित्युक्तम् । घटादौ तु वैलक्षण्यात् स्थिरत्वस्य सिद्धिः ।।

† विग्रहः—स्वरूपम् ॥

‡ न हि समनन्तरे क्षणे सर्वं नङ्क्ष्यतीति कस्यापि प्रतीतिः ॥

---

[1] दित्व–ख.   [2] अ–ख,

[अतीतकालग्रहणेऽप्युत्पत्तेरग्रहणम्]

न चातीतानागतजन्मग्रहणमाशङ्कनीयम्, इयति कारणसामर्थ्यनियमात्। न ह्यतीतानागतजन्मग्रहणमशक्यक्रियमिति [1]यद्यपि दृश्यमानं ग्रहणं, तदप्यपह्नोतुं युक्तम्॥

न चैतावताऽतीतानागतकालावच्छिन्नवर्तमानवस्तुग्रहणमात्रेण सामान्यतोदृष्टेन अदृष्टमप्यतीतानागतज्ञानं कल्प्यम्। यथादर्शनं हि वस्तूनि व्यवस्थाप्यन्ते, न तु किंचिद्दृष्ट्वाऽन्यदपि कल्प्यते, दृष्टमपि वा निह्नूयते इति॥

[वस्तूनां स्थिरत्वं प्रत्यभिज्ञाग्राह्यम्]

अपि च अनिमेषदृष्टेरत्रुटितसत्ताकस्तम्भादिपदार्थग्राहि प्रत्यक्षमुपपद्यते। तत् कथं क्षणिकग्राहि कथ्यते॥

यच्च तत्र विकल्पितं—अतीतानागतक्षणयोः असन्निहितत्वेन प्रत्यक्षग्राह्यताऽनुपपत्तेः वर्तमानक्षणस्य चातिसूक्ष्मत्वात् तत्कालग्राहिणा प्रत्यक्षेण क्षणिकत्वमेव गृहीतं भवतीति—तदुपपन्नम्*—मा नामाभूदतीतानागतकालग्रहणं, वर्तवान एव तु तत्रानिमेषदर्शने कियान् काल इति चिन्त्यताम्। निमेषकृतस्यापि दर्शनविच्छेदस्यानवकाशात्। यावद्धि दर्शनं न विच्छिन्नं, तावान् वर्तमानः काल इति तद्ग्रहणेन स्थैर्यं गृहीतं भवति, न क्षणिकत्वम्॥

---

* कालस्यातीन्द्रियत्वेन अंशतस्सत्यत्वात्॥

---

[1] याव—ख.

[वर्तमानकालस्य न क्षणरूपत्वम्]

ननु ! तावानसौ कालः क्षणसमुदायो भवति, न क्षणः । क्षणश्चैक एव वर्तमानो भवति । अतः पूर्वापरौ क्षणावतीतानागतौ भवतः । तयोश्च न ग्रहणमित्युक्तम् ॥

भो महात्मन् ! सिद्धे क्षणकत्व एव एवं शक्यते वक्तुम्, न तत्साधनावसरे । कालो ह्येको नित्यो विभुरिति साधितोऽनुमानपरीक्षायाम् । न तु क्षणसमुदायात्मा कालः । कालस्य तु भेदाः क्रियोपजननविनाशाद्युपाधिनिबन्धनाः कल्प्यन्त इत्यपि तत्रैव परीक्षितम् । तदयमनिमेषदृष्टेः* दर्शनविच्छेदानुपग्रहात् तावानेकः [1]कालः स इति वर्तमान एव भवति† नानाक्षणसमुदायः । क्षणसमुदायात्मकेऽपि वा काले दर्शनविच्छेदानवधारणात् क्षणसमुदाय एव वर्तमानो[1]भवतु ॥

[कालस्याप्रामाणिकत्वेऽपि न क्षणिकत्वसिद्धिः]

ननु ! कालो नाम न कश्चित् पारमार्थिकः पदार्थ एव परिदृश्यमानः वर्तमानादिव्यवहारहेतुः । स च न चिरमनुभूयत इति क्षणिक उच्यते—

भिक्षो ! अलमवान्तरगमनेन । मा भूत् कालः । पदार्थस्त्वनिमेषदृष्ट्यविच्छेदा[2]न्न नश्यन्[2] दृश्यत इति न क्षणिकग्राहि प्रत्यक्षम् ॥

---

* अनिमेषदृष्टिः—परमात्मा ॥

† तसद्वस्तुदृष्ट्येति शेषः । तावन्निमेषाः दिनानि वा यत् एवं वर्तते, तावनेक एव सः कालस्तस्य भवति ॥

---

[1] स वर्तमान एव—ख.   [2] दवच्छिन्नसत्ताक एव—ख.

[ज्ञानस्यास्थिरत्वेऽपि वस्तुस्थैर्योपपत्तिः]

ननु ! भवद्भिरपि न स्थिरं ज्ञानमिष्यते । क्षीणे च ज्ञा[1]ने सोऽर्थो[1] द्वितीयक्षणे केन गृह्येत ? ज्ञानान्तरेण तु गृह्यमाणः स एवेत्यत्र को निश्चयः ?

अनिमेषदृष्टेर्ज्ञानं न क्षीयत एवेत्येके ॥

अथवा किं न एतेन । न हि विषयप्रतिभासकाले ज्ञानमवभासत* इति असकृदुक्तं, वक्ष्यते च । तेन तत्कीदृशमिति कुतो वयं विद्मः । अर्थस्त्वविच्छिन्नसत्ताक एव गृह्यते । ज्ञानं तु वर्तमानकालमप्यतीतानागतकालग्राहि भवति ; स्मरणमिव, भूतभविष्यद्वृष्ट्यनुमानमिव ॥

[इन्द्रियस्य, सन्निकर्षस्य, अर्थस्य च स्थिरत्वम्]

ननु ! इन्द्रियव्यापारो न क्षणान्तरस्थायीति तस्मिन्नसति कुतोऽ[2]र्थस्य[2] विततका[3]लता[3]ग्रहणम् ?

[4]भदन्त ![4] भवतु, श्रान्तोऽसि । [5]ऋ[5]ज्जस्त्वेवंब्रुवाणः । निमेषकृतोऽपि विच्छेदोऽस्य नास्ति । अथ च न स्थिरः इन्द्रियव्यापार इति [6]ग्राहि[6]कतामात्रम् । सन्निकर्षश्चास्य विषयग्रहणे व्यापारः । †स च स्थिर एव । तस्माद्विततकालस्य वस्तुनः प्रत्यक्षेण ग्रहणमिति स्थितम् ॥

---

* ज्ञानं तु अनुव्यवसायेन मानसेन गृह्यते ॥

† सः—विषयः । **इदमत्र तत्त्वम्**—कालः अतीन्द्रियः, नित्यः, व्यापकश्च । परन्तु उपाधिवशात्तत्द्व्यवहारः । उपाधीनां घटादीनां प्रत्यक्षत्वात् प्रत्यक्षत्वेन व्यवहारः । जन्यमात्रस्य कालोपाधित्वात्, घटः यावत्कालं वर्तते, तावान् एकः घटकाल इत्युच्यते । क्षणोपाधिदृष्ट्या घटस्य नानाकालसंबन्धेऽपि घटस्य स्वकालदृष्ट्या न नानाकालसंबन्धः, किन्तु एक एव स काल इति न कश्चन विरोधः ॥

---

[1] ने–ख, [1] स्य–ख, [3] ल–ख, [4] तदलं–ख,
[5] म–ख, [6] साहसि–ख.

[ध्वंसस्य हेतुजन्यत्वाद्वस्तुस्थैर्यसिद्धिः]

एवञ्च स्थिते न स्वरूपमात्र[1]निबन्धन एव[1] भावानां विनाशः, [2]किंतु हेत्वन्तरनिबन्धनो भवति। ततश्च प्राग्विनाशहेतूपनिपातात् अवस्थानमेव भावानाम्। अविद्यमानवि[2]नाशकारणानां * च नित्यत्वमेव [3]व्योमा[3]दीनामिति सिद्धम्॥

[सत्त्वासत्त्वयोर्दर्शनादर्शनरूपत्वाभावः]

यत्पुनरभाणि—दर्शनादर्शने एव सत्त्वासत्त्वे भावानामिति—तदपि व्यामूढभाषितम्। दर्शनादर्शनाभ्यां भावाभावयोः परिच्छेदः, न पुनः दर्शनादर्शने एव भावाभावौ॥

अभावश्च विस्तरतः प्राक् प्रसाधितः। स च सहेतुक इति न स्वत एव विशरारवो भावाः॥

[क्षणिकवादे व्यवहारानुपपत्तिः]

एवं [4]त्वनिष्य[4]माणे पदार्थस्थैर्यपक्षे—ज्ञानजनकस्य नियतस्य वस्तुनो दर्शनम्, दर्शनविषयीकृतेऽस्य प्रवृत्तिः, प्रवृत्तिविषयीकृतस्य प्राप्तिरिति व्यवहारो न स्यात्, अर्थक्षणनानात्वात्॥

[क्षणिकवादे बाध्यबाधकभावानुपपत्तिः]

बाध्यबाधकभावश्च क्वचित् ज्ञानानां दृष्टः। स च न स्यात्; पूर्वावगतरजतादिविषयाभावग्राहिणो ज्ञानस्य गृहीतमुद्गरदलित[5]घट[5]टा भावज्ञानवत् बाधकत्वानुपपत्तेः॥

---

* विनाशकारणानि—असमवायिकारणनाशादीनि॥

---

[1] मेव–ख, [2] वि–ख, [3] दण्डा–ख. [4] तु निष्प्र–ख, [5] घ–ख.

पूर्वदृष्टस्य स्मरणं, स्मृतस्य कस्य चित् प्रत्यभिज्ञानं, प्रत्यभिज्ञातस्य च गृहादेरेवार्धकृतस्य समापनं इत्यादयश्च व्यवहारा विलुप्येरन् ॥

[क्षणिकवादनिरासंसग्रहः]

अथ सन्तानमाश्रित्य क्रियते तत्समर्थनम् ।
न, तस्य भिन्नाभिन्नत्वविकल्पानुपपत्तितः ॥
अभेदपक्षे क्षणवत् व्यवहारो न सिध्यति ।
व्यतिरेके तु चिन्त्योऽसौ वास्तवोऽवास्तवोऽपि वा ॥
अवास्तवत्वे पूर्वोक्तं कार्यं विघटते पुनः ।
वास्तवत्वे स्थिरो वा स्यात् क्षणिको वेति [1]चिन्त्य[1]ताम् ॥
सन्तानिनिर्विशेषः स्यात् सन्तानः क्षणभङ्गुरः ।
न सिध्येत्पुनरप्येवं व्यवहारः पुरोदितः* ॥

अथापि नित्यं परमार्थसन्तं
सन्ताननामानमुपैषि भावम् ।
उत्तिष्ठ, भिक्षो ! फलितास्तवाशाः
सोऽयं समाप्तः क्षणभङ्गवादः ॥

तदेवं सति सन्तानच्छद्मनो विनिवारणात् ।
लोकयात्रा स्थिरैरेव पदार्थैरुप[2]पा[2]द्यताम् ॥

[क्षणिकवादे प्रमाणाभावः]

एवमनन्तरनिगदितदूषणनिकुरम्बविनिहतप्रसरम् ।
नाध्यक्षं क्षणिकत्वे, न चानुमानं प्रमाणं स्यात् ॥

---

* अतश्च सन्तानिनः अतिरिक्तत्वे, सत्यत्वे च स्थिरत्वसिद्धिः । अयमर्थः समनन्तरश्लोके स्पष्टः ॥

---

[1] कथ्य–च. [2] प–ख.

क्षणभङ्गे निरस्ते च कार्यमाधारवद्ध्रुवम् ।
अतो ज्ञानादिकार्येण युक्तमाश्रयकल्पनम् ॥

सुखादेरपि कार्यस्य विज्ञानाद्व्यतिरिक्तता ।
प्रागुक्तेति तदप्यन्यद्द्रव्यत्यस्यानुमापकम् ॥

[क्षणिकवादे पारलौकिकविलोपः]

किंच नांगीकरोषि त्वमात्मानं [1]पारलोकिकम्[1] ।
उपैषि परलोकं च विदितं ते बकव्रतम् ॥
कर्मसन्तानिनाऽन्येन यत्कृतं चैत्यवन्दनम् ।
ततोऽद्य फलमन्येन भुज्यतेऽकृतकर्मणा ॥
न च निर्वृत्तिरप्यस्य चैत्यवन्दनकर्म[2]णा[2] ।
ज्ञानक्षणेन नैकेन किंचित् कर्म समाप्यते ॥
कार्यकारणभावाश्च यस्त्वयोक्तः स दूषितः ।
कार्यकारणभावेऽपि न ह्य[3]न्यत्वं[3] निवर्तते ॥
अनैकान्तिकता चास्य सन्तानान्तरबुद्धिभिः ।
उपादानत्वरूपोऽपि विशेषः प्राङ्निराकृतः ॥
कार्पासरागसंक्रान्तिदृष्टान्तो यश्च वर्णितः ।
सोऽप्ययुक्तः स्वरूपेण तत्रतस्यैव दर्शनात् ॥
य एव रागः कार्पासबीजे समुपकल्पितः ।
स एव दृश्यते पुष्पे न तु तस्मात्फलान्तरम् ॥
*एवं कर्मानुवृत्तिः स्यात् फलभोगस्तु दुर्घटः ॥

---

* कथञ्चित्कर्मानुवृत्तावपि सुखदुःखानुभवस्यान्तिमक्षण एव संभवेन, अन्यः कर्ता, अन्यो भोक्ता इत्यनिवार्यमेव ॥

---

[1] पारलौकिकम्—ख. [2] णः—च, [3] तत्त्वं—क, न्तत्वं—ख.

[क्षणिकवादे कृतहानादिरनिवार्यः]

कर्मानुवृत्तिरप्येषा न चैकस्यास्ति कस्यचित् ।
कार्यकारणयोर्भेदात् कार्पासकुसुमादिवत् ।।

अन्यत्रैव हि कर्म स्यात् अन्यत्रैव च तत्फलम् ।
न च सन्तानभोगाय कश्चित्कर्मानुतिष्ठति ।।

फलमस्मान्ममैव स्यात् इति सर्वः प्रवर्तते ।
सर्वथा शाक्यभिक्षूणां परलोको विसंष्ठुलः ।।
न तत्प्रसाधने तेषां काचिदागमनिकाऽस्ति वा ।।

[ज्ञानसन्तानस्याविच्छेदोऽपि दुर्वचः]

गर्भादौ प्रथमं ज्ञानं विज्ञानान्तरपूर्वकम् ।
ज्ञानत्वादित्ययं हेतुः अप्रयोजक* इष्यते ।।

मूर्छाद्यनन्तरोद्भूतज्ञानैश्च व्यभिचार्यताम्
मूर्छितस्यापि विज्ञानमस्तीत्येतत्तु [1]कैतव[1]म् ।।

न ह्यर्थावगतेरन्यद्रूपं ज्ञानस्य किं चन ।
मूर्छादिषु कुतस्तत्स्यात् कुतो वा †कललादिषु ।।

कललादिदशायां वा यदि विज्ञानमिष्यते ।
मातापितृस्थयोरस्तु शुक्रशोणितयोरपि ।।
ततश्चैकत्र संताने [2]चेतन[2]द्वयमापतेत् ।
चेतनानां बहुत्वं वा दम्पत्योर्बहुपुत्रयोः ।।

---

* अन्यथा घटादीनामपि तथैवानादित्वं स्यात् ।।

† कललं—गर्भपिण्डावस्थाभेदः ।।

---

1 कौतुक—ख,   2 चैतन्य—ख,

[सन्तानानां सौसादृश्यमपि दुर्वचम्]

न चैष नियमो लोके सदृशात्सदृशोद्भवः ।
वृश्चिकादेस्समुत्पादः गोमयादपि दृश्यते ॥

शरीरान्तरसंचारचातुर्यं च धियां कथम् ।
ज्वालादिवन्न मूर्तत्वं न च व्यापकताऽऽत्मवत् ॥

[जननमरणाद्युपपादनमपि क्षणिकवादे दुर्घटम्]

*आतिवाहिकदेहेन नीयन्ते चेद्भवान्तरम् ।
नन्वातिवाहिकेऽप्यासां कथं संचारसंभवः ॥

आस्तामेवैष वा जीवद्देहेऽपि पथि गच्छताम् ।
प्रदेशान्तरसंचारो [1]ज्ञाना[1]नां भवतां कथम् ॥

न ह्येषां भूतधर्मत्वं न स्वतो गतिशक्तिता ।
न च जात्यादिवद्वृत्तिः न च व्यापकताऽऽत्मवत् ॥

एवं यदैव निष्क्रान्तः विहारकुहराद्भवान् ।
तदा [2]काष्ठी[2]भवेद्देहः ज्ञानसंक्रा[3]न्त्य[3]संभवात् ॥

तदयं संक्षेपार्थः त्यक्तव्यो वा निरस्य †कौरुकुचीम् ।
सुरगुरुवत्परलोकः नित्यो वाऽऽत्माऽभ्युपेतव्यः ॥

---

* आतिवाहिकदेहः—अन्तराभवदेहः ॥

† कौरुकुची—निर्वक्तुमशक्यः उद्वेगविशेषः । शब्दानुकरणमिदम् ॥

---

[1] देशा—क, [2] कष्ठी—ख, [3] न्ति—च.

[आत्मनः ज्ञानसुखाद्युपपत्तिः]

यत्त्वस्य चर्मगगनोपमतां विकल्प्य
नाशित्वमुक्तमथवा विफलत्वमेव ।
तन्नैव साधु सुखदुःख[1]द[1]शोपभोग-
योगेऽपि नाशमधिगच्छति *नायमात्मा ।।

विकृतिश्च तस्य सुखदुःखजन्मना
न हि तादृशी भवति लुप्यते यया ।
सहकारिकारणवशात्तु जायते
तद[2]वश्यमेव[2] समुपैति भोक्तृताम् ।।

[अवस्थावादः]

अथवोपजनव्ययस्वभावः
स्वदशाभेदसमन्वये हि पुंसः ।
फणिनः किल कुण्डलाद्यवस्था-
नुगतस्येव न भिन्नतेति केचित्† ।।

अवस्था एवैताः प्रसभविलयातङ्कविधुराः
अवस्थाता त्वेकः स्फुरति निरपायस्थिरवपुः ।
असत्यस्मिन् पूर्वावगतविषयाऽनुस्मृतिभुवां
न सिद्धिः कार्याणामिति निपुणमावेदितमिदम् ।।

---

* सिद्धान्ते आकाशस्य तुच्छत्वानङ्गीकारात्, विशिष्टरूपेण विकारित्वेऽपि स्वरूपप्रच्युतेरभावाच्च न हानिः ।।

† तथोक्तं भट्टेन—'विक्रियामात्रवाचित्वे न ह्युच्छेदोऽस्ति तावता' इति ।।

---

[1] ह—ख, [2] मुष्य येन—ख.

[आत्मनः स्थिरत्वज्ञानेन लाभः]

ननु *विमृशति भोगे कर्म नित्योऽपि नात्मा
न हि नरकनिमग्नो मन्यते कश्चिदेवम् ।
किल यद[1]ह[1]मकार्षं प्राग्भवे कर्म पापं
फलमुपनतमस्माद्भुज्यते तन्मयेति ॥

कार्योपभोगसमये किमनेन† कृत्यं
नास्य प्रवृत्तिरधुना न निवृत्तिरस्मात् ।
यस्त्वप्रवृत्तिजननौपयिकोऽवमर्शः
शास्त्रादसौ भवति शास्त्रविदामवश्यम् ॥

विमर्शोऽयं पश्चादपि भव[2]तु[2] दृष्टे तु विषये
मया यूना यत्तत्किमपि सदसद्वा कृतमभूत् ।
ततो वृद्धोऽद्याहं फलमनुभवामीति तदयं
पुमानस्ति स्थायी सुकृतफलभोगादिनिपुणः ॥

[क्षणिकवादिनां क्रियावैरूप्यम्]

नास्त्यात्मा फलभोगमात्रमथ च स्वर्गाय चैत्यार्चनं
संस्काराः क्षणिकाः युगस्थितिभृतश्चैते विहाराः कृताः ।
सर्वं शून्यमिदं वसूनि गुरवे देहीति चादिश्यते
बौद्धानां चरितं किमन्यदियती दम्भस्य भूमिः परा ॥

---

* नित्योऽप्यात्मा सुखदुःखभोगे तद्धेतुभूतं कर्म न हि विमृशति । अतः को लाभ इत्याक्षेपः । विमृशत्येव, कार्यसामान्यस्य सहेतुकत्वज्ञानादिति समाधानम् ॥

† अनेन—पूर्वोक्तज्ञानेन । कार्यस्य निरोद्धुमशक्यत्वादिति हेतुः । उत्तरत्वप्रवृत्तिशिक्षणं भविष्यतीति न वैफल्यमिति सारम् ॥

---

[1] य-ख, [2] ति-ख.

[अर्वाचीनचार्वाकमतम्]

अत्र सुशिक्षितचार्वाक आह—यावच्छरीरमवस्थितमेकं प्रमातृतत्त्वं अनुसन्धानादिव्यवहारसमर्थमस्तु नाम, कस्तत्र कलहायते। शरीरादूर्ध्वं तु तदस्तीति किमत्र प्रमाणम्? न च पूर्वशरीरमपहाय शरीरान्तरं संक्रमति प्रमाता ॥

[पारलौकिकात्मा नास्ति]

यदि ह्येवं भवेत्, तदिह शरीरे शैशवदशानुभूतपदार्थस्मरणवत् अतीतजन्मानुभूतपदार्थस्मरणमपि तस्य भवेत्। न हि तस्य नित्यत्वा-विशेषे च, शरीरभेदाविशेषे च स्मरणविशेषे कारणविशेषमुत्पश्यामः, यदिह जन्मन्येवानुभूतं स्मरति, नान्यजन्मानुभूतमिति। तस्मादूर्ध्वं देहात् नास्त्येव प्रमातेति नित्यात्मवादमूलपरलोककथा[1]कौरुकुचो[1]मपास्य यथासुखमास्यताम् ॥ यथाऽऽह—

यावज्जी[2]वं[2] सुखं जीवेन्नास्ति मृत्योरगोचरः।
भस्मीभूतस्य [3]देह[3]स्य पुनरागमनं कुतः ॥ इति ॥

[आत्मनः स्थिरत्वस्यौत्सर्गिकत्वम्]

अत्रोच्यते—न खलु निपुणमिव सुशिक्षितमायुष्मता चार्वाकाचार्य-चातुर्यम्। यावच्छरीरमेकम[4]नया[4]पि प्रमातृतत्त्वमस्तीति यदुक्तवानसि तन्न विस्मर्तुमर्हसि*। न चास्तित्वाविनाभावी भावानां विनाशः स्वाभाविकः, किन्तु हेत्वन्तरनिमित्तक इति सौगतैस्सह कलहमतिमात्रमधुनैव

* यावच्छरीरमवस्थितिरङ्गीकृता चेत्, तेनैव न्यायेन नित्यत्वमिति भवेदेव ॥

[1] कुरुकुचौ–ख, [2] वेत्–ज, [3] शान्तस्य–ख, [4] नया–च.

कृत्वा समर्थितोऽयमर्थः । न च विनाशहेतुः प्रमा[1]तुरति[1]चिरमपि विचार्यमाणः कश्चित् कुतश्चित् अवाप्यते । न चानुपलभ्यमानोऽप्यसौ कल्पयितुं पार्यते ॥

[आत्मनो विनाशहेतुर्नास्ति]

न ह्यात्मा पटादिरिव सावयव उपलभ्यते, यदवयवविभागादिना नङ्क्ष्यतीति गम्यते । उत्पत्ति[2]रपि ना[3]त्मनो दृष्टा, यतस्तदविनाभाविनः निरवयवस्यापि कर्मादेरिव विनाशः प्रतीयते । न चैष कस्यचिदात्मागुणः, येनाश्रयविनाशाद्वा विरोधिगुणान्तरप्रादुर्भावाद्वा प्रध्वंसमासादयेत् ॥

न चैवं शक्यते वक्तुम्—किं विनाशहेत्वनुमानेन ? प्रत्यक्ष एवास्य विनाशो दृश्यत इति । यतो न शरीरवदसौ दह्यमानः, शकुनिभि*रवलुप्यमानो वा कदाचिदुपलब्ध इति । तस्माद्विनाशादर्शनात् विनाशहेत्वनुमानासंभवाच्च अस्ति चेदात्मा नित्य एवेत्यवधार्यताम् ॥

तस्मात् भूतचैतन्यमेव चिरन्तनचार्वाकाचार्यवत् परलोकापलापपरितोषालम्बनयाकिंचित्कारित्वसुलभसुखा[3]सिकास[3]क्तहृदयैर्वरमाश्रितुम् । आशरीरमवस्थिते तु प्रमातृतत्त्वे सति न फलन्त्येते परलोकापलापमनोरथाः । भूतचैतन्यपक्षोऽपि च पुरा पराकृत एव । तस्मादस्ति नित्यः परलोकी प्रमातेति ॥

नित्यत्वे सति पूर्वदेहसंबन्धः, भविष्यद्देहान्तरसंबन्धश्चास्य न दुरुपपादः ॥

---

* शकुनिः—मांसादनः गृध्रादिः ॥

---

[1] तरि–ख, [2] र्नाम–ख. [3] स–ख.

[आत्मनः विभुत्वेऽपि शरीरान्तरप्राप्त्यादि युज्यते

शरीरान्तरसंचारस्तस्य नास्तीति यदुक्तं—तद्युक्तमेव। व्यापिनः सर्वत्र विद्यमानस्यात्मनः कः संचारार्थः ?

व्यापित्व एव किं प्रमाणमिति चेत्—सर्वत्रैव कार्योपलम्भः प्रमाणम्। इतो वाराणसीमपि गतस्य मे भदत्यैव स्मरणेच्छादिकार्ययोगः। स चात्मैकप्रभवः। आत्मनश्च शरीरस्येव न तत्र गमनम्, अमूर्तत्वात्। न शरीरगुणवत्, *तदनाश्रितत्वात्। न प्राणादिवत्, अन्तश्शरीरवृत्तित्वाभावात्॥

[आत्मनः न शरीरान्तर्वर्तित्वम्]

अन्तश्शरीरवृत्तित्वाभाव एव किं प्रमाणमिति चेत्—उच्यते—अन्तश्शरीरवृत्तित्वे हि द्वयी गतिः, एकदेशवृत्तित्वं, सर्वशरी[1]रापूरकत्वं[1] वा॥

तत्र सर्वशरीरापूरकत्वे शरीरपरिमाणानुवि[2]धायि[2]त्वात् बालयुवस्थाविरशरीरवत् पूर्वनीत्या परिमाणान्यत्वेन तदन्यत्वात् पुनरपि प्रतिसन्धानादिकार्यवैधुर्यप्रसङ्गः। करिमशकशरीरयोगे च कर्मपरिणामोपनते तस्य संकोचविकासौ प्राप्नुतः। तौ च नित्यस्य विरुध्येते॥

एकदेशवृत्तित्वे तु तदनधिष्ठितानामवयवानामनात्मकत्वात् मृतशरीरावयवत् अयथेष्टविनियोज्यता—[3]काष्ठी[3]भावः स्यात्॥

[आत्मनो न स्वज्ञानेन सर्वशरीरव्यापकत्वं]

प्रदीपवदे[4]कदे[4]शवृत्तेरप्यात्मनः सकलशरीराधिष्ठातृत्वमिति चेत्—वर्तिप्रदेशोपचिततेजःपिण्डवदेकत्र शरीरावयवे सविशेषचैतन्यसंवित्तिः स्यात्॥

---

* तत्—शरीरम्॥

---

[1] रमापूर्यै–ख, [2] घ्य–ख, [3] कष्ठी–ख, [4] तदे–ख.

अस्त्येव हृदयदेशे तदतिशय इति चेत्—न—अनुपलम्भात्। दहन-हिमकृपाणादिस्पर्शेषु न हृदयस्य, प्रदेशान्तरस्य वा शरीरे वेदनाविशेषं पश्यामः। तस्मान्न हृत्पुण्डरीके [1]दीप[1]वदवस्थानमात्मनः॥

[आत्मनोऽविभुत्वपरवचनगतिः]

अत एव—

'अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष [2]यमो बलात्'

इति व्यासवचनमनेवंपर*मवगन्तव्यम्॥

यदि तु मनोवदेकदेशवृत्तेरणुपरिमाणस्याशु संचरतः शरीराधिष्ठातृत्वमात्मनः कथ्यते—तथापि सहसैव चिरप्रोषि[3]ता[3]गतदयितजनदर्शनो[4]द्भ[4]तसकलशरीरव्यापिस्वेदरोमांचादिदर्शनं विरुध्यते। न च द्वयोरण्वोरात्ममनसोः कर्तृकरणव्यवस्थाऽपि निर्वहतीति। तस्मान्नाणुरात्मा, न च शरी[5]रमात्र[5]परिमाण इति व्यापक एवावशिष्यते। तदेवं वाराणस्या[6]मपि अयमात्मा विद्यत एवेति तत्र तत्कार्यदर्शनमवकल्पते, नान्येन गमना[6]दिप्रकारेणेति॥

[ऐकात्म्यवादनिरासः]

ननु! सर्वत्र सुखदुःखज्ञानादिकार्यदर्शनात् सर्वप्राणिनामेक एवात्मा[7] भवेत्—न—सुखदुःखव्यवस्थादर्शनात्, बन्धमुक्त[8]व्यवस्थो[8]पपत्तेश्चात्मभेदस्य दर्शयिष्यमाणत्वात्॥

---

* औपाधिकपरिमितत्वपरमित्यर्थः। अन्यथा परमात्मनोऽपि तथाश्रवणात् विभुत्वं न स्यात्॥

---

[1] या–ख, [2] बलाद्यमः–ख, [3] तगता–ख, [4] द्गू–ख, [5] र–ख, [6] विभागो–ख,

[विभोरपि कर्तृत्वोपपत्तिः]

व्यापिनः तथं कर्तृत्वमिति चेत्*, ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नसमवाय एवास्य क[1]र्तृ[1]त्वम्, न व्यापारयोग इति निर्णीतमेतत् ॥

ननु ! व्यापिन्यात्मनि कथं शरीराद्बहिरण्वपि तत्कार्यं न दृश्यते—कर्माक्षिप्तशरीरेन्द्रियादिसहकारिसन्निधाननिबन्धनो हि तत्कार्योत्पादः। स कथं [2]ततो ब[2]हिर्भवेत् इति ॥

तस्मादनन्तरोक्तेन प्र[3]कारे[3]णोपपादितम् ।
नित्यत्वादव्यापकत्वाच्च परलोकित्वमात्मनः ॥

[आत्मनः देहातिरिक्तत्वे हेत्वन्तराणि]

सूत्रकारस्तु पारलौकिकत्वसिद्धये हेत्वन्तराणि प्रत्यपादयत् । सद्योजातस्य बालस्य †वदनविकासरोदनाद्यनुमितो हर्षशोकादियोगस्तावदस्ति । युवशरीरादौ रोदनादि शोकादिकारणकमवगतम् । आननविकासादि हर्षहेतुकम् । एवं शिशोरपि तन्निबन्धनः तदुत्पादः । तौ च हर्षशोकौ सुखदुःखसाधनाधिगमतदनुस्मरणान्यतरकारणकौ भवितुमर्हतः, तथा दृष्टत्वात् । इह चास्य न सुखदुःखसाधनपदार्थानुभवस्तादनीमस्ति—इति तदनुस्मरणमेव हर्षशोकहेतुर्भवेत् ॥

[4]तदनुस्म[4]रणापि तदनुभवप्रभवम् । अनुभवश्चेह जन्मनि सद्योजातस्य न समस्तीति जन्मान्तरान[5]भूत[5]सुखदुःखसाधनानुस्मरणनिमित्तक एवास्य हर्षशोकसमुत्पाद इति जन्मान्तरानुगमाश्रित्य आत्मा ॥

---

* विभोश्चलनाद्यसंभवादिति हेतुः ॥

† निद्रादिष्वपीति शेषः ॥

---

[1] मे—च, [2] व—ख, [3] क्रमे—ख, [4] रम—ख,

[शिशोस्सुखदुःखानुस्मरणम्]

ननु ! अभिनवजीवलोकावलोकनाह्लादनिबन्धन एवास्य मुखविकासः, तथा योनिद्वारनिर्गमनोद्गतनिरर्गलक्लेशपीडितस्य तस्य रोदनमिति न जन्मान्तरानुभूतस्मरणं कल्पयितुं युक्तम्, अतिप्रसङ्गात्–मैवम्–सुखदुःखहेतुमीदृशमननुभवतोऽप्यकस्मादेव* हर्षशोकदर्शनात् ॥

[शिशोर्मुखविकासादेरहेतुकत्वनिरासः]

ननु ! कमलमुकुलविकासादिवत् स्वाभाविकमेव शिशोर्मुखविकासादिकार्यं स्यात्—स्वाभाविकं नाम किमुच्यते, किमहेतुकम्, अविज्ञातहेतुकम्, अनियतहेतुकं वा ?

न तावदहेतुकं कार्यं संभवति, कार्यत्वहानिप्रसङ्गात् ॥

नाप्यविज्ञातहेतुकं त[1]द्भवि[1]तुं युक्तम् — कार्यमुपलभ्यते । तद्धेतुपरिज्ञाने यततां भवान्; किमुदास्ते ? न चासौ ज्ञातुमशक्यः, कार्यस्यैव तत्र ज्ञापकत्वात् ॥

नाप्यनियतहेतुकं कार्यं किंचिदस्ति । कार्योत्पादननियमेनैव हेतुनियमसिद्धेः । अत एव तत्कार्यमुपपादयितुकामाः तन्नियतमेव कारणमुपाददते लौकिकाः ॥

[गोमयवृश्चिकादेरुपपत्तिप्रदर्शनम्]

यत्राप्यनियतो हेतुः वृश्चिके गोमयादिकः ।
अभियुक्त[2]स्तु त[2]त्रापि विशेषं न न मन्वते† ॥

---

* सुषुप्त्यादौ इति शेषः ॥

† अन्यथा मृदः कुतो न वृश्चिकोत्पत्तिरिति प्रश्नः दुरुत्तरः स्यात् ॥

---

[1] ज्ञावयि–ख,   [2] स्तद–ख,

तदेव कारणनियमोऽपि कार्यविशेषद[1]र्शनाद्दु[1]रपह्नव इति मुखविकासस्य हर्ष एव कारणमवगम्यते, सहस्रकृत्वस्तथा दर्शनात् ॥

अचेतनानां तु तामरसादीनां विकासकारणं तरणिकिरणनिकरपरिष्वङ्गाद्युपलब्धमिति तदपि न स्वाभाविकम् ॥

तस्मान्मुखविकासस्य हर्षः, हर्षस्य च स्मृतिः ।
स्मृतेरनुभवो हेतुः स च जन्मान्तरे शिशोः ॥

[जन्मान्तरानुभूतानां न सर्वेषां स्मरणम्]

ननु ! शिशोर्जन्मान्तरानुभूतस्मरणे सर्वदा सर्वस्मरणप्रसङ्गः—न—यावत्कार्यं कारणकल्पनात् । न हि सर्वदा स[2]र्वानु[2]स्मरणं संवेद्यते ; न च तत्कल्पनायां कारणमुपलभ्यते । न चैकदर्शनात् सर्वं कल्प्यं, दृष्टमपि वा निह्नोतव्यमिति परीक्षकाणामुचित एष पन्था इत्यसकृदुक्तम्* ॥

[शिशोस्तन्यपानप्रवृत्त्या जन्मान्तरसिद्धिः]

अपि च पयसस्तृप्तिहेतुतामनुस्मरन् बालकः स्तन्याभिलाषेण मातुस्तनतटे दृष्टिं निदधाति । न चाद्य तेन तस्य तत्साधनत्वमवगतमिति जन्मान्तरे सम्बन्धग्रहणमस्य वृत्तमिति मन्यामहे ॥

न चायस्कान्तदृष्टान्तसमाश्रयेण स्वाभाविकमेव तत् बालकस्य कुचकलशनि[3]कटो[3]पसर्पणमिति वक्तुमुचितम्, अनन्तरमेव निरस्तत्वात् ॥

[गर्भस्थशिशोः पोषणकारणम्]

ननु च गर्भशय्याशायिनोऽ[4]पि[4] परि[5]पो[5]षदर्शनात् तत्साधनोपादाने तदनुस्मरणमेव प्राप्नोति—यदि कार्यमवगम्यते तत्रापि तत्कार[6]णमवगम्य[6]

---

* एतज्जन्मन्यप्यनुभूतं सर्वं न हि स्मर्यते । अदृष्टमेवात्र नियामकम् ॥

---

[1] शिनां दु—क, [2] र्वे—ख, [3] मितो—ख, [4] प्य—ख,
[5] तो—ख, घ, [6] णं कल्प्य—ख.

ताम्, को दोषः ? तत्र तु जनयित्रीजठरपतितान्नपानपरिपाकसंक्रान्त्या तत्परिपोषमायुर्वेदविदो वदन्तीति कथं तत्र स्मतणादिकल्पना ॥

कल्पनायां वा प्रथमं निषेकानन्तरमेव कललादिशुक्रशोणितविकार-संभवात् तद्दशास्वपि स्मरणकल्पनाप्रसङ्गः। न च तत्कल्पनायामपि काचिदस्माकं क्षतिः* । अयं तु स्तन्याभिलाषेण कुचक्षीरकलशावलोकनोपसर्पणादरो दारकस्य तदनुस्मरणकृत एवेति सर्वथा जन्मान्तर-संबन्धानुमानान्नित्योऽयमात्मेति ॥

[जन्मान्तरसमर्थकहेत्वन्तरम्]

अतश्चैवं—

वीतरागजन्मादर्शनात् ॥ ३-१-२५ ॥

रागादिवासनाभ्यासेन सुदृढप्ररूढेनानादिप्रबन्धप्रवृत्तेन [1]अप[1]रित्यज्यमानाः सरागा एव जन्तवो जायन्ते। न खलु लोके कश्चन तादृशो दृश्यते प्राणी, यो जातो वीतरागश्चेति। स एव सरागो जायमानः पूर्वोपचितां रागादिवासनामनुसरतीति सिद्धो जन्मान्तरसंबन्धः ॥

[जगद्वैचित्र्यहेतुतया कर्मपरंपरासिद्धिः]

तथा च केचिज्जजायन्ते लोभमात्रपरायणाः।
द्रव्यसङ्ग्रहणैकाग्रमनसो मूषकादयः ॥
मनोभवमयाः केचित् सन्ति पारावतादयः।
कूजत्प्रियतमाचंचुचुम्बनासक्तचेतसः ॥

---

* जन्मान्तरसिद्धेरिति शेषः ॥

---

[1] द ख.

केचित् क्रोधप्रधानाश्च भवन्ति भुजगादयः ॥
ज्वलद्विषानलज्वालाजालपल्लवितानना: ।
जगतो यच्च वैचित्र्यं सुखदुःखादिभेदतः ॥
कृषिसेवा*दिसाम्येऽपि विलक्षणफलोदयः ।
अकस्मान्निधिलाभश्च विद्युत्पातश्च कस्य चित् ॥
क्वचित्फलमयत्नेऽपि यत्नेऽप्यफलता क्वचित् ।
तदेतद्दुर्घटं दृष्टात्कारणाद्व्यभिचारिणः ॥
तेनादृष्टमुपेतव्यमस्य किंचन कारणम् ।

[जगद्वैचित्र्यकारणस्य न भौतिकत्वम्]

अदृ[1]श्यो[1] भूतधर्मस्तु जगद्वैचित्र्यकारणम् ॥
यदि कश्चिदुपेयेत को दोषः कर्मकल्पने ॥
संज्ञामात्रे विवादश्च तथा सत्यावयोर्भवेत् ॥
भूतवद्भूतधर्मस्य न [2]चा[3]दृश्यत्वसंभवः† ।
दृष्टश्च ‡साध्वीसुतयोः, यमयोस्तुल्यजन्मनोः ॥
विशेषो वीर्यविज्ञानसौभाग्यारोग्यसंपदाम् ।
स्वाभाविकत्वं कार्याणां अधुनैव निराकृतम् ॥
तस्मात् कर्मभ्य एवैष विचित्रजगदुद्भवः ॥

* सेवा—गुरुसेवा । गुरुसेवादीनां समानत्वेऽपि शिष्ययोः ज्ञानसंपत्तौ दृश्यते तारतम्यम् ॥

† अतश्चादृष्टस्य भूतधर्मत्वे तस्य प्रत्यक्षत्वापत्तिः ॥

‡ 'साध्वी' 'यम'पदाभ्यां कारणान्तरनिराकरणम् ॥

[1] ष्टो—ख [2] च—ख

[कर्मणां शक्तिवैचित्र्यम्]

कर्मणां ननु वैचित्र्यं कर्मान्तरकृतं यदि ।
अनिष्टं तत्* स्वतस्सिद्धं जगत्येव तदिष्यताम् ॥

कर्मणां शास्त्रतो ज्ञाता विचित्रफलशक्तता ।
दृष्टार्थेषु च वाक्येषु दृष्टा प्रत्यक्षतोऽपि सा† ॥

तस्माद्दृष्टस्य कार्यस्य युक्ता कारणकल्पना ।
कारणस्य त्वदृष्टत्वात् किं हेत्वन्तरचिन्तया ॥

[कार्यकारणभावपरंपरायां नानवस्था दोषः]

[1]हेत्वन्तरं तु तद्धेतोः नास्तीत्येतावतैव किम् ।
दृष्टस्याप्यस्य कार्यस्य युज्यते हेत्वपह्नवः ? ॥

हे[1]त्वन्तरनिमित्तेऽपि कर्मवैचित्र्यकल्पने ।
संसारस्य त्वनादित्वात् नानवस्था भयावहा ॥

तथा च पुण्यः पुण्येन पापः पापेन कर्मणा ।
जायते जन्तुरित्येवं धर्मशास्त्रेषु पठ्यते ॥

तस्मात् कुतर्कमूलेन दृष्टकार्योपघातिना ।
सर्वलोकविरुद्धेन चोद्येन कृतमीदृशा ॥

तस्मात् कल्प्यानि कर्माणि दृष्टकार्योपपत्तये ॥

---

* अनवस्थाप्रसङ्गो हेतुः । यत्र कुत्रचित् स्वभाववादस्यावश्यकत्वादादावेव तच्छरणीक्रियतामिति भावः । समाधत्ते—कर्मणामित्यादिना ॥

† सा—विचित्रफलशक्तता । आयुर्वेदादाप्तवाक्येषु हरीतक्यादौ सा दृष्टा ॥

---

1 हे—ख,

[स्थिरस्यात्मनः आवश्यकत्वम्]

एषां च क्षणभङ्गित्वात् संस्कारद्वारिका स्थितिः ।

स कर्मजन्यसंस्कारः* धर्माधर्मगिरोच्यते ॥

विना च नित्यमात्मानं न धर्माधर्मयोः स्थितिः ॥

नित्यस्तस्माद्भवति पुरुषः स्वप्रणीतानुगच्छ-
 द्धर्माधर्मक्रमपरिणतान[1]न्द[1]तापोपभोगः ।
प्रामाण्यं च स्फुटमभिहितं पूर्वमेवागमानां
 तेभ्योऽप्यात्मा जननिधनातीततत्त्वः प्रसिद्धः ॥

[आत्मानित्यत्ववचनगमनिका]

यद्विज्ञानघनादिवेदवचनं तत्पूर्वपक्षे स्थितं
 पौर्वापर्यविमर्शशून्यहृदयैः सोऽर्थो गृहीतस्त[2]था[2] ।
†मैत्रेय्या परिचोदितस्तु भगवान् याज्ञवल्क्योऽब्रवीत्
 ‡आत्मा नैव विनश्यतीति तदिदं सिद्धान्तसारं वचः ॥

तेनात्मनित्यत्वसमर्थनेन
 सुस्पष्टसिद्धः परलोक[3]मार्गः[3] ।
य एव §देहान्तरसंगमोऽस्य
 तमेव तद्ज्ञाः परलोकमाहुः ॥

---

* संस्कारः—अतिशयः ॥

† बृहदारण्यकोपनिषदि ६ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥

‡ 'अविनाशी वा अरे अयमात्मा' इति श्रुतिः ॥

§ परलोकपदेन एतल्लोकमपि क्रोडीकर्तुं व्याख्याति—देहेत्यादि ॥

---

[1] न्त-ख, [2] दा-च, [3] वादः-ख.

[जन्मान्तरज्ञानप्रयोजनम्]

इति कबलने *[1]मांस्पाकानां[1], परस्वपरिग्रहे,
कितवजनतागोष्ठ्यां, वेश्यामुखाम्बुजचुम्बने ।
रतमतिरभूद्धूर्तो मत्वा भवान्तरनास्तितां
तदयमधुना तत्संसिद्धेरहो बत दूयते ॥

तस्मान्नित्योऽयमात्मा न च कलुषफलस्तस्य नैसर्गिकोऽयं
रागद्वेषादियोगोऽपि तु सकलगुणापोढमेवास्य रूपम् ।
तेनानादिप्रबन्धोपचितपरिणमत्कर्मपाकोपनीतं
दुःखं संत्यज्य निःश्रेयसमखिलभयातीतमाप्तुं यतेत ॥

॥ इति श्री भट्टजयन्तकृतौ न्यायमञ्जर्यां सप्तममाह्निकम् ॥

---

* मांस्पाकाः—मांसपाकाः ॥

---

[1] मांसादीनां–ज.

अष्टममाह्निकम्—प्रमेयपरीक्षा

[शरीरपरीक्षा]

आत्मानन्तरं विभागसूत्रे शरीरनिर्देशात् तदनुक्रमेण तत्स्वरूपनिरूपणार्थमाह—

चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरम् ॥ २-२-३२ ॥

शरीरस्य यल्लक्षणं, येन रूपेण विभाव्यमानस्यापवर्गोपयोगिता तदुभयमपि प्रतिपाद्यते ॥

[शरीरलक्षणम्]

तत्र शरीरत्वमेव तावत् प्रथमं शरीरस्य लक्षणम्। तेन हि समानासमानजातीयकेभ्यः तद्व्यवच्छिद्यते। तस्मिन् सत्यपि चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयत्वं यदस्य लक्षणमुच्यते, तत् तेन रूपेणात्मनो भोगायतनं शरीरमिति ज्ञापयितुम्। चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयतया हि शरीरमात्मनो भोगसाधनं भवति। मुमुक्षुणा[1] च *सुखदुःखोपभोगरहितात्मतत्त्वस्वभावनिःश्रेयसाधिगमविनिहितमनसा[2] तथा भोगाधिष्ठानत्वेन शरीरं भावयता[3] तत्परिहरणे यत्नः कार्य इति आचार्यः चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयत्वमस्य लक्षणमुक्तवान् ॥

[चेष्टास्वरूपम्]

ननु! चेष्टा क्रिया। क्रियाश्रयत्वे सत्यपि न वृक्षादीनां शरीरत्वमिति अतिव्यापकं लक्षणम्—न—विशिष्टचेष्टाश्रयत्वस्य विशिष्ट-

* अशेषविशेषगुणोच्छेदो हि मोक्षः ॥

[1] क्षुणां—च, [2] सां—च, [3] तां—च.

प्रमेयलक्षणप्रक्रमतोऽवसीयमानत्वात्। हिताहितप्राप्तिपरिहारयोग्यव्यापाराधिकरणं हि शरीरमुच्यते, न चेष्टामात्रस्याधिष्ठानम्*। रथादिनाऽपि नातिव्याप्तिः, यथोक्तप्रक्रमवशादेव 'अन्येन प्रेरणायामसत्याम्' इति विशेषलाभात्। आत्मप्रयत्नातिरिक्तप्रेरकनिरपेक्षहिताहितोपादानपरित्यागोपाधिकचेष्टाविशेषाश्रयः शरीरमित्यर्थः ॥

[शरीरलक्षणे दोषपरिहारः]

ननु ! पाषाणान्तर्गतमण्डूकशरीरेषु तदाश्रयत्वादर्शनादव्याप्तिः—न—योग्यताया—स्तत्रापि भावात्। सत्यामपि क्रियायोग्यतायां सर्वतो निर्विवरनि[1]बिड[1]दृषत्कर्परोपरुद्धावकाशतया चलितुमसौ न प्रभवति भेको वराकः। तथा च स्फुटिते तस्मि[2]न्न[2]श्मनि तत्क्षणमेवासौ चलत् दृश्यते इति निबिडपाशसंयतशरीरवत् तदानीं चेष्टाया अदर्शनेऽपि नाव्याप्तिः॥

[मुमुक्षुशरीरनियमाभावः]

मुमुक्षुशरीरमेव लक्ष्यमित्येके। तेन न मण्डूकशरीरादिभिरव्याप्तिः, अलक्षणीयत्वात्तेषामिति—तदयुक्तम्—नियतस्य मुमुक्षुशरीरस्याभावात् तादृशि च भेकादिशरीराणि नितरां निर्वेदकारीणि भवन्ति। मुमुक्षुरपि कर्मविपाकमनेकप्रकारमाकलयन् मण्डूकीभावमात्मनोऽपि [3]न न[3] शङ्कते।

प्रत्यासन्नापवर्गपुरप्रवेशविपश्चित्तमपश्चित्तममपश्चिमजन्मानं मुमुक्षुं प्रति लक्षणाद्युपदेशः क्वोपयुज्यते? इत्यतः पूर्वोक्त एवाव्याप्तिपरिहारः श्रेयान्॥

---

* 'चेष्टते' इति व्यवहारः खलु यत्नाधीनव्यापार एव स्वरसः॥

---

[1] चित–ख, [2] न्वे–ख, [3] न·ख.

[इन्द्रियाश्रयत्वपरीक्षा]

भवत्वेवं चेष्टाश्रयत्वं शरीरलक्षणम्। इन्द्रियाश्रयत्वं तु कथम्? भौतिकानि हीन्द्रियाणि स्वावयवसमाश्रितानि घ्राणरसननयनस्पर्शनानि। श्रोत्रमनसी तु नित्यद्रव्यत्वादनाश्रिते एवेति कथमिन्द्रियाश्रयता शरीरस्येति—

उच्यते—नात्र आधाराधेयभाव आश्रयार्थः; किन्तु तदनुग्राह्यत्वात्तदाश्रितानि इन्द्रियाण्युच्यन्ते। देशकालदशानुकूलपथ्यभोजनाभ्यङ्गव्यायाममर्दनाद्युपचारोपचितशरीरस्य हि पुंसः पटुतराणि स्वविषय[1]ग्रहणे भवन्तीन्द्रियाणि। दीर्घाध्व*लङ्घनकदशनशुष्कजर[2]त्पुर[ ]न्ध्रीसेवनादिक्लिष्टशरीरस्य तु पुंसः मन्दशक्तीनि भवन्ति तदनुग्राहकत्वादिन्द्रियाणामाश्रयः शरीरम्॥

[अर्थाश्रयत्वलक्षणपरीक्षा]

अर्थानां तु रूपरसगन्धादीनां केषांचिदाश्रयः शरीरं भवत्येव तत्समवायिनाम्। न तु तावता किंचिद्भोगायतनत्वोपयोगि रूपमभिहितं भवति॥

लक्षणमपि तदतिव्यापकं रूपरसादिसमवायस्य वृक्षादावपि भावात्। तस्मात्—तद[3]र्था[4]श्रयत्वमीदृशमत्र विवक्षितम्। य एते परवनितादिशरीरवर्तिनः प्रविकचमुचुकुन्दकुन्द[1]कन्दलकुमुदकुड्म[1]लादिबाह्यविषयसमवायिनश्च रूपरसादयोऽर्था रमणीयतामादधाना रागवृद्धिहेतवो भवन्ति भोक्तुरात्मनः शरीरे सति, न शरीररहितस्येति अर्थानां भोगसाधनभावादाश्रयः† शरीरम्। अतः सुष्ठूक्तं चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरमिति॥

* लङ्घनं—निरशनम्॥

† अर्थः—भोगः। तदाश्रय तदवच्छेदकं शरीरम्॥

[1] यपुरन्ध्रि-ख, [2] त्सचन्द्र-ख, [3] र्थभोगा-ख, [4] कन्दलकम-ख.

तदित्थं भोगायतनत्वेन बन्धहेतुत्वाद्धेयमित्यर्थः। तदिदानीमस्मदादिशरीरं किं पार्थिवम्, किं वा नानाभूतनिर्मितमिति परीक्ष्यते ॥

[शरीरस्य पार्थिवत्वविचारफलम्]

ननु ! किमनया परीक्षया प्रयोजनम् ?

निःश्रेयसोपयोगो हि यः शरीरस्य दर्शितः ।
[1]सोऽ[1]नेकप्रकृतित्वे[2]ऽपि[2] न [3]स त[3]स्य विशिष्यते ॥

मैवं वोचः—

प्रतिपन्नस्वरूपस्य चिन्त्या [4]कार्यो[4]पयोगिता ।
कार्या कार्यार्थिनोऽप्यादौ यत्नस्तद्रूपनिर्णये † ॥

तथा चेन्द्रियाणि भौतिकत्वाहङ्कारिकत्वादिविवेकेन परीक्षिष्यन्ते ॥

अर्था अपि कति, किंगुणा इति ॥

बुद्धिरपि किं प्रधानस्य प्रथमो विकारः महच्छब्दवाच्यः, उत आत्मन एव धर्मो ज्ञानाख्यः क्षणिकः ? इत्येवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् ॥

[मानवशरीरस्य पार्थिवत्वादिविकल्पाः]

तत्र पार्थिवमेवास्मदादिशरीरमिति केचित् । [5]असा[5]धारणो हि धरणिधर्मः गन्धस्तस्मिन्नुपलभ्यत इति ॥

---

† देहेन्द्रियादिविलक्षणत्वज्ञानमात्मन आवश्यकम् । तच्च देहेन्द्रियादीनां स्वरूपनिष्कर्षमन्तरा न संभवति ॥

---

[1] ना–ख, [2] हि–ख, [3] सत्य–च, [4] कारो–ख, [5] सा–ख.

पृथिव्युदककारणमित्यन्ये। क्लेदस्यापि तस्मिन् दर्शनात्। असति हि सलिलसंसर्गे न पार्थि[1]वावयवाः[1] क्लेदमनुभवन्तीति ॥

क्षितिजलज्वलनजनितमित्यपरे, गन्धक्लेदवदूष्मणोऽपि तत्रोपलंभादिति ॥

वसुमतीसलिल*सितेतर[2]स[2]रणिसमीरणरचितमिति चान्ये, रचनाविशेषस्य पवनकार्यस्य तत्रावधारणादिति ॥

अवनिवनदहनपवनगगनविनिर्मितमिति चापरे, गन्धादिवदवकाशस्याप्याकाशकार्यस्य तत्र दर्शनात्। सुषिरं हि शरीरमुपलभ्यते। अवकाशे चाकाशैकदेशेऽप्यवच्छेदाभिप्रायेण श्रोत्रवत् भक्त्या तत्कार्यत्वव्यपदेश इति ॥

[मानवशरीरस्य पार्थिवत्वम्]

तदत्र किं तत्त्वम्? पार्थिवमेवास्मदादिशरीरमिति, विजातीयकार्यस्यावयविनोऽनुपपत्तेः। पार्थिवावयवसमवेतशरीरावय[3]वि[3]ग्राहिणस्त्वभेदप्रत्ययस्य तृणपर्णपाषाणमूलकाद्यभेदप्रत्ययवत् अपवादासंभवात्। न वयमिह भूतान्तराणां कारणभावनिषेधं [4]शिक्षमः[4]। केवलपार्थिवतया निर्विवा[5]दे[5]ऽपि कुम्भादावम्भःप्रभृतीनां कारणत्वानपायात्। तद्व्यतिरेकेण घटादेर्घटयितुमशक्यत्वात् ॥

किन्तु घटादाविव शरीरेऽपि समवायिकारणं पृथिव्यवयवानेवाचक्ष्महे†, तदाश्रितत्वस्यास्य प्रत्यक्षेण ग्रहणात्। सहकारिकारणानु-

---

* सितेतरसरणिः—कृष्णवर्त्मा—अग्निः ॥

† इतराणि तु सहकारीणि ॥

---

[1] वाः–ख, [2] त–च, [3] व–ख, [4] विद्मः–ख, घ.
[5] दसिद्धे–ख, घ.

प्रविष्टभूतान्तरसंबन्धनबन्धन[1]स्तु तस्मिन्[1] क्लेदोष्मव्यूहावकाशसं प्रत्ययः। तद्यथाऽऽगमपठितेषु वरुणलोकादौ केवलजलादिजन्ये[2]षु शरीरेषु[2] सहकारित्वानुप्रविष्टपार्थिवावयवोपष्टम्भवशेन स्थैर्या[3]द्यु[3]पलंभ इति। तस्मादस्मदादिशरीरं पार्थिवम् ॥

[शरीरस्य पार्थिवत्वं वेदसंमतम्]

वेदे च तथैव व्यवहारो दृश्यते। अग्नीषोमीयादिपशोः प्रलयकाले, यजमानस्य वा प्रेतस्य पात्रचयनकर्मणि 'सूर्यं चक्षुर्गमयतात्' इत्युपक्रम्य, 'पृथिवीं ते शरीरम्' इति पठ्यते। तच्च प्रकृतिगामित्ववचनम्। यद्यतः प्रकृतेरुत्थितं तत्तस्यामेव लीयतामित्यर्थः। तत्र यथा तैजसं चक्षुरिति सूर्याख्ये तेजसि तद्गमनमुपदिष्टम्, एवं पृथिव्यां शरीरस्येति ॥

तस्मात्पृथिव्यवयवैरयमस्मदादि-
देहो निबद्ध इति नात्र सतां विवा[4]दः।
सोऽयं च दुःखवसतेर्भवमन्दिरस्य
स्तम्भः कठोर इति यत्नत एव हेयः[1]* ॥

[इन्द्रियपरीक्षा]

घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः ॥१-१-१२॥

अत्र इन्द्रियाणां विषयोपलब्धिकारणत्वं सामान्यलक्षणं प्रसिद्धमेव। विभागोऽपि पंचबाह्येन्द्रियाणीत्येष सूत्रित एव। स चानन्तरमेव तीर्थान्तरकथितकर्मेन्द्रियानिषेधात् साधयिष्यते ॥

---

* अनेन चैतद्ज्ञानस्य प्रयोजनमुक्तम् ॥

---

1 स्ततः सिद्धः—ख, 2 षु—ख, 3 द्यनु—ख. 4 दः—ख,

[चक्षुरादिलक्षणम्]

विशेषलक्षणानि तु पंचानां पंच समाख्यानिर्वचनसामार्थ्यात् प्रमाण-वदवगन्तव्यानि ॥

जिघ्रत्यनेनेति घ्राणं गन्धं गृह्णातीति, गन्धोपलब्धावसाधारण-कारणं घ्राणम् ॥

[1]रसयत्यनेनेति रसनं, रसं गृह्णातीति रसोपलब्धावसाधारण कारणं रसनम् ॥

चष्टेऽनेनेति चक्षुः, रूपं पश्यतीति रूपोपलब्धावसाधारणं कारणं च[1]क्षुः ईक्षणं लोचनं तदुच्यते ॥

स्पृशत्यनेनेति स्पर्शनम्, स्पर्शं गृह्णातीति स्पर्शोपलब्धावसाधारणं कारणं स्पर्शनम् ॥

स्पर्शनमिति वक्तव्ये त्वग्ग्रहणं *उपचारा'त्[2] 'मंचाः क्रोशन्ति' इतिवत् तदधिष्ठानत्वं दर्शयितुम्। यथा त्रि[3]पु[3]टिकाधिष्ठानं घ्राणं, जिह्वाधिष्ठानं रसनम्, गोलकाधिष्ठानं चक्षुः, तथा त्वगधिष्ठानं स्पर्शनम्, शिरःप्रभृत्यापादाङ्गुष्ठं स्पर्शोपलम्भात्। त्वगिति च न बाह्यमेव चर्म केवलमुच्यते, अपि तु सकलशरीरव्यापि; तुहिनकणशिशिरसलिलपान समये अन्तर्हृदयेऽपि शीतस्पर्शोपलम्भादिति ॥

[इन्द्रियाणामाश्रयाः]

स्वावयवसमवायित्वेऽपि चेन्द्रियाणां त्रिपुटिकाद्याश्रयत्वं आश्रय-त्वमात्रापेक्षयोच्यते, न समवायित्वादिति ॥

---

* 'त्वक्' पदं इन्द्रियवाचकमपीति केचन।

---

[1] च-.ख [2] त् प्रयुक्तं-च, [3] व-च, [4] सकलत्व-ख.

शृणोत्यनेनेति श्रोत्रं, शब्दं गृह्णातीति [2]शब्दोपलब्धावसाधारणं कारणं श्रोत्रम्। तच्चाकाशैकदेशत्वादनाश्रितमपि कर्णशष्कुल्यधिष्ठानमुच्यते। तदेवं विशेषलक्षणानि पंच पंचनामुक्तानि भवन्ति ॥

[इन्द्रियाणां बन्धहेतुत्वम्]

तानीमानीन्द्रियाणि स्वविषयग्रहणलक्षणानि आत्मनो भोगसाधनत्वात् संसारकारणानीति हेयतया भावयितव्यानि। तथा भाव्यमानानि निर्वेदोत्पादनादिद्वारेण अपवर्गाय कल्पयिष्यन्त इति ॥

[इन्द्रियाणां भौतिकत्वम्]

'भूतेभ्यः' इति किमर्थम्? उक्तं हि इन्द्रियाणां स्वविषयग्रहण[1]लक्षणत्वम्। तत्र न भूतग्रहणं लक्षणार्थम्, अपि तु तद्विनिश्चयार्थम्। यथा 'आप्तोपदेशः शब्दः' इत्यत्राप्तग्रहणं ल[1]क्षणविनिश्चयार्थम्। स्वस्वविषयोपलब्धिलक्षणत्वं हीन्द्रियाणां भूतप्रकृतित्वे सति निर्वहति नान्यथेति ॥

[इन्द्रियाणां भौतिकत्वं कीदृशम्?]

तानि पुनरिन्द्रियाणां कारणानि पृथिव्यप्तेजोवायुराकाशमिति भूतानि। एभ्यः पंचभ्यः—यथासङ्ख्यं घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणि पंचेन्द्रियाणि भवन्ति। भूतप्रकृतित्वमिति भूतस्वभावत्वं व्याख्याय[2]मानं पंच[2]स्वपि संभवति। भूतकारणकत्वं तु अन्येषु* चतुर्ष्वपि तथैव। श्रोत्रे तु कथंचित् कर्णशष्कुल्यवच्छिन्ननभोभागाभिप्रायेण व्यवहारतः समर्थनीयम्। एवं सति भौतिकानीन्द्रियाणि स्वं स्वं विषयमधिगन्तुमुत्सहन्त इति तल्लक्षणत्वमेषां—सिद्ध्यतीति। अतो 'भूतेभ्यः' इत्युक्तम् ॥

* पृथिव्यप्तेजोवायुषु ॥

[1] ल–ख. [2] वसानं दिवादिभ्यो भूतेभ्यः संभवति। तद्वनतौ पंच–ख.

[इन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वे सांख्यपक्षः]

ननु ? एतत्परीक्षणीयं वर्तते । किं भौतिकानामिन्द्रियाणां स्वविषयग्रहणकरणत्वं, उतान्यथेति ॥

एवं हि साङ्ख्याः संप्रवदन्ते—आहङ्कारिकाणीन्द्रियाणि अर्थं साधयितुमर्हन्ति, नान्यथा । तथा हि—कारकं कारकत्वादेव प्राप्यकारि भवति। भौतिकानि चेन्द्रियाणि कथं प्राप्यकारीणि दूरवर्तिनि विषये भवेयुः। आहङ्कारिकाणां तु तेषां व्यापकत्वात्* विषयाकारपरिणामात्मिका वृत्तिर्वृत्तिमतोऽनन्या सती संभवत्येवेति सुवचं प्राप्यकारित्वम् ॥

[इन्द्रियाणामाहंकारिकत्वे युक्तिः]

अपि च महदणुग्रहणमाहङ्कारिकत्वे तेषां कल्पते, न भौतिकत्वे। भौतिकत्वे हि यत्परिमाणं ग्रहणं तत्परिमाणं ग्राह्यं गृह्णीयात्: अस्ति च गोलकादधिकपरिमाणस्य पटपिठरादेर्ग्रहणं, हीनपरिमाणस्य च वट[1]धाना[1]देः। अतोऽपि न भौतिकानीन्द्रियाणि ॥

भौतिकानामपि दीपादीनां परं प्रकाशयतां स्वात्मप्रकाशकत्वमपि दृष्टम्। एवमिन्द्रियाण्यपि पटादिस्वरूपं प्रकाशयन्ति स्वरूपमपि [2]प्रकाशयेयुः। न च[2] प्रकाशयन्तीत्यतोऽपि न भौतिकानि ॥

[इन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वे सिद्धान्तः

अत्राभिधीयते—यत्तावत् प्राप्यकारित्वं भौतिकत्वपक्षे नावकल्पत इति जल्पितवानसि, तन्मन्ये—नूनं त्वया गोलकमेव चक्षुरिति चेतसि

---

* भूतापेक्षया व्यापकत्वम् ॥

---

[1] ग्रामा–क, [2] च–ख.

गृहीतम्; अन्यथा कथमित्थमकथयिष्यः। स चायमायुष्मतो महान् भ्रमः। न खलु कृष्णसारं चक्षुः; तदधिकरणं तु तेजः चक्षुः। तच्च वेगवद्द्रव्यत्वात् दूरमपि प्रसरतीति कोऽस्य प्राप्यकारितायां मादः॥

[चक्षुषः गोलकरूपत्वाक्षेपः]

ननु! गोलकेऽपि चिकित्सादिप्रयोगात्, गोलकगुणदोषानुवर्तित्वाच्च विषयोपलब्धेः गोलकमेव चक्षुः स्यात्। अनुपलभ्यमानं च तेजः कथमिन्द्रियमुच्यते। कथं च तेजसा वेगवतापि विस्फारिते चक्षुषि सहसैव योजनशतसहस्रव्यवहितसितकरतरणितारकादि ग्रहीतुं शक्येत ? कथं वा तदल्पकं वराकं नायनं तेजः समन्ततः प्रसरता सकलभुवनप्रथित-प्रभावेन महीयसाऽपि मिहिरमहसा प्रतिहतगति भवे[1]दि[1]ति भास्कर-दर्शनं इत्थं न सम्पद्येत। तेजःपक्षे च काचाभ्रकपट[2]ल[2]स्फटिकान्त-रितपदार्थोपलब्धिः कथं समर्थ्येत। तस्माद्वरं शक्तिविशेषयुक्तं गोलक-मेव, साधो! चक्षुरभ्युपगच्छेति॥

[चक्षुषः गोलकातिरिक्तत्वम्]

उच्यते—न खलु भवदनुशासनेन युक्तिविरुद्ध[3]मर्थ[3]मभ्युपगच्छामः प्राप्यकारि हि कारकं दृष्टम्। कृष्णसारपक्षे च कुतः प्राप्यकारित्वम् ? शक्तिरपि कल्प्यमाना निराश्रया न परिकल्पनीयैवेति तदाश्रयचिन्ताय। न गोलकमात्रमाश्र[1]यो भवितुमर्हति, अप्राप्यकारित्वप्रसंगादिति तदधिकरणं* तेज एव शक्ते[4]राश्रयो भवेत्॥

* तदधिकरणं—तदाधिकरणकम्॥

[1] दृश्यमान—ख, [2] वाल—ख, [3] पक्ष—ख, [4] योक्ते—ख.

[इन्द्रियाणामप्राप्यकारित्वपक्षः]

ननु च ! *प्राप्यकारित्वमेव चिन्त्यं वर्तते । तद्धि रसनस्पर्शनयोः केवलमवलोक्यते लोके । चक्षुःश्रोत्रे तु दूरदेशव्यवस्थितविषयग्राहिणी कथं प्राप्यकारिणी स्याताम् ।।

घ्राणं तु त्रिपुटिकानिकटनिहितपदार्थगन्धमपि गृह्णाति, दूरतोऽपि च प्रचलदनिलबलवेल्लितफुल्लमल्लिकादिसौरभमुपलभते । त्रिपुटितकोपकण्ठढौकितेनापि द्रव्येण न तस्य सन्निकर्ष† इति तदप्यप्राप्यकार्येव तस्माच्छक्तिविशेषणमधिष्ठानमेव तत्तदिन्द्रियमिति गृह्यताम् । उत्सृज्यतां प्रा[1]प्यकारित्वपक्षः[1] ।।

चक्षुषि चन्द्रार्कग्रहादिग्राहिणि नितरां प्राप्यकारित्वमित्युक्तमेव ।।

[इन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वपक्षः]

अत्रोच्यते—न प्राप्यकारित्वमुत्स्रष्टुं शक्नुमः । कारकत्वमेव तथा सत्येषामुत्सृजेम । कारकं च, अप्राप्यकारि चेति चित्रम् ।।

अदृष्टमपि कारणमात्मनो व्यापकत्वात् तद्वृत्तिधर्माधिकं [2]ना प्राप्यकारि भवेत् ; किमुत दृष्टं चक्षुरादि कारकमिति ।।

अप्राप्यकारित्वे च शक्तेरविशेषणात् कुड्यादिव्यवहितमपि वस्तु चक्षुषा दृश्येत । तत्र कार्यानुपलम्भान्न शक्तिः कल्प्यत इति चेत्—किं शक्तः कल्प्यताम्, किं तेज इति संप्रधारणायां तेजसो द्रव्यत्वात् व्यवधानादि अनुगुणम्, अमूर्तायास्तु शक्तेः व्यवधानमबाधकं भवेदिति तेज एवेन्द्रियं कल्पनीयं, न शक्तिः, शक्तिमदधिष्ठानं वा ।।

---

* इन्द्रियं स्वसम्बद्धं वस्तु गृह्णातीति पक्षः प्राप्यकारित्वपक्षः । असंबद्धं गृह्णातीति पक्षः विपरीतः, बौद्धानाम् । संबन्धः—सन्निकर्षः ।।

† घ्राणेन्द्रियं न द्रव्यग्राहकम् ।।

---

[1] प्रा—च, [2] न—ख.

[प्राप्यकारित्वोपपादनम्]

प्राप्यकारिता च [1]श्रोत्र[1]स्य तावत् [2]वीची[2]सन्तानसदृशशब्दपरम्परारम्भणद्वारेण दर्शिता शब्दाधिकरणे ॥

घ्राणस्यापि समीरणान्दोलितकुन्दलतादिप्रसृततत्परिमाणनिकराधिकरणगन्धग्रहणात् प्राप्यकारिता । न च परमाणूनामपसर्पणे द्रव्यपरिक्षयाद्याशंकनीयम् ; भूयस्त्वात्परिमाणूनाम् । अत एव गन्धद्वारकतद्द्रव्यसम्पर्कदोषनिर्हरणाय प्रायश्चित्तमशुचिद्रव्यघ्राणे समामनन्ति ॥

चक्षुषस्तेजः प्रसरणात् प्राप्यकारिता । अनुपलभ्यमानं तेज इति चेत् किं चन्द्रमसः परभाग उपलभ्यते, पृथिव्याश्चाधोभागः ? न खलु प्रत्यक्षैकशरणाः पदार्थाः । अनुमानादिभिरप्येषामुपलम्भः सम्भवत्येव । उक्तं चानुमानम् । रूपोपलब्धिकार्येण तैजसमेव चक्षुरनुमीयते । तेजोद्रव्यं हि दीपादि रूपस्य प्रकाशकं दृष्टमिति ॥

[चाक्षुषतैजसः अप्रत्यक्षत्वम्]

प्रत्यक्षेण तु नायनं तेजः किमिति नोपलभ्यत* इति चेत्—उच्यते—विचित्रा हि द्रव्यगुणानामुद्भवाभिभवादिवशेन गतयो भवन्ति । तद्यथा—सर्वतः प्रसरता बहलबहलेन शीतस्पर्शाश्रयेण द्रव्येण व्याप्तौ हेमन्तशिशिरौ ऋतू भवतः । निराधारस्य शीतस्पर्शगुणस्यानुपलब्धेः । अ[3]थ:[3] सत्यपि तत्र सलिलद्रव्ये तद्गुणस्य शीतस्पर्शस्यैवोपलब्धिः, न शुक्लरूपस्येति ॥

तेजोद्रव्येण च निरर्गलं विजृम्भमाणेन भूयसा ग्रीष्मो भवति । तत्र सत्यपि तेजोद्रव्ये तद्गुणस्योष्णस्पर्शस्यैव ग्रहणम्, न भास्वररूपस्येति ॥

---

* तस्य बहिः प्रसराङ्गीकारत् ॥

---

[1] श्रोत- ख, [2] देह—ख, [3] तः—च.

भास्वरं च कार्तस्वरादौ तैजसद्रव्ये रूपमुपलभ्यते, नोष्णस्पर्शः ॥

उदकान्तर्गते च तेजसि ज्वलनतप्ते जले ज्वलनगुणः उष्णस्पर्शोऽनुभूयते, न भास्वरं रूपमिति ॥

एवमिह नयनरश्मौ तेजसि द्रव्ये द्वावपि रूपस्पर्शौ नोपलभ्येते इति कमुपालभेमहि ॥

उक्तं च '*दृष्टानुमितानां च नियोगप्रतिषेधानुपपत्तिः प्रमाणस्य तत्त्वविष[1]यत्वा[2]त्' (न्या. सू.-3-150) इति ॥

[चक्षुस्तेजसः क्वचिदुपलंभः]

न च सर्वत्र नयनरश्मेरनुपलम्भः। क्वचिद्धि †पृषदंशप्रभृतीनां नक्तंचरणां निशि निबिड[2]तमत[2]मःपंकपटलावलिप्ते वेश्मनि संचरता चाक्षुषं तेजः भास्वरं रूपं दूरमपि प्रसरदुपलभ्यत एव। अन्यत्र मध्यन्दिनोल्काप्रकाशवदग्रहणमस्मदादिनयनरश्मेः ॥

अयं तु विशेषः—उल्कारूपस्य दिवाकरकरविभवाभिभूतत्वादग्रहणम्, नयनरश्मिरूपस्य त्वनुद्भूतत्वादेवेति ॥

[काचाद्यान्तरितानां ग्रहणोपपत्तिः]

यत्तु काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितपदार्थोपलम्बनं ; तत्र काचादीनां केषांचित् अतिस्वच्छत्वात्, केषां चिच्च सुषिरत्वात् चाक्षुषतेजःप्रसरनिरोधकौशलं नास्तीति नाप्राप्यकारित्वं चक्षुषस्वावता भवति ॥

---

* प्रत्यक्षतः, अनुमानतो वा यत् यथा प्रतिपन्नम्, तत्तथैव। तत्र 'एवमेव भवतु', तथा मा भवतु इति विधिनिषेधौ न संभवतः। प्रमाणं खलु तद्विषयव्यवस्थापक मित्यर्थः ॥

† पृषदंशः—मार्जालः ॥

---

[1] था—ख, [2] त—ख.

[चाक्षुषतेजसः वेगातिशयः]

यत्तु—कुतो नयनरश्मेरीदृशी गतिः, गगनमाक्रम्य यद्गभस्तिमालिनं स्पृशति, न प्रतिहन्यते च सावित्रेण वेगवता तेजसेति—उक्तमत्र दृष्टानुमितानां नियोगप्रतिषेधानुपपत्तिरिति। कार्य[1] स[1]त्तया हि तथाविधं कारणं कल्प्यते, यद्दूरमपि प्रसरति, प्रसरदपि परेण न निरुध्यते। दृष्टश्चानिरोधो भर्जनकपालादौ तेजसः पच्यमानद्रव्यपाकसिद्धेः। कलशे च निषिक्तानां अपां बहिःशीतस्पर्शग्रहणात् अनिरोधः। एवं नयनरश्मेरपि भविष्यति। न तु गोलकस्यैव शक्तिकल्पना लघ्वीति वक्त[2]व्यम्, प्राप्यकारिकारकस्वरूपपरित्यागप्रसङ्गात्। प्राप्यकारीणि चक्षुःश्रोत्रे, त्वगा[2]दिवत् इति॥

[इन्द्रियाणां आश्रयातिरिक्तत्वम्]

अत एव सर्वेन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वम् पश्यद्भिः शास्त्रज्ञैः इन्द्रियार्थसन्निकर्षः षट्प्रकारो व्याख्यातः। प्राप्यकारिता च न गोलकस्योपपद्यते, तदप्राप्तस्य पर्वतादेग्रहणात्, प्राप्तस्य च प्रत्युताञ्जनशलाकादेरग्रहणात्। अतो न गोलकं चक्षुः॥

[गोलकसंस्कारेण चक्षुषः अतिशयलाभः]

*चिकित्सादिप्रयोगस्तु गोलके यः प्रवर्तते।
सोऽयमाधारसंस्कारः आधेयस्योपकारकः॥

अत एव गोलकगुणदोषानुवर्तित्वमपि विषयोपलब्धेर्घटमानम्, आधार द्वारके हि तदाधेयस्यैव तौ गुणदोषाविति। तस्मात् अप्राप्तविषय-

* वैद्यकचिकित्सादीनां गोलक एव खलु प्रयोगः, न तु इन्द्रिये; तस्या तीन्द्रियत्वादित्याक्षेपपर्ययेदं समाधानम्॥

[1] बलव—च [2] ऽये प्राप्ता त्वना—ख.

ग्रहणानुपपत्तेः गोलकचक्षुःपक्षः भिक्षुप्रेक्षितः प्रेक्षावतां हृदयेषु न विश्राम्यतीति प्राप्यकारि तेज एव चक्षुरिति स्थितम् ॥

[इन्द्रियाणां आहंकारिकत्वानुपपत्तिः]

इत्थं भौतिकेन्द्रियवादेऽपि प्राप्यकारित्वसिद्धेः न कापिलकथितमाहङ्कारिकत्वमिन्द्रियाणामुपपद्यते ॥

ननु ! पक्षद्वयेऽपि प्राप्यकारित्वोपपत्तेः कोऽयं भौतिकत्वं प्रत्यभिनिवेशातिशयो भवतामिति — उच्यते—*एकप्रकृतिकत्वे हीन्द्रियाणां एकमेव सर्वविषयप्रकाशनकुशलमिन्द्रियं भवेत्, सर्वाणि वा सर्वविषयग्राहीणि भवेयुः, कार[1]ण[1]स्याविशेषात् । कारणनियमाधीनो हि कार्यनियमः । अहङ्काराख्यं च कारणं सकलविषयप्रकाशनशक्ति[2]युक्तम् । इन्द्रियाण्यपि तथा भवेयुः । एकविषयप्रकाशनशक्तियुक्ते[2] तस्मिन् कथमिन्द्रियान्तराणि विषयान्तरग्राहीणि भवेयुः ? भौतिकत्वे तु भूतानां भेदात् नियतगुणोत्कर्षयोगित्वात् नियतविषयग्राहीन्द्रियप्रकृतित्वम् ॥

तथा च प्रदीपादितेजः रूपरसाद्यनेकविषयसन्निधानेऽपि रूपस्यैव प्रका[3]शकमुपलब्धम् । अतस्तेजःप्रकृति चक्षुरिन्द्रियमपि रूपस्यैव प्रकाशकं[3] भवितुमर्हति । एवमिन्द्रियान्तरेष्वपि वक्तव्यम् । तदेष विषयनियमः प्रकृतिनियमकारित इन्द्रियाणामिति भौतिकानीन्द्रियाणि ॥

[चक्षुरादिभिः रूपादिग्रहणोपपत्तिः]

यद्येवं तैजसेन चक्षुषा कथं पार्थिवस्य रूपस्य ग्रहणम् ? पृथिव्या एव वा ? आप्येन च रसनेन पार्थिवस्य रसस्य; वायवीयेन स्पर्शनेन्द्रियेण

---

* एकप्रकृतिकत्वम्—एकोपादानकत्वम् । अहंकारतत्वात् सर्वेन्द्रियाणां युगपत उत्पत्तिरिति सांख्याः ॥

---

[1] ण—ख, [2] युक्ते—ख [3] शी—ख

च पृथिव्यादिस्पर्शस्य ? तदिदं प्रकृतिनियमेऽपि कथं विषयसांकर्यमिति —नैषदोषः—रूपादिविषयविषयोऽपि ह्येषां नियमः न तदाश्रयविषयः। तैजसं हि प्रदीपादि द्रव्यं [1]रूप[1]मेव प्रकाशयद्दृश्यते, न तेजोवृत्त्येव रूपम्। आ[2]प्यमपि द्रव्यं रसमेव व्यनक्ति, न तु सलिलस्थमेवेति। घ्राणे तु न कश्चिद्दोषः, तद्ग्राह्यस्य गन्धस्य पृथिव्येकवृत्तित्वादिति ॥

द्रव्यस्यापि दर्शनस्पर्शनग्राह्यत्वमविरुद्धमित्थं भौतिकत्वेऽपीति ॥

[इन्द्रियैः महद्वस्तुग्रहणोपपत्तिः]

यत्तूक्तं महदणुग्रहणान्न भौतिका[3]नीन्द्रियाणीति—परिहृतं तत्। गोलकाद्यधिष्ठानातिरिक्तस्ये[3]न्द्रियस्य दर्शितत्वात्। तच्च विततत्व-द्विततम् हि भवत्येव। विततेनापि च [4]तैजसाऽणुद्रव्यं प्रकाश्यमानं दृश्यते दीपादिना तण्डुलादीति। अतोऽपि [4]नाहङ्कारिकत्वम् ॥

[इन्द्रियैः स्वगुणाग्रहणम्]

यत्पुनरभ्यधायि—भौतिकत्वे परगुणवत् स्वगुणस्यापि प्रकाशक मिन्द्रियं स्यादिति—तदयुक्तम्—सगुणस्येन्द्रियस्येन्द्रियभावात्। इन्द्रियेण हि सता तेन विषयः परिच्छिद्यते। सगुणस्य चास्येन्द्रियत्वं, स्वगुण-रहितं तत् इन्द्रियमेव न स्यात्। अनिन्द्रियं च कथं ग्राहकम्? अतः इन्द्रियगुणानां [5]प्रमाणकोटय[5]न्तःपातित्वात् न तत्प्रमेयत्वम्। तस्मा द्भौतिकानीन्द्रियाणि स्वं स्वं विषयमुपलभन्त इति सिद्धम्॥

[इन्द्रियाणां भौतिकत्वसाधकानुमानम्]

प्रयोगस्तु—पार्थिवं घ्राणं, द्रव्यत्वे सति रूपादिमध्ये गन्धस्यैव व्यंजकत्वात्, *गन्धयुक्तिद्रव्यवत्। तत्र व्यंजकत्वमात्रमनैकान्तिक-

* सुगन्धद्रव्यसज्जीकरणसंस्कारायुपयोगिद्रव्यम् ॥

[1] रस–ख, [2] धू–ख, [3] नी–ख, [4] पि–ख, [5] अ–ख.

मिति गन्धस्यैव विशेष्यते। सोऽयमसिद्धो हेतुर्भवेत्, गन्धत्वस्यापि घ्राणव्यङ्ग्यत्वादिति रूपादिमध्य इत्युक्तम्। तथापि सन्निकर्षेण व्यभिचार इति तद्व्युदासाय दृश्यत्वे सतीति विशेषणम् ॥

एवं रसनादिष्वपि प्रयोगा रचनीयाः। श्रोत्रं त्वाकाशैकदेश इति शब्दाधिकरणे निर्णीतम्। गन्धादिविषयोपलब्धिनिबन्धनसुखदुःखोपभोगहेतुभूतधर्माधर्मोपनिबद्धानां चेन्द्रियाणामिन्द्रियत्वमिति तद्वशात् यथा यथा नियतविषयग्रहण[1]क[1]रणता घटते, तथा तथा कल्प्यत इति सर्वमनवद्यम् ॥

[त्वगिन्द्रियैकान्तवादः]

आह—भवन्तु भौतिकानीन्द्रियाणि; पंचेति तु न युक्तमुक्तम्। त्वगेव ह्येकमिन्द्रियं भवितुमर्हति, सर्वत्रानपायात् ॥

करतलकपोलकण्ठादिवर्तिनाऽपि त्वगिन्द्रियेण रूपोपलम्भप्रसङ्ग इति चेत्—न—*अवयवविशेषे शक्तिविशेषनियमात्। न हि पाणिना पादेन वा उपस्थकार्यं कर्तुं शक्यते। अस्ति च अवयवविशे[2]षे[2] स्वभावविशेषवैचित्र्यम् ॥

तुषारकर्पूरापूर्णवारिण्युत्तरमानसे†।
यथा च वृषणौ स्नातुः स्फुटतो न तथा स्फिचौ ॥

क्लिन्नार्द्रतृणकाष्ठादिधूमेन कटुना यथा।
मूर्धाक्षिवेदनोदेति न तथाऽवयवान्तरे ॥

तस्मात् अवयवविशेषव्यवस्थितनानाशक्तिखचितं त्वगेवैकमिन्द्रियमिति ॥

---

* अवयवाः—जिह्वानासिकादयः ॥

† उत्तरमानसम्—मानससरोवरोत्तरक्षेत्रम् ॥

---

[1] का—च [2] ष—ख

[त्वगिन्द्रियैकान्तवादनिरासः]

उच्यते—कुतोऽयमपूर्व एष महाप्राज्ञो वादी *सरलमतीनस्मान वंचयितुमागतः, योऽवयवविशे[1]षे शक्तिविशेषमा[1]श्रयन्नपि एकमिन्द्रिय मन्यते। शक्तिभेदादाश्रयभेदाच्च नानात्वमेवैतदिन्द्रिया[2]णां यु'क्तमित्यल महात्मभिस्सह कलहेन ॥

मनुष्यैस्सह संवादो मादृशानां हि शोभते ।
देवास्तु नररूपेण त इमे भान्ति वादिनः ॥

[चक्षुःश्रोत्रयोरेकैकेन्द्रियत्वम्]

ननु ! †नानात्वपक्षेऽपि पंचत्वनियमः कथम् ।
द्वे श्रोत्रे चक्षुषी द्वे च कथं ते एकमिन्द्रियम् ॥

आह च—सव्यष्टस्येतरेण प्रत्यभिज्ञानात्—(गौ. सू. 3-1-7) इति। चक्षुष्ट्वजातेरेकत्वादिति चेत्—तर्हीन्द्रियत्वजातेरेकत्वात् एकमेवेन्द्रियं स्यात्—उच्यते—चक्षुस्तावत्तेज इति निर्णीतम्। तच्चैकमेव, तदधिष्ठानमप्येकमेव [3]घोणा[3]वंशव्यवहितमनेकमिवोपलभ्यते ॥

भिन्नं वा तद्भवतु। तेजस्तत्ककार्यैक्यात् आश्रयभेदेऽप्येकमेव श्रोत्रमपि कर्णच्छिद्रद्वयानुस्यूतमेकमेव नभोदेशप्रायं वेदितव्यम्, कार्यैक्यस्य तत्रापि भावात् ॥

---

* एवं सति सर्वप्राणिनां इन्द्रियमेकमेव, शरीरभेदात् कार्यवैलक्षण्यमिति स्यात्। इष्टापत्तौ च सर्वात्मनामैक्यं स्यादिति नर्मोक्त्या समाधत्ते—सरलेत्यादिना ॥

† नानात्वम्—इन्द्रियनानात्वम् ॥

---

[1] षंचा–ख [2] णामु–च [3] घ्राण–ख.

तेनाधिष्ठानभेदेऽपि कार्यैकत्वस्य दर्शनात् ।
तत्सामान्यस्य चैकत्वात् एकत्वं श्रोत्रचक्षुषोः ॥

न चेन्द्रियजातेरैक्यात् एकमिन्द्रियम् ; कार्यस्योपलब्धिलक्षणस्य कारणस्य गन्धादेः अधिष्ठानस्य त्रिपुटिकादेः गतेश्च [1]बहिःप्रसरणात्मिकाया, आकृतेश्च परिमाणस्वभावाया जातेश्च[1] घ्राणत्वादेः, जातिशब्दवाच्यस्य योनेर्वा पृथिव्यादेः पंचविधत्वात् पंचैवेन्द्रियाणि कल्प्यन्ते। यथा परमाणुत्वसामान्याविशेषोऽपि पृथिव्यादिचतुर्विधकार्यदर्शनात् चतुर्विधाः परमाणवः कल्प्यन्त इति ॥

[कर्मेन्द्रियाणामावश्यकता]

ननु ! तथापि न पंचेन्द्रियाणि। [2]कथम्? *बु[2]द्धीन्द्रियवत् कर्मेन्द्रियाणामपि पंचानामुपसंख्येयत्वात्। तदुक्तम्—

'वाक्पाणिपादपायूपस्थाः कर्मेन्द्रियाण्याहुः' ॥

तेषां च वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दात्मकपंचविधकार्यसाधनादिन्द्रियत्वं, तत्कार्यस्यानितरेतरसाध्यत्वादिति ॥

[अतिरिक्तकर्मेन्द्रियनिरासः]

अत्राह—अत्यल्पमिदमुच्यते—पंच कर्मेन्द्रियाणीति। अन्यान्यपि खलु न सन्ति कर्मेन्द्रियाणि? तथा हि—कण्ठोऽन्ननिगरणेन, स्तनकलशालिङ्गनादिना वक्षः, भारवहनेन चांसद्वयं इन्द्रियमुच्यते न कथम्? तत्कार्यस्य शरीरावयवान्तरेऽपि दर्शनादिति चेत्—किन्नु भवानन्नपानं

* बुद्धीन्द्रियं—ज्ञानेन्द्रियम् ॥

[1] श्च—ख [2] द्धु—ख.

पाणिपादेन निगिरति ? पायुना वा ? आदानमपि किमास्यादिना वा न कुर्वते तिर्यंचः मनुष्या अपि हि क्वचित्। असत्स्वपि च भवत्कल्पितेषु—कर्मेन्द्रियेषु तत्कार्यं यावत् तावदन्यथापि दृश्यते। न त्वेवं बुद्धीन्द्रियेषु ॥

भवत्युत्पाटिकस्य न मनागपि रूपधीः।
ईषद्विहारादानादि दृष्टं [1]लूनाङ्घ्रिपाणिषु ॥

[कर्मेन्द्रियाणामतिप्रसक्तत्वम्]

अपि च विहरणमपि न केवलं चरणयुगलकार्यम्, अपि तु जानूरुजङ्घादिसहितपादसम्पाद्यमानम*पि। आदानमपि[2] बाहुसहिताभ्यां, पाणिभ्यामभिनिर्वर्त्यते, न केवलाभ्याम् ॥

वागिन्द्रियं तु नाभेरूर्ध्वं सर्वमेव स्या[3]त्। एवं ह्या[4]हुः—'वायुर्नाभेरुत्थितः उरसि विस्तीर्णः कण्ठे विवर्तितः मूर्धानमभिहत्य परावृत्तः वक्त्रे चरन् विविधान् शब्दानभिव्यनक्ति इति। अस्ति चेदृगनुभवः जल्पतां, विशेषतस्त्वखण्डगेयं† गायतामिति। एवंच कर्मेन्द्रियमयमेव विश्वमिति न शरीरमिन्द्रियव्यतिरिक्तं किंचिद्भवेत्।

अथ शरीरावयवेष्वेव भिन्नकार्यकारिषु कर्मेन्द्रियव्यवहारः, तर्हि कण्ठादिभिरतिप्रसङ्ग इत्युक्तम् ॥

उपस्थेन्द्रियं च कथमेकं गण्यते, तेनानन्दवत् मूत्रोत्सर्गस्यापि साधनात् ॥

---

* किं बहुना। वृश्चिकासनाद्यभ्यासवन्तो हि पाणिभ्यामपीषद्विहरन्ति ॥

† अख[illegible]गेयं—गानविशेषः, आनाभेरुत्थाप्यमानस्वरैर्गेयः ॥

---

[1] यन्त्रा त्र   [2] पि—ख, घ   [3] त्य—ख, घ   [4] दिलाप्र:

[वाचः इन्द्रियत्वानुपपत्तिः]

वागिन्द्रियं तु सुतरामहृदयङ्गमम्। संयोगविभागनिर्वर्त्यो बाह्यः शब्द उपलभ्यते। तद्भेदा[1]च्च भिद्यते[1]। यादृशो हि भेरीदण्डसंयोगजः शब्दः, न तादृशः *कूर्मीकोणसंयोगजः। एवं विचित्रस्थानकरणसंयोगात् विचित्रो वर्णात्मकः शब्द उदेतीति न वागिन्द्रियं नाम किंचित्॥

लोकश्च वाक्छब्देन वर्णात्मकमेव शब्दं व्यपदिशति। शब्दश्चेन्द्रियविषयः, नेन्द्रियम्। तस्मादनेकविधदुःखोपभोगक्षेपक्षमकर्मपरिणामनिर्मितमेतच्छरीरं तैस्तैरवयवैः तं तं कर्मफलोपभोगमात्मनः संपादयतीत्यलं एवंविधेन्द्रिय[2]क[2]ल्पनार्जवेन॥

[मन एकमेवान्तरिन्द्रियम्]

अन्तःकरणस्यापि त्रैविध्य†मनुपपन्नम्, एकेन मनसैव पर्याप्तेः। बुद्धिस्तु उपलब्धिस्वभावत्वात् करणकार्यं, न तु करणम्। अहङ्कारोऽपि ज्ञानविषय एव, न करणम्। एतच्च सविस्तरं बुद्धिलक्षणे वक्ष्यामः। तस्मात् न त्रयोदशविधं‡ करणमिति सिद्धम्॥

न्यूनाधिकत्वशममादत इन्द्रियाणि
पंचैव बाह्यविषयाधिगमक्षमाणि।
अन्तस्सुखादिविषयग्रहणोपयोगि
षष्ठं मनस्तु कथयिष्यति सूत्रकारः॥

---

* कूर्मी—वाद्यविशेषः॥

† मनोबुद्ध्यहङ्कारभेदेन त्रिविधमन्तःकरणमिति सांख्याः॥

‡ पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, त्रीण्यन्तःकरणानि॥

---

[1] श्च विद्यन्ते–ख [2] ज–ख.

[1]तस्मादिमानि विषयप्रसभोपभोग-
लुब्धानि चोरचटुलानि यथेन्द्रियाणि[1] ।
पुंसो भवाब्धिपतितस्य विवेकरत्नं
आनन्ददायि न हरन्ति तथा विधेयम् ॥

[इन्द्रियार्थपरीक्षा]

गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः पृथिव्यादिगुणास्तदर्थाः ॥

॥ १-१-१४ ॥

'तदर्थाः' इत्यत एवापकृष्य वा, प्रक्रमाद्वा 'अर्थाः' इति लक्ष्यपदं दर्शयितव्यम् । 'तदर्थाः' इति ल[2]क्षण[2]म् । तदिति प्रक्रान्तेन्द्रियपरामर्शः । [3]तेषां अर्थाः विषयाः इन्द्रियविषया अर्था इत्यर्थः । एतच्च तेषां सामान्यलक्षणम् । गन्धरसरूपस्पर्शशब्दा इति विभागः ॥

[इन्द्रियलक्षणानि]

विशेष[3]लक्षणं तु पुनः 'तदर्थाः' इत्येवं योजनीयम् । तदिति घ्राणादीनां विशेषसंज्ञानिर्दिष्टानामवमर्शः । एवंच घ्राणस्य विषयो गन्धः रसनस्य विषयो रसः—इत्यादिविशेषलक्षणमुक्तं भवति । गन्धत्वादीनां तु घ्राणादिग्राह्यत्वादतिव्याप्तिरिति पृथिव्यादिगुणा इति विशेषणोपादानम् । ते चामी गन्धादयः इन्द्रियार्था भोग्यास्सन्तः सक्तिहेतवः संसार माणमावहन्तीति हेयतया भावयितव्याः* ॥

---

* 'प्रकर्षेण मेयम्'—प्रमेयमिति व्युत्पत्त्या हेयतया मुमुक्षुज्ञेयत्वमुक्तम् ॥

---

[1] तानि—ख   [2] क्ष्यम्—च, घ   [3] सामान्य—ख

[गन्धादीनां रागहेतुत्वम्]

ननु एवं गन्धादिगुणाधिकरणस्यावयविनः प्रथमस्य* रागहेतोरसंग्रहः स्यात्। वक्ष्यति च 'तन्निमित्तं त्ववयव्यभिमानः' इति। संख्यापरिमाणादिगुणान्तराणामपि रागहेतुत्वमस्त्येव। यथा हि बर्हिकलापानुकारिपरिमृदितकुसुमदलपटलशबलविलासिनीकेशपाशवृत्ति रूपं हरति हृदयं यूनां, तथा तद्गता बहुत्वसंख्याऽपि। उत्तप्तकनकशिलानिभनितम्बबिम्बरूपवत् तत्परिमाणमपि। [1]हरति[1] च सरभसमवयवसंयोगविभागाद्यपि॥

तथा कन्दुकादिक्रीडासु किसलयितविलासरसमधुरपरिभ्रमणादि कर्मजातम्॥

तथा अन्त्यजात्यादिपरिहारेण स्वानुरूपजातियोगित्वमपीत्यादि सर्वं द्रव्यगुणकर्मादि †स[2]वित[2]कारणमनुक्तं स्यात्॥

[सूत्रयोजनायां पक्षभेदः]

तत्र केचित्—पृथिव्यादिगुणा इति द्वन्द्वसमासं व्याचक्षते—पृथिव्यादीनि च गुणाश्चेति। पृथिव्यादिपदेन गुणाधिकरणमवयवि द्रव्यमुक्तम्। आश्रितत्वविशेषणाभ्यां सर्वे गुणा इति। गुणग्रहणेन संख्यापरिमाणादिवत् कर्मसामान्याद्यपि सर्वमुक्तम्। अतो नासंग्रह इति॥

तदिदमनुपपन्नम्—गन्धादिग्रहणस्य हि तदानीमानर्थक्यम्, 'गुणाश्च' इत्यनेनैव गतार्थत्वात्। ‡विशेषख्यापनार्थं तदुपादानमिति चेत्; तर्हि किं द्वन्द्वसमासवर्णनेन? अयमेवास्तु समाधिः॥

---

* प्रथमस्य—प्रधानस्य॥

† सवितः—आसक्तिः, राग इति यावत्॥

‡ विशेषः—गुणेष्ववान्तरविभागः॥

---

[1] रहसि—च [2] निध—ख.

[रूपरसादीनामिन्द्रियार्थत्वे विशेषः]

यद्यपि द्रव्यकर्मसामान्यानां अन्येषां च संख्यापरिमाणादिगुणानां अस्त्येव सक्तिहेतुता—तथापि प्राधान्येन गन्धादीनामेव सा दृश्यते । न हि रूपादिनिरपेक्षस्य द्रव्य[1]स्य सं[1]ख्यादेः सामान्यस्य वा सक्तिहेतुत्वं सम-र्[2]तीति रूपादय एव मुख्यं रागकारणम्* । तत्र झटिति बुद्धेः प्रसरणात् । उक्तं च—

तथापि नितरां रागवृद्ध्यै रूपादयो नृणाम् ।
त एव कविभिर्गीताः पंचेषोः पंच सायकाः ॥

तस्मात् पृथिव्यादीनां गुणा इति षष्ठीसमास एव श्रेयान् । गुण-व्यतिरिक्तश्च गुणी पूर्वमेव [3]साधि[3]तः 'यमहमद्राक्षं, तं स्पृशामि' इति प्रत्ययप्रामाण्यात् ॥

[पृथिव्यादीनां गुणविभागः]

पृथिव्यादीनां गुणा इति यदुक्तं, इदानीं विभज्य वर्ण्यन्ते, कस्य कति गुणा इति । तत्र—

गन्धादयो नियोक्तव्याः चत्वारः पृथिवीगुणाः ।
अप्तेजोमरुतामेकं पूर्वपूर्वमपोह्य तु ॥

गन्धवर्जं रसरूपस्पर्शाः अपाम्, रसवर्जं रूपस्पर्शौ तेजसः, रूपवर्जं स्पर्श एव वायोः इति । आकाशस्य तु गुणः शब्दः ॥

---

* शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः पञ्चविषयाः साक्षाद्बन्धहेतवः । एतद्द्वारेव संख्यापरिमाणादीनां बन्धकत्वम् ॥

---

[1] सं—ख [2] समर्थि—ख

[भूतानामेकैकगुणवत्त्वनिराकरणम्]

ननु ! नायं गुणविनियोगः साधीयान् । पृथिव्याश्चतुर्गुणत्वे पार्थिवे । घ्राणेन्द्रियेण चतुर्णामपि तद्गुणानां ग्रह[1]णं स्यात्[1] । एवमुत्तरेष्वपि वक्तव्यम् । तस्मादेकैकगुणत्वमेव भूतानामुच्यताम्*—नैतदेवम्—न हि गुणाः स्वेच्छया लभ्यन्ते । किन्तु यथोपलभ्यन्ते, तथा व्यवस्थाप्यन्ते । प्रतीतिप्रमाणका हि वयम् । तत्र—पार्थिवे द्रव्ये चतुर्णामपि गुणानां उपलंभात् कथमेकगुणां पृथिवीं ब्रूमः । रूपैकगुणे च तेजसि, पृथिव्युदकयोः वायुवदरूपत्वादप्रत्यक्षत्वं स्यात्† । तस्मात् त्रीणि रूपवन्ति द्रव्याणि ॥

[सर्वस्य सर्वगुणवत्त्वनिराकरणम्]

यद्येवं सर्वेषां सर्वत्रोपलंभात् सर्वाणि सर्वगुणानि भवन्तु भूतानि । पटपटायते पृथिवी, चलचलायन्ते आपः, धगधगायते तेजः । कथकथायते वायुः इति सर्वेषां गुणः शब्दः स्यात् । उच्यते—न सर्वे गुणाः सर्वत्रोपलभ्यन्ते । निर्गन्धानामपां सर्वत्र दर्शनात् । क्लिन्नरूपादौ तु पार्थिवावयव[2]संक्रा[2]न्त्या गन्धः पयस्युपलभ्यते ॥

[शब्दस्याकाशमात्रगुणत्वम्]

एवं सुवर्णे तैजसे द्रव्ये, संयुक्तसमवायात् रसाद्युपलब्धिः । शब्दस्तु सर्वकालमाकाशवृत्तिरेव प्रतीयते । पृथिव्याद्यवयवसंयोगविभागप्रभवस्त्वसाविति तदाश्रितत्वभ्रममावहति, न त्वकाशाद्विना तस्य ग्रहणमिति ।

* इतरत्तु जले गन्धवदौपाधिकमस्तु ॥

† यस्य कस्यचित् क्वचिदौपाधिकत्वे हि विनिगमकाभावः ॥

[1] णं–ख [2] निष्का–ख

आकाशगुण एव शब्द इत्येतच्च प्राङ्निर्णीतम् । [1]तस्मात् न सर्वेषां सर्वगु[1]णत्वम् ॥

[इन्द्रियाणां विषयनैयत्यम्]

यच्च पृथिव्याश्चतुर्गुणत्वे तद्गुणानां चतुर्णामपि पार्थिवघ्राणेन्द्रिय ग्राह्यत्वं स्यादिति—तन्न—*गुणोत्कर्षस्य नियामकत्वात् । सातिशयगन्ध गुणाधिकरणैर्विजातीयद्रव्यावयवसंस्पर्शलेशरहितैः केवलपृथिव्यवयवैरदृष्ट सहकारिभिः घटितं घ्राणेन्द्रियमिति गन्धस्यैव ग्राहकम् ॥

[तत्तदिन्द्रियेषु तत्तद्गुणस्य प्राधान्यम्]

एतदेव च भूयस्त्वमाचक्षते । यथाऽऽह कणव्रतः—'भूयस्त्वाद्गन्धवत्त्वाच्च पृथिवी गन्धज्ञाने प्रकृतिः' । इहाप्युक्तं—'तद्व्यवस्थानं तु भूयस्त्वात्' इति । दृश्यन्ते च केवलपृथिव्यवयवोपादानेष्वपि पदार्थेषु व्यवस्थितकार्यनियमाः शक्तयः । यथा—

पार्थिवत्वाविशेषेऽपि विषं मरणकारणम् ।
†अगदद्रव्यमन्यत्तु जीविताय प्रकल्पते ॥

तस्मादपर्यनुयोज्योऽयं पार्थिवेन घ्राणेन गन्धवत् तद्रसादयोऽपि कथं न गृह्यन्त इति ॥

[इन्द्रियैः स्वगतगुणग्रहणाग्रहणे]

सातिशयप्रकृ[2]तिगुण[2]योगेऽपि न च स्वगुणग्रहणनैपुण्यमिन्द्रियाणामितीन्द्रियचिन्तायां निर्णीतम् । श्रोत्रे[3]ण तु स्व[3]गुणस्य शब्दस्य ग्रहणमिति परि-

* गुणः—गन्धः ॥

† अगदः—व्याधिः । अन्यत्—हरीतक्यादि ॥

[1] गु—ख, [2] ति—ख, [3] णाकाश—ख.

शेषानुमानप्रमाणकोऽयमर्थः शब्दपरीक्षायामेव परीक्षित इत्यलमतिप्रसङ्गेन ॥

इति निपुणधियामसम्मतैषा
सकलगुणैकगुणत्वकल्पना ।
तदयमकलुषोऽभ्युपेयतां
गुणविनियोगविधिर्यथोदितः ॥

[इन्द्रियाणां विमर्शनस्य फलम्]

तेऽमी [1]ज्ञे[1]याः कृतकमधुरं रूपमादर्शयन्तः
ति[2]क्तोद्गा[2]राः परिणतिविपत्कारिणो हीन्द्रियार्थाः ।
त्यक्ताश्चैते व्यपगतमहामोहपङ्केन पुंसा
तीर्णश्चायं भवजलनिधिः क्लेशकल्लोलरौद्रः ॥

— इतीन्द्रियपरीक्षा —

[बुद्धिपरीक्षा]

बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम् ॥ १-१-१५ ॥

ननु ! पर्यायोच्चारणमेतत्, न बुद्धेर्लक्षणाभिधानम्—न–पर्यायप्रयोगस्यैव लक्षणक्षमत्वात् । लक्षणं हि तदुच्यते—येन समानेतरजातीयेभ्यः लक्ष्यं व्यवच्छिद्यते । व्यवच्छिद्यते च बुद्धिः बुद्ध्यादिपर्यायवाच्यतयैव तेभ्य* इति नाभिधानमालामात्रमिदम् ॥

---

* तेभ्यः—समानेतरजातीयेभ्यः ॥

† बुध्युपलब्धिज्ञानानां भिन्नत्वं सांख्या मन्यन्ते । तन्निराकरणार्थं एषामर्थान्तरत्वं निरस्यते सूत्रे । इतरदार्थिकम् ॥

---

[1] ज्ञे–ख, [2] क्ताहा–ख.

[सूत्रस्य लक्षणपरत्वम्]

ननु ! सामयिकत्वाच्छब्दार्थप्रत्ययस्य, समयस्य च पुरुषेच्छा[1]नुवर्ति[1]त्वात् कथमिदं व्यवस्थितं लक्षणं स्यात् ? — मैवम्—सार्वजनीनस्य समयस्य विप्लावयितुमशक्यत्वात् । त[2]द्विशि[2]ष्टस्य तद्वाच्यस्य लक्षणत्वात् ॥

प्रकारान्तरेण लक्षणमस्याः किमिति नोक्तमिति चेत्, शिशपाचोद्य मिदम् । तस्मिन्नप्युक्तेऽनुयुंजीत भवान् 'इत्थं किमिति नोक्तम्' इति ॥

[बुद्धिलक्षणविचारः]

अस्ति च प्रयोजनं पर्यायद्वारकलक्षणोपवर्णनस्य, यत् सांख्यानां व्यामोहनिरसनम् । एवं हि साङ्ख्याः संगिरन्ते—बुद्धिरन्या, ज्ञानमन्यत्, उपलब्धिरन्येति । तदभ्रयापनयनायेदमुच्यते—बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम्—एक एवार्थ इत्यर्थः । इत्थं च स्वरूपतो निर्ज्ञाता बुद्धिः भोगस्वभावत्वात् तत्साधनत्वाच्च संसारहेतुरिति हेयत्वेन भाव्यते, सुखादिबुद्धिः भोगः, तत्साधनबुद्धिस्तु भोगसाधनमिति । कथं पुनः पारमर्षाः प्रवदन्ति, बुद्धिर[3]न्या, ज्ञानमन्यत्, उ[3]पलब्धिरन्येति ? नित्यां हि बुद्धिं ते मन्यन्ते ॥

[सांख्यसंमतबुद्धिपरीक्षा]

तत् किमात्मैव तैः बुद्धिरिति गृहीतः ?—न—अचेतनायाः भोग्यायाः प्रकृतेः थमा विकृतिः महच्छब्दवाच्या बुद्धिः* । पुरुषस्तु चेतनः भोक्ता अन्य

* बुद्धिस्तु प्रकृतेः परिणामः । ज्ञानं तु पुरुषस्य स्वरूपं मुख्यम् । गौणं तु ज्ञानं बुद्धेः वृत्तिरेव । तदा तु पुरुषस्य स्वरूपं चैतन्यम् ॥

[1] निवर्त्य—ख, [2] इदि—ख, [3] न्यो—ख.

एव। ताविमौ प्रकृतिपुरुषौ विवेकेनापश्यतां संसारः। प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानान्मोक्षः इति॥

[प्रकृतिस्वरूपम्]

का पुनः प्रकृतिर्नाम? सत्त्वरजस्तमसां त्रयाणां गुणानां साम्यावस्था प्रकृतिः। प्रधानमव्यक्तं च तदुच्यते, यत्साम्यावस्थागतं गुणत्रयमिति॥

ननु! तत्सत्त्वे किं प्रमाणम्? अनुमानमित्याह। तथा हि चराचरमिदं विश्वं सुखदुःखमोहाविनाभूतमुपलभ्यते। न हि ब्रह्मादौ स्तम्ब पर्यन्ते जगति तथाभूतं किमपि भूतमुपलभ्यते, यत् सुखदुःखमोहै[1]विना[1]कृतम्॥

तत्र सुखस्वभावं सत्त्वम्, दुःखस्वभावं रजः, मोहस्वभावं तमः। सर्वत्र च प्रीत्यप्रीतिविषा[2]द[2]दर्शनात् प्रकाशप्रवृत्तिनियमावगमाच्च सर्वं त्रिगुणात्मकं जगत्। कार्यं च यत् परस्परान्वितरूपं तदेकरूपात्कारणादुत्पद्यमानं दृश्यते। मृदन्वितानि हि घटशरावोदंचनप्रभृतीनि कार्याण्येकस्मान्मृदात्मनः कारणादुद्भवन्ति। तदिदं विश्वं सुखदुःखमोहान्वितमिति *तदात्मककारणकार्यं भवितुमर्हति। यत् सुखदुःखमोहात्मकं कारणं सा सत्त्वरजस्तमोरूपा प्रकृतिः॥

[प्रकृतिसाधकानुमानान्तराणि]

एवमन्वयपुरस्सराः परिमाणादिहेतवोऽपि वक्तव्याः। इयत्तया वा चतुरश्रतादिना वा परिमाणेन तद्वतां कार्याणामेकप्रकृतित्वदर्शनात्।

---

* सत्कार्यवादिनः सांख्याः उपादानोपादेययोः अभेदमङ्गीकुर्वन्ति। अतः 'तदात्मक' इत्युक्तम्।

---

[1] रवि—ख, [2] दादि—ख.

विषमवृत्तयश्चैते गुणाः कार्येषु दृश्यन्ते। क्वचित्सत्त्वमाधिकम्, ऊने रजस्तमसी। क्वचिद्रजः प्रकृष्टम्, अल्पे सत्त्वतमसी। क्वचित्तमः प्रवृद्धम्, तुच्छे सत्त्वरजसी इति। तदेषां वैषम्यभेदोपदर्शितविश्वरूपकार्याणां क्वचित् साम्यावस्थया भाव्यम्। सा प्रकृतिरुच्यते। सेयमचेतना भोग्या प्रकृतिः। अस्यास्तु भोक्ता चेतनः पुरुषः॥

[सांख्योक्तपुरुषानुमानप्रकारः]

पुरुष इदानीं कि[1]म[1]नुमा[1]न[2]कः? उक्तमेव भोग्येन भोक्तुरनुमानम्। न ह्यचेतनस्य—भोग्यस्य भोक्तारमन्तरेण भोग्यतैवोपपद्यते। दृष्टा च *सेति भोक्ता कल्प्यते॥

स च चितिशक्तिस्वभा[1]वक एव सर्वप्रकारकर्तृत्वादिव्यहार निवहबहिष्कृतस्वरूपः†। द्रष्टृत्वमेव पुरुषस्य स्वरूपमाहुः। यथा भवन्त एनमात्मानमध्यवसायादिधर्मयोगिनं मन्यन्ते, न तथाऽसौ भवितुमर्हति; अध्यवसायादेर्बुद्धिधर्मत्वात्॥

> कर्तुं शक्नोति पुरुषः तृणस्यापि न कुब्जताम्।
> अन्योपनीतमर्थं तु स पश्यत्येव केवलम्॥

[प्रकृतेरेव सर्वकर्तृत्वम्]

प्रकृतिरेवेनं भोगापवर्गाभ्यां संयुनक्ति। न च निर्विकारा सती भोगसंपादनसमर्थाऽसौ भवतीति महदादिविकृतीः प्रतिपद्यते। पङ्ग्वन्धन्यायेन प्रकृतिपुरुषौ संयुज्येते। प्रकृतिरचेतना दृश्या भोग्या द्रष्टारं

* सा—भोग्यता॥

† यतः स्वतः निर्गुणः निर्विकारश्च॥

[1] मा—च, [2] नि—च.

भोक्तारं पुरुषमपेक्षते। पुरुषोऽपि द्रष्टा भोक्ता दृश्यं भोग्यमपेक्षते। इत्येवं तयोः पङ्ग्वन्धवत् संयोगो भवति। दर्शनशक्त्या पङ्गोः, गमनशक्त्या चान्धस्य एकत्र मेलनात् कार्यसिद्धिः। एवं प्रकृतिपुरुषसंयोगात् सर्गः प्रवर्तते तदुक्तम्—

पुरुषस्य दर्शनार्थः कैवल्यार्थः तथा प्रधानस्य।
पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संयोगः, तत्कृतः सर्गः॥ (सां-का-11)

[बुद्धेः परिणामभेदाः]

यच्चेत्थं प्रधानान्महत्तत्त्वमुत्पद्यते, सा बुद्धिरध्यवसायात्मिका धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्य*तद्विपर्य[1]यरूपवृत्ति[1]योगिनी महत्तत्त्वमुच्यते॥

बुद्धेरहङ्कार उदेति। स चाभिमानस्वभावः॥

†अहंकारात्तु [2]घ्रा[2]णादीनि पंच बुद्धीन्द्रियाणि, वागादीनि पंच कर्मेन्द्रियाणि, सङ्कल्पकमेकादशं मनः गन्धादितन्मात्राणि च पंचेति षोडशको गणः प्रभवति॥

ततो गन्धादितन्मात्रपंचकात् पंच पृथिव्यादीनि महाभूतानि जायन्त इति। आह च—

'प्रकृतेर्महांस्ततोऽहङ्कारः तस्माद्गणश्च षोडशकः।
तस्मादपि षोडशकात् पंचभ्यः पंच भूतानि॥ (सां-का-22)

तानीमानि पंचविंशतितत्त्वानि संचक्षते। प्रधानं प्रकृतिरेव, न विकृतिः। महदहङ्कारतन्मात्राणि सप्त पूर्वपूर्वापेक्षया विकृतयः, उत्तरो-

* तद्विपर्ययः—अधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्यरूपः॥

† सात्त्विकाहंकारादेकादशेन्द्रियाणि, तामसाहंकारात्पञ्चतन्मात्राणि जायन्ते॥

[1] य–च, [2] घ्रा–ख.

वोत्तरकार्यापेक्षया प्रकृतयः। एकादशेन्द्रियाणि, पंचभूतानि विकृतय एव। अप्रकृतिविकृतिरूपस्तु शुद्धः पुरुष इति। तदाह—

'मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त।
षोडशकस्तु विकारः न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः॥ (सां.का 3)

[प्रकृतेर्बाधकत्वप्रकारः]

एवं महादिविकारवती प्रकृतिरात्मनो भोगं साधयति। कश्चास्य भोगः? बुद्धिवृत्त्यनुपातित्वम्। विषयाकारपरिणतेन्द्रियवृत्त्यनुरक्तां बुद्धिवृत्तिं ज्ञानात्मिकां पुरुषः पश्यति। दर्शनेऽपि न *तस्य किंचिदन्यत्वम्। तदेव दर्शनं—यत् तत्र प्रतिबिम्बनमिति। इत्थं तयोः बुद्धिपुंसोः संयोगे सति 'पुरुष[1]धर्मश्चेतयितृत्वलक्षणः बुद्धावसन्नपि सन्निव लक्ष्यते। [2]बुद्धि-धर्मश्च कर्तृत्वादिः आत्मनि साक्षिस्थानीयेऽसन्नपि सन्निव विभाव्यते। त[2]दाह—

'तस्मात्तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम्।
गुणकर्तृत्वेऽपि तथा कर्तेव भवत्युदासीनः॥ (सां.का. 20)

[प्रकृतेर्मोचकत्वप्रकारः]

अथ अपवर्गाय कथमात्मनः प्रकृतिरवकल्पते? स्वरूपं प्रकाशयतीत्याचक्षते। अनवधृतप्रकृतिस्वरूपः पुमान् [3]स्वरूपनिष्ठ एव प्र[3]कृतिकृतमखिलं आत्मकृतमिति मन्यमानः तदुपार्जितं भुङ्क्ते। यदा तु पृथग्भूतामेनां मन्यते, तदा भवत्वियमायासहेतुरेव मम, इति बुद्ध्यमानः तत्कृतमनुपभुंजानः स्वरूपनिष्ठ एवावतिष्ठते। प्रकृतिरपि 'भवतु! दृष्टाऽहमनेन, पृथङ्मामेष मन्यते' इति न तदभिमुखीभवितुमुत्सहते। तदाह—

---

* तस्य—पुरुषस्य। अन्यत्वम्—रूपान्तरापत्तिः॥

---

[1] बुद्धि–ख, [2] त–ख, [3] प्र–ख.

प्रकृतेस्सुकुमारतरं न किञ्चिदस्तीति मे मतिर्भवति ।
या दृष्टाऽस्मीति पुनर्नदर्शनमुपैति पुरुषस्य ॥ (सां-का-16)

[प्रकृतिपुरुषविवेकः]

परस्परं च भग्नरसयोः प्रकृतिपुरुषयोः व्यापकत्वात्* सत्यपि संयोगे [1]सर्गो[1] न प्रवर्तत एवेत्याह—

दृष्टा मयेत्युपेक्षक एकः दृष्टाऽहमस्मीत्युपरः [2]त्यन्या[2] ।
सति संयोगेऽपि तयोः प्रयोजनं नास्ति सर्गस्य ॥

अपरिम्लानकुतूहलो हि पुमान् वंचयितुं शक्यते, न दृष्टतत्त्व इति मत्वा सत्यामपि योग्यतायां निवर्तते प्रकृतिः नटीव रङ्गभूमौ प्रदर्शित- निखिलनिजनृत्तवृत्तान्तनैपुणा तत इत्याह—

रङ्गस्य दर्शयित्वा निवर्तते [3]नर्तकी यथा नृत्यात् ।
पुरुषस्य तथाऽऽत्मानं प्रकाश्य विनिवर्तते प्र[3]कृतिः ॥ (सां-का-61)

[प्रकृतेरेव बन्धमोक्षौ]

तदेवं प्रकृतिरेव संसारे प्रवर्तते, प्रकृतिरेव मोक्षमनुभवतीत्याह—

तस्मान्न बध्यतेऽद्धा नापि मुच्यते नापि संसरति कश्चित् ।
संसरति बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः ॥ (सां-का-62)

किमर्थं पुनरसा*वेवं चेष्टते प्रकृतिरिति चेत् — किं क्रियते ? †स्वभाव एवैष दैवहतिकायास्तस्याः—

* असौ—जडा ॥
† व्यापकत्वात्—विभुत्वात् ॥

[1] सा–ज, [2] त्येका–ख, [3] प्र–ख.

नानाविधैरुपायैरुपकारिण्यनुपकारिणः पुंसः ।
गुणवत्यगुणस्य सतः तस्यार्थमपार्थकं चरति ॥

[अचेतनाया अपि प्रकृतेः कर्तृत्वादि]

अचेतनत्वादस्याः कथमेवंकारित्वमिति चेत्—उक्तमत्र—

वत्सविवृद्धिनिमित्तं †क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य ।
पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य ॥ (सां का-57)

ननु ! उत्पन्नतत्त्वज्ञाने [1]पुंसि प्रकृतेर्भो[1]गानुकूलमहदादिकार्यारम्भपराङ्मुखत्वात् एकस्मिंस्तत्त्वविदि मुक्ते सति सर्वे मुक्ताः स्युः—नैष दोषः—तत्त्वविदमेव पुमांसं प्रति तस्या औदासीन्यात् । ‡अन्यसाधारणत्वेन तत्कार्यानपायात् । तथा च पातञ्जलिः—'कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्ट [2]तद[2]न्यसाधारणत्वात्' (यो-सू-2-22) ॥

[सदेहमुक्तिः, विदेहमुक्तिश्च]

ननु एवं यदैव तत्त्वज्ञानमुत्पन्नम्, तदैव प्रकृत्युपार्जितकर्मफलोपभोगपरिहा[3]रिणः[3] पुंसः शरीरपातः स्यात्—नेत्याह—

तिष्ठति संस्कारवशाच्चक्रभ्रमिवद्धृतशरीरः ॥

ततः सं[4]स्का[4]रविरतौ सत्यां—

प्राप्ते शरीरभेदे चरितार्थत्वात्प्रधानविनिवृत्तौ ।
ऐकान्तिकमात्यन्तिकमुभयं कैवल्यमाप्नोति—इति ॥

---

*'स्वभावो दुरतिक्रमः' इति हि न्यायः ॥

† क्षीरं किल शिशुं स्वयं पोषयति ॥

‡ अन्ये—अतत्त्वविदः ॥

---

[1] भो-ख, [2] अ-च, [3] निलः-च, [4] सा-ख

[बुद्धि-ज्ञान-उपलब्धिपदानामपर्यायत्वम्]

अहो नु खलु [1]का[1]पिञ्ज[2]कविकथारसा[2]क्षिप्तहृदयैः अतिबहु प्रसक्तानुप्रसक्त्या लिखितमस्माभिः। तदियं प्रधान[3]वि[3]कृतिः प्रथमा महच्छब्दवाच्या सा बुद्धिः तत्त्वविदं प्रति नष्टाऽपि अन्यसाधारणत्वादनष्टैवेति नित्या। नित्यत्वाच्च प्रत्यभिज्ञासनुसन्धानादिव्यवहारप्रबन्धनिर्वहणक्षमा बुद्धिः। *ज्ञानं तु तस्याः वृत्तिः। उपलब्धिस्तु पुंसो वृत्तिमद्बुद्धिदर्शनमिति नैषां पर्यायशब्दत्वमिति॥

[सांख्यप्रक्रियानिरासः]

अत्र प्रतिविधीयते—आत्मन्येव नित्ये व्यापिनि बोद्धरि ज्ञातर्यध्यवसातरि धर्माधर्मादियोगिनि प्रत्यभिज्ञानादिकार्याणां कर्तरि सेयं बुद्धिः असंज्ञा सांख्यैः कल्पिता। चेतनत्वं तु ज्ञानादियोगिन्या अपि यत्त्वस्या नाभ्युपगतं, सोऽयमतीव तमस्विनां भ्रमः। य एव बुध्यते, जानाति, अध्यवस्यति–स एव पश्यति, चेतयते च। न खल्वत्र वस्तुस्वरूपभेदं पश्यामः। तत्र बुद्धिर्बुध्यते, जानाति, अध्यवस्यति—पुरुषस्तु पश्यति, चेतयते चेति वंचनायैवमुच्यते, मुग्धतया वा॥

[आत्मनः द्रष्टृत्वादिकं स्वाभाविकम्]

यच्चेदमुच्यते—बुध्याध्यवसितमर्थं पुरुषः पश्यतीति—तद्व्याख्येयम्—किमिदं तस्य द्रष्टृत्वमिति। प्रतिबिम्बनमिति चेत्; किं स्वच्छे पुंसि वृत्तिमती बुद्धिः संक्रामति, उत वृत्तिमत्यां बुद्धौ पुमानिति। तत्र चितिशक्तिरपरिणामिनी अप्रतिसंक्रमेति न बुद्धौ पुरुषस्य संक्रमणम्। बुद्धौ तु पुंसि संक्रान्तायामपि पुंसः किं वृत्तम्*, येन द्रष्टा सं[1]पन्नः[1]॥

---

* *ज्ञानम्—गौणम्* बुद्धिः, तस्याः वृत्तिः। तस्याः फलं उपलब्धिः॥

---

1 क–ख 2 कथा–ख 3 प्र–ख.

द्रष्टृत्वं स्वभाव एवास्येति चेत्; किं बुद्धौ प्रतिबिम्बनेन। विशिष्टविषयावच्छेद इति चेत्; ततः पूर्वमनालम्बनं द्रष्टृत्वमघटमानमिति न नैसर्गिकं द्रष्टृरूपत्वं पुंसः स्यात्॥

[बुद्धि-पुरुषधर्मविभागानुपपत्तिः]

दर्शनशक्तिः*†स्वाभाविकीति चेत्—न—तस्या भेदाभेदाभ्यां निरूपयितुमशक्यत्वात्। प्रतिबिम्बपक्षे च परस्परानुरागस्य तुल्यत्वात् अवियोगाच्च कथमिदं निर्धार्यताम्—अमी [1]बुद्धिधर्माः, अमी पुं[1]धर्मा इति। न हि तयो पार्थगर्थ्येन कदाचित् स्वरूपावधारणं वृत्तम्॥

[बुद्धि पुरुषयोरवैलक्षण्यप्रसङ्गः]

अनवधारितकार्यभेदत्वाच्च नानात्वमपि तयोर्दुर्वचम्। चेतनाचेतनत्वात् भोक्तृभोग्यत्वाच्च विस्पष्टं तयोर्नानात्वमिति चेत्—न—ज्ञानादियोगित्वं बुद्धेः अचेतनत्वं चेति चित्रम्॥

अपि च कल्पयित्वाऽपि बुद्धिपुंसोर्नानात्वं[2] बुद्धिधर्माः पुंसि, पुंधर्माश्च बुद्धावारोपणीयाः इति किं भेदेन! भेदे च बुद्धेर्ज्ञानादियोगित्वेन चेतनत्वापत्तेः एकत्र कार्यकारणसंघाते चेतनद्वयमनिष्टं प्रसज्येत॥

[बुद्धेरावश्यकत्वाभावः]

नित्यमन्तःकरणमन्तरेण पुंसः उपलब्धिर्न भवेदिति बुद्धेः कल्पना चेत्—अस्त्येव नित्यमन्तःकरणं मनः। तेन करणेन कर्तुरात्मनः विषयो

* यतः पुरुषः अपरिणामी अप्रतिसंक्रमश्च॥

† न तु दर्शनम्॥

[1] पुं—ख,   [2] भेदधर्म—ख।

पलब्धिक्रिया निर्वर्त्यते । सैव च बुद्धिरित्याख्यायते, न त्वन्या नित्या बुद्धिरस्तीति ॥

[बुद्धेः कर्तृत्वाद्यनुपपत्तिः]

किंच कस्य कृते परिदृश्यमानमात्मनो ज्ञानादिकर्तृत्वं उत्सृज्य बुद्धेरदृश्यमानं तदुपेयते । कोऽत्रा[1]तिश[1]यः ?

ननु ! पुरुषस्य स्वातन्त्र्या[2]त्मक[2]कर्तृत्वे* सति स्वकृतकर्मफलोपभोगानन्त्यादनिर्मोक्षः स्यात् । न हि कर्मणां परिक्षयः जन्मकोटिशतैरपि शक्यक्रियः । यदा त्वकर्तारं उदासीनमेवं प्रकृतिर्बध्नाति, तदा सैव ज्ञाता सती मोक्ष्यतीति न दूरं मोक्षवर्त्म भविष्यतीति ॥

[पुरुषस्यानिर्मोक्षप्रसङ्गः]

अहो बत ! निखिलमेव मौर्ख्यं सांख्यहृदयेष्वेव प्रतिष्ठितमिति कथमन्यो जन इदानीं मूर्खो भविष्यति ! अचेतने हि निरङ्कुशे प्रधाने बन्धयितरि सुतरामनिर्मोक्षः स्यात् । तत्त्वविदमपि पुमांसं न बध्नाति प्रकृतिरिति कोऽस्या नियन्ता ? पङ्ग्वन्धन्यायेन संयोगस्य तदाऽपि तुल्यत्वात् । निवृत्तकुतूहलः पुमानिति चेत्—प्रकृतिरनिर्मुक्तकौतुका†ऽभिनववधूरिवस्थितैव ॥

अपि च, रे मूढ ! पूर्वमपि तपस्विना पुंसा किं कृतम्, यदाऽसौ बद्धोऽभूत् ? द्रष्टृत्वं तु तस्य रूपं तदविनाभूतमिति कैवल्यदशायामपि तत्र नश्यत्येवेति तदाऽपि तस्य बन्धनाय कथं न प्रवर्तेत निर्मर्यादा प्रकृतिः ?

---

* स्वाभाविके इति शेषः ॥

† स्वतः परिणामस्वभावा हि प्रकृतिः ॥

---

[1] शा—ख, [2] त्—च.

दृष्टाऽस्मीति विरमतीति चेत्—मैवम्—न ह्यसौ एकपत्नीव्रतदुर्ग्रह-गृहिता। निस्सङ्गस्यपुरुषोपभोगसौभाग्या *पण्यवनितेव, न चाऽसौ नियमेन व्यवहर्तुमर्हतीत्यास्तामेतत्॥

[महदादिसृष्टिक्रमनिराकरणम्]

यच्च सत्त्वरजस्तमोभिः त्रिभिर्गुणैः समावस्थायाः प्रधानशब्द-व्यपदेशभा[1]जः प्रकृतेः[1] महान्नाम बुद्धिरुत्पद्यते इत्यादि प्रक्रियाजालमाल-पितम्—तत्सर्वं महान्धपरम्परान्यायप्रवृत्तगुरु[2]पाठ[2]क्रमोपनतमेव, न प्रमा-णमूलम्। कार्याद्धि कारणमल्पपरिमाणमुपलभ्यते; न तु विपर्ययः। स्वावयवाश्रितस्य घटपटादेर्दर्शनात्। तदवयवानां तदपेक्षयाऽल्पत्वात्। अन्यथा मृदः महापरिमाणत्वमप्रयोजकम्॥

[अहंकारादिसृष्ट्यनुपपत्तिः]

अपि च—बुद्धिर्नाम विषयोपलंभः। अहङ्कारोऽप्यहंप्रत्ययरूपोऽभिमानः बुद्धिविशेष एव। तेन बाह्यानीन्द्रियाणि जन्यन्ते, गन्धादयश्च गुणाः, गुणैश्च पृथिव्यादीनि भूतानीति महाव्यामोहः। इदं च चित्रम्—विषयजन्या हि सुखादयः प्रसिद्धाः। तेऽद्य †सुखादिजन्या विषयाःसंवृत्ता इति नवेयं विश्वामित्रस्येव सांख्यमुनेः सृष्टिः॥

[प्रकृतिसद्भावे प्रमाणाभावः]

न च प्रधानास्तित्वमपि प्रमाणवत्, अन्वयादिहेतूनामसाधनत्वात्*। चेतनानामपि हि कामं भवेदपि सुखदुःखमोहान्वितत्वम्। अचेतनानि

---

* प्रकृतिः किल सर्व .ारणी एका॥

† सुखदुःखमोहात्मिका हि प्रकृतिरुच्यते॥

---

[1] ंभिमः—ख, [2] पर्व—च.

भूतानि सुखदुःखमोहवन्तीति सुभाषितम्। घटे पटे शकटे च सुखदुःखमोहाः सन्तीति कः प्रतिपद्येत? प्रकाशप्रवृत्तिनियमा अपि चेतनेष्वेव दृश्यन्ते, नाचेतनेष्वित्यसिद्धत्वाद्धेतोर्न प्रधानसिद्धिः॥

[सत्कार्यवादपरीक्षा]

अपि च सत्कार्यवादमूल एष तपस्विनां विभ्रमः सर्वं सर्वत्रास्तीति। ततोऽन्वयसिद्धं बुध्यमानास्ते प्रधानसिद्धावध्यवसिताः। सत्कार्यवादश्च विचार्यमाणः न समस्त्येवेति कुतस्त्या हेतुसिद्धिः?

[कार्यकारणभावविषये विप्रतिपत्तिः]

ननु! सत्कार्यवादे कार्यकारणभावो भवति भावानां, नान्यथा। तथा हि—चतुष्टयी गतिरिह स्यात्। घटादिकार्यं मृत्पिण्डादिना कारयेन क्रियमा[1]णं[1] असद्वा क्रियते? सद्वा? सदसद्वा? अनुभयस्वभावं वा? इति॥

[सांख्यैः असत्कार्यवादनिरासः]

तत्रासतः करणे खरविषाणादेपि करणं स्यात्। असत्त्वे हि घटस्य खरविषाणस्य को विशेषः? घटस्यापि प्रा[2]गभाव[2]प्रध्वंसाभावदशयोः असत्त्वाविशेषात् प्रागभावदशायामिव प्रध्वंसदशायामपि करणं भवेत्॥

असत्करणे च नियतोपादानग्रहणं न प्राप्नोति। तैलार्थी तिलसर्षपानुपादत्ते, न सिकताः। असत्त्वे* च तैलस्य को विशेषः सर्षपाणां सिकताभ्यः॥

---

* अन्वयदृष्टान्ताभावादिति हेतुः॥

---

[1] णमपि क्रियते—ख, [2] कू—ख.

असति च कार्ये, निरालम्बनः कारकव्यापारो भवेत्, न ह्यसौ मृत्पिण्डादिविषयो भवितुमर्हति†। कार्यं चासत्॥

[उपादानोपादेययोर्भेदानुपपत्तिः]

अपि चाविद्यमाने कारणव्यतिरिक्ते च कार्ये जन्ये तत्कारणस्य मृत्पिण्डादेः घटादिकार्यं जनितवतः किमिति न स्वरूपमुपलभ्यते‡।

अथ स्वविनाशेन कारणं कार्यस्य जनकमिष्यते, तदियमभावाद्भावोत्पत्तिर्भवेत्। तस्यां च कुतोऽयं नियमः, यदनन्तरवृत्त एव मृत्पिण्डाभावः कुम्भमभिनिर्वर्तयति, न चिरातिक्रान्त इति। अतश्च§ [1]परुत्[1]-मृत्पिण्डे नष्टे एषमः कुम्भोत्पादः स्यात्॥

अथ स्वाव्यतिरिक्तमेव कारणेन कार्यं जन्यते, तर्हि कारणस्य सत्त्वात् तदव्यतिरिक्तं [2]कार्यं सदेवेति नासतः करणम्॥

[कार्यस्य सदसद्रूपत्वनिरासः]

सदसदपि न कार्यं वक्तुं युक्तम्—सदसतोर्विप्रतिषेधेन एकत्र समावेशायोगात्। रूपभेदादविरोध इति चेत्—न—कार्यस्य विचार्यमाणस्यैकत्वात्। तच्च तेनैव स्वेन कार्येण रूपेण सच्चेत्, नासद्भवेत्। असच्चेत्, न सत् इति पररूपेण त्वसत्त्वं सर्वभावानामस्त्येव॥

अनुभयात्मकं तु वस्तु नास्त्येवेति तत्पारिशेष्यात् सदेव कार्यम्॥

---

* तिलेष्विति शेषः॥

† तदा हि 'मृदं करोति' इति व्यवहारःस्यात्। न तु 'घटं करोति' इति॥

‡ मृत्पिण्डघटयोरत्यन्तं भेदात् द्वयोरप्युपलब्धिः स्यात्॥

§ परुत्—परस्मिन् कस्मिंश्चित्॥

---

[1] परत्–ख　　[2] च–ख

किमिति [1]च तदा[1] नोपलभ्यत इति चेत्—अनुमानेनापि यदुपलब्धं तत् किमनुपलब्धं भवति ? प्रत्यक्षेण तु तदानीमनुपलम्भोऽनभिव्यक्तत्वात्। अभिव्यक्तिसम्पादन एव च कारकप्रयत्नसाफल्यम्। कार्यं तु सदैवेति ॥

[कार्यस्वरूपसिद्धान्तः सत्कार्यवादनिरासश्च]

अत्राभिधीयते—केन तु रूपेण तदानीं कार्यं सदिति मन्यसे ? यदि कारकव्यापाराभिनिर्वर्त्येन सलिलाहरणाद्यर्थक्रियासमर्थेन पृथुबुध्नोदराकारवता रूपेण चक्रमूर्धनि घटोऽस्तीति—तदाऽभिव्यक्तेनापि रूपेण सत्त्वात् अत्यन्ताय कारकव्यापारवैफल्यम्। इत्थमपि च कारकप्रवृत्तौ तद्व्यापारानुपरमप्रसङ्गः*। किं हि तदोपलभ्य कारकाणि निवर्तेरन्, कार्यस्य प्रागुपलब्धत्वात् ॥

[घटस्य पूर्वं सत्त्वासंभवः]

अथ मृत्पिण्डरूपेण तदानीं घटोऽस्तीति कथ्यते, न तर्ह्यसौ तदानीं घटोऽस्ति, मृत्पिण्ड एव तत्रास्ति। न ह्यन्यरूपेणान्योऽस्तीति शक्यते वक्तुम्। उष्ट्रोऽप्यसन् मृत्पिण्डरूपेणास्तीति स्यात् ॥

अथोष्ट्र[2]रूपमुत्तरकालमपि न निर्वर्त्यते, घटस्तु ततो निर्वर्त्यते—यद्येवं यदैवासौ निर्वर्त्यते, तदैवास्ति, न ततः पूर्वमिति ॥

अथ पूर्वं शक्तयात्मना तस्यास्तित्वं, इदानीं अभिव्यक्त्यात्मना क्रियते इति—तदप्यनुपपन्नम्—अभिव्यक्तिरपि तत्स्वरूपाद्भिन्ना, अभिन्ना वा ? सती, असती वा ? इति विकल्प्यमाना न पूर्वोक्तं दोषमतिवर्तते ॥

---

* कार्यनिष्पत्तिर्हि कारकव्यापारावधिः ॥

---

[1] च—ख, [2] वदो न स्व—ख.

[अभिव्यक्तिस्वरूपविमर्शः]

का चेयमभिव्यक्तिः? किं कार्यात्मनाऽवस्थानम्, अथ संस्थानविशेषः, उत प्रतीतिः? इति ॥

यदि कार्यात्मनाऽवस्थानं, तत्पूर्वं नाभूत्, तदधुना भूतमित्यसत्कार्यम्। पूर्वमपि वा यदि तदासीत्, तदा पुनः कारकवैफल्यम् ॥

संस्थानमपि अवयवसन्निवेशविशेषः। स [1]चासन्नेव क्रिय[1]ते। अवयवास्तु सन्तीति कस्यात्र विवादः?* न हि परमाणवोऽस्माभिर्नाङ्गीकृताः ॥

प्रतीतिस्तु घटस्य चक्षुरादिकारकसामग्र्यधीना, न मृत्पिण्डदण्डचक्रादिकारकचक्रसाध्येति, सा चक्रमूर्धनि घटस्य नास्त्येवेति असन् घटः ॥

दर्शनादर्शनाधीने सदसत्त्वे हि वस्तुनः।
†दृश्यस्यादर्शनात्तेन चक्रे कुम्भस्य नास्तिता ॥

चक्रमूर्धवत् प्रध्वंसदशाया[2]मप्य[2]नुपलम्भात् घटस्य नास्तित्वमेवेति। अतश्च—

'नासतो विद्यते भावः नाभावो विद्यते सतः' (गी॰ 2–16)

इत्यप्रमाणकम्‡, पूर्वापरान्तयोर्भावस्वरूपादर्शनात् ॥

---

* तावत्यंशे सत्कार्यवादश्चेत्, इष्टापत्तिः ॥

† दृश्यस्यादर्शनम्—योग्यानुपलब्धिः ॥

‡ 'भवदभिमतार्थे' इति शेषः। शशशृङ्गादितौल्यनिराकरणमात्रे तात्पर्यादिति हेतुः। पूर्वापरान्तौ—पूर्वोत्तरावधी ॥

---

[1] न्नेव ते—ख, [2] म—ख.

[शक्त्यात्मनापि कार्यस्य न सत्त्वम्]

शक्त्यात्मनाऽपि यदस्तित्वमस्योच्यते — अत्रापि चिन्त्यम् — केयं शक्तिर्नामेति । यदि घटस्वरूपाद्भिन्नाऽसौ, तर्हि पररूपेण घटोऽ[1]स्ति, स्वरूपेण च नास्तीत्यसत् कार्यमुक्तं स्यात् । घटादभिन्नत्वे तु शक्तेः शक्तिरूपेण घटोऽस्ती[1]ति स्वरूपेणैव घटास्तित्वमुक्तं भवेत् । तच्च प्रत्यक्षविरोधान्निरस्तम् ॥

[असत्कार्यवादे दूषणोद्धारः]

असत्करणपक्षे च यच्चोदितं—शशविषाणाद्यपि क्रियेतेति—त[2]त्तु[2] वचनव्यक्त्यपरिज्ञानात् । 'यदसत्, तत् क्रियते' इति नेयं वचनव्यक्तिः, अपि तु 'यत् क्रियते, तदसत्' इति ॥

[असतः कार्यस्य शशशृङ्गादिवैलक्षण्यम्]

स्वरूपसहकार्यादिहेतवो यद्विधायिनः ।
दृश्यन्ते, जन्यते तद्धि न व्योमकुसुमादिकम् ॥

*प्रागभावदशायां च हेतुव्यापारदर्शनम् ।
न तु प्रध्वंसवेलायां अतः कमनुयुञ्ज्महे ॥

उपादानं तु सर्वस्य यन्न सर्वत्र दृश्यते ।
तन्न कार्यस्य सद्भावात्, अपि त्वेवं निरीक्षणात् ॥

अद्यत्वे व्यवहारोऽपि नैवापूर्वः प्रव[3]र्त[3]ते ।
यथोपलब्धो वृद्धेभ्यः स तथैवानुगम्यते ॥

---

* प्रागसत्त्वमात्रं कार्यत्वप्रयोजकम्, न त्वसत्त्वमात्रमित्यर्थः ॥

---

[1] स्ति—ख, [2] न्न—ख. [3] र्त्य—ख,

तैलार्थी सिकताः कश्चिदाददानो न दृश्यते ।
अदृष्ट्वा चाद्य नान्योऽपि तदर्थी तासु धावति ॥

अन्वयव्यतिरेकौ च गृह्येते व्यवहारतः ।
अनादिश्चैष संसारः इति कस्यानुयोज्यता ॥

[कारणस्य कार्यानुकूलशक्तिमत्त्वम्]

अथवा शक्तिनियमादेवोपादाननियम उपपत्स्यते ॥

शक्तिस्तु नित्या सूक्ष्मा च नेह काचिदुपेयते ।
तदभ्युपगमे नित्यं कार्योत्पत्तिप्रसक्तितः* ॥

किन्तु योग्यतावच्छिन्नस्वरूपसहकारिसन्निधानमेव शक्तिः । सैवेयं द्विविधा शक्तिरुच्यते—†अवस्थिता, आगन्तुकी च । मृत्त्वाद्यवच्छिन्नं स्वरूपं अवस्थिता शक्तिः । आगन्तुकी च, दण्डचक्रादिसंगरूपा । शक्ति-द्वयकृता च कार्यनिष्पत्तिरसकृद्दृष्टेति तदर्थिभिस्तु तदुपादानम् ॥

योग्यताऽपि नार्थान्तरं किञ्चित्, किन्तु वस्तुविशेष एवेत्येवं [1]वस्तु-विशेष[1]नियमात् उपादाननियमसिद्धेः न सत् कार्यम् ॥

[योग्यता न कार्यस्वरूपा]

न च शक्तिरेव कार्यमिति वक्तव्यम् । कार्यस्वरूपस्य ततः पृथग्भूतस्य प्रतीत्या व्यवस्थापनात् । शक्तेश्च कार्यत्वे कार्यादेव कार्योत्पादोऽ

* अकरणवेलायामपि तत्र शक्तिरस्तीति कथं वक्तुं शक्यम् ॥

† वस्तुस्वरूपसिद्धार्हतारूपा । न हि दण्डचक्रादिभिरपि पाषाणात् घटः कर्तुं शक्यः ॥

[1] सद्धि—ख.

ङ्गीकृतः स्यात्। न च घटात् [1]घ[1]ट उत्पत्तुमर्हति। शक्तेश्च कार्यमुत्पद्यत इत्यभ्युपगतम्। अतोऽन्यत् कार्यम्, अन्या च शक्तिः॥

[योग्यताया अद्विष्ठत्वम्]

[2]ननु! वाच्य[3]वाचक[3]योश्शब्दार्थयोः[3], व्यङ्ग्यव्यंजकयोश्च दीप-घटयोः उभयाश्रिता शक्तिर्दृष्टेति कार्यकारणयोर[4]प्यसा[4]वु[4]भयाधिष्ठाना* भवितुमर्हति। [5]अस[5]ति द्वितीये कार्याख्ये तदाश्रये कथमियमुभयाश्रिता स्यादिति॥

नैतदेवम्—यथादर्शनं शक्तेरभ्युपगमात्। न चैकत्र दृष्टं रूपमन्यत्रापि मृग्यते। वाच्यवाचकयोः व्यङ्ग्यव्यंजकयोश्च द्वयोः पृथक्त्वेन दर्शनादुभयाश्रिता शक्तिरङ्गीकृतेति हेतुद्वयस्यानुपलम्भात् केवलकारणवर्त्तिरेव शक्तिः। तत्कृतश्चोपादाननियम [6]इति सिद्धम्॥

[असत्कार्यवादे स्वारस्यम्]

†असत्कार्यपक्ष एवोपादाननियमवि[6]चारो युक्तः॥

उत्पत्तौ खलु सिद्धायां उपादानं विचार्यते।
सतस्तु नैव नास्तीति किमुपादानचिन्तया॥

सत्कार्यवादे च सुतरामुपादाननियमो दुर्घटः; सर्वस्य सर्वत्र भावात्‡। सिकतातिलसरित्तीरकेदारव्यस्तबीजनियताङ्कुरादिक्रमोत्पद्यमानतिलस्वरूपपर्यालोचनया तिलेष्विव सिकतास्वपि§ तैलसंभवात्।

---

* आधाराधेयाभावादिवदिति शेषः॥

† 'असत्' इत्यस्य 'कारणे' इत्यादिः। तेन शशशृङ्गादिव्यावृत्तिः॥

‡ प्रकृतेरेकस्या एव सर्वोपादानत्वात्॥

§ सरित्तीरसिकताभ्यः तिलस्यस्योत्पत्त्या सिकतानां तिलोपादानत्वात्॥

---

[1] प—च, [2] अनुवाद्य—ख, [3] योः—ख, [4] पि सा नथमनु—ख, [5] स—ख, [6] वि—ख.

—सर्वस्य सर्वत्र चास्तित्वे नियतपदार्थप्रतिष्ठितहानोपादानादिव्यवहार सकल एव विप्लवेत ॥

[सत्कार्यवादे असामञ्जस्यम्]

अपि च प्रायश्चित्तमेष तपस्वी तप्तकृच्छ्रमतिकष्टं कथं चरिष्यतीति मह[1]न्मम मन[1]सि कारुण्यम् । अन्नं च तावदयमश्नाति, अ[2]न्ने[2] च *वर्चोऽस्तीति विड्भक्षणात् प्रायश्चित्तीयत एवायमिति अलं सत्कार्यवादप्रमादेन ॥

[असत्कार्यवादे दोषोद्धारः]

यत्पुनरभाणि—कारणानुपमर्दने कार्यानुत्पादात् अभावाद्भावोत्पत्तिर्भवेत् । तत्र चानन्तरवृत्त्युत्पत्तिनियमो न स्यात् इति—तदप्ययुक्तम्—मूर्तानां समानदेशत्वविरोधात् कार्यकारणयोरेकदेशत्वं नेष्यते । नैतावता †भावोत्पत्तिरभावाद्भवितुमर्हति, कार[3]णाधी[3]नतदुत्पाददर्शनात् । अत एवानन्तर्यनियमोऽप्युपपन्नः । न च कार्यकारणयोरभेदात् सत् कार्यमिति वक्तव्यम् । तयोः प्रत्यक्षसिद्धभिन्नस्वरूपत्वात् ॥

[असंबद्धात्कार्योत्पत्तिनिरासः]

यत्तु निरलम्बना कारकप्रवृत्तिरिति चोदितम्—परिहृतं तत् भाष्यकारेण 'बुद्धिसिद्धं तु तदसत्' इति । वृद्धव्यवहारतः कार्यकारणभावा

---

* 'तेजःपुरीषयोर्वर्चः' इत्यमरः ॥

† ननु तत्तत्प्रागभावस्य तत्तत्कार्यं प्रति कारणत्वाङ्गीकारात् अभावात् भावोत्पत्तिर्दुर्वारेति चेत्, हेतौ पञ्चम्या अपि साधुत्वात् । अन्यथा तन्मते 'घटः मृत्पिण्ड एव वर्तते; न तु दण्डादिषु' इति निरूपणासंभवप्रसङ्गः ॥

---

[1] न् गतो—ख, [2] न्ते—ख, [3] णपदे—ख.

मवगम्य अमुष्मात् कारणात् इदमीदृशं कार्यमुत्पद्यत इति बुद्धौ निर्धार्य *कारकाणि कर्ता नियुङ्क्त इति न निर्विषयः कारकव्यापारः ॥

तदेवं सत्कार्यवादस्य निष्प्रमाणकत्वात् तन्मू[1]ला[1]न्वयादिहेतुसिध्य- भावात् न प्रधानास्तित्वसिद्धिः। तदभावाच्च न तद्विकृतिः नित्या-बुद्धिः। अपि तु ज्ञानोपलब्धिरूपैवेति सम्यक् सूत्रितं 'बुद्धिरुपलब्धि ज्ञानमित्यनर्थान्तरम्' इति ॥

[बुद्धेरनित्यत्वम्]

इतश्चानित्या बुद्धिः—जानामि, ज्ञास्यामि, अज्ञासिषमिति उपजन- नापायधर्मतया पाकादिवत् कालत्रयेऽपि प्रकाशमानत्वात्। ज्ञा[2]न[2]- व्यतिरिक्तायाश्च बुद्धेरप्रतिभासात् ॥

अयं तु विशेषः। पाकादिक्रियाणां ओदनादिफलावच्छेदद्वारकं कालवैतत्यमपि भवति। उपलब्धेस्तु वस्तुस्वरूपप्रकाशनमात्रपरिसमाप्त- प्रयोजनायाः कालवैतत्यं नास्त्येव। अत एवानित्यत्वेऽपि उत्पन्नापव- र्गिणीमेव बुद्धिमाचक्षते, शब्दवत्; न घटादिवत् कालान्तरस्था यिनीमिति ॥

[बुद्धेरात्मगुणत्वम्]

सा चेयं बुद्धिः आत्मान्तःकरणशब्ददीपेन्द्रियार्थाद्यनेककारककलाप- कार्याऽपि सती न बाह्येन बाह्यकर्मणि समवैति। न बाह्यकरणे चक्षु- रादौ। नान्तःकरणे मनसि। किन्तु कर्तर्येव। कर्ताऽपि च नित्यः

---

* 'मृदं घटं करोति' इत्येव व्यवहारात्, उपादानकारणेनेतरकारकसंबन्धात् न दोष इति भावः ॥

---

[1] लाद—च,   [2] तृ—ख.

विभुरात्मा, न भूतसङ्घातस्वभावः कार्यस्तस्या आश्रय इत्यात्मपरीक्षायां निर्णीतम्। गुणत्वमपि चास्यास्तत्रैव दर्शितम्॥

[बुद्धेराशुतरविनाशित्वे हेतुः]

ननु एवं तर्हि न बुद्धेरनित्यत्वम्, विनाशकारणाभावात्। द्विविधो हि गुणानां विनाशहेतुः—आश्रयविनाशः, विरोधिगुणप्रादुर्भावो वा। नेहाश्रयविनाशः, नित्यत्वादात्मनः। न च विरोधिनमस्याः कंचिद्गुण-मुपलभामहे—न—शब्दवदाशुविनाशित्वात्। नित्याकाशगुणोऽपि शब्दः शब्दान्तरमारभ्य यथा विनश्यति, तथा बुद्धिः बुद्ध्यन्तरमारभ्य विनश्य-तीति तथा दर्शनात् कल्प्यते। यावांश्च कश्चन विनाशदर्शनभेदोपलम्भादिः शब्दस्यानित्यतायां न्याय उक्तः, स सर्वोऽपि बु[1]द्धावपि[1] योजनीयः॥

[ज्ञानानामयौगपद्यकारणम्]

अत एव न बुद्धीनामेकक्षणवृत्तीनां यौगपद्यं विद्यते, [2]वर्णा[2]नामि-वैकवक्तृप्रयुक्तानाम्। विनश्यदविनश्यद्दशयोस्तु बुद्ध्योराशु विनाशित्वे-ऽपि यौगपद्यमनुभवादभ्युपेयत*इत्यलमतिविस्तरेण॥

बुद्धेरनित्यतायां च प्रायेण सर्ववादिनामविवादः। [3]तथा चा[3]ह जैमिनिः 'सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत् प्रत्यक्षम्' इति॥

[बुद्धेरपि हेयत्वम्]

अचिररुचिवत्तस्मात् बुद्धिर्निसर्गविनश्वरी—
भवति जनकः स्वात्मा तस्याः स एव समाश्रयः।

---

* अन्यथा कार्यकारणयोरसमानकालिकत्वापत्त्या क्षणिकत्वादतौल्यप्रसङ्गः॥

---

[1] द्धवा—ख, [2] शब्दा—ख, [3] कथमा—ख.

भवमरुभवैस्तापैः [1]या जा[1]तमेव युनक्ति सा—
व्यसनजन[2]नीं जह्यादेनां[2] परमार्थवित् ॥

— इति बुद्धिपरीक्षा —

[मनःपरीक्षा]

युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम् ॥ १-१-१२ ॥

मनसो यदेव सत्त्वे प्रमाणं, तद्गम्यत्वमेवास्य लक्षणम्, समानेतर-जातीयव्यवच्छेदकारित्वात् ॥

[मनसः प्रत्येकगणनायां हेतुः]

ननु ! मनस इन्द्रियत्वात् तद्वर्ग एव पठनं युक्तम् । किमर्थोऽयं पृथङ्निर्देशः ?—न—धर्मभेदात् । भौतिकानीन्द्रियाणि नियतविषयाणि । सगुणानां चैषामिन्द्रियभावः । मनस्तु न भौतिकम्, न नियतविषयम् । न चास्य *सगुणस्येन्द्रियभावः इति ॥

[मनसः अभौतिकत्वम्]

तच्च न भौतिकम्, अकार्यत्वात् । अत एव न तद्गुणयोगि । न च नियतविषयम् । सर्वविषयत्वं त्वस्य सकलबाह्येन्द्रियाणामधिष्ठातृत्वात् । तदनधिगम्यसुखादिविषयग्राहित्वाच्च । बाह्येन्द्रियाणि हि मनोऽधिष्ठितानि स्वविषयेषु प्रवर्तितुमुत्सहन्ते चक्षुरादीनि, नान्यथा ॥

---

* गुणाः—गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः ॥

---

[1] पापा—ख, [2] नामतः—ख.

कस्मादेवमिति चेत्—युगपत् ज्ञानानुत्पत्तेः। उत्तरकालं च बाह्येन्द्रियव्यापारविरहेऽपि तदर्थावमर्शात्—

अस्त्येकेन्द्रियगम्येषु क्वचिज्जातिगुणादिषु।
विज्ञानायौगपद्यं यत् मनसस्तन्न साधनम्* ॥

तत्र विषयादिदोषेण दूरत्वादिना जात्यादेः युगपत् गृहीतुमशक्यत्वात् ॥

[ज्ञानायौगपद्यस्य मनस्साधकत्वम्]

यत्तु—नानेन्द्रियग्राह्येषु युगपत्सन्निहितेष्वपि गन्धरसरूपादिषु विषयेषु तद्ग्रहणेषु च स्वकार्यानुमितसन्निधानेषु, सत्त्व[1]प्यविकले[1]षु कारणेषु युगपदुपलब्धयो न भवन्ति, ततोऽवसीयते—नूनं कारणान्तर[2]मेभिरपे[2]क्ष्यते। तच्च मन इत्याख्यायते ॥

[ज्ञानायौगपद्ये कारणम्]

ननु च!

सुगन्धि शीतलां दीर्घां अश्नन्तः [3]शुष्क[3]शष्कुलीम्।
कपिलब्राह्मणास्सन्ति युगपत् पंचबुद्धयः॥

अपि च अयं खल्वध्यापकः अधीते, व्रजति, कमण्डलुं धारयति, पन्थानं पश्यति, शृणोत्यरण्यजान् शब्दान्, बिभ्यत् व्याललिङ्गानि बुभुत्सत इति क्रमाग्रहणात् युगपदेता बुद्धयोऽस्य भवन्तीति—न—आशूत्पत्तेः

---

* अत्र हेतुः अनन्तरवाक्येनोच्यते ॥

---

[1] प्य... ते—ख, [2] धर्मेषु करणेषु युगपदुपलब्धयो न भवन्ति परी—ख, [3] पुप—ख.

सूच्यग्रभिद्यमानकोकनददळकदम्बकालवदतिसूक्ष्मत्वात् कालस्य क्रमस्तत्र न विभाव्यते । भवितव्यं* तु तेनेति ॥

[स्मृतिकारणतयाऽपि मनस्सिद्धिः]

यदि कारणान्तरनिरपेक्षचक्षुरादिकरणसाध्या एव रूपादिविषयोपलब्धयः, तदुत्तरकालमुपहतकरणानामपि कथं [1]स्म[1]रणादिरूपस्तदवमर्शः? अतो नूनं नयनादिवत् करणान्त[2]रमविकलं[3] तद्ग्राहि विद्यते ॥

[मनसः अणुत्वादिः]

अव्यापकं च तत् । व्यापित्वे न हि बुद्धीनां यौगपद्यं निवर्तते । अस्ति चायं व्यवहारः उक्तेऽपि क्वचिद्वचसि कश्चिदाह, 'नाहमेतदश्रौषम, अन्यत्र मे मनोऽभूत्' इति । तस्मान्न व्यापकं मनः ॥

प्रतिशरीरमेकं च, तदनेकत्वे पुनरपि ज्ञानयौगपद्यानपायात् ॥

क्रियावच्च तत्, निष्क्रियेणेन्द्रियाणामधिष्ठातुमशक्यत्वात् ॥

मूर्तं च तत्, अमूर्तस्य क्रियानुपपत्तेः ॥

मूर्तत्वे सति नित्यं च तत् निरवयवत्वात्, अनाश्रितत्वाच्च मुर्तत्वं त्वनित्यतायामप्रयोजकमिति वक्ष्यामः ॥

निरवयवं च, तदवयवकल्पनायां प्रमाणाभावात् ॥

वेगवच्च, तदाशुसंचारात्। आशुसंचारमन्तरेणोपलब्धि[3]शैघ्र्य[3]स्य दृष्टस्यानुपपत्तेः ॥

इन्द्रियसंयोगि च तत्, द्रव्यत्वात् ॥

---

*प्रथमदलभेदनस्य द्वितीयदलभेदनस्य च हि कालभेदः अवर्जनीयः ॥

---

[1] हृ–ख, [2] रं–ख [3] दैर्घ्य–ख-घ.

द्रव्यं च तत्, वेगादिगुणयोगात्; क्रियाव[1]त्त्वादनाश्रितत्वाच्च ॥

अचेतनं च तत्, करणत्वात्, इत[2]रथा ह्येकत्र शरीरे चेतनद्वयसमावेशात् अव्यवहारः स्यादिति। तस्मादेवंरूपं मनः॥

साङ्ख्योक्तं तु तस्य रूपमयुक्तमिति तत्प्रक्रियानिषेधादेव व्याख्यातम्॥

[मनस्साधकहेत्वन्तराणि]

अन्यान्यपि स्मृत्यनुमानागमसंशयप्रतिभास्वप्नोहज्ञानानि, [3]आ[3]न्तरसुखदुःखेच्छाद्वेषादिविषयग्राहीणि च ज्ञानानि मनसो लिङ्गानि सन्त्येव। तेषां बाह्येन्द्रियव्यापारसाध्यत्वासंभवात् करणरहितायाश्च क्रियाभिनिर्वृत्तेरदर्शनादिति॥

[मानसानि ज्ञानानि]

स्मृतिस्तावन्मनोजन्यैव। अनुमानागमज्ञानं तु परोक्षार्थविषयत्वात् मानसम्*। संशयस्तु मानसोऽपि कश्चिद्दृक्ष्यते। प्रतिभा मानसी दर्शितैव—'श्वो मे भ्राताऽऽगन्ता' इति। स्वप्नज्ञानमुपरतेन्द्रियग्रामस्य भवत् कथं नाम न मानसम्॥

तर्कोऽपि संशयवत् क्वचिद्विषये मानसो भवत्येव। सुखादीनां तु ज्ञप्तिवत् उत्पत्तिरपि मनोनिबन्धनैव। कार्यणामात्मगुणानामुत्पत्तौ प्रत्यासन्नकारणान्तरसंभवेऽपि आत्ममनस्संयोगस्यावधृतसामर्थ्यस्यासम-

---

* मनसः तत्रात्यन्तं अपेक्षितत्वात् मानसमित्युच्यते। कारणं तु व्याप्तिज्ञानम् शब्दश्च यथासंख्यम्॥

---

[1] चात—ख, [2] रेषां—ख-घ, [3] अन—ख.

वायिकारणत्वात्। अतश्च विषयानुभवजन्येऽपि सुखादौ मनस्संयोगः कारणम् ॥

सुखादीनां च *बोधस्वरूपत्वं स्वसंवेद्यत्वं च निरस्तम्। अतस्तदुपलब्धौ मनस एव कारणता ॥

[मनसः संस्कारविशेषवत्त्वम्, हेयत्वं च]

तदिदं मनः पूर्वकृतशुभाशुभकर्म†संकारवताऽऽत्मना तद्वशादेव शरीरदेशे संयोगं प्रतिपद्यते। तत्रैव च जीवनव्यवहारः। विपच्यमानकर्माशयसहि[1]तः[1] आत्ममनस्संयोगो जीवनमिति हि वदन्ति। संयुक्तं चात्मना मनः तेषु तेषूपपत्तिस्थानेषु नानाविधभोगसाधनतया संसारकारणं भवति। नित्यत्वादात्ममनसोः [2]अनादित्वाच्च संसारस्य नेदं चोदनीयं—‡प्रथममेव कथं आत्ममनसोस्सं[2]योग इति। न हि प्रथमो नाम कश्चित् कालः समस्ति ; आदिसर्गस्यापि पूर्वसर्गसापेक्षत्वात्। ईश्वरोऽपि हि कर्मापेक्ष एव विचित्रस्य जगतः स्रष्टेति निर्णीतमेतदिति कृतं विस्तरेण ॥

विदधत्सुखादिभोगं वहच्च तरलेन्द्रियाश्व§सारथिताम्।
बन्धनिमित्तं मन इति मनस्विना यत्नतो हेयम् ॥

— इति बुद्धिपरीक्षा —

---

* बौद्धादिसंमतमिदम् ॥

† संस्कारः—भावनातिरिक्तः संस्कारविशेषः ॥

‡ प्रथममेव—प्राथमिक एवेत्यर्थः ॥

§ 'इन्द्रियाणि हयानाहुः' इति श्रुतिः ॥

---

[1] तस्य—च, [2] सं—ख.

[प्रवृत्तिपरीक्षा]

प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भः ॥ १-२-२७ ॥

वागिति वर्णात्मकशब्दकारणसंयोगाद्युच्यते, नेन्द्रियमिति* व्याख्यातम्। बुद्धिरिति मन इहोच्यते, नोपलब्धिः। शरीरं प्रसिद्धम्। तेषां आरम्भः व्यापारः, 'तैर्वा[1] आरम्भ इति सर्वथा तदीयक्रिया प्रवृत्तिरित्युच्यते ॥

[पापरूपा प्रवृत्तिः]

सा च द्विविधा पुण्या पापिका च। तत्र पापिका वाचा चतुर्विधा, मनसा त्रिविधा, शरीरेण त्रिविधैवेति दशविधा ॥

वाचा प्रवृत्तिस्तत्र अनृतपरुषसूचनासम्बद्धवचनरूपा चतुर्विधा ॥

परद्रोहपरद्रव्याभिलाषनास्तिक्यानुध्यानरूपा त्रिविधा मनसा प्रवृत्तिः ॥

हिंसास्तेयप्रतिषिद्धमैथुनाचरणरूपा त्रिविधा शरीरेण प्रवृत्तिः। मैथुनग्रहणं एवंप्रकारसुरापाना[2]द्युपलक्षणार्थम्। सेयं दशविधा प्रवृत्तिः अनवरतमभिज्वलतो निरतिशयदुःखवेदनादायिनो नरकानलस्येन्धनम् ॥

[पुण्यरूपा प्रवृत्तिः]

पुण्याऽपि सत्यप्रियहितवचनस्वाध्यायाध्ययनरूपा चतुर्विधा वाचा प्रवृत्तिः। जपयज्ञे हि स्वाध्यायपाठ एवोपांशुना, अन्तस्संजल्पेन वा ॥

अस्पृहाऽनुकम्पापरलोकश्रद्धात्मिका त्रिविधा मनसा प्रवृत्तिः ॥

---

* वागिन्द्रियं पूर्वमेव निरस्तम् ॥

---

[1] सैव—ख. [2] सा—ख.

दानपरित्राणपरिचरणरूपा त्रिविधा शरीरेण प्रवृत्तिरितीयमपि दशविधैव। एषा च स्वर्गसदनद्वारसोपानकल्पा ।।

[प्रवृत्तेः द्विविधत्वम्]

सेयमुभयतो विंशतिभेदा प्रवृत्तिः संक्षेपतो द्विविधैव, विधिनिषेधात्मकतदवगमोपायभेदात् । विधिनिषेधा[1]वगमद्वा[1]रेण एव हि सदसत्कर्मावगमः । तत्र विहितानुष्ठानं स्वर्गाय, निषिद्धाचरणं नरकायेत्येवं सुखदुःखोपभोगस्थानशरीरेन्द्रियाद्य[2]भि[2]सम्बधनिबन्धनमेषा प्रवृत्तिर्भवन्ती संसारस्य परमं कारणं भवति ।।

[प्रवृत्तेर्धर्माधर्महेतुत्वम्]

यो ह्ययं देवमनुष्यतिर्य[3]ग्योनि[3]षु शरीरसंसर्गः, यश्च प्रतिविषयं बुद्धिसंसर्गः, यश्चात्मना सह मनसस्संसर्गः स सर्वः प्रवृत्तेरेव परिणामविभवः । वृत्तेश्च सर्वस्याः क्रियात्वात् क्षणिकत्वेऽपि तदुप[4]ग[4]तो धर्माधर्मशब्दवाच्यः आत्मसंस्कारः कर्मफलोपभोगपर्यन्तस्थितिरस्त्येव । न च फलमदत्त्वा धर्माधर्मौ क्षीयेते । अन्त्यसुखदुःखसंविद्विरोधिनौ हि धर्माधर्मावुदाहरन्ति* । न च जगति तथाविधं किमपि कार्यमस्ति वस्तु, यन्न धर्माधर्माभ्या[5]मना[5]क्षिप्तसंभवमिति तदुच्छेदे मुमुक्षुणा यत्न आस्थेयः ॥

इति वितनुतः पुण्यापुण्यप्रवृत्तिसमुद्भवौ
निग[6]ल[6]वदिमौ धर्माधर्मौ रुजं भवबन्धने ।
यदि निरवधेर्दुःखस्यान्तं चिकीर्षसि सर्वथा
परिहर मनोवाक्कायानां प्रवृत्तिमनर्गलाम् ॥

---

* सुखदुःखयोरुभयोरपि हेयत्वात्, तद्धेतुभूतौ धर्माधर्मावपि हेयावेव ॥

---

[1] धका—ख. [2] नभि—ख, [3] ग्भूमि—ख-घ, [4] हि—ख, [5] मा—ख, [6] म—ख.

[दोषपरीक्षा]

प्रवर्तनालक्षणा दोषाः ॥ २-२-२७ ॥

प्रवर्तना प्रवृत्तिं प्रति प्रयोजकता[1]। सा लक्षणं येषामिति प्रवर्तनालक्षणा दोषाः। दोषप्रयुक्तो हि पुरुषः पुण्ये कर्मणि, पापे वा प्रवर्तते ॥

[दोषस्यानुपदेश्यत्वशङ्कापरिहारौ]

ननु ! प्रत्यात्मवेदनीयतया[2] दोषाणां स्वरूपमपरोक्षमेव। तत् किमर्थमेषां[3] लक्षणतो रूपं निरूप्यते—सत्यम्—प्रत्यात्मवेदनीयत्वेऽपि यदेषां प्रवर्तनालक्षणत्वमुपदिश्यते, तदनेन रूपेण संसारकारणत्वज्ञापनार्थम्। धर्माधर्मनिमित्तो[4] हि शरीरादिदुःखाधिष्ठानसंबन्धः। तद्बीजस्य च कर्मणः कारणं दोषाः कर्मणि पुमांसं प्रवर्तयन्तो भवन्तीति प्रवर्तनालक्षणा इत्युक्ताः ॥

परसन्तान*वर्तिनां दोषाणां अप्रत्यक्षत्वात् तत्प्रतीतये प्रवर्तनालक्षणत्वकथनमिति त्वपव्याख्यानम्—अल्पप्रयोजनकत्वादिति ॥

[दोषाणां विभागः]

तेषां दोषाणां त्रयो राशयो भवन्ति, रागः द्वेषः मोहः इति। तत्रानुकूलेष्वर्थेषु अभिलाषलक्षणो रागः। प्रतिकूलेष्वसहनलक्षणः द्वेषः। वस्तुपारमार्थ्यापरिच्छेदलक्षणो मिथ्याध्यवसायो मोहः ॥

---

* सन्तानः—आत्मा। बौद्धप्रभावात्प्रयुक्तः शब्दः ॥

---

[1] त्तिः—ख, [2] य—ख, [3] तत्किमेते—ख, [4] त्तिहि—ख-घ.

[ईर्ष्यादीनां क्लृप्तेष्वेवान्तर्भावः]

ननु च ! ईर्ष्यासूयालोभमानमदमत्सरादिदोषान्तरसंभवात् कथं त्रय एव दोषाः ?—न—ईर्ष्यादीनां यथानिर्दिष्टेष्वेवान्तर्भावात् ॥

[रागप्रभेदाः]

कामः, मत्सरः, स्पृहा, तृष्णा, लोभ इति पंचप्रकारो रागपक्षः । स्त्रीसंयोगेच्छा कामः* । यदन्यस्मै निवेद्यमानमपि वस्तु धनवन्न क्षीयते, तदपरित्यागेच्छा मत्सरः । अनात्मीयवस्त्वादित्सा स्पृहा । पुनर्भवप्रतिसन्धानहेतुभूतेच्छा तृष्णा । निषिद्धद्रव्यग्रहणेच्छा लोभ इत्यभिलाषप्रकारभेदात् राग[1]पक्ष एवा[1]यम् ॥

[द्वेषप्रभेदाः]

द्वेषपक्षोऽपि पंचविधः, क्रोधेर्ष्यासूया द्रोहोऽमर्ष इति । अक्षिभ्र्वादिविकारहेतुः प्रज्वलनात्मकः क्रोधः । साधारणेऽपि वस्तुनि परस्य दर्शनाद्यसहनं ईर्ष्या । परगुणेष्वक्षमा असूया । परापकारः द्रोहः । अदर्शितमुखादिविकारः परं प्रति मन्युः अमर्षः इति असहनप्रकारभेदादेष द्वेषपक्षः ॥

[मोहप्रभेदाः]

मोहपक्षस्तु चतुर्विधः — मिथ्याज्ञानं, विचिकित्सा, मानः, प्रमाद इति । अतस्मिंस्तदिति ज्ञानं मिथ्याज्ञानम् । किं स्विदिति विमर्शो

---

* यद्यपि इन्द्रियसुखसामान्यं कामः, तथापि तीव्रत्वादस्य प्रयोगप्राचुर्याच्च एवं व्याख्यानम् ॥

---

[1] लक्षणो—च.

वर्गाह्निके परीक्ष्यते। मिथ्याज्ञाननिमित्ताः खल्वेते दोषाः। तस्मिन् सम्यग्ज्ञानप्रभावनिहृते हेतोरभावान्न भवन्त्येवेति ॥

[दोषस्य एकत्वशङ्कापरिहारौ]

ननु! एवं प्रसवविनाशकारणयोरेकत्वात्* एक एव दोषो भवेदिति त्रित्वं हीयेत–न–अनुभवसिद्ध[1]भेदत्वा[1]त्। अनुभूयते हि रागद्वेषमोहाना-मितरेतरविभक्तं स्वरूपम्। कारणैकत्वं तु न प्रयोजकम्, एकस्मादेव ज्वलनसंयोगात् उत्पद्यमानानां विनश्यतां च पार्थिवपदार्थवृत्तीनां गन्धरस रूपस्पर्शानां नानात्वदर्शनात्। अतः सूक्तं दोषाणां त्रैराश्यमिति ॥

संसारकाराभवनप्रवेश-
मार्गास्त एते त्रय एव दोषाः।
एषां प्रहाणोद्यममादधानः
न जन्ममृत्यू पुनरभ्युपैति ॥

[प्रेत्यभावपरीक्षा]

पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभावः ॥ १-१-१९ ॥

कस्येयं पुनरुत्पत्तिरुच्यते, आत्मनः शरीरस्य वा? तत्रात्मनो नित्यत्वादुत्पत्तिरेव नास्ति, का कथा पुनश्शब्दार्थस्य? शरीरस्य तु उत्पत्ति-रस्ति, न तु पौनःपुन्येन। न हि मृतं शरीरं तदेव पुनरुत्पद्यते। तस्मात् पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभाव इत्यवाचकं सूत्रम्—उच्यते—पुनश्शब्दार्थस्य यत्नत उप[2]दिष्ट[2]स्य परिहर्तुमशक्यत्वात्। [3]तस्यैव निर्वेदोत्पादद्वारका-पवर्गोपयोगयोग्योपदेशत्वात्। आ[3]त्मनश्च स्थायित्वेन क्रियाभ्या-

* मिथ्याज्ञानस्यैव हेतुत्वं, तदभावस्य च विनाशकत्वम् ॥

[1] त्वा–ज, [2] देष्टव्य–च, [3] आ–ख.

वर्गाह्निके परीक्ष्यते। मिथ्याज्ञाननिमित्ताः खल्वेते दोषाः। तस्मिन् सम्यग्ज्ञानप्रभावनिहते हेतोरभावान्न भवन्त्येवेति॥

[दोषस्य एकत्वशङ्कापरिहारौ]

ननु! एवं प्रसवविनाशकारणयोरेकत्वात्* एक एव दोषो भवेदिति त्रित्वं हीयेत—न—अनुभवसिद्ध[1]भेदत्वा[1]त्। अनुभूयते हि रागद्वेषमोहाना-मितरेतरविभक्तं स्वरूपम्। कारणैकत्वं तु न प्रयोजकम्, एकस्मादेव ज्वलनसंयोगात् उत्पद्यमानानां विनश्यतां च पार्थिवपदार्थवृत्तीनां गन्धरसरूपस्पर्शानां नानात्वदर्शनात्। अतः सूक्तं दोषाणां त्रैराश्यमिति॥

संसारकाराभवनप्रवेश-
मार्गास्त एते त्रय एव दोषाः।
एषां प्रहाणोद्यममादधानः
न जन्ममृत्यू पुनरभ्युपैति॥

[प्रेत्यभावपरीक्षा]

पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभावः ॥ १-१-१९ ॥

कस्येयं पुनरुत्पत्तिरुच्यते, आत्मनः शरीरस्य वा? तत्रात्मनो नित्यत्वादुत्पत्तिरेव नास्ति, का कथा पुनश्शब्दार्थस्य? शरीरस्य तु उत्पत्तिरस्ति, न तु पौनःपुन्येन। न हि मृतं शरीरं तदेव पुनरुत्पद्यते। तस्मात् पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभाव इत्यवाचकं सूत्रम्—उच्यते—पुनश्शब्दार्थस्य यत्नत उप[2]दिष्ट[2]स्य परिहर्तुमशक्यत्वात्। [3]तस्यैव निर्वेदोत्पादद्वारकापवर्गोपयोगयोग्योपदेशत्वात्। आ[3]त्मनश्च स्थायित्वेन क्रियाभ्या-

* मिथ्याज्ञानस्यैव हेतुत्वं, तदभावस्य च विनाशकत्वम्॥

[1] त्वा—ज, [2] देष्टव्य—च, [3] आ-ख.

वृत्तिसंभवात्, तस्यैव पुनः पुनरुत्पत्तिं ब्रूमः। उत्पत्तिवन्मरणमपि। सोऽयमात्मन एव मृत्वा पुनर्जन्म प्रेत्यभाव इति ॥

[नित्यस्याप्यात्मनः जन्ममरणोपपादनम्]

ननु! जन्ममरणे उभे अपि नित्यत्वादात्मनः न संस्तः इत्युक्तम्–सत्यम् — शरीरादिसंयोगवियोगयोस्तु तथाभिधानान्न दोषः। मरणं—आत्मनः भोगायतनदेहेन्द्रियादिवियोग उच्यते। जन्म तु तत्संबन्धः। ते एते विपच्यमानकर्माशयानु[1]रूपे[1]ण देहेन्द्रियादित्यागोपादाने एव मरण-जन्मनी क्रियाभ्यावृत्त्या भवन्ती प्रेत्यभाव इत्युच्यते। स एव च संसारः। तदित्थमनुध्यायतः कस्य सचेतसो निर्वेदो नोदियात्। तदुक्तम्—

जरावियोगमरणव्याधयस्तावदासताम्।
जन्मैव किं न धीरस्य भूयो भूयस्त्रपाकरम् ॥

[देहेन्द्रियादिरचनाप्रकारः]

अथ यैरुत्पद्यमानैर्देहेन्द्रियादिभिरात्मनः संबन्धः, तेषां कथमुत्पत्ति-रित्युक्तं सूत्रकृता — 'व्यक्तात् व्यक्तानामुत्पत्तिः प्रत्यक्षप्रामाण्यात्' (न्या-सू-4-1-11) इति। व्यक्तादिति [2]का[2]पिलाभ्युपगतत्रिगुणात्मका-व्यक्तरूपकारणनिषेधेन* परमाणूनां शरीरादौ कार्ये कारणत्वमाह ॥

तथा हि–पार्थिवं, आप्यं, तैजसं, वायवीयमिति चतुर्विधमिदं कार्यं स्वावयवाश्रितमुपलभ्यते। तत्र यथा घटः सावयवः कपालेष्वाश्रितः, एवं कपालान्यपि सावयवत्वात्तदवयवेषु, तदवयवा अपि तदवयवान्तरेषु

---

* व्यक्तादेव व्यक्तानामुत्पत्तिः, न तु अव्यक्तादिति सूचनेनेत्यर्थः ॥

---

[1] सारे–ख, [2] क–ख.

इत्येवं तावत्, यावत् परमाणवो निरवयवा इति। यत्र यावतः कार्यजातस्य स्वावयवाश्रितस्य प्रत्यक्षेण ग्रहणं तत्र तदेव प्रमाणम्। [1]तत ऊर्ध्वमनुमानम्॥

[परमाणुसाधकानुमानम्]

त[1]दपि हि कार्यं स्वावय[2]वाश्रितम्, सावयव[2]त्वात्, परिदृश्यमानकार्यवत्। निरवयत्वे तु तस्य परमाणुत्वमेव। परमाणुषु च सावयवत्वस्य च हेतोरसिद्धत्वान्नावयवान्तरकल्पना। तेषां हि सावयवत्वे तदवयवाः परमाणवो [3]भवेयुः। न ते उत्पत्तिक्रमवत् विनाशक्रमेणापि परमाणवोऽनु[3]मीयन्ते। लोष्टस्य प्रविभज्यमानस्य भागाः, तद्भागानां च भागान्तराणीत्येवं तावत् यावदशक्यभङ्गत्वम[4]दर्शनविषय[4]त्वं च भवति। तद्यतः परमवयवविभागो न संभवति, ते परमाणव उच्यन्ते। तेष्वपि हि विभज्यमानेषु तदवयवाः परमाणवो भवेयुर्न ते। [5]तदेतदेवं उत्पत्तिक्रमवत्[5] विनाशक्रमस्येदृशो दर्शनात् सन्ति परमाणवः॥

[परमाणूनामावश्यकता]

अत्र हि त्रयी गतिः। अस्य घटादेः कार्यस्य निरवयवत्वमेव वा, अवयवानन्त्यं वा, परमाण्वन्तता वा? तत्र निरवयवत्वमनुपपन्नम्, अवयवानां पटे तन्तूनां, घटे च कपालानां प्रत्यक्षमुपलम्भात्। अनन्तावयवयोगित्वमपि न युक्तम्, मेरुसर्षपयोरनन्तावयवयोगित्वाविशेषेण *तुल्यपरिमाणत्वप्रसङ्गात्। तस्मात्परमाण्वन्ततैव युक्तिमती॥

---

* अवयवपरंपरायाः कुत्रचिद्विश्रान्तौ सत्यां अधिकावयवत्वान्महत्त्वम्, न्यूनावयवत्वात् अल्पत्वं च वक्तुं शक्यम्॥

---

[1] त–ख, [2] व–ख, [3] नु–ख, [4] दृश्य–ख, [5] तदेवमुत्पत्ति–ख.

त इमे परमाणवः चेतनेच्छाप्रेरणमन्तरेण विशिष्टक्रमकमितरेतर सङ्घटनमलभमानाः कार्यसिद्धये न पर्याप्नुयुः, अचेतनत्वादिति चेतन एषामधिष्ठाना सकलभुवननिर्माण[1]निपुणम[1]तिरीश्वरोऽभ्युपगतः। तत्सि द्धये च सकलकुतर्कतिमिर[2]तिर[2]स्कारपूर्वकं पूर्वमेव निरवद्यमनुमानमुपपादितम् ॥

ईश्वरोऽपि नानेकात्मवृत्तिविपाकोन्मुखधर्माधर्मसंस्कारवैचित्र्यमननुरुध्यमानः विचित्रस्य जगतो जन्म निर्मातुमर्हती*त्येतदपि दर्शितम् ॥

[परमाणुभिः जगदारम्भक्रमः]

न च सकृदेव सर्वे निर्वर्त्यमानकार्यपरिमाणानुगुणसङ्ख्याः परमाणवः एकत्र संयोज्य कार्यमारभन्ते, किन्तु द्व्यणुकादिप्रक्रमेण। सकृदारम्भे हि कुम्भे भज्यमाने कपालशर्कराकणचूर्णादिक्रममपहाय प्रथममेव परमाण्वन्तता भवेत्; सर्वसंयोगस्य सर्वविभागेन सहसैव विनाशात्। अतश्च कर्परादिक्रमदर्शनं विरुध्येत। अविनष्टेऽपि पटादौ तन्त्वाद्यवयवाश्रित[3]त्वमुपलभ्यमानं कथं वा समर्थ्येत? परमाणूनामप्रत्यक्षत्वेन तदाश्रितत्व[3]स्य ग्रहीतुमशक्यत्वात्। परमाणूनां घटस्य च मध्ये कार्यान्तरानारम्भादिति। तस्मात् द्व्यणुकादिप्रक्रमेण परमाणवः कार्यमारभन्ते ॥

[द्व्यणुकोत्पत्तिः]

ननु! द्वावेव परमाणू प्रथमं संघटेते इत्यत्र का युक्तिरुच्यते? बहुत्वसंख्यायाः महत्परिमाणकारणत्वदर्शनात्, त्रिषु परमाणुषु प्रथमं

---

* तदा हीश्वरस्य पक्षपातप्रसङ्गः ॥

---

[1] म–ख, [2] सं–ख, [3] त्व–ख.

मिलत्सु तत्कार्ये बहुत्वसंख्यायाः महत्त्वारम्भकत्वात् तत्प्रत्यक्षत्वं प्रसज्येत। न च तत्प्रत्यक्षत्वम्, अतिसूक्ष्मत्वात्। अतो द्वाभ्यां परमाणुभ्यां द्व्यणुकमादावुत्पद्यते ॥

[द्व्यणुकस्याप्रत्यक्षत्वम्, त्र्यणुकोत्पत्तिश्च]

तच्च परमाणुवदप्रत्यक्षमेव, महत्त्वानुत्पादात्। द्व्यणुकद्वयेन तु कार्यारम्भ इष्यमाणे तदविशेषप्रसङ्गः द्व्यणुक इव तत्रापि महत्त्वोत्पत्तौ कारणाभावात्। अतः त्रिभिर्द्व्यणुकैः त्र्यणुकमारभ्यते। तत्र च बहुत्वसंख्यया महत्त्वमप्यारप्स्यते, प्रत्यक्षत्वं च भविष्यति। ततः परं तु क्रमसामान्ये* प्रमाणमस्ति, लोष्टादि[1]भङ्गे स्वा[1]वयवखण्डावयवदर्शनम्। क्रमविशेषे तु प्रमाणं नास्ति इत्थमारम्भ इति। यत्र वा दर्शनमस्ति तत्र तदस्तु क्रमविशेषे प्रमाण[2]मिति ॥

[आरभ्यावयविनिरूपणम्]

†आ[2]रभ्यारम्भकत्वं नेष्यते, मूर्तानां समानदेशत्वविरोधात्। न हि परमाणवः प्रथमं कार्यमारभ्य, तदनु त एवोत्तरोत्तरकालं कार्याण्यारभन्ते। किन्तु यत्परमाणुनिर्वृत्तं कार्यं द्व्यणुकं, तत् कार्यान्तरस्यारम्भकम् तदप्यन्यस्य कार्यस्येत्येवं तावत्, यावत् परिपूर्णावयविनिष्पत्तिः ॥

---

* समान्यतः अल्पपरिमाणास् महत्परिमाणः अवयवी भवतीति नियमः। न त्ववयवसंख्यादिनियमः ॥

† आरभ्यस्य—कार्यस्य आरंभकत्वं—उत्तरोपादानत्वम्। कापालिकापेक्षया कपलः अवयवी। अयं च घटस्य उपादानम्। एवं च घटः कपालश्च द्वावयवी समकालौ स्याताम्। अतः घटावस्थितिवेलायां पूर्वावयविनो नाशः, अवयवानामेवावस्थानं वक्तव्यमिति भावः ॥

---

[1] भक्तेः सा—ख [2] मा—ख.

इत्थं च तन्तुभिः पटः क्रियते, न तन्त्ववयवैरंशुभिः*; इतरथा ह्युत्तरोत्तरकार्यारम्भेऽपि पूर्वपूर्वकारणानपायात् मूर्तानामेकदेशत्वं स्यात्। न च तद्दृश्यत इति यथोक्त एव क्रमः श्रेयान् ॥

तदेवमनेकात्मसमवेतधर्माधर्मसंस्कारपरिपाकानुरूपप्रसरदीश्वरेच्छा-प्रेर्यमाणपरमाणुक्रियानुपूर्वीनिर्वर्त्यमानद्व्यणुकादिकार्यप्रक्रमेण शरीराद्यवयविनिवृत्तिरिति स्थितम् ॥

[शरीरविषये पक्षान्तराणि]

एतद्विपरीतानि तु मतान्तराणि प्रमाणविरुद्धानि। तथाहि—नित्यमेव शरीरादि अनुत्पत्तिधर्मकमिति प्रत्यक्षविरुद्धम्। पृथिव्यादेरप्यवयवसन्निवेशविशि[1]ष्टत्वात्[1] कार्य[2]त्वम्[2] ईश्वरसिद्धौ निर्णीतम् ॥

आकस्मिकत्वमपि शरीरादेः कार्यस्य न युक्तम्; कारणनियमोपलम्भात्, अनिमित्तायाश्च भावोत्पत्तेरनुपपत्तेः ॥

अभावात् भावोत्पत्तिरपि तादृगेव ॥

त्रिगुणात्मकप्रधानविकारमहदहङ्कारादिकारणकत्वमपि कार्यस्य पृथिव्यादेः प्रागेव प्रतिषिद्धम् ॥

अनारब्धावयविरूपकार्याः परमाणव एवैते †संचयविशिष्टास्सन्तः लोकयात्रां वहन्तीत्येतदपि न समीचीनम्; संचयस्य भेदाभेदविकल्पाभ्यां अनुपपद्यमानत्वात्, परमाणूनां चातिसौक्ष्म्यादप्रत्यक्षत्वात् ॥

‡पौद्गलिककार्यपक्षेऽपिप र्यायान्तरेण परमाणूनां कथनम्, अप्रमाणकत्वं वा ॥

---

* न हि तन्तुर्नामावयवी पटकाले तिष्ठति॥

† संचयविशिष्टाः—सङ्घातरूपा इत्यर्थः। इदं बौद्धानां मतम्॥

‡ इदं जैनानाम्॥

---

[1] ष्ट—ख, [2] त्वात्—ख.

शब्दविवर्तत्वं *तदनुगमाग्रहणादनुपपन्नम् ॥

†परमात्मोपादानत्वमपि न संभवति, तस्यैव निष्प्रमाणकत्वात् ॥

न च 'न कदाचिदनीदृशं ‡जगत्' (पू.सं. 491) इति पादप्रसारिकामात्रं कर्तुमुचितम्; सर्गप्रलयप्रबन्धस्य समर्थितत्वादिति ॥

अतश्च पक्षान्तरदुर्बलत्वात्
यथोदितः सिद्ध्यति भूत[1]स[1]र्गः ।
तं यस्तु पश्यन्नपि निह्नुवीत
तस्मै नमः पण्डितशेखराय ॥

अनादौ संसारे स्थितमिदमहो मूढमनसां
जनित्वा जन्तूनां मरणमथ मृत्वापि जननम् ।
इयं सा दुःखानां सरणिरिति संचिन्त्य कृतिना
निधातव्यं चेतो जननमरणोच्छेदिनि पदे ॥

[फलपरीक्षा]

प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलम् ॥ १-१-२० ॥

प्रवृत्तिदोषास्तु व्याख्याताः । तज्जनितोऽर्थः फलमित्युच्यते । अर्थ[2]पदग्र[2]हणं गौणमुख्यभेदप्रदर्शनार्थम् । सुखदुःखे मुख्यं फलम् । तत्साधनं तु शरीरेन्द्रियविषयादि गौणम् । सर्वं ह्येवं प्रवृत्तिदोषाक्षिप्तं

---

* अनुगमः—कारणस्य कार्येऽनुवृत्तिः ॥

† भर्तृप्रपञ्चादीनां ब्रह्मपरिणामवादिनां मतमिदम् ॥

‡ कदाप्यनीदृशं न, किन्तु अनादिकालादेवमेवेति स्वभाववादिनः ॥

---

1 व—ख, 2 प्र—ख,

फलमित्युक्तम्। तदिदमनादिना प्रबन्धेन प्रवर्तमानं फलं [1]पुनः पु[1]नरुप[2]भु[2]ज्यत इति महतः खेदस्य हेतुरिति भाव्यमानं निर्वेदवैराग्यादिमार्गेणापवर्गोपयोगितां प्रतिपद्यते ॥

आत्तमात्तं विजहतः त्यक्तं त्यक्तं च गृह्णतः।
पुंसः फल[3]घ[3]टीयन्त्रं अहो कष्टः परिश्रमः ॥

[फलद्वैविध्यम्]

तत्पुनः फलं कर्मणा किं सद्य एव संपद्यते, कालान्तरेण वा? उच्यते—द्विविधं कर्म—विहितं निषिद्धं च। तत्र विधिफलानां कालनियमो नास्ति। क्रियाफलं हि 'दोग्धि' 'पचति' इति समनन्तरमुत्पद्यमानं दृश्यते*। विधिफलानां तु नैव नियम इति शब्दपरीक्षायां चित्राक्षेपपरिहारावसरे (पू-सं–657) निरूपितमेतत् ॥

[विधिफले विशेषः]

विधिफलमपि च किंचन चोदनावचनपर्यालोचनया सद्य इति निश्चीयते, वृष्टिरिव कारीर्याः। किंचित् ऐहिकफलमपि कर्म वस्तुबलात् कालान्तरापेक्षं भवति, पुत्रेष्ट्यादि। न हि सहसैव निधिलाभवत् पुत्रलाभः संभवति, गर्भसंभवहेतुभूतभार्यापरिरम्भणादिक्रमापेक्षत्वात् ॥

ज्योतिष्टोमादि तु स्वर्गफलं कर्मफलस्वरूपमहिम्नैव पारलौकिकफलमवतिष्ठते। स्वर्गो हि निरतिशया प्रीतिः, तदन्यथानुपपत्तिपरिकल्पितः, कनकगिरिशिखरादिर्वा [4]भोगदे[4]शः। उभयथाऽपि नैतद्देहो-

* यद्यपि कृष्यादीनां क्रियाणामपि सद्यः फलं न दृश्यत इति शङ्का स्यात्; परन्तु फलपर्यन्ततावत्क्रियाया एव पाकादिवदेकक्रियारूपत्वात् कृषेः सद्यःफलत्वम् ॥

[1] पु   -ख, [2] भुज्यते पुनरस्य-ख,   [3] प-ख.   [4] दे—ख.

पभो[1]गयोग्य[1]तां प्रतिपद्यते। अनियतफलं तु चित्रादि कैश्चिदुक्तम्। तच्च युक्तमयुक्तमिति वा तत्रैव परीक्षितम्॥

[निषिद्धफलविचारः]

निषिद्धस्य तु कर्मणः सर्वस्यैव प्रायेण परलोक एव फलम्। परदाराभिमर्षणादौ हि क्रियाफलं सुरतसुखादि सद्यः फलम्। निषेधविधिफलं तु नरकपतनं पारलौकिकम्। स्वर्गवन्नरकस्यापि निरतिशयदुःखात्मनः, तदन्यथाऽनुपपत्तिपरिकल्पितदेशस्वभावस्य वा एतच्छरीरानुपभोगयोग्यत्वात्॥

तीव्रसं[2]वे[2]गनिर्वृत्तं तु कर्म विहितं इतरद्वा प्रत्यासन्नविपाकं इहैव भवति, *नन्दीश्वरनहुषयोरिवेत्यागमविदः॥

चोरब्रह्मघ्नादयश्च केचित् प्रत्यासन्नप्रत्यवायाः प्रायेण दृश्यन्त एवेत्येवमेषां विचित्रः कर्मणां विपाकः॥

[कर्मणां फलप्रदत्वप्रकारः]

यदपि चोच्यते—कर्मकाले फलं नास्ति, फलकाले कर्म नास्ति। कालान्तरे च फलस्यान्यत् प्रत्यक्षं कारणमुपलभ्यते सेवादिकमिति—तदपि पूर्वं परिहृतम्। कर्मणां विनाशेऽपि तज्जनितस्य आत्मसंस्कारस्य धर्माधर्मशब्दवाच्यस्य भावात्। दृष्टस्य च सेवादेः कारणस्य व्यभिचारात् अदृष्टकल्पनाया अवश्यंभावित्वात्॥

---

* नन्दी नामकः तीव्रतपःफलतया तदैव गाणापत्यस्थानमवाप। एवं नहुषः तीव्रपापफलतया क्षणादेव स्वर्गाद्भ्रष्टः। तथा हि श्रूयते–'अत्युत्कटैः पुण्यपापैरिहैव फलमश्नुते' इति॥

---

[1] ग्य–ख. [2] यो–ख.

धर्मादेरात्मनि[1]स[1]मवायात्, फलस्य च पुत्रपश्वादेः अन्यत्र समवेतत्वात् भिन्नाधिकरणत्वं कर्मफलयोरित्यपि न चोद्यम्; मुख्यस्य सुखदुःखात्मनः फलस्य भिन्नाश्रयत्वानुपपत्तेः। सुखदुःखे ह्यात्मनि वर्तेते, धर्माधर्मौ च तत्स्थावेवेति ॥

*[2]दृष्टं[2] नैव सुखस्य कारणमतस्तद्धेतुरागेण किं ?
दुःखस्यापि न तन्निबन्धनमिति द्वेषस्तदर्थेषु कः ?
तस्मात्कर्मनिमित्तकं फलमिति ध्यायन्न कुर्यात् कृती
सङ्गं कर्मणि येन दुस्तरमसौ संसारमापद्यते ॥

[दुःखपरीक्षा]

बाधनालक्षणं दुःखम् ॥ १-१-२१ ॥

बाधना पीडनं—सन्तापनम्। सा लक्षणमस्येति बाधनालक्षणं दुःखम्। तत्र मुख्ये दुःखे लक्ष्ये, लक्षणशब्दो यथाश्रुत एव। बाधनयैव हि दुःखस्वरूपं लक्ष्यते—बाधयति [3]दुःख[3]यतीति। गौणे तु दुःखे शरीरादौ लक्ष्ये, 'बाधनालक्षणं—बा[4]धनानुषक्तमिति व्याख्येयम् ॥

[प्रत्येकं दुःखलक्षणकथनाक्षेपः]

ननु! पूर्वसूत्रव्याख्यातेन फलग्रहणेनैव दुःखस्योपदिष्टत्वात् किमर्थं पुनरुपदेशः? सुखप्रत्याख्यनार्थं इति चेत्—न—पूर्वापरविरोधात्। सकलप्राणभृदनुभवसाक्षिकत्वेन च सुखस्य प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात्। तत्प्रत्याख्याने च विवक्षिते किमर्थं प्रमेयसूत्रे फ[5]लपदो[5]पादानम्? फले खलु सुख

* फलपरीक्षाया प्रयोजनमाह—दृष्टमित्यादिना ॥

[1] फलस—ख, घ, [3] द्धे-ख. [2] पीड—ख, [4] बा—ख.
[5] लो—ख.

दुःखे इति व्याख्यातम्। ततश्च सुखे प्रत्याख्याते दुःखमेवावशिष्यते। तच्चानेन दुःखशब्देनैव निर्दिष्टमिति किं फलग्रहणेन ?

[उक्ताक्षेपपरिहारः]

उच्यते—न सुखलेशस्य संसारे जन्तुभिरन्तराऽन्तराऽनुभूयमानस्य प्रत्याख्यानाय दुःखग्रहणम्। किन्तु सर्वत्र तथात्वभावनोपदेशार्थम्*। [1]सोऽपि हि सुखलवः दुःखमेवेति भावयितव्यः, तत्साधनमपि सर्वं दुःखमेवेति मन्तव्यम् ॥

न तद्व्यवसितं पुंसां न तत्कर्म न तद्वचः।
न तद्भोग्यं समस्तीह यन्न दुःखाय जायते ॥

[दुःखे तारतम्यम्]

तदित्थं दुःखं उ[2]त्कृ[2]ष्टं तिरश्चाम्, मध्यमं मनुष्याणाम्। हीनं देवानाम्। हीनतरं वीतरागाणामित्यागमविदः। वीतरागाणां दुःखतानवं युक्तितोऽप्यवगम्यते, दुःखस्य रागनिबन्धनत्वात् ॥

तत्त्वतश्चिन्त्यमानं हि ? सर्वं दुःखं विवेकिनः।
विषसंपृक्त[3]मधु[3]वत् सुखं दुःखीभवत्यदः ॥

सुखाधिगमलोभेन यतमानो हि पूरुषः।
सहस्रशाखमाप्नोति दुःखमेव तदर्जने ॥

एवं सर्वमिदं दुःखं इति भावयतोऽनिशम्।
सर्वोपपत्तिस्थानेषु निर्वेदोऽस्य प्रवर्तते ॥

---

* संसारे सुखमेव नास्ति, सर्वं दुःखमेवेति बौद्धाः। सिद्धान्तिनां पु अस्ति संसारे सुखलेशः। अन्यथा गुणगणनायां सुखस्य पाठो न स्यात् ॥

---

[1] सन्न–ख, [2] त्सृ–ख, [3] घृत–च.

निर्विण्णस्य च वैराग्यं विरक्तस्य च देहिनः ।
क्लेशकर्मप्रहाणादिद्वारो निःश्रेयसोदयः ॥

[दुःखस्य फलरूपत्ववर्णनफलम्]

ननु ! एवं तर्हि फलग्रहणं न कर्तव्यम्, दुः[1]खपदे[1]नैव गतार्थत्वादित्युक्तम्—मैवम्—तस्यान्यप्रयोजनत्वात् । प्रवृत्तिदोषजनितत्वेन [2]सुखदुःखे भावयितव्ये अभ्यासेन च वर्तमाने इति। कर्मदोषजनितत्वेन हि[2] फलमनुचिन्तयतः तत्कारणयोरनुकूलप्रतिकूलयोरस्य रागद्वेषौ मा भूताम्। अभ्यावृत्त्या च ससाधनस्य फलस्य हानोपादानस्रोतसोह्यमानः तत्रात्यन्ताय निर्विद्यतामिति फलग्रहणम् । तदेवं अन्यथा फलस्य निःश्रेयसोपयोगित्वम्, अन्यथा तु फलत्वे सत्यपि दुःखस्येति ॥

[दुःखस्वरूपनिगमनम्]

दीर्घस्य दुःखस्य निमित्तभूतं
सुखं च दुःखात्मकमेव सर्वम् ।
मुमुक्षुणा हेयतया विचिन्त्यं
*देहादि दुःखान्तमिदं प्रमेयम् ॥

इति निपुणमतिर्यो दुखमेवेति सर्वं
परिहरति शरीरे क्लेशकर्मादिजा[3]ल[3]म् ।
अजमजरम[4]नन्तं[4] चिन्तयन्नात्मतत्त्वं
गतभयमपवर्गं शाश्वतं सोऽभ्युपैति ॥

॥ इति श्री भट्टजयन्तकृतौ न्यायमञ्जर्यां अष्टममाह्निकम् ॥

---

* द्वादशविधप्रमेयेषु आद्यन्तवर्जम् ॥

[1] खोपदेशे–च, [2] हि–ख, [3] त–ख, [4] तत्त्वं–ख.

नवममाह्निकम्—प्रमेयपरीक्षा

[अपवर्गपरीक्षा]

एवं शरीरादौ दुःखपर्यन्ते हेये प्रमेये निर्णीते, यदर्थ एतदुपदेशः यत्परमुपादेयं प्रमेयं, यदर्थः शास्त्रारम्भः तमपवर्गं लक्षयितुमाह—

तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः ॥ १-१-२२ ॥

तदिति प्रक्रान्तस्य दुःखस्यावमर्शः। न च मुख्यमेव दुःखं बाधनास्वभावमवमृश्यते, किन्तु तत्साधनं तदनुषक्तं च सर्वमेव। तेन दुःखेन वियोगोऽपवर्गः॥

अस्ति *प्रलयवेलाया[1]मप्या[1]त्मनो दुःखवियोगः। स त्वपवर्गो न भवति, सर्गसमये पुनरक्षीणकर्मा[2]शयानु[2]रूपशरीरादिसंबन्धे सति दुखसंभवात्। अतः तद्व्यावृत्त्यर्थमत्यन्तग्रहणम्॥

[अशेषविशेषगुणोच्छेद एव मोक्षः]

आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिरपवर्गः, न सावधिका। द्विविधदुःखावमर्शिना सर्वनाम्ना सर्वेषामात्मगुणानां दुःखवदवमर्शात्, अत्यन्तग्रहणेन च सर्वात्मना तद्वियोगाभिधानात् नवानामात्मगुणानां बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्काराणां निर्मूलोच्छेदः अपवर्ग इयुक्तं भवति॥

---

* प्रलयेति-सुषुप्त्यादीनामुपलक्षकम्॥

---

[1] मा—ख, [2] नु—ग,

[विशेषगुणानां मुक्तौ नाशस्यावश्यकता]

यावदात्मगुणास्सर्वे नोच्छिन्ना वासनादयः ।
तावदात्यन्तिकी दुःखव्यावृत्तिर्नावकल्पते ॥

धर्माधर्मनिमित्तो हि संभवः सुखदुःखयोः ।
मूलभूतौ च तावेव स्तम्भौ संसारसद्मनः ॥

तदुच्छेदे [1]तु[1] तत्कार्यशरीराद्यनुपप्लवात् ।
नात्मनः सुखदुःखे स्तः इत्यसौ मुक्त उच्यते ॥

इच्छाद्वेषप्रयत्नादि भोगायतनबन्धनम् ।
उच्छिन्नभोगायतनः नात्मा तैरपि युज्य[2]ते ॥

प्राणस्य क्षुत्पिपासे द्वे लोभमोहौ च चेतसः ।
शीतातपौ शरीरस्य षडूर्मिरहितः शिवः[2] ॥

तदेवं नवानामात्म[3]विशेषगु[3]णानां निर्मूलोच्छेदोऽपवर्ग इति यदुच्यते, तदेवेदमुक्तं भवति 'तदत्यन्तवि[4]मोक्षो[4]ऽपवर्ग इति ॥

[मुक्तिकालिकात्मस्वरूपम्]

ननु ! तस्यामवस्थायां कीदृगात्माऽवशिष्यते ?
स्वरूपैकप्रतिष्ठानः परित्यक्तोऽखिलैर्गुणैः ॥

*ऊर्मिषट्कातिगं रूपं तदस्याहुर्मनीषिणः ।
संसारबन्धनाधीनदुःखक्लेशाद्यदूषितम् ॥

[वेदान्तिसंमतमोक्षनिरासः]

अत्र तावत् वेदान्तिन आहुः—नायमिदृशो मोक्षः प्रेक्षावतां प्रयत्नभूमिर्भवितुमर्हति । को हि नाम शिलाशकलकल्पं अपगतसकलसुख

---

* ऊर्मिषट्कमनुपदमुक्तं क्षुत्पिपासालोभमोहशीतातपा इति ॥

---

[1] हि—च, [2] ते—ज, [3] गु—ख, [4] योगो—ख.

*संवेदनसंस्पर्शं आत्मानमुपपादयितुं यतेत? सोपाधिसावधिकपरिमितानन्दनिष्यन्दात् स्वर्गादप्यधिकं अनवधिकनिरतिशयनैसर्गिकानन्दसुन्दरं अपरिम्लानतत्संवेदनसामर्थ्यं चतुर्थं पुरुषार्थमाचक्षन्ते विचक्षणाः ॥

[मुक्तेरपि संसार एव वरम्]

यदि तु जडः पाषाणनिर्विशेष एव तस्यामवस्थायामात्मा भवेत्, तत्कृतं अपवर्गेण! संसार एव वरमस्तु[1]! यत्र तावदन्तराऽन्तराऽपि दुःखकलुषितमपि स्वल्पमपि सुखमुपभुज्यते। चिन्त्यतां तावदिदं, किमल्पसुखानुभवो भद्रकः, उत सर्वसुखोच्छेद एव। तस्मान्नित्यसुखमात्मनो महत्त्ववदस्तीति आगमप्रामाण्यादभ्युपगम्यताम्। तच्च संसारदशायां अविद्यावरणवशेन नानुभूयते। तत्त्वज्ञानाभ्यासभावनाभिभूतनिरन्तराविद्यावरणस्त्वात्मा तस्यामवस्थायां तदनुभवतीति ॥

[सिद्धान्ते मुक्तौ सुखाभावे प्रमाणम्]

तदिदमनुपपन्नम् — आत्मनो नित्यसुखसत्तायां प्रमाणाभावात्। प्रत्यक्षं तावन्नास्मदादीनामन्येषां वा केषांचिदस्मिन्नर्थे प्रभ[2]विष्य[2]तीति केयं कथा? अनुमानमपि न संभवति, लिङ्गलेशानवलोकनादिति ॥

[नित्यसुखसद्भावे अनुमानं न प्रमाणम्]

ननु! उक्तमेवानुमानमपवर्गाय, [3]यत्र[3] प्रेक्षावतां प्रयत्नः। सुखसिद्धये हि बुद्धिमन्तो यतन्ते, नाश्मकल्पमात्मानं कर्तुमिति। तदयं इष्टाधिगमार्थः मुमुक्षोः प्रयत्नः, प्रेक्षापूर्वकारिप्रयत्नत्वात्, कृष्यादिप्रयत्नवदिति ॥

---

* संवेदनम्—अनुभवः ॥

---

[1] वस्था—ख [2] व—ख, [3] यः—ख•

*नानिष्टोपरमार्थत्वात्; अनिष्टस्यापि शान्तये ।
सन्तः प्रयतमाना हि दृश्यन्ते व्याधिखेदिताः ।।

अतिदुर्वहश्चायं संसारदुःखभार इति तदुपशमाय व्यवस्यन्तः सन्तः न निष्प्रयोजनप्रयत्ना भवन्तीति अनैकान्तिको हेतुः ॥

[नित्यसुखसद्भावे आगमाः न प्रमाणम्]

अथ आगमादवगम्यते—विभुत्वेनेव, नित्येन सुखेनाविनाकृतः [1]स्वा[1]-त्मेति । तथा च पठ्यते—'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इति—

स्यादेतदेवम्—यद्येतदेव केवलं आगमवचनमश्रोष्यत । वचनान्त-रमपि तु श्रूयते—'न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरुपहतिरस्ति । अशरीरं वा व सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः' इति ।।

[आगमवाक्यानामन्यथासिद्धत्वम्]

ननु ! भवत्पठितमागमवचनं अन्यथापि व्याख्यातुं शक्यते । 'सशरी-रस्य' इति प्रक्रमात् सांसारिके सुखदुःखे अनुकूलेतरविषयोपलंभसंभवे तदानी[2]मशरीरमा[2]त्मानं न स्पृशत इत्यर्थः ॥

हन्त ! तर्हि त्वदधीतमपि वेदवचनं 'आनन्दं ब्रह्म' इति संसारदुःख-परिहारप्रकरणादेव तद् दुःखापायविषयं व्याख्यास्यते । न खलु व्याख्या-नस्य भगवतः काचिदभूमिरस्ति । दृष्टाश्च दुःखोपरमे सुखशब्दप्रयोगाः ॥

चिरज्वरशिरोत्यादिव्याधिदुःखेन खेदिताः ।
सुखिनो वयमद्येति तदपाये प्रयुंजते ।।

---

* न—इत्यादि समाधानम् । इष्टप्राप्तिवदनिष्टनिवृत्तिरपि पुरुषार्थ एव ॥

---

[1] आ–ख, [2] मा–ख.

[मुक्तौ शरीरादीनामप्यङ्गीकारप्रसङ्गः]

यदि च 'आनन्दम्' इति वचनात् नित्यं सुखमात्मन इष्यते, तर्हि 'ब्रह्म' इति वचनात् व्यापकत्वमिव, 'विज्ञानम्'* इति वचनात् ज्ञानमपि नित्यमस्याभ्युपगन्तव्यम्। अतश्च सुखवत् ज्ञानस्यापि नित्यत्वात् संसारेऽपि नित्यसुखोपलब्धिः स्यात्। ततश्च धर्माधर्मफलाभ्यां सुखदुःखाभ्यामस्य नित्यस्य सुखस्य साहचर्यमनुभूयेत। अपि च—

सुखवत् ज्ञानवच्चास्य [1]कामं[1] देहेन्द्रियाद्यपि।
नित्यं प्रकल्प्यतामित्थं मोक्षो रम्यतरो भवेत्॥

अथ कार्यं †सुखज्ञानम्, हेतुस्तस्य विचिन्तनीयः— यत उत्पद्यत इ[2]ति। धर्माच्चेत्, सोऽपि किंप्रभव इति[2] वाच्यम्। योगसमाधिज इति चेत्, तस्य स्वकार्यत्वात् स्वकार्यसुखसंवेदनावसानत्वान्न शाश्वतिकत्वं स्यात्। अप्रक्षयश्च धर्मस्य निरनुमानकः। न हि योगसमाधिजो धर्मः न क्षीयत इत्यत्र च किंचिदनुमानमस्ति। विपर्यये तु प्रसिद्धमनुमानम्, सर्वस्य कृतकस्यानित्यत्वदर्शनादिति। क्षीणे च धर्मे तत्कार्यज्ञानाभावात् सदपि सुखमनुपलभ्यमानं असतो न विशिष्यते॥

[आत्मसुखस्य स्वप्रकाशत्वनिराकरणम्]

स्वप्रकाशं तत् सुखमिति चेत्—न—संसारेऽपि तदुपलब्धिप्रसङ्गात्। शरीरादिसंबन्धः प्रतिबन्धहेतुरिति चेत्—न—शरीरादीनामुपभोगार्थत्वात्। भो[3]गार्थाः शरीरादयस्ते भोग[3]प्रतिबन्धं विदधतीति न साध्वी कल्पना॥

---

* विज्ञानम्—इत्यर्शाद्यजन्तम्। 'आनन्दम्' इतिपदसमभिव्याहारात् आनन्दपदस्य स्वतः पुंलिङ्गत्वेनार्शाद्यजन्तत्वावश्यकत्वात्॥

† सुखज्ञानम्—सुखानुभवः॥

---

[1] तथा—च, [2] ति—ख, [3] ग—ख.

[सुखस्यावरणासंभवः]

अविद्यावरणात् संसारे स्वप्रकाशसुखानुपलम्भ इति चेत्—न—प्रकाशस्य तुच्छेनावरितुमशक्यत्वात् । न च प्रकाशरूपं पारमार्थिकमात्मनः सुखं तद्विपरीततुच्छस्वभावे[1]यमविद्या न परीतुमर्हति, मेघादिना दिनकरकिरणावरणावधारणात्[1] ॥

अविरलगवलमलीमसं बलाहकव्यूहपिहितरविबिम्बम् ।
तदपि न रजनीसदृशं दिनमिति सहसा मोहमहिमा ॥
*मेघा अपि रवेरन्ये स्वरूपेण च वास्तवाः ।
तत्त्वान्यत्वादचिन्त्या तु नाविद्याऽवरणक्षमा ॥

तस्मान्न नित्यानन्दत्वमात्मनः सुवचम् ॥

[मोक्षस्य नित्यसुखरूपत्वे मुक्त्यसंभवः]

अपि च मोक्षे नित्यानन्दस्वभावे तद्रागेण प्रयतमानो मुमुक्षुः न मोक्षमधिगच्छेत् । न हिरागिणां मोक्षोऽस्तीति मोक्षविदः ॥

दुःखनिवृत्त्यात्मकेऽपि मोक्षे दुःखद्वेषात् प्रयतमानस्य समानो दोष इति चेत्—न—मुमुक्षोर्द्वेषाभावात् । रागद्वेषौ हि संसारकारणमिति च जानाति मुमुक्षुः, द्वेष्टि च दुःखमिति कथं संगच्छते ॥

सुखेऽप्यस्य रागो नास्त्येवेति चेत्—न—स्वर्गनिर्विशेषेऽपवर्गे स्वर्गेव द्रागस्य संभाव्यमानत्वात् । दुःखेन तु निर्विण्णस्य मुमुक्षोर्वैराग्यं जायते न दुःखविषयो द्वेषः । विरक्तस्य चास्य मोक्षं प्रति यत्नो भवति, न दुःखं द्विषत इति [2]न स[2]मानो न्यायः† ॥

---

* समाधानम्—मेघा इत्यादि । तत्त्वेत्यादि—मिथ्याभूता सदसदनिर्वचनीया अविद्येति हि तन्मतम् ॥

† दुःखकारणस्य रागस्य निवृत्त्या दुःखनिवृत्तिः। सुखे रागे तु नैवं वक्तुं शक्यम् ॥

---

[1] य–ख [2] स–ख

[केवलदुःखनिवृत्तेरपि पुरुषार्थत्वम्]

यदुक्तं [1]तादृशो[1] मोक्षः प्रेक्षावतां प्रयत्नविषयो न भवतीति—तदपि न सांप्रतम्—प्रयोजनानुसारेण प्रमाणव्यवस्थानुपपत्तेः । न हि प्रयोजनानुवर्ति प्रमाणं भवितुमर्हति ॥

यदि निरानन्दो मोक्षः प्रेक्षावतां न रुचिरः—कामं मा भूत्—न त्वप्रमाणकमानन्दं त्वत्र कल्पयितुं शक्नुमः ॥

[सुखरहितस्यापि मोक्षस्योपादेयत्वम्]

न च सर्वात्मना साधूनामनभिमत एव तथाविधो मोक्षः । न च तदवाप्तये न प्रयतन्ते । ते ह्येवं विवेचयन्ति । दुःखसंस्प[2]र्शशून्य[2]शाश्वतिकसुखसंभोगासंभवात्, दुःखस्य चावश्यं हातव्यत्वात्, विवेकहानस्य चाशक्यत्वात्, विषमधुनी इवैकपात्रे पतिते उभे अपि सुखदुःखे त्यज्येतामिति । अतश्च संसारान्मोक्षः श्रेयान्, यत्रायमियान[3]तिदुस्सहो[3] दुःखप्रबन्धोऽवलुप्यते, वरमियती कादाचित्की सुखकणिका त्यक्ता, न तस्याः कृते दुःखभार इयानूढ इति । तस्मान्न सुखोपभोगात्मको मोक्ष* इति ॥

[जागति सुखमेव भारतीति बौद्धपक्षः]

अन्यस्त्वाह—तिष्ठतु तावन्मोक्षः ! संसारेऽपि न सुखं नाम किंचिदस्तीति सर्व एवायं दुःखाभावमात्रे सुःखव्यवहारः । तथा हि—

तृषा शुष्यत्यास्ये पिबति सलिलं स्वादु सुरभि
क्षुधार्तस्सन् शालीन् कबलयति [4]मांस्पा[4]कवलितान् ।

---

*अन्यथा मोक्षोऽपि स्वर्गादिवत् भोगरूपः स्यात् ॥

---

[1] निरानन्दो—ख [2] र्श—ख [3] ति—ख [4] संपा—ख

प्रदीप्ते रागाग्नौ घननिबिडमाश्लिष्यति वधूं
प्रतीकारे व्याधेः सुखमिति विपर्यस्यति जनः ॥

[संसारे सुखसद्भावसिद्धान्तः]

उच्यते—तदिदम[1]ति[1]कृतकवैराग्यप्रकटनकौरुकुचीकौशलम्, आनन्दात्मनः प्रतिप्राणिसंवेद्यस्य [2]सुखस्य नि[2]ह्नोतुमशक्यत्वात्* । अनिवृत्तेऽपि दुःखे क्वचित् सुखसंवेदनात् न दुःखाभावः सुखम् । निरभिलाषस्याप्यतर्कितोपनतसुखसाधनविषयसंपर्के सति [3]सु[3]खसंवेददर्शनात् ॥

अभिलाषात्मकदुःखाभावः सुखमित्यपि न मनोज्ञम् । यस्तु दुःखाभावे क्वचित् सुखमित्यपि व्यपदेशः प्रशान्तरोगाणामिव पूर्वं दर्शितः, स भाक्त इति न तावता स्वसंवेदनसाक्षिकसुखापह्नवः कर्तुमुचितः । मोक्षे तु नित्यसुखे न संभवत्प्रमा[4]णत्वात्[4] नाभ्युपगम्यते ॥

[मोक्षस्य आत्मस्वरूपात्मकत्वम्]

अपि च मोक्षे सुखमस्ति न वेति विचार एष न प्रामाणिकजनोचितः । स्वरूपेण व्यवस्थानमात्मनो मोक्ष इति मोक्षविदः । तत्र आत्मस्वरूपमेव कीदृशमिति चिन्त्यम्, न पृथङ्मोक्षस्वरूपम् । आत्मनश्च सुखदुःखबुध्यादयः आगन्तुका गुणाः, न महत्त्ववत् सांसिद्धिका इति निर्णीतमेतदात्मलक्षणे, सुखादिकार्येण चात्मनोऽनुमानादिति ॥

[आत्मनः चैतन्यरूपत्वनिरासः]

अत एव [5]का[5]पिलकथितचितिशक्तिस्वभावत्वमपि न युक्तमात्मनः ॥

---

* अन्यथा हि अनुकूलत्वप्रतिकूलत्वादिज्ञानानां भ्रमत्वप्रसङ्गः । सर्वं भ्रम एवेति वादस्तु असकृन्निरस्त एव ॥

---

[1] मतीव—ख, [2] नि—ख, [3] दुः—ख, घ, [4] णं—ख. [5] क—ख.

स चेतनश्चिता योगात् [1]तद्योगेन विना जडः[1] ।
*चितिर्नामार्थविज्ञानं कादाचित्कं तु तस्य तत् ॥

नार्थसंवेनादन्यत् चैतन्यं नाम विद्यते ।
तच्च सामग्र्यधीनत्वात् कथं मोक्षे भविष्यति ॥

जाग्रतः स्वप्नवृत्तेर्वा सुषुप्तस्यापि वाऽऽत्मनः ।
ज्ञानमुत्पद्यतेऽन्या तु चतुर्थी नास्ति तादृशी ॥

जाग्रद्दशायां स्वप्ने च बुद्धेः प्रत्यात्मवेद्यता ।
सुखं सुप्तोऽहमद्येति पश्चात्प्रत्यवमर्शनात्† ॥

तदा त्व[2]वेद्य[3]मानाऽपि सुषुप्ते धीः प्रकल्प्यते ।
तुर्यावस्था तु संवित्तिशून्यस्य स्थितिरात्मनः ॥

तुर्यावस्थातिगं रूपं यदाहुः केचिदात्मनः ।
प्रमाणागोचरत्वेन कल्पनामात्रमेव तत् ॥

संवित्प्रसवसामर्थ्यं सामग्रीसन्निधानतः ।
यदि नामात्मनोऽस्त्यस्य तावता न चिदात्मता ॥

[ज्ञानोत्पत्त्यर्हत्वरूपचैतन्यरूपत्वेऽविरोधः]

यदि तु दर्शनशक्तियोग्यतामात्रमेव पुंसश्चैतन्यमुच्यते—तर्हि तथाविधस्य तस्य कैवल्यस्यास्माकीनमोक्षसदृशत्वमेव । [3]सत्संवित्प्रसवयो[3]ग्यतामात्रसंभवेऽपि दृश्येन्द्रियसंप्रयोगादिसामग्रीवैकल्या[4]त् कैवल्याव[4]स्थाया-

* न हि चेतन-चैतन्यशब्दौ पर्यायरूपौ ॥

† 'सुखमहमस्वाप्सम्' इति प्रत्यवमर्शः । तदा ज्ञानाभावववचनं तु विषयानवभासादित्याशयः ॥

[1] तदभावादचेतनः—ख, [2] चेद्य—ख, [3] यो—ख, [4] व—ख,

मात्मनो द्रष्टृत्वासंभवात्। दर्शनशून्यस्य चान्यस्य चैतन्यस्य निरस्तत्वादिति ॥

[बौद्धसंमतमोक्षविमर्शः]

निर्वाणादिपदाख्येयमपवर्गं तु सौगताः ।
*सन्तत्युच्छेदमिच्छन्ति, स्वच्छां वा ज्ञानसन्ततिम् ॥

मतद्वितयमप्येतत् प्रत्युक्तं पूर्वमेव यत् ।
ध्वस्तश्च ज्ञानसन्तानः नित्यश्चात्मा समर्थितः ॥

सन्तत्युच्छेदपक्षस्तु नैयायिकमतादपि ।
शोच्यो यत्राश्मकल्पोऽपि न कश्चिदवशिष्यते ॥

[जैनसंमतमोक्षविमर्शः]

अर्हत्पक्षेऽपि यद्रूपं अन्यसापेक्षमात्मनः† ।
न केवलस्य [1]ताद्रूप्यम्[1] इत्यस्मन्मततुल्यता‡ ॥

विकारित्वं तु जीवानां अत्यन्तमसमंजसम् ।
शब्दपुद्गलवच्चैतत्प्रत्याख्येयमसंभवात् ॥

तस्मान्न वेदान्तविदो वदन्ति
मोक्षं न§ साङ्ख्या न च सौगताद्याः ।
इत्यक्षपादाभिहितोऽपवर्गः
श्रेयांस्तदत्यन्तविमोक्ष एव ॥

---

* आद्यः माध्यमिकानाम् । अन्यस्तु इतरेषां त्रयाणाम् ॥

† शरीरानुगुणपरिमाणवानात्मेति हि तन्मतम् ॥

‡ सिद्धान्तेऽपि घटाकाशवत् शरीरौपाधिकः परिमाणोऽविरुद्धः ॥

§ सम्यगिति शेषः ॥

---

[1] तद्रूपं—ख.

[मोक्षोपायविचारः]

आह—भवत्वयमीदृगपवर्गः। स तु कथमधिगम्यत इत्युच्यताम्। उक्तमेव भगवता सूत्रकारेण—

दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये
तदनन्तरापायादपवर्गः ॥ १-१-२ ॥

दुःखोच्छेदस्तावदपवर्ग इति कथितम्। कार्यत्वाच्च दुःखस्य कारणोच्छेदात्तदुच्छेदः। कारणं चास्य जन्म। जन्मनि सति हि दुःखं भवति। जायते इति हि जन्म देहेन्द्रियादिसंबन्धः आत्मनः। तदपि जन्मकारणोच्छेदादेवोच्छेद्यम्। अतस्तत्कारणं प्रवृत्तिरुच्छेद्या। तस्या अपि हेतूच्छेदा[1]त् उच्छेद इ[1]ति तद्धेतवो दोषाः उच्छेद्याः। तेषां तु निमित्तं मिथ्याज्ञानम्। तस्मिन्नुच्छिन्ने दोषा उच्छिन्ना भवन्तीति मिथ्याज्ञानमुच्छेद्यम्। तदुच्छेदे च तत्त्वज्ञानमुपायः। प्रसिद्धो ह्ययमर्थः समर्थितश्च पूर्वं विस्तरतः तत्त्वज्ञानं मिथ्याज्ञानस्य बाधकमिति। तस्मा[2] तत्त्वज्ञानान्मि[2]थ्याज्ञानदोषप्रवृत्तिजन्मदुःखनिवृत्तिक्रमेणापवर्ग इति॥

[तत्त्वज्ञानस्य मिथ्याज्ञाननिवर्तकत्वम्]

यद्यपि मिथ्याज्ञानमपि जन्मकार्यम्*, अशरीरस्यात्मनो मिथ्याज्ञानानुपपत्तेः। इतरेतरकार्यकारणभावेन बीजाङ्कुरवदनादिप्रबन्धप्रवृत्तेन वर्तमाना मिथ्याज्ञानादयो भावाः संसार इत्याख्यायते—तथापि—तत्कारणोच्छेदच्चिन्तायां कुतः प्रभृत्युच्छेद उपक्रम्यतामिति विचार्यमाणे विशेषनियमाभावात यतः कुतश्चिदिति प्राप्ते, मिथ्याज्ञानस्य प्रतिकूलमुच्छेद-

* अयं प्रायोवादः, तत्त्वज्ञानस्यापि शरीराधीनत्वात्॥

[1] दि–ख. [2] न्मि–ख,

कारणं तत्त्वज्ञानमुपलब्धमिति विशेषे प्रमाणाभवात् तदुच्छेद एवोपगम्यते ॥

अत एव मिथ्याज्ञानमूलः संसार उच्यते । तस्मिन् उच्छिन्ने तदुच्छेदसंभवात्, न ततः प्रभृति संसारः प्र[1]वर्तत[1] इति निपुणमतिभिरपि निर्धारयितुं शक्यम्, अनादित्वात्तस्येति ॥

तदेवं तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानापाये तत्कार्यदोषापायः, दोषापाये प्रवृत्त्यपायः, प्रवृत्त्यपाये जन्मापायः, जन्मापाये दुःखापायः— स एवापवर्ग इति । तदिदमुक्तं 'उत्तरोत्तरापाये तदनन्तरा[2]पाया[2]त्' इति ॥

[मोक्षस्य दुरधिगमत्वशंका]

आह—विदितोऽयं सूत्रार्थः ; किन्त्वघटमानमनोरथविडम्बनामात्रमिदम् अलीकश्रद्दधानताप्रकटनं वा । दुरधिगमस्तु संकटो मोक्षमार्गः ॥

साध्यस्त्रिवर्ग एवैषः धर्मकर्मार्थलक्षणः ।
चतुर्थः पुरुषार्थस्तु कथास्वेव विराजते ॥
यदा प्रियवियोगादि भवत्युद्वेगकारणम् ।
तदा मोक्षकथाः कामं क्रियन्तां शोकशान्तये ॥

न तु द्युमसमये* तदधिगमसमर्थामुपलभामहे सरणिम्, ऋणक्लेशप्रवृत्त्यनुबन्धस्य दुस्तरत्वात् ॥

[ऋणत्रयस्य दुस्तरत्वम्]

ऋणानुबन्धस्तावत्—'जायमानो ह वै ब्राह्मणः त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवा । ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यः यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः' इतीदं हि

---

* अभाववैराग्यवतामुपदिश्यताम्, न तूत्साहवतामित्यर्थः ॥

---

[1] वृत्त–ख [2] भाव–ख

वेदे पठ्यते । तत्र प्रथमं 'ऋषीणामनृणः स्याम्' इति ब्रह्मचर्यमाचरति। ततः 'पितॄणामनृणः स्याम्' इति कृतदारसङ्ग्रहः प्रजोत्पादनाय व्यवहरति । तदनु गृहस्थ एव दर्शपूर्णमासादिषु सहस्रसंवत्सरपर्यन्तेषु कर्मस्वधिकृतः क्रतूननुतिष्ठतीति 'देवानामनृणः स्याम्' इति । कोऽस्य मोक्षव्यवसायावसरः ?

[मोक्षस्य श्रुतिविरुद्धत्वम्

ननु च !

'ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत्'—

इति मन्वादिस्मरणात् अस्त्येव तदवसरः—न—श्रुतिवाक्यविरोधात् । एवं हि श्रूयते '*जरामर्यं वा एतत्सत्रं यदग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ च जरया ह वा एष एतस्मान्मुच्यते मृत्युना वा' इति । ' न च कर्मप्रयोगाशक्त्या कर्मभ्यो विरन्तुं [1]शक्यते ; स्वयमशक्तस्य बाह्यशक्त्युपदेशात् । अन्तेवासी वा जुहुयात्, †ब्रह्मणा हि स परिक्रीतः । [2]क्रीतो वा[2] जुहुयात्' [3]धनेन[3] हि स परिक्रीतः । अशक्तस्य च मोक्षोपायानुष्ठानेऽप्यस्य कथं शक्तिः ?

[रागादीनां अवर्जनीयत्वम्]

क्लेशानुबन्धादप्यपवर्गाभावः—

ये हि रागादयो दोषाः आत्मनश्चिरसंभृताः ।
कस्तान् शमयितुं शक्तः पुनरावृत्तिधर्मकान् ॥

---

* जरामर्यम्—जरामरणावधिकम् ॥

† ब्रह्म—वेदः ॥

---

[1] लभ्य-ख, [2] क्षीरहोता-ख, [3] घृतेन-ख.

कामं चिरं विजित्यापि क्रोधं वा लोभमेव वा ।
पुनर्गच्छन् व[1]शे[1] तेषां लोकः प्रायेण दृश्यते ॥

तथाहि—चिरमपि त[2]प[2]सि नियमितमतिरपि अविजितविषमशरविकृतिः तनुपवनापनीतवसनकामिनीस्तनजघनदर्शनादेव वशं विश्वामित्रः कुसुमधन्वनो गत इति श्रूयते ॥

[रागविवृद्धिहेतव एवाधिकाः]

अलमाख्यायिकया । अद्यत्वेऽप्येवं शतशो दृश्यत इति दुरुच्छेदा दोषाः । 'वीतरागजन्मादर्शनात्' इति च विचारितमात्मपरीक्षायाम् । अवियुक्त एव दोषैर्जन्तुर्जायत इति दोषविवृद्धिहेतवश्च रूपादयो विषयाः । ते कथमिव स्वकर्मण्युदासते ॥

ताम्बूलं कुसुमसुगन्धयस्समीराः
सौधेषु प्रतिफलिताः शशाङ्कभासः ।
वाचश्च प्रणयनवामृतद्रवार्द्राः
दूतीनां दधति न कस्य रागवृद्धिम् ॥

अपि च—

मुग्धस्मितसुधाधौतमधुरालापशालिना ।
मुखेन पक्ष्मलाक्षीणां कस्य नाक्षिप्यते मनः ॥

इत्येवं *निदानानुपशमादपि स्थित एव क्लेशानुबन्धः ॥

[प्रवृत्तेरपि दुस्त्यजत्वम्]

प्रवृत्त्यनुबन्धः खल्वपि—

---

* निदानम्- विषयवासनाः ॥

---

[1] शे-ख   [2] म-च

रागादिप्रेर्यमाणो हि कर्माण्यारभते नरः ।
दीर्घदीर्घाः प्रतायन्ते यैर्धर्माधर्मवासनाः ॥

यः प्रवृत्त्यनुबन्धश्च हेतुरन्यस्य जन्मनः ।
[1]तेन जन्मान्तरे गान्या जन्यते कर्मवासना ॥

*ए[1]कमेवेदृशं कर्म कर्तुमापतति क्वचित् ।
जन्मायुतशतेनापि यत्फलं भुज्यते न वा ॥

क्लेशकर्मानुबन्धोत्था जन्मदुःखादिशृङ्खला ।
पुनरावर्तमानैषा केनोपायेन [2]भ[2]ज्यताम् ?

†विना फलोपभोगेन न विनाशोऽस्ति कर्मणाम् ।
तेषां ज्ञानाग्निना दाह इति श्रद्धाविजृम्भितम् ॥

कार्यकारणभावो हि शास्त्रादेवावधारितः ।
कर्मणां च फलानां च स कथं वा निवर्तताम ॥

न च [3]प्य[3]ज्ञानसापेक्षं कर्मेष्टं बन्धकारणम् ।
येनात्मज्ञानयुक्तानां तदुदासीत तान् प्रति ॥

अज्ञाननैरपेक्ष्येण कर्मणां स्वभाव एवैषः, यत् फलाविनाभावित्वमिति ॥

तस्मादित्थमृणक्लेशप्रवृत्त्याद्यनुबन्धतः ।
न मोक्षसिद्धिरस्तीति तदर्थो विफलः श्रमः ॥

---

* एकमेव कर्मानेकजन्मारंभकमपि भवति ॥

† 'नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि' इति हि वचनम् ॥

---

[1] ए–ख [2] भु–ख [3] न्य–ख

अशक्येऽर्थे वृथा [1]यत्न इति मत्वा[1] मनीषिभिः ।
मोक्षचर्चाः परित्यज्य स्वे गृहे सुखमास्यताम् ॥

[मोक्षस्य दुरधिगमत्वशङ्कानिरासः]

अत्राभिधीयते—यत्तावदुक्तं 'ऋणानुबन्धात्' इति—तदयुक्तम्—विधिपदाश्रवणात् औपचारिकम् ऋणशब्दं जायमानशब्दं च प्रयुज्य कर्मस्तुतिरियं क्रियते 'जायमानो ह वै ब्राह्मणः' इति । न तद्व्यतिरिक्त पुरुषार्थविषयप्रयत्नप्रतिषेधो विधीयते ॥

तथा हि—ऋणशब्दोऽयं विषयान्तरे मुख्यार्थः प्रसिद्धः, यत्रोत्तमर्णः सलाभममुतः प्रतिग्रहीष्यामि' इति धनमधमर्णाय प्रयच्छति । अधमर्णोऽपि 'सलाभमस्मै प्रदास्यामि' इति मत्वा गृह्णाति । सोऽयं ऋणशब्दस्य मुख्यो* विषयः इह नास्त्येव ॥

जायमानोऽपि मुख्यः उत्पद्यमानो हि मातुः कुक्षिकुहारान्निस्सरन्नभिधीयते । न चासौ [2]तपस्वी बा[2]लः कर्मभिरभिसंबध्यते । तस्मात् ब्रह्मचर्यम्, अपत्योत्पादनम्, अध्वरप्रयोग इति त्रितयमिदम्, ऋणवदवश्यकर्तव्यमिति कर्मस्तुतिरियमौपचारिक[3]प[3]दप्रयोगादवगम्यते । न चैतावता मोक्षव्यवसायावसरविरह इति परिशङ्कनीयम्, आश्रमान्तरस्य तदौपयिकस्य दर्शनात् ॥

[कर्मणो विरतिः आवश्यकी]

ननु ! मरणावधि दर्शपूर्णमासादिधर्मोपदेशात् कथमाश्रमान्तरग्रहणम्—न—जरामर्यवादस्याप्यपरित्यागप्रतिपादनार्थं कर्मप्रशंसार्थत्वात् ।

---

* जन्मान्तरीयऋणविषयत्वे लोकव्यवहारवैयाकुली स्यात् ॥

---

[1] यासंपरित्यज्य—च [2] बा—ख [3] मृणवप—च

'ये चत्वारः पथयो देवयानाः' इत्यादयो हि चतुर्थाश्रमशंसिनः भूयांसः सन्ति मन्त्रार्थवादाः । मन्वादिस्मृतिवचनानि चतुर्थाश्रमोपदेशीनि चतुर्थाश्रमोचितशौचाचारादीतिकर्तव्यता[1]वितानवि[1]धानपराणि च प्रबन्धेनैव दृश्यन्ते—

'एवं गृहाश्रमे स्थित्वा विधिवत् स्नातको द्विजः ।
वने वसे[2]त्तु[2] नियतः भैक्षभुग्विजितेन्द्रियः ॥'

इत्युपक्रम्य चतुर्थाश्रमोचितमोक्षोपायानुष्ठानोपदेशाय षष्ठोऽध्यायः समस्त एव मनुनाऽनुक्रान्तः ॥

[सन्यासाश्रमः स्पष्टश्रुतिसिद्धः]

जाबालश्रुतौ च विधायकेनैव ब्राह्मणवाक्येन *प्रतिपदमाश्रमचतुष्टय मुपदिष्टम् 'ब्रह्मचारी भूत्वा गृही भवेत्, गृही भूत्वा वनी भवेत्, वनी भूत्वा प्रव्रजेत्' इति ॥

अग्निसमारोपणविधानोपदेशश्च प्रत्यक्षश्रुतः कथमपह्नूयते ।

'आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात्' इति ॥

अपि च उपनिषदामध्ययनं असति मोक्षो[3]पायप्र[3]योगसमर्थे चतुर्थाश्रमे निरर्थकमेव प्राप्नोति । क्रियाकाण्डानुष्ठाननिष्ठत्वे हि वेदस्य ज्ञानकाण्डोपदेशः किंप्रयोजनः स्यात् ॥

[चतुर्थाश्रमकालः]

त देवं वर्णवत् आश्रमाणामपि चतुर्णां प्रत्यक्षोपदेशसिद्धत्वाच्चतुर्थाश्रमिणां च मोक्षाधिगमोपायतत्त्वज्ञानभावनाभ्यासावसरसंभवात् सोऽयं

---

* प्रतिपदम्—स्वपदेनैवेति यावत् ॥

---

[1] वि—च [2] तु—ख [3] प—ख

जरामर्यवादः प्रशंसामात्रपर एवावतिष्ठते। 'जरया ह वा एष एतस्मान्मुच्यते मृत्युना वा' इति च वचनात् जरसा कर्मत्यागानुज्ञानात् स एव चतुर्थाश्रमावसर इति गम्यते। तदुक्तम्—

'गृहस्थस्तु यदा पश्येत् वलीपलितमात्मनः।
अपत्यस्यैव चापत्यं तदाऽरण्यं समाश्रयेत्'॥
(म॰स्मृ.6.2) इति॥

इतरथा हि 'मृत्युनैव च तस्मान्मुच्यते' इत्यवक्ष्यत, च त्वेवमब्रवीत्। तस्मात् वार्धकदशोचितं चतुर्थमाश्रममनुमन्यन्ते॥

[विरक्तस्य सर्वस्य सन्यासाधिकारः]

तिष्ठतु वा वार्धकदशा। यूनोऽपि परिपक्वकाषायस्याश्रमचतुष्टयक्रममनपेक्ष्यैव मोक्षाधिकार आख्यातः। यथोक्तं 'ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्' इति। अत एव द्विविधो ब्रह्मचारि भवति—उपकुर्वाणः नैष्ठिकश्च। तत्र उपकुर्वाणकः यो ब्रह्मचर्यमनुभूय गृहस्थाश्रममनुभवति। स चापरिपक्वकषायः, अनुपशान्त[1]रा[1]गः। तमेव प्रतीदमुच्यते—

'अनधीत्य द्विजो वेदान् अनुत्पाद्य च सन्ततिम्।
अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन्* व्रजत्यधः'
(म॰स्मृ.6,37) इति॥

यस्तु परिपक्वकषायः स नैष्ठिक एव ब्रह्मचारी भवति, न गृहस्थाश्रमं प्रतिपद्यते। गृहस्थोऽपि परिपक्वकषायः वानप्रस्थाश्रममुल्लङ्घ्य यतित्वेऽधिक्रियते। यथोक्तम्—'गृहाद्वा वनाद्वा प्रव्रजेत्' इति॥

---

* 'पतत्यधः' इति प्रसिद्धः पाठः॥

---

[1] गार्हस्थ्यरा—ख.

[गृहस्थस्यापि मोक्षः]

केचित्तु—कर्मफलाभिसन्धिरहितस्य, कर्तव्यमिति कर्म कुर्वतः क्षीण-रागस्यात्मविदः गृहस्थस्यापि *[1]मोक्षमाचक्षते । यथाऽऽह याज्ञवल्क्यः—

'न्यायार्जितधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठो[1]ऽतिथिप्रियः ।
श्राद्धकृद्वेदविद्यावित् गृहस्थोऽपि विमुच्यते '

इति । तस्मादृणानुबन्धादपवर्गाभाव इत्ययुक्तम् ॥

[क्लेशानां परिहारोपायः]

यत्तु क्लेशानुबन्धादिति—तदप्यनध्यवसायमात्रम् । †प्रतिपक्ष-भावनादिना क्लेशोपशमस्य सुशकत्वात् । [2]यदि हि दोषा नित्या भवेयुः, अनित्यत्वेऽप्याकस्मिका वा, सहेतुत्वेऽपि य[2]द्येषां नित्यो हेतुर्भवेत् । कार्योऽपि वा यद्यसौ न ज्ञायेत, [3]ज्ञातस्य वाऽस्य शमनोपायो न ज्ञायेत, ज्ञा[3]तोऽपि वाऽनुष्ठातुमसौ न शक्येत, तदा क एवैनमुच्छिन्द्यात् । किन्तु—

नाकस्मिका न नित्यास्ते न नित्याज्ञातहेतुकाः ।
नाज्ञातशमनोपायाः न चाशक्यप्रतिक्रियाः ॥

न हि दोषाणां आत्मस्वरूपवन्नित्यत्वं, उपजननापायधर्मकत्वेन ग्रहणात् मिथ्याज्ञानं च प्रसवकारणमेषामवधृतमिति नाकस्मिकत्वम्, अविनाशिहेतुकत्वम्, अज्ञातहेतुकत्वं वा ॥

---

* 'भवेत्सरागस्य तपोवनं गृहं निवृत्तरागस्य गृहं तपोवनम्' इति हि प्रसिद्धम् ॥

† प्रतिपक्षभावनाः — अविद्यादिविरोधिनः ज्ञानाभ्यासादयः प्रतिपक्ष-भावनाः, 'अहिंसाप्रतिष्ठायां वैरत्यागः' इत्यादियोगशास्त्रोक्ताः ॥

---

[1] यो–ख, [2] य–ख, [3] ज्ञा–ख.

[प्रतिपक्षभावनया क्लेशक्षयः]

मिथ्याज्ञानस्य च सम्यग्ज्ञानम् प्रतिपक्षभावनाभ्यासेन च समूलमुन्मीलयितुं शक्यन्ते दोषाः इति नाज्ञातप्रतीकारत्वं तेषाम्। उक्तं च केन चित् (प्र-वा· 3-220)—

*सर्वेषां सवि[1]प[1]क्षत्वात् निर्ह्रासातिशयाश्रि[2]तात्[2] ।
सात्मीभावात्तदभ्यासात् हीयेरन्ना[3]स्रवाः[3] क्वचित् ॥

इति। विषयदोषदर्शनेन हि तेषु सक्तिलक्षणो रागः शाम्यति। यदा ह्ये[4]ष[4] चिन्तयति विवेकी—

असौ तरलताराक्षी पीनोन्नतघनस्तनी ।
विलुप्यमाना कान्तारे विहगैरद्य दृश्यते ॥

विभाति बहिरेवास्याः पद्मगन्धनिभं वपुः ।
अन्तर्मज्जास्थिविण्मूत्रमेदःक्रिमिकुलाकुलम् ॥

अस्थीनि पित्तमुच्चाराः क्लिन्नान्यान्त्राणि शोणितम् ।
इति चर्मपिनद्धं तत् कामिनीत्यभिधीयते ॥

मेदोग्रन्थी स्तनौ नाम तौ स्वर्णकलशौ कथम् ।
विष्ठाद्‌दृतौ नितम्बे च कोऽयं हेमशिलाभ्रमः ॥

मूत्रासृग्द्वारमशुचि च्छिद्रं क्लेदि जुगुप्सितम् ।
तदेव हि रतिस्थानं अहो पुंसां विडम्बना ॥

प्रीतिर्यथा निजास्योत्थं लिहतः शोणितं शुनः ।
शुष्केऽस्थिनि तथा पुंसः स्वधातुस्यन्दिनः स्त्रियाम् ॥

---

* द्वन्द्वरूपत्वात् जगति सर्वस्य, तत्तद्विरोधिगुणानामभ्यासात् आस्रवाः—दोषाः हीयेरन्। सात्मीभावः—आत्मना समरसभावः ॥

---

[1] ल–च, [2] ताः–ख, [3] मुना–ख [4] वं–ख.

व्यात्तानना विवृत्ताक्षी विवर्णा श्वासघुर्घरा ।
कथमद्य न रागाय क्रियमाणा तपस्विनी ॥

अहो [1]बत[1] वराकोऽयं अकाले तृषितः फणी ।
प्रसारितमुखोऽ[2]स्माकं[2] शोणितं पातुमागतः ॥

*किमनेनापराद्धं नः स्वभावो वस्तुनः स्वयम् ।
स्पृश्यमानो दहत्यग्निः इति कस्मै प्रकुप्यति ॥

नानुकूलः प्रिये हेतुः प्रतिकूलो न विप्रिये ।
स्वकर्मफलमश्नामि कः सुहृत्कश्च मे रिपुः ॥

एवमह[3]र्निशं[3] चिन्तयतो नितान्तं [4]शान्तस्य मनसः[4] समचित्तता सर्वत्र समुद्भवतीति विलीयन्ते दोषग्रन्थयः ॥

अत एवोपदिश्यन्ते मोक्षशास्त्रेष्वनेकशः ।
तस्य तस्योपघाताय तास्ताः प्रत्यूहभावनाः ॥

[प्रतिपक्षभावनया दोषक्षयः]

ननु च प्रतिपक्षभावनेऽपि न सर्वात्मना [5]दोष[5]पक्षः क्षयमुपयाति । निम्बाभ्युपयोग इव क्रियमाणे कफधातुरिति—नैतदेवम्—तत्र निम्बोपयोगवत् तदनुकूलस्या[6]न्नपाना[6]देरुपयोगदर्शनात् । अपि च—

†धर्मिलोपभयात्तत्र नेष्टः सर्वात्मना क्षयः ।
कफाधिक्यं तु हन्तव्यं धातुसाम्यस्य सिद्धये ॥

* विरोधिदर्शनेऽपि द्वेषाभावाभ्यासायोच्यते—किमित्यादि ॥

† धर्मी—शरीरम् ॥

[1] व्रणे—ख, [2] प्यास्ते—ख, [3] दिवं—ख, [4] मनः—ख, [5] मूल—च, [6] तपा—ख.

इह सर्वात्मनोच्छेद्याः क्लेशाः संसारकारिणः ।
छेदश्चैकान्ततस्तेषां प्रतिपक्षोपसेवया ॥

न च प्रतिपक्षभावनाभ्यासमेकं अस्त्रमपास्य तदुपशमे निमित्तान्तरं किमपि क्रमते ॥

[भोगानां नोपभोगेन क्षयः]

न हि विषयाभिलाषस्तदुपभोगेन विरंस्यति । यथाऽऽह—

'न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ॥' (म-भा-आ-85-12)

अन्यत्राप्युक्तम्—'भोगाभ्यासमनु विवर्ध[1]न्ते रागाः[1], कौशलानि चेन्द्रियाणाम्' इति ॥

पाराशर्योऽप्याह—

'तृष्णाखनिरगाधेयं दुष्पूरा केन पूर्यते ।
या महद्भिरपि क्षिप्तैः पूरणैनैव खन्यते' इति ॥

तस्मात् प्रतिपक्षभावनैव भगवती भीमकान्तिः अन्तःकरणकान्तारे निरन्तरमभिज्वलन्ती दावदहनदीधितिरिव दहति दोषविटपकानिति । तदेवं दोषानुबन्धविध्वंसोपायसंभवान्न तत्कृतो मोक्षमार्गनिरोधोऽभिधातव्यः ॥

[क्लेशाद्यनुबन्धनिवृत्तिमात्रं साध्यम्]

अत एव केचन चेतनस्य प्रकृत्या निर्मलत्वात् मलानामागन्तुकत्वात्, मलनिबर्हणहेतोश्च यथोक्तस्य संभवात्, तदा[2]चरणात्तद[2]पाये सति स्वतस्सकलपदार्थदर्शनसामर्थ्यस्वभावचित्तस्यावस्थानात् सर्वज्ञसिद्धिमदूरवर्तिनीमेव मन्यन्ते ॥

---

[1] न्ते—ख, [2] वरणा—ख.

[सुषुप्त्यादौ शुद्धस्यात्मनो लेशतो भानम्]

यदप्युक्तं क्लेशशून्यत्वमात्मनो न कदाचिदपि दृष्टम्, अनुबन्धवृत्तित्वात् क्लेशानामिति—तदप्यसत्यम्—सुषुप्तावस्थायामस्पृष्टस्य दोषैरात्मनः प्रत्यहमुपलम्भात्। जाग्रतोऽपि का चन तादृशी दशा दृश्यत एव, यस्यामसाक्षात्मस्वरूप एवात्मा निर्मलोऽवतिष्ठते। यथोक्तं 'अहरहर्ब्रह्मलोकं यान्ति' इति*। तदलमनेन दोषानुबन्धकथानुबन्धेन॥

[प्रवृत्तीनां विरतिसंभवः]

यदपि प्रवृत्त्यनुबन्धादि[1]ति प्रत्यपादि[1]—तदपि सूत्रकृता समाहितम्—'न प्रवृत्तिः प्रतिसन्धानाय हीनक्लेशस्य (न्या-सू. 4-1-64) इति। दोषेषु बन्धहेतुषु विगलितेषु प्रवृत्तिरपि न देहेन्द्रियादिजन्मने प्रभवतीति॥

[कर्मक्षयप्रकारवर्णनम्]

ननु दोषक्षयान्मा भूत् उत्तरः कर्मसङ्ग्रहः।
कथं फलमदत्त्वा तु प्राक्तनं कर्म शाम्यति॥

अत्र केचिदाहुः—ददत्येव कर्माणि, [2]नाद[2]त्त्वा शाम्यन्ति; तथापि बन्धहेतवो न भवन्ति। यतः शमसन्तोषादिजनितं योगिनः सुखमुत्पाद्य धर्मो विनङ्क्ष्यति, अधर्मश्च शीतातपक्लेशादिद्वारकं दुःखं दत्त्वेति॥

---

* तर्हि किमर्थो मोक्षार्थप्रयत्नः इति चेत्—जाग्रतः पूर्ववत् क्लेशानुवृत्तेरवर्जनीयत्वात्। तदानीमपि पूर्णस्य स्वरूपस्य भानाभावात्॥

---

[1] ति—ख. [2] द—ख.

[कर्मणां फलनैयत्येऽपि न हानिरिति पक्षः]

ननु ! अमुष्मात्कर्मणः इदं फलं भवतीति* कर्मफलानां कार्यकारणभावनियमात्, कथमियता कर्मफलोपभोगो भवेदित्यन्यथा तदुपभोगमपरे वर्णयन्ति । योगी हि यो[1]गर्धि[1]सिद्ध्या विहितनिखिलनिजधर्माधर्मकर्मा निर्माय तदुपभोगयोग्यानि तेषु तेषूपपत्तिस्थानेषु तानि तानि सेन्द्रियाणि शरीराणि†, रण्डान्तःकरणानि च मुक्तैरात्मभिरुपेक्षितानि गृहीत्वा [2]सकृदेव स[3]कलकर्मफलमनुभवति प्राप्तैश्वर्यं‡ इतीत्थमुपभोगेन कर्मणां क्षयः ॥

[तत्त्वज्ञानेन कर्मणां नाशपक्षः]

अन्ये त्वाचक्षते—किमनेन भोगायासेन, अदत्तफलान्येव कर्माणि योगिनो नङ्क्ष्यन्ति । तत्त्वज्ञानस्यैव भगवत इयान् प्रभावः, यदस्मिन्नुत्पन्ने चिरसंचितान्यपि कर्माणि सहसैव प्रलयमुपयान्ति । भोगादपि तेषां प्रक्षयः शास्त्रप्रामाण्यादेवावगतः । तथा तत्प्रामाण्यादेव तत्त्वज्ञानादपि तत्प्रक्षयं प्रतिपत्स्यामहे । तथा चाह—

'यथैधांसि समिद्धोऽग्निः भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा'

(गी. 4-37) इति ॥

न चेदं श्रद्धामात्रम्, वेदविदामग्रण्या व्यासमुनिनैव समभिधानात्, अवेदार्थं हि नासावभिदधीतेति ॥

---

* न तु शीतातपादिरूपम् ॥

† परकायप्रवेशादिना । रण्डेत्यादि—तत्स्वामिनोऽभावात् ॥

‡ सौभर्यादिः दृष्टान्तः ॥

---

1 ग—च, 2 स—ख.

[कर्मणां फलजननशक्तिनाशपक्षः]

तमन्ये न मन्यन्ते। न सर्वात्मना कर्मणां दाहः। किन्तु स्वरूपेण सतामपि सहकारिवैकल्यात् स्वकार्यकरणोदासीनता तेषां भवति, भ्रष्टानामिव बीजानामङ्कुरकरणकौशलहानिः। यतः सामग्री कार्यस्य जनिका, [1]न[1] केवलं कारकम्। अतो न कर्माण्येवकेवलानि फलोपभोगयोग्यशरीरेन्द्रियादिजन्मनिमित्ततामुपयान्ति। किन्तु मिथ्याज्ञानेन दोषैश्च सहितानि। तदुक्तं 'अविद्यातृष्णे धर्माधर्मौ च जन्मकारणम्' इति॥

तत्त्वविदश्च तत्त्ववित्त्वादेव नाविद्या मिथ्याज्ञानात्मिका भवति। दोषाणां तु प्रथमे दर्शित एव क्रमः। तदभावे भवन्तावपि धर्माधर्मौ न बन्धाय कल्पेते। न हि स्वकार्यमङ्कुरादि कुसूलवर्तीनि बीजानि जनयितुमुत्सहन्ते॥

भ्रष्टबीजानामपि स्वरूपशक्तिरपि *तानवं गता। तद्वत् कर्मणां स्वरूपशक्तिशैथिल्यं मा नाम भूत्। तथापि कुसूलवर्ति बीजवत् सहकारिवैधुर्यात् कार्यानारम्भ इति। तदिदमुक्तं †'न प्रवृत्तिः प्रतिसन्धानाय हीनक्लेशस्य' (न्या-सू-4-1-64) इति॥

[धर्माधर्मयोः न संपूर्णनाशः]

ननु स्वरूपसत्तायां धर्माधर्मयोः कथमिदमुक्तं नवानामात्मगुणानां निर्मूलोच्छेदोऽपवर्ग इति—नैष दोषः—मनस्संयोगवदकिंचित्करयोरवस्थानमपि उच्छेदान्न विशिष्यते। मुक्तस्यात्मनः विभुत्वादपरिहार्यो मन-

---

* तानवं—तनुत्वम्। न तु संपूर्णनाशः॥

† हीनक्लेशस्य—नष्टदोषस्य प्रवृत्तिः, प्रतिसन्धानाय—वासनाद्यनुवृत्तये न—न प्रभवति॥

---

[1] न कर्माण्येव—च.

स्संयोगः। न च तदानीमसौ सन्नपि सुखदुःखतानादिजन्मनि व्याप्रियते। एवं धर्माधर्मौ सन्तावपि फलमनाक्षिपन्तौ किं करिष्यत इति फलत उच्छिन्नावेव भवतः। तस्मान्नवानामात्मगुणानामुच्छेदोऽपवर्ग इत्यविरुद्धम्* ॥

एवं प्रवृत्त्यनुबन्धस्यापि बन्धहेतोरभावान्न दुर्गमोऽपवर्गः ॥

[ज्ञानकर्मसमुच्चयवादः]

अपरे पुनराहुः—कर्मफलानां शास्त्रतः कार्यकारणभावनियमावगतेः, शमसन्तोषशीतातपादिद्वारकसुखदुःखमात्रोपपादनेन कर्मपरिक्षयानुपपत्तेः, योगद्धर्या च दीर्घकालावधिसुखदुःखोपभोगस्य सकृदेव संपादयितुमशक्यत्वात् ज्ञानाग्निना च दाहे तत्कर्मोपदेशिवैदिकवचसा[1]र्था[1]नर्थक्यप्रसङ्गात्, अदत्तफलस्य कर्मणोऽनुपरमात्, अवस्थानपक्षे चिरमप्युषित्वा कुसूलावस्थितबीजवत् कालान्तरेणापि तत्फलाक्षेपप्रसङ्गात् अवश्यं स्वफलोपभोगद्वारक एव कर्मक्षयो वाच्यः ॥

न चानिर्मोक्ष आशङ्कनीयः, [2]ततश्चि[2]रादपि त[3]त्संद्धिसं[3]भवात्। तथा च मुमुक्षुर्नित्यनैमित्तिकं कर्मावश्यमनुतिष्ठेत्, अननुतिष्ठन् प्रत्यवेयादिति तत्कुतोऽस्य बन्धः स्यात्। काम्यं निषिद्धं च कर्म स्वर्गनरककारि विस्पष्टमेव बन्धसाधनमिति तत्परिहरेदेवेत्येवं तावदुत्तरोऽयं न कर्म[4]सं[4]चयः प्रवर्तते। तदाह—

'नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रत्यवायजिहासया।
मोक्षार्थी न प्रवर्तेत तत्र काम्यनिषिद्धयोः' इति ॥

---

* अयमेव सिद्धान्त इति वक्ष्यति। वस्तुतस्तु, फलादानस्य पक्षद्वयेऽपि समानत्वात्, धर्माधर्मयोस्तथैवावस्थानकथनमर्थहीनम् ॥

---

[1] मर्थ्या—च, [2] श्चि—ख, [3] त्सं—च, [4] क्षयसं—च.

[नित्यकाम्यकर्मविभागः]

प्राक्तनस्य तु कर्मसंचयस्य भोगादेव क्षयः। आत्मविदश्च मुमुक्षोरयमनुष्ठानक्रमो भवति, नेतरस्येति स एवेत्थमपवृज्यत इति। आह च—

'आत्मज्ञे चैतदस्तीति तद्ज्ञानमुपयुज्यते।
तत्र ज्ञातात्मतत्त्वानां भोगात्पूर्वक्रियाक्षये॥
उत्तरप्रचयासत्त्वात्* देहो नोत्पद्यते पुनः॥'

ननु! नित्यकर्मानुष्ठानपक्षे नास्त्येव मोक्षः। यान्येव हि नित्यानि दर्शपौर्णमासादिकर्माणि 'यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इत्यादिचोदनोपदिष्टानि, तान्येव फलवन्ति श्रूयन्त इति काम्यान्यपि भवितुमर्हन्ति 'दर्शपौर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' 'अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः' इति—न—फलाभिसन्धानपूर्वकत्वेनाप्रयोगात्। तथाऽऽह—

'प्रार्थ्यमानं फलं ज्ञातं नानिच्छोस्तद्भविष्यति'

इति। सोऽयं प्रवृत्तौ विशेषः। प्रयोगेऽपि विशेषः। काम्यं कर्म सर्वाङ्गोपसंहारेण प्रयुज्यमानं फलसाधनमिति न यथाशक्ति तथा तथा प्रयोक्तव्यमिति। नित्यकर्मणः अकरणात् प्रत्यवाय इति यथाशक्त्यपि तत् प्रयोक्तव्यम्। अननुष्ठितात् [1]यादृक्, तादृक् अनुष्ठितश्रेयःप्रत्यवायपरिहारोपपत्तेः॥

काम्ये तु स[2]र्वाण्यङ्गानि यद्यसावुपसंहर्तुं न शक्नुयात्, मा प्रवर्तिष्ट। न ह्यप्रवर्तमानः प्रत्यवेयादिति॥

---

* तथा च 'नाभुक्तम्' इत्यादिवचनं प्रारब्धकर्मविषयम्। 'यथैधांसि' इत्यादि संचितकर्मविषयमित्यविरोधः॥

---

[1] य—ख, [2] स—ख.

एवंच तदेव दर्शपौर्णमासादिकर्म 'यावज्जीवं' इति चोदनयोपदिष्टं नित्यं सत् तत्फलाभिसन्धानात् प्रयुक्तं न बन्धाय कल्पते। क्व सा स्वर्गसाधनत्वशक्ति अस्य गतेति चेत्—न—न वयं कर्मणां शक्तिमशक्तिं वा प्रत्यक्षतः प्रपश्यामः। शास्त्रैकशरणास्तु श्रोत्रिया वयम्। चोदनैव धर्मे प्रमाणमिति नः कुलव्रतमेतत्। सा च चोदना एकत्र कामिनमधिकारिणमाश्रित्य प्रवृत्ता। तदधिकारश्च फलनिर्वृत्तेर्विना न स्यादिति फलपर्यन्ततां प्रतिपद्यते॥

अन्यत्र तु यावत्पदोपबद्धजीवनपदार्थविच्छिन्नाधिकारिलाभेन प्रवर्तमाना न फलाय प्रभवति। अक्रियमाणे तु शास्त्रार्थे प्रत्यवा[1]याय[1] भवति अधिकृतेन सता शास्त्रार्थस्त्यक्त इति। काम्ये त्वनुत्पन्नकामोऽधिकृत एव न भवतीति नाधिकृतेन सता विधिस्त्यक्त इति न प्रत्यवैतीति। उपक्रम्य त्वन्तराले त्यक्तुं न लभत एव। वीतायां फलेच्छायां, आवाप्ते वा फले तत्कर्मसमापन[2]वद[2]वश्यकर्तव्यमेव तदित्यलं शास्त्रान्तरगर्भेण भूयसा कथाविस्तरेण॥

सर्वथा सुष्टूक्तं 'नित्यनैमित्तिके कुर्यात्' इति॥

[मोक्षस्य दुर्लभत्वम्]

[3]ननु! भोगात् प्राक्तनकर्मक्षयपक्षे दीर्घकालापेक्षणात् अप्रत्यासन्न इव मोक्षो लक्ष्यते—किं त्वया ज्ञातमधुनैव। हुंकृत्वा* निर्विलम्बमेव मोक्षमाप्नुयादिति। न[3] खलु सुलभोऽयं पुरुषार्थः। किं न श्रुतमिदमायुष्मता व्यासवचनम्—

---

* भर्त्सनादिनेति यावत्। नर्मोक्तिरियम्॥

---

[1] यो—च, [2] म—ख, [3] न—ख.

'अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम्' (गी॰6 45) इति ॥

ज्ञानाग्निदाहवचनं तु ज्ञानप्रशंसार्थमेव। सोऽयं ज्ञानकर्मसमुच्चयान्मोक्ष उच्यत इति ॥

[ज्ञानकर्मसमुच्चयवादनिरासारम्भः]

अत्राभिधीयते—न खलु फलोपभोगद्वारकः कर्मणां परिक्षयः जन्म[1]कोटिशतैरपि शक्यक्रियः। उक्तं हि—

'एकमेवेदृशं कर्म कर्तुमापतति क्वचित्।
जन्मायुतशतेनापि यत्फलं भुज्यते न वा ॥
देहैस्तत्कर्मभोगार्थैः कर्मान्यत्र करिष्यते।
[2]देहबन्धनमित्येषा दुराशैव तपस्विनाम् ॥'

तदीदृशमेनं मोक्षपथमुपदिशद्भिर्याज्ञिकैः मोक्षोपेक्षणमनक्षरमुपदिष्टं भवतीति। तस्मात् पूर्वोक्तनीत्यैव कर्मणो बन्धहेतुत्वमपाकरणीयम् ॥

[कर्मनाशस्वरूपनिश्चयः]

ननु! पक्षचतुष्टयेऽपि दोष उक्तः*—न—चतुर्थपक्षस्य निरवद्यत्वात्। सहकारिवैकल्यात् कुसूलावस्थितबीजवत् कर्मणामनारम्भकत्वे सति न कश्चिद्दोषः। एष एव च तेषां दाहः, यत् कार्यानारम्भकत्वम् ॥

[कर्मणां फलादानम्]

ननु! अविनष्टस्वरूपाणि कुसूलबीजवदेव कदा चिरादारप्स्यन्ते कार्यम्। तस्माद्वरमुच्छिद्यन्तामेव। किमिदानीं नित्यमात्मानमप्युच्छेत्तुं

---

* 'अपरे' इत्यादिना 455 पुटे उक्तः। चतुर्थः पक्षः 454 पुटे उक्तः ॥

---

[1] श—ख, [2] कर्मसाध—ख.

यतामहे । स हि पुरा भोक्ताऽभूदिति मुक्तोऽपि पुनर्भोक्तृतां प्रतिपद्येतेति वरमुच्छिद्यन्तामेव ॥

सामग्र्यभावात् क[1]थमसौ पुनः[1] भोक्तृतां गच्छेत् ? इति चेत्—कर्माण्यपि सहकार्यभावात् कथं कार्यमारभेरन् ? न च कर्मणां बन्धकरणे रागादयो न सहकारिण इति वक्तुं शक्यते ; 'वीतरागस्य जन्मादर्शनात्' इत्यसकृदुक्तत्वात् । तस्मादयमेव सूत्रकारोपदिष्टः पन्थाः पेशलः 'न प्रवृत्तिः प्रतिसन्धानाय हीनक्लेशस्य' इति ॥

[ज्ञानकर्मसमुच्चयवादखण्डनम्]

यच्चेदमुच्यते ज्ञानकर्मसमुच्चयान्मोक्ष इति—तत्रेदं वक्तव्यम् । कर्मणां कीदृशो मोक्षं प्रत्यङ्गभावः ? न हि [2]तत्सा[2]ध्यो मोक्षः ; स्वर्गादिवदनित्यत्वप्रसङ्गात् ॥

अपि च—आत्मैव स्वरूपावस्थितो मोक्ष इत्युच्यते ; न चात्मस्वरूपं कर्मसाध्यम् , अनादिनिधनत्वेन सिद्धत्वात् ॥

[कर्मणां चित्तकषायनिवर्तकत्वम्]

ननु ! नित्यकर्माननुष्ठाने प्रत्यवेयादिति तद्द्वारकबन्धपरिहारोपायत्वात् कर्मापि मोक्षाङ्गं स्यात्—न—सन्न्यासविधानस्य प्रत्यक्षोपदेशादित्युक्तत्वात् । अपरिपक्वकषायाणां शनैश्शनैस्तत्परिपाकौपयिकत्वेन कर्मानुष्ठानं पारम्पर्येणापवर्गोपाय इति तु बाढमभ्युपगम्यते । यथाऽऽह मनुः—

'महायज्ञैश्च यज्ञैश्च *ब्राह्मीयं क्रियते तनुः' इति ॥

---

* ब्राह्मी–ब्रह्मप्राप्त्यर्हा ॥

---

[1] थं–ख [2] कर्मसा–ख

अध्यात्मविदश्च ज्ञानकाण्डौपयिकमेव क्रियाकाण्डं मन्यन्ते। साक्षात्तु कर्मसाध्येऽपवर्गे स्वर्गवदपायित्वप्रसङ्गात् कृतकस्य सर्वस्यानित्यत्वात् तत्त्वज्ञानमेव मोक्षोपाय इत्युक्तम् ॥

[यमनियमादीनामपि ज्ञानाङ्गत्वम्]

यदपि यमनियमा[1]दि[1]साध्य[2]मङ्गभूतं कर्मजातम्[2], तदपि तदङ्गतां गच्छच्च वार्यते। *तत्कार्यत्वेऽपि—यावद्गुणप्रध्वंसाभावस्वभावत्वात् मोक्षस्य न क्षयित्वं स्वर्गवत्। अन्यस्तु न मोक्ष इत्युक्तम् ॥

तत्पूर्वोक्तप्रक्रमेणापवर्ग–
प्राप्तेस्तत्त्वज्ञानमेवाभ्युपायः।
कर्म त्वङ्गं तत्र शौचादि किंचित्
किंचि[3]त्तस्या[3]दात्मसंस्कारपूर्वम्[1] ॥

[मोक्षहेतुतत्त्वज्ञानस्वरूपविचारः]

आह—तत्त्वज्ञानमिदानीं विचिन्त्यताम्— किंविषयं तदपवर्गाय कल्पते? कुतो वा तस्य निःश्रेयससाधनत्वमवगतमिति ॥

ननु! आत्मज्ञानमपवर्गहेतुरिति बहुशः कथितमेवैतदिति कोऽयं प्रश्नः?–न–विप्रतिपत्तेः। विप्रवदन्ते ह्यत्र वादिनः ॥

[मोक्षहेतुज्ञानविषये पक्षभेदाः]

एक एवायम्। अविद्यापरिकल्पितः जीवात्म[4]परमात्मविभागः। परमात्मतत्त्वज्ञानादविद्यापाये मोक्ष इति ब्रह्मवादिनः ॥

---

* अङ्गिनः यत् फलम् तदेव किलाङ्गस्यापि ॥

---

[1] दिषु–ख, [2] भूतं–ख, [3] द्या स्या–च, [4] प–ख.

शब्दाद्वैतनिश्चयादिति वैयाकरणाः ॥

विज्ञानाद्वैतदर्शनादिति शाक्यभिक्षवः ॥

प्रकृतिपुरुषविवेकविज्ञानादिति पारमर्षाः ॥

ईश्वरप्रणिधानादिति चान्ये* ॥

तदेवं कस्मै तत्त्वज्ञानाय स्पृहयन्तु मुमुक्षवः इति वाच्यम् ॥

[आत्मतत्त्वज्ञानस्यैवापवर्गोपायत्वम्]

उच्यते—भिन्नास्तावदात्मान इति गृह्यतामात्मज्ञानमेव निःश्रेयसाङ्गमिति ॥

यत्तु—कुतस्तस्य निःश्रेयससाधनत्वमवगतमिति ; अक्षपादवचनादिति ब्रूमः । अक्षपादस्ताव[1]देव[1]मुपदिष्टवान् 'आत्मज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः' इति । न च निष्प्रमाणकमर्थमेष ऋषिरुपादिशदिति भवितव्यमत्र प्रमाणेन । तत्तु वैदिकं विधिवाक्यं †'आत्मा ज्ञातव्यः' इति ॥

स एष ता[2]वत्र[2] निरधिकारः विधिः ; अधिकाररहितस्य च विधेः प्रयोगयोग्यत्वाभावात् । अधिकारान्वेषणमुपक्रमणीयम् । परप्रकरणपरिपठनविरहाच्च नास्य समिदादिविधिवत् प्रधानाधिकारनिवेशित्वम् । अतः विश्वजिदधिकरणन्यायेन स्वर्गकाममधिकारिणमिह यावदुपा[3]दातु[3]मध्यवस्यामः, तदैव 'न स पुनरावर्तते' इत्यर्थवादसमर्पितेयमपुनरावृत्तिरेव हृदयपथमवतरति, रात्रिसत्र इव प्रतिष्ठेति तामेवास्य फलत्वेन तिपद्यामहे ॥

---

* पातञ्जलाः ॥

† 'आत्मा वारे द्रष्टव्यः' इत्यस्यार्थानुवादोऽयम् ॥

---

[1] दिद-ख, [2] वत्-ख, [3] त-ख.

सा चेयं साध्यमानाऽपि *रूपादेव हि शाश्वती ।
चकास्त्यपुनरावृत्तिः न स्वर्गवदपायिनी ॥

[आत्मज्ञानस्य न दृष्टफलसंभवः]

ननु ! दृष्टप्रयोजनालाभे सति अदृष्टप्रयोजनपरिकल्पनावसरः । इह च दृष्टमेव प्रयोजनमात्मज्ञानस्य कर्मप्रवृत्तिहेतुत्वमुपलभ्यते । नित्येनात्मना विना भूतेष्वेवाचेतनेषु [1]श्मशा[1]नावधिषु बहुवित्तव्ययायाससाध्यानि को नाम ज्योतिष्टोमादिकर्माण्यनुतिष्ठेदिति नित्य एवात्मा परलोकी ज्ञातव्यः । एवं हि निर्विशङ्कः कर्मसु प्रवर्तेतेति ॥

तदिदमनुपपन्नम्—अन्यत एव सिद्धत्वात् । प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षप्रत्ययेन †जैमिनीयैः, अनुमानमहिम्ना च नैयायिकादिभिः आत्मा नित्य इति निश्चित एव । किमत्र विधिः करिष्यति । इतिकर्तव्यताकलापोपदेशश्च तदानीमत्यन्तनिष्प्रयोजनः स्यात् ॥

[वेदस्य फलवत्त्वम्]

अमी च त[2]था[2] नामातिमहान्तो वेदग्रन्था इयत्येव पर्यवसन्ना इति ?—तदिदमुपनतम्—सेयं महतो वंशस्तम्बात् *ल[3]ट्वा[3]ऽऽकृष्यत इति। तस्मादर्थवादसमर्पितमपुनरावृत्तिरूपमेव फलमात्मज्ञानविधिरवलम्बत इत्येवं केचित् ॥

---

* रूपं-स्वरूपम् । ध्वंसरूपा हि सा ॥

† 'कीदृशं पापं मया जन्मान्तरे कृतम्' इत्यादिप्रत्यभिज्ञयेत्यर्थः ॥

* लट्वा-सूक्ष्मशलाका-॥

---

[1] नाशा—ख, [2] थ्य—ख, [3] ड्वा—च.

[आत्मज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वं विधिसिद्धम्]

सूक्ष्मदर्शिनस्त्वाहुः—इयमपि महती दुर्गतिः, यत् अर्थवादमुखप्रेक्षित्वमस्यो[1]क्तम[1]धिकारविधेः। विश्वजिति रात्रिसत्रे वा किमन्यत् क्रियताम्। न हि वि[2]श्वजिद्रू[2]पपर्यालोचनतः कश्चिदधिकारी लभ्यत इति बलात् स्वर्गकामादिः कल्प्यते वा, अर्थवादसमर्पितो वाऽवलम्ब्यते। यत्र तु विधिस्वरूपमहिम्नैव तदुपलम्भः, तत्र किं कल्पनया, किमर्थवादवदनावलोकनदैन्येन वा॥

इह च 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इतिवत् 'अग्नीनादधीत' इतिव[3]द्वा कृत्ये[3]न द्वितीयया वा ईप्सिततमत्वनिर्देशात् तन्निष्ठत्वमेवावतिष्ठते। तत्र यथाऽग्न्यर्थतयाऽऽधानविधिरवगम्यमानः अग्नीनामनेकविधपुरुषार्थोपयिककर्मकलापोपयोगात् तदार्जनेनैव कृतार्थत्वमुपगत इति न फलान्तरमपेक्षते, यथा वा 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इत्यक्षरग्रहणार्थत्वात् अस्य विधेः अक्षरग्रहणस्य च फलवत्कर्मावबोधद्वारेण परमपुरुषार्थोपायत्वावधारणान्न तदतिरिक्तघृतमधुकुल्यादिफलान्तरापेक्षित्वम्। न चाध्यापनविध्यङ्गत्वं, स्वमहिम्नैवेप्सिततमसंस्कारद्वारकाधिकारलाभात्; एवमिहाप्यपहतपाप्माद्यात्मस्वरूपपरिज्ञानमेव तस्य प[4]रम[4]पुरुषार्थतामवबोधयन्नस्य विधेरन्यप्रयोजनतामापादयति॥

*कश्चित् किल संस्कारविधिः संस्क्रियमाणनिष्ठोऽपि संस्क्रियमाणप्रयोजनापेक्षया परमुखप्रेक्षी भवति—'व्रीहीन् प्रोक्षति' इतिवत्। कश्चित्तु संस्क्रियमाणप्रयोजनमलभमानः तदीप्सिततमत्वानिर्वहणात्—संस्कारविधित्वमेव जहाति 'सक्तून् जुहोति' इतिवत्। यथोक्तम्—

---

* व्रीहीणां प्रोक्षणसंस्कृतानां पुरोडाशाद्युपयुक्तत्वात्तथात्वम्। सक्तूनां तु न तथोपयोगः, होमेन भस्मीभावात्॥

---

[1] त्तमा—ख, [2] विश्वरू—ख, [3] द्वाक्यत्वे—च, [4] र—ख.

'भूतभाव्युपयोगं हि द्रव्यं संस्कार्यमिष्यते।
सक्तवो नोपयोक्ष्यन्ते नोपयुक्ताश्च ते क्वचित्'

(तं. वा. 2-1-4-12) इति ॥

[स्वतः पुरुषार्थानां न फलान्तरम्]

[1]यस्य तु सं[1]स्कार्यमनर्घमिव रत्नम् अपर्युषितमिवामृतम्, अनस्तमितमिव चन्द्रबिम्बम्, अपरिम्लानमिव शतपत्रमस्ति, कस्तर्हि प्रकरण-[2]पाठा[2]पेक्षायां अर्थवादमुखप्रेक्षणेन फलकल्पनायां वाऽभिलाषः ? अत एव न कामश्रुतिप्रयुक्तत्वमाधानस्य, न चाचार्यकरणविधिप्रयुक्तत्वमध्ययनस्येति ॥

तस्मात् स्वाध्यायाध्ययनाग्न्याधानविधिसमानयोगक्षेमत्वात् आत्मज्ञानविधेः, तत्कृतमात्मज्ञानमपवर्गार्थमवगम्यते। तथाविधस्वरूप आत्मैव परोपाधिजनितधर्मरहितः अपवर्ग इत्युच्यते। यतः तदिदमित्थमात्मज्ञानमेव निःश्रेयससाधनं, अनन्यलभ्यमिति तदेवोपदिष्टवानाचार्योऽक्षपादः ॥

यत्तु विज्ञानसत्तात्मशब्दाद्यद्वैतदर्शनं—तत् मिथ्याज्ञानमेवेति न निःश्रेयससाधनमिति ॥

[ब्रह्माद्वैतवादनिरासः]

ननु कथमद्वैतदर्शनं मिथ्या कथ्यते तत्। प्रत्युत [3]द्वैत[3]दर्शनमविद्या मायाऽपि, मिथ्याज्ञानमिति युक्तम्। तथा हि—प्रत्यक्षमेव तावत् निपुणं निरूपयतु भवान्। तत्र हि यदन्यानपेक्षतया झगिति पदार्थस्वरूपमवभासते*, तत् पारमार्थिकम्, इतरत् काल्पनिकमिति गम्यते। सद्रूपमेव च

* परमुखनिरीक्षणं हि स्वप्राधान्यं निवर्तयति ॥

[1] सं—ख, [2] योगा—च, [3] भेद—च.

च तत्राभिन्नमन्यनिरपेक्षमवभाति। भेदस्त्वन्यापेक्ष* इति नाक्षजविज्ञानविषयतामुपयाति ॥

[कारणस्यैव सत्यत्वम्, कार्यस्य मिथ्यात्वम्]

तत्र यथा मृद्रूपतातः प्रभृति यावत्कुम्भावस्थेत्यस्मिन्नन्तराळे आविर्भवतां [1]तिरोभवतां च[1] घटकपालशकलशर्कराकणादीनां [2]कार्याणां रू[2]पमपरमार्थसदेव व्यवहारपदवीमवतरति। परमार्थतस्तु मृत्तिकैव। यथाऽऽहुः 'मृत्तिकेत्येव सत्यम्' (छां. 6-1-4) इति। एवं तदपि मृत्तिकारूपं सत्तापेक्षया न परमार्थसदिति सत्तैव सर्वत्र परमार्था। तदेव सल्लक्षणं ब्रह्मेत्याहुः ॥

आगमश्च 'एकमेवाद्वितीयं' (छां. 6-2-1) इत्यादिः अभेदमेव दर्शयति 'नेह नानास्ति किंचन। मृत्योस्स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' इति च ॥

[प्रत्यक्षस्य शास्त्राविरोधित्वम्]

न च प्रत्यक्षविरुद्धत्वमभेदशंसिनो वक्तुं शक्यमागमस्य। न ह्यन्यनिषेधे प्रत्यक्षं प्रभवति, स्वरूपमात्रग्रहणे परिसमाप्तव्यापारत्वात्। पररूप[3]निषेधम[3]न्तरेण च भेदस्य दुरुपपादत्वात् भेदे कुण्ठमेव प्रत्यक्षमिति कथमभेदग्राहिणं आगमं विरुन्ध्यात्। तदुक्तं—

'आहुर्विधातृ प्रत्यक्षं‡ न निषेद्धृ विपश्चितः।
नैकत्व आगमस्तेन प्रत्यक्षेण विरुध्यते ॥'

---

* प्रतियोगिस्मरणादिसापेक्षः ॥

‡ प्रत्यक्षं विधायकम्, न निषेधकम्, प्रतियोगिनः तेन उपस्थापयितुमशक्यत्वात् ॥

---

[1] च-ख, [2] रू-ख, [3] म-ख.

[बन्धमोक्षव्यवस्था]

ननु [1]यद्ये[1]कमेव ब्रह्म, न द्वितीयं किंचिदस्ति, तर्हि तद्ब्रह्म नित्यशुद्धबुद्धस्वभावत्वात् मुक्तमेवास्ते। केन तद्बद्धमिति किमर्थोऽयं मुमुक्षूणां प्रयत्नः। कुतस्त्यो वाऽयं वि[2]चित्र[2]जगदवभासः — अविद्योच्छेदार्थो मुमुक्षुप्रयत्न इति ब्रूमः। ततस्त्य एवायं विचित्रजागदवभासः॥

[अविद्यास्वरूपम्]

केयमविद्या? ब्रह्मणो व्यतिरिक्ता चेत् नाद्वैतम्। अव्यतिरेके तु ब्रह्मैव सा, ततो नान्याऽस्त्येषेति कथमुच्छिद्येत—मैवम्—वस्तुनीदृशि कुतार्किकचोद्यानि क्रमन्ते। अविद्या त्वियमवस्तुरूपा, माया, मिथ्यावभासस्वभावाऽभिधीयते। तत्त्वाग्रहणमविद्या। अग्रहणं च नाम कथं वस्तुध[3]र्मः[3] विकल्प्यते?

[अविद्याश्रयः]

ननु! तत्त्वाग्रहणरूपाऽपि कस्येयमविद्या। न हि ब्रह्मणो नित्य[4]बु[4]द्धस्वभावत्वादविद्या भवति। अन्यस्तु नास्त्येव तदाश्रयः। न च निरधिकरणमेव मिथ्याज्ञानं भवितुमर्हति—उच्यते—*जीवात्मनामविद्या, न ब्रह्मणः॥

ननु! के ते जीवात्मानः? तेऽपि ब्रह्मणोऽन्यानन्यतया चिन्त्या एव-आः! क्षुद्रतार्किक! सर्वत्रानभिज्ञोऽसि। ब्रह्मैव जीवात्मानः, न ततोऽन्ये। न हि दहनपिण्डाद्भेदेनापि भान्तः स्फुलिङ्गाः अग्निस्वरूपा न भवन्ति॥

---

* भामतीकारपक्षोऽयम्। विवरणकारस्तु ब्रह्माज्ञानवादी॥

---

[1] ए–ख, [2] चित्र–ख, [3] र्मे–ख, घ, [4] प्रबु–ख.

[जीवाज्ञानवादः]

तत् किं ब्रह्मण एवाविद्या ?—न च ब्रह्मणोऽविद्या। यथा ह्येकमेव घटाद्यावरणोपहितभेदतया भिन्नमिव विभाति नभः—पटाकाशं घटाकाश मिति, तदावरणवशादेव च रजोधूमादिकलुषितमपि भवति, तदावरण-विरतौ तु गळितकालुष्यमले तत्रैव परमे व्योम्नि लीयते—तथैव [1]जीवा[1]त्मानोऽपि अविद्याकल्पितभेदाः तत्कृतमनेकप्रकारकालुष्यमनुभवन्ति। तदुपरमे च परे ब्रह्मणि लीयन्ते इति॥

[अन्योन्याश्रयपरिहारः]

ननु! ए[2]वं सत्य[2]प्यविद्यापरिकल्पित एष ब्रह्मजीवात्मविभागः। सा च जीवात्मनामविद्येत्युच्यते। तदेतदितरेतराश्रयमापद्यते—अविद्या-कल्पनायां सत्यां जीवात्मानः, जीवात्मसु च सत्सु अविद्येति—भवत्वितरे-तराश्रयम्। अविद्याप्रपंच एवायमशेषः। कस्यैष दोषः ?

यदि वाऽनादित्वमस्य परिहारो बीजाङ्कुरवद्भविष्यति। भव-द्भिरपि चायमनादिरेव संसारोऽभ्युपगतः। अविद्ययैव च संसार इत्यु-च्यते॥

[अविद्यानिवृत्त्युपायः]

ननु! अनादेरविद्यायाः कथमुच्छेदः? [3]किं[3]मनादेरुच्छेदो न भवति *भूमे रूपस्य। भवद्भिर्वा कथमनादिस्संसार उच्छेद्यते ?

ननु! उपाये सत्यनादिरप्युच्छिद्यते। अद्वैतिनां कस्तदुच्छेदोपायः? अविद्यैवेति ब्रूमः। श्रवणमनन[4]निध्या[4]नादिरप्यविद्यैव। सा त्वभ्यस्य-

---

*अनादेः कालात्—मृदि विद्यमानं रूपं पाकान्नश्यति किल॥

---

[1] त्वा—ख, [2] वस—ख, [3] कथ—च [4] ध्या—ख.

माना सती अविद्यान्तरमुत्सादयति, स्वयमप्युत्सीदति। यथा पयःपयो जरयति, स्वयं च जीर्यति। विषं विषान्तरं शमयति, स्वयं च शाम्यति। यथा वा द्रव्यान्तररजः क्षिप्तं रजःकलुषितेऽम्भसि तच्चात्मानं संहृत्य स्वच्छमम्बु करोति। एवमित्थमविद्यैवाविद्यान्तरमुच्छिन्दन्ती विद्योपायतां प्रतिपद्यते॥

[असत्यादपि सत्यसिद्धिः]

ननु! स्वरूपेणासत्यैवेयमविद्या कथं सत्यकार्यं कुर्यात्? उच्यते—

असत्यादपि सत्यार्थसम्पत्तिरुपपत्स्यते।
मायासर्पादयो दृष्टाः सत्य*प्र[1]लय[1]हेतवः॥

रेखागकारादयश्चासत्याः सत्यार्थप्रतीत्युपाया दृश्यन्ते। स्वरूपेण सत्यास्त इति चेत्—किं तेन क्रियते। गकारादित्वेन हि ते प्रतिपादकाः। तच्चैषामसत्यमिति॥

[शुद्धस्यापि ब्रह्मणोऽविद्ययाऽऽवरणम्]

ननु! ब्रह्मणो नित्यशुद्धत्वात् जीवानां च ततोऽ[2]नन्य[2]त्वात् कथं तेष्वविद्याऽवकाशं लभते—परिहृतमेतत् घटाकाशदृष्टान्तोपवर्णनेन॥

अपि च यथा विशुद्धमपि वदनबिम्बं अम्बुमणिकृपाणदर्पणाद्युपाधिवशेन श्यामदीर्घस्थूलादिरूपमपारमार्थिकमेव दर्शयति, तथा ब्रह्मणस्तदभावेऽपि जीवेषु तदवकाश इति॥

*प्रलयः—मरणम्॥

[1] मय—ख, मिति—च, [2] न्य—खं,

[बद्धमुक्तव्यवस्थोपपत्तिः]

ननु ! परमात्मनो नित्यत्वात् जीवानामप्यन्योन्य[1]म[1]नन्यत्वमित्येक स्मिन् बद्धे, मुक्ते वा सर्वे बद्धाः मुक्ता वा स्युः—अयि कुतर्ककलुषितमते कथं बोध्यमानोऽपि न बुध्यसे । घटाकाशे [2]हि[2] घटभङ्गात् परमाकाश-प्रतिष्ठे जाते, [3]न प[3]टाकाशोऽपि तथा भवति । एकस्यापि जीवात्मनः उपाधिभेदात् सुखदुःखानुभवभेदो दृश्यते—'पादे मे वेदना' 'शिरसि मे [4]वे[4]दना' इति । तीव्रतरतरणितापोपनताता[5]नुतर[5]क्लमस्य च यत्रैव च शरिरावयवे शिशिरहरिचन्दन*स्थासकमुपरचयति परि[6]ज[6]नः, तत्रैव तद्दुःखोपरमानुभवः नान्यत्रेति, एवमेकस्मिन्नपि परमात्मनि कल्पनामात्र प्रतिष्ठेष्वपि जीवात्मसु बद्धमुक्तव्यवस्था सिद्धयत्येवेति एकात्मवाद एवा-यमागमानुगुणः [7]उपगन्तुं यु[7]क्तः, नानन्त्यमात्मनाम् ॥

ब्रह्मदर्शनमेवातः निःश्रेयसनिबन्धनम् ।
भेददर्शनमूढानां संसारविरतिः कुतः—इति ॥

[ब्रह्माद्वैतवादनिराकरणम्]

अत्राभिधीयते—कपटनाटकरहस्यप्रक्रियाकूर्चोपरचने तदनुगुणदृष्टा-न्तपरम्परोप[8]पाद[8]ने च किमुच्यते परं कौशलं भवताम् ! प्रमाणवृत्तनिरू-पणे तु तपस्विन एव भवन्तः । तथा हि—भेदस्य प्रमाणबाधितत्वात् किमयमभेदाभ्युपगमः भवताम्, उत स्वित् अभेदस्यैव प्रमाणसिद्धत्वा-दिति । द्वयमपि नास्ति । प्रत्यक्षादीनि हि सर्वाण्येव भेदप्रतिष्ठानि प्रमाणानि ॥

---

*स्थासकं–चन्दनादिलेपनम् ॥

---

[1] मप्य–च. [2] ऽपि–ख, [3] प–ख, [4] सुखं, वे–ख, [5] नु–ख, [6] कजा–ख, [7] यु–ख, [8] दर्श–च.

[भेदस्य प्रत्यक्षत्वम्]

यत्तावत् भेदस्य [1]परापेक्षत्वात् अक्षजज्ञानगम्यता नास्तीति—तदयुक्तम्—अभेदस्य सुतरां प[1]रापेक्षत्वात्* । मृत्पिण्डात्प्रभृति घटकर्परचूर्णपर्यन्तकार्यपरम्परापरिच्छेदे तदनुगतमृद्रूपताग्रहणे च सति मृदस्तदभिन्न रूपत्वमव[2]धा[2]र्येत, नान्यथा§ ॥

†भिक्षवस्त्वाचक्षते चाक्षुषं व्यावृत्तस्वलक्षणग्राहि, नाभेदविषयं, अभेदस्य परापेक्षत्वादिति ॥

[अभेदस्य भेदाधीनत्वम्]

अयमस्मादन्य इतीयं परापेक्षा प्रतीतिरिति चेत्—अयमस्मिन्ननुस्यूत इतीयम[3]पि[3] परापेक्षैव§ ॥

तदत्र भवान् भिक्षवश्च द्वावपि दुर्ग्रहोपहतौ । भेदाभेदग्रहणनिपुणमक्षजमिति परिक्षितमेतद्विस्तरतः सामान्यचिन्तायाम् । अङ्गुलिचतुष्टयं हि प्रतिभासमानमितरेतरवि[4]वि[4]क्तरूपमप्यनुगतरूपमपि प्रकाशत इत्युक्तम् ॥

व्यावृत्तिरनुवृत्तिर्वा परापेक्षाऽस्तु वस्तुषु ।
§असङ्कीर्णस्वभावास्तु भावा भान्त्यक्षबुद्धिषु ॥

---

*अभेदो हि भेदनिराकरणरूपः ॥

† भिक्षवः-बौद्धाः ॥

‡ देशान्तरकालान्तरस्थव्यक्तीनां भानस्यावश्यकत्वात् ॥

§ स्वरूपेण भासमाना इति यावत् ॥

---

[1] प-ख. [2] ता-ख, [3] भेदस्य-च, [4] भ-ख.

[प्रत्यक्षं भेदाभेदोभयविषयकम्]

यदप्युक्तं 'आहुर्विधातृ प्रत्यक्षं, न निषेद्धृ' इति—तदप्यसाधु—'विधातृ' इति कोऽर्थः ? इदमपि—

वस्तुस्वरूपं गृह्णाति नान्यरूपं निषेधति ।
प्रत्यक्षमिति चेत्—मैव[1]म्—ज्ञानं तर्हि न तद्भवेत्[1] ॥

अन्यरूपनिषेधमन्तरेण तत्स्वरूपपरिच्छेदस्याप्यसम्पत्तेः । पीतादिव्यवच्छिन्नं हि नीलं नीलमिति गृहीतं भवति, नेतरथा । तथा चाह 'तत् परिच्छि[2]नत्ति, अ[2]न्यद्व्यवच्छिनत्ति' इति ॥

भाववदभावमपि गृहीतुं प्रभवति प्रत्यक्षमिति च साधितमस्माभिरेवैतत् । तस्मादितरेतरविविक्तपदार्थस्वरूपग्राहित्वाद्वा भेदविषयं प्रत्यक्षम् ॥

[शब्दानुमानयोः भेदावलम्बनत्वम्]

शब्दानुमानयोस्तु संबन्धग्रहणाधीनस्वविषयव्यापारयोः भेदमन्तरेण* स्वरूपमेव नावकल्पत इति तावुभावपि भेदविषयावेव । विशेषविषयत्वाभावेऽपि लिङ्गसामान्यस्य तदितरविलक्षणस्य परिच्छे[3]दात् भेदविषयमनुमानम् ॥

शब्दस्य तु पदात्मनः तद्वदादिवाच्यभेदरू[3]पस्य तु परस्परोपरक्तपदार्थपुंजस्वभावः, इतरपदार्थविशेषितान्यतमपदार्थरूपो वा वाक्यार्थो विषय इति पूर्वमेव निरूपितम् । अतः सर्वथा न भेदस्य प्रमा[4]ण[4]-बाधितत्वम् ॥

नाप्यभेदग्राहि† किंचन प्रमाणमस्ति यथोक्तेनैव न्यायेन ॥

---

* संबन्धः किल व्यक्त्योरेव, न सामान्ययोः ॥

† अभेदेत्यत्र केवलेत्यादिः ॥

---

[1] मू—ख, [2] न्न त्व—ख, [3] दादिवाग्रू—ख, [4] णा—ख.

[अभेदे न श्रुतिः प्रमाणम्]

यस्तु आगमः पठितः 'एकमेवाद्वितीयम्' 'नेह नानास्ति किंचन' इत्यादिः—*तस्यार्थवादत्वान्न यथाश्रुत एवार्थो ग्रहीतव्यः ॥

[अर्थवादानां सर्वेषां न स्वार्थे प्रामाण्यम्]

ननु ! सिद्धेऽप्यर्थे वेदस्य प्रामाण्यमभ्युपगतमेव भवद्भिः—बाढमभ्युपगतम् । किन्तु 'धूम एवाग्नेर्दिवा ददृशे नार्चिः' इत्येवमादीनां प्रत्यक्षादिविरुद्धार्थाभिधायिनामर्थवादानां मुख्यां वृत्तिमपहाय गौण्यापि वृत्त्या व्याख्यानमाश्रितम्† । एवमि[1]द[1]मपि वचनं इतरप्रमा[2]ण[2]विरुद्धमर्थमभिदधत् अन्यथा व्याख्यायते ॥

ये तु प्रमाणान्तरविरुद्धार्थानुवादिनो न भवन्ति अर्थवादाः, तेषामस्तु स्वरूपे प्रामाण्यं 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता' इत्येवमादीनाम् ॥

तस्मात् सुखदुःखावस्थाभेदेऽपि नावस्थातुरात्मनो भेदः, देहेन्द्रियादिनानात्वेऽ[3]पि वा[3] न तस्य नानात्वमित्येवं यथाकथंचिदयमर्थवादो योजनीयः । अभेदोपदेशी तु तत्परः शब्दः विधिरूप इह नास्त्येव । एवमागमबलादपि नाद्वैतसिद्धिः ॥

[अविद्यास्वरूपाद्यनुपपत्तिः]

यत्पुनः अविद्यादिभेदचोद्यमाशङ्कयाशङ्कचपरिहृतम्—तत्राशङ्का साधीयसी । समाधानं तु न पेशलम् । तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयेयमविद्येति कोऽर्थः ?

---

* जीवे परमात्मतौल्यबोधनायार्थवादः । तौल्यं च स्वतः निर्दुःखत्वादिना ॥

† पूर्वसंपुटे 676तमपुटे ॥

---

[1] दं विरुद्ध—च, [2] णा—ख, [3] वा—ख.

अनादिना प्रबन्धेन प्रवृत्ताऽऽवरणक्षमा ।
यत्नो[1]च्छेद्याप्यविद्येयं असती कथ्यते कथम् ॥

अस्तित्वे क एनामुच्छिन्द्यादिति चेत्—कातरसन्त्रासोऽयम् । सता मेव हि वृक्षादीनां उच्छेदो दृश्यते, नासतां शशविषाणादीनाम् । तदियमुच्छेद्यत्वादविद्या नित्या मा भूत्, सती तु भवत्येव ॥

नित्यं न शक्यमुच्छेत्तुं सदनित्यं तु शक्यते ।
असत्त्वमन्यत्, अन्या च पदार्थानामनित्यता ॥

[अविद्या भावरूपापि]

न च तत्त्वाग्रहणमात्रमविद्या, संशयविपर्ययावप्यविद्यैव । तौ च भावस्वभावत्वात् कथमसन्तौ भवेताम्? ग्रहणप्रागभावोऽपि नास न्निति शक्यते वक्तुम्, अभावस्याप्यस्तित्वसमर्थनादिति सर्वथा नासती अविद्या ॥

असत्त्वे च निषिद्धेऽस्याः सत्त्वमेव बलाद्भवेत् ।
सदसद्व्यतिरिक्तो हि राशिरत्यन्तदुर्लभः ॥

सत्त्वे च द्वितीयाया* अविद्याया भावान्नाद्वैतम् ॥

[जीवस्य कल्पितत्वासंभवः]

यत्तु ब्रह्मणः सततप्रबुद्धत्वात् अविद्याक्षेवता नेति जीवानामविद्याश्रयत्वमभिहितम्, अविद्योपरमे ब्रह्मणि परमे त एव घटाकाशवल्लीयन्त

---

* परब्रह्मापेक्षयेति शेषः ॥

---

[1] त्नो—ख.

इति च—तदपि न चतुरश्रम्—आकाशावच्छेदहेतोः [1]घटादेर्घ[1]टमानत्वात्। अविद्यायास्त्वसत्त्वात् तत्कृतः परमात्मनोऽवच्छेद इति विषमो दृष्टान्तः। अवच्छेद[2]का[2]भावाच्च जीवविभागकल्पनाऽपि निरवकाशैव॥

[अविद्याया अनादित्वासंभवः]

यच्च इतरेतराश्रयत्वं परिहर्तुमनादित्वमावेदितं अविद्यायाः—तत्र बीजाङ्कुरव[3]त्, वाद्य[3]न्तरोपगतसंसारवच्च तस्याः सत्यत्वमेव स्यात्। अनादिप्रबन्धप्रवृत्तत्वे [4]सत्त्वे चा[4]स्याः प्रतिकूलहेत्वन्तरोपनिपातकृतमपाकरणमुचितम्। एकात्मवादिनां तु तदतिदुर्घटमित्यनिर्मोक्ष एव स्यात्। यथाऽऽह भट्टः—

'स्वाभाविकीमविद्यां च नोच्छेत्तुं कश्चिदर्हति।
विलक्षणोपपाते हि नश्येत् स्वाभाविकं *क्वचित्॥
न त्वेकात्माऽभ्युपा[5]या[5]नां† हेतुरस्ति विलक्षणः'

(श्लो. वा. 1-1-5 संब 86) इति॥

[अविद्याया न बन्धनिवर्तकत्वसंभवः]

यत्पुनः अविद्यैव विद्योपाय इत्यत्र दृष्टान्तपरम्परोद्घाटनं कृतं—तदपि क्लेशाय, नार्थसिद्धये। सर्वत्रोपायस्य स्वरूपेण सत्त्वात्। असतः खपुष्पादेरुपायत्वाभावात्। रेखागकारादीनां तु वर्णरूपतया सत्त्वं यद्यपि नास्ति; तथापि स्वरूपतः सत्त्वं विद्यत एव॥

---

* सत्येनातपादिना हि सत्यस्य शैत्यादेर्निवृत्तिसंभवः॥

† अभ्युपायः—अभ्युपगमः॥

---

[1] र्घ—ख [2] कत्वा—ख, घ, [3] द्वेया—ख, दभ्य—च, [4] चा—ख, [5] धी—ख.

[सत्यस्यैव सर्वत्र निवर्तकत्वम्]

ननु! गकारोऽयमिति गृह्यमाणः स रेखासन्निवेशः अर्थप्रत्यायको भवति, न चासौ तेन रूपेणास्ति—नैवम्—स्वरूपे[1]ण[1] सतोऽर्थस्य रूपान्तरेणापि गृह्यमाणस्य कूटकार्षापणादेरिव व्यवहारहेतुता दृश्यते च, युक्ता च*। [3]य[2]स्तु [3]स्व[3]रूपत एव नास्ति, [4]न, त[4]स्य स्वात्मना परात्मना वा व्यवहाराङ्गता समस्ति। रेखासन्निवेशश्च स्वरूपेण सन्निति वर्णात्मत्वेनासन्नपि तत्कार्याय पर्याप्नुयात्। न त्वयम् अविद्यायां न्यायः, स्वरूपासत्त्वात्तस्याः॥

सर्पादौ तु सर्पादिस्वरूपवत् तद्ज्ञानस्यापि तत्कार्यत्वमवगतम्॥
अत एव शङ्काविषस्यापि स्वशास्त्रेषु चिकित्सामुपदिशन्ति॥

एवं "[5]वन[5]गुहाकुह[6]रदेशा[6]देष निस्सृतः केसरी सरोषमित एवाभिवर्तते' इत्यसत्येऽप्युक्ते यद्भीरूणां पलायनादि, शूराणां च सोत्साहमायुधोद्यमनादि सत्यं कार्य[7]मु[7]पलभ्यते, तत्र सिंहज्ञानस्य तत्कार्यत्वात् नासत एवोपायत्वम्॥

एतेन प्रतिबिम्बदृष्टान्तोऽपि प्रत्याख्यातः, खड्गादेः मुखादिकालुष्यकल्पनाकारणस्य तत्र सद्भावात्। इह तु तदभावादिति॥

[एकात्मवादे बद्धमुक्तादिव्यवस्थानुपपत्तिः]

यदपि बद्धमुक्तव्यवस्थासिद्धये पादवेदनाद्युदाहृतम्—तदप्येवमपाकृतम्—अवच्छेदकस्य पादादेः तत्र तात्त्विकत्वात्। इह तु भेदकल्पनाबीजमद्वैतवादिनां दुर्घटमिति बहुशः प्रदर्शितम्॥

---

* रज्जौ हि सर्पभानम्, न तु शून्ये। तथाङ्गीकारे तु निरधिष्ठानभ्रमवादः स्यात्॥

---

[1] णा—ख, [2] व—ख, [3] खख—च, [4] त—ख, [5] नव—ख, [6] रा—ख [7] रूपमु—ख.

तदत्रायं वस्तुसङ्क्षेपः—अविद्यायामसत्यां सर्व एवायं यथोदाहृतो व्यवहा[1]रप्रकारः[1] तत्कृत इति नावतिष्ठते। सत्यां तु तस्यां नाद्वैत मिति। अत एवाह सूत्रकारः '[2]स[2]ङ्ख्यैकान्तासिद्धिः प्रमाणोपपत्त्यनुपपत्तिभ्याम्' (न्या. सू. 4–1–4) इति॥

[आत्माद्वैतवादनिराकरणोपसंहारः]

यदि तावदद्वैतसिद्धौ प्रमाणमस्ति, तर्हि तदेव द्वितीयमिति नाद्वैतम्। अथ नास्ति प्रमाणम्, न तरामद्वैतम्, अप्रामाणिकायाः सिद्धेरभावादिति॥

*मन्त्रार्थवादोत्थविकल्पमूल-
मद्वैतवादं परिहृत्य तस्मात्।
उपेयतामेष पदार्थभेदः
प्रत्यक्षलिङ्गागमगम्यमानः॥

[शब्दाद्वैतवादनिराकरणम्]

एतेन शब्दाद्वैतवादोऽपि प्रत्युक्तः—

'अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम्।
विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः'

(वा.प. 1-1) इति॥

[3]उ[3]च्यते—तत्र अनादिनिधनपदनिवेदितापूर्वापरान्तरहिता वस्तुसत्ता नित्यत्वम्, ब्रह्मपदप्रतिपादितं च व्यापित्वमित्युभयमपि शब्दस्य प्रागेव निरस्तम्। निरवयवश्च स्फोटात्मा शब्दः प्रतिक्षिप्त एव॥

---

* 'नेह नानास्ति' इत्यादयः मन्त्राः। 'एकमेवाद्वितीयम्' इत्यादयः अर्थवादाः॥

---

[1] रः–च, [2] एकमेव सं–च, [3] यदु–च.

[शब्दविवर्तवादोपन्यासः]

यत्तु नित्यं [1]व्यापि च [1] किंचिदुच्यते, तत् शब्दतत्त्वमित्यत्र का युक्तिः। आह—शब्दोपग्राह्यतया च शब्दतत्त्वम् ॥

तथा हि सर्वप्रत्यय उपजायमानः नानल्लिखितशब्दः उपजायते। तदुल्लेखविरहिणः अनासादितप्रकाशस्वभावस्य प्रत्ययस्यानुत्पन्ननिर्विशेषत्वात्। एवमीदृशमित्यादिपरामर्शप्रमुषितवपुषि वेदने वेदनात्मकतैव न भवेत् ॥

[सर्वप्रत्ययानां शब्दानुविद्धत्वम्]

येऽपि वृद्धव्यवहारोपयोगवैधुर्यादनवाप्तशब्दार्थसंबन्धविशेषव्युत्पत्तयः बालदारकप्रायाः प्रमातारः, तेऽपि नूनं 'यत्' 'सत्' 'तत्' 'किम्' इत्यादिशब्दजातमनुल्लिखन्तो न प्रतियन्ति किमपि प्रमेयम्। अतः शब्दो[2]न्मेष[2]प्रभावप्राप्तप्रकाशस्वभावत्वात्* सर्वप्रत्यया[3]नां शब्दानुविद्धं बोधकत्वमिति सर्वं शब्दतत्त्वमित्यवधार्यताम्। (वा० प० 1.134) तदाह[3]—

'न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यश्शब्दानुगमादृते।
अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन गम्यते' इति ॥

एवमनभ्युपगमे तु संविदः प्रकाशशून्यतया अनधिगतविषयः सर्व एवान्धमूकप्रायो लोकः स्यात्। आह च (वा० प० 1.125)—

'वाग्रूपता चेदुत्क्रामेदवबोधस्य शाश्वती।
न प्रकाशः प्रकाशेत सा हि प्रत्यवमर्शिनी' इति ॥

अतः [4]क्र[4]मेण तावदेवं बोध्यसे, शब्दाख्यविशेषणानुवेधविशेषाभावात् सर्वं निर्विकल्पकम् इन्द्रियजं [5]स[5]विकल्पकं वा ज्ञानं शब्दविशिष्ट-

---

* शब्दार्थयोरविनाभावादिति यावत् ॥

---

[1] वा—ख, [2] न्मिषित—च, [3] नाम्—ख [4] प्रक—ख, [5] अ—ख,

मर्थमवद्योतयति गौः शुक्लो गच्छतीति, जातिगुणक्रियावच्छिन्नविषयावभासिनि प्रत्यये शब्दविशिष्ट एवार्थः स्फुरतीति बुध्यस्व ॥

[अर्थानां शब्दात्मकत्वसमर्थनम्]

एवं चेद्बोद्धुमवतीर्णोऽसि शब्दाख्यविशेषणानुरक्तस्य तस्य विशेष्यस्य स्वरूपं पृष्टः शब्देनैव दर्शयसि, शब्दापरित्यागलब्धप्रकाशस्वरूपमेव वाऽनुभूत्याऽनुभवसीति सोऽपि विशेष्यः शब्दरूप एवेति जानीहि। तदेवं शब्द एवार्थोपारूढः प्रतिभातीति व्यवतिष्ठते ॥

इत्थमियन्तमध्वानं चेत्प्राप्तोऽपि तदधुना यदुपारूढः शब्दः प्रकाशते, तस्य पृथक् प्रदर्शयितुमनुभवितुं चाशक्यत्वात् शब्द एव [1]तथा त[1]था प्रतिभातीति शब्दविवर्त एवायमर्थः, नान्यः कश्चिदिति प्रतिपत्तुमर्हसि* ॥

यथा चायमिन्द्रियजेषु प्रतिभासेषु प्रक्रमः, तथा शाब्देष्वपि प्रत्ययेषु शब्दविशिष्टो वाऽर्थः प्रविभाति, शब्दो वाऽर्थारूढः, शब्द एवार्थरूपेण विवर्तत इति गृह्यताम् ॥

अतश्च शब्दब्रह्मेदमेकम् अविद्योपाधिदर्शितविचित्रभेदम्, अविद्योपरमे यथावस्थित[2]स्वरू[2]पं प्रकाशत इति युक्तम् ॥

[शब्दविवर्तवादनिरासः]

अत्राभिधीयते—न खलु* प्रकारत्रयमपीदमुपपद्यते, पदपदार्थसंबन्धव्युत्पत्तिविरहिणाम् अनवाप्तश[3]ब्दयोजना[3]वैरूप्य[4]स्वरूप[1]मात्रप्रतिष्ठ-

---

* शब्दस्य सूक्ष्मत्वादन्यथासिद्ध्यसंभवादिति हेतुः ॥

---

[1] त—ख, [2] रू—ख, [3] ब्दोपजनित—च, [4] सारूप्य—ख.

विशुद्धवस्तुग्रहणप्रवणेन्द्रियजप्रत्ययदर्शनात्। वृद्धव्यवहारपरिचयाधिगतशब्दार्थसंबन्धसं[1]स्कृत[1]धियामपि शब्दस्मरणसंस्कारप्रबोधहेतुभूतप्रथमोदभूतविशुद्धवस्त्ववभासस्यापरिहार्यत्वात्। यत्र हि वस्तुनि निविशमानः शब्दः शब्दविद्व्यवहारेषु योऽवधृतस्तद्दर्शने तत्संस्कारप्रबोधात् स हि स्मृतिपथमेति, नान्यथेति ॥

[प्रत्ययानां न शब्दानुविद्धत्वम्]

सामान्यशब्देष्वपि 'यत्' 'तत्' 'किं' इत्यादिषु विशेषशब्देष्विव सैव वार्ता। तेषामपि व्युत्पत्त्युपयोगविरहे विविधवनविहारि विहङ्गकूजितादिवदर्थप्रतीतिहेतुत्वानुपपत्तेः ॥

सविकल्पकदशायामपि न वाचकविशिष्टं वाच्यं मेचकगुणखचितमिव कुवलयमवलोकय[2]ति लोक[2] इति विस्तरशः प्रत्यक्षलक्षणे परीक्षितमेतत्। आह च (श्लो॰ वा॰ प्रत्यक्ष. 172)—

'न शब्दाभेदरूपेण बुद्धिरर्थेषु जायते।
प्राक्शब्दाद्यादृशी बुद्धिः शब्दादपि हि तादृशी' इति ॥

[अर्थेन साकं शब्दभानासंभवः]

संज्ञित्वमात्रमधिकमधुना ध्वनिसन्निधाने बुद्धिमधिरोहति, न तद्वि। शिष्टोऽर्थः। तस्य हि न नेत्रेण, न श्रोत्रेण, नोभाभ्यां, न केवलं मनसा वा ग्रहणमुपपद्यते, अतिप्रसङ्गात्। शब्दी हि अनेकधर्मके धर्मिणि एक

---

* 'अनादिनिधनं' 'न सोऽस्ति प्रत्ययः' 'वाग्रूपता चेत्' इति श्लोकैरुक्तम्, शब्दस्य तत्त्वरूपत्वम्, सर्वप्रत्ययानां शब्दानुविद्धत्वम्, अर्थस्य शब्दविवर्तत्वं च ॥

---

[1] स्था—ख, [2] ति—ख॰

तरधर्मावधारणाभ्युपायो भवति। न तत्रात्मानमारोपयति। न हि दीपेन्द्रियप्रभृतयः प्रतीत्युपायाः तदुपेये रूपादावात्मानमारोपयन्ति। अत एव तदुपायत्वभ्रमकृतस्तदभेदवादोऽपि न युक्तः॥

न ह्युपायादभिन्नत्वं तदुपेयस्य युज्यते।
रूपस्य न ह्यभिन्नत्वं दीपाद्वा चक्षुषोऽपि वा॥

[अर्थस्य शब्दविवर्तत्वाभावः]

अपि च—यदि शब्दादभिन्नोऽर्थः प्रतिभात्येव, कोऽध्यासार्थः? [1]अभेदेऽपि शब्दमयमेव विश्वमिति, तत्रापि कोऽध्यासार्थः? अ[1]ध्यास भ्रमस्तु वैयाकरणानां *एकाकारनिर्देशदोषनिर्मितः। यथाऽऽह (श्लो॰वा॰ प्रत्यक्ष 182)—

'गौरित्येव हि निर्देशः †वाच्यस्तद्बुद्धिवाचि[2]नाम्'

इति[2]। 'कस्त्वया दृष्टोऽर्थः' इति पृष्टो [3]वक्ति 'गौः'[3] इति। 'कीदृशं ते ज्ञानमुत्पन्नम्'—'गौः' इति। 'कीदृशं शब्दं प्रयुक्तवानसि'—'गौः' इति। तत एषा भ्रान्तिः। वस्तुतस्तु विविक्ता एवैते शब्दज्ञानार्थाः। तदुक्तम् (श्लो. वा. प्रत्यक्ष 185)—

'गवि सास्नादिसद्रूपा गादिरूपाभिधायके।
‡निराकारोभयज्ञाने संवित्तिः परमार्थतः' इति॥

---

* 'गौः' इति शब्दः, अर्थः, प्रत्ययश्चेति त्रयमपि हि निर्दिश्यते॥

† वाच्यम्, तद्बुद्धिः, वाचकः शब्दश्च॥

‡ मीमांसका अपि निराकारज्ञानवादिन इति चक्रधरः। परं तु निराकारज्ञानवादः अन्यः, अन्यश्च निरालम्बनज्ञानवाद इत्यवधेयम्॥

---

[1] अ–ख, [2] नाम्–ख, [3] गौः–ख,

[नानार्थकस्थले शब्दार्थयोरभेदासंभवः]

एवं इन्द्रियजेष्विव शाब्देष्वपि प्रत्ययेषु न शब्दस्वरूपमध्यस्यतीति युक्तम्। यदि च शब्दः स्वरूपेणार्थं प्रतिपादयति, तदा अ[1]क्ष[1]शब्दस्यैक्यात् देवन*विभीतकरथाक्षेषु तुल्या प्रतीतिः स्यात्। न चाक्षशब्दाः† भिन्ना इति वक्तव्यम्, [2]स्वरू[2]पप्रत्यभिज्ञानानपायात्। तदुच्चारणे चार्थत्रय्यां संशयदर्शनात्॥

भवतिशब्दयोश्च सुप्तिङन्तयोः तुल्यरूपत्वात्। अध्यासपक्षे तुल्यार्थप्रतीतिहेतुत्वं प्राप्नोति। तथा च ‡ सिद्धसाध्यबुद्धिः संवेद्यमानाऽपि निह्नूयेत। एवमगादित्यश्व इति, अजावय इत्यादावपि द्रष्टव्यम्॥

[शब्दे अर्थाध्यासः विरुद्धश्च]

शब्दस्य सिद्धरूपत्वात् तदध्यासेनार्थबुद्धाविष्यमाणायां 'यजेत' 'दद्यात्' जुहुयात्' इत्यादौ न क्वचित् [3]साध्यबुद्धिर्भवेत्, सिद्धा[3]ध्यासेन साध्यबुद्धेरननुरूपत्वात्§॥

जातिगुणक्रियाशब्दाश्च गौः शुक्लो गच्छतीत्यादयः केन कारणेन नियतमध्यासमनुरुन्धत इति नावगच्छामः। शब्दस्यार्थानपेक्षनिसर्गसिद्धवैश्वरूप्यकल्पनाबीजाभावात्। प्रतिनियतशब्दवृत्तेश्च कस्यचि-

---

* विभीतकं–फलविशेषः॥

† उक्तार्थत्रयवाचिनः इति शेषः॥

‡ तिङन्तत्वे साध्यत्वम्, सुबन्तत्वे सिद्धत्वम्। एवं 'अगात्' इत्यादि सुबन्तं तिङन्तं च॥

§ न हि तेजसि तमसः, तमसि तेजसो वाऽध्याससंभवः॥

---

[1] र्थ–च, [2] रू–ख, [3] सा–च, [4] भवन्ति–च

हलक्षणस्यानुपलक्षणात् । वृक्षप्लक्षशब्दयोश्च घटपटशब्दयोरिव स्वरूपभेदाविशेषात्, अर्थानपेक्षित्वाच्च विशेषणविशेष्यभावसामानाधिकरण्ये शब्दाध्यासवादिनो न भवेताम् । न ह्येकत्र वस्तुनि वाच्ये क्वचिदनयोः शब्दयोर्वृत्तिः ॥

एतेन नीलोत्पलमपि प्रत्याख्यातम् ॥

[शब्दविवर्तवादे सामानाधिकरण्यासंभवः]

तत्रैतत्स्यात्—न नीलगुणविशेषि[1]तमिदं[1] उत्पलं नाम किंचिदस्ति विशेष्यम्, अपि तु तत् निरस्तावयवार्थं अश्वकर्णादिवत् *अर्थान्तरमेवेदं ; व्युत्पत्तिप्रकारमात्रं तु विशेषणविशेष्यभाववर्णनमिति—तदेतदसमीचीनम् — अनुभूयमा[2]नावयवा[2]र्थप्रतीतिनिह्नवनिमित्तानुपलम्भात् । अश्वकर्णादौ हि युक्तमर्थान्तरत्वं ; तत्र हि नाश्वार्थः न कर्णार्थः । निरवयववाक्यार्थवादश्च प्रागेव विस्तरेण निरस्त इत्यलं पुनरुक्तालापेन ॥

[शब्दविवर्तवादे पर्यायपदानां सामानाधिकरण्यं स्यात्]

अथ शब्दद्वयाध्या[3]समात्र[3]निबन्धनमेव सामानाधिकरण्यं 'वृक्षः' 'प्लक्षः' इत्युच्यते—तदपि न चारु—वृक्षस्तरुरितिपर्याययोरपि तत्संभवे सति सामानाधिकरण्यप्रसङ्गात् ॥

अपि च पर्यायेषु 'हस्तः' 'करः' 'पाणिः' इत्यादिषु शब्दरूपभेदाध्यासपक्षे अर्थबुद्धिभेदः प्राप्नोति । न चासावस्तीति नाध्यासः ॥

किंच संबन्धग्रहणनिरपेक्षोऽपि शब्दः स्वसामर्थ्यमनुरुध्यमानः स्वाध्यासेन बुद्धिं विदध्यात् । तदपेक्षायां वा कस्य केन संबन्ध इति न

* प्रकृते शब्दतत्त्वरूपम् ॥

[1] तं–ख, [2] न–च, [3] स–ख

बुध्यामहे— शब्दादर्थस्य पृथग्व्यवस्थितात्मनः [1]त्व[1]न्मते दुर्लभत्वात्। शब्दव्यतिरिक्तार्थोपगमे वा किमनेन शब्दाध्याससमर्थनाडम्बरेण? विरम्यताम् अतो मृगतृष्णानुसरणरणिकात्॥

[शब्दे अर्थाध्यासासंभवः]

अपि चाध्यासः क्वचित्सादृश्याद्भवति, शुक्ताविव रजतस्य। क्वचि*दनुरागाद्भवति, लाक्षाया इव स्फटिके। शब्दार्थयोर्मूर्तामूर्ततयाऽतिदूरभिन्नस्वरूपयोः सादृश्यं तावदनुपपन्नम्। अनुरागोऽपि तत एव दुर्घटः, पृथग्देशत्वात्, भिन्नेन्द्रियग्राह्यत्वाच्च॥

[शब्दार्थयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावासंभवः]

प्रतिबिम्बवर्णनमपि न सुन्दरम्, दूरदेशत्वेन शब्दार्थयोः प्राप्त्यभावात्। अप्राप्तयोश्च प्रतिबिम्बे द्वारकोद्याननिवासि[2]वासुदेवसु[2]न्दरीवदनतामरसानि सागरतरङ्गपवनपरिचयचलदलकलतिकालाञ्छितानि स्वच्छेषु ज्योत्स्नावदातद्युतिषु तुषारगिरिगह्वरगततुहिनशिलाकर्पूरदर्पणेषु प्रतिबिम्बितानि दृश्येरन्॥

अथ† सर्वगतत्वेन शब्दानामर्थदेशे प्राप्तिरभिधीयते, तर्हि सकलशब्दसार्थसाधारण्यात अत्यन्तमध्याससाङ्कर्यम् अनवधार्यमाणविशेषनियमकारणमापद्यत इत्यलमतिप्रसङ्गेन। सर्वथा न संबद्धः शब्दाध्यासवादः॥

---

* अनुरागः—अनुरञ्जनम्॥

† तन्मते शब्दस्यैव ब्रह्मत्वात्॥

---

[1] तख, [2] सु-च.

[विवर्तवाद एवासमर्थनीयः]

विवर्तवादोऽपि न समंजसः । तथा हि—*'विव[1]र्ततेऽर्थभावेन' इति कोऽर्थः ? न तावदर्थात्मना शब्दः परिणाममुपयाति[1], क्षीरमिव दधिरूपेण, परिणामित्वेन विकारितया वा क्षीरादेरिवानित्यत्वप्रसङ्गात् । तथाभावेऽपि च नाद्वैतसिद्धिः दध्न इव क्षीरविकार[2]स्य, शब्दविकारस्या[2]र्थस्य ततोऽन्यत्वात् । अन्यत्वाच्च बाधकारणकालुष्याद्युपप्लवविर[3]ह[3]प्रतीतिसमर्पितभेदत्वात् ॥

[अर्थप्रतिभासस्यायथार्थत्वपक्षनिरासः]

अथार्थप्रतिभासमसत्यमपीन्द्रजालवदुपदर्शयति शब्द इत्ययं विवर्तोऽर्थः, सोऽपि न युक्तः । बाह्यस्य वस्तुनः पदाभिधेयस्य जातिव्यक्त्यादेः वाक्यवाच्यस्यापि भावनादेः पूर्वप्रसाधितत्वात् । अवयव्यादेश्चादूर एवाग्रे सम[4]र्थयिष्यमाण[4]त्वात् । न चेन्द्रजालमायादिवदयथार्थतायामिह किमपि कारणमुत्पश्यामः ॥

[अर्थानां मिथ्यात्वपक्षनिरासः]

अथार्थरूपेण शब्दः शुक्तिरिव रजताकारतयाऽवभासत इतीयं विवर्तवाचो युक्तिः—इयमपि न साधीयसी—शुक्तिका हि रजतवत्प्रकाशत इति शक्यं वक्तुम्, शुक्तेराकारसारूप्येण तथाऽवभाससम्भवात् । इह तु शब्दार्थयोरत्यन्तविसदृशवपुषोराकारसमारोपकारणानवधारणात् कथमितररूपेणेतरस्यावभासः । शुक्तिकारजतादिषु च

---

* वाक्यपदीये हि 'विवर्ततेऽर्थभावेन' 'यत्तस्य परिणामोऽयम्' इति विवर्तपरिणामशब्दौ पर्यायतया बहुलं प्रयुक्तौ ॥

---

[1] र्ते—ख, [2] स्या—च, [3] हितकिसलय—ख, [4] र्थित—ख.

बाधकवशात् तथात्वमवगतम्। इह तु [1]न बाधकं किंचिद्भवति, भविष्यति वेति वर्णितम्॥

[शब्दानुवेधोऽपि न साधीयः]

अथ स्वानुवेधम[1]जहत् सत्यामसत्यां वाऽर्थबुद्धिमादधाति शब्द -स्ययं विवर्तार्थः—एषोऽपि संप्रत्येव प्रतिक्षिप्तः। शब्दानुवेधविरहिणीनां प्राचुर्येण प्रतिपत्तीनां प्रदर्शितत्वात्। न चान्यः कश्चिद्विपश्चिच्चेतसि वि[2]व[2]र्तते विवर्तप्रकारः इत्यवाचकमुच्यते—'विवर्ततेऽर्थभावेन' इति॥

[शब्दस्य जगत्स्रष्टृत्वनिरासः]

अथ शब्दब्रह्मैव सृजति जग[3]दि[3]त्ययं विवर्तप्रकार उच्यते—सोऽपि न सम्यक्—अचेतनत्वेन शब्दस्य ईश्वरस्येव स्रष्टृत्वानुपपत्तेः। न च परमाणुवदस्य कारणत्वम्, अवयवसमवायित्वेन* पृथिव्यादेः कार्यस्य ग्रहणात्॥

अथ 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इत्यागमवचनमनुसरता विभुत्वमिव चेतनत्वमपि शब्दब्रह्मणो वर्ण्यते—तर्हि ईश्वरस्यैव शब्दब्रह्मेति नाम कृतं स्यात्॥

[ब्रह्मद्वैविध्यनिरासः]

यदप्युच्यते—

'द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये †शब्दब्रह्म, परं च यत्।
शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति'

---

* न तु शब्दसमवायित्वेन॥

† शब्दब्रह्म—अपरं ब्रह्म। परं ब्रह्म—परमात्मा॥

---

[1] धर्म–ख, [2] परिव–ख, [3] न्ती–ख.

इति—तदापि ब्रह्म *सुभिक्षमत्यन्तमलौकिकम्। [1]एक[1]तरस्य ब्रह्मणः काल्पनिकत्वात्। अकाल्पनिकत्वे वा कथमद्वैतवादः†। तस्मात् कृतमनेन शब्दब्रह्मणा। स्वस्ति परस्मै ब्रह्मणे भूयात्॥

अविद्यामायाविनिर्मितविविध[2]भेदप्र[2]थनकल्पश्च सत्ताद्वैतदूषणावसर एव निवारित इति शब्दाद्वैतमपि तद्वदसमंजस[3]मिति[3] सिद्धम्॥

[जगतः ब्रह्मोपादानत्वनिरासः]

एतेन ‡परमात्मोपादानत्वमपि प्रत्युक्तम्। परमात्मनो निसर्गनिर्मलस्य एवंप्रायकलुषविकारकारणत्वानुपपत्तेः॥

असत्यमेव विकारजातं अविद्यातः परमात्मनि विभातीत्येतदपि दूषितम्। अतः सर्वथा नाद्वैतपक्षः कश्चिदनवद्यः॥

[ऐकात्म्यवादेऽनुपपत्तयः]

अथ सर्वप्राणिनामेक एवात्मा, न नानात्मानः—इतीदृशमुच्यते—तदप्यप्रमाणकम्—एकस्मिन् सुखिनि न सर्वे सुखिनः, एकस्मिन् दुःखिते न सर्वे दुःखिताः इति व्यवस्थादर्शनात्। आत्मपरव्यवहारस्य च सर्वजनप्रतीतिसिद्धस्य दुरपह्नवत्वात्। अन्यदृष्टे च सुखदुःखसाधने वस्तुनि स्मरणानुसन्धानपूर्वकेच्छाद्वेषादिकार्यजातस्यान्य[4]त्रा[4]नुपलम्भात्। एकस्मिश्च वीतरागे मोक्षमासादितवति संसारिणामन्येषामानन्त्यदर्शनात्॥

---

* सुभिक्षम्—इति नर्मोक्तिः॥

† परं ब्रह्म एकमेवेति नाद्वैतहानिः इत्यपि न—तर्हि 'द्वे ब्रह्मणी' इति कथनमयुक्तं स्यात्॥

‡ अयमेव ब्रह्मपरिणामवादः भर्तृप्रपञ्चादिसंमतः शंकराचार्यादिदूषितश्च॥

---

[1] इ—च, घ, [2] प्र—ख, [3] म—ख, [4] था—च.

अहंप्रत्ययस्य प्रत्यगात्मवृत्तेः *परत्रासम्भवात्। जगद्वैचित्र्यस्य च पुरुषभेदनियतधर्मनिबन्धनस्यान्यथानुपपत्तेः। आत्मभेदस्य विस्पष्टसिद्धत्वात् ॥

तप्तलोहस्फुलिङ्गकघटाकाश पादवेदनादिदृष्टान्तकदम्बकस्य च निषेधः कृत एवेति एकात्मवादोऽपि न युक्तिमानित्यलं विस्तरेण ॥

[शब्दविवर्तवादोपसंहारः]

शब्दस्यायं विवर्तः कथमखिलमिति प्रस्फुरत्तद्विविक्त-
स्वाकारोऽर्थप्रपंचः कथमिव विकृतिः ब्रह्मणो वेदृशी स्यात्।
तस्मान्नानात्मत[1]त्त्वो† परि[1]चितसदसत्कर्मपाकानुसार-
प्रादुर्भूतेश्वरेच्छावशविचलदणुप्रोद्भवो भूतसर्गः ॥

[विज्ञानाद्वैतवादः]

एवं स्थितेषु सर्वेषु तूष्णीमद्वैतवादिषु।
विज्ञानाद्वैतवादी तु पुनः प्रत्यवतिष्ठते ॥

सत्यमनुपजननमनपायमपरिमितमद्वयं ब्रह्म न युक्तिमदिति युक्त एव तदनभ्युपगमः। विज्ञानमेव तु क्षणिकं उपजननापायधर्मकं अनादिसन्तानप्रबन्धप्रवृत्तमिदं तथा तथाऽवभातीति न ततोऽद्वितीयमर्थरूपं नाम किंचिदस्तीति पश्यामः ॥

---

* ऐकात्म्यवादे हि अहमर्थः न आत्मा, किन्तु अन्तःकरणमेव ॥

† अनेकात्मगर्भ इति भूतसर्गविशेषणम् ॥

---

1 त्वे पर-ख.

[विज्ञानाद्वैतसमर्थनम्]

ननु ! प्रत्यक्षादिना प्रमाणेन परस्परविसदृशपदार्थस्वरूपसंवेदनस्य दर्शितत्वात् कथं विज्ञानस्यायमवभासः, अर्थाभावे तत्स्वरूपानुपपत्तेः। ग्राह्यग्रहणं हि नाम विज्ञानं भवति, [1]न *ग्रहण[1]ग्रहणमिति ॥

उच्यते—इदं तावत्परीक्ष्यताम्। यदेतत् प्रत्यक्षविज्ञानं 'नीलमिदम्' 'पीतमिदम्' इत्युत्पद्यते, तत्र किमेक आकारः प्रकाशते, उत द्वितय-मिति ॥

[आकारद्वयानुपलंभः]

यदि द्वितयमवभाति अयमर्थो नीलम्, इदं तज्ज्ञानमिति, तत् किमत्र विचार्यते, जितं भवद्भिः। जितस्य यदापद्यते तदस्मासु विधीयताम् † ॥

अथ ए[2]क एवाय[2]माकारः प्रथते, तर्ह्यस्ति विचारावसरः। कस्या-यमाकारः, किमर्थस्य, किं ज्ञानस्येति। स चैवं विचार्यमाण आकारः यद्यर्थस्येति तद्भवन्तो जेष्यन्ति। ज्ञानाकारपक्षे तु वयं जेष्याम इति ॥

[ज्ञानस्यावर्जनीयत्वम्]

किं तावदत्र युक्तम्। ज्ञानस्यायमाकार इति। कुतः ? कल्पना [3]तावदिहा[3]ल्पीयसीति। अर्थाकारपक्षे हि अर्थस्य जडात्मनः प्रकाशा-

* स्वप्रकाशज्ञानमात्रमित्यर्थः। निर्विषयस्य कथं ज्ञानत्वमित्यर्थः ॥

† परन्तु आकारद्वयानुपलंभान्न भवतां विजयः ॥

[1] न-ख, [2] व-ख, [3] भवति ह्य-ख.

योगात् ग्राह्यत्व*मन्यथा न स्यादिति ग्राहकान्तरकल्पनाऽवश्यंभाविनीति कल्पना†द्वैगुण्यम् ॥

अथार्थ एव ग्राह्यात्मा यः, स एव ग्राहक इति—कथ्यते, स तर्हि प्रकाश‡ एवेति संज्ञायामेव विवादः स्यात्। बाह्या[1]भ्यन्त[1]रकृतो विशेष इति चेत्, अहो विशेषज्ञो देवानांप्रियः। ग्राहकाद्विच्छिन्नता हि ग्राह्यस्य बाह्यता। न शरीरापेक्षिणो बाह्यता भवति। यदा च ग्राह्या-दर्थात् अव्यतिरिक्त एव ग्राहक इष्यते, तदाऽस्य [2]न त[2]तो विच्छिन्नतेति अबाह्यत्वात् ज्ञानमेव तदिति कथं न नाम्नि विवादः ॥

उभयसिद्धत्वात् ज्ञानस्य तस्यायमाकारो भवितुमर्हति। ज्ञाने हि न केचन विवदन्ते। अतस्तस्यैवायमाकार इति युक्तमनेककल्पनातो ह्येकार्थकल्पना ज्यायसीति ॥

[ज्ञानस्यावश्यकत्वे हेत्वन्तरम्]

अतश्च ज्ञानस्यायमाकारः। ज्ञानं हि प्रका[3]शकम्[3] अप्रकाश[4]स्या[4]-र्थस्य भवद्भिरभ्युपगम्यते। ततश्च अर्थात् प्रथमतरमस्य ग्रहणेन भवि-तव्यम्। अगृहीतस्य दीपादेः प्रकाशस्य प्रकाशकत्वादर्शनात्। उत्प-न्नेष्वपि च घटादिष्वर्थेषु प्रकाशवैकल्याद्वा, प्रतिबन्धवैधुर्याद्वा भवत्यग्रह-णम्। ज्ञानस्य तूत्पन्नस्य सतः न किंचिद्ग्रहणे प्रतिबन्धकः। न च प्रकाशकान्तरापेक्षणम्, स्वत एव दीपवत् प्रकाशस्वभा[5]वत्वा[5]त्§।

---

* अन्यथा—ज्ञानं प्रकाशकमन्तरा ॥

† ज्ञानस्य, अर्थस्येति द्वितयकल्पना ॥

‡ अन्यथा ग्राहकत्वासंभवः ॥

§ प्रकाशकान्तरापेक्षायामनवस्था ॥

---

[1] न्त-ख, [2] न-ख, [3] शः-च, [4] श्च-च. [5] वा-ख.

अतः यदैव तस्योत्पादः, तदैव ग्रहणमवश्यं भवेत्। न चेत् कालान्तरेऽपि न स्यात् ॥

[ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वम्]

किं हि तस्य कालान्तरे भविष्यति, किं वा तदा नाभूत् ; येन तत् कालान्तरे ग्रहीष्यते, तदा च न गृह्यत इति। ज्ञानान्तरेण कालान्तरे तद्ग्रहीष्यत इति चेत्, तदपि केन ग्राह्येऽय्रते ? अन्येनेति चेत्, तदप्यन्येनेति कोऽवधिः ? श्रम इति चेत्, कामं श्रान्तो विरंस्यति भवान्, अर्थं तु न गृहीतवानेव, प्रकाशाग्रहणे तत्प्रकाश्यपरिच्छेदायोगादित्येवं न कदाचिदर्थग्रहणं स्यात्। तस्मादर्थग्रहणवादि[1]नापि पूर्वं[1] ज्ञानग्रहणमवश्याश्रयणीयम्। यथोक्तं—

*'अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यति' इति ॥

[प्रथमं ज्ञानस्यैव भानम्]

अतश्चैतदेवम्—ज्ञानपृष्ठेन चोत्तरकाल[2]भाविप्रत्ययव[2]मर्शदर्शनात्। 'ज्ञातो मयाऽयमर्थः' इति हि प्रत्ययवमृशन्तः प्रमातारः प्रथमं ज्ञानग्रहणमनुमोदन्ते। न ह्यगृहीतविशेषणा विशेष्यबुद्धिर्भवति। तस्मादपि पूर्वं ज्ञानग्रहणमिति सिद्धम् ॥

ज्ञानं च गृह्यमाणं आकाररहितं ग्रहीतुमशक्यमिति बलात् साकारमेव तत् ग्रहीतव्यम्। साकारे च ज्ञाने गृहीते सति* द्वितीयकारणाभावात् कुतो ज्ञानातिरिक्तो बाह्योऽर्थः ?

---

* यस्य ज्ञानं न प्रत्यक्षम्, तस्य तद्विषयस्याप्यभानमेव ॥

† द्वितीयस्य ग्राह्यस्याभावादिति भावः ॥

---

[1] नां—च, [2] म—ख.

[ज्ञानस्य विषयसंबन्धात्साकारत्वम्]

इतश्च साकारं ज्ञानम्, आकारवत्तामन्तरेणास्य प्रतिकर्मव्यवस्थानुपपत्तेः। कल्पयित्वाऽपि बाह्यमर्थम् अवश्यमाकारवत्ता विज्ञानस्य विषयनियमसिद्धये वक्तव्या। नीलज्ञानं हीदं अनेकसन्निधाने समुपजायमानं कथमखिलतदितरपदार्थपरिहारेण केवलनीला[1]लम्बन[1]तामवलम्बेत? बोधस्वभावतायाः सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात्। प्रवृत्तिरपि प्रेक्षापूर्वकारिणां कथं तदेकविषयैव स्यात्। न च नीलजनित[2]त्वकृ[2]त एव तदधिगमनियम इति कथयितुमुचितम्, आलोकलोचनादिकारकान्तरजनितत्वस्यापि भावेन तद्विषयत्वप्रसङ्गात्। अतो *नीलाकारतैव नीलविषयत्वव्यवस्थाहेतुः न निमित्तान्तरम्। आह च—

'तत्रानुभवमात्रेण ज्ञानस्य सदृशात्मनः।
भा[3]व्यतेऽ[3]नात्मना† येन प्रतिकर्म विभज्यते' इति॥

[ज्ञानस्यैव प्रमाणत्वं फलत्वं च]

अत एव आकारग्रहणमेवातिशयमाश्रित्य तमवर्थसमर्थने सति साधकतमं ज्ञानमेव प्रमाणं भविष्यति। अपरथा कारकातिशयदर्शनाभावे तत्तत्साधकतमत्वस्य दुरुपपादत्वात्। साकारज्ञानसाक्षी च लौकिकोऽपि दृश्यते व्यवहारः। एवं च वक्तारो भवन्ति लौकिकाः, 'नीलोऽर्थोऽयं, यतोऽत्र [4]तदा[4]कारं ज्ञानमुत्पन्नम्', इति। तेन प्रतिकर्मनियमान्यथानुपपत्तेः अवश्यं ‡साकारमेव ज्ञानम्॥

---

* यदा च ज्ञानमेवार्थाकारं जातम्, तर्हि अर्थः प्रत्येकं मा स्तु॥

† अनात्मना—ज्ञानातिरिक्तेन॥

‡ यद्यपि बौद्धाः निराकारज्ञानवादिनः, परन्तु 'अर्थे सति च साकारं निराकारं तदत्यये' इत्युक्तेः, सांख्यमतेऽन्तःकरणस्य विषयाकारप्राप्तिवत्, ज्ञानस्य अर्थाकार-

---

[1] नुलम्न–ख, [2] त्वेनार्थ–ख, [3] व्यं ते–ख. [4] नीला–ग,

इत्थं सत्यपि बाह्योऽर्थे ज्ञानस्याकारकल्पना ।
भवेदेवेति तत्रैव सन्तुष्य स्थीयतां वरम् ॥

[विज्ञानवादिन सौत्रान्तिकखण्डनम्]

ये [1]तु ब्रुवन्ते[1]—ज्ञानस्य स्वतः स्वच्छस्वभावत्वेन नीलपीताद्यवभासः परोपाधिरेव भवितुमर्हति, स्फटिकस्येव लाक्षादिनाऽरुणिमाद्यनुवेधः । अतः पृथगननुभूयमानोऽपि बाह्योऽर्थः साकारज्ञानावभासान्यथाऽनुपपत्त्याऽनुमीयते । यथोक्तं—'बाह्यसिद्धिः स्याद्व्यतिरेकतः' *इति ॥

तदिदमनुपपन्नम्—अन्वयानुपलब्धेः—

'अर्थे [2]हि सति[2] साकारं निराकारं तदत्यये ।
नित्यानुमेयबाह्यार्थवादी ज्ञानं क्व दृष्टवान् ॥'

लाक्षास्फटिकादौ तु तथा युक्तम्, तदनुरक्तस्फटि[3]कशकला[3]वलोकनात् । इह पुनः—

अर्थेन रज्यमानं हि निराकारं निसर्गतः ।
ज्ञानं न खलु पश्यामः लाक्षया स्फटिकं यथा ॥

[आकारद्वयं तु अनुभवविरुद्धम्]

आकारद्वय[4]प्रतिभासो[4] हि नास्तीत्युक्तम् । अभ्युपगमे वा [5]सुदुस्त[5]रमनवस्थादूषणम् । अर्थाकारश्च प्रत्यक्षः, तत्कृतश्च ज्ञानाकारः प्रत्यक्षः

प्राप्तेः साकारज्ञानवादिनस्ते इत्युच्यते । एवं ज्ञानाकाराङ्गीकारादेव विषयस्यापलापः कर्तुं शक्यते, आकारद्वयानुपलंभादिति । विषयासान्निध्ये तु ज्ञानं निराकारं—निर्विषयम् अवतिष्ठते । ततश्च निराकारज्ञानवादः अन्यः, निरालम्बनज्ञानवादपर्यायः निर्विषयज्ञानवादश्चान्यः ॥

* व्यतिरेकतः—अर्थाभावे ज्ञानाकारासिद्धेः, बाह्यार्थसिद्धिः ॥

---

[1] तु–ख, [2] ज्ञानं हि–ख, [3] का–ख. [4] प्रतीतिः–ख, [5] दुरुत्तर–ख.

इत्युच्यमाने, अर्थाकारस्तावत् साकारेण ज्ञानेन गृहीतः। स इदानीं ज्ञानाकारोऽपि ग्राह्यत्वात् साकारज्ञानान्त[1]रं भवेत्। तदपि साकारं ज्ञानान्तरं तथाभूतज्ञानान्तर[1]ग्राह्यमेव स्यादित्यनिष्टम्॥

अथ स्वप्रकाशं तत् साकारं ज्ञानमिष्यते, तेन ज्ञानान्तरा[2]नपे[2]क्षणात् नानवस्थेति; तर्हि स्वप्रकाशसाकारज्ञानव्यतिरिक्तार्थाकारानवभासात् तदेवास्तु, कुतो द्वितीय इदानीमर्थाकारः॥

[विषयमिथ्यात्वेऽपि ज्ञानस्याकारसंभवः]

न चान्यथानुपपत्त्या*ऽपि तत्कल्पना युक्तिमती। न हि राजशासनमिदं अर्थेनाकारवता भवितव्यमिति। ज्ञानमेव नीलाद्याकारं यदि भवेत् को दोषः स्यादिति। नीलाद्याकारयोगात् अर्थस्स भवेदिति चेत्, संज्ञायां विवाद इत्युक्तम्। द्वितीयस्याभावात् स्वच्छत्वात् ज्ञानस्य कालुष्यमन्यकृतं [3]युक्त[3]मिति चेत्, अविद्यावासनाकृतं तद्भविष्यति। स्वतः स्वच्छमपि ज्ञानमनाद्यविद्यावासनाविभ[4]वोपनतम[4]नेकाकारकालुष्यरूषितवपुरिव प्रकाशते॥

ज्ञानवासनाभेदसन्तानयोश्च बीजाङ्कुरवदनादित्वान्नात्र पर्यनुयोगस्यावसरः—'कुतो वासना प्रवृत्ता' इति। तस्मादनादिवासनावैचित्र्यरचितज्ञानवैचित्र्योपपत्तेः कृतमनुमेयेनापि बाह्येनार्थेनेति ज्ञानस्यैवायमाकार इति सिद्धम्॥

[ज्ञानातिरिक्तार्थनिराकरणम्]

अतश्च [5]ज्ञानस्यैवायमाकारः, ज्ञानेन विना हि न क्वचिदर्थरूपमुपलभ्यते। ज्ञा[5]नं त्वर्थरहितमपि गन्धर्वनगरमायादिषु विस्पष्टमुप-

---

* अन्यथानुपपत्त्या—विषयमन्तरा स्वतः ज्ञानस्याकारान्यथानुपपत्त्या॥

---

[1] र–ख, [2] पे–ख, [3] त–ख, [4] वेन तत्तद्–ख, [5] ज्ञा–ख.

लभ्यते इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामपि ज्ञानाकारत्वमवगच्छामः। यदि च ज्ञानादर्थः पृथगवस्थितात्मा भवेत्, ज्ञा[1]नम[1]न्तरेणाप्यसावुपलभ्येत; न चैवमस्ति। तस्मादभेद एव ज्ञानार्थयोः। यदाह—

'सहोपलम्भानियमादभेदो नीलतद्धियोः' इति ॥

[आकारस्य ज्ञानार्थमेलनकृतत्वनिरासः]

न च *ज्ञानार्थसंसर्गधर्म आकारो भवितुमर्हति। यदि हि पृथगर्थमनाकारं, पृथ[2]क्च[3] ज्ञानमानाकारं उपलभ्य, संसृष्टयोर्ज्ञानयोराकारवत्तामुपलभेमहि, तत इममाकारं संसर्गधर्मं प्रतिपद्येमहि। न त्वयमस्ति क्रमः। अर्थरहितत्वेऽपि च स्मरणस्वप्नादिज्ञानानामाकारवत्त्वमस्तीत्युक्तम्। अतः कथं संसर्गधर्म आकारः?

[अर्थाकाराणां कल्पितत्वमावश्यकम्]

अपि च नक्षत्रं तारका तिष्य इति कथमेकस्मिन्नर्थे परस्परविरुद्धलिङ्गसमावेशः? ॥

परिव्राजककामुककौलेयकानां च कथमेक एव वनितारूपोऽर्थः कुणप इति कामिनीति भक्ष्यम् इति च प्रतिभासत्रितयविषयतामनुभवेत्? ॥

दारा इति कथमेकैव स्त्रीव्यक्तिः पुंवचनबहुवचनविषयतां यायात्? ॥

षण्णगरीति च कथं बहूनामन्यलिङ्गानामेकता स्त्रीलिङ्गता च भवेत्? ॥

* ज्ञानस्य, अर्थस्य च, यः संसर्गः — परस्पराभिमुखीभवनम्, तत्कृतः आकारः ॥

[1] ना–ख, [2] थक्–ख,

*ह्रस्वदीर्घयोश्च कथं प[1]रस्परा[1]पेक्षग्रहणयोरर्थैनैकतर आकारः पारमार्थिकः स्यात् ?॥

ज्ञानानां तु भिन्नत्वात् विचित्रवासनाभेदसहकारिरूपानुविधानेन जायमानानां न किंचिदपि विरोधः ॥

तस्मात् ज्ञानमेवेदं सर्वत्र तथा तथा प्रतिभाति, न तद्व्यतिरिक्तोऽर्थो नाम किंचिदिति ज्ञान ए[2]व चै[2]कत्रायं प्रमाणप्रमेयप्रमितिव्यवहारः परिसमाप्यते। तस्य हि विषयाकारता प्रमेयम्, ग्राहकाकारता प्रामाणम्, स्वसंवित्तिश्च† फलमिति। यथोक्तम्—

'यदाभासं प्रमेयं तत् प्रमाणफलते पुनः।
ग्राहकाकारसंवित्त्योः त्रयं नातः पृथक्कृतम्' इति ॥

तदिदं अनाद्यविद्यावासनाविलासविपर्यासिततत्त्वदर्शनतया ज्ञानमेव ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवदिव लक्ष्यते। अविद्याविरतौ तु स्वच्छमेव तत्संपद्यते, न किंचिद्वेति ॥

तदुक्तम्—

'नान्योऽनुभाव्यो बुद्ध्याऽस्ति तस्या नानुभवोऽपरः।
ग्राह्यग्राहकवैधुर्यात् स्व[3]यं सै[3]व प्रकाशते ॥

तथा—

'अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः।
ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते ॥'

---

* ह्रस्वत्वदीर्घत्वादिकं बुद्धिकृतमिति हि सर्वसंमतम् ॥

† बौद्धाः किल नैरात्म्यवादिनः। अतः 'प्रमाता' इति विभागः नास्ति

---

[1] रा—ख, [2] वै—च, [3] यमे—ख.

इत्यर्थरूपरहितं संविन्मात्रं किलेदमिति पश्यन् ।
परिहृत्य दुःख[1]सन्त[1]तिं अभयं निर्वाणमाप्नोति ॥

[विज्ञानाद्वैतनिरासः]

अत्राभिधीयते—न खल्वेक एव बोधात्मा ग्रा ह्यग्रा ह[2]कतयो[3]भयस्वभावो भवितुमर्हति। ग्राह्यग्राहकरूपयोरितरेतरविसदृशत्वेन एकत्र समावेशानुपपत्तेः। तथा हि—नीलज्ञानम्, पीतज्ञानम्, शुक्लज्ञानमिति नीलपीताद्युपजननापायेऽप्यनुवर्तमानबोधरूपतया नीलादिविलक्ष[3]णमन्व[3]यव्यतिरेकाभ्यामवधार्यते ॥

अपि च ज्ञानम् अहंकारास्पदम् आनन्दादिस्वभावं *स्वकर्मणि च सव्यापारमिव भवद्भिरभ्युपगतम्। अर्थस्तु नैवमात्मक इति कथमनयोरभेदः ॥

[प्रतीयमानः आकारः अर्थस्यैव]

यद्यपि ज्ञानमिदम्, अयमर्थ इत्येवमाकारद्वयप्रतिभासो नास्ति, †तथाप्ययमेकोऽप्याकारः प्रतिभासमानः प्रका[4]श्य[4] एव प्रतिभाति, न प्रकाशकः। इदं नीलमिति ग्राहकाद्विच्छिन्न एव ग्राह्याकारोऽवभासते, न त्वहं नीलमिति तदैक्येनावभासोऽस्ति इति ॥

---

* स्वकर्मणि—स्वस्य स्वेन विषयीकरणे। स्वप्रकाशं हि ज्ञानम्। स्वप्रकाशमित्युक्ते त्रिपुटीरहितमित्येवार्थः। इतरस्तु व्यावहारिकम् ॥

† आकारद्वयाप्रतिभासमात्रेण आकारद्वयाभावः न सिद्ध्यति। प्रतीयमानस्त्वाकारः अर्थस्यैव, बाह्यतयाऽनुभवात्। आन्तरं तु ज्ञानम् अनुव्यवसायगम्यम् ॥

---

[1] संस–ख, [2] को–ख, [3] णा–ख, घ, [4] श–ख.

अपि च प्रकाश्यस्य नीलादेः प्रकाशकबोधाधीनं युक्तं नाम ग्रहणम्। बोधस्य तु तद्ग्राहकस्य तदा किंकृतं ग्रहणमिति चिन्त्यम्। न बोधान्तरनिबन्धनम्, अनवस्थाप्रसङ्गात्। नापि स्वप्रकाशं ज्ञानम्, अहं नीलमित्यप्रतिभासात्॥

[अर्थस्य प्रकाशसंभवाक्षेपः]

ननु! नैव ग्राह्यग्राहकयोरन्यत्वमिति। योऽयं ग्राह्यावभास इति भवताऽभ्युपगतः, स एव ग्राहकावभासः। ग्राहकादन्योऽहि ग्राह्यः जडात्मा* भवेत्। ग्राहकस्तु प्रकाशस्वभावः, ग्राहकत्वादेव। द्वयप्रतिभासश्च नास्तीत्युक्तम्। तत्रान्यतरस्य प्र[1]तिभास[1]ने जडप्रकाशयोः कतरस्यावभासितुं युक्तमिति चिन्तायां, बलात् प्रकाश एव प्रकाशते, न जडः। निराकारश्च न प्रकाशः प्रकाशत इति तस्मिन् साकारे प्रका[2]श्य[2]माने कुतो जडात्मा तदतिरिक्तोऽर्थः स्यात्॥

[अर्थप्रकाशे ज्ञानप्रकाशासंभवप्रदर्शनम्]

तदिदमपेशलम्—उपायेनोपेयनिह्नवस्याशक्यकरणीयत्वात्। रूपस्य हि प्रकाशकं चक्षुः। न चक्षुरेव प्रकाशतामित्युक्त्वा रूपमपह्नोतुं शक्यते। तदिदमर्थस्य मूर्तिद्रवत्वकाठिन्यादिधर्मविशेषितात्मनः तद्विपरीतस्वच्छस्वभावं ज्ञानं प्रकाशकम्, [3]न तदेव चक्षुर्वत् तदाऽवभासितुमर्हति च॥

[ज्ञानानवभासेऽपि अर्थप्रकाशसंभवः]

ननु! चक्षुर्वत् उपायत्वं ज्ञानस्य प्रकाशस्व[3]भावत्वात्। चक्षुर्जन्यो हि प्रकाशो नाम ज्ञानमुच्यते, न चागृहीतः प्रकाशः प्रकाश्यं

---

* ग्राहकस्याजडत्वात्॥

---

[1] काश—ख, [2] श—ख, [3] स्व-ख.

प्रकाशयतीति—सत्यम्—चक्षुर्जन्यः प्रकाशः ज्ञानमिष्यते। स तु प्रकाशः रूपादिविषयप्रकाशः, न प्रकाशप्रकाशः। न हि चक्षु[1]षा[1] प्रकाशः प्रकाश्यते, अपि तु रूपं प्रकाश्यते। तत्र यद्रूपमुच्यते, स विषयो ग्राह्यः; यत्तत्प्रकाशते इत्युच्यते, स प्रकाशः ज्ञानं ग्राहकम्। * तदुत्पत्तिमात्रेण च रूपं प्रकाशितं भवतीति न प्रकाशो ग्रहणमपेक्षते॥

[ज्ञानप्रकाशे बाह्यविषयानवभासप्रसङ्गः]

ननु! उक्तमत्र नानुपलब्धायां बुद्धावर्थः प्रकाशते—

'अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यति'

इति—तदयुक्तम्—[2]अप्रत्यक्षोपलम्भ[2]स्य च प्रत्युत अर्थदृष्टिः प्रसिद्ध्यति। उपलम्भोत्पाद एव अर्थदृष्टिः, न पुनरुपलम्भदृष्टिः॥

ननु! उपलब्धेरग्रहणे तदुत्पादानुत्पा[3]दयोः अविशेषात्, अनु[3]त्पन्नोपलम्भस्याप्यर्थः प्रत्यक्षः स्यादिति सर्वसर्वज्ञत्वप्रसङ्गः—तदिदमतिसुभाषितम्—अर्थप्रकाशात्मैव खलूपलम्भः। स कथ[4]मु[4]त्पन्ना[5]दनुत्पन्नो न विशि[5]ष्येत। तस्मात् अर्थप्रत्यक्षीकरणात्मकत्वात् ज्ञानस्य तदुत्पाद एवार्थप्रत्यक्षता, न तद्ग्रहणमिति अगृहीतमेव ज्ञानमर्थप्रकाशकमिति युक्तमं॥

[ज्ञानाग्रहण एवार्थग्रहणम्]

यत्तु [6]उपाय[6]त्वात् ज्ञानस्य पूर्वं ग्रहणमुच्यते—तत्, चक्षुरादिभिरनैकान्तिकमित्युक्तम्॥

---

* मात्रेणेति—स्वरूपसदेव ज्ञानमर्थप्रकाशकम्, न तु ज्ञातं सत्, चक्षुरिन्द्रियवदेव॥

---

[1] षः—ख, [2] त—ख, [3] द उ—ख, [4] मनु—ख,
[5] दुत्पन्नेन विशे—ख, [6] अरूप—ख।

गृहीतं यदि च ज्ञानं भवेदर्थप्रकाशकम् ।
धूमवद्दीपव[1]द्वे[1]ति वक्तव्यं, यदि धूमवत् ॥

भवेदर्थानुमेयत्वं तत्त्वयैव च दूषितम् ।
आकारद्वयसंवित्तिविरहान्न च दीपवत् ॥

घटं दी[2]पेन[2] पश्यामीत्यस्ति द्वितयवेदनम् ।
न तु ज्ञानेन विज्ञेयं जानामीति द्वयग्रहः ॥

[स्वप्रकाशत्वासंभवः]

यदपि प्रकाशत्वात् ज्ञानस्य प्रदीपवत् पूर्वं ग्रहणमुक्तम्—तदपि व्याख्येयम्—प्रकाशत्वादिति कोऽर्थः? प्रकाशयतीति [3]प्रकाशः, तस्य भावः प्र[3]काशत्वमिति—तत् चक्षुरादिभिरनैकान्तिकमुक्तमेव ॥

अथ प्रकाशनं प्रकाशः, तर्हि प्रकाशत्वादिति असिद्धो हेतुः । न ह्यर्थ ग्रहणकाले बुद्धेः प्रकाशनमस्ति ॥

अथ प्रकाशशब्दो बोधपर्याय एव । प्रकाशत्वात् 'बो'धरूपत्वादित्यर्थः, तदा साधनविकलो दृष्टान्तः, प्रदीपस्य बोधरूपत्वाभावात्* । अतश्च स्वसंवेदनपक्षो न युक्तियुक्तः, स्वतः प्रकाशस्य कस्यचिदप्यदृष्टत्वात् ॥

[स्वप्रकाशपदार्थस्वरूपम्]

ननु ! ज्ञानशब्ददीपाः त्रयः [5]स्व[5]परप्रकाशा इत्याहुः—तदयुक्तम्—शब्ददीपयोः स्वग्रहणेऽर्थप्रकाशने च सामग्र्यन्तरसव्यपेक्षत्वात् । शब्दः

* अबोधरूपस्याप्यर्थप्रकाशकत्वं दीपादेर्दृष्टम् ॥

[1] च्चे–ख, [2] पं च–ख, [3] प्र–ख, [4] न बो–च,
[5] प्रकाशाः स्व–च.

अर्थप्रकाशने समयग्रहणमपेक्षते, स्वप्रकाशने तु श्रो[1]त्रम्[1]। दीपोऽपि चक्षुराद्यपेक्ष एव गृह्यते, ग्राहयति चार्थम् ॥

इयांस्तु विशेषः — घटादिग्रहणे आलोकसापेक्षं चक्षुः प्रवर्तते। आलोकग्रहणे तु निरपेक्षमिति। नैतावता दीपस्य स्वप्रकाशता स्यात्। *इत्थं च मार्जारादिनक्तंचरचक्षुरपेक्षया सर्व एव घटादयः स्वप्रकाशाः स्युः ॥

ज्ञानस्य परप्रका[2]शक[2]त्वमेव दृश्यते, न स्वप्रका[3]शकत्व[3]म्, अर्थप्रकाशकाले तदप्रकाशस्य दर्शितत्वात् ॥

मुधैव नस्मा[4]द्रू[4]णितस्त एते
त्रयः प्रकाशाः स्वपरप्रका[5]शाः।
प्रदीपबोधध्वनिनामधेयाः
विभिन्नसामग्र्यभिवेद्यवेदकाः[5] ॥

आत्मप्रत्यक्षवादिनां तु† अवस्थाभेदेन ग्राह्यग्राहकांशयोर्भेदो विद्यत एवेति सर्वथा न स्वप्रकाशं [6]ज्ञा[6]नम् ॥

[अर्थग्रहणवेलायां न ज्ञानग्रहणसंभवः]

यदप्यभिहितं—उत्पद्यमानमेव ज्ञानं अनपेक्षत्वात्, अप्रतिबन्धत्वाच्च तदैव गृह्यते, न वा कदाचिदिति—तदप्यसांप्रतम्—तदानीं तद्ग्रहणसामग्र्यभावात् ॥

* इत्थं च—सामग्रीन्यूनतामात्रेण। मार्जारादीनामालोकापेक्षाया अभावेन, तेषां घटादयोऽपि स्वप्रकाशा भवेयुः ॥

† 'पश्यत्यात्मानमात्मना' इत्यादौ हि कर्तृत्वकर्मत्वकरणत्वादिकं उपाधिभेदेन स्पष्टम् ॥

[1] त्रादि–ख,च, [2], [3] श–ख, [4] द्र–ख, [5] शाः–ख, [6] विज्ञा–ख.

न चा*[1]वि[1]बन्धमात्रेण प्रतीतिरव[2]कल्पते[2] ।
उपायविरहेणापि तदा ज्ञानस्य न ग्रहः ॥

न च जैमिनीया इव वयं ज्ञानं नित्यपरोक्षमाचक्ष्महे । 'ज्ञातो मयाऽयमर्थः' इति कालान्तरे† तद्विशिष्टार्थग्रहणदर्शनात् ॥

शुक्लः पट इति ज्ञाने यथाऽसौ भाति तद्गुणः ।
तथा ज्ञातोऽर्थ इत्यत्र भात्यर्थो धीविशेषणः ॥

न विशेष्ये च संवित्तिः अगृहीतविशेषणा ।
ना‡नु[3]सा[3]यधियं वेत्थं प्रतीयेत [4]क्र[4]माग्रहात् ॥

न च नित्यपरोक्षा बुद्धिः अनुमातुमपि न शक्यत इति च विचारितमेव ॥

तदलमनया कथया । किमिति शाक्यमुत्सृज्य श्रोत्रियमिदानी मनुयुंज्महे ॥

[ज्ञानाग्रहणेऽपि विषयग्रहणम्]

अतश्च यदुक्तं ज्ञानपृष्ठावमर्शदर्शनात् ज्ञानग्रहणपूर्वकमर्थग्रहणमिति —तन्न सार्वत्रिकम्, अपि तु [5]क्वचि[5]देव ज्ञान[6]विशिष्टा[6]र्थसंवेदनात् तथाऽभ्युपगम्यते । तस्मात् अर्थग्रहणात् पूर्वं ज्ञानस्यानवभासात् निराकारावसायविरहाच्च ज्ञानस्यैवायमाकार इति कदाशाप्रलपितमेतदरुणाम्बराणाम् ॥

---

* अविबन्धः—अप्रतिबन्धः । प्रतिबन्धकाभावमात्रं न हि कार्यजनकम् ॥
† कालान्तरे—अनुव्यवसायकाले ॥
‡ अनुसायः—अनुव्यवसायः ॥

---

[1] वि—ख, [2] गम्य—ख, [3] मा—ख, [4] भ्र—ख,
[5] कश्चि—च, [6] निष्ठा—ख,

[अर्थस्य कल्पनीयत्वं न]

यत्पुनरभ्यधायि—ज्ञानाकारपक्षे कल्पनाऽल्पीयसीति—तत्र यथोक्त-नीत्या प्रत्यक्षगम्ये बा[1]ह्ये ग्राह्यो[1]ऽर्थाकारे कल्पनोक्तिः कीदृशी। कीदृशं वा तदल्पत्वम्, महत्त्वं वेति ॥

[अर्थापलापे ज्ञानस्याप्यपलापः स्यात्]

उभयसिद्धत्वमपि यदवादि ज्ञानस्य—तत्र यदि प्रमाणायत्ता वस्तु-स्थितिः, अर्थोऽप्युभयसिद्ध एव। इच्छाद्वेषनिबन्धनायां तु वस्तुस्थितौ ज्ञानमपि कथमुभयसिद्धं* स्यादिति यत्किंचिदेतत् ॥

[ज्ञानाकारमन्तरापि प्रतिकर्मव्यवस्थासिद्धिः]

यत्पुनरिदमभिहितं—अभ्युपगम्यापि बाह्यमर्थं अप्रत्याख्येयः प्रति-कर्मव्यवस्थासिद्धये ज्ञानस्याकारयोग इति—तदपि न सांप्रतम्—प्रतिकर्म-व्यवस्थायाः †प्रकारान्तरेणाप्युपपत्तेः ॥

य[2]द्य[2]पि अनेकसन्निधाने नीलज्ञानमुपजायते। यद्यपि च बोध-स्वरूपत्वमशेषसाधारणम्, तथापि नीलेनैव कर्मकारकेण तदुपजनितमिति नीलनिष्ठमेवावतिष्ठते। चक्षुरादिनाऽपि तज्जनितमिति चेत्—सत्यं जनितम्—न तु [3]कर्मणा सता। नीलेन तु क[3]र्मभूतेन तदुत्पाद्यत इति तदेकविषयमेव भवति। कुत एष नियम इति चेत्, वस्तुस्वभाव[4]कृत[4] एव। आकारपक्षेऽपि समानोऽयं पर्यनुयोगः ॥

---

* शून्यवादिना विवाद इति शेषः। न हि विवादाविषयः कश्चिदर्थो वर्तते ॥

† प्रकारान्तरेण—विषयीकरणमात्रेण ॥

---

[1] ह्ये—च, [2] द—ख, च, घ, [3] क—ख, [4] त—ख.

यदुच्यते—किमिति नीलमेव कर्मकारकम्, किमिति वा कर्मविषयमेव ज्ञानमिति—तत्र वस्तुस्वभावैरुत्तरं वाच्यम् ॥

*आकारमपि च ज्ञानमुपाददानं [1]कर्मकारक[1]स्यैव कथमुपाददीत, न कारकान्तरस्य? इत्यत्रापि वस्तुस्वभाव एव शरणमिति ॥

[ज्ञानं प्रति विषयस्य कारणत्वम्]

अर्थस्य च ज्ञानजनकत्वं अन्वयव्यतिरेकाभ्यामवगम्यते ॥

यदा हि देवदत्तार्थी कश्चिद्व्रजति तद्गृहम् ।
तत्रासन्निहितं चैनं गत्वाऽपि न स पश्यति ॥
क्षणान्तरे स आयान्तं देवदत्तं निरीक्षते ।
तत्र तत्सदसत्त्वेन तथात्वं वेत्ति तद्धियः ॥

अनागते देवदत्ते न देवदत्तज्ञानमुदपादि, तस्मिन्नागते च तदुत्पन्नमिति तद्भावभावित्वात् तज्जन्यं तदवसीयते । इत्थं च तज्जन्यत्वेनैव तत्र नियमसिद्धेः अलमाकारकल्पनया† ॥

एतेन पुरुषप्रवृत्तिरपि नियतविषया व्याख्याता । साधकतमत्वं तु सामग्र्याः प्रमाणसामान्यलक्षणे निर्णीतमेव ॥

यस्तु लौकि[2]को[3] व्यपदेश उदाहृतः सोऽपि व्यभिचरति । 'नीलोऽर्थोऽयम्, यतस्तद्विषयं ज्ञानमुत्पन्नम्' इत्यपि [3]न[3] व्यपदिशन्ति लौकिकाः? तस्मादर्थे सत्यपि साकारं ज्ञानमेषितव्यमिति यदुक्तं—तदनुपपन्नम् ॥

---

* ज्ञानं च आकारम् उपाददानमपि—इत्यन्वयः ॥

† ज्ञानं हि गुणः । न हि द्रव्यस्येव तस्याकारः संभवतीति सारम् ॥

---

[1] अर्थ–ख, [2] क–ख, [3] न तत्–ख, [4] न न–च.

[सहोपलंभात् न ज्ञानार्थयोरभेदः]

यदप्यवर्णि—

'सहोपलंभनियमादभेदो नीलतद्धियोः'

इति—तदपि बालभाषितमिव नः प्रतिभाति, अभेदे सहार्थानुपपत्तेः ॥

अथ 'एकोपलंभनियमात्' इति हेत्वर्थो विवक्षितः—तदयमसिद्धो हेतुः, नीलादिग्राह्यग्रहणसमये *तद्ग्राहकानुपलम्भात्। ग्राहकाकारानुवेधरहिततद्विच्छि[1]न्न[2]बाह्यग्राह्यमात्रप्रतिभास एवायं 'नीलमिदम्' इत्या[2]दिः दर्शितः ॥

[सहोपलंभोऽप्यसिद्धः]

क्वचिच्च ग्राह्याकारानुपश्लिष्टकेवलग्राहकावमर्शनमपि दृश्यते—'न स्मरामि, मया कोऽपि गृहीतोऽर्थस्तदा' इति। तदेवमितरेतरविभक्तज्ञानार्थाकारसंवेदनात् कथम् ॥

'एकोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोः'

इत्युच्यते। 'नीलतद्धियोः' इति वदता भवताऽप्येष भेद एव निर्दिश्यते ॥

परमतानुवादमात्रमेतदिति चेत्—न—अभेदे पृथङ्निर्देशस्याप्यघटमानत्वात्। तस्मादपि न ज्ञानस्यायमाकारः ॥

[ज्ञानार्थयोः भेदः अनुभवसिद्धः]

यदप्युक्तं—असत्यपि बाह्येऽर्थे स्वप्नगन्धर्वनगरमायादिषु ज्ञानस्याकारवत्ता दृश्यत इति तस्यैवायमाकारो युक्त इति—तदपि दुराशामात्रम्—सर्वत्र ज्ञानाद्विच्छिन्नस्य ग्राह्याकारस्य प्रतिभासनात् ॥

---

* तद्ग्राहकस्य—ज्ञानस्य अनुपलंभात् ॥

---

[1] न्नो–ख, [2] दि–ख, च.

तथा हि—भ्रान्तेषु चतुष्टयी गतिः—आत्मख्यातिः, असत्ख्यातिः, अख्यातिः, विपरीतख्यातिर्वा* ॥

तत्र 'रजतमिदम्' इति सामानाधिकरण्येनैकार्थप्रतिभासात्, तन्मते च संवित्तेरपरोक्षत्वात् रजताधिगमाभिमानेन तदर्थिनस्तत्र प्रवृत्तेः, बाधकप्रत्ययस्य तथाविधबो[1]धनिषेध[1]परत्वेन प्रादुर्भावात् न तावदख्यातिरिति प्रागेव (प्र. सं. 456) प्रासाधितमेतत् ॥

[असत्ख्यातिनिरासः]

असत्ख्यातिरपि नास्ति, एकान्तासतः खपुष्पादेः प्रतिभासायोगात्। देशकालव्यवहितानुभूतपूर्वपदार्थविषय एव भ्रान्तोऽपि प्रत्ययः प्राणभृतां भवति, न त्वत्यन्तासदर्थविषयः ॥

[सर्वेषां भ्रमाणां सालम्बनत्वम्]

तथा हि—द्विविधा भ्रान्तिः— बाह्येन्द्रियजा, मानसी च। तत्र बाह्येन्द्रियजे भ्रमज्ञाने विषयदोषात्, इन्द्रियदोषाद्वा समुत्पद्यमाने न क्वचित् निरालम्बनता दृश्यते। भास्वररूपसादृश्येन हि विषयदोषेण† शुक्तिका रजतमिति परिस्फुरति। मरुस्थलीपतितो[2]त्फलि[2]तं च सावित्रं तेजः तरलतरङ्गसारूप्येण पय इति चकास्ति। इन्द्रियदोषादपि पित्तोपहतरसनस्य तिक्ततया शर्कराऽवभासते। तिमिरसीमन्तितनयनवृत्तेः चन्द्रमण्डलमेकमपि द्विधा प्रतिभाति। ‡तिमिरकणनिकरविवरविरचित

---

* इतरख्यातीनामत्रैवान्तर्भाव इति तात्पर्यम्। वस्तुतस्तु अख्यात्यन्यथाख्यात्योरेव सर्वेषामन्तर्भावः ॥

† भ्रमहेतुत्वात्तस्य दोषत्वेन कथनम् ॥

‡ तिमिरं—नयनदोषविशेषः। न तु तमः ॥

---

[1] ध—च, [2] त्थि—च.

प्रसृताश्च नयनरश्मय एव सूर्यांशुसंवलिताः सन्तः सूक्ष्मतया केशकूर्चकाकाराः प्रतिभान्तीति ॥

[मानसविभ्रमाणामपि सालम्बनत्वम्]

अन्तःकरणदोषेण विभ्रमो यस्तु जायते ।
असत्यपि* महेलादौ पुष्पेषुमु[1]षि[1]तात्मनाम् ॥

सोऽपि कश्चित् विषयदोष[2]सहायो भवति । स चालम्बन एव (प्र· सं· 228) ॥

तस्याः पाणिरिति ज्ञानं यथा[2] भवति कुत्रचित् ।
कोमलानिलकल्लोलवेल्लिते बालपल्लवे ॥
अनपेक्षिततत्तुल्यपदार्थस्यैव या पुनः ।
मानसी मन्मथोन्मादमहिम्ना मानिनीमतिः ॥

तस्यामपि रागादिवासनाबलोपप्लवमान[3]स्मृत्यु[3]पस्थापितदेशकालव्यवहितोपलब्ध[4]पु[4]रन्ध्रीरूपादिसमुल्लेखः, न त्वेकान्तासतः खरविषाणादेरिव ॥

प्रतिभानिद्रादिमनोदोषजन्मनि स्वप्नेऽपि दृष्टपूर्वस्यैव तस्याकारस्योल्लेखः ॥

†[5]जा[5]लज्वलागळद्वह्निद्रव[6]द्रव्या[6]दिदर्शने ।
रूपमन्यस्थमन्यत्र वेत्ति न त्वसदेव तत् ॥
तदेवं भ्रान्तिबोधेषु नास्त्यत्यन्तासतां प्रथा ।
देशकालान्यथात्वं तु केवलं भाति वस्तुनः ॥

---

* महेला—महिला । पुष्पेषुः—कामः ॥

† जालम्—इन्द्रजालम् ॥

---

[1] दि–च, [2] हा–ख, [3] संप्लुत्य(?)–ख, [4] पूर्वपु ख·
[5] ज्व–ख, [6] दग्धा–ख, द्रुहया–च·

[असत्ख्यातिवादे विशेषः]

ननु ! तत्रासतोऽर्थस्य प्रतिभासे देशान्तरादिषु सत्त्वं क्वोपयुज्यते ? देशान्तरे हि सन् असन् वा तत्र तावन्नास्त्येव सोऽर्थः । न च *द्वयोरसत्त्वयोः किंचिद्विशेषः । देशकालावपि किं सन्तावसन्तौ वा प्रतिभासेते इति विकल्पनायां तथा तयोरपि तुल्यो दोषः—मैवम्—भवतोऽप्यसत्ख्यातिवादिनः किं सर्वत्रैव तदर्थासत्त्वं संमतम्, उत तद्देश एव ? तत्रासन्निधानमात्रेण तावत् क इव तव † स्वार्थः ? सर्वत्रासतस्तु प्रतिभासे कुतस्त्य एष नियमः—यत् असत्त्वाविशेषेऽपि रजता[1]द्येवासत् प्रतिभा[1]ति, न खरविषाणादीति ॥

अयं तु द्वयोरसत्त्वयोर्विशेषः—देशान्तरादिषु सतोऽर्थस्य स्मरणानुपारोहेण प्रतिभासमानता युज्यते, न त्वेकान्तासत इति । एवं देशकालयोरपि सदसत्त्वविकल्पचोद्यं परिहर्तव्यम् ॥

अतश्च किंचिदपि नात्यन्तासदर्थग्राहि ज्ञानमस्तीति किं दृष्टान्तबलेन सर्वत्रार्थशून्यता कल्प्येत ? तस्मान्नासत्ख्यातिः ॥

[आत्मख्यातिनिरासः]

आत्मख्यातेस्तु निराकरणाय सोऽयमियान् कलिः वर्तते । तत्र च बहुशः कथितं—ग्राहकाद्विच्छिन्नमेव ग्राह्यमवभासते 'नीलमिदम्' इति, न तु तदभेदेन 'नीलमहम्' इति । भ्रान्तिज्ञानेषु तद[2]र्था[2]सन्निधानात् भ्रान्तत्वमस्तु, नात्मतत्त्वग्रहणमिति ॥

* द्वयोः—तद्देशासत्त्वदेशान्तरासत्त्वयोः ॥

† असत्ख्यातिरूपः ॥

[1] दि संप्र–ख.   [2] र्थ–ख,

यच्चोच्यते—

'यदन्तर्ज्ञेयरूपं तत् बहिर्वदवभासते'

इति—सेयं विपरीतख्यातिरेवाङगीकृता स्यात्। तद्वरं सैव तपस्विनी साधीयसी॥

[अर्थस्य ज्ञानरूपत्वासंभवः]

अथ कथ्यते—ग्राहकात् *सत्यं विच्छिन्नं ग्राह्यं; त[1]त्तु ज्ञान[1]रूपमेवेति—तत्र विच्छिन्नमिति प्रियमावेदितम्। ज्ञानत्वे तु तस्य का युक्तिः? न च †ज्ञानयोः युगपदुत्पन्नयोः क्रमभाविनोर्वा ग्राह्यग्राहकभाव उपपद्यते। यौगपद्ये सव्येतरगोविषाणवत् ग्राह्यग्राहकनियमाभावात्। क्रमपक्षेऽपि पूर्वमुत्तरस्य ग्राह[2]कं *[2]चेत्—तदुत्पत्तितद्ग्रहणकालप्रतीक्षणात् क्षणिकतां जह्यात्। उत्तरमपि यदि पूर्वस्य ग्राहकं तदापि सैव वार्ता। तावत्काल[3]मवस्थि[3]तिमन्तरेण तद्ग्राह्यतानुपपत्तेः। न च ज्ञानत्वं नाम सामान्यं ग्राह्यग्राहकयोरनुगतम्, गोत्वमिव शाबलेयादौ, विभाति। अतो विच्छिन्नश्चेत् ग्राहकात् 'ग्राह्यांशः, सोऽर्थ[4] एव भवेदिति न ज्ञानस्यायमाकारः॥

[आकारस्य संसर्गधर्मत्वाभावः]

यत्तु संसर्गधर्मः आकारो न भवतीति भाषितं, तद्युक्तमेव—

न कुण्डदधिवत् कश्चित् संसर्गोऽस्त्यर्थबोधयोः।
तत्कृताकारवत्ता वा प्रागनाकारयोस्तयोः॥

---

* सत्यम्—इत्यर्धाङ्गीकारे॥

† ग्राहकस्य ग्राह्यस्य च उभयोः ज्ञानरूपत्वाङ्गीकारात् ज्ञानयोः इति॥

---

[1] त्वज्ञान—ख, [2] का—ख, [3] स्थि—ख. [4] ग्राह्यस्तसोऽन्य—ख.

तदेवं शाक्योक्तयुक्ति[1]शक[1]लदौर्बल्यात् सर्वत्र विच्छेदप्रतिभासात् ज्ञानस्य स्वतो वैचित्र्यानुपपत्तेः अर्थस्यैवायमाकार इति सिद्धम् ॥

[एकस्मिन्नर्थे न विरुद्धाकारोल्लेखः]

यत्तु [2]अर्था[2]कारपक्षे चोदितं—एकत्रार्थे नक्षत्रं तारका तिष्य इति परस्परविरुद्धाकारसमावेशो न युक्त इति—तत्रोच्यते—अनुपपन्नमिति नः क्व संप्रत्ययः, यत् न प्रमाणेनावगतं* विरुद्धमपि तदवबुद्ध्यामहे, यदेकत्र निविशमानं न पश्यामः। तदिह यद्यबाधितेन ज्ञानेन विस्पष्टमाकारत्रयमेकत्र गृह्यते, तत् कथमनुपपन्नं स्यात्? [3]कथं वा वि[3]रुद्धमिति ॥

[नानाकारेष्वन्यतमस्य कल्पितत्वसंभवः]

अथैकं सम्यक्प्रमाणपरिनिश्चितरूपं, इतरत् काल्पनिकमिति प्रतीयते—तदेवमस्तु, को दोषः? दृष्टश्च चित्रादावनेक[4]वर्ण[4]समावेशः। न चैकत्र विरोधं अविरोधं वा दृष्ट्वा सर्वत्र तत्कल्पनमुचितम्। अबाधितावगतिनिबन्धना हि वस्तुस्थितयो भवन्ति, न कल्पनानिर्मिताः ॥

[शब्दसाधुत्वं व्याकरणाधीनम्]

अपि वा वस्तुताद्रूप्यसदसत्तानपेक्षया।
शब्दप्रयोगसाधुत्वं अन्वाख्यायेत केवलम् ॥

'दाराः' इति नैकस्याः स्त्रीव्यक्तेः पुंस्त्वंहुत्वं -त्वं वा विद्यते। शब्दस्त्वेष तत्र प्रयुज्यमानः साधुर्भवति ॥

---

* पदानां तत्तल्लिङ्गकत्वं व्याकरणशास्त्रसिद्धम्। अर्थेषु व्यक्तिभेदेन विरुद्धधर्मवत्त्वं तु भानमात्रम्; न वस्त्वन्वयि ॥

---

[1] कौशल—ख, [2] आ—ख, [3] वि-ख, [4] बल—ख.

नार्थसंस्पर्शिता चास्य तावता व्यवतिष्ठते ।
[1]यथै[1]तदात्मकं वस्तु तथा शक्नोति भाषितुम् ॥

[सर्वस्य वस्तुनः अनेकरूपत्वम्]

परिव्राट्प्रभृतीनां च कुणपादिप्रतीतयः ।
अर्थस्यानेकशक्तित्वात्* नावहन्त्यर्थशून्यताम् ॥

किं न भक्षयितुं शक्या नारी कौलेयकेन [2]सा[2] ।
किं वा न शमयत्येषा कामिनो मदनज्वरम् ॥

शवाद्वा केन रूपेण सा विशिष्येत योगिनः ।
धीत्रयं तु न सर्वेषां अभावात् सहकारिणः ॥

प्रतिप्राणिनियतानेकविधवासना[3]भेदस[3]हकारिसापेक्षो हि त[4]स्य तस्य[4] ज्ञानस्यात्मलाभ इति न सर्वेषां सर्वसारूप्येण ज्ञानम् ॥

[अर्थानां वासनाकल्पितत्वासंभवः]

यद्येवं वासनाभेद एव विविधप्रतिभोद्भवहेतुर्भवति, किं अर्थकल्पनया ? अयि साधो ! किमद्यापि न परिहर[5]सौ[5] सुचिरं †गुणितां कल्पनावाचोयुक्तिम् । न ह्यर्थः कल्प्यते, अपि तु प्रतिभासत एव । बहुरूपस्य तु तस्य एकतमरूपपरिच्छेदनियमे किमपि वासनादि कारणं क्वचित् कल्प्यते । कस्तावताऽर्थनिह्नवस्याव[6]सर[6]: ॥

---

* अनेककार्यकारित्वादित्यर्थः ॥

† गुणितां—अभ्यस्ताम् ॥

---

[1] असौ–ख, [2] वा—च, [3] स—ख, [4] स्य—ख.
[5] ति—च, [6] काश—ख.

[वासनाया दुर्निरूपत्वम्]

[1]यच्चोक्तं[1] वासनाभेद एव ज्ञानवैचित्र्यकारणम्, इतरेतरकार्यकारणभावप्रबन्धश्च बीजाङ्कुरवदनादिः ज्ञानवासनयोरिति—तदप्यघटमानम्—केयं वासना नाम? ज्ञानादव्यतिरिक्ता चेत्, साऽपि *स्वच्छरूपत्वात् न ज्ञानकालुष्यकारणं भवेत्। ज्ञानव्यतिरिक्ता चेद्वासना तद्वैचित्र्यहेतुश्च सोऽर्थ एव पर्यायान्तरेणोक्तः स्यात्॥

[वासनायास्संस्काकाररूपत्वम्]

अपि च वास[2]ना नाम[2] विषयानुभवसमाहितः संस्कार इति लोके प्रसिद्धिः। संस्कारश्च यदनुभवघटितः, तत्रैव क्वचिदवसरे स्मरण[3]मुपजनय[3]ति। न पुनरसदेव वैचित्र्यमिदमीदृशमावहति॥

किंच भिक्षुपक्षे क्षणिकत्वेन ज्ञानानां ग्राह्यग्राहकभाव इव वास्यवासकभावोऽपि निराकर्तव्यः। स्थायिनो हि भावास्तिलादयः स्थायिभिरेव चम्पकादिभिः वास्यन्ते। न तूत्पद्य सपद्येव विनश्यद्भिः ज्ञानैः तादृश्येव ज्ञानानीति॥

निरन्वयविनाशाच्च न तदंशोऽनुवर्तते।
यतः कथञ्चिद्वास्येत पूर्वेण ज्ञानमुत्तरम्॥

[वासनावादेऽव्यवस्थापत्तिः]

अपि च एकत्र देवदत्तसन्ताने वासनातः सहस्राणि ज्ञानवैचित्र्यकारीणि भवेयुः†। न हि गोवासनातो हस्तिज्ञानमुदेति॥

---

* ज्ञानादव्यतिरिक्तत्वादेव स्वच्छत्वम्॥

† 'ज्ञानानि' इति कर्तृ॥

---

1 यच्चैतर्थ–ख, 2 ना–ख, 3 मनुभव–ख,

अनन्तत्वेऽपि खल्वासां *आरम्भे नियमः कुतः ?
अ[1]स[1]मंज[2]स[2]कारित्वे व्यवहारस्य विप्लवः ॥
धूमज्ञानसमुत्पादे धूमवासनया कृते ।
किं तदा न जलज्ञानं जनयेज्जलवासना ॥

वासनाश्च वासनासन्तानारम्भहेतव [3]एव[3] भवेयुः, न पुनरनुभवज्ञानमाधातुमुद्यच्छेयुः । सदृशात् सदृशोत्पत्तिरिति हि भवतां दर्शनम् ॥

[वासनाया आश्रयानुपपत्तिः]

अपि च न निराधारा वासना आसते । न च भवत्पक्षे तदाधारः कश्चन संभवति, भङ्गुरत्वेन, ज्ञानस्य तदाश्रयत्वानुपपत्तेः । एकज्ञानाश्रितत्वे सर्वासां वासनानां तद्विनाशे नाशः स्यात् । प्रतिवासनमाश्रयाभेदे तदान[4]न्त्येना[4]नियमश्च शतशाखः ॥

[आलयविज्ञानप्रवृत्तिविज्ञानभेदनिरासः]

न चालयविज्ञानं नाम किंचिदस्ति । सत्यपि तस्मिन्नशेषवासनासहस्रसमाश्रये तत्क्षणिकत्वात्, सकृदेव तथाविधवासनाकुसूलज्ञानविनाशः स्यात् । पुनरुत्पा[5]देऽपि कथं[5] तथाविधं ज्ञानमेव समुत्पाद्येत । न तु गवाश्वादि[6]ज्ञानक्र[6]मनियमो भवेत् इति सर्वथा सङ्कटोऽयं पन्थाः । तस्मात् मृगतृष्णिकैषा तपस्विनां वासनात एव लोकयात्रासिद्धेः किं बाह्येनार्थेनेति† ॥

* आरंभे—उत्तरज्ञानोत्पादने ॥

† वासना अपि बाह्यार्थालम्ब्यैव हि लब्धस्वरूपाः । वासनापदस्य संस्कारपर्यायत्वे तु न हानिः ॥

[1] सा—च, [2] स्य—च, [3] इव—च, [4] न्त्यम—ख.
[5] दे—ख, [6] क—ख.

कृतमतिवाचालतया चिरमपि निपुणैर्निरूप्यमाणोऽतः ।
अर्थस्यैव न बुद्धेः सिध्यति नीलादिराकारः ॥

एकश्च बोधः प्रमितिप्रमाण-
प्रमेयरूपाणि कथं बिभर्ति ?
भि[1]न्नं[1] प्रमा[2]णात्[2] फलमभ्यधायि
प्रत्यक्षचिन्तावसरे पुरस्तात् ॥

[शून्यवादिभिः अवयवातिरिक्तावयविखण्डनम्]

ये तु ब्रुवते—†तिष्ठतु तावत् प्रमाणमा[3]र्गं इति[3] प्रमेयमेव विकल्पयन्तो न बाह्यमर्थं कंचन निरपवादं प्रतिपद्यामहे । तथा हि—न तावदयं अवयवी घटादिरवकल्पते, अवयवव्यतिरेकेणावयविनोऽनुपलम्भात् । यो हि यस्माद्व्यतिरिक्तः, सः तदधिष्ठितदेशव्यतिरिक्तदेशाधिष्ठान उपलभ्यते, घटादिव पटः । न चैवमवयवेभ्यः पृथग्देशो दृश्यते [4]अवयवी । तदग्रहणे च तद्बुध्यभावात् । घटाग्रहणेऽपि पटो गृह्यते, न[4]त्ववयवानुपलब्धाववयवीति कथं स तेभ्यो भिद्येत ॥

[सर्वावयवैर्नेन्द्रियसन्निकर्षः]

अवयवग्रहणानुपपत्तेश्च । न हि सर्वे तदवयवाः शक्यन्ते ग्रहीतुमर्वाग्भागवर्तिन एव गृह्येरन्, न मध्यपरभागगता इति ॥

बुध्या [5]विभज्यमाने चानुपलम्भात् । यदा हि पटं पाणौ निधाय बुध्या वि[5]विनक्ति, एष तन्तुः एष तन्तुरिति, तदा प्राच्यादंचलात्प्रभृति

---

† अतिरिक्तावयविनिराकरणेन सर्वापलापस्सुसाध इति भावः ॥

---

[1] भ–ख, [2] णं–च, [3] र्गं–ख, [4] न–ख, [5] वि–ख.

प्रतिचीनमंचलं यावद्विविचयन्नसौ तन्तुसन्ततिमेव केवलामुपलभते, न ततोऽतिरिक्तं पटावयविनम् ॥

[अवयविनः वृत्त्यनुपपत्तिः]

वृत्त्यनुपपत्तेश्च। नैकत्रावयवे कार्त्स्न्येनावयवी वर्तते, [1]तदन्येष्ववृत्तिप्रसङ्गात्। नैकदेशेनवर्तते, स्वारम्भावयवव्यतिरिक्तदेशाभावात्। अभ्युपगमे वाऽनवस्थाप्रसङ्गात्। यैरप्येकदेशैरवयवेष्वसौवर्तते, ते[1]ष्वपि कथं वर्तते अन्यैरेकदेशैः तेष्वपि अन्यैरिति नास्त्यन्तः। *असंवद्धस्त्वेकदेशैरवयवीति कथं तद्वा[2]रेण स्वारम्भ[2]कैरपि संबध्येत। तस्मादभय्यपि नास्य वृत्तिरवयवेष्विति ॥

[धारणाकर्षणादिकं नावयविनः, किन्तु संघातस्यैव]

धारणाकर्षणादि तु अनारब्धकार्ये काष्ठमूलककार्पासादावपि† दृश्यत इत्यनैकान्तिकम्। एकाकारातु प्रतीतिर्विकल्पमात्रम्। एकदेशावस्थानादिनिमित्तमाश्रित्य करितुरगपदातिप्रभृतिष्विव सेनेति, धवखदिरपलाशादिष्विव वनमिति, संचितेष्वभवयवेष्वेव घट इत्यादि[3]बुद्धि[3]र्भविष्यतीत्येवावयवावयवपर्यालोचनयाऽणुसंचयमात्रमेवावशिष्यते, नान्यत् ॥

[संघातोऽपिनातिरिक्तः]

संचयोऽपि च व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्ततया चिन्त्यमानो नास्त्येवेत्यणव एवावशिष्यन्ते। परमाणवोऽपि—

---

* येषु नास्त्यवयवी, तेषां कथं तदवयवत्वम्; अतिप्रसङ्गात् ॥

† न हि कार्पासादि अन्त्यावयवि ॥

---

[1] ते–ख, [2] र–ख, [3] प्रतीति–ख.

'षट्केन युगपद्योगात्परमाणोष्षडंशता'

इत्येवं विकल्प्यमाना विप्लवन्त एव। न च तैरतिसूक्ष्मैरेष व्यवहारोऽभिनिर्वर्त्यत इति। तस्माद्बाह्यस्य प्रमेयस्यैव निरूप्यमाणस्यानुपपत्तेः विज्ञानमात्रमेवेदमित्यभ्युपगमनीयम्॥

[अवयवातिरिक्तावयविसाधनम्]

तेऽप्येवं वदन्तः प्राक्तनेभ्योऽपि भिक्षुभ्यः* कृपणतरा इव लक्ष्यन्ते। अपूर्व एष तर्कमार्गः, यत्र प्रतीतिमुत्सृज्य तर्जनीविस्फोटनेन वस्तुव्यवस्थाः क्रियन्ते॥

'दृढेन चेत्प्रमाणेन बाधादिरहितात्मना।
गृहीत एवावयवी किमेभिर्बालवल्गितैः॥

अथ नास्ति प्रमाणेन केन चित्तदुपग्रहः।
†एतदेवोच्यतां वृत्तिविकल्पैः किं प्रयोजनम्॥

न च शक्नुयः पदे पदे वयमेभिरभिनवमल्पमपि किंचिदपश्यद्भिः तदेव पुनःपुनः [1]पृच्छ[1]द्भिः शाक्य[2]हत[2]कैस्सह कलहमतिमात्रं कर्तुम्॥

[अवयविनि प्रमाणोपन्यासः]

[3]स[3]विकल्पकं प्रत्यक्षं प्रमाणमिति साधितम्। निर्विकल्पकेनापि शब्दोल्लेखमात्ररहितं सविकल्पकग्राह्यमेव वस्तु गृह्यत इति च दर्शितम्। एकाकारविषयव्यतिरेकेण च तद्बुद्धेरेककार्यत्वैकदेशाद्यन्यथासिद्धिनिब-

---

* वैभाषिकाः, माध्यमिका वा॥

† एतदेव—अवयवी नास्ति, प्रमाणाभावादिति॥

---

[1] प्रकुले-ख, [2] नर्त-ख, [3] अ-ख,

न्धन[1]त्वम[1]पि न किंचिद्वक्तुं शक्यत इत्यपि वर्णितम् । क्वचिद्वा पृत[2]ना-वना[2]दौ बाधकोपनिपातात् एकावगतिमिथ्यात्वात्, न सर्वत्र मिथ्यात्वकल्पना युक्तेत्यप्युक्तम् । किं वा तदस्ति, यत्सामान्यसमर्थनावसरे नाकथितम् । तस्मात्तयैव नीत्याऽवयव्यपि सिद्ध एव, तद्ग्राहिणः प्रत्यक्षस्य निरपवादत्वात् ॥

[अवयविन्याक्षेपाणां परिहारः]

यत्तु देशभेदेनाग्रहणात्, *तदग्रहे तद्बुद्ध्यभावादिति—तत्रावयवाश्रितत्वमेव निमित्तं, नासत्त्वम् ॥

देशभेदेन हि ज्ञानं †त[3]द्देश[3]स्य कथं भवेत् ।
न हि कश्चित् स्वतन्त्रोऽसौ अपि त्ववयवाश्रितः ॥

यावतां ग्रहणेऽप्यस्मिन् बुद्धिर्भवति तावताम् ।
अपेक्षतेऽसौ ग्रहणं न सर्वेषामिति स्थितिः ॥

विविच्यमानेष्वंशेषु युक्तस्तदनुपग्रहः ।
तदावयविनाशो हि बुद्धौ विपरिवर्तते ॥

अवयवविभागो ह्यवयविनो वि[4]नाश[4]हेतुः । तस्मिन् बुद्ध्या समुल्लिख्यमानेऽवयविविनाशोऽपि नानुल्लिखितो भवेदिति कथमवयवी तदानीं गम्येत ?

[अवयवेषु अवयविनः व्यासज्यवर्तमानत्वम्]

वृत्तिश्चावयवेष्वस्य व्यासज्यैवेति गम्यते ।
न प्रत्यवयवं तस्य समाप्तिर्व्यक्तिजातिवत् ॥

---

* तदग्रहे—देशभेदाग्रहे ॥

† तद्देशः—अवयवस्य यो देशः, स एवावयविनोऽपि ॥

---

[1] म–ख, [2] ना–ख, [3] स्वे त–ख, [4] भाग–ख.

व्यासज्य वर्तमानो हि न खल्ववयवान्तरैः ।
वर्तते, तदसंवित्तेः, किन्तु वर्तत एव सः ॥

तथा चाहुः—'वर्तत [1]इति[1] ब्रूमः, अनाश्रितस्यानुपलंभात्' ॥

वृत्तिरेवंविधाऽन्यत्र क्वदृष्टेति यदुच्यते ।
प्रत्यक्षदृष्ट एवार्थे दृष्टान्तान्वेषणेन किम् ॥

तस्मात् प्रत्यक्षत एवावायववृत्तेरवयविनः उपलब्धेः न तद्वृत्तौ विकल्पानामवसरः ॥

[अवयविग्राहकप्रमाणस्यानन्यथासिद्धत्वम्]

स्रक्सूत्रादिवृत्तिरपि तथा दर्शनादभ्युपगता । तदियमवयविवृत्तिरपीदृशी दृश्यमाना किमिति निह्नूयते । न चावयविग्राहिणः प्रत्यक्षस्य कश्चिदप[2]वादः[2] समस्ति ॥

अदुष्टकारणोद्भूतं अनाविर्भूतबाधकम् ।
असन्दिग्धं च विज्ञानं कथं मिथ्येति कथ्यते ?

न च सेना[3]वन[3]वदवयविग्रहणं अभियानुमुचितम्, अबाधितत्वात्, सेनादौ बाधकसद्भावात् ?

[सेनादिवैलक्षण्यं पटादेरवयविनः]

अपि च गजवाजिपदातिपीलुपलाशशिंशपादिदर्शनस्य तत्र घटमानत्वात्, तत्समवाये सेना[4]वनादि[4]प्रतीतिरुपपद्येतापि । इह तु किंसमुदायविषयः पटप्रत्यय इति चिन्त्यम् । तन्तुसमुदायालम्बन इति चेत्, तन्तु-

---

* व्यक्तिषु जातिवत् ॥

---

[1] एव—ख, [2] राधः—च, [3] दि—च. [4] दि—च.

प्रत्यय इदानीं किमालम्बनः? सोऽपि स्वावयवालम्बन इत्येवमवयवाव- यवनिरूपणे परमाणवः, पस्यश्वशमीशिंशपादिस्थानीय वक्तव्याः। तेषां च तद्वत् ग्रहणमनुपपन्नं, अतीन्द्रियत्वादिति न तदालम्बनोऽवयविप्रत्ययः। तस्मादवयवी प्रत्यक्षग्राह्योऽस्तीति सिद्धम्॥

[परमाणूनां प्रमाणसिद्धत्वम्]

परमाणवोऽपि कार्यानुमानपरिनिश्चितनित्यनिरवयवस्वरूपाः सन्तीति पूर्वमेव समर्थितम्। अतो न षट्कयोगादिना सावयवत्वमेषां उपपादयितुं पार्यते। मूर्तत्वमप्यनित्यतायामप्रयोजकमिति दर्शयिष्यते॥

[शून्यवादे प्रमाणाभावः]

अतः प्रमेयपर्यालोचनवर्त्मनाऽपि शून्यवादसमर्थनं न सुशकम्। प्रमेय- विचा[1]रे[1]ऽपि हि [2]प्र[2]माणवृत्तमेव [3]परीक्ष्य[3]ते। अतश्च प्रमाणचर्चातो बिभ्यद्भिः प्रपलाय्य या प्रमेयकथावीथी तथागतैरवलम्बिता तस्यामपि सैव भीषणमुखी प्रमाणच[4]र्चै[4]वोपनता* ॥

सर्वतो विपदां मार्गं आदेशयितुमुद्यते।
विधौ विधुरतां याते प्रपलाय्य क्व गम्यते॥
तस्मात् प्रमाणतोऽशक्ये शक्ये वा वस्तुनिर्णये।
एवंप्रायमयुक्तं [5]वः[5] कुशकाशावलम्बनम्॥
[6]एवं[6] निष्फलमुत्सृज्य शून्यवादबकव्रतम्।
बाह्येनैवार्थजातेन व्यवहारो विधीयताम्॥

---

* प्रमाणं तु अबाधितं साधितम्। तेन प्रमेयमपि सिद्धस्यैवेति नावयविनिरा- करणसंभवः॥

---

[1] रो-ख, [2] निष्प्र-ख, [3] निरूप्य-ख, [4] चै-ख.
[5] यत्-ख, [6] तेन-ख,

[वैराग्यजननायापि न क्षणिकवादाद्यावश्यकता]

अथ *अस्थाशैथिल्यजननाय 'सर्वं शून्यं' 'सर्वं क्षणिकं' 'सर्वं निरा-[1]लम्बनं[1]' इत्युपदिश्यते—तर्हि किमनेन मृषोद्येन ! सत्यप्यात्मनि, सत्स्वपि स्थिरेषु पदार्थेषु विषयदोषदर्शनद्वारेण भवत्येव विवेकवतां वैराग्यमिति तदुपजननाय शून्यवादादिवर्णनं वक्रः पन्थाः । प्रत्युत प्राज्ञो मुमुक्षुः क्षणिकनैरात्म्यशून्यताविवचनं युक्तिबाधितमवबुध्यमानः वंचनामयमिव तदुपदेशमाशङ्कते ॥

स एष बुद्धिशून्यानां शून्यवादपरिग्रहः ।
प्रतारणपराणां वा न तु तत्त्वार्थदर्शिनाम् ॥

तस्मात्परीक्ष्यमाणोऽयं शब्दाद्यद्वैतपक्षवत् ।
विज्ञानाद्वैतपक्षोऽपि गन्धर्वनगरायते ॥

[अपवर्गपरीक्षोपसंहारः]

तदेवमद्वैतदृशा †न दृश्यते
जनस्य निःश्रेयससंपदागमः ।
अतो यथोक्तात्मसुतत्त्वचिन्तया
कृती व्यवस्येदपवर्गसिद्धये ॥

[सांख्योक्तप्रक्रियायाः उपसंहारः]

साङ्ख्यैर्यस्त्वपवर्गसाधनविधावुक्तःप्रकृत्यात्मनोः
अन्यत्वा[2]व[2]गमोऽभ्युपाय इति स प्रागेव निर्वासितः ।

---

* आस्था—लौकिकवस्तुष्वासक्तिः ॥

† अद्वैतदृशा—विज्ञानाद्वैत-शब्दाद्वैत-ब्रह्माद्वैत-शून्याद्वैतदर्शनैः ॥

---

[1] त्मकं—ख, [2] धि—ख.

अज्ञा शक्तिमति विकारबहुला बध्नात्यकिंचित्करं
भूयो न प्रकृतिः पुमांसमिति वा कस्तां नियन्तुं क्षमः ॥

पुंसा न किंचिदपि बन्धनिधानभूतं
अत्यल्पमात्रमपि कर्म कृतं कदाचित्*।
[1]मध्ना[1]ति तं प्रकृतिरेव निरङ्कुशैषा
मत्ता करेणुरिव पद्मवनानि भूयः ॥

[जैनाद्युक्तप्रक्रियाया उपसंहारः]

कचनिलुंचनदिक्पटधारण-
क्षिति[2]ध[2]राक्रमण†क्रमपूर्वकम् ।
क्षपणकास्त्वपवर्गमुशन्त्यमी
ह्यतितरां परमार्थविदस्तु ते ॥

लोम्नां नित्यसंभवात् खलतयो‡मोक्षं क्षणात्प्राप्नुयुः
संसारोपरमो दिगम्बरतया सद्यस्तिरश्चां भवेत् ।
मुक्ताः स्युः गिरिशृङ्ग[3]वासि[3]न इमे शश्वत्तदारोहणात्
[4]जन्तू[4]नामपवर्गवर्त्म निकटं केनेदृशं दर्शितम् ॥

तस्मादात्मज्ञानं सन्तः मोक्षप्राप्तौ हेतुं प्राहुः ।
§तीर्थे तीर्थे तच्चाचार्यैः तैस्तैरुक्तं संज्ञाभेदैः ॥

---

* कर्तृत्वादिकं सर्वं प्रकृतेरेवेति वर्णनात् ॥

† पर्वतशिखरगुहादिवासः । उपहासोक्तिरियम् ॥

‡ खलतयः—शिरोरुहव्याधयः ॥

§ सर्वेषु वैदिकशास्त्रेषु ॥

---

[2] बध्ना—च, [3] प-ख, [4] यायि—ख, [5] जैना—चं.

[पातञ्जलप्रक्रियोपसंहारः]

यदपीह केचिद[1] विकल्प[1]*मीश्वर–
प्रणिधानमाहुरपवर्ग साधनम् ।
इदमात्मदर्शनमवादि तैरपि
प्रथितो हि पूरषविशेष ईश्वरः† ॥

[गौतमोक्तप्रक्रियैव साधीयसी]

दृष्टा वाद्यन्तराणां गतिरियमियती नापवर्गस्य मार्गं
स्प्रष्टुं द्रष्टुं समर्थास्त इति चिरमिह श्वभ्र एव भ्रमन्ति ।
नेदीयानेष तस्माद्भुवमरुपतितैः अक्षपादोपदिष्टः
पन्थाः क्षेमाया मोक्षाधिगमसमुचितः क्षिप्रमालम्बनीयः ॥

॥ इति श्री भट्टजयन्तकृतौ न्यायमञ्जर्यां नवममाह्निकम् ॥

---

* 'ईश्वरप्रणिधानाद्वा' इति योगसूत्रम् । अविकल्पं-निर्बीजसमाधिरूपम् ॥

† 'क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः' इति योगसूत्रम् ॥

---

[1] धिकंस–च.

दशममाह्निकम्—संशयपरीक्षा

[संशयलक्षणम्]

संशयादेः पदार्थगणस्य प्रमाणप्रमेयपदसंगृहीतस्यापिन्यायप्रवृत्तिप्रयोजनतया पृथग्व्युत्पादनीयत्वस्य प्रागेव समर्थितत्वात्, प्रथमसूत्रे च प्रमेयानन्तरं संशयोद्देशात् उद्देशानुक्रमेण तस्य लक्षणं प्रतिपादयितुमाह—

समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः ॥ न्या-सू-१-१-२३ ॥

ननु! संशयस्य समानधर्मोपपत्त्यादिकारणभेदेन *पंचविधत्वात सामान्यलक्षणम्, विभागः, विशेषलक्षणानि च वक्तव्यानि। तत्र सामान्यलक्षणेविभागे च सूत्रद्वयम्. विशेषलक्षणार्थं च पंचानां तत्प्रभेदानां सूत्रपंचकमित्येवं सप्त सूत्राणि प्रणेतुं युक्तानि। एकं चेदं सूत्रं श्रूयते। तत्कथमेतद्भविष्यति—उच्यते—सत्यमाह भवान्। किं त्वेकमेवेदं सूत्रम् आवृत्तिन्यायमाश्रित्य सप्तधा कल्पयिष्यते॥

[सूत्रविभागः]

तत्र आचार्यास्तावदेवं व्याचक्षते—समानधर्मोपपत्तेः, उपलब्ध्यनुपल[1]ब्ध्य[1]व्यवस्थातो विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः, इतीयत्सूत्रं सामान्यलक्षणा

---

* समानधर्मोपपत्तिः, अनेकधर्मोपपत्तिः, विप्रतिपत्तिः, उपलब्ध्यवस्थ, अनुपलब्ध्यव्यवस्था इति पञ्च॥

---

[1] ब्धि—ख.

प्रतिपादकम् । समानानेकधर्मोपपत्तेः, विप्रतिपत्तेः, उपलब्ध्यनुपलब्ध्य-व्यवस्था[1]तश्चेति विभागसूत्रम् । पुनश्च समानधर्मोपपत्तेः उपलब्ध्यनुप-लब्ध्यव्यवस्थातो[1] विशेषापेक्षीविमर्शः संशय [2]इत्येतदेव सूत्रं प्रथमस्य संशयस्य[2] विशेषलक्षणप्रतिपादकमिति ॥

[सूत्रस्य सामान्यविशेषलक्षणपरत्वम्]

ननु ! एतदेव सूत्रं सामान्यलक्षणार्थम्, इयदेव चेदयमन्यूनानति-रिक्तं विशेषलक्षणार्थमिति कथमेतत्—उच्यते—*विशेषस्मरणकारणभूत साधारणधर्मग्रहणात्, विशेषाग्रहणात्, विशेषास्मृतेश्च संशयो भवतीति प्रत्यात्मवेदनीयं तावदेतत् । [3]सूत्रे[3] विशेषापेक्ष इत्यनेन पदेन विशेष-स्मरणमुपदिष्टम् । उपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थापदेन च विशेषाग्रहण-मितीय[4]त्तावत्[4] द्वयोरपि सामान्यविशेषलक्षणयोः तुल्यम् । समानशब्द-स्त्वाक्षिप्तसामान्यवचनः सन् तत्सामान्यलक्षणमाह । अनुगतसामान्य-वचनस्तु विशेषलक्षणमिति ॥

[सामान्यविशेषलक्षणप्रतिपादनप्रकारः]

कथं पुनरयमेवाक्षिप्तसामान्यवचनः, कथंचानुगतसामान्यवचन इति —उच्यते—संशयोत्पत्त्यैव समानधर्ममात्रमाक्षिप्यते, यद्गृह्यमाणं विशेष-स्मरणबीजसंस्कारोद्बोधनिमित्ततां प्रतिपद्यते, तद्व्यतिरेकेण संशयानु-त्पादात् ॥

तथा हि—विरुद्धविशेषावमर्शस्वभावस्तावत्संशयः । न च विरुद्ध-विशेषाणां पुरोऽवस्थिते धर्मिणि सन्निहितानाम् अवमर्शनम्, विरुद्ध-

* विशेषाः—स्थाणुत्वपुरुषत्वादयः ॥

[1] तो—ख, [2] इयदस्य—ख, [3] तत्र—ख, [4] ता च—ख.

तयैवैकत्र सन्निधानाभावात्। अतः स्मृत्युपारूढानाम् अवमर्शनम्। स्मृतिश्च नाकस्मादुद्भवतीति यत्सहचरितानां तेषां विशेषाणां पूर्वं पर्यायेण ग्रहणं वृत्तम्, तद्दर्शनसंस्कारप्रबोधद्वारेण स्मरणकारणमवश्यमेवाश्रयणीयम्। 'तत्तु[1] अनुगतं वा भवतु, व्यावृत्तं वा, विप्रतिपत्त्यात्मकं वा, आन्तरम् उपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थारूपं वेत्येवमाक्षिप्तसामान्यवाचिनि समानशब्दे पंचसाधारणरूपावगमात् सामान्यलक्षणार्थता ॥

यदा त्वनुगतमेव धर्मम् आरोहपरिणाहादिस्वभावमाचष्टे समानशब्दः, तदाविशेषलक्षणार्थ इति ॥

[सूत्रयोजनाप्रदर्शनम्]

तत्र चेत्थं सूत्रयोजना—समानो धर्मः परिणाहादिः। तस्य *गुणत्वेन प्रतिद्रव्यमन्यत्वेऽपि तुल्यरूपावगतिविषयीकृतत्वात्† समानत्वमुपपद्यते। तस्योप[2]पत्तिः[2] उप[3]लब्धिः[3]। अथापि सत्ता उपपत्तिशब्देनोच्यते। साऽप्युपलब्ध्यधीनस्थितिरेव भवतीति सर्वथा समानधर्मोपलब्धेः संशय इत्युक्तं भवति ॥

[संशयस्य धर्मिविषयकत्वम्]

ननु! समानधर्मः अर्थान्तरं धर्मिणः। न चार्थान्तरे दृष्टेऽन्यत्र संशयो भवितुमर्हति—न—अर्थान्तरविशेषत्वात्। अर्थान्तरविशेषस्तु धर्म्येवोच्यते, अर्थान्तरेण परिणाहादिना विशेष्यत इति तस्मिन्नेव—साधारण धर्माध्यासितवपुषि धर्मिणि नयनपथवर्तिनि तद्गतविशेषावमर्शात्मा तत्रैव

---

* न हि गुणः सामान्यम् ॥

† तथा चा ननुगतस्यापि कुत्रचिदनुगमकत्वमनुभव बलात् ॥

---

[1] तच्च—ख, [2] लब्धिः—ख, [3] पत्तिः—ख.

संशयो जायते । योऽयमूर्ध्वत्वविशिष्टो धर्मो दृश्यते, सः स्थाणुर्वास्यात्, पुरुषोवेति नार्थान्तरत्वं दूषणम् ॥

[संशयकारणान्तरम्]

तथापि वक्रकोटरत्वकरचरणादिविशेषदर्शिनः न दृष्टः संशय इति कारणान्तरमुच्यते—उपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थात इति । [1]विशेषाग्रहणादित्यर्थः। कथं पुनरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थात इत्यनेन[1] विशेषाग्रहणमुच्यते—[2]इत्थमुच्यते—इ[2]दन्तयाऽनिदन्तया वा तत्रोपलब्धिः न व्यवतिष्ठते, अनुपलब्धिर्वा—इति । विशेषग्रहणे हि सति तद्व्यवस्थानं संभवति—स्थाणुरयम्, न पुरुष इति वक्रकोटरादिविशेषग्रहणे । शिरःपाण्यादिपरिच्छेदे तु—पुरुषोऽयम्, न स्थाणुरिति ॥

[संशयकारणान्तरम्]

एवमनेन पदेन विशेषाग्रहणमुक्तम् । तथापि *प्रेङ्खारूढस्य साधारणधर्मदर्शिनः विशेषानुपलभमानस्यापि न दृष्टः संशय इति कारणान्तरमुच्यते—विशेषापेक्ष इति । विशेषस्मृत्यपेक्ष इत्यर्थः ॥

[सौत्रं विशेषपदं विशेषस्मृतिपरम्]

ननु ! विशेषापेक्ष इति श्रूयते, न विशेषस्मृत्यपेक्ष इति—सत्यम्—अश्रूयमाणमपि तत्स्मरणं संशयप्रस्तावादवगम्यते । स्मर्यमाणत्वेन हि विशेषाणां संशयोत्पत्तावपेक्षा, नानुभूयमानतया ; अनुभूयमानेषु हि तेषु संशयच्छेदो भवति, न संशयः ॥

---

* डोलायमानास्थितिमारूढस्य ॥

---

[1] अनेन—ख, [2] ई—च,

अपेक्षाशब्दार्थनिरूपणादेव वा स्मृतिर्लभ्यते। विशेषाणां अपेक्षा—आकाङ्क्षा। ते चानुपलभ्यमानाः पूर्वानुभूताश्च आकाङ्क्ष्यन्ते इतीयं सा तेषां स्मृतिः। संप्रत्युपलभ्यमानेषु एकान्ताननुभूतेषु वा तेष्वाकाङ्क्षाऽनुपपत्तेः॥

[विशेषाग्रहणस्य संशयकारणत्वम्]

ननु! समानधर्मोपपत्तेः विशेषस्मृतेश्चेति—कारणद्वयमेवास्तु, किं विशेषाग्रहणेन। अपि च—

विशेषस्मरणादेव नन्वाक्षिप्तस्त[1]दाऽ[1]ग्रहः।
ग्रहणं स्मरणं चैव भवेतां युगपत्कथम्॥

—[2]अस्त्येतत्—कि[2]न्तु नातिदूरगतायां निजप्रमदायां अनुरागवतः कामिनः समानधर्मदर्शने, [3]तद्गतविशेषा*दर्शने, त[3]दनुस्मरणे च सत्यपि न भवत्येव संशयः। अतः संशयोत्पत्त्यव्यभिचारे देशकालव्यवहितविशेषाग्रहणसिद्धये पदान्तरमुपादीयते देशान्तरे कालान्तरे वा चिरदृष्टानां विशेषाणामिदानीमग्रहणं संशयकारणम्, न विशेषाग्रहणमात्रम्। एवममुना पदत्रयेण संशयलक्षणमिदमुक्तम्॥

[संशयकारणानां मेलनासंभवपरिहारः]

ननु च! संभूय कारकैः कार्यमारभ्यत इति न्यायात् समानधर्मोपलब्धि-विशेषानुपलब्धि—तत्स्मृतिलक्षणकारणत्रयजन्ये संशये ज्ञानयौगपद्यमापद्यते। क्रमभावित्वे हि बुद्धीनां नैककार्योत्पत्तौ युगपद्व्यापारः समस्ति*। विशेषाश्च बहवोऽपि संभवन्तीति तत्स्मरणान्यपि युगपद्भू-

---

* ज्ञानानां द्विक्षणावस्थायित्वात्, अयौगपद्याच्च॥

† विशेषाः—वक्रकोटरत्वादयः॥

---

1 द—ख, 2 कि—ख, 3 त—च.

यांसि भवेयुः—नैतदेवम्—समानधर्मग्रहणानन्तरं पूर्वोपजातविविधविशेषानुभवपरम्परोपचित पीवरसंस्कार[1]द्वारकमेक[1]मेव तद्विषयं स्मरणं भविष्यति—यथा वर्णानामर्थप्रतीतौ वर्णितम् ॥

[विशेषानुपलब्धिः प्रागभावरूपा]

उपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थासूचिता च विशेषानुपलब्धिः अनुपलब्धिरेव, न सा ज्ञानात्मिका, किन्तु ज्ञानानुत्पाद इति [2]तत् तृ[2]तीयं कारणमपि भवन्न ज्ञानात्मकमिति [3]द्वे एव ज्ञा[3]नात्मके कारणे—समानधर्मग्रहणम्, विशेषस्मरणं च। तयोः प्रथमं समानधर्मग्रहणं विनश्यदवस्थं, विशेषस्मरणं च द्वितीयमविनश्यदवस्थं संशयमुपजनयतः। ईदृशयोश्च ज्ञानयोः यौगपद्यमविरुद्धमिति शास्त्रे स्थितम्* ॥

एवं समानधर्मग्रहणात् विशेषाग्रहणात् विशेषस्मृतेश्च संशय इति पदत्रयेण संशयलक्षणमनवद्यमुच्यत इति ॥

[पक्षान्तरेण संशयसूत्रव्याख्यानम्]

तदेतदाचार्यव्याख्यानमरोचयन्तः परेऽपरथा व्याचक्षते—सामान्यलक्षणं तावत् विमर्शपदेनैव प्रतिपाद्यते। न हि पर्यायोच्चारणमात्रमिदं विमर्शः संशयः इति। किन्तु संशय इति लक्ष्यपदम्, विमर्श इति लक्षण[4]प[4]दम्। प्रमाणपदवच्च† निर्वचनसव्यपेक्षम् एतत्पदं लक्षणप्रतिपादनक्षमं भवति। विरुद्धार्थावमर्शो विमर्शः स्थाणुर्वा, पुरुषो वेति। इयता च सजातीयसंशयपक्षकानुगतं विजातीतेभ्यः प्रमाणादिभ्यो व्यवच्छिन्नं सामान्यलक्षणमुक्तं भवति। संशयोत्पादककारणपरिगणनं पुन-

---

* अन्यथा तेषां कुत्रापि कारणत्वं न स्यात् ॥

† प्रमीयते अनेनेति किल तत्र निर्वचनम् ॥

---

1 ज—ख, 2 तृ—च, 3 ज्ञा—ख, 4 प्रवणप—ख.

रिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नग्रहणवदिहापि नोपयुज्यते, कारणान्तराणामपि आत्ममनस्सन्निकर्षादीनां अपरिहार्यत्वात् ।।

अ[1]थान्या[1]साधारणकारणनिर्देशश्चिकीर्षितः, तेनापि कोऽर्थः ? सामान्यलक्षणस्य प्रतिपिपादयिषितत्वात्, तस्य च विमर्शपदादेव सिद्धत्वात् ॥

[व्याख्यानान्तरस्य क्लिष्टत्वम्]

उपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थापदप्रतिपाद्यमानविशेषाग्रहणवर्णनं चातीव क्लिष्टमिति, पुनश्च विशेषलक्षणप्रसङ्गे यथाश्रुतमेव तद्व्याख्येयमित्यतिभारः ।।

एवं विमर्शपदेन विजातीयव्यवच्छेदकारिणि सामान्यलक्षणे वर्णिते 'समानधर्मोपपत्तेः' इत्येकमेव पदं सजातीयसंशयान्तरव्यवच्छेदकारि विशेषलक्षणक्षमं भवतीति तत्रापि पदत्रययोजनं नोपायुज्यत इति ।।

अत्र व्याख्यानद्वयेऽपि कतरत्साध्विति तद्विदः प्रमाणम् ।।

[अनेकधर्मोपपत्तिपदार्थविवरणम्]

'अनेकधर्मोपपत्तेः' इत्यत्रापि त्रिपदपरिग्रहणेनैव लक्षणमाचार्या वर्णयन्ति । अनेकधर्मोप[2]पत्तेः[2] उपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातो विषेषापेक्ष इत्यसाधारणधर्मग्रहणात् [3]विशेषग्रहणात् वि[3]शेषस्मृतेश्च संशय इत्यर्थः । एकैकपदोपादानफलं च पूर्ववदत्रापि दर्शयितव्यम् । न चेन्द्रियमनस्संयोगादिकारणान्तरपरिगणनचोदनं युक्तम्, तेषां *सर्वबुद्धिजन्मसुतुल्यत्वात् । इहासाधारणसंशयज्ञानकारणोपदेशप्रस्तावादिति ।।

---

* ज्ञानसामान्यकारणत्वात् ॥

---

[1] त्राप्य—ख. [2] लब्धेः—च, [3] वि—ख,

[संशयसूत्रव्याख्याने पक्षान्तरम्]

अन्ये तु सामान्यलक्षणस[1]म्पा[1]दिते विजातीयव्यवच्छेदे केवलसजातीयव्यवच्छिन्नलक्षणप्रधितपादननिपुणमनेकधर्मोपपत्ति[3]पद[2]मेव पूर्ववद्वर्णयांचक्रुः ॥

ननु ! अनेकधर्मशब्देन कथमसाधारणो धर्म उच्यते?—[3]एवमुच्यते—स[3]मानजातीयमसमानजातीयं चानेकम् । तस्मात्परावृत्तो धर्मः अनेक धर्म इति ॥

यद्वा किमनया क्लिष्टकल्पनया ! अस्त्ययमेकशब्दः समानपर्यायः । तत्र स्पष्ट एव नञ्समासेनासमानधर्मः अनेकधर्मः साधारणधर्म उच्यते एवेति ॥

[असाधारणधर्मस्य संशयकारणत्वाक्षेपः]

भवत्वेवम् ! असाधारणधर्मस्य तु कथं संशयकारणत्वमिति चिन्त्यम्। विरुद्धविशेषानुस्मरणकारणकं हि संशयमाहुः । विशेषाणां च स्मरणहेतोः संस्कारस्य *तदुद्बोधकं भवति, येन सहैते पूर्वं पर्यायेणोपलब्धाः । असाधारणधर्मस्य तु असाधारण[4]धर्मत्वादेव[4] न केनचित्सह पूर्वं [5]ग्रहण[5]मभवत् । भावे तु असाधारणधर्मतैव हीयेतेत्यतः कथमसौ तत्स्मृतिहेतुः । व्यावृत्ततयैव तु स्मृतिहेतुत्वेऽस्य त्रैलोक्यस्मरणनिमित्तता प्रसज्येत, †ततोऽपि व्यावृत्तत्वादिति ॥

---

*शब्दत्वादिः नित्यानित्यव्यावृत्तत्वात् उभयकोट्युपस्थापकः इत्युक्तः, न तु साक्षात् संशयकारणम् ॥

---

† स्वव्यतिरिक्तसर्वेभ्योऽपि ॥

[1] मुत्पा—ख, [2] रूप—ख, [3] स—ख. [4] त्वादेव—च, [5] दर्शन—ख.

[असाधारणधर्मस्य संशयकारणत्वनिरूपणम्]

नैष दोषः—प्रकारान्तरेणास्य स्मृतिहेतुत्वात् । इह हि केषुचित्केषुचित् असाधारणधर्मा [1]धर्मिषु भवन्तः तद्गतसाधारणध[1]र्मान्तरसहचरिता भवन्ति । तद्यथा पृथिवीत्वगन्धत्वादयो धर्माः पृथिव्यामसाधारणास्सन्तः, स्नेहवत्त्वादिधर्माश्च तथैवाप्सु द्र[2]व्य[2]त्वसहचारिणो दृष्टाः । रूपादिषु रूपत्वादिधर्माः गुणत्वसहचारिणः, उत्क्षेपणादिषु उत्क्षेपणत्वादिधर्माः कर्मत्वसहचारिणः । एवं प्रकृतेऽपि धर्मिणि कस्मिश्चिदसाधारणो धर्म उपलभ्यमानः केनापि साधारणधर्मान्तरेण सहचरितो भवतीति भवति विशेषानुस्मृतिद्वारेण संशयसाधनम् ॥

[अनेकधर्मस्य समानधर्माद्विशेषः]

ननु ! एवं तर्हि व्यावृत्तत्वादेव समानधर्मादेष संशयः, नानेकधर्मादिति—नैवम्—अनेकधर्म एवासौ तेन वर्त्मना विशेषान् स्मारयन् संशयजन्मने कल्पते । [3]अस[3]ति हि तस्मिन् किमालम्बनं व्यावृत्तत्वं स्यादित्यलमति[4]सूक्ष्मेक्षिकया[4]* ॥

तस्योदाहरणं भाष्यकारेण दर्शितं शब्दे विभागजत्वम् । यथा हि पृथिव्यादौ पृथिवीत्वादिः व्यावृत्तो धर्मः द्रव्यत्वाद्यनुगतधर्मसहचारी दृष्टः एवं शब्दे विभागजत्वं धर्मः के[5]नचित्[5] द्रव्यत्वादीनामन्यतमेन धर्मेण सहचरितः स्यादिति संशयः ॥

[विभागजविभागविमर्शः]

ननु ! विभागजत्वमसाधारणो न भवत्येव शब्दधर्मः, [6]विभागजवि[6]भागेऽपि भावात् । तथा च प्रयोगः—गुणः शब्दः, विभागजत्वात्'

---

* भानवबुद्धेरतिविविक्तत्वादेवमपि संभवतीति प्रदर्शनमात्राभिप्रायं तदिति गृह्यतामित्याशयः ॥

---

[1] थ–ख, [2] वं-ख, [3] स–ख, [4] प्रसंगेन—च-घ, [5] म–ख, [6] वि–ख,

विभागजविभागवत् इति—तत्र केचिदाहुः + सत्यमस्ति विभागेऽपि विभागजत्वम्। शब्दे तु विशेषो विवक्षितः॥

द्विविधो हि विभागजो विभागः — कारणविभागपूर्वकः, कारणाकारणविभागपूर्वकश्च। कारणं समवायिकारणमत्राभिप्रेतम्। कारणविभागपूर्वकस्तावत् तन्तुविभागात् तन्त्वाकाशविभागः॥

कारणाकारणविभागपूर्वकस्तु अङ्गुल्याकाशविभागात् हस्ताकाशविभागः; हस्ताकाशविभागादपि शरीराकाशविभाग इति॥

*शब्दस्तु नियमेनैव कारणविभागपूर्वकविभागप्रभवः—वंशदलविभागात् दलाकाशविभागः; दलाकाशविभागा[1]च्चा[1]समवायिकारणात् शब्दो निष्पद्यत इत्यनेन विशेषेणास्येदृशविभागजत्वस्यासाधारणत्वं शब्दधर्मस्योच्यत इति॥

[विभागजविभागानङ्गीकारपक्षः]

अन्ये तु विभागजं विभागममृष्यमाणाः यथाश्रुतस्यैव शब्दे विभागजत्वस्यासाधारणधर्मतामाचक्षते॥

ननु! किमिति विभागजं विभागं ते न मृष्य[2]न्ते[2]? अस्ति ह्ययं तत्सिद्धौ न्यायः—यदा ह्यवयवे कर्मोत्पन्नं अवयवान्तराद्विभागं करोति, न †तदाकाशादिदेशात्। यदा त्वाकाशादिदेशात्, न तदाऽवयवान्तरादिति स्थितिः॥

---

* शब्दः— इत्यस्य विभागजेत्यादिः॥

† आकाशदेशोऽत्र अवयविदेशः विवक्षितः। क्रिया हि कदाचित् पूर्णेऽवयविनि, कदाचिदवयवैकदेशे च जायते॥

---

1 च—ख, 2 न्ति—ख.

[विभागजविभागस्यावश्यकता]

किं कृता पुनरियं* स्थितिरिति चेत्—उच्यते—या ह्यवयवक्रिया नभोभागविभागकारिणी, नासौ द्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिपक्षभूतं विभाग-मारभमाणा दृश्यते, दिनकरकिरणपरामर्शोपजनितकमलदलविकासकारि-क्रियावत्। तदेव कथमिति चेत्—कमलस्य मुकुलविकासदशयोः प्रत्य-भिज्ञायमानत्वेनाविनाशनिश्चयात्॥

इयं तु पाट्यमानवंशदलक्रिया द्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विभूत विभागारम्भि[1]का, द्रव्यानारंभक संयोगप्रतिद्वंद्विविभागजनिको[1]पलभ्यते इति नासौ नभसो विभागमारभेतेत्यत एषा स्थितिरस्तीति विभागज-विभागकल्पना क्रियते॥

[विभागस्यैव संयोगनाशकत्वम्]

संयोगान्तं कर्मेति तावत् स्थितम्। अन्यथा हि तस्य कालान्तर-स्थायित्वं, नित्यद्रव्यसमवेतस्य च नित्यत्वं स्यात्। तस्मात् कर्मणोऽ-चिरजीवित्वात् तद्विनाशकेन संयोगेन भवितव्यम्। उत्तरस्तु संयोगः पूर्वसंयोगोपरमे सति जायते, नान्यथा†। न च विभागव्यतिरिक्तः कश्चन संयोगस्य हन्ता समस्ति॥

कर्म तूत्तरसंयोगजन्मनिर्ज्ञातकौशलम्।
न हि प्राक्तनसंयोगविनाशाय प्रकल्पते॥

तस्मात् विभागेनैव संयोग[2]विरोधिना भवितव्य[2]म्॥

---

* अनारंभकसंयोगप्रतिद्वंद्विविभागजनिका क्रिया आरंभकसंयोगप्रतिद्वंद्वि-विभागजनिका न भवति इतीयं स्थितिः॥

† अन्यथा—पूर्वसंयोगानाशे॥

---

[1] को—ख, [2] नाशकारिणा भाव्य—ख,

यदधिकरणो विभागः तदधिकरणमेव संयोगमुपशमयति, न त्वङ्गुलिविभागः कुण्डबदरसंयोगोपमर्दाय प्रभवतीत्यतः न वंशदलवृत्तिविभागः दलाकाशसंयोगमुपहन्तुमलमिति नूनं दलाकाशसंयो[1]गवैरिणा दलाकाशविभागे[1]न भवितव्यम् ॥

[विभागजविभागस्यावर्जनीयत्वम्]

तदिदानीं तस्योत्पत्तिकारणचिन्तायां क्रियायां—वंशदलविभागमात्रो पजनने चरितार्थत्वात्, तं निर्माय "विभागान्तरनिर्माणे विरम्य व्यापारासंवेदनात्, अवश्यं वंशदलविभाग एव प्रत्यासन्नतया दलाकाशविभागारम्भकोऽभ्युपगमनीयः। एवमनभ्युपगमे कर्मनित्यत्वप्रसङ्गादिति ॥

[विभागजविभागखण्डनम्]

अत्र वदन्ति। *न कर्मनित्यत्वं अनभ्युपगम्यमानेऽपि विभागजे विभागे भविष्यति; उत्तरसंयोगस्य कर्मविनाशहेतोरस्तित्वात्। पूर्वसंयोगानुपरमे कथं तदुत्पाद इति चेत्; बाढम्! उपरत एव पूर्वसंयोगः। कस्तस्योपरमहेतुरिति चेत्—

कर्म ह्युत्तरसंयोगनिमित्तं यदुपेयते।
तदेव पूर्वसंयोगध्वंसकारि भविष्यति ॥

न यज्जनने शक्तं अशक्तं तद्विनाशने।
हेतुर्दहनसंयोगः पाकजोत्पादनाशयोः ॥

यथा च विभागेऽधिकरणनियमः, यदाधारो विभागः, तदाधारमेव संयोगं [2]नि[2]रुणद्धि; तथा कर्मण्यपि नियमः। कर्मापि स्वाश्रयस्य यदन्य

---

* न भविष्यति—इत्यन्वयः ॥

---

[1] गे—ख.   [2] वि—ख,

दिक्[1]संयोगनिब[1]न्धनं, तत् तद्विरुद्धदिग्वृत्तेः संयोगस्योपमर्दकमिति नातिप्रसङ्गः । एवं कर्माविष्टस्योत्तरसंयोगदर्शनमदूषणं, विगन्तरसंयोगस्य तेनोपमर्दनात् ॥

[एकस्योभयकारित्वेऽदोषः]

अपि च यदेव कर्म वंशदलनविभागकारि कथ्यते, तदेव दलाकाशविभागकारि भविष्यति । को दोषः ?

ननु ! व्योमविभागकारि कर्म, न द्रव्यारम्भकसंयोगप्रत्यनीकभूतविभारम्भकं, अम्भोरुह[2]क[2]र्मवत् इत्युक्तम्—सत्यमुक्तम् , अयुक्तं तु— शतपत्रपत्रकर्मणोऽपि द्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिकूलविभागारम्भकत्वात् । तच्च कर्म कुड्मलकमलात् विकचकमलस्यान्यत्वनिश्चयान्निश्चितम् ॥

[कमलकुड्मलकुसुमयोर्भेदः आवश्यकः]

ननु ! तदेवेदमरविन्दमिति संदेहविपर्ययरहिततामरसप्रत्यभिज्ञादर्शनात् कथं संकोचविकासदशामात्रभेदात् तदन्यत्वमिति कृतमनया दुराशया* । शरीरेऽपि सुस्पष्टोपलभ्यमानशैशवयौवनवार्धकादिदशाभेदभिन्न स्वरूपे प्रत्यभिज्ञानदर्शनात् । न च शरीरकुशेशययोः विशेषलेश[3]मति-कृशम[3]पि पश्याम इति कुतस्तदेकत्वम् ॥

भवतु वा पुण्डरीकस्याविनाशः ! निदर्शनमात्रमिदं तु वर्णितम् , न तु प्रतिब[4]द्धः[4]कश्चन हेतु[5]रस्तीत्य[5]भ्यधायि, येन वंशदलकर्मणः कोकनदपल्लवकर्मसाम्यं कल्प्येत । क्रियात्वं त्वप्रयोजकमेव, [6]तत्क[6]र्मणां विचित्रकार्यहेतुत्वात् ॥

---

* अन्यथा हि परिणामवादप्रसरप्रसङ्गः ॥

---

[1] सं—च. [2] पल्लवक—ख, [3] म—ख, [4] न्धः—क, ख, घ, [5] र—ख, [6] क—ख.

[अवयवावयविविभागयोरैक्यम्]

यदि वा नान्यो वंशदलविभागः, [1]ना[1]न्यश्च तत्कार्यो दलाकाशविभागः। किन्तु—

एक एव विभागोऽयं भेदोऽस्याश्रयभेदतः।
एकत्र *देशेऽवस्थानात् व्योम्नो वंशदलस्य च॥
समानदेशे वृत्तित्वं मूर्तानां हि विरुद्ध्यते।
व्योम्नस्सर्वगतत्वात्तु विद्यते तत्र सन्निधिः॥
एकदेशाश्रयत्वे तु यदेकस्माद्विभागकृत्।
तदेवान्यत इत्यस्ति न विभागो विभागजः॥

[अतिरिक्तविभागनिराकरणम्]

अपरे पुनः विभागजविभागपराकरणोपारूढरभसाः संगिरन्ते—तिष्ठतु तावत् दूरत एव विभागजो विभागः। कर्मजोऽपि न विभागो नाम कश्चिदस्ति। संयोगविरोधिनि तस्मिन्नभ्युपगम्यमाने मुद्गरादिवत् पूर्वसिद्धताऽवश्यंभाविनी। ततश्च पूर्वसिद्धो विभागः संयोगमुन्मूलयतीति घटमुद्गरयोरिव संयोगविभागयोरेकत्र युगपदुपलब्धिर्भवेत। न चैवमस्ति। तस्मात् संयोगाभावविषय एव विभक्तप्रत्यय इति न विभागालम्बनतां प्रतिपद्यते॥

[2]सत्य[2]पि विभागे तस्मिन् क्षणे संयोगस्याविनाशात् न भवति विभक्तप्र[3]तिभासः[3]। क्षणान्तरे च संयोगविनाशे सति भवतीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां संयोगाभावविषय एवावसीयते [4]इत्यतो न[4] प्रत्यक्षगम्यता विभागस्य। संयोगभङ्गलिङ्गेन च तत्परिकल्पनक्रियेव तं हिनस्तीति पुरस्तादुपपादितम्॥

* देशः—दिग्देशः। दिगेव हि सर्वत्र मुख्यो देशः॥

[1] अ—ख [2] उत्पन्ने—च. [3] त्ययः—ज, [4] न—ख,

[कारणत्रैविध्यम्]

कथं तर्हि विभागजत्वं शब्दस्य भाष्यकार उदाहृतवान् ? उच्यते—त्रिविधं कारणं कार्योत्पत्तिं [1]प्रति वि[1]धत्ते—समवायिकारणं, असमवायिकारणं, निमित्तकारणं चेति : तत्र समवायिकारणं तदुच्यते, यत्राश्रितं कार्यमुपलभ्यते—यथा पटस्य तन्तवः ॥

असमवायिकारणं तु द्विविधम्—कार्यैकार्थसमवायलक्षणया प्रत्यासत्त्या प्रत्यासन्नं, कारणैकार्थसमवायलक्षणया [2]वा संबद्धम्[2]। तत्र कार्यैकार्थसमवायेन प्रत्यासन्नं यथा—पटस्य तन्तुसंयोगः। [3]का[3]रणैकार्थसमवायेन तु प्रत्यासन्नं यथा—पटरूपस्य तन्तुरूपमिति ॥

[असमवायिकारणे विशेषः]

अवधृतकारणं* च तदसमवायिकारणमाश्रयणीयं, अतो बुद्धिजन्मनि सत्यप्येकार्थसमवाये नान्येषामात्मगुणानामिच्छादीनामसमवायिकारणत्वं,† अपि त्ववधृतसामर्थ्यस्यात्ममनस्संयोगस्यैवेति ॥

समवाय्यसमवायिव्यतिरिक्तं तु कार्योत्पत्तौ निर्ज्ञातसामर्थ्यं यत् कारणं तत् निमित्तकारणमुच्यत इति ॥

[विभागस्यावश्यकता]

एवं स्थिते शब्दस्य नित्यत्वे निरस्ते, कार्यत्वे च साधिते तदुत्पत्तौ आका[4]शं तावत्[4] समवयिकारणम्। निमित्तकारणानि तु भूयांसि

* कारणत्वेन संप्रतिपन्नमेवेत्यर्थः ॥

† ज्ञानादीनामिच्छाद्यसमवायिकारणत्वपरिहाराय असमवायिकारणसामान्यलक्षणे ज्ञानादिभिन्नत्वविशेषणस्यावश्यकत्वात्

[1] वि—ख, [2] वा—ख, [3] कार्यैका—च. [4] शं—ख,

सन्त्येव । असमवायिकारणं तु चिन्त्यम् । तच्चाकाशाश्रितमवश्यम् । अन्यथा प्रत्यासत्त्यभावात्* । तद्गुणान्तराणां च विभुत्वादीनां अनवधृतशक्तित्वात्† वंशदलपाटनसमनन्तरं च शब्दोत्पाददर्शनात् एवं‡ मन्यामहे ॥

क्रिया यदैव संयोगं हन्ति वंशदलाश्रितम् ।
तदैव गगने कंचित् करोत्यतिशयं ध्रुवम् ॥
आकाशातिशयो यश्च क्रियाजः श[1]ब्द[1] कारणम् ।
असौ विभागनामेति शब्दे तज्जन्यतोच्यते ॥

तदेवमेतत् यथागममाचार्यमतमभिहितमस्माभिः ॥

[कीदृशो विभागः शब्दहेतुः]

एतच्च [2]मतिम[2]द्भिर्विचारणीयम्—किमाकाशातिशयमात्रं [3]किंचित् अ[3]समवायिकारणम्, उत यथा [4]मुद्गर[4]दण्डसंयोगकार्ये शब्दे भेरीगग[5]न[5]-संयोगस्यासमवायिकारणत्वम् , एवं वंशदलविभागकार्ये तस्मिन् दलगगन-विभागस्येति । दलाकाशविभागोऽपि किं दलविभागजः, उत कर्मज एवेति ॥

सर्वथा कश्चिदसाधारणो धर्मः संशयहेतुरुदाहर्तव्य इतीयता नः प्रयोजनम् ॥

---

* व्यधिकरणयोः कथं कार्यकारणभावः ॥

† शब्दोत्पत्ताविति शेषः ॥

‡ इदमत्र तत्त्वम्—सिद्धान्ते हि अवयवावयविनावत्यन्तंभिन्नौ । संयोग-विभागौ च नियमेनाव्याप्यवृत्ती । अतः अवयवसंयोगविभागाभ्यामेवावयविनि तावुपपादनीयौ ॥

---

[1] क्वि–च, [2] स–च [3] अ–ख, [4] भेरी-ख, [5] नकार्ये–च.

[विप्रतिपत्तेः संशयजनकत्वम्]

विरुद्धा प्रतिपत्तिः विप्रतिपत्तिः। अस्त्यात्मेत्येके, नास्त्यात्मेत्यपरे। सेयं विप्रतिपत्तिरुपलभ्यमाना—*विशेषस्मरणद्वारेण संशयमावहति। न चेह कश्चिदनुगतो व्यावृत्तो वा धर्मः संशयकारणं, अपि तु विप्रतिपत्तिरेवेति। [1]किं त[1]त्रापि त्रि[2]पद[2]परिग्रहेण लक्षणवर्णनम्, एकेनैव वा पदेनेति पूर्ववदाचार्यद्वयमतमनुसरणीयम्॥

[उपलब्ध्यव्यवस्थया संशयः]

उपलब्ध्यव्यवस्थातः खल्वपि भवति संशयः। सच्चोदकमुपलभ्यते यथा ह्रदादिषु। क्वचिदसच्च भास्करकरनिकरप्रतिफलनतरलितासु मरुस्थालीषु। तदेवमुपलब्धेरव्यवस्थितत्वात् क्वचिदुपलभ्यमाने भवति संशयः—किमिदं सदुपलभ्यते, किमसदिति॥

[अनुपलब्ध्यव्यवस्थया संशयः]

अनुपलब्ध्यव्यस्थातश्च भवति संशयः। किंचिदसदेव नोपलभ्यते नभःसमादि। किंचित्सदपि नोपलभ्यते मृदन्तरितशङ्कुमूल[3]जला[3]दि। तदन्यत्रानुपलभ्यमाने संशेते पुमान्, किमिदमसदेव नोपलभ्यते, उत सदिति॥

[अव्यवस्थायाः स्वरूपम्]

†अव्यवस्थशब्देनात्र पूर्वं पर्यायेण प्रवृत्तसदसदाश्रितविशेषादर्शनं सूचितम्: इदानीं पुनः अर्थक्रियासमर्थतादिविशेषदर्शनशून्यचेतसां

* विशेषस्मरणं—कोटिद्वयस्मरणम्॥

† उपलब्धेरव्यवस्था अनुपलब्धौ, अनुपलब्धेरव्यवस्था उपलब्धौ च विश्राम्यतीति अनयोः को भेद इति शङ्कां वारयति—अव्यवस्थेत्यादिना॥

[1] अ—ख, [2] रूप—ख, [3] का—ख;

उपलब्ध्यनुपल[1]ब्धि[1]मात्रोपपत्तेः संशयो [2]भवतीति व[2]र्ण्यते। न चैवं सति सर्वत्रानाश्वास इति शङ्कनीयम्, यथानुभवं संशयाभ्युपगमात्। सर्वत्र च तदुत्पादकविशेषाग्रह[3]ण[3]तत्स्मरणादिकारणसान्निध्यासंभवादिति॥

अत्रापि* पदत्रयेण एकेन वा पदेन लक्षणोपपादनं पूर्ववद्द्रष्टव्यम्॥

[सौत्रपदानां न पौनरुक्त्यम्]

ननु च! उपलब्ध्यनुपलब्धी सदसतोः समान एव धर्म इति पूर्वेण गतार्थत्वम् — नैतत् — पूर्वनिर्दिष्टस्योर्ध्वत्वादेर्धर्मस्य ज्ञेयस्थत्वात्, उपलब्ध्यनुपलब्ध्योश्च ज्ञातृस्थत्वात्॥

अत एव च मानसमिमं संशयमाचक्षते, न बाह्यधर्मिसंबद्धसाधारणोर्ध्वतादिधर्माधिगमाधीनसंशयवत् बाह्येन्द्रियजम्॥

[उपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थयोर्विशेषः]

ननु च! उपलब्धित्वं अनुपलब्धित्वं वाऽत्र संशयकारणम्। तद्धि[4] न ज्ञातरि वर्तते, किन्तु बुद्धाविति कथमयं विशेषः—सत्यमेवम्—[5]अस[5]मानधर्मोऽप्युपलब्धितादिकः यदाश्रितः, तद्धि बोद्धरि वर्तते। अतो विशेषात् पृथगेव कथ्यते। यथा ह्यसाधारणताश्रयः, एवंप्रकारमेव च विशेषमाश्रित्य किंचित् पंचविधत्वं विपंच्यते॥

परमार्थतस्तु सर्वत्रानुगतसंबन्धो दुष्परिहरः, विशेषस्मरणजन्यत्वात्संशयस्य। विशेषाणां च येन सह पूर्वं दर्शनमभूत्, तस्मि[6]न्ननु[6]पलभ्य-

---

* व्याख्यान इति शेषः॥

---

1 ब्ध्यदर्शन—ख, 2 व—ख, 3 णात्—ख, 4 तत्—घ.
5 स—ख. 6 न्नु—ख.

माने स्मरणासंभवात्। अतस्तस्यानेकविशेषानुगामित्वात् समानत्वमपरिहार्यम्। अत एव चाक्षिप्तसामान्यवाचिनं समानशब्दं *सामान्यलक्षणे व्याचख्युराचार्या इत्यलमतिविस्तरेण ॥

इति पंचविधः प्रपंचितः
मुनिना दर्शित एष संशयः।
फलवद्व्यवहारहेतुतां
अनुमानाङ्गतया बिभर्ति यः ॥

अनुमानिरपेक्ष एव वा
किल दृष्टे विषयेऽर्थसंशयः।
वहति व्यवहारवर्तनीं
इति पूर्वं च विचारितं बुधैः ॥

— इति संशयपरीक्षा —

[अथ प्रयोजनपरीक्षा]

यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते तत्प्रयोजनम् ॥ १-१-२४ ॥

यमित्यत्र देशकालपुरुषदशाभेदभिन्नप्रयोजनविशेषव्याप्तये वीप्सा द्रष्टव्या। अर्थः—अर्थ्यमानः उच्यते, न वस्तुरूप एव, अभावस्यापि प्रयोजनत्वसंभवात्। †अधिकारः—अर्थस्य व्यवसायः। यं यमर्थं आप्तव्यं हातव्यं वाऽधिकृत्य व्यवसायः प्रवर्तते, तत्प्राप्तये परिहाराय वा चेष्टते पुरुषः—तत् प्रयोजनमिति ॥

---

* सामान्यलक्षणे—संशयसामान्यलक्षणे ॥

† अधिकृत्य—इत्यत्रैकदेशः अधिकारः ॥

[फलस्य द्विविधत्वम्, आपेक्षिकत्वं च]

तच्च गौणमुख्यभेदेन द्विविधम्। मुख्यं सुखप्राप्तिः, दुःखपरिहारश्च। तत्साधनं तु गौणम्। सुखसाधनमपि चन्दनघनसार[1]हारम[1]हिलादि प्राप्तव्यत्वात् मुख्यत्वेन* यदा विवक्षितं भवति, तदा तदवाप्त्युपाये गौणता द्रष्टव्या॥

तच्च प्रयोजनं देशकालपुरुषभेदादव्यवस्थि[2]तं भवति[2]। तद्यथा ग्रीष्मे मरुस्थले निशातमलातकनिकरमिव किरति किरणमिषेण पूषणि, तृषातुरस्य तुषारकणोत्करदन्तुरमम्बु परमं सुखसाधनम्, तदेव शिशिरे सकलजगत्कम्पकारिणि दारुणसमीरणशिथिलीकृतनीरेषु [3]का[3]श्मीरेषु श्लेष्मोपचयजनितजडिमजठरशिखिनः खेदाय जायते। तस्मादनियत एवायं सुखदुःखसाधनभावो भावानाम्॥

†यद्यपि च यदेकदा सुखसाधनमिति विदितमुपयुक्तम्, अतिक्रान्तं वस्तु तत्—तथापि तज्जातीयत्वलिङ्गावधृतसुखसाधनभावे भावान्तरेऽपि प्रवर्तन्त एव तदर्थिनः॥

[प्रयोजनस्य प्रवर्तकत्वाक्षेपसमाधाने]

ननु! प्रयोजनस्य प्रवर्तकत्वमयुक्तम्, सदसद्विकल्पा[4]भ्यामनु[4]पपत्तेः। सत्त्वे कर्णनासादिवत्—न तदर्था प्रवृत्तिः। असत्त्वे तु खपुष्पादिवत् न तराम्—नैष दोषः—ईप्साजिहासाविषयीकृतस्य तस्य प्रवर्त-

* अर्थकामावपि हि पुरुषार्थवर्गपरिगणितौ॥

† प्रयोजनस्य प्रवर्तकत्वं आक्षिप्य समाधत्ते—यद्यपीत्यादिना। अस्यैव विवरणमुपरिष्टात्॥

[1] म–ख, [2] तं–ख, [3] क–ख, [4] नु–ख.

कत्वात् । न हि तत् *खपुष्पादिवदसाध्यम् । नापि शिरःपाण्यादिवत् सिद्धमेव । अपि तु साध्यत्वेन बुद्ध्युपारूढं तत् प्रवर्तकमि[1]ति सर्वलोकसाक्षिकमेतत् । तस्मात् इच्छाविषयीकृतं तत् प्रवर्तकमिति[1] युक्तम् ॥

इत्थं प्रवर्तकत्वे प्रयोजनस्योपपादिते मुनिना ।
भग्ना भवन्ति सर्वे प्रेरकपक्षाः †पराभिहिताः ॥

प्रयोजनमतोऽखिलैर्विधिवचोभिरादिश्यते
प्रयोजननिबन्धनास्तनुभृतामशेषाः क्रियाः ।
क्रिमेरपि यथा तथा किमपि जीवितं बिभ्रतः
प्रयोजनबहिष्कृतं न खलु चेष्टितं दृश्यते ॥

वैतण्डिकः प्रयतते निजपक्षसिद्ध्यै
[2]तां चैष[2] वेद परपक्षनिषेधलभ्याम् ।
तस्मादियं स्वमतसाधनवर्जिताऽपि
युक्ता प्रयोजनवती भवितुं वितण्डा ॥

— इति प्रयोजनपरीक्षा —

[अथ दृष्टान्तपरीक्षा]

लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्तः

॥ १-१-२५ ॥

* न हि खपुष्पे कस्यचिदीप्सा भवति ॥

† पूर्वं एते पक्षा विचारिता विस्तरेण ॥

[1] ति—ख, [2] तन्वेष—च.

लौकिकपरीक्षकौ वादिप्रतिवादिनौ दृष्टान्त[1]लक्षणप्रस्तावा[1]द्वेदितव्यौ। न तु मूर्खपण्डितौ, *प्रकृतासङ्गतेः। तयोश्च सङ्गत्यभावात्। तयोश्च यस्मिन्नर्थे—भावस्वभावे अभावात्मके वा बुद्धिसाम्यं—प्रयोज्यप्रयोजकभावव्यवस्थितसाध्यसाधनधर्माधिकरणत्वे—साध्यव्यावृत्तिपूर्वकसाधनधर्मव्यावृत्ततायां वा तुल्यरूपा बुद्धिः स दृष्टान्तः। तस्य तथाविधधर्माधारत्वं तद्रहितत्वं वा [2]व[3]क्ष्यमा[3]णादुदाहरणलक्षणा[3]न्मन्तव्यम्॥

[शिष्टमन्यतो ग्राह्यम्]

यथा चानुमानलक्षणे तत्पूर्वकं इति प्रतिबन्धग्रहणोपायमात्रं प्रतिपादितम्, तत्स्वरूपं तु अवयवलक्षणे निर्णीतं 'उदाहरणसाधर्म्यात् साध्यसाधनं हेतुः' 'तथा वैधर्म्यात्' इति; एवमिह वादिप्रतिवादिप्रसिद्धिमात्रं दृष्टान्तस्य दर्शितम्। रूपं तु तस्य द्विविधमपि तत्रैव वक्ष्यते 'साध्यसाधर्म्यात्तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम्' 'तद्विपर्ययाद्वा विपरीतम्' इति॥

अनित्यः शब्दः कृतकत्वात्, यत् कृतकं तदनित्यं दृष्टम्—यथा घट इति साधर्म्यदृष्टान्तः। यत्पुनरनित्यं न भवति; तत् कृतकमपि न भवत्येव—यथाऽऽकाश इति वैधर्म्यदृष्टान्तः। यथोक्तलक्षणवैकल्यात्तु दृष्टान्ताभासता भवति॥

आभासभेदविभवः कथयिष्यते तु
तेषामुदाहरणलक्षणवाक्प्रसङ्गे।
आभासता वचनदोषकृताऽपि काचित्
अस्तीति साऽवयवलक्षण एव वाच्या॥

---

* प्रकृतं खलु न्यायशास्त्रम्। वस्तुतस्तु लोकस्यैव एतच्छास्त्रलक्ष्यत्वात् दृष्टान्तव्यवहारस्य सर्वत्र दर्शनात् लोकव्यवहारेऽपि दृष्टान्तप्रयोगदर्शनात् ऐहिकामुष्मिकपरौ उत्तानगंभीरप्रज्ञपरौ वा लौकिकपरीक्षकशब्दौ॥

---

1 प्रस्तावलक्षणा—ख, 2 ल—ख, 3 णा—ख,

द्विविधोऽपि दृष्टान्तः सुदृष्टिभिर्यत्नतोऽधिगन्तव्यः ।
स हि निश्चलः फलनिधेः अनुमानमहातरोः स्कन्धः ॥

—इति दृष्टान्तपरीक्षा—

[अथ सिद्धान्तपरीक्षा]

तन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिः सिद्धान्तः ॥ १-१-२६ ॥

तन्त्र्यतेऽनेन पदार्थस्थितिरिति तन्त्रं प्रमाणमुच्यते । अधिकरणम् —आश्रयः । तन्त्रम् अधिकरणं यस्य सः, तन्त्राधिकरणः, प्रमाणमूलक इत्यर्थः । अभ्युपगमः— स्वीकारः, तस्य संस्थितिः इत्थंभावव्यवस्था* धर्मनिय[1]मः—इदमित्थमिति[1]; इदमिति सामान्यनिर्देशः. इत्थमिति विशेषनिर्देशः । एवं च तन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिः—प्रमाणमूलाभ्युपगमविषयीकृतः सामान्यविशेषवानर्थः सिद्धान्त इति सामान्यलक्षणमुक्तं भवति† ॥

[सूत्रव्याख्याने पक्षान्तरम्]

अन्ये तु व्याचक्षते—तन्त्रम्—इतरेतरसंबद्धस्यार्थसमूहस्योपदेशः शास्त्रम् । अधिक्रियते इत्यधिकरणं पक्ष उच्यते । अभ्युपगमः, यथोक्त एव । संस्थितिशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । तन्त्रसंस्थितिः अधिकरणसंस्थितिः, अभ्युपगमसंस्थितिः इत्यनेन तन्त्रनिर्देशसामर्थ्यात् सर्वतन्त्रप्रति

---

* संस्थितिः—अविचाल्यनिर्णयो वा ॥

† तन्त्राभ्युपगमः—शास्त्राश्रितः निर्णयः इत्यर्थो वा ॥

---

[1] मः-ख.

तन्त्रसिद्धान्तयोःसूचनम्। इतराभ्यां पदाभ्यां उत्तरयोः अधिकरणाभ्युपगमसिद्धान्तयोरिति ॥

[एतद्व्याख्याने न्यूनता]

एतत्तु अपव्याख्यानम्। न ह्येवं सिद्धान्तचतुष्टयानुगतं किंचित्सामान्यलक्षणमुक्तं भवति। न चेदं विभागार्थं विशेषलक्षणार्थं वा सूत्रम्, तत्प्रतिपादनस्योत्तरसूत्रैः करिष्यमाणत्वात्। उक्तस्य च पुनर्वचने प्रयोजनाभावात्। अतः पूर्वप्रक्रमेणैव सिद्धान्तस्य सामान्यलक्षणवर्णनं श्रेयः ॥

[सिद्धान्तविभागः, लक्षणानि च]

तस्य स्वकण्ठेन विभागमाह—

स चतुर्विधः सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगम*संस्थित्यर्थान्तरभावात् ॥ १-१-२६ ॥

चतुष्प्रकारो हि सिद्धान्तः—सर्वतन्त्रसिद्धान्तः, प्रतितन्त्रसिद्धान्तः अधिकरणसिद्धान्तः, अभ्युपगमसिद्धान्त [1]इति ॥

तत्र[1]—

सर्वतन्त्राविरुद्धः स्वतन्त्रेऽधिकृतोऽर्थः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः ॥

अत्र तन्त्रशब्देन शास्त्रमुच्यते स्वशास्त्रे य उपदिष्टोऽर्थः, सर्वशास्त्राविरुद्धश्च स सर्वतन्त्रसिद्धान्तः। यथा—चाक्षुषं प्रमाणमिति ॥

ननु अत्रापि विविदन्ते। ब्रह्मवादिनां हि सर्वैवेयं अविद्या। अविद्या च कथं प्रमाणमिति—न—व्यवहारावस्थायां तैरपि तत्प्रामाण्या-

* संस्थितिपदं सामान्यलक्षणानुगमसूचकम् ॥

[1] तत्र—ख.

भ्युपगमात्* : संख्यालक्षणविषयविप्रतिपत्तिस्तु प्रतिशास्त्रं भवतु। चाक्षुषं प्रमाणं इतीयति सर्ववादिनामविवादः ॥

[प्रतितन्त्रसिद्धान्तलक्षणम्]

तन्त्रे अधिकृतोऽर्थ इति वर्थते । यथाऽस्माकमीश्वरेच्छाप्रेरितपरमाणुनिर्मितानि समानतन्त्रे कणव्रतमते तथैव सिद्धानि, परतन्त्रे च संख्याशास्त्रे तथा नाभ्युपगम्यन्त इति ।

यथा वा गुणत्रयात्मिकायाः प्रकृतेः महदहङ्करादिरूपेण भूतसर्गेति सांख्यानां स्वतन्त्रसिद्धोऽर्थः समानतन्त्रेऽपि पातंजले योगशास्त्रे सिद्ध एव, परतन्त्रे तु वैशेषिकादिमते न सिद्ध इति॥

ननु! अस्य कथं प्रमाणमूलता†—स्थाने प्रश्नः, सत्यमेतत्—आस्माकीने हि प्रतितन्त्रसिद्धान्ते प्रमाणमूलत्वं यथार्थमेव। सांख्यसिद्धान्तस्य तु प्रमाण—

मूलत्वाभावेऽपि परतन्त्रत्वख्यापनायोदाहृतः।
तदभिप्रायेण [1]वाऽस्य प्रमाणमू[1]लता वक्तव्येति ‡ ॥

[अधिकरणसिद्धान्तलक्षणम्]

यत्सिद्धावन्यप्रकरणसिद्धः
साऽधिकरणसिद्धान्तः ॥ १-१-३० ॥

---

* अयमंशः सर्वापलपिनां माध्यमिकानामपि समानः ॥

† तत्तन्त्रदृष्टा इतराण्यप्रामाणिकानि खलु। अतश्च तस्य तन्त्रत्वमेव कथम्?

‡ वस्तुतस्तु—सर्वेषामहि शास्त्राणां व्यवस्थितविषयत्वात्, तत्तन्मर्यादानतिक्रमेण तेषां प्रमाणसिद्धत्वमस्त्येव। सांख्यतन्त्रं हि तत्त्वक्षेत्रनियतम्। न्यायतन्त्रं च स्थूलजगद्विषयकम् ॥

---

[1] –ख,

प्रक्रियत इति प्रकरणं—पक्ष उच्यते। यस्यार्थस्य सिद्धौ सत्यां प्रकरणान्तरसिद्धिः भवति—सोऽधिकरणसिद्धान्तः, तदधिकरणानामर्थान्तराणां सिद्धेः॥

कः पुनः 'यत्सिद्धौ' इति सर्वनाम्ना प्रत्यवमृश्यते, पक्षः हेतुर्वा ?* किंचातः ? पक्षः कथं पक्षान्तरसिद्धये कल्पते। हेतुना हि पक्षसिद्धिः क्रियते, न पक्षेण हेतोः। हेतोस्त्वधिकरणसिद्धान्तत्वे कथं सिद्धान्ताश्रया न्यायप्रवृत्तिरिति तदुद्देशप्रयोजनं वर्णितम्। न्यायो हि हेतुरेव। स एव चाधिकरणसिद्धान्तः। न च हेतुर्हेत्वाश्रय इति॥

[सिद्धसाध्यभाव आपेक्षिक एव]

उच्यते—उभयथाऽप्यदोषः। हेतुरपि क्वचित् पक्षीभवति, पक्षोऽपि हेतूभवत्येव। तत्र तावदांजस्येन हेत्वधीना पक्षसिद्धिरिति हेतुरेव सर्वनाम्नाऽवमृश्यते। तत्सिद्धावन्यप्रकरणसिद्धेः स एवाधिकरणसिद्धान्तः॥

कथं तर्हि तदाश्रया न्यायप्रवृत्तिः ?—उच्यते—हेतुरपि तदन्यतरा [1]सिद्ध[1] इव साध्यमानत्वात् पक्षीभवन् न्यायान्तराश्रयतां प्रतिपत्स्यते॥

अपि वा—पक्ष एव सर्वनाम्नाऽवमृश्यमानः भवत्वधिकरणसिद्धान्तः। स च स्पष्ट एव न्यायस्याश्रयः। स च सिध्यन् पक्षान्तराण्याक्षिपन्नेव सिद्ध्यतीत्यधिकरणसिद्धान्ततां भजते॥

तस्योदाहरणं—इन्द्रियव्यतिरिक्तः ज्ञाता, दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादिति। अत्र इन्द्रियव्यतिरिक्ते ज्ञातरि सिद्ध्यति, तदनुषङ्गीण्य-

---

* साध्यं तु साध्यत्वादेव न विकल्पितुमर्हति॥

---

[1] भिन्न-ख.

र्थान्तराण्यपि सिद्ध्यन्ति—नाना इन्द्रियाणि, नियतविषयाणि; गुणव्यति-रिक्तं द्रव्यं—इत्येवमादीनि ॥

[अभ्युपगमसिद्धान्तनिरूपणम्]

[1]अ[1]परीक्षिताभ्युपगमात् तद्विशेषपरीक्षणं अभ्युपगमसिद्धान्तः ॥ १-१-३१ ॥

अत्र 'अपरीक्षिताभ्युपगमात्' इति यथाश्रुतपंचमीनिर्देशमनुरुध्यमानाः, प्रमाणमूलाभ्युपगमविषयीकृतोऽर्थः सिद्धान्तः—इति च सामान्य लक्षणमनुसरन्तः* केचित् एवं व्याचक्षते—धर्मिणः शब्दादेः [2]नित्यानि[2]-त्यत्वविचारचर्चायां अपरीक्षितस्यैव—आकाशविशेषगुणत्वादिधर्मपरीक्षा-रहितस्यैवाऽभ्युपग[3]मः कर्तव्यः । ततोऽपरीक्षिताभ्युपगमा[3]त् किं सिद्ध्यति?—उच्यते—तद्विशेषपरीक्षणमिति । तद्गतनित्यानित्यत्वपरीक्षणं हि सामान्येन धर्मिण्युपादीयमाने व्योमविशेषगुणत्वादिधर्मपरीक्षारहिते सत्युपपद्यते । यदि पुनराकाशविशेषगुणत्वविशिष्टः शब्दः धर्मित्वेनो-पादीयते परं प्रत्यसिद्धविशेषणः पक्षो भवेदिति ॥

एवमपि कृते यदि पुरोधर्मिणं विकल्पयेत्—कीदृशस्य सतः शब्दस्य भवता नित्यत्वं साध्यते—द्रव्यस्य, गुणस्य वेति । स एवं विकल्पयन् †अर्थान्तरगमनात्तावत् पराजित एव भवति । जितमप्येनं पुनर्जेतुं स्व-बुद्ध्यतिशयचिख्यापयिषया, परबुद्ध्यवज्ञया च वादी ब्रवीति—अस्तु द्रव्यं शब्द इति ॥

† अर्थान्तररूपनिग्रहस्थानं प्राप्स्येति शेषः ॥

* परस्परविरुद्धौ खलु तावुभौ ॥

[1] न—च, [2] नि—ख, [3] मा—ख.

[पूर्वोक्तव्याख्याननिराकरणम्]

एतत्तु व्याख्यानं न बुद्ध्यामहे। एवं व्याचक्षाणानामेषां अभ्युपगमसिद्धान्त इति को नु व्यव[1]सित[1] इति। यदि तावत् अनित्यः शब्द इति द्रव्यत्वगुणत्वादिविशेषरहितः शब्दाख्यध[2]र्मि[2]निर्देशो यः प्रथममुपात्तः, स एवाभ्युपगमसिद्धान्तः। तत्र अभ्युपगमार्थः कीदृशः, कश्च प्रतितन्त्रसिद्धान्तादस्य विशेषः ॥

अथास्तु द्रव्यं शब्द इति स्वबुद्ध्यतिशयाभिमानेन पश्चादभ्युपगम्यमानद्रव्यत्वविशिष्टशब्दनिर्देशः अभ्युपगमसिद्धान्तः, तर्हि सूत्रम्, 'अपरीक्षिताभ्युपगमात्' इति न योजितम्, अन्यत्रैव तैस्सूत्रार्थो नीत इति* ॥

तस्मादेवं व्याख्यायते—अपरीक्षिताभ्युपगम एव स्वमतिकौशल्येन क्रियमाणः अभ्युपगमसिद्धान्तः—अस्तु द्रव्यं शब्द इति। प्रमाणमूलाभ्युपगमविषयीकरणं तु सामान्यलक्षणे प्रौढवाद्यभिप्रायेणैव योज्यम्। द्रव्यत्वमपि प्रमाणमूलं शब्दस्य भवतु; तथापि तस्यानित्यत्वमिति। किल निरवयवं द्रव्यं अनित्य[3]मिति[3] नास्त्येव, शब्दस्य तु तादृशस्याप्यनित्यत्वमहं साधयामीति ॥

कथं तर्हि पंचमी? किं पंचम्या! वस्तु तावदीदृशं यथा व्याख्यातमस्माभिः ॥

[अभ्युपगमात् इत्यत्र पञ्चम्यर्थः]

पंचम्यपि चेत्थं योज्यते। किमर्थं पुनरयमपरीक्षित एव शब्द[4]गतद्र[4]व्यत्वाभ्युपगमः क्रियत इति पृच्छते उत्तरं पंचम्याऽभिधीयते—यस्मादपरीक्षिताभ्युपगमात् तद्विशेषानित्यत्वपरीक्षणमवकल्पते, तस्मादपरीक्षिताभ्यु-

---

* 'अपरीक्षितमभ्युपगम्य' इति सूत्रितव्यं स्यात्तदेत्यर्थः ॥

---

[1] स्थि—ख, [2] र्मिणि—च. [3] त्वं—ख, [4] द्र—ख.

पग[1]मोऽपि[1] अभ्युपगमसिद्धान्त इति। न तु तद्विशेषणपरीक्षणमेव सामानाधिकरण्यनिर्देशात् अभ्युपगमसिद्धान्त इति मन्तव्यं, परीक्षणस्य सिद्धान्ताश्रितत्वात्। तस्मात् [2]तद्वि[2]शेषपरीक्षणार्थः अपरीक्षिताभ्युपगम[1] प्रौढवादिना क्रियमाणः अभ्युपगमसिद्धान्त इति सूत्रार्थः*। इत्थमेव च तत्र तत्र प्रवादुकानां व्यवहारः ॥

इमाश्च सिद्धान्तभिदाश्चतस्रः
न्यायप्रवृत्तेः प्रथमं निमित्तम्।
प्रवर्तते नैव परीक्षकाणां
अना[3]श्रिता[3] न्यायकथा कदाचित्॥

— इति प्रयोजनपरिक्षा —

[न्यायावयवपरीक्षा]

इह हि स्वयमवगतमर्थं अनुमानेन परस्मै प्रतिपादयता साधनीयस्यार्थस्य यावति शब्दसमूहे सिद्धिः परिसमाप्यते, तावान् प्रयोक्तव्यः; तमेव च परार्थानुमानमाचक्षते नीतिविदः ॥

[परार्थानुमाननिराकरणपूर्वपक्षः]

ननु! नैव परार्थानुमानं नाम किंचिदस्ति; वक्त्रपेक्षया; श्रोत्रपेक्षया वा तदनुपपत्तेः ॥

---

* तथा च परपक्षाभ्युपगमोऽपि स्वप्रौढिमसूचकः आवश्यक इति प्रयोजकत्वमस्तु पञ्चम्यर्थः ॥

---

[1] मो–ख, [2] वि–ख, [3] श्रया–ख.

वक्त्राऽन्वमायि स ह्यर्थः नेदानीमनुमीयते ।
[1]श्रो[1]तुः स्वार्थानुमानं तत् वाक्यावगतिहेतुकम् ॥

यथा प्रत्यक्षतो धूमं दृष्ट्वाऽग्निमवगच्छति ।
तथा तदीयाद्वचनादिति कस्य परार्थता ॥

आगमस्त्वेष भिद्येत कश्चिदर्थोपदेशकः ।
कश्चित्तत्प्रत्ययोपायन्यायमार्गोपदेशकः* ॥ इति ॥

[परार्थानुमानसाधनम्]

सत्यम्—न परमार्थतः परार्थमनुमानमुपपद्यते । किन्तु द्विविधः प्रतिपत्ता । स्वयमवगतयथाप्रकृतलिङ्गव्याप्तिकः, तद्विपरीतश्च । तत्र स्वयमवधृतप्रतिबन्धं प्रति नोपदिश्यत ए[2]वम[2]नुमानम्, स्वत एव तस्य तीत्युपपत्तेः । अनवधृतव्याप्तिकस्य तु व्याप्तिरेव व्युत्पाद्यत इति तं प्रति परार्थमनुमानं तदुपदेशकं वाक्यमेवाख्यायते । तथा हि—

वक्त्रा स्वप्रत्ययेनेदं न हि वाक्यं प्रयुज्यते ।
परो मद्वचनादेव तमर्थं बुद्ध्यतामिति ॥

किं त्वेनमनुमानेन बोधयामीति मन्यते ।
सोऽपि तद्वचनान्नै[4]व[4] तमर्थमवबुद्ध्यते ॥

किन्तु व्याप्तिमतो लिङ्गात् स्वयं तत्तु न पश्यति ।
तत्प्रतीत्यभ्युपायत्वात् परार्थमिदमुच्यते ॥

अतश्च श्रोतुः स्वार्थानुमानमेवेदम् । वक्ता तु तथा परं प्रतिपादयन् परार्थानुमानं प्रयुङ्क्त इत्युच्यते† ॥

---

* अतश्च परार्थानुमानं शब्द एवान्तर्भूतम् ॥

* तथा च मानसपरामर्शजनकत्वात्तद्वाक्यसमुदायस्य न तस्य शब्दरूपत्वम्, किन्त्वनुमानरूपत्वम् ॥

---

[1] ज्ञा—च, [2] वास्या—च, [3] ततः प्र—च, [4] वं—च.

[परार्थानुमानस्य प्रमाणत्वम्]

न चानुवादमात्रं तत् वक्तुरित्युपपद्यते ।
यतो व्याप्रियते सम्यक् परस्य प्रतिपत्तये ।।

तेनानधिगतार्थोपदेशकत्वात् नानुवादमात्रम् । स्वावगमापेक्षया त्वनुवादत्वे नेदानीमाप्तवचनं अननुवादरूपं किंचिद्भवेत्, सर्वस्य स्वोपलब्धिपूर्वकत्वादिति ॥

तस्मात् परार्थानुमानवाक्योपपत्तेः तदेकदेशाः अवयवा युक्ता इति लक्ष्यन्ते ॥

प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयननिगमनान्यवयवाः ।। १-१-३२ ।।

एतच्च सूत्रमेकमेव सामान्यलक्षणमवयवानामभिधत्ते, विभागं च प्रमाणानामिव—'प्रत्यक्षानुमानोपमानश[1]ब्दाः प्रमाणानि' इति । तत्र अवयवाः, भागाः, अंशाः, एकदेशाः इत्येवं अवयवशब्दः[1] साधनीयार्थप्रतिपत्तिपर्यन्तवचनकलापैकदेशत्वमवयवानां सामान्यलक्षणमाचष्टे ।।

[न्यायस्य वाक्यसमुदायरूपत्वम्]

यद्यपि चैकवदनविनिर्गतानां *निसर्गभङ्गुराणां अदीर्घायुषां अपरिहार्यक्रमजन्म[2]नां वर्णानां[2] द्रुमाणामिव पारमार्थिकस्समू[4]हो[3] न समस्त्येव; तथापि सिषाधयिषितार्थप्रतिपादनरूपैककार्योपयोग[4]मू[4]लीकृतात्मनां तेषां काल्पनिकः कलापः पूर्वमेव वाक्यकल्पनावसरे समर्थित इति तद्भागा अपि संभवन्त्येव ।।

---

* वर्णानां वृक्षाणामिव मेलनासंभवहेतवः—निसर्गेत्यादयः ।

---

[1] ब्दः—ख, [2] नां—ख, [3] हरूपः—च, [4] चू—च,

[पदानामपि वाक्यत्वम्]

न च पदानामेवानुमानवाक्यावयवत्वम्, अपि तु खण्डवाक्यानाम् एकैके[1]न पदेन प्रतिज्ञोदाहरणादीनामभिधातुमशक्यत्वात् । हेतुवचनं तु एकमपि पदं क्वचिद्भवति—कृतकत्वात्—इति* । तदपि वा सविशेषणं प्रयुज्यमानं पदस[2]मुदायेनैव[2] प्रतिपाद्यते—वस्तुत्वे सति कृतकत्वात्—इति ॥

उदाहरणवचनमपि 'घटवत्' इत्यालस्यादेव प्रयुंजते । तद्धि व्याप्तिप्रदर्शनाय एवं वक्तव्यम्—यत् कृतकं तत् अनित्यं दृष्टं, यथा घटः—इति ॥

तस्मादवयवानामवयत्वमेव लक्षणं, न पदत्वम् ॥

विभागोऽपि प्रतिज्ञादिपदसन्निधाववयवश्रुतेरेवावगम्यते, प्रतिज्ञादयः पंचावयवाः, न न्यूनाः नातिरिक्ता इति ॥

[अवयवसंख्याविमर्शः]

ननु अत्र विवदन्ते †केचित् नूनतामवयवानामाचक्षते । त्र्यवयवं द्व्यवयवं वा साधनवाक्यं वदन्तः ॥

अन्ये तु जिज्ञासा, संशयः, शक्यप्राप्तिः, प्रयोजनम्, संशयव्युदास इति पंचभिस्सह प्रतिज्ञा[3]दीन्[3] दशावयवानाहुः ॥

---

* वर्णसमुदायस्यैव पदत्वेऽपि एकाक्षराणां 'कः' इत्यादीनां यथा पदत्वम्, तथैव संसर्गविशिष्टार्थबोधकत्वे एकस्य पदस्यापि वाक्यत्वमविरुद्धम् ॥

† केचित्—बौद्धाः । अन्ये—मिमांसकाः ॥

---

[1] के–ख, [2] मूहेरेव–च. [3] दिभिः–च,

[पक्षान्तरनिराकरणम्]

उच्यते—न्यूनता यथाऽवसरं प्रतिसमाधास्यते। आधिक्यमप्ययुक्तम्, जिज्ञासादीनां अशब्दस्वभावत्वेन वाक्यावयवत्वायोगात् ॥

तथा हि—अप्रतीयमानेऽर्थे प्रतीतिप्रयोजनस्य प्रवर्तिका जिज्ञासा। सा चेच्छास्वभावत्वादान्तरः प्रमातृधर्मः न वाक्यावयवः ॥

अर्थक्रियासाधनेऽर्थे विमर्शः संशयः—किमेवमयम्, अयथैवमिति। [1]सोऽपि ज्ञा[1]नात्मकत्वान्न वाक्यावयवः ॥

प्रमातुः प्रमाणानि प्रवर्तमानानि प्रमेयमर्पयितुं पारयन्तीति सम्भावना शक्यप्राप्तिः। साऽपि तथैव न वाक्याव[2]यवः ॥

प्रयोजनं संशयितस्य निर्णयः कथं वाक्यावयवतां[2] स्पृशेत् ॥

संशयव्युदासस्तु प्रत्यक्षोपालम्भः। स च वचनस्वभावत्वेऽपि न साधनवाक्यस्यावयवत्वं प्रतिपद्यते ॥

तदिमे संशयादयः [3]प्रकरणप्र[3]वृत्तिहेतवो भवन्ति, न वाक्यावयवा इति सूक्तं 'प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवाः' इति ॥

[प्रतिज्ञालक्षणम्]

तेषाम्—

साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा ॥ १-१-३३ ॥

प्रतिज्ञेति लक्ष्यनिर्देशः। साध्यनिर्देश इति लक्षणम्। शुद्धस्य धर्मिणो वा,* धर्मस्य वा, द्वयोर्वा स्वतन्त्रयोः, धर्मिविशिष्टस्य वा धर्मस्य साध्यत्वानुपपत्तेः धर्मविशिष्टो धर्मी साध्य इत्यनुमानलक्षणे निर्णीतमेतत्। तस्य निर्देशः—परिग्रहवचनं प्रतिज्ञेति ॥

---

* न हि यत्र कुत्रचित् वह्निः साध्यः। किन्तु अधिकरणविशेषे ॥

---

[1] ज्ञा–ख, [2] वं–ख, [3] प्र–ख.

[प्रतिज्ञालक्षणस्य दुष्टत्वाक्षेपः]

ननु ! सावधारणत्वाद्वाक्यानां किं साध्यनिर्देश एव प्रतिज्ञेत्यवधारणम्, उत प्रतिज्ञैव साध्यनिर्देश इति ॥

यदि साध्यनिर्देश एव प्रतिज्ञेत्यवधार्यते, तदा यत एवकारकरणम्, ततोऽन्यत्रावधारणमिति प्रतिज्ञा नियम्यते. साध्यनिर्देशं मा [1]हासीरि[1]ति साध्यनिर्देशस्त्वनियमित इति प्रतिज्ञामपहायापि भवेदित्यतिव्यापकं लक्षणम्* ॥

अथ प्रतिज्ञैव साध्यनिर्देश इत्यवधार्यते, ततः साध्यनिर्देशो नियम्यते प्रतिज्ञां मा त्याक्षीदिति । प्रतिज्ञा त्वनियमितेति साध्यनिर्देशमपहायापि भवेदिति साध्यनिर्देशेन प्रतिज्ञाया अव्याप्तत्वात् अव्यापकं लक्षणमिति† ॥

[उक्तदोषपरिहारः]

तदेतदयुक्तम् । न हि सर्वं वाक्यं सावधारणं भवति‡ । यथा 'एष पन्थाः स्रुघ्नं गच्छति' इति । न हि तत्र—एष एवेति, स्रुघ्नमेवेति वा गच्छत्येवेति वा नियन्तुं शक्यत इति ॥

अथापि अवधारणमवश्याश्रयणीयं, तद्भवतु—साध्यनिर्देश एव प्रतिज्ञेति । न चातिव्याप्तिः, प्रतिज्ञामपहायान्यत्र साध्यनिर्देशस्यादर्शनात्§। अनियमितोऽप्यसावन्यत्र [2]न च[2] दृश्यत एवेति । तस्मात् साध्यनिर्देश एव प्रतिज्ञेति स्थितम् । तद्यथा—अनित्यश्शब्द इति ।

---

* तथा च 'वह्निमान्' इत्यस्यापि प्रतिज्ञात्वं स्यात् ॥

† तथा च 'पर्वतः' इत्यस्यापि प्रतिज्ञात्वं स्यात् ॥

‡ किन्तु तथा विवक्षायां सत्यामेव ॥

§ पक्षमन्तरा कथ्यमानस्य तस्य साध्यत्वाभावात् ॥

---

[1] त्याक्षीदि—ख, [2] च—च.

[विशेषणस्य स्वविरुद्धधर्ममात्रव्यावर्तकत्वम्]

ननु ! अत्रापि किमनित्य ए[1]व शब्दः[1], इत्यवधारणम्, उत शब्द एवानित्य इति। तत्र अनित्य एव शब्द इत्युक्ते, तद्गतधर्मान्तरतिरस्कारात्, कृतकत्वमपि तत्र न भवेदित्यसिद्धो हेतुः। शब्द एवानित्यः इति त्ववधार्यमाणे घटादावनित्यत्वप्रतिषेधादन्वयशून्यता हेतोः स्यादिति —नैष दोषः—निरव[2]धारण[3]स्यापि वचनप्रयोगस्य दर्शितत्वात्। अनित्य एव शब्द इत्यवधारणे वा नानित्यत्वव्यतिरिक्ततदविरुद्धकृतकत्वाद्य[3]शे[3]ष धर्मान्तरनिषेधस्तत्र विधीयते। किन्तु, तद्विरुद्धनित्यत्वमात्रनिषेध एव —अनित्य एव शब्दः, न नित्य इत्यर्थः। तदुक्तम् (श्लो.वा-अनु-55)—

नियमस्तद्वि[4]रुद्धा[4]च्च कल्प्यते, नाविरोधिनः'

इति॥ तस्मान्न हेतोरसिद्धत्वम्॥

[प्रतिज्ञावाक्यवैयर्थ्यशङ्का]

ननु ! साधनवाक्ये प्रतिज्ञावचनमसमंजसम्, असाधनांगवचनत्वात्। हेतुदृष्टान्तवचनाभ्यां हि साध्यसिद्धेः ते एव वक्तव्ये। न च स्वप्रतिपत्तावुपलब्धं सर्वमेव परस्मै आख्येयम्। आख्याने वा धर्मिमात्रमाख्यायताम्। स्वप्रतिपत्तौ हि [5]पूर्वं प[5]र्वतादेः शुद्धस्य धर्मिणो ग्रहणम्। सिषाधयिषितहुतवहादिधर्मविशेष[6]रू[6]षितवपुषः एवमभ्युपगमेऽनुमानवैफल्यप्रसङ्गात्*। अतः कथं प्रथममेव साध्यधर्माध्यासितस्वरूपधर्मिनिर्देशकरणम्॥

---

* प्रतिज्ञावाक्येनैव पक्षे साध्यसिद्धेः, उपरितनवाक्यानां वैयर्थ्यम्। अयं बौद्धानामाक्षेपः॥

---

[1] व—ख, [2] यव—च, [3] विशे—च, [4] पक्षा—च.
[5] पू—च, [6] दू—च.

अपि च विवादादेव प्रतिज्ञार्थो लभ्यते इति किं स्वकण्ठोक्तेन तेन प्रयोजनम् ॥

[प्रतिज्ञावाक्यस्यावश्यकता]

उच्यते—स्वप्रतिपत्तिमनुसरता परस्य प्रतिपत्तिरुत्पादनीयेति स्वप्रतिपत्तौ प्रथममुपलब्धो धर्मी तावत् आख्येय[1]एव। अनुच्य[1]माने हि धर्मिणि निरधिकरणो हेतुः क्व साध्यं साधयेत्। ध[2]र्मिण्य[2]नवच्छिन्ने च धर्ममात्रेऽनुमानमनर्थकम्, अविवादसिद्धत्वात्; अस्ति हि यत्र क्वचित् अनित्यत्वमिति ॥

आश्रयासिद्धश्च धर्मिनिर्देशाद्विना हेतुर्भवेदिति अवश्यनिर्देश्यो ध[3]र्मी[3] ॥

यद्यपि धर्मिमात्रदर्शनमेव प्रथमभूत् ; तथापि किं साधयि[4]तुमेष[4] हेतुः प्रयुक्तो भवेत् * इत्युपप्लवशमनाय साध्यधर्मनिर्देशोऽपि कर्तव्यः। शब्दः कृतकत्वादिति हि प्रयुज्यमानं तदिदं अन्धपदमि[5]वा[5]साधनं भवेत् ॥

[उदाहरणादिना प्रतिज्ञाया नान्यथासिद्धिः]

अथ व्याप्तिप्रदर्शन[6]प्रव[6]णेन 'यत् कृतकं तदनित्यं दृष्टं' इति दृष्टान्तवचसा, 'तस्मादनित्यः' इति निगमनवचनेन वा विरंस्यति स उपप्लव इति— 'तथापि श्रोतृबुभुत्सोपरमपरिश्रमफले साधनवाक्ये साधनाधिगमाकाङ्क्षा[7]संपा[7]दनाय साध्यं निर्देष्टव्यम्। न हि शब्द इत्येतावत्युक्ते तत्र साधनमाकाङ्क्षति कश्चिदिति साधनवचनावसरतत्प्रयोगसाफल्योत्पादनायैव नूनं 'अनित्यः शब्दः' इति प्रतिज्ञावचनं प्रयोक्तव्यम् ॥

---

* स्वस्य दर्शनमन्यत्, परव्युत्पादनं चान्यत् इत्यर्थः ॥

---

[1] एवानुद्देश्य–ख, [2] र्म्य–ख, [3] र्मः–ख, [4] तु–ख,
[5] व–ख-च-घ, [6] निपु–ख. [7] समुत्पा–ख.

[पक्षप्रतिपक्षपरिग्रह एव प्रतिज्ञा]

यच्च विवादादेव प्रतिज्ञार्थस्य लब्धत्वमभिधीयते; तदभ्युपगमनमेव शब्दान्तरेण प्रतिज्ञायाः। यतः विरुद्धो वादः विवादः। एक आह 'नित्यः शब्दः' ; इतरस्तु 'अनित्यः' इत्याह। सोऽयं पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो विवादः प्रतिज्ञैव। स तु पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः तदहरेव भवतु, दिनान्तरे वेति किमनेन विशेषेण। अपरिहार्यं प्रतिज्ञावचनमिति* ॥

[पक्षाभासानां प्रतिज्ञात्वासंभवः]

प्रतिज्ञैव च पक्ष इत्युच्यते। तदेवंविधे पक्षलक्षणे प्रदर्शिते बलात् पक्षाभासाः प्रतिक्षिप्ताः भवन्ति। तद्यथा—'अनुष्णोऽग्निः' इति प्रत्यक्षविरुद्धः पक्षः। 'न रूपग्राहि चक्षुः' इति अनुमानविरुद्धः ॥

शब्दविरुद्धस्तु बहुशाखः—'ब्राह्मणेन सुरा पेया' इत्यगामविरुद्धः। 'जनयित्री मे वन्ध्या' 'पिता मे ब्रह्मचारी' इति धर्मिधर्मपदयोरेव विप्रतिषेधात् स्ववचनविरुद्धः। 'न चन्द्रः शशी' इति लोकप्र[1]सिद्धि[2]विरुद्धः ॥

उपमानविरुद्धस्तु — 'न गवयपदवाच्योऽयं गोसदृशः' इति। अप्रसिद्धविशेषणः 'नभःकुसुमकृतावतंसः चैत्रः' इति। अप्रसिद्धविशेष्यः 'सुगन्धि गगनकमलम्' इति। अप्रसिद्धोभयः 'खपुष्पकृतशेखरः वन्ध्या [2]सुतः[2] इति।

---

* तथा च 'पर्वतो वह्निमान्' इति वाक्येनैव पर्वते वह्निज्ञानसंभवेऽपि व्याप्तिव्युत्पादनार्थं इतरावयवानां प्रयोगः ।।

---

[1] तीति—च, [2] सूनुः—च.

[सिद्धसाध्य पक्षाभासत]

यत्रापि विशेष्यण[1]योरुभयोरपि[1] प्रमाणन्तरतः स्वरूपं निश्चितमेव, तन्निर्देशोऽपि पक्षाभास एव—'शीतं तुहिनं, उष्णोऽग्निः इति' साध्यत्वाभावेन अनुमानप्रयोगावसरविरहादिति। *इयमेव च सा सिद्धसाध्यतोच्यत इति॥

[सर्वेषामपि हेतुदोषत्वमेव]

ये चैते प्रत्यक्षविरुद्धतादयः पक्षदोषाः, ये च वक्ष्यमाणाः साधनविकलत्वादयो दृष्टान्तदोषाः, ते वस्तुस्थित्या सर्वे हेतुदोषा एव। प्रपंचमात्रं तु पक्षदृष्टान्तदोषवर्णनम्। [2]तथा चाबाधितत्वं हेतुलक्षणमेवोक्तम्। दृ[2]ष्टान्तदुष्टतया च हेतोरेव लक्षणं अन्वयव्यतिरेकयोरन्यत् हीयत इति, सर्वे च ते हेतुदोषा एव॥

अत एव च शास्त्रेऽस्मिन् मुनिना तत्त्वदर्शिना।
पक्षाभासादयो नोक्ताः हेत्वाभासास्तु दर्शिताः॥
कश्चिद्धेत्वनपेक्षोऽपि पक्षनात्रप्रतिष्ठितः†।
बोधोऽनुमाना[4]रूपस्य[4] स्वावाक्यादिकृतो यथा॥

[हेतुपरीक्षा]

एवं लक्षणको हेतुरिति तत्स्वरूपावधारणे सति तदभिधायकं वचनं मुखमेव लक्ष्यते इत्यर्थात्मकहेतुलक्षणं तावदुच्यते—

* सिद्धसाध्यतेति विशेष्याभिप्रायेण स्त्रीलिङ्गनिर्देशः॥

† परं स्वस्यापि तादृशपक्षकत्वात् हेतुदोषत्वमेव। अयमर्थः एकज्ञानविषयकत्वरूपसंबन्धकल्पनायां विश्रान्तः॥

[1] योः–च, [2] दृ–ख, [4] सारूप्य–च.

उदाहरणसाधर्म्यात्साध्यसाधनं हेतुः ॥ १-१-३४ ॥

इति ॥

ननु ! अर्थात्मको हेतुः अनुमानम् । तच्च लक्षितमेव पूर्वम्—'तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानम्' इति—सत्यम्—त[1]त्र[1] 'तत्पूर्वकं' इति सर्वनाम्ना परामृष्टप्रत्यक्षमूलतोपवर्णनेन प्रतिबन्धपरिच्छेदोपायमात्रनिरूपणं कृतम् । इह तु प्रतिबन्धस्वरूपमपि प्रतिपाद्यते ॥

[सूत्रे पाठभेदः]

तत्रा हि अर्थात्मके हेतौ लक्ष्ये पंचमीमपास्य 'उदाहरणसाधर्म्यं साध्यसाधनं हेतुः' इति सूत्रं पठन्ति । व्याचक्षते च साधर्म्यं हेतुरित्युच्यमाने गन्धवत्त्वादेरसाधारणहेतोः साध्यधर्मिव्यक्तिभेदवृत्तित्वेन साधर्म्यरूपसंभवात्, विरुद्धस्य च पक्षविपक्षवृत्तेः तत्साधर्म्यस्वभावत्वात् हेतुत्वं प्रसज्यत इति तन्निवृत्त्यर्थं उदाहरणग्रहणम् । उदाह्रियतेऽस्मिन् साध्यसाधनयोः प्रयोज्यप्रयोजकभाव इत्युदाहरणं दृष्टान्तः । तेन साधर्म्यं कस्येति प्रकृतत्वात् प्रत्यासत्तेश्च साध्य[2]ध[2]र्मिण इत्यवगम्यते । उदाहरणसाधर्म्यं साध्यदृष्टान्तधर्मिसाधारणो धर्मो हेतुरिति नासाधारणादौ तथाऽप्रसक्तिरिति ॥

[साध्यसाधनदलप्रयोजनम्]

एवमपि प्रमेयत्वादेरनैकान्तिकहेतोः तथा भागासिद्धस्यानित्यत्वसिद्धये †चतुर्विधपरमाणुपक्षीकरणे गन्धवत्त्वादेः प्रकरणसमकालात्ययाप-

---

* अर्थः—धूमादिः । लिङ्गमेवानुमितिकरणमिति प्राचीनाः ॥

† पृथिव्यप्तेजोवायुपरमाणवः चतुर्विधाः ॥

---

[1] स्य—ख, [2] स्य ध—ख.

विष्टयोश्च उदाहरणसाधर्म्यसंभवात् हेतुत्वं भवेदिति तद्व्यवच्छेदाय साध्य साधनग्रहणम् । साध्यदृष्टान्तधर्मिणोश्च समानो धर्म साध्योऽप्यनित्यत्वादिः भवत्येवेति तस्यापि हेतुता मा प्रसाङ्क्षीदिति साध्यसाधनग्रहणम् । लिङ्गसामान्यलाभार्थं साध्यसाधनं यदुदाहरणसाधर्म्यं स हेतुरिति ॥

साध्यसाधन[1]शब्दे[1]न च प्रतिबन्धो लक्ष्यते । स च सव्यभिचारादिषु नास्तीति न ते हेतवः । प्रतिबन्धश्च पं[2]च[2]लक्षणक इत्येकैकलक्षणा[3]पाय[3]कृतहेत्वाभासपंचकनिर्देशादेव सूत्रितवानाचार्यः ॥

[उदाहरणसाधर्म्यदलप्रयोजनम्]

ननु ! एवं तर्हि साध्यसाधनग्रहणमेव हेतुलक्षणमस्तु । तद्धि सकलहेत्वाभासव्युदाससमर्थमिति किमुदाहरणसाधर्म्यग्रहणेन— न—समानजातीयव्यवच्छेदार्थत्वात् । अहेतवो हि विजातीयाः । तद्व्यवच्छे[4]दः[4] साध्यसाधनग्रहणात् । समानजातीयस्य केवलव्यतिरेकिणः व्यवच्छेदाय उदाहरणसाधर्म्यग्रहणमिति ॥

[केवलान्वयिहेतुविमर्शः]

तत्किं केवलान्वयी हेतुरिति लक्ष्यत्वेन विवक्षितः—न—तथाविधस्य हेतोरभावात् । अन्वयव्यतिरेक[5]वानेव लक्ष्यः । त[5]त्रोदाहरणसाधर्म्यं वैधर्म्यसंभवे तु सति साधर्म्यमप्यस्त्येवेति । [6]न सा[6]वधारणं वा* विशेषविधिरूपेणैवेदमुदाहरणसाधर्म्यग्रहणं केवलान्वयिलक्षणं वर्णनीयमिति ॥

---

* एतेन केवलान्वयिनोऽपि क्रोडीकरणम् ॥

---

[1] पदे—ख, [2] क्ष—ख, [3] भाव—ख, [4] दाय—च, [5] लक्ष्यम—ख, [6] ना—च.

[हेतुसामान्यलक्षणम्]

ननु ! यदि द्विविधो हेतुरिष्यते, तर्हि सामान्यलक्षणमादौ वक्तव्यम् ततो विशेषलक्षणमिति—उच्यते—साध्यसाधनग्रहणमेव प्रतिबन्धसूचकं सामान्यलक्षणं भविष्यति । उदाहरणसाधर्म्यग्रहणं तु अन्वयव्यतिरेकिणो लक्षणम् । उत्तरसूत्रं च केवलव्यतिरेकिणः । केवलान्वयी हेतुर्नास्त्ये-वेत्येवं पंचमीमुपेक्ष्यार्थात्मकहेतुलक्षणमाचख्युः ॥

[प्रसिद्धसौत्रपाठनिर्वाहः]

अपि वा भवतु तत्रापि संशयव्यवच्छेदफलः पंचमीपाठः । कश्चि-देवमभिदधीत 'साध्यसाधनम्' इति पर्यायपठनमात्रमेतत्, न हेतु-लक्षणम् । अपि च यत्रैव दृष्टान्तधर्मिणि हेतुधर्मप्रयुक्ततया साध्यधर्मोऽ-वधारितः, तत्रैव पुनः असावुपलभ्यमानः तमुपस्थापयतु । धर्म्यन्तरे तु तदुपलम्भात् भवतु संशयः, किं तत् साध्याविनाभूतमिह हेतोस्सत्त्वं, उतान्यथेति । [1]त[1]स्येदमुत्तरमुच्यते 'उदाहरणसाधर्म्यात्' इति ॥

[पञ्चम्यर्थवर्णनम्]

अयमर्थः—देशकालव्यक्तिविशेषाणां व्यभिचारात् न तेषु प्रतिबन्धा-वधारणम्, अपि तु सामान्यधर्मयोरेव ॥

व्यक्तिभेदाश्रयत्वे हि नैव व्याप्तिग्रहो भवेत्* ।
दृष्टान्तेऽप्यभ्यनुज्ञे[2]यं[2] भवता दीयते कथम् ॥

तदभ्यनुज्ञानात्तु सामान्येन व्याप्तिग्रहणमङ्गीकृतमेव भवति । तस्मिंश्च सति उदाहरणसाधर्म्यात् साध्यसाधनमेव भवति, न संशयः;

* प्रातिस्विकव्यक्तिषु व्याप्तिग्रहासंभवात् ॥

[1] अ—ख, [2] ब—च.

संशयस्य विशे[1]षा[1]ग्रहणकारणकत्वात्। इह च उदाहरणसाधर्म्यपदोपात्तं लिङ्गसामान्यमेव विशेषो गृह्यत इति कुतः संशयः॥

[हेतोः पञ्चलक्षणकत्वम्]

साध्यसाधनपदमपि न पर्यायमात्रम्, अपि तु पंचलक्षणकप्रतिबन्धसूचनेन हेतोः हेतुत्वसमर्थनार्थमे[2]व[2]। कस्मात् हेतुर्हेतुर्भवति, साध्यसाधनत्वात्, गमकत्वादित्यर्थः। साध्यसाधनता चास्य पंचलक्षणकात् प्रतिबन्धाद्विना न निर्वहतीति असौ साध्यसाधनपदेन लक्ष्यते। सोऽपि च प्रयोज्यप्रयोजकभावगर्भः साधनताङ्गतामेतीति तथाविध एव सूच्यते॥

*अत एव चाप्रयोजक एवैकः परमार्थतो हेत्वाभास इति वक्ष्यते॥

तदिदमीदृशं साध्यसाधनत्वं हेतोः कुतो भवतीति—'उदाहरणसाधर्म्यात्' इति संशयं व्यवच्छिन्दन्त्या पंचम्या कथ्यते॥

[दिङ्नागोक्तदूषणोद्धारः]

अतश्च यदुच्यते परैः—

'साधर्म्यं यदि हेतुः स्यात् न वाक्यांशो† न पंचमी'

इति—तदिदमनुपपन्नम्—पंचम्या अर्थात्मकत्वे हेतावनुपयोगात्। तत्रापि वा तस्यास्समर्थितत्वात्। वाक्यांशे लक्षणान्तरकरणात्। तच्चेदमिदानीमुच्यते उदाहरणसाधर्म्यात् साध्यसाधनं हेतुः। [3]यथोक्तादुदाहरणसाधर्म्यात् विवक्षादिक्रमेण यद्वचनं प्रवर्तते, स हेतुः॥

---

* साधकस्यैव हेतुत्वात्, असाधको हेत्वाभास इति स्पष्टम्॥

† साधर्म्यस्य हेतुत्वे, तस्य वस्तुत्वेन, अवयववाक्यार्थत्वं न स्यात्॥

---

[1] ष—ख,   [2] व सूच्यते—च,   [3] य-ख.

य[3]द्यपि च ज्ञानस्याप्युदाहरणसाधर्म्यात् कर्मभूतात्, करणात्मकाद्वा भवत्यभिनिर्वृत्तिः, तथापि वाक्यावयवकरणसामर्थ्यात् वचनमवसीयते ॥

यदि वाक्यावयवकरणमिदम्, किमर्थं तदर्थव्युत्पादनम् ?—उक्त-मत्र, तदौपयिकत्वादिति ॥

साध्यसाधनग्रहणं वचनलक्षणे किमर्थम्* ? हेत्वाभासवचननिर-सनम् अर्थात्मकहेतुनिरसनादेव हि सिद्धम्—न हेत्वाभासवचनव्यवच्छे[1]-दार्थं तत्। किन्तु हेतुवचनविशेषप्रतिपत्त्यर्थम्। न स्वरूपमात्रनिर्देशकं वचनम्—'कृतक[2]त्वम्[2]' इत्येवमादि प्रयोक्तव्यम्; अपि तु हेतुविभ-क्त्यन्तं 'कृतकत्वात्' इति, 'कृतकत्वेन' इति, कृतकोऽयमस्मात्' इति वाऽभिधातव्यम्। एवं हि तत् साध्यसाधनं भवतीति ॥

तथा वैधर्म्यात् ॥ १-१-३५ ॥

उदाहरणग्रहणमनुवर्तते, साध्यसाधनमिति च। एतच्च तथाशब्दो-पादानसामर्थ्यादिगम्यते—उदाहरण[3]वै[3]धर्म्यात् साध्यसाधनं हेतुः। अत्रा-प्यर्थात्मकहेतुपूर्वकत्वात् तद्वचनस्यार्थात्मक एव हेतुः प्रथमं [4]प्रयुज्य[4]त इति तल्लक्षणाय पूर्ववत् पंचमीपाठशून्यमेव सूत्रं वर्णयन्ति। 'वैधर्म्यं हेतुः' इत्युच्यमाने पक्षवैधर्म्यस्यापि विपक्षवृत्तेः अशेषाश्वव्यक्तिपक्षी-करणे—तुरगा इमे, विषाणित्वात्—इत्येवमादेर्हेतुत्वं स्यात् इति उदाहरणग्रहणम् ॥

तथाप्यसाधारणादेः उदाहरणवैधर्म्यस्य हेतुता प्रसज्यत इति पूर्ववत् साध्यसाधनग्रहणं प्रतिबन्धसूचकं सकलहेत्वाभासव्यवच्छेदकं योजनीयम् ॥

तस्मादेव सकलहेत्वाभासव्यवच्छेदसिद्धेः उदाहरणवैधर्म्यग्रहणं समान-जातीयान्वयव्यतिरेकिहेतुव्यवच्छे[5]दाय[5] व्याख्येयम् ॥

---

* अर्थः खलु साधनम्, न वचनम् ॥

---

[1] दकं पक्षधर्म–ख, [2] त्वात्–ख, च, घ, [3] सा–ख, [4] लक्ष्य–ख, [5] दसिद्धये–ख.

[अन्वयव्यतिरेकिवैलक्षण्यं केवलव्यतिरेकिणः]

ननु ! वैधर्म्यशब्दः केवलान्वयिनमेव हेतुं अव्यतिरेकं व्यवच्छेत्तुमलम्, तस्य वैधर्म्यशून्यत्वात्। अन्वयव्यतिरेकिणस्तु हेतोः उदाहरणसाधर्म्यव[1]त् तद्वैधर्म्यस्या[1]पि भावात् कथमनेन व्यावर्तनम् ? उच्यते—

वैधर्म्यशब्दोपादानात् केवलान्वयिनो यथा।
निवृत्तिर्गम्यते तद्वत् अन्वयव्यतिरेकिणः॥

साध्यसाधनशब्दो हि प्रतिबन्धोपलक्षणः।
व्याख्यातः प्रतिबन्धश्च व्यतिरेकान्वयात्मकः॥

वैधर्म्यसाधनेऽप्यस्मिन् स एव यदि वर्ण्यते।
पूर्वत्रकथनाद्व्यर्थं वैधर्म्यग्रहणं भवेत्॥

केवलव्यतिरेकाख्यप्रतिबन्धाभिधित्सया।
वैधर्म्यवचनं तस्मात् सफलं व्यवतिष्ठते॥

अध्याहृतैवकारं वा तद्व्युदासाय पठ्यताम्।
विशेषविधिरूपेण व्याख्यानं वा विधीयताम्॥

केवलान्वयिहेतुश्च न कश्चिदुपलभ्यते।
तेन पूर्वोक्त एवास्य व्यवच्छेद्यो भविष्यति॥

[पूर्वसूत्रेऽवधारणाभावः]

ननु ! एवं तर्हि अनेनैव न्यायेन पूर्वसूत्रं केवलान्वयिलक्षणार्थं स्यात्; यथेह वैधर्म्यग्रहणं साधर्म्यव्यवच्छेदकम्, एवं तत्र साधर्म्यग्रहणं वैधर्म्यव्यवच्छेदाय स्यादिति—उक्तमत्र—न केवलान्वयी नाम हेतुः संभवतीत्यलक्षणीय एवासौ। तदेवमन्वयव्यतिरेकवतो हेतोः लक्षणाय पूर्वसूत्रम्। इदं तु केवलव्यतिरेकिलक्षणायेति स्थितम्॥

---

[1] स्या—ख.

[पञ्चम्यन्तपदपाठपक्षः]

अर्थात्मकहेतुलक्षणपक्षेऽपि पंचमीपाठः पूर्ववत् संशयपराकरणफलत्वेन वर्णनीयः। वचनात्मकहेतुलक्षणेऽपि तथैव सूत्रं योज्यम्। यथोक्तवैधर्म्यात् प्रवृत्तं वचनं साध्यसाधनं हेतुविभक्त्यन्तं प्रयोक्तव्यमि[1]ति[1] ॥

[केवलव्यतिरेकिनिराकरणम्]

तदेतदाक्षिपन्ति—लक्ष्ये सति लक्षणं वक्तव्यं भवति। केवलव्यतिरेकी तु नाम न समस्त्येव हेतुरिति कस्येदं लक्षणमुच्यते। प्रतिबन्धेन हि हेतोर्गमकत्वमुक्तम्। प्रतिबन्धश्च पंचलक्षणको व्याख्यातः। एकैकलक्षणविरहनिबन्धनाश्च पंचहेत्वाभासा भविष्यन्ति। तत् पक्षधर्मत्वविरहिण *इवासिद्धस्य हेतोरन्वयशून्यस्यापि न हेतुता युक्ता। केवलव्यतिरेकमात्रशरणेन हेतुना साध्यसिद्धौ तथाविधसिद्धिसुभिक्षसंभवात् यत् यस्मै रोचते, स तत्सर्वं साधयेत् †। असाधारणस्य वा किमिति हेतुत्वं व्यतिरेकवतोऽपि[2] नेष्यते ॥

[केवलव्यतिरेकव्याप्तेरसाधकत्वम्]

अपि च—

अन्वयस्यापरिच्छेदात् व्यतिरेकेऽपि सं[2]शयः।
साध्याभावकृता तस्मात् व्यावृत्तिरुत वाऽन्यथा ॥

अन्वये हि क्वचिद्गृहीतेऽन्यत्र हेतुव्यावृत्तिरवगम्यमाना साध्यव्यावृत्तिकृतैवेति अवधार्यते, नेतरथा। इत्थमेव च सन्दिग्धव्यतिरेकता व्यावर्तते, नान्यथेति ॥

---

* असिद्धस्य हेतोरिवेत्यन्वयः ॥

† घटः नित्यः घटत्वात्, यन्नैवं तन्नैवम्, यथा पट इत्यपि प्रयोक्तुं शक्यत्वात् ॥

[1] त्यर्थः—ख. [2] सं—ख;

सन्दिग्धव्यतिरेके च साध्यसाधनता कथम् ।
लक्ष्याभावादतश्चेदं कथ्यते तस्य लक्षणम् ॥

[केवलव्यतिरेक्यभावे सूत्रनिर्वाहः]

तस्मान्न [1]साध्यसा[1]धनग्रहणेन हेतुद्वयसामान्यलक्षणमभिधाय, उदाहरणसाधर्म्यग्रहणेन अन्वयव्यतिरेकिणो लक्षणम्, उदाहरणवैधर्म्यग्रहणेन च केवलव्यतिरेकिणो वर्णनीयम् । अपि तु सूत्रद्वयेने[2]क[2]स्यैवान्वयव्यतिरेकवतो हेतोर्लक्षणं व्याख्येयम् । अन्वयव्यतिरेकयोर्गमकाङ्गत्वात् एकेनान्वयनिरूपणं, अपरेण च सूत्रेण व्यतिरेकव्युत्पादनम् । अत एव भाष्यकारः 'किमेतावद्धेतुलक्षणम् ? नेत्युच्यते—'तथा वैधर्म्यात्' इत्येकवाक्यतयैव व्याख्यातवान् । उदाहरणमपि च सूत्रद्वये तुल्यमेव अन्वयव्यतिरेकिहेतोरुक्तवान् 'उत्पत्तिधर्मकत्वात्' इति ॥

[केवलव्यतिरेकिसाधनम्]

अत्र वदन्ति—यदि वयं कंचन शुष्कमेव केवलव्यतिरेकिणं हेतुमुपगच्छेम, तत एवमनुयुज्येमहि । किन्त्वन्वयव्यतिरेकवानेष हेतुः क्वचित् साध्यविशेषे विशेषणवशात् केवलव्यतिरेकितामवलम्बत इति ब्रूमः । तद्यथा—इच्छादिगतं कार्यत्वमात्मसिद्धौ । तत्र हि कार्य[2]त्वमात्रं[3] आश्रितत्वमात्रेण व्याप्तमुपलब्धमन्वयव्यतिरेकयुक्तमेव, घटादेः कार्यस्याश्रितस्य दृष्टत्वात् । यत्र चाश्रितत्वं नास्ति, तत्र कार्यत्वमपि नास्त्येव, व्योमादौ । सोऽयमन्वयव्यतिरेकवानेव हेतुः यदा परिदृश्यमानशरीराद्याश्रयव्यतिरिक्ताश्रयाश्रितत्वे साध्ये 'देहादिषु बाधकोपपत्तौ सत्यां कार्य-

---

[1] सा–ख, [2] त–ख. [3] त्वं–ख.

त्वात् इति* सविशेषणः प्रयुज्यते, तदा केवलव्यतिरेकी संपद्यते। देहादिव्यतिरिक्तस्याश्रयस्यात्मनो नित्यपरोक्षत्वेनान्वयानुपलम्भादिति ॥

दृशस्य चान्वयमूलस्य तस्यां दशायां केवलव्यतिरेकितामुपगतस्य हेतु[1]त्वो[1]पगमात् न पूर्वोक्तदोषावसरः। न हीदृशा हेतुना सर्वः सर्वं साधयितुमुत्सहते। न चासाधारणस्य हेतुत्वं इत्थं स्थिते प्रसज्येत। पंचलक्षणत्वमपि पूर्वाश्रयापेक्षमस्य भविष्यति ॥

[केवलव्यतिरेकिणि दोषोद्धारः]

यच्च सन्दिग्धव्यतिरेकित्वमाशङ्कितं — तदप्यन्वयव्यतिरेकमूले केवलव्यतिरेकिणि निरवकाशम्, कार्यस्याश्रितस्योपलम्भात्, अश्रितत्वव्यावृत्त्या व्योमादौ च कार्यत्वव्यावृत्तिदर्शनात्। इदानीं घटादौ शरीरे वा सविशेषव्यावृत्तिर्दृश्यमाना विशिष्टाश्रयव्यावृत्ति[2]कृ[2]तैवावगम्यत इति न सन्दिग्धो व्यतिरेकः। एतच्चात्मसिद्धिप्रसङ्गे निर्णीतमिति निरपवादः केवलव्यतिरेकी हेतुरस्त्येव लक्ष्य इति तल्लक्षणार्थमुत्तरसूत्रम्। अन्वयव्यतिरेकिहेतुलक्षणार्थं [3]पूर्वं[3]सूत्रम्। केवलान्वयी हेतुर्नास्त्येव। सामान्यलक्षणे तु अनुमानलक्षणवत्, साध्यसाधनपदाद्वाऽवगन्तव्यम् ॥

[भाष्यविरोधपरिहारः]

भाष्याक्षराणि तु [4]काममु[4]पेक्षिष्यामहे। अथवा यथा कथंचिद्वा व्याख्यास्यामः। केवलव्यतिरेकिणं त्वीदृशमात्मादिप्रसाधने परममस्त्रमुपेक्षितुं न शक्नुम इति अयथाभाष्यमपि व्याख्यानं श्रेयः ॥

---

* इदमेव 'देहाद्यनाश्रितत्वे सति कार्यत्वात्' इति नवीनभाषयोच्यते। परिशेषानुमानानां सर्वेषामपीयमेव रीतिः ॥

---

[1] त्वानु—ख. [2] ग—ख, [3] च—ख, [4] कथमप्यु—ख.

[उदाहरणनिरूपणम्]

साध्यसाधर्म्यात्तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम् ॥ १-१-३६ ॥

यथा 'तत्पूर्वकमनुमानं' इत्यत्र प्रतिबन्धग्रहणोपायमात्रं प्रतिपादितम्, इह तु प्रतिबन्धस्वरूपमुदाहरणसाधर्म्यमुक्तम् । एवं 'लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्तः' इत्यत्र वादिप्रतिवादिप्रतिपन्नत्वं द्विविधस्यापि दृष्टान्तस्य सामान्यलक्षणमुक्तम् । इह तु प्रयोज्यप्रयोजकभावव्यवस्थितसाध्यसाधनधर्माधिकरणत्वमेकस्य, द्वितीयस्य च तद्रहितत्वं लक्षणमुपपाद्यते ॥

[उदाहरणसूत्रविवरणम्]

तत्र 'साध्यसाधर्म्यात्तद्धर्मभावी' इति साधर्म्यदृष्टान्तस्य लक्षणम् । *वचनाधि[1]कारे[1]ऽपि अर्थात्मकदृष्टान्तचिन्तनं तदौपयिकत्वात् हेतुवत् कर्तव्यम् ॥

साध्यः—धर्मविशिष्टो धर्मी, तेन साधर्म्यं—[2]समानो[2] धर्मः—लिङ्गसामान्यं यत् उदाहरणसाधर्म्यं पूर्वमुक्तं, तदेव द्विष्ठत्वादुभाभ्यां व्यपदिश्यते इति इह च साध्यसाधर्म्यपदेनोक्तम् । तस्मात् साध्यसाधर्म्यात् यः तद्धर्मभावी—तस्य—साध्यस्य धर्मः—नित्यत्वादिः यस्मिन् भवति, सः तद्धर्मभावी । पञ्चम्या प्रयोजकत्वमुच्यते । हेतु धर्मप्रयुक्तो हि साध्यधर्मः यत्रास्ति, सः साधर्म्यदृष्टान्त इत्यर्थः । स एव च वचसः कर्मतां प्रतिपद्यमानः उदाहरणं भवतीत्यर्थैकवचनवाचिनोः दृष्टान्तोदाहरणशब्दयोः सामानाधिकरण्यमविरुद्धम् ॥

---

* न्यायावयवनिरूपणपरं हि प्रकरणम् ॥

---

[1] करणे—ख,   [2] साधन —ख,

दृष्टान्त ए[1]वा[1]न्वयव्यापकेन वचनेनोच्यमानः उदाहरणं—इत्युक्ते सति तदभिधायकं वचनं उदाहरणं भवत्येव। यद्यत् कृतकं, तत्तदनित्यं दृष्टं—यथा घट इति ॥

[कार्येण कारणानुमानस्यापि संग्रहः]

ननु! एवं यत्र हेतुकृता साधर्म्यवत्ता, यथा—जलधरोन्नमनवृष्ट्यादौ, तादृश एव दृष्टान्त उपदिष्टो भवेत्—न यत्र साध्यधर्मकृता हेतुसत्ता, यथा धूमानुमान इति—अदर्शनज्ञो देवानांप्रियः—नात्रोत्पत्त्यपेक्षया प्रयोज्यप्रयोजकभावो विवक्षितः, किन्तु ज्ञप्त्यभिप्रायेण। ज्ञप्तौ च धूम एवाग्नेः प्रयोजकतां प्रतिपद्यते। न हि धूमाग्न्योः कार्यकारणभावेन गम्यगमकभावः। किन्तु नित्यसाहचर्येणैव नियमनाम्ना संबन्धेनेत्यसकृदुक्तम् ॥

[कारक-ज्ञापकरूपहेतुद्वैविध्यम्]

धूमः स्वरूपतो नाम जायतां जातवेदसः।
[2]अग्निस्तु ना[2]क्षिपत्येनं स एव ह्यग्निमाक्षिपेत् ॥
प्रयोजकत्वमग्नेश्च पंचम्या यदि कथ्यते।
यत्र यत्राग्निरित्येवं तन्निर्देशः प्रसज्यते ॥
यस्य प्रयोजकत्वं हि चिख्यापयिषितं भवेत्।
यच्छब्देन च पूर्वत्र स हि निर्देशमर्हति ॥
भवेदेवं च हेतुत्वं *धूमं प्रति विभावसोः।
न च तद्युज्यते वक्तुं अनैकान्तिकदोषतः ॥
प्रयोजकत्वमिच्छन्ति तस्मान्नोत्पत्त्यपेक्षया।
अपि तु ज्ञप्त्यभिप्रायं हेतोरे[3]वो[3]चितं च तत् ॥

---

* हेतुत्वं—अनुमानविधया ॥

---

[1] का—ख, [2] नग्निस्तमा—ख, [3] दि—च,

तस्मात् हेतुधर्मप्रयुक्तः साध्यधर्मः [1]यत्र ख्या[1]प्यते, स साधर्म्यदृष्टान्तः । तद्वचनमुदाहरणमिति सिद्धम् ॥

[वैधर्म्योदाहरणम्]

तद्विपर्ययाद्वा विपरीतम् ॥ ३-२-३७ ॥

'दृष्टान्त उदाहरणं' इति वर्तते । तदिति साध्यसा[2]धर्म्य[2]परामर्शः । तच्च यद्यपि पूर्वसूत्रे लिङ्गसामान्यं [3]व्याख्यातम्—तथाप्युभयस्य संभवादिहानुमेयसामान्यं[3] साध्यसाधर्म्यं द्रष्टव्यम् । तद्विपर्ययात्—साध्याभावात्, तद्विपरीतः—अतद्धर्मभावी—साधनरहितः यो दृष्टान्तः, स वैधर्म्यदृष्टान्तः पूर्ववत् वचसः कर्मतामापद्यमानः वैधर्म्योदाहरणं भवति । [4]विपरीतं' इत्युदाहरणापेक्षया नपुंसकलिङ्गनिर्देशः ॥

[वैधर्म्यदृष्टान्ते विशेषः]

किमर्थं पुनः साध्याभावात् साधनाभावी वैधर्म्यदृष्टान्तो वर्ण्यते, न पुनः साधर्म्यदृष्टान्तस्थित्या साधनाभावादेव साध्याभाव इति—उक्तमत्र—

'व्याप्यव्यापकभावो यः साध्यसाधनधर्मयोः ।
स एव वैपरीत्येन मन्तव्यस्तदभावयोः' इति ॥

किं कारणम्? साधनधर्मे हि धूमे साध्यधर्मेणाग्निना व्याप्तेऽ[4]न[4]ग्निः तत्र निवेशमलभमानोऽन्यत्रानवकाशा[5]द[5]धूम एव निविशते । एवं साध्यधर्माभावेऽनग्नौ साधनधर्माभावेनाधूमेन व्याप्ते सति धूमस्त[6]त्रा[6]लब्धावकाशः अनन्यगतित्वादग्नावेव निविशत इति ॥

---

[1] य उत्था–ख, [2] ध्यधर्म–ख, [3] तथाप्यत्र–ख, [4] ना–ख,
[5] त्–ख, [6] त्र–ख.

[साधर्म्यदृष्टान्ताद्वैधर्म्यदृष्टान्तवैपरीत्यम्]

यदि तु साधर्म्यदृष्टान्तवत् तथैव व्याप्यव्यापकभावः स्थाप्यते—स्साधनाभावे साध्यं नास्तीति—तदा धूमाभावेनानग्निना व्याप्तेन अग्नि तत्रालब्धनिवेशः धूममेवावलम्बेतेति स्यात्। न चैतन्निर्वहति, अधूमेऽपि वह्निदर्शनात् इत्येवं *सपक्षैकदेशवृत्तेर्हेतुत्वमपि प्रसिद्धं हीयेत, व्याप्तिवैधुर्यादिति ॥

अपि च धुमाभावेनाग्न्यभावे व्याप्ते कथ्यमाने सत्यधूमो नियमितो भवति 'अनग्निं मा हासीत्' इति। [1]अ[1]ग्निस्त्वनियमित इति †स्वातन्त्र्यादधूमवद्धूममपि स्पृशेदिति व्यभिचारात् प्रतिबन्धो विप्लवेत। तदुक्तम्—

'यदा तु साध्याभावेन हेत्वभावो विरुद्धचते।
[2]तदा साध्यं ततो दृष्टं अवतिष्ठेत साधने ॥

एवं नियमितं सा[2]ध्यं साधने व्यापितं भवेत्।
सा[3]धनं तु[3] स्वतन्त्रत्वात् [4]साध्याभावेऽपि संभवेत् ॥

[समव्याप्तिकस्थलेऽपि तुल्यो न्यायः]

तस्मात् यत्रापि समव्याप्तिकौ साध्यसाधनधर्माविति सपक्षैकदेशवृत्तित्वेनाहेतुत्वमाशङ्क्यते, तत्रापि साधनधर्मस्य विपक्षात् व्यावृत्तिमभिधित्सता साध्याभावे साधनाभावो दर्शयितव्यः। यत्रानित्यत्वं नास्ति, तत्र कृतकत्वमपि नास्ति, यथाऽऽकाश इति ॥

---

* धूमो हि सपक्षैकदेशे वह्निमत्ययोगोलके नास्ति ॥

† स्वातन्त्र्यं—नियमाभाव एव ॥

---

[1] अन—च, [2] सा—ख, [3] ध्यं पुनः—ख, [4] हेत्व—ख.

योऽप्यविद्यमानविपक्षो हेतुः, सोऽपि सुतरां ततो व्यावृत्तो भवति, तदभावात्तत्रावृत्तेरिति। अतश्च सर्वपदार्थानित्यत्ववादी एवमपि वैधर्म्यदृष्टान्तं प्रदर्शयन् न वार्यते—यत्र नित्यत्वं नास्ति, तत्र कृतकत्वमपि नास्ति यथाशशविषाणादाविति ॥

ते एते साधर्म्यवैधर्म्योदाहरणे अन्वयव्यतिरेकवति हेतावुभे अपि संभवन्ती विकल्पेन प्रयोक्तव्ये। एकेनैव व्याप्तेः प्रदर्शनात् किमन्येन कृत्यम् ॥

[उभयविधव्याप्त्योरावश्यकता]

केचित्तु व्याप्तिसौष्ठवप्रदर्शनाय द्वयोरपि प्रयोगमिच्छन्ति। स भवतु, मा वा भूत्। नेदं महद्विमर्दस्थानम् ॥

ननु ! हेतूदाहर[1]णा[1]धिकमिति निग्रहस्थानमिदमादिष्टम्—न—समानजातीयाभिप्रायं तद्भविष्यति। साधर्म्यदृष्टान्तानेक[2]त्वे वैधर्म्यदृष्टान्तानेकत्वे[2] वा* तन्निग्रहस्थानमित्यास्तामेतत् ॥

[साधर्म्यं दृष्टान्ताभासाः]

इत्थं साधर्म्यवैधर्म्यदृष्टान्तस्वरूपे व्युत्पादिते बलात्तल्लक्षणरहिता दृष्टान्ताभासा भवन्ति। तत्र साध्यविकलः, साधनविकलः, उभयविकल इति वस्तुदोषकृतास्त्रयः साधर्म्यदृष्टान्ताभासाः। अनन्वयः, विपरीतान्वय इति द्वौ वचनदोषकृतौ। यथा 'नित्यः शब्दः, अमूर्तत्वात्' इत्यत्र 'बुद्धिवत्' इति साध्यविकलो दृष्टान्तः। 'परमाणुवत्' इति साधनविकलः 'घटवत्' इति उभयविकलः। व्योम्नि नित्यत्वान्मूर्तत्वं विद्यत इत्य-

---

* पूर्वं समयकरणवेलायामेव तथैवकरणेतु अयमपि न दोषः ॥

---

[1] णाभ्याम—ख, [2] त्वे—ख।

न्वयः। यदमूर्तं तन्नित्यमिति वक्तव्ये, यन्नित्यं तदमूर्तमिति विपरीता-न्वय इति ॥

[वैधर्म्यदृष्टान्ताभासाः]

वैधर्म्यदृष्टान्ताभासा अपि पंचैव साध्याव्यावृत्तः, साधनाव्यावृत्त उभया-ऽव्यावृत्त इति वस्तुदोषास्त्रयः। अव्यतिरेकः विपरीतव्यतिरेक इति वचन-दोषौ द्वौ। यथा तत्रैव हेतौ—यत्र नित्यत्वं नास्ति, त[1]त्रा[3]मूर्तत्वमपि नास्ति, यथा परमाणुष्विति साध्याव्यावृत्तः। 'यथा बु[4]द्धाविति साधनाव्यावृत्तः। यथाऽऽकाश इत्युभयाव्यावृत्तः। नित्यत्वामूर्तत्वे घटे न विद्येते इत्यव्य-तिरेकः। 'यत्र नित्यत्वं नास्ति, तत्रामूर्तत्वमपि नास्ति' इति वक्तव्ये, 'यत्रामूर्तत्वं नास्ति तत्र नित्यत्वमपि नास्ति' इति विपरीतव्यतिरेक इति ॥

एते च वस्तुवृत्तेन हेतुदोषा एव, तदनुविधायित्वात्। अत एव हेत्वाभासवत् सूत्रकृता नोपदिष्टाः। अस्माभिस्तु शिष्यहिताय प्रदर्शिता एवम् ॥

[उपनयलक्षणम्]

उदाहरणापेक्षः तथेत्युपसंहारो न तथेति वा
साध्यस्योपनयः ॥ १-१-३९ ॥

उदाहरणम् आत्मलाभे अपेक्षत इति—उदाहरणापेक्षः पक्षधर्मोपसं-हारः* उपनयः। द्विविधश्चासौ—तथेति, न तथेति वा, उदाहरणद्वै-

* हेतोः पक्षवृत्तित्वोपसंहार इत्यर्थः ॥

[1] त्र—ख, [2] बु—ख, [3] आकाशः—ख, [4] अ—ख।

विध्यात्। तत्र साधर्म्योदाहरणापेक्षः तथेत्युपनयः। यत् कृतकं तदनित्यं दृष्टं, यथा [1]घटः[1], न च तथा कृतकः शब्दः इति। [2]वैधर्म्योदाहरणापेक्षस्तु न तथेत्युपनयः—यन्नित्यं, तदकृतकं दृष्टं—यथाऽऽकाशः न च तथा कृतकः शब्द इति। अ[2]त्रापि निषेधद्वययोगाद्विधिरेव गम्यते॥

[सौत्रपदवैयर्थ्यशङ्कापरिहारौ]

ननु! 'साध्यस्य' इत्यवाचकः सूत्रावयवः। पक्षधर्मोपसंहारो ह्युपनयः, न साध्योपसंहारः। साध्यो हि धर्मः, धर्मी वा स्यात् न तयोरन्यतरस्याप्ययमुपसंहार इति—उच्यते—साध्यो † धर्म्येव, न धर्म इह विवक्षितः। तत्रायं हेतोरुपसंहारः—'तथा च कृतकः शब्दः' इति। सेयं साध्यस्येति सप्तम्यर्थे षष्ठी मन्तव्या। साध्ये धर्मिणि हेतोरुपसंहार, उपनय इति॥

[षष्ठ्याः सप्तम्यर्थसंभवः]

नन्वाधारविवक्षायामिह प्राप्नोति सप्तमी।
संबन्धमात्रे वा वाच्ये कथमाधारतोच्यते॥

नैतत्, संबन्धसामान्येऽप्युक्ते भवति धर्मिणा।
योगो विशेषचिन्तायां ‡ तस्य त्वाधारता भवेत्॥

विशे[3]षेऽस्त्वनि[3]गूढे च प्रायः षष्ठी[4]प्र[4]युज्यते।
शेषो नामाविवक्षैव कारकाणामिति स्थितिः॥

---

† साध्यविशिष्टपक्षस्य साध्यत्वात् पक्षः साध्यः॥

‡ संबन्धत्वसामान्येनाधारत्वमर्थः, न त्वाधारत्वेनेत्यर्थः॥

---

[1] आकाशः—ख, [2] अ—ख, [3] षं तत्रि—ख, [4] नि—ख.

तथा च राज्ञः पुरुषः ब्राह्मणस्य कमण्डलुः ॥
तरोः शाखेति सर्वत्र विशेषोऽन्तर्व्यवस्थितः ॥

अतश्च 'धर्माय जिज्ञासा—धर्मजिज्ञासा । सा हि *तस्य ज्ञातुमिच्छा- (शा·भा-1-1-1) इतिवत् संबन्धमात्रसमर्पिकाऽपि सेऽयं षष्ठी विशेषपर्यं' वसाना भविष्यतीति सूक्तं साध्यस्योपसंहार इति ॥

[उपनयस्य व्यर्थत्वाक्षेपः]

ननु ! उपनयवचनमनर्थकम् । पक्षहेतुदृष्टान्तवचनैः किं न पर्याप्तम् ? यदर्थमुपनयवचनमुच्चार्यते । यदि धर्मिणि हेतोः सत्त्वसिद्धये तदभिधानम्—तदेव वृथैव श्रमः । पक्षधर्मवचनेनैव 'कृतकत्वात्' इत्येवमादिना सिद्धत्वात् ॥

अथ साध्यदृष्टान्तधर्मिणोः †सा[1]म्या[1]पादनाय तदुच्चारणं, तदपि न चतुरश्रम्—'उदाहरणसाधर्म्यात्' इत्यनेनैव गतार्थत्वात् । [2]उ[2]दाहरणसाधर्म्यवचनं हि हेतुवचनमेव भवेत् ॥

अथ स्वप्रतिपत्तौ तदर्थदर्शनात् परं प्रति तद्वचन—तत्रापि परामर्शज्ञाने विवदन्ते ॥

अपि च स्वयं दधिभक्षणसमनन्तरं यदि कदाचिदनुमेयमतिरुपजायते, तत् किमपरस्मै तदुपदिश्यताम् ॥

[प्रतिज्ञादीनां क्रमेऽप्याक्षेपः]

योऽप्ययं प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनप्रयोगक्रम आश्रीयते, सोऽपि स्वप्रक्रियानुरागनिर्मित एव, न वस्तुबलप्रवृत्तः । तथा हि—यद्यत्

* 'तस्य' इति षष्ठीमुक्त्वा 'धर्माय' इति कथनादेवं गम्यत इत्यर्थः ॥

† साम्यापादनं—सपक्षवदेवायं पक्षोऽपि इति प्रदर्शनम् ॥

[1] थ्या—ख, [2] अनु—च.

कृतकम्, तत्तदनित्यं दृष्टम्, कृतकश्च शब्द इतीयतो वचनात् को नाम शब्दानित्यतां नावगच्छेत्। त्वमेवात्र सत्यव्रतधनः प्रमाणम्। डिण्डि-[1]क[1]रागं* परित्यज्याक्षिणीनिमील्य चिन्तय तावत्, किमियताऽर्थं बुद्ध्यसे न वा। तस्मात् स्वप्रक्रियापक्षपातमपास्य पंचावयवमेवं क्रमकं वाक्यं [2]उपेक्ष्य यथोक्तमेव† वाक्यं प्रयुङ्क्ष्वेति॥

[उपनयस्यावश्यकतावर्णनम्]

अत्रोच्यते—इदं तावत् भवान् पृष्टो व्याचष्टाम्। किं स्वप्रतिपत्तिमनुसरन्तः परप्रतिपादनाय वाक्यरचनां कुर्मः, उत परहृदयानुवर्तनेनेति। तत्र पराभिप्रायस्य वैचित्र्यात् परोक्षत्वाच्च दुरवगमत्वेन न विद्मः किं विदध्महे ? किं [3]भुव[3]मुत्क्षिपामः ? किमरत्निना परं पीडयामः ? उत हस्तसंज्ञया व्यवहरामः ? आहो हेतुमात्रमेव केवलं प्रयुज्महे ? किं वा-त्र्यवयवं वाक्यमभिदध्मः ? उत पंचावयवादपि वाक्यादभ्यधिकमाख्यानकमस्मै (वर्णयमः ?) इत्येवमनव[4]स्थित[4]त्वात् पराभिप्रायस्य स्वप्रतिपत्तिमेवानुसरता परः प्रत्याय्यः॥

[प्रतिज्ञादिक्रमस्य युक्तत्वम्]

तत्र स्वप्रतिपत्तौ पर्वतादिधर्मी प्रथमं दृष्ट इति स प्रतिज्ञाय कथ्यते। ततोऽपि धूमादिलिङ्गमुपलब्धमिति हेतुवचनेन तदावेद्यते। ततो यत्र धूमस्तत्राग्निः यथा महानसः इति व्याप्तिस्मरणमभवदिति दृष्टान्तवचस।

---

* डिण्डिकाः—क्षपणकाः। तेषां रागः—स्वरविशेषः—'एवमपि, तथापि' इत्यनिर्णयप्रदर्शकः। नर्मोक्तिरियम्॥

† यथोक्तं—उदाहरणोपनयरूपम्॥

---

[1] म—च, [2] प्र—ख, [3] भूप—च-घ, [4] च्छिन्न—च, [5] परं प्रति—ख.

तदभिधीयते। ततः 'तथा चायं धूमः' इति परामर्शज्ञानमुदपादीति तदुपनयवचनेन प्रतिपाद्यते। ततः 'तस्मादत्राग्निः' इत्यनुमेयज्ञानमुपजायते इति निगमनेन तदुच्यते। ततः[1]परप्रतिपत्ति[1]पर्यवसानात् किमन्यदुपदिश्यमानमिति। न च दधित्थक्षणसदृशं *अतोऽन्यतममपि भवितुमर्हति, अनुमेयप्रतिपत्तावुपा[2]द[2]यत्वात् ॥

[सर्वैरुपनयस्यापरित्याज्यता]

येषामपि मते परामर्शज्ञानं नास्ति, तैरप्युपनयवचनमवश्यमेवापरिहार्यम् : अनुमेयप्रतिपत्तये दृष्टान्ते दर्शितशक्तिरेव हेतुः प्रभवति नान्यथेति। अतो यद्यपि पक्षधर्मवचनेन [3]हेतुधर्मि[3]संबन्धमात्रमुपपादितम्—तथापि अधुना दृष्ठान्ते दर्शितशक्तिधर्मः सः तस्मिन् धर्मिणि तथाविधो हेतुः स्यात्, न वति असिद्धयाशङ्काशमनमुपनयवचनमन्तरेण न भवत्येवेत्यवश्यं प्रयोक्तव्यं तदिति। स्वप्रतीत्यनुसरणेन च वाक्यरचनायाः स्थतत्वात् क्रमोऽपि यथोक्त उपयुज्यते ॥

[अवयवव्यत्यासनिरासः]

अत एव च 'यत् कृतकं, तदनित्यं दृष्टं' इत्यभिधानं अनुपपन्नम्, अनवगते धर्मिणि, तद्वर्तिनि च हेतौ प्रथममेव व्याप्तिस्मरणासंभवेन तद्वचनायोगात्। तदिदमवयवविपर्यासवचनं अप्राप्तकालनिग्रहस्थानमुपदेक्ष्यामः ॥

अपि च 'यत् कृतकं, तदनित्यं दृष्टं, कृतकश्चशब्दः' इत्येतावदेव प्रयोक्तव्यमिति वदता भवता 'कृतकश्च शब्दः' इतीदमुपनयवचनमनु-

---

*अतः—एषु पञ्चावयवेषु ॥

---

[1] परं प्रति–ख, [2] य–च, [3] हतु–ख.

ज्ञातम् कृतकत्वादिति पक्षधर्मवचनं तु निह्नुतम्। 'कृतकश्च शब्दः' इत्ये[1]ताव[1]देव हेतुवचनमिति चेत्--न--प्रयोजकस्य पंचम्या[2]दिना[2] निर्देशाद्धेत्वादिति यत्किंचिदेतत् ॥

[एकावयववादनिरासः]

यदप्युच्यते (प्र. वा. 3-26)—

.........विदुषां वाच्यो हेतुरेव हि केवलः'

इति—तदप्यचारु—विद्वद्भिर्विद्वत्त्वादेव हेतोरपि प्रज्ञानात्। अपूर्वा इमे विद्वांसः, ये प्रतिज्ञाद्यवयवचतुष्टयस्यार्थं जानन्ति, हेतुवचनस्य तु न विन्दन्तीति*। तस्मात् पराशयस्य सर्वथा दुर्बोधत्वात् पूर्वोक्तेनैव क्रमेण स्वानुभवसाक्षिकेण वाक्यरचनां कृत्वा परः प्रत्याय्य इति ॥

[निगमनलक्षणम्]

हेत्वपदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनम् ॥ १-१ ॥

हेतुः [3]दृष्टान्तध[3]र्मिणि निर्ज्ञातशक्तिः साध्ये धर्मिणि अपदिश्यतेऽनेनेति हेत्वपदेश—उपनयः। तस्मात्—हेत्वपदेशात् प्रवृत्तं प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनम्। निगम्यतेऽनेने पूर्वोक्ताः अवयवाः—एकत्र साध्येऽर्थे सम[4]र्प्य[4]न्ते—नियोज्यन्त इति निगमनम्। 'तस्मात् कृतकत्वादनित्यः शब्दः' इति। तदिदं निगमनं साधर्म्यवैधर्म्यभेदेन हेतोः दृष्टान्तस्य च तदपेक्षिणश्च 'तथा' 'न तथा' इत्युपनयस्य द्वैविध्येऽपि प्रतिज्ञावचनवत्तुल्यमेव भवति ॥

---

* तथा च हेतुवचनमपि विफलमेवेति भावः ॥

---

[1] त–ख, [2] दि–ख, [3] ध–ख, [4] र्थ्य–ख.

[निगमनलक्षणाक्षेपः]

ननु ! प्रतिज्ञावचनमेव तावत् असाधनाङ्गवचनत्वात् अपार्थकम् । तस्या एव पुनर्वचनं निगमनमधुना सफलं भविष्यतीति केयं कथा ? 'प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनम्' इति च न वाचको ग्रन्थः ; साध्यनिर्देशो हि प्रतिज्ञा सिद्धनिर्देशस्तु निगमनमिति ॥

वाचके वा ग्रन्थे, पौनरुक्त्यादेव निगमनस्य वैफल्यम् । स्वप्रतिपत्तौ च परामर्शज्ञानान्तरं साध्यावगतिरेव भवन्ती दृश्यते । सा परस्याप्युपनयवचनश्रवणसमनन्तरमुपजायत एवेति किं तदुक्त्या प्रयोजनम् ।

[उक्ताक्षेपपरिहारः]

उच्यते—प्रतिज्ञायास्तावत् साफल्यं समर्थितमेव । तस्याश्चेदं पुनर्वचनं सिद्धसाध्यभेदे सत्यपि धर्मिधर्मनिर्देशमात्रसाम्यादुच्यते । सिद्धसाध्यभेदादेव च न पौनरुक्त्यकृतापफल्यम् । स्वप्रतिपत्तये च परामर्शज्ञानान्तरं साध्यबुद्धिरुत्पन्ना सा परस्मै कथ्यमाना न निष्प्रयोजना भवति ॥

[1]अ[1]स्माद्धेतोरिदं साध्यं अहमज्ञासिषं यथा ।
तथा त्वमपि जानीहि मा स्म विघ्नोऽत्र ते भवेत् ॥

एवमुक्ते संशयानस्य संशयः शाम्यति, विपर्यस्तमतेश्च विपर्ययः । तदर्थश्चायं परार्थानुमानोपन्यासश्रमः । तदिदं—*विपरीत प्रसङ्गप्रतिषेधार्थं निगमनमाहुः ॥

---

* विपरीतप्रसङ्गः—बाधापादनम् ॥

---

[1] त—ख, [2] द—ख,

[असाधारण्यनिरासकत्वपक्षः, तन्निरासश्च]

ये तु यथाश्रुतसाध्यनिर्देशात्मकप्रतिज्ञापुनर्वचनसमर्थनलोभा[2]द-ज्ञा[2]पि प्रतिज्ञायाः सिद्धिमबुध्यमानाः असाधारणाशङ्काव्यवच्छेदाय निगमनवचनमिच्छन्ति—ते न सम्यगभ्ययुः—असाधारणाशङ्कायाः दृष्टा-न्तवचनेनैव निरस्तत्वात्। *विशेषस्य हि हेतुत्व[1]संभावना[1]यामसाधा रणाशङ्का स्यात्। 'यत् कृतकं, तदनित्यं' इति तु दृष्टान्तवचसा सामान्यस्य हेतुत्वे कथिते कथमसाधारणत्वमाङ्कचेत ?

यदि पुनरुपनयवचनेन साध्ये धर्मिणि हेतोरुपसंहारात् असाधारण-त्वमाशङ्कयेत, तन्पुनर्दृष्टान्तधर्मिवृत्तित्वमस्य दर्शयितव्यम्। तस्मिन् दर्शिते पुनः तद्वृत्तित्वात् धर्मिण्यसिद्धत्वमाशङ्कनीयम्। पुनस्तद्व्या-वृत्तये धर्मिणि हेतोरुपसंहारो विधेय इत्येवमसाधारणा[2]सिद्धाचशङ्काभ्यां गच्छेदिति न कदाचित् साध्यप्रतीतिर्भवेदिति नासाधारणशङ्का[3]व्युदासाय तत्प्रयोगः, किन्तु पूर्वरीत्यैवेति ॥

तस्माद्विवक्षितेऽर्थे यथोदितक्रमनिवेशिनोऽवयवान्।
एकत्र संघटयितुं निगमनवचनं प्रयोक्तव्यम् ॥

[परार्थानुमानपरमफलम्]

त इमे प्रतिज्ञादयो निगमनपर्यन्ताः पंचावयवाः यथासंभवमागमादि-प्रमाणानुगृहीताः परस्परानुषक्ताश्च स्वार्थं साधयन्ति। तत्र मुख्यया वृत्त्या प्रतिपाद्येनानुमानेनैव सर्वेऽवयवा अनुगृह्यन्ते। प्रपंचाय तु प्रमाणा-न्तरानुग्रह एषामुच्यते ॥

---

* विशेषस्य—पक्षमात्रवृत्तेः ॥

---

[1] शङ्का—ख, [2] शङ्का—ख, [3] उक्त्वा—ख.

प्रतिज्ञायास्तावदागमोऽनुग्राहकः उपेयते, उपदेशस्वभावत्वात् । 'अनित्यः शब्दः' इति [1]वक्ता[1] तु एवंविधे विषये ऋषिवदस्वतन्त्रत्वात् । अनुमानमुपदिशति । प्रतिज्ञावचनं तु तच्छायानुपातित्वात् । शब्दप्रामाण्यसिद्धयर्थं वा शास्त्रे तत्प्रतिज्ञायाः शब्दविषयत्वादागमानुगृहीतत्वमुच्यते॥

हेतुवचनमनुमानेनानुगृह्यते ॥

उदाहरणं तु प्रत्यक्षेण, तन्मूलत्वाद्व्याप्तिपारिच्छेदस्य ॥

'यथा गौः, तथा गवयः' इतिवत् 'यथा घटस्तथा शब्दः' इत्यनया च्छायया उपमानकारणभूत वनेचरादिवचनसदृशत्वात् उपमानं उपनयस्यानुग्राहकमभिधीयते ॥

निगमनस्य तु सर्वावयवानामेकत्र नियोजनार्थत्वात् सर्वप्रमाणानुग्राह्यतैव ॥

[प्रतिज्ञादीनां प्रयोगक्रमः]

इतरेतरानुषक्त[2]त्वात्[2] प्रतिज्ञां विना निराश्रयो हेतुर्भवेदिति सा पूर्वं प्रयोक्तव्या 'अनित्यः शब्दः' इति । ततो हेतुं परो जिज्ञासत इति हेतुवचनमुच्चार्यते 'कृतकत्वात्' इति। हेतौ श्रुते ववास्य व्याप्तिरवधृतेति दर्शयितुमुदाहरणमुच्यते 'यत् कृतकं, तदनित्यं दृष्टं—यथा घटः' इति । एवमुक्ते [3]ई[3]दृशो निर्ज्ञातशक्तिरेष हेतुः साध्ये धर्मिणि भवेत्, न वेत्यसिद्धताशङ्कामपाकर्तुमुपनयः प्रसज्यते। ततः 'अमुना क्रमेण त[4]वा[4]पि साध्यप्रतीतिर्भवतु' इति सर्वावयवानेकत्र साध्येऽर्थे समर्थयितुं निगमनमभिधीयते। अन्यतममवयवमन्तरेण सकलमिदमनुषक्तार्थवाक्यं स्यादिति पंचावयवमेव यथोपदिष्टक्रमकं वाक्यं प्रयोक्तव्यम् ॥

---

[1] उक्त्वा–ख, [2] ता तु–च. [3] या–ख. [4] की–ख.

[अवयवपरीक्षोपसंहारः]

इत्यारब्धोपकारः तदनुगुणफलैः आगमादिप्रमाणैः
अन्योन्यापेक्षिणोऽमी नियतमवयवाः साधयन्त्यर्थजातम् ।
यश्चैतेषां प्रमेये वचसि च चतुरस्तस्य जातिप्रयोग-
प्रायैः शक्यो न पक्षः क्षपयितुमिति हि
व्याहरद्वृत्तिकारः *॥

॥ इत्यवयवपरीक्षा ॥

॥ इति श्री भट्टजयन्तकृतौ न्यायमञ्जर्यां दशममाह्निकम् ॥

* वृत्तिकारः—सूत्रवृत्तिकारः, भाष्यकार इति यावत् ॥

[तर्कलक्षणम्]

[1]अवयवानन्तरं प्रथमसूत्रे तर्कस्योद्देशात उद्देशानुक्रमेण तस्य लक्षणमाह—

अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितः तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः

|| १-१-४० ||

'अ[1]विज्ञाततत्त्वेऽर्थ' इति सामानाधिकरण्यनिर्देशात् अर्थ एव अन्यपदार्थः, न पुरुषः । पुरुषो हि षष्ठया निरदेक्ष्यत 'अविज्ञातं तत्त्वं अस्य' इति। तत्त्वपदोपादानेन धर्मिणः सामान्यधर्ममात्रविशिष्टस्य* विज्ञातत्वं सूचयति । 'कारणोपपत्तितः' इति संशयज्ञानोल्लिख्यमानपक्षद्वयान्यतरपक्षोत्थापनानुकूलकारणावलोकनं त[2]र्क[2]स्योत्थापकमाह । अत एव अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे भवन्तावपि बुभुत्साविमर्शौ न तर्कतां प्राप्नुतः । 'तत्त्वज्ञानार्थम्' इति साक्षात्प्रमाणतामस्य निरस्यति। प्रमाणानुग्रहं तु वि[3]षय[3]परिशोधनद्वारेण विदधत् तत्त्वज्ञानाय कल्पते । 'तर्कः, ऊहः' इति पर्यायपदोपादानस्य प्रयोजनं वक्ष्यामः ॥

[निकृष्टसूत्रार्थः]

तेनायं सूत्रार्थः—अविज्ञाततत्त्वे—सामान्यतो ज्ञाते धर्मिणि एकपक्षानुकूलकारणदर्शनात् तस्मिन् संभावनाप्रत्ययः भवितव्यतावभासः तदितरपक्षशैथिल्यापादनेन तद्ग्राहकं प्रमाणं अनुगृह्णत्—सुखं प्रवर्तयन् तत्त्व-

---

* सर्वथा अज्ञातत्त्वे विचाराप्रवृत्तेः ॥

---

[1] अ—ख, [2] त्व—ख, [3] शेष—ख,

ज्ञानार्थं ऊहस्तर्क इति। यथा [1]वाह[1]केलिप्रदेशादौ ऊर्ध्वत्वविशिष्टधर्मि दर्शनात् पुरुषेणानेन भवितव्यमिति प्रत्ययः ॥

[तत्त्वज्ञानार्थदलप्रयोजनम्]

ननु ! 'तत्त्वज्ञानार्थम्' इत्युक्ते सति सामार्थ्यादविज्ञाततत्त्वता— लभ्यत एवेति किमर्थं कण्ठेन पुनरनूद्यते—बाढम्—किन्तु क्वचिद्विषये ज्ञाततत्त्वेऽपि पूर्वतर्केणावसृष्टे सति, उत्तरकालं 'तर्कितो मयाऽयमर्थ' इति स्मर्यमाणतर्कविशेषणतया गृह्यमाणः विशेषणीभूतस्तर्कः तत्त्वज्ञानार्थो* भवतीति तद्व्युदासाय पुनरविज्ञाततत्त्वग्रहणम्। मार्गशोधनद्वारेण तर्कस्य तत्त्वज्ञानार्थत्वमिह विवक्षितम्। तच्च अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे संभवतीति ॥

[तर्कस्यातिरिक्तत्वाक्षेपः]

ननु ! नैव संशयनिर्णयान्तरालवर्ती †[2]तर्कप्र[2]त्ययः कश्चिदस्ति। तथा हि—यदि तावादनवगतविशेषस्य संभवत्यसौ प्रत्ययः, तर्हि संशय एव भवेत्। अवगतविशेषस्य भवन् निर्णयतामेव स्पृशेत्। 'पुरुष एव' इति एवकारार्था[3]समु[3]न्मेषरहितोऽपि प्रत्ययः नानिर्णयो भवितुमर्हति। तुरगपरिसरणसमुचितदेशदर्शनमपि यदि स्थाणुपक्षं स्थगयितुमलमिति मन्यते, तत् करचरणादिनरविशेषदर्शनवत् तन्निर्णयकारणमेव स्यात्। अथ तस्यामपि तुरगविहरणभुवि '[4]निशि नि[4]खनति कश्चन स्थाणुमिति शङ्कसे, यद्येवं स्थाणुपक्षानपायात् पुनः संशय एव स्यात्—इति न तृतीयः [5]पक्षः[5] समस्तीति—ल[6]क्ष्या[6]भावात् कस्येदं लक्षणमिति ॥

* तत्त्वज्ञानदार्ढ्यार्थतर्कचिन्तनरूपः खलु सः, न तर्कः ॥

† तर्कप्रत्ययः—तर्करूपं ज्ञानम् ॥

[1] बाह्य–ख, [2] तत्प्र–ख, [3] द्यु–ख, [4] नि–ख,
[5] प्रत्ययः–च, [6] क्षणा–ख.

[तर्कस्यातिरिक्तत्वनिरूपणम्]

उच्यते—न खलु स्वमतिपरिकल्पितविकल्पवितानेन प्रत्यात्मवेदनीयाः प्रतीतयोऽपनेतुं शक्याः। तथा हि—'स्थाणुर्वा, पुरुषो वा' इति प्रतीतिरेका, 'पुरुष एवायं' इत्य[1]न्या? अन्या च[1] 'पुरुषेणानेन भवितव्यं' इति मध्यवर्तिनी तृतीया संभावनाप्रतीतिः, स्वहृदयसाक्षिकैव ॥

साम्येन हि समुल्लेखः संशये पक्षयोर्द्वयोः ।
निर्णये त्वितरः पक्षः स्पृश्यते न मनागपि ॥
तर्कस्त्वेकतरं पक्षं बिभ्रत्युत्थापयन्निव ।
[2]नर[2]संभावनाबीजवाजिवाहनदर्शनात् ॥

वाहकेलिप्रदेशविशेषदर्शनं हि पुंसि संभावनामात्रमुपजनयितुमलं, न तु शिरःपाण्यादिविशेषदर्शनवत् सर्वात्मना स्थाणुपक्षापसारणेन पुरुष[3]स्य नि[3]र्णयाय प्रभवति। अतोऽयमगृहीतविशेषस्यैक भवति प्रत्ययः, न तु संशयः; एकतरपक्षानुकूलकारणोपपत्त्यत जायमानत्वात् ॥

[तर्कस्यानिर्णयरूपत्वम्]

कथं पुनः पाणिपादादिपुरुषविशेषवत् अश्ववाहनदेशविशेषः विशेषकार्यं न कुर्यात्। 'करणे[4] वा स्थाणुपक्षोत्सारणात् निर्णय एवायमिति —कस्यैष पर्यनुयोगः—यथा हि शिरःपाण्यादिदर्शने सति पुरुषनिर्णयो भवति, न तथा तुरगवहनदर्शने सति। अननुयोज्याश्च पदार्थाः 'एवं भवत' 'एवं मा भूत' इति। यथा च *देशान्तरे स्पर्धमान एव स्थाणुपक्ष आस्ते, न तथा वाहकेळिभूमौ, अपि तु शिथिलीभवति। संभवत्प्रमादत्वाच्च न सर्वात्मना निवर्तते ॥

---

* देशान्तरे—अरण्यादौ। निवर्तते—स्थाणुपक्षः ॥

---

[1] न्या–ख, [2] ननु–ख, [3] नि–ख, [4] करेणे–ख.

[तर्कः न संशयरूपः]

ननु ! यदि न निवर्तते, तर्हि स्पर्धताम्। मा वा स्पर्धिष्ट। स्थितस्तावत् स्थाणुपक्ष इति संशय एवायमिति—मैवम्—न स्थाणुपक्षः सर्वात्मना निवर्तते, नाप्यास्ते। एवमेवायं त्रिशङ्कुरिव लम्बमानः *प्रत्यायान्तरनिर्वृत्तये प्रभवतीति [1]तथा विध[1]प्रत्ययानुभवादेव परिकल्प्यते। वाहकेलिप्रदेशदर्शने हि यथा पुरुषविशेषाः स्मरणपथमवतरन्ति, न तथा स्थाणुविशेषाः। उभयविशेषस्मरणजन्मा च संशय इति सोऽयं वाहकेलिप्रदेशविशेषः शिथिलयति स्थाणुपक्षं, न सर्वात्मनोच्छिनत्तीति। तत्[2]दर्शनात भवति प्रत्ययान्तरमूहरूपं पुरुषेणानेन भवितव्यम्, इतीत्यलमतिविस्तरेण॥

[भाष्योक्तोदाहरणविमर्शः]

यत्तु भाष्यकारेण तर्कोदाहरणमभ्यधायि—जन्मोच्छेदद[2]र्शनात् †कृत[3]कत[3]त्कारणप्रत्यय इति—न तद्धृदयङ्गमम्—तेन क्रमेण निर्णय एवासौ तत्कारणतथात्वं न तर्क इति॥

अथवा कार्योदाहरणत्वादस्य तत्रापि संशयनिर्णयान्तरालवर्ती तर्कप्रत्ययो द्रष्टव्यः। स उदाहरणं भविष्यति॥

[ऊहादिपदप्रयोजनम्]

ऊह इति पर्यायाभिधाने किं प्रयोजनम्? लक्षणप्रतिपादनमेव—तर्कस्य लक्षणम्, यत् ऊहरूपत्वम्। इतरस्तु सूत्रे कारणवि[3]शेषा[4]य

* प्रत्ययान्तरं—विलक्षणप्रत्ययम्॥

† तत्करणं—जन्मकारणं कृतकमिति प्रत्ययः। तर्क इतिशेषः। अस्मनः जन्मनः-शरीरसंबन्धस्य कारणं यदि नित्यं, तर्हि शरीरसंबन्धोऽपि नित्यः। यद्यनित्यः तर्ह्यनित्यः कदाचिन्निवर्तेत। अयं विचारः प्रथमसूत्रस्थः॥

[1] तथा—ख, [2] द—ख, [3] कं का—च, [4] ष—च.

फलनिर्देशः। 'कारणोपपत्तितः' इति कारणनिर्देशः। 'अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे' इति विषयनिर्देशः। 'तत्त्वज्ञानार्थः' इति फलनिर्देशः॥

अपि च तर्कशब्दं केचित् अनुमाने प्रयुंजते। यथा स्मृतिकाराः पठन्ति*—

'आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना।
यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः' इति॥

तदिहापि तर्कोऽनुमानं मा विज्ञायीत्यूहग्रहणम्। ऊहोऽत्र तर्क उच्यते नानुमानम्। तत्त्वज्ञानार्थताऽप्यस्य प्रमाणानुग्राहकत्वेन, न साक्षात्। तथैव चार्थं साधयितुमेष वादे प्रयुज्यते, हृदयशुद्धिप्रकाशनार्थम्॥

[सांख्यपक्षनिराकरणम्]

कापिलास्तु बुद्धिधर्ममूहमाहुः। सः तत्सिद्धान्तप्रसिद्धसत्त्वरजस्तमोरूपप्रकृतिप्रभवभुवनसर्गादिव्यवहारनिराकरणवर्त्मना पूर्वमेव निरस्तः॥

[मीमांसकसंमतोहप्रदर्शनम्]

जैमिनीयास्तु ब्रुवते—युक्त्या प्रयोगनिरूपणमूह इति। इह हि किंचिदुपदिष्टदृष्टादृष्टस्वभावसकलेतिकर्तव्यताकलापं [1]कर्म भ[1]वति। यथा 'आग्नेयोऽष्टाकपालः' इति दर्शपूर्णमासकाण्डे [2]पठितम्[2]। क्वचित् पुनः प्रधानकर्ममात्रमुपदिश्यते, इतिकर्तव्यता तु काचन नाम्नायते। यथा 'सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः' इति॥

---

* वस्तुतस्तु तस्मिन् श्लोके तर्कः ऊह एव, न त्वनुमानम्। तर्कानुगृहीतः आगमः सुदृढं प्रमाणं भवतीति। तर्कः खलु प्रमाणानुग्राहकः॥

---

[1] उद्व—च, [2] पठति—च.

तत्र विचार्यते—*किमितिकर्तव्यताविरहितयथाश्रुतप्रधानमात्रसंपादनेन* तत्र शास्त्रार्थप्रयोगः परिसमाप्यते, उत तदपि सेतिकर्तव्यताकं प्रधानमनुष्ठेयमिति ॥

तत्र अपूर्वप्रयुक्तत्वेन धर्माणां *प्रतिकरणं भेदे स्थिते निरङ्गस्य प्रधानस्याननुष्ठेयत्वात् विध्यन्ताधिकरणसिद्धान्तन्यायेन [1]प्राकृत[1]वत् वैकृतकर्म कर्तव्यमिति सेतिकर्तव्यताकं तदनुष्ठीयते। एवं सामान्यातिदेशे स्थिते सति कस्य वैकृतस्य कर्मणः कुतः प्रकृतेः धर्मा अधिगन्तव्या इति चिन्तायां, द्रव्यदेवतादिचोदनासारूप्यपर्यालोचनोपनतहृदयसन्निधानप्राकृतकर्मविशेषसंबन्धिन एव तत्र धर्मा भवितुमर्हन्तीति स्थापिते, युगपदुपनिपतदनर्गलचोदकव्यापारोपनीतनिखिलाखण्डमण्डलविध्यन्तकाण्डाधिगम्यधर्म[2]प्र[2]बन्धप्राप्तौ† सत्यां ते धर्माः कथं प्रयोक्तव्या इति युक्त्या प्रयोगनिरूपणं ऊह उच्यते, येन इत्थं प्रयोक्तव्या इति धर्मा व्यवस्थाप्यन्ते ॥

[मीमांसकमते तर्कत्रैविध्यम्]

स च त्रिविधः मन्त्रसामसंस्कारवि[3]षयः[3]। मन्त्रविषयस्तावत् यथाऽत्रैव सौर्ये चरौ प्रकृतिवद्भावेन आग्नेयात्, 'अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामि' इति निर्वापमन्त्रः प्राप्तः कथं प्रयोक्तव्य इति विचारणायां—उच्चारणमात्रेण मन्त्राणामनुपयोगात् प्रयोगसमवेतद्रव्यदेवतादिप्रकाशनद्वारेण तदुपयोगस्य व्यवस्थितत्वात्, इ[4]ह न प्रा[4]कृत एवायं 'अग्नये जुष्टं' इति प्रयुज्यमानो मन्त्रः प्रयोगसमवेतस्यार्थस्याप्रकाशनात् असङ्गतो भवेत्।

---

* प्रतिकरणं—प्रत्यनुष्ठानम् ॥

† विनिगमकाभावात्—प्राप्तिः ॥

---

[1] प्रकृति—च, [2] सं—ख, [3] शेष—च, [4] हावि—खं.

सर्वात्मना चोत्सृज्यमाने मन्त्रे मन्त्रप्रकाशितकर्माननुष्ठानात् न प्रकृतिवत् कृतं भवेदित्यग्निपदोद्धारेण सूर्यपदप्रक्षेपेण मन्त्रः ऊहेनेत्थं प्रयोक्तव्य इति गम्यते 'सूर्याय त्वा जुष्टं निर्वपामि' इति ॥

ननु ! *ऊहप्रवरनामधेयानाममन्त्रत्वादित्थमपि न मन्त्रेण स्मृतं कर्म कृतं स्यात्—नैतत्—'एकदेशविकृतमनन्यवद्भवति' इति न्यायात् ॥

[सामरूपोहः]

सामविषयस्तु 'गीतयस्सामानि' इति स्थिते क्वचित्कर्मणि 'रथन्तरमुत्तरयोर्गायति' 'बृहदुत्तरयोर्गायति' इति श्रुतेः सा बृहद्रथन्तरगीतिः यस्यामृचि योनिभूतायामुत्थिता, ततोऽन्यस्यामपि प्रयुज्यते। तादृगक्षरापायेऽपि सा गीतिः ऋगन्तराक्षरेष्वपि प्रत्यभिज्ञायते 'रथन्तरमनेन श्लो[1]केन गीत[1]म्' इति व्यवहारदर्शनात् ॥

[संस्काररूपोहः]

संस्का[2]र[2]: खल्वपि प्राकृतौ 'प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामवहन्ति' इति संस्कारश्चोदितः क्वचिच्च विकृतौ श्रूयते 'नखनिर्भिन्नश्चरुर्भवति' इति। तत्रोलूखलमुसलयोः प्रकृतौ पुरोडाशापेक्षिततुषकणविप्रमोकपूर्वकतण्डुलीभावसंपादनद्वारेणोपयोगात् विकृतावपि तत्कार्यापन्नानां नखानां प्रोक्षणाख्यः संस्कारः क्रियत इति। सोऽयं त्रिविध ऊहः ॥

[तन्मते ऊहस्य पञ्चविधत्वपक्षः]

केचित्तु † पंचविधमूहमाचक्षते। 'धर्मस्यार्थकृतत्वात्,' 'द्रव्यगुणसंस्कारव्य[3]तिरिक्त'क्रमप्रतिषेधे चोदनानुबन्धः समवायात्' (जै-सू-9-2-12,40)

---

* ऊहः उक्तः। यागे-अध्वर्युणा यजमानस्य गोत्रप्रवरनामधेयानि श्रावयितव्यानि ॥

† उक्तत्रयेण साकं द्रव्योहः, गुणोहः इति द्वयम् ॥

---

[1] क-ख, [2] रविषय-ख, [3] ति-ख,

इति सूत्रमनुसरन्तः। एतत्तु प्रतन्यमानमतिप्रसङ्गमावहति। त्रिविधमेव चोहं याज्ञिका अनुमन्यन्त इति ॥

[मीमांसकोक्तोहनिराकरणम्]

अत्र वदन्ति—सोऽयमूहशब्दः श्रोत्रियैरनुमाने प्रयुक्तः। यथा स्मृतिकारैः तत्र तर्कशब्दः 'यस्तर्केणानुसन्धत्ते' इति। तथाहि—वैकृतं कर्म धर्मित—त्समवेतार्थप्रकाशकमन्त्रप्रयोगनिर्वर्त्यम्—इति—साध्यो धर्मः, कर्मत्वात्—प्राकृतकर्मवत् इति। प्राकृतेषु च कर्मसु तथा तथा व्याप्तिग्रहणात् सर्वोऽयमनुमानमार्ग एव। नखाः प्रोक्षणीयाः, प्रयोगोपयोगि तण्डुलनिर्वर्तकत्वादिति ॥

सामसु तु स्पष्टमेव वचनमस्ति 'रथन्तरमुत्तरयोर्गायति' इति। तदभावेऽपि मन्त्रसंस्कारसमानयोगक्षेमत्वमेव ॥

[मीमांसकोक्तोहः शब्द एव वा]

अपि च शब्दपृष्ठस्थितन्यायसहस्रव्युत्पादनात्मके मीमांसाशास्त्रे तन्न्यायलभ्योऽर्थः चोदनार्थ एवेति स्थापितम्। अतश्च यथोक्तोहलभ्यस्यार्थस्य चोदनार्थता मा[1]तिव[1]तिष्ठेति सोऽयमूहः शब्द एवान्तर्भावणीयः। प्रमाणान्तरगोचरो* वा धर्मः स्या[2]त्। न्या[3]यविशेषात्मकस्तूहः नानुमानादर्थान्तरं स्यात्। 'अग्नये'—इत्यस्य स्थाने 'सूर्याय' इति पदस्य प्रयोग ऊहस्य फलम्; नो[3]हः। तस्मान्न याज्ञिकैः प्रमाणादर्थान्तरमूह उक्तः[3] ॥

इह तु पूर्वोक्तया नीत्या प्रमाणव्यतिरिक्त ऊहः उपपादितः। श्रोत्रियास्तु तदनभिज्ञतया न्याये न्यायफले च ऊहशब्दमुपचरितवन्त इत्यलं शास्त्रान्तरोद्गारगहनाभिः कथाभिः ॥

---

* सिद्धान्ते धर्मस्यानुमानगम्यत्वाङ्गीकारात् ॥

---

[1] निर्व—ख, [2] द्यात—च, [3] हः—ख.

तदेष मीमांसककल्प्यमानः
नोहः प्रमाणव्यतिरेकमेति ।
प्रमाणसन्देहदशान्तराळ-
वर्ती तु तर्कः कथितोऽत्र शास्त्रे ।

— इति तर्कपरीक्षा —

[निर्णयपरीक्षा]

तर्कानन्तरं निर्णयो भवति, पठितश्चेति स लक्ष्यते—

विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णयः ॥१-१-४१

[1]अवधारणं निर्णय इत्युच्यमाने मिथ्याव[1]धारणमपि तथा स्यादित्यर्थ-ग्रहणम् । इन्द्रियादिजनितमपि तत्त्वावधारणमस्त्येव । न्यायोपरम-हेतोस्तु निर्णयस्योद्देशात् स एवानुमानजन्यो लक्षणीय इहेति पक्षप्रतिपक्षा भ्यामित्युक्तम् ॥

[पक्षप्रतिपक्षशब्दार्थः]

एकाधिकरणौ धर्मौ तुल्यकालौ विरोधिनौ ।
पृथक्परिग्रहौ पक्षप्रतिपक्षावुदाहृतौ ॥

न तर्हि ताभ्यां निर्णयः, तयोरन्यतरविषयो हि भव[2]ति निर्णयः[2], न तत्करणक एवेति—सत्यम्—इह तु पक्षप्रतिपक्षशब्दाभ्यां तद्विषयौ साधनतदुपालम्भौ लक्ष्येते । तौ च तस्मिन् करणमेव । किमर्थं पुनः लक्षणाऽऽश्रीयते 'साधनोपालम्भाभ्यां' इत्येव कथं न सूत्रितम् ? एव-

---

[1] अव–ख, [2] ति–ख.

मभिधीयमाने पुनस्तयोर्विषयो मृग्यः। लक्षणाप्रयोगे तु सोऽप्यवगतो भवेत्। मुख्यमभिधाय तदितरो लक्ष्यते ॥

[पक्षप्रतिपक्षयोः निर्णयाङ्गत्वम्]

भवत्वेवम्! द्वाभ्यां तु कथं निर्णयः, एकमेव हि साधनं निर्णयाय कल्पते—एवमेतत्—न द्वितीयमपि साधनं निर्णयनिमित्तमाचक्ष्महे, किन्तु तदुपालम्भस धनं च, साधनोपालम्भश्च — साधनोपालम्भौ, ताभ्यां निर्णयः ॥

एतदुक्तं भवति—[1]स्वपक्षे साधनमधिगच्छन्, परपक्षसाधने च दूषणमुत्प्रेक्षमाणः स्व[1]पक्षं प्रमाता निर्णयतीति ॥

न खल्वेवं न जाने। किन्तु उपालम्भस्य क इव निर्णयजन्मनि व्यापारः। स हि परपक्षसाधनमेवोच्छिन्द्यादिति—अ[2]स्त्ये[2]तत्—तदुच्छे-दद्वारेणापि तु स्वपक्षसाध[3]नाभि[3]मानमाविष्कुर्वन् कल्पत एव निर्णयायेति युक्तः द्वयोरपि कारणभावः ॥

[अर्थपदप्रयोजनम्]

ननु! इदानीमर्थग्रहणमनर्थकमि[4]व। न ह्येवं[4]विधसाधनाधीनजन्मा निर्णयाभासः संभवति*। साधनोपालम्भलक्षणार्थावपि पक्षप्रतिपक्ष-शब्दौ विषयमभिधातुं न शक्नुत इत्युक्तमेवेति कोऽर्थोऽर्थग्रहणेन ? उच्यते—पक्षप्रतिपक्षयोस्तु द्वयोः अन्यतरार्थेऽवधारणं भवति, नोभयत्र। स एव च परमार्थतोऽर्थः, इतरस्तु भ्रान्तिकल्पित इति प्रदर्शनायार्थपदो-पादानम् ॥

---

* किन्तु, अर्थवानेव भविष्यति ॥

---

[1] स्व–ख, [2] स्त्वे–ख, [3] नमहि–ख, [4] वं–ख.

लक्ष्यमाणसाधनोपालम्भनिष्ठत्वात्तु पक्षप्रतिपक्षशब्दयोः विषयनिर्देशार्थं अर्थपदमित्येके ॥

[विमृश्येतिपदप्रयोजनम्]

'विमृश्य' इति किमर्थम्? वस्तुस्वरूपकथनार्थमेव। अनुमान[1]का[1]रणको हि निर्णयः इह लक्ष्यत इत्युक्तम्। अनुमानं च संशयविषये प्रवर्तत इति तर्कानन्तरमपि। अनेनैवाशयेन अस्योपादानम्। संशयादनन्तरं तर्कः, तर्कादूर्ध्वं च *निर्णयो दृष्टः प्रवर्तमानः। अतस्स तत्पूर्वक [2]इष्य[2]ते ॥

निर्णये तु समुत्पन्ने बुभुत्सा विनिवर्तते।
अत एव हि मन्यन्ते तदन्तं न्यायचिन्तनम् ॥

[सूत्रे नियमत्रयविवक्षा]

भवत्वेवम्, इदन्तु चिन्त्यताम्—क्व नियमः, किं विमर्शे? किं पक्षप्रतिपक्षयोः? किं निर्णये? इति। त्रयेऽपि च नोपपद्यत इति। न विमृश्यैव निर्णयः, अविमृश्यापि भावात्। न पक्षप्रतिपक्षाभ्यामेव, इन्द्रियादेरपि तदुत्पादात्। न निर्णय एव, तर्कस्यापि क्वचिदनिवृत्तेः—उक्तमत्र, उद्देशसूत्रे तत्त्वज्ञानपदोपादानात् प्रमाणपदेन च तत्फला[3]क्षेपा[3]त् न निर्णयमा[4]त्रेणो[4]द्दिष्टेन किमपि प्रयोजनम्। विशिष्टस्तु निर्णयः ल[5]क्ष्य[5]त्वेन विवक्षितः ॥

परीक्षाविषयो यो हि निर्णयो न्यायनिर्मितः।
नियमत्रयमप्येतत् तस्मिन्न हि [6]न[6] युज्यते ॥

---

* तर्कात् पूर्वं जातस्तु न क्षोदक्षमो भवेदित्याशयः ॥

---

[1] क–ख, [2] उच्य–ख, [3] पेक्षणा–च. [4] त्रो–ख, [5] क्षण–ख, [6] नि–च.

[संशयाभावेऽपि विचारप्रवृत्तिः]

स हि विमृश्यैव भवति, विमर्शपूर्वकत्वात् परीक्षायाः । अनुमानं च संदिग्धे विषये प्रवर्तत इति प्रायेण तद्व्यवहारः ॥

यद्यपि क्वचिदसंदिग्धेऽपि विषये दृष्टं प्रवर्तमानमनुमानमनलार्थितायामतर्कितोपनतपर्वतनितम्बनिर्गतधूमदर्शनेन कृशानुकल्पमिव ; तथापि वस्तुयोग्यतावशेन संदिग्धविषयमेवानुमानमिच्छन्ति न्यायविदः । प्रकृतश्च निर्णयः पक्षप्रतिपक्षाभ्यामेव निर्णय एवेति न शक्यते नियन्तुम्, अन्यथा न्यायानुपरमादिति । शास्त्रे तु विनापि संशयादस्ति निर्णयः* ॥

यद्यपि च तत्रापि सूत्रकृता सर्वपरीक्षाणां संशयपूर्वकत्वमुपदेशातिदेशाभ्यामभ्यधायि, तथापि नासौ शास्त्रीयो निर्णयः, परीक्षाकार्यत्वात् ॥

[शास्त्रीयनिर्णयेषु विशेषः]

यस्तु शास्त्रत एव क्वचिद्विषयनिर्णयः, स विमर्शवर्जमुत्पद्यते । वादेऽपि विमर्शरहितो भवति निर्णयः । उभौ निश्चितौ वादं कुरुतः, संदिग्धस्य तत्रानधिकारात् । कथं तर्ह्येष प्रवादः 'संशयच्छेदो वादस्य फलम्' इति ? प्रथममुभयोरपि निश्चितयोर्वादप्रवृत्तौ अन्तराले बलादापतति युक्तिद्वयोपनिपात[1]कृ[1]तः संशय इति वस्तुनिर्णयावसानत्वाद्वादस्य संशयच्छेदफलत्वमाचक्षते ॥

[निर्णयपरीक्षोपसंहारः]

यद्यप्यनिश्चितमतिः कुरुते न वादं
श्रुत्वा तथापि परकीयनयप्र[2]योग[2]म् ।

---

* अन्यथा 'श्रोतव्यो मन्तव्यः' इति श्रवणानन्तरमननं न स्यात् ॥

---

[1] व—ख, [2] वेश—ख.

अन्तर्गतद्वयबलाबलचिन्तनेन
संशय्य निर्णयति नूनमसौ स्वपक्षम् ॥

— इति निर्णयपरीक्षा —

[वादपरीक्षा]

न्यायपरीक्षाद्वारकवस्तुविचारयोग्याः कथा वादिनां भवन्ति—वादः, जल्पः, वितण्डेति। तत्र वादस्तावदुच्यते—

प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः ॥ १-२-१ ॥

पक्षप्रतिपक्षौ व्याख्यातौ। तयोः परिग्रहः—अभ्युपगमनियमः। एको वक्ति 'नित्यः शब्दः' इति। अपरस्तु 'अनित्यः शब्दः' इत्याह। सोऽयं पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः। एतच्च रूपं कथात्रयेऽपि साधारणमिति विशेषमाह—प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भ इति। प्रमाणैः तर्केण च साधनम्, [1]उ[1]पालम्भश्चास्मिन् क्रियते इति प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः। न त्वीदृशी वितण्डा, तस्याः *प्रतिपक्षसाधनोपन्यासशून्यस्वभावत्वात् ॥

[कथासु परार्थानुमानमेव प्रमाणम्]

ननु! प्रत्यक्षादेः प्रमाणस्य परप्रतीत्यनुपायत्वात् न तेन वादे साधनोपालम्भौ शक्यक्रियौ। तर्कस्य तु प्रतीतिसाधनत्वमपि तावत् न

* वादिदृष्ट्या प्रतिपक्ष इत्युच्यते। वैतण्डिकदृष्ट्या तु स्वपक्षः ॥

[1] साधनो—ख, च, घ,

संभवति, संभवनाप्रत्ययस्वभावत्वात्। किमुत परप्रत्यायनाङ्गतेति न तरां तस्य साधनोपालम्भहेतुत्वम्। सत्यमेवम्—इह तु न प्रमाणशब्देन प्रत्यक्षादेर[1]भिधा[1]नम्; अपि तु प्रमाणमूला अवयवाः उच्यन्ते। तैश्च सिद्धयुपालब्धी क्रियेते। एवं तर्कस्य तु स्वतः साधनोपालम्भकरणकौशलशून्यात्मनोऽपि प्रमाणानुग्राहकत्वात् पारम्पर्येण तद्धेतोराशयशुद्धिप्रदर्शनार्थमुपादानम्॥

[पञ्चावयवोपपन्नदलप्रयोजनम्]

यद्येवं प्रमाणपदेनैव तन्मूलावयवप्रतिपादनात् पंचावयवोपपन्नग्रहणमतिरिच्यते॥

तत्र के चिदाचक्षते—प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भ इति वादलक्षणे, छल जातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भ इति च जल्पलक्षणे श्रवणात्, वादे सर्वात्मना छलादिनिषेधप्रसक्तौ कतिपयनिग्रहस्थानोद्भावनाभ्यनुज्ञानार्थं पंचावयवोपपन्नग्रहणम्॥

अनेन च हीनं—अन्यतमेनाप्यवयवेन न्यूनम्, हेतूदाहर[2]णाभ्याम[2]धिकं—अधिकमिति न्यूनाधिकयोरुद्भावनमनुज्ञायते। सिद्धान्ताविरुद्धग्रहणेनापि—'सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्धः' इति विरुद्धाख्यहेत्वाभासोद्भावनमनुज्ञातम्—इत्येवं वादे त्रीणि निग्रहस्थानान्युद्भावनीयानि॥

[वादे चोदनीयनिग्रहस्थानानि]

अन्ये वदन्ति—विरुद्ध एव हेत्वाभासो वादे चोद्यते, नानैकान्तिकादिरिति। कथमेतत् युज्यते? 'निग्रहस्थानेभ्यः पृथगुपदिष्टा हेत्वभासा वादे चोदनीया भविष्यन्ति' इति—भाष्यकारवचनात् प्रमाणपदेन च

---

[1] रनुमा—ख, [2] णा—ख.

तन्मूलावयवाक्षेपात् प्रमाणाभासमूलनिरासे सति सकलहेत्वाभासोद्भावनमपि तत्र सिद्धमिति ॥

सिद्धान्ताविरुद्धग्रहणेन 'सिद्धान्तमभ्युपेत्यानियमात् कथाप्रसङ्गः अपसिद्धान्तः' इत्यपसिद्धान्ताख्यनिग्रहस्था[1]नाभ्यनुज्ञानमित्येवमष्टौ निग्रहस्थाना[1]नि वादे उद्भाव्यन्त इति—तदनुपपन्नम्—न हि त्रीणि वा अष्टौ वा वादे निग्रहस्थानानि चोदनीयानीति चोदना वैदिकी, राजशासनं वा। वस्तुपरिशुद्धिसाधनं सर्वमेव तत्र प्रयोगार्हम्। अयं तु विशेषः—जल्पे कस्यांचिदवस्थायां बुद्धिपूर्वकमपि छलादिप्रयोगः क्रियते। वादे तु न [2]त[2]था तेषां प्रयोगः। भ्रान्त्या तु कथंचित्प्रयुक्तानामवश्यमुद्भावनम्; अनुद्भावने वस्तुपरिशुद्धेरभावात् ॥

[स्वमतेन दलप्रयोजनम्]

कथं तर्हीदं पदद्वयं—सिद्धान्ताविरुद्धः, पंचावयवोपपन्न इति। अपसिद्धान्तादिसम्यग्दूषणदिक्प्रदर्शनेन एवंप्रकारवस्तुशुद्ध्यनुगुणनिग्रहस्थानजाता[3]भ्य[3]नुज्ञानार्थमेवेत्यभियुक्ताः। अप्रतिभाविक्षेपादयो हि न वादे पराजयहेतवः, क्षणान्तरेणा[4]प्यागत्य[4] अनुस्मृत्य च साधनमुपालम्भं वा तत्र प्रवदन्न पराजीयते। प्रतिज्ञाहान्यादि तु सम्यक्पराजयकारणमखिलमाभ्यां पदाभ्यामभ्यनुज्ञातमत्रेति ॥

[प्रमाणतर्कदलप्रयोजनम्]

ननु! इदानीं प्रमाणतर्कग्रहणमपार्थकम्, पंचावयवोपपन्नपदेनैव प्रमाणमूलावयवोपदेशात्, वस्तुपरिशुद्ध्यनुगुणनिग्रहस्थानाभ्यनुज्ञानाच्च किमिव नोक्तम्—न—अभिप्रायनैर्मल्यनिवेदनद्वारकवादजल्पविवेकप्रतिपादनार्थत्वात्। स्वप्रतिपत्तिसाधनमपि प्रत्यक्षादि वादे प्रयोक्तुमुचितं,

---

[1] ना—ख, [2] त्र—ख, [3] द्य—ख, [4] प्यागत्य—ख,

आशयशुद्धिमुपदर्शयितुम्। 'अत्र वस्तुनि मम प्रथमं तर्कः इत्थं प्रवृत्त आसीत्, ततः प्रमाणमिदं प्रवृत्तम्' इत्येव[1]माद्य[1]पि तत्र वक्तव्यम्। अत एव चान्यतरपक्षनिर्णयावसान एव भवति वादः। न जल्पवत् अलीकदूषणाडम्बरविरचितपरपरिभवपर्यवसानोऽपीति तथा बुद्धिपूर्वमाभासानामप्रयोग इति निर्मत्सरकथात्वमस्योक्तमिति अकलुषाकूतकथनाय प्रमाण तर्कपदम्॥

[प्रमाणतर्कदलप्रयोजनान्तरम्]

अपि च साधनोपालम्भव्यतिषङ्गप्रतिपादनमपि तस्य फलम्। उभावपि परस्परमनुबन्धेन वादिभ्यां परीक्ष्यमाणौ पक्षप्रतिपक्षौ वादतां प्रयोजयतः, न तु स्वगृहे शास्त्रे वा विविच्यमानौ। प्रमाणैरेव [2]वादे, छलादिभिरेव ज[2]ल्पे व्यवहार इति नियमशङ्कानिरसनमपि तत्पदोपादानप्रयोजनमुक्तमन्यैरिति कृतमतिविस्तरेण। सर्वथा वादलक्षणं सुस्थम्॥

वादं तु निर्णयफलार्थिभिरेव शिष्य-
संब्रह्मचारिगुरुभिः सहवीतरागैः।
न ख्यातिलाभरभसप्रतिवर्धमान-
स्पर्धानुबन्धविधुरात्मभिरारभेत॥

—इति वादपरीक्षा—

[जल्पपरीक्षा]

यथोक्तोपपन्नः छलजातिनिग्रहस्थानसाधनो-
पालम्भः जल्पः ॥ १-२-२ ॥

---

[1] म—ख, [2] ज—ख.

यथोक्तोपपन्नग्रहणेन सर्वातिदेशे वादजल्पयोरविशेष इति शङ्कमानाः केचन पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहमात्रातिदेशमेव व्याचक्षते। इयतस्तु पूर्वसूत्रानुवृत्त्यापि सिद्धेः मन्दफलमेव 'यथोक्तोपपन्न'वचनं भवेदिति समस्तादितिदेश एव वरम्। न च तत्रापि वादजल्पयोः साम्यम्, गम्यमाना[1]र्थान[1]तिदेशात्। श्रौत एवार्थः अतिदिश्यते, न गम्यमानः। तत्कृत एव च तयोर्भेदः॥

तथा च प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भ इत्यत्र गम्यमानोऽर्थः अभिप्रायनियमः। स नातिदिश्यते। सिद्धान्ताविरुद्धः पंचावयवोपपन्नः इत्यत्रापि बुद्धिपूर्वकजात्यादिप्रयोगप्रतिषेधतदुद्भावननियमरूपः गम्यमानोऽर्थः। सोऽपि नातिदिश्यत इति कुतस्तयोरविवेकः। अत एव च बुद्धिपूर्वकप्रयोगानुज्ञानाय छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भ इत्युक्तम्॥

[जल्पे छलादेरभ्यनुज्ञानम्]

भवत्वेवम्! छलादीनां त्वसदुत्तरत्वात् कथमिव साधनोपालम्भहेतुत्वम्। परपक्षप्रतिक्षेपद्वारकमिति चेत्—न—असदुत्तरत्वेन प्रति[2]क्षेपेऽपि तेषामसामर्थ्यात्। एवमपि च साधनग्रहणमनर्थकमेवेति—सत्यमेवेदम्—किन्तु कस्यांचिदवस्थायां स्वप्रतिपत्तिसाधनोपहिततत्त्वज्ञानरक्षार्थं तान्यपि प्रयुज्यन्ते। यदा जानन्नपि परपक्षकृशिमानम्, स्वपक्षे द्रढिमानं च क्वचिदवसरे* परप्रयुक्ते साधने दूषणं सपदि न पश्यति, स्वपक्षसाधनं च झ[3]टि[3]ति न स्मरति, तदा छलादिभिरप्युपक्रम्य परमभिभवति, आत्मानं च रक्षतीति॥

* दौर्भाग्यवशादिति शेषः॥

1 र्थं अ—ख, 2 पक्षे—ख: 3 गि—ख

[छलादिप्रयोगफलम्]

ननु ! यदि [1]परोऽपि[1] छलादीनि जानीयात, तेषु चानुरूपमुत्तरमभिदधीत, कथं जीयेत ? प्रत्युत जयत्येव—सत्यम्—तथाप्येकान्तपराजयात् वरं संदेह इति युक्तमेव तत्प्रयोगेण *स्फुटाटोपकरणम् ॥

ननु ! ईदृशि प्रयोजनानि जिगीषतो जनस्य जानपदसदसि भवन्ति, तस्यापि न निपुणमति[2]परिषदि[2] । मुमुक्षोस्तु दूरापेतैव कथेयमिति कथमिह मोक्षशास्त्रे जल्पाद्युपदेशः ?—नैतदेवम्—मुमुक्षोरपि क्वचित्प्रसङ्गे तदुपयोगात् । तथोक्तं ' तत्त्वाऽध्यवसायसंरक्षणा[3]र्थं जल्पवितण्डे, बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं कण्टकशाखावरणवत्' (न्या-सू-4-5-50) इति ॥

[वितण्डादिप्रयोगकालः]

यदि हि क्वचिदाश्रमे सुखमासी[4]नं अनेकशिष्यगणोपास्यमानं रहस्यतत्त्वमुपदिशन्तं शान्तमानसमाचार्यं अनार्यः कश्चिद्विपश्चिदागत्य दुरधिगतकतिपयाक्षरचयजनितगुरुतरगर्वगद्गदया गिरा 'भोस्तपस्विन् ! किं [1]व्या[1]ख्यायते ? हुं ! आन्वीक्षकी ! सरलमतिप्रियेयं विद्या । क्व वेदाः ! क्व वेदप्रामाण्यम् ! क्वात्मज्ञानम् ? क्वापवर्गः ? इत्यादि [5]मन्दं म[5]न्दं विहस्य सहसा दुष्टमेघ इव प्रकटिताकाण्डदण्डकाश[6]डम्बर[6]वित्रासिताश्रममृगवर्गमुद्ग्राहयन् आकुलयति, तदा जगज्जालमिन्द्रजालपण्डितविलसितमिति जानन्नप्या[7]चार्यः[7] यदि तमुपेक्षते, तिरस्करोति, सद्यः सम्यक्साधनाप्रतिभासेऽपि यदि छलादिभिरेनं न शमयति ; तदा तस्मिन् गते तत उत्थाय शिष्यगणा ब्रूयुः 'कष्टमस्थाने क्लिष्टाः स्मः ॥

---

* स्फुटाटोपः—फटाटोपः ॥

---

[1] परः–ख, [2] सदसि–ख, [3] सी–ख, [4] आ–ख, [5] म–ख, [6] नितम्ब–ख, [7] शाम्यो–ख

योऽसावस्माकमाचार्यः प्रख्यातो न्यायवित्तमः ।
अद्य त्वागत्य सोऽन्येन पण्डितेन पराजितः ॥

तच्छ्रुत्वा जन इतरोऽपि सत्य[1]थास्था[1]-
शैथिल्यात्सपदि तमेव माऽनुयासीत् ।
तन्नूनं परिभवभूमिकामसभ्यो
नेतव्यः सदसि स *वावदूकपाशः ॥

तद्विधानघटने निरर्गलं
जल्पमस्त्रमुपदिष्टवान् मुनिः ।
आनुषङ्गिकमपि प्रयोजनं†
तस्य रागिजनतासु वर्णितम् ॥

— इति जल्पपरीक्षा —

[वितण्डापरीक्षा]

स प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डा ॥ १-२-३ ॥

स एव यथोक्तलक्षणकः जल्पः वितण्डा भवति । को विशेष इति चेत्—आह — प्रतिपक्षस्थापनाहीन इति । उत्तरपक्षवादी वैतण्डिकः । प्रथमवा[2]दी प्रथम[2]साध्यमानपक्षापेक्ष[3]या । तत्पक्षः[3] हस्तिप्रतिहस्तिन्यायेन प्रतिपक्ष इत्युच्यते । तमसावभ्युपगच्छत्येव , न तत्र साधनमुपदिशति,

---

* वावदूकपाशः—नीचवावदूकः ॥
† प्रयोजनं—जयादि ॥

---

[1] थस्य–ख [2] दी–ख, [3] या–ख,

परपक्षमेवाक्षिपन्नास्ते। तर्हि साधनाद्वि[1]ना प[1]क्षोऽपि सोऽस्य नास्त्ये वेति ॥

[स्थापनापदप्रयोजनम्]

प्रतिपक्षहीनो वितण्डेत्युच्यताम्, किं स्थापनाग्रहणेन ?—न—अभ्युपगममात्रेण तद्भावात्। तमनभ्युपगम्य प्रलपतः कस्तस्य शृणुयात्। औपचारिको वा परमतपराकरणरूप एवास्य पक्षः*। तस्मिन् हि सति स्वपक्षो हि तस्य सिद्ध्येदिति। परमताक्षेपप्रवणप्रवृत्तेश्च बलात् द्वितीयक्षवाद्येव वैतण्डिक इति। तदेवं पक्षोऽस्यास्तीति, साधनं तु नास्तीति सम्यक्सूत्रितं 'स प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डा' इति ॥

इत्युदाहृतमिदं कथात्रयं
यत्परस्परविविक्तलक्षणम्।
स्थूलमप्यनवलोक्य कथ्यते
वाद एक इति शाक्यशिष्यकैः ॥

— इति वितण्डापरीक्षा —

[हेत्वाभासपरीक्षा]

पक्षधर्मत्वादीनि पंच लक्षणानि हेतोरुक्तानि। तेषामेकैकापायात् पंच हेत्वाभासा भवन्तीति तान् दर्शयितुमाह—

---

* यथा खण्डनकारस्य, शून्यवादिनो माध्यमिकस्य वा ॥

---

[1] प-ख.

सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकाला
हेत्वाभासाः ॥ २-२-४ ॥

अत्र हेत्वाभास*श्रुतिरेव निर्वचनसहिता सामान्यलक्षणं बोधयति— 'अहेतवः हेतुवदाभासन्त इति हेत्वाभासाः' इति । लक्षणैकदेशयोगाच्च हेतुवदाभासनं, अहेतोरप्युपपद्यते । सकललक्षणापायेऽपि पंचमीनिर्देशादिः भ्रमहेतुरित्येके ॥

सव्यभिचारादिपदपर्यन्तवर्तिनी तु सैव श्रुतिः विभागमवगमयति, प्रमाणश्रुतिवदित्युक्तम् । पक्षधर्मतादिलक्षणानां च† क्रमनियमाभावात् साध्यसमविरुद्धसव्यभिचारातीतकालप्रकरणसमा हेत्वाभासा इति पाठो नाश्रितः ॥

[हेत्वाभाससंख्याविमर्शः]

ननु ! त्रय‡ एव हेत्वाभासा इति शाक्याः—न—प्रत्यक्षागमबाधितस्य च हेतोः पूर्वं प्रदर्शितत्वात् ॥

ननु ! एकस्यैव रूपद्वयवैकल्यात् कथं न षष्ठादयः§ तत्प्रभेदाः स्युः यथा 'अनित्यः शब्दः चाक्षुषत्वात्' इति । एष हि पक्षे वृत्त्यभावादसिद्ध उच्यताम्, उत सामान्यादेः विपक्षादप्रच्युतः सव्यभिचारः, उत जात्यन्तरमेव ताभ्यामिति—नैतदेवम्- एकैकरूपापायनिमित्तभेदपंचकप्रतिपादने कृते द्वित्रिरूपापायात् न रूपान्तरमवतरति, किन्तु तेषामेव समावेशःस्यात्• ॥

---

* श्रुतिः—शब्दः ॥

† पक्षसत्त्व-सपक्षसत्त्व-विपक्षासत्त्व-अबाधितत्त्व-असत्प्रतिपक्षितत्वक्रमः ॥

‡ बाधसत्प्रतिपक्षौ विना त्रयः ॥

§ पक्षसत्त्वाद्येकैकवैकल्ये यथा एकैको हेत्वाभासः, तथा द्वयवैकल्ये अन्य; अतिरिक्तः कश्चित् षष्ठो हेत्वाभास इत्येवं त्रयादिवैकल्येऽपि अस्तु ।।

• दुष्टसंकरेऽपि दोषासंकर इति न्यायात् ॥

अपि च प्रथमगृहीतान्यतमरूपवैकल्यलब्धैकहेत्वाभासरूपेऽस्मिन्* किं रूपान्तरनिरूपणेनेत्यास्तामेतत् ॥

[अप्रयोजकहेतोरसिद्धावन्तर्भावः]

ननु ! अप्रयोजको नाम षष्ठो हेत्वाभासः समस्तीति न पुनरपि पंचत्वम्—न—तस्यान्यथासिद्ध[1]त्वेन असिद्ध ए[1]वान्तर्भावं वक्ष्यामः । अवान्तरभेदविवक्षायां तु हेत्वाभासानामियत्तानिश्चयः न शक्यक्रियः, न च सप्रयोजन इति पंचैव हेत्वाभासा इति सिद्धम् ॥

[सव्यभिचारलक्षणम्]

तेषां सव्यभिचारस्तावदुच्यते—

अनैकान्तिकः सव्यभिचारः ॥ १-२-५ ॥

व्यभिचारः एकत्र व्यवस्थाऽनियमः । तेन सह वर्तत इति सव्यभिचारः—विपक्षादप्रच्युत इत्यर्थः । एकस्मिन् अन्ते भवन् ऐकान्तिकः । तद्विपर्यायादनैकान्तिक इति स एवार्थः । एवमिह लक्ष्यलक्षणपदयोः यथाकाम मभ्युपगमः, न प्रत्यक्षादिवत् व्यवस्थया ॥

सव्यभिचारपदे लक्ष्याभिधायिनि लक्षणवचनमनैकान्तिकपदम्, अनैकान्तिकपदे तु लक्ष्यवाचिनि सव्यभिचारपदं—लक्षणप्रतिपादकं प्रसि[2]द्धा[2]प्रसि[3]द्धि[3]विभागापेक्षया पिककोकिलवत् द्रष्टव्यम् । 'पिकः कोकिलः' इत्युक्ते यस्य पिकशब्दार्थः प्रसिद्धः, स ततः कोकिलशब्दार्थमवभोत्स्यते । प्रसिद्धकोकिलशब्दार्थस्तु पिकशब्दार्थमिति ॥

---

* तावतैव वादिनो निग्रहादिति भावः ॥

---

[1] ए–ख, [2] द्धा–ख, [3] द्धं–ख.

[अनैकान्तिकपदार्थः]

आह, भवत्वेवम्! इदं तु चिन्त्यताम्। 'अनैकान्तिकः' इति किमयं पर्युदासः, प्रसज्यप्रतिषेधो वा? किंचातः? पर्युदासपक्षे स्वपक्षनियतादैकान्तिकादन्यः यः, स एवानैकान्तिक इति स एवैको हेत्वाभासः स्यात्। प्रसज्यप्रतिषेधे त्वैकान्तिकाभावस्य निवृत्तिरूपस्य हेत्वाभासता भवेत्, न लक्ष्यत्वेनाभिमतस्य विपक्षवृत्तेः हेत्वन्तरस्य प्रमेयत्वादेरिति—उच्यते—प्रश्न एवायमनुपपन्नः। संशयानो हि परं पृच्छति। संशयश्चोभयथा दर्शनाद्भवति। न च नामपद संबद्धस्य नञः द्वयी वृत्तिर्दृष्टा। 'अश्राद्धभोजी' इत्यादौ हि भुजिना नञ् संबध्यते, 'श्राद्ध न भुङ्क्ते' इति; न तु नाम्ना श्राद्धेनेति॥

[नामपदसंबद्धनञः पर्युदास एवार्थः]

आख्यातेनापि प्रयोज्यमानः क्वचित् प्रकर[1]णसामर्थ्या[1]नुरोधात् प्रत्ययार्थसंबन्धमवधूय धात्वर्थमेव केवलमालिङ्गन् पर्युदासवृत्तिर्भवति —'नेक्षेतोद्यन्तमादित्यम्' इति। न तु नाम्ना संबध्यमानः क्वचिदपि [2]प[2]र्युदासवृत्तिमुल्लङ्घ्य प्रसज्यप्रतिषेधमात्र[3]परता[3]मवलम्बमानो दृश्यते। अब्राह्मणादौ सर्वत्र तदन्यावगतिदर्शनात् इति कुतस्त्यः संशयः॥

[पर्युदासपक्षोक्तदोषपरिहारः]

अथवा किमनयाऽवान्तरचिन्तया! यथा पृष्टं कृत एवोत्तरमुच्यते। एकस्मिन्ननित्य[4]पक्षे नित्यप[4]क्षे वा नियतः ऐकान्तिकः एकपक्षवृत्तिरुच्यते। ततोऽन्यः *पक्षद्वयवृत्तिः अनेकान्तिको भवति। एवं न सर्वे हेत्वाभासाः पक्षद्वयवृत्तय इति न संख्याहानिः अतः पर्युदासपक्षे तावन्न दोषः॥

* पक्षद्वयं—सपक्षविपक्षौ॥

[1] णा—ख, [2] न प—च, [3] ता—ख, [4] प—ख.

[प्रतिषेधार्थकत्वेऽपि न दोषः]

प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि—ऐकान्तिको न भवति यः, स एवाहेतुरिति न निवृत्तिमात्रपरत्वम्। अश्राद्धभोजीति *कृता पुरुष उच्यते, न श्राद्धभोजनाभावमात्रम्। एवमिहापि तद्धितेनैकान्तनियतताप्रतिषेधविशिष्टः हेतुरेवोच्यते, नाभावमात्रम्—इत्येवमुभयथाऽपि न दोषः॥

तस्योदाहरणं—नित्यः शब्दः प्रमेयत्वात्—इति। एष हि नित्यानित्यपक्षयोरन्यतरस्मिन्नपि न नियत इति विपक्षवृत्तित्वादनैकान्तिक उक्तो भवति॥

[परोक्तानैकान्तिकविभागविमर्शः]

ननु! षट्प्रकारः परैरनैकान्तिक इष्यते। सपक्षैकदेशवृत्तिः विपक्षव्यापी, विपक्षैकदेशवृत्तिः सपक्षव्यापी, [1]उभय[1]पक्षैकदेशवृत्तिः, उभयपक्षव्यापीति साधारणः चतुष्प्रकारः। असाधारणः विरुद्धाव्यभिचारी चेति। स कथमिह न निर्दिश्यते — उच्यते—सपक्षव्याप्त्यादिभेददर्शनं तावत् अप्रयोजनकम्, अशक्यं च; हेत्वाभासानामवान्तरभेदानन्त्यात्। † विपक्षाद्व्यावृत्तिर्यस्य नास्ति, स सव्यभिचारः—इत्यन्यतमहेतुरूपरहितत्वमनैकान्तिकलक्षणमिह विवक्षितम्। तच्चोक्तमेव। किमवान्तरभेदपरिगणनेन॥

असाधारणविरुद्धाव्यभिचारिणौ तु न संस्त एव हेत्वाभासाविति न व्याख्यायेते॥

---

* कृता—कृत्प्रत्ययेन॥

† व्यतिरेकः—विपक्षावृत्तित्वम्॥

---

[1] वि–च.

[असाधारणानैकान्तिको नातिरिक्तः]

ननु ! साधारणवदसाधारणस्यापि गन्धवत्त्वादेः संशयहेतुत्वदर्शनात् कथमसंभवः ? अनेकधर्मोपपत्तेश्च संशयः भवद्भिरपि व्याख्यात एव—नैत-देवम्—उभयविशेषसहचरितधर्मदर्शनं हि तदनुस्मरण[1]युक्तेन[1] संशयमुप-जनयति। असाधारणस्तु असाधारणत्वादेव न तत्सहचरः कदाचिदुपलब्ध इति कथं संशयहेतुः ?

कथं तर्ह्यनेकधर्मोपपत्तेरिति वर्ण्यते ? वर्णितमेतत्। वस्तुनो हि विशेषधर्मः कश्चिदसाधारणः केनापि धर्मान्तरेण सहचरितो दृष्टः, सोऽय शब्दे विभागजत्वाख्यो धर्मः केनचिद्धर्मान्तरेण द्रव्यत्वेन गुणत्वेन वा सह-चरितो भवेदितीत्थमनेकधर्मोपपत्तेः संशयो वर्णितः ॥

तदिहापि गन्धवत्त्वमसाधारणमे[2]व यदि[2] संशयहेतुतया वर्ण्यते, तर्हि साधारणात् वस्तुधर्मत्वादेव संशयो भवेत्, नासाधारणात् गन्धवत्त्वात्। न हि तन्नित्यानित्ययोरन्यतरेणापि सहचरितमुपलब्धम्। वस्तुधर्मस्तु धर्मान्तरानुयायी दृश्यत इति वस्तुधर्मत्वमेव तत्कारणम्। अतः 'नित्या भूः, गन्धवत्त्वात्' इत्यसाधारणानैकान्तिकः [3]न व[3]क्तव्यः ॥

[विरुद्धाव्यभिचारोऽपि नातिरिक्तः]

विरुद्धाव्यभिचर्यपि न वाच्य एव, एकत्र धर्मिणि परस्परविरुद्धद्वय-प्रयोजकहेतुद्वयोपनिपातस्यानुपपत्तेः ॥

ननु ! 'प्रत्यक्षो वायुः, स्पर्शवत्त्वात्, घटवत्' 'अप्रत्यक्षो वायुः, अरूपत्वात्, आकाशवत्' इत्यस्ति हेतुद्वयसन्निपातः। स एव च विरुद्धा-व्यभिचार्युच्यत इति—अत्र तावत् एतदेव वक्तव्यम्—कोऽयमपूर्वः प्रामा-णिकव्यवहारः ईदृशः, यत् अनुमानेन प्रत्यक्षत्वमप्रत्यक्षत्वं वा साध्यत

---

[1] प्राय—ख, [2] व—च, [3] व—ख.

इति। इन्द्रियजप्रमितिविषयो ह्यर्थः प्रत्यक्षो भवति। स एष वायुः यदीन्द्रियजे प्रत्यये प्रतिभात्येव, [1]किमनुमानेन। अथ तत्र न प्रतिभाति तथापि कि[1]मनुमानेनेति ॥

[विरुद्धाव्यभिचारिणोऽप्रयोजकत्वम्]

किंच अनयोरन्यतरो हेतुः अवश्यमप्रयोजकः, वस्तुनः द्वैरूप्यानुपपत्तेः। हेतौ च प्रयुक्ते तद्गुणदोषपरीक्षणमेव प्रतिवादी विधत्ताम्, कोऽवसरः प्रतिहेतूपन्यासस्य। विडम्बनार्थस्तदुपन्यास इति चेत्—न—विडम्बनोपन्यासस्य जात्युत्तरप्रकारत्वात्। इह च हेत्वाभासाः *वास्तवा एवानुमानदोषाः। एकत्र प्रयोजकवृद्धहेतुद्वयसमावेशासंभवस्योक्तत्वात्। कथं तर्हि प्रकरणसम इति चेत्, तत्रैव विशेषं वक्ष्यामः ॥

[विरुद्धाव्यभिचारिणः विप्रतिपत्तिरूपत्वं वा]

अथ हेतुप्रयोगरहितोभयवादिपरिगृहीतपक्षप्रतिपक्षोपन्यास†मात्रं विरुद्धाव्यभिचारिणो रूपमुच्यते, सोऽयं विप्रतिपत्तेः संशयो भवति, न हेत्वाभासादस्मादिति ॥

अपि च, [2]यदि सं[2]शयजन[3]कत्वं[3] अनैकान्तिकलक्षणमुच्येत—काममसाधारणस्य वा विरुद्धाव्यभिचारिणो वा यथा तथा संशयहेतुतामधिरोप्य [4]कथ्य[4]तामनैकान्तिकता, न तु संशयजनकत्वं तल्लक्षणम्, इन्द्रियादेरपि तज्जनकत्वेन तथाभावप्रसक्तेः। अपि तु पक्षद्वयवृत्तित्वमनैकान्तिकलक्षणम्। स तु पक्षद्वयवृत्तित्वात् संशयमपि जनयतीति वस्तुस्वभावो-

---

* वास्तवाः—वस्तुगताः,—हेतुगताः ॥

† प्रतिज्ञामात्रमिति यावत्। प्रकरणसमे तु हेतुप्रयोग आवश्यकः ॥

---

[1] कि—ख, [2] सं—ख, [3] नं—ख, [4] तन्य—च.

ऽयम् । अतः असाधारणविरुद्धाव्यभिचारिणोः कथंचित्संशयहेतुत्वेऽपि पक्षद्वयवृत्त्यभावत् नानैकान्तिकवर्गेऽन्तर्भावः । क्व तर्हि तावन्तर्भविष्यतः? जात्युत्तराणामानन्त्यात् तेष्विति वक्ष्यामः ॥

तस्मादसाधारणसंज्ञकस्य
हेतोर्विरुद्धाव्यभिचारिणो वा ।
विपक्षवृत्तित्वमलक्षयन्तः
वदन्त्यनैकान्तिकतां न तद्ज्ञाः ॥

[विरुद्धलक्षणम्]

सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्धः ॥ १-२-६ ॥

सपक्षविपक्षयोः वृत्त्यवृत्ती हेतोर्लक्षणम् । ते यस्य विपर्यस्ते दृश्येते, यः सपक्षे न वर्तते, विपक्षे च वर्तते, सः साध्यविपर्ययसाधनात् विरुद्धो भवति ; सोऽयमुच्यते—सिद्धान्तमभ्युपेत्येति ॥

सिद्धान्तश[1]ब्दः यद्यपि[1] धर्मविशिष्टे धर्मिणि व्याख्यातः, अयमित्थमित्यभ्युपगमविषयीकृतोऽर्थः सिद्धान्त इति—तथापीह तदेकदेशसाध्यधर्मविषयो लक्ष्यते* । तं सिद्धान्तं साध्यधर्ममभ्युपगम्य यो विरुणद्धि—व्याह[2]न्ति[2]—तद्विपर्ययं साधयति स विरुद्ध इत्यर्थः ॥

[सूत्रार्थवर्णनम्]

ननु समानकर्तृकयोः क्त्वाप्रत्ययः स्मर्यते । इह च हेतोर*चेतनस्याभ्युपगमेन कर्तृत्वासंभवात् पुरुषस्तत्कर्ता भवेत् । 'सिद्धान्तं च विरुणद्धि

* वस्तुस्वरूपदृष्ट्या अन्तरत्वं सिद्धं विवाक्षितमिति भावः ॥

[1] ब्दोऽपि यदि—ख, [2] रति—च.

हेतुः' इति भिन्नकर्तृत्वमुच्य[1]ते—उच्यते[1] समानकर्तृकत्वसिद्धये हेतोरेवाभ्युपगमे कर्तृत्वमुपचाराद्वर्णयिष्यते। हेतुबलात् पुरुषेणाभ्युपगमः क्रियमाणः हेतुनैव कृतो भवति। एवं च स एवाभ्युपगन्ता, स एव विरुणद्धीति न भिन्नकर्तृकत्वम् ॥

ननु! उपचारपरिग्रहश्चेदभिमतः, तदत्र त्रितयं वक्तव्यम्—मुख्येऽर्थे प्रमाणबाधः, निमित्तम्, प्रयोजनं चेति। [2]मुख्ये[2]ऽर्थे प्रमाणबाधः, उक्त एव हेतोरचेतनत्वम्। निमित्तमप्यस्ति हेतुसाधनको ह्यभ्युपगम* इति। प्रयोजनं तु †विशेषविरुद्धानां हेत्वाभासत्वनिवारणम् ॥

सिद्धान्तशब्दस्यापि समुदायवाचिनः यदेकदेशेऽवस्थापनं, तस्यापि विशेषविरुद्धव्यवच्छेद एव फलम् ॥

[विशेषविरुद्धस्य न हेत्वाभासता]

विशेषविरुद्धानां हि हेत्वाभासत्वाभ्युपगमे सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गः। न हि तथाविधो हेतुरिह जगति कश्चिदवाप्यते, यः साध्यसिद्धयेऽभिधीयमानः धर्मस्य वा धर्मिणो वा‡ विशेषं न कंचन बाधते। तथाहि—'अनित्यः शब्दः, कृतकत्वात्' इति सकलतार्किकगृहप्रसिद्ध ए[3]ष[3] हेतुः अनित्यतां साधयन्नपि 'यद्यत्कृतकम्, तत्तदश्रावणं दृष्टम्। यो यः कृतकः स स व्योमविशेषगुणो न भवति इति धर्मिणो विशेषं बाधत एवेत्यहेतुः स्यात्। न चैवं युक्तमिति न विशेषविरुद्धो नाम हेत्वाभासः अभ्युपगन्तव्यः; किन्तु साध्यस्वरूपविपर्ययसाधन एवेति ॥

---

* 'हेतुबलाद्धि पुरुषेणाभ्युपगमः' इत्यनुपदमेवोक्तम् ॥

† विशेषविरुद्धाः—अनुपदं प्रदर्श्यन्ते ॥

‡ 'कंचन विशेषम्'—इत्यन्वयः ॥

---

[1] ते—ख, घ, च, [2] साध्ये—ख. [3] व—ख.

[परोक्तविरुद्धविभागस्यायुक्तता]

अत एव यथा तीर्थान्तरे वर्ण्यते—विरुद्धश्चतुष्प्रकार;—*धर्मस्वरूपविपरीतसाधनः, धर्मिस्वरूपविपरीतसाधनः, धर्मविशेषविपरीतसाधनः, धर्मिविशेषविपरीतसाधन इति। तथेह नेष्यते, अतिप्रसङ्गस्य दर्शितत्वात् इति। अस्योदाहरणं—'नित्यः शब्दः, कृतकत्वात्' इत्यादि† ॥

[विरुद्धस्य व्यभिचारिवैलक्षण्यम्]

ननु ! एकैकलक्षणापायात पंच हेत्वाभासा इत्युक्तम्। अस्य च हेतोरुभे लक्षणे न स्तः। यथा ह्यस्य सपक्षे वृत्तिर्नास्ति, तथा विपक्षादपि व्यावृत्तिः। यदि हि सपक्षादिव विपक्षादपि व्यावृत्त ए[1]ष[1] भवेत् गन्धवत्त्ववदसाधारण एव स्यादिति—सत्यमेवम्—विपक्षादव्यावृत्तिः व्यभिचारं प्रति प्रयोजकतां प्रतिपद्यते। प्रतिपक्षगामी हि व्यभिचरित इत्युच्यते। सपक्षे वृत्तिविच्छेदस्तु विपर्ययसिद्धौ प्रयोजक इति सत्यामपि विपक्षवृत्तौ सपक्षवृत्तिविच्छेदनिबन्धनमेवास्य विरुद्धत्वमुच्यते। विपक्षादप्रच्युतः स्वसाध्यमेव न साधयेत्। सपक्षे त्ववर्तमानोऽसौ विपरीतमपि साधयतीति तल्लक्षणापायकृतमेवास्य विरुद्धत्वमाचक्षते‡ इत्यलं सूक्ष्मेक्षिकया। तदि[2]द[2]मुक्तं 'सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्धः' इति ॥

[अपसिद्धान्तादीनां विरुद्धरूपत्वपक्षः]

अन्ये त्वन्यथा व्याचक्षते—किल साध्यधर्मविपर्ययसाधकवत् अपसिद्धान्तप्रतिज्ञाविरोधादयोऽपि सिद्धान्तविरोधिनः संगृहीतुं युक्ता एव।

---

* धर्म—साध्यः। धर्मी—पक्षः॥

† द्वितीयस्य 'शब्दः। गुणः, चाक्षुषत्वादित्यादि॥

‡ व्यभिचारी तु न सपक्षान्नियमेन व्यावृत्तः। साधारणः खलु सः। एवं च विरुद्धप्रयोगे अज्ञानातिशयः सूच्यते॥

---

[1] व–ख, [2] त्थ–ख,

ते चैवं व्याख्यायमाने न संगृहीताः स्युः। क्त्वाप्रत्ययसिद्धान्तशब्दौ च न समन्वितौ स्याताम्। तस्मादभ्युपगतसिद्धान्तविरोधी इति सूत्रार्थे वर्णिते, अभ्युपगतं सिद्धान्तं यो विरुणद्धि, स विरुद्धः। तत्कालोपात्त प्रतिज्ञाविषयीकृतं वाऽवसरान्तरव्यवस्थापितं वेत्ये[1]त[1]त्संग्रहश्च कृतो भविष्यति। सिद्धान्तशब्दश्च न सङ्कोचितो भविष्यति। क्त्वाप्रत्ययस्तु असङ्गतत्वादुपेक्ष्यत एव, भिन्नकर्तृकत्वात् आनन्तर्यस्य गम्यमानस्य चानुपयु[2]क्त[2]त्वादिति ॥

[एतत्पक्षस्य भाष्यानुगुणत्वम्]

तथा च भाष्यकारे[3]ण अविशेषेण[3] पूर्वाभ्युपगतसिद्धा[4]न्तविरुद्ध[4]मेवोदाहरणमुक्तं 'सोऽयं विकारो व्यक्तेरपैति, नित्यत्वप्रतिषेधात् *। अपेतोऽप्यस्ति विनाशप्रतिषेधात्' इति। अत्र हि प्रति[5]षिद्ध[5]नित्यधर्मत्वादित्ययं हेतुः व्यक्तेरपेतोऽपि विकारोऽप्यस्तीत्यमुं सिद्धान्तं विरुणद्धि अनेन वा विरुद्ध्यत इति ॥

[उक्तपक्षेऽस्वारस्यम्]

एतत्त्वहृदयङ्गममिव व्याख्यानम्। अपसिद्धान्तप्रतिज्ञाविरोधादेः निग्रहस्थानसूत्रे हेत्वाभासेभ्यः पृथगुपदेशात् किमिह तत्सङ्ग्रहेण। प्रत्युत, सङ्ग्रह एव दोषः। यो हि 'मीमांसकोऽहम्' इत्यभ्युपगम्य 'अनित्यः शब्दः, कृतकत्वात्, घटवत्' इति ब्रूयात्, न तस्यायं हेतुः विरुद्धो भवेत्, अपि तु अपसिद्धा[6]न्तेनैवासौ[6] निगृह्येत। तस्मात्

*नित्यत्वप्रतिषेधे हि विकार आवश्यकः। अतः परस्परविरुद्धं तत् ॥

[1] वं त—च, [2] ज्यमान—च, [3] ण—ख; [4] न्तानुगुण—ख, [5] षेधस्या—च, [6] न्तात्—ख.

साध्यविपर्ययसाधन एव विरुद्ध उच्यते, न तु पूर्वाभ्युपगतस्वसिद्धान्त-विरुद्धः* ॥

[उक्तपक्षस्य सूत्राननुगुणत्वम्]

न च निरभिप्राय एव सूत्रकृता क्त्वानिर्देशः कृतः, किन्तु ततः प्रतीयमानमानन्तर्यमप्यपेक्षमाणेन । यो हि सिद्धान्तमभ्युपेत्य प्रतिज्ञाय तत्सिध्यचर्थतयोपादीयमानः तमेव विरुणद्धि, स विरुद्धो हेत्वाभास इति प्राक्तनमेव व्याख्यानमनवद्यम् ॥

[1]अ[1]तः प्रतिज्ञाविपरीतसाधनात्
विरुद्धतामेति न हेतुरन्यथा ।
विशेषबाधादिनिबन्धनं पुनः
बहुप्रकारत्वममुष्य नेष्यते ॥

[सप्रतिपक्षलक्षणम्]

यस्मात् प्रकरणचिन्ता स निर्णयार्थमुपदिष्टः प्रकरणसमः ॥ १-२-७ ॥

एकैकलक्षणापायनिमित्तहेत्वाभासपंचकप्रतिज्ञानात्, असत्प्रतिपक्षत्वलक्षणवैकल्यात् किल प्रकरणसमो नाम हेत्वाभासो वक्तव्यः। स च न संभवति, सप्रतिपक्षस्य हेतोरभावात् । अद्व्यात्मकत्वाद्धि वस्तूनामेकत्र परस्परविरोधिधर्मद्वयप्रयोजकहेतुसमावेशो नास्तीत्यसकृदुक्तम् । अतं

---

* भाष्यं तु एतद्विषये तटस्थमिति भावः ॥

---

1 त—च, 1 म—ख.

एव हि विरुद्धाव्यभिचारी निरस्तः। अनुमानविरुद्धमनुमानं च नेष्यत एव*। तत्कुतः सप्रतिपक्षो हेत्वाभासः? अतश्च लक्ष्याभावात् कस्येदं लक्षण-मि[1]त्यत्रा[1]ह—यस्मादित्यादि ॥

[सूत्रव्याख्यानम्]

विचार्यमाणौ प्रागुक्तलक्षणकौ पक्षप्रतिपक्षौ प्रकरणम् । तस्य चिन्ता संशयात् प्रभृत्यानिर्णयात् यद्यपि भवति, तथापीह विमर्शात्मिकैव गृह्यते । सा यस्मात् भवति ॥

कस्माच्च सा भवति ? विशेषानुपलम्भात् । स एव विशेषानु-पलम्भः यदि निर्णयार्थमुपदिश्यते, तत्प्रकरणमनतिवर्तमानत्वात् प्रकरण-समो भवति । नित्यः शब्दः, अनित्यधर्मानुपलब्धेः, आकाशवत् । अनित्यः शब्दः, नित्यधर्मानुपलब्धेः, घटवत्—इति । सोऽयं सप्रतिपक्षो हेतुरिह लक्ष्यो विद्यते ॥

[विरुद्धहेतुद्वयासमावेशेऽपि तथा प्रयोगः]

न च द्व्यात्मकानि वस्तूनि, प्रमातारस्तु रूपमेषां नियतमवधारयितु मशक्नुवन्त एवं भ्राम्यन्तीति† ॥

तथा हि—ए[2]कस्तद्वि[2]शेषानुपलब्धेः पक्षधर्मान्वयव्यतिरेका[3]त्य[3]-श्यंस्तथेति साध्यं बुध्येत, तथैव परं प्रत्याययेदिति । इतरोऽपि द्वितीय-

---

* उभयोस्तुल्यबलत्वात् । अन्यतरस्याधिकबलत्वे तु, यत्प्रयुक्ता तस्याधिक-बलता, तेनैवानुमानबाधो युक्तः ॥

† नन्वेवं सद्धेतावपि सप्रतिपक्षप्रसङ्ग इति चेत्—सत्यम्—तत्र भ्रममूलकत्वोद्भा वनेनैव वादिनो जयः ॥

---

[1] त्याशङ्क्या—ख, [2] को वि—ख, [3] नय—ख.

विशेषानुपलब्धेः साधनतां बुद्ध्वा प्रत्यवस्थानं च करोतीति [1]स्व[1]प्रतिप[2]त्तिसाक्षि[2]क एवैष प्रकरणसमो हेत्वाभासः ।।

[सप्रतिपक्षस्य इतरवैलक्षण्यम्]

तथा च न तावदयं सम्यग्धेतुः, प्रतिपक्षोपहतत्वेन स्वसाध्योपस्थानसामर्थ्यशून्यत्वात् । हेत्वाभासोऽपि भवन् न तावदसिद्धः, साध्ये धर्मिणि शब्देऽनुपलभ्यमाननित्यधर्मत्वस्य हेतोः सद्भावात् । नापि विरुद्धः, साध्यविपर्ययसाधननिमित्तभूतसपक्षवृत्त्यवियोगानुपपत्तेः । नाप्यनैकान्तिकः-पक्षद्वयसाधारणत्वानवधारणात् । संशयजनकत्वं तु न तस्य लक्षणमित्युक्तमेव ।।

[सप्रतिपक्षस्यानतिरिक्तत्वाक्षेपः]

ननु ! एकस्मिन् पक्षे नियतः ऐकान्तिक, तद्विपर्ययादनैकान्तिकः । स चायं नित्यानित्यपक्षयोरन्यतरत्रापि न नियत इति अनैकान्तिक [3]ए[3]व स्यात् । अपि चाहुः—

'अप्रामाण्यं त्रिधा भिन्नं मिथ्यात्वाज्ञानसंशयैः'

(श्लो. वा. 1-1-2 श्लो 54)

इति । तत्र यथा इन्द्रियादेरबोधकत्वाद्वा संशयविपर्ययस्वभावावभासमुत्पादनदौरात्म्याद्वा भवत्यप्रामाण्यव्यवहारः, एवमनुमानमपि [4]तेनै[4]व वर्त्मना प्रमाणाभासतामवलम्बते ।।

[हेत्वाभासत्रैविध्याक्षेपः]

तत्रासिद्धस्तावदलभमानो धर्मिणि वृत्तिं तत्र साध्यधर्मधियमाधातुमनधिकृत इत्यज्ञानफलत्वादप्रामाण्यफलमनुभवति ।।

---

[1] स–ख, [2] क्ष–ख, [3] एक ए–च, [4] तथै–ख.

विरुद्धस्तु विपर्ययसाधन इति भवन्त एव प्रतिपन्नाः ।।

संशयजनकस्त्वनैकान्तिको भवितुमर्हति । न तु पारिभाषिकविपक्ष वृत्तित्वमेव तस्य लक्षणमुचितम् । उभयमपि चान्यतरपक्षनियमविरहिततनुरिति किमिति न भवति विमर्शमुपदधदनैकान्तिक इति त्रय एव हेत्वाभासाः ।।

[सप्रतिपक्षस्यातिरिक्तत्वसाधनम्]

उच्यते—न फलनियमेन लक्षणनियमः कर्तुं शक्यते । यद्यपि द्विविधं त्रिविधं भवत्यप्रमाणफलम् ; तथापि न त्रिलक्षणके लिङ्गेऽविनाभावः परिसमाप्यते,* अपि तु पंचलक्षणक इति प्रसाधितोऽयमर्थः । तद्वैकल्याच्च हेत्वाभासानामपि पंचत्वमेव । फलं तु द्विविधमस्तु, त्रिविधं वा । न ह्यप्रतिपत्तिजनकं किंचिल्लिङ्गमुपलभामहे । न चाप्रतिपत्तिः प्रयत्नजन्या, प्रागभावस्य निसर्गसिद्धत्वात्—इत्यलमवान्तरचिन्तनेन ।।

[सप्रतिपक्षस्यानेकान्तिकवैलक्षण्यम्]

न फलापेक्षः लिङ्गलक्षणनियमः । तत्र यथा पक्षधर्मरहितत्वमसिद्धल[1]क्षणम्, एवं व्यतिरेकवैकल्यं अनैकान्तिकलक्षण[1]म् । एष च हेतुः पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकाणामन्यतमेनापि रूपेण न विकल इति कथमनैकान्तिकतां प्रतिप[2]द्येत[2] । व्यस्ततायां हि सर्वाण्येतानि सन्ति लक्षणानि । सम[3]स्त[3]स्तु नोपन्यस्त एव हेतुत्वेन नित्यानित्यधर्मानुपलब्धेरिति ।।

[सप्रतिपक्षस्य संशयजनकत्वम्]

ननु ! यद्यस्य पक्षधर्मान्वयव्यतिरेका निरपवादाः सन्ति, कथं तर्हि न हेतुरेवायम् । इतरस्यपि पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकाणां निरपवादाना-

*तदा हि हेत्वाभासानामैक्यमपि स्यात्, विजयरूपैककार्यकारित्वात् ।।

[1] को वि—ख, [2] वप—ख, [3] स—ख, [4] क्ष—ख.

मसंभवात् सोऽपि न कथं हेतुः ? अस्त्विति चेत्—न—वस्तुनः द्वैरूप्यानुपपत्तेः। एवमिमौ हेतू पक्षद्वयेऽपि बुद्धिं जनयन्तौ संशयमावहतः, नानैकान्तिकवत् विपक्षवृत्तित्वेनेति हेत्वाभासान्तरत्वम् ॥

एवंविधस्य चास्य प्रकरणसमस्य विरुद्धाव्यभिचारीति नाम यदि क्रियते—तदपि भवतु। न पुनरनैकान्तिकप्रभेदतामवलम्बते, तल्लक्षणासंस्पर्शात्। उभयप्रतीतिजनकौ हीमौ हेतू भवतः, नोभयपक्षवृत्तीति ॥

[सप्रतिपक्षस्य बाधाद्वैलक्षण्यम्]

नाप्ययं कालात्ययापदिष्टः, प्रत्यक्षागमयोरन्यतरस्यापि बाधकस्यानुपलम्भात्। अनुमानं तु नानुमानस्य बाधकं भवितुं क्षममित्युक्तम्। न चेतरेतरबाधापेक्षयाऽनयोरसिद्धत्वमभिधेयम्, संशयजनकत्वेऽनभवसिद्धे सति विशेषानुपलब्धेरप्रत्याख्येयत्वात् ॥

[सप्रतिपक्षस्थले परस्परप्रतिघातासंभवः]

ननु! निश्चितस्य साधनप्रयोगाधिकारात् [1]कथंचित्तावत्[1] साधनं प्रयुंजीत। निश्चितत्वे च *तद्धर्मानुपलब्ध्योः परस्परमसिद्धत्वं स्थितमेव—नैतदेवम् — अन्यतरधर्मानुपलब्धेरेव पक्षध[2]र्मत्वा[2]न्वयव्यतिरेकात् पश्यन्नसौ निश्चिततां प्राप्तः, न द्वितीयधर्मानुपलब्धेः असिद्धतां बुद्ध्यमानः। अत एव भ्रान्तिमू[3]ल एष[3] हेत्वाभासः। द्वितीयधर्मानुपलब्धिसिद्धत्वनिश्चये तु सम्यग्घेतुरेव स्यात्। तदसिध्धत्वानवधारणेऽप्यसौ स्वस्य हेतोस्त्रैरूप्यदर्शनात् निश्चितमतिर्भूत्वा साधनं प्रयुंजान इतरेण तथैव

*नित्यधर्मानुपलब्ध्यनित्यधर्मानुपलब्ध्योरित्यर्थः ॥

[1] कथं चिन्तावान्—ख, [2] र्मा—ख, [3] ल—ख.

निश्चितमतिना प्रतिप्रयोगे कृते, तस्यापि त्रैरूप्यमुपलभमानः संशयमधिगच्छतीत्यलं प्रसङ्गेन ॥

तदेवं असिद्धादिलक्षणवैपरीत्यात् प्रतीत्यनुगुणः प्रकरणसमो नामासद्धो हेत्वाभासः ॥

[सप्रतिपक्षविषये पक्षान्तरम्]

अपरे पुनः उदाहरणान्तरमस्य व्याहरन्ति—नित्यः शब्दः, पक्षसपक्षयोरन्यतरत्वात, आकाशवत् । अनित्यः शब्दः, पक्षसपक्षयोरन्यतरत्वादेव, घटवदिति ॥

ननु ! पक्षसपक्षयोरन्यतरः पक्षो वा स्यात्, सपक्षो वा स्यात्, न तृतीयः । न हि मित्रावरुणयोरन्यतरः सोमो भवतुमर्हति । तत्र पक्षेन्यतरशब्दवाच्येऽनन्वयः । न हि शब्दाख्यः पक्षः धर्मी धर्म्यन्तरे वर्तते । सपक्षे त्वन्यतमाभिधेये पक्षधर्मता नास्ति । न ह्याकाशादिः सपक्षः शब्दाख्ये धर्मिणि वर्तते ॥

[अन्यतरत्वं न प्रत्येकमात्रम्]

उच्यते—न पक्षत्वादिति हेतुः प्रयुक्तः, सपक्षत्वादिति वा; येनैवं स्यात्; पक्षसपक्षयोरन्यतरत्वादिति । [1]तच्च[1] द्वयोरपि किमपि साधारणं रूपम्* । न हि 'वरुणो यष्टव्यः' इति यादृशी बुद्धिः, तादृश्येव 'मित्रावरुणयोरन्यतरो यष्टव्यः' इति । विशेषनिष्ठतायां तु बलादापाद्यमानायां सकलानुमानोच्छेदः । न चान्यतरत्वं शब्दमात्रारोपितं रूपमवास्तवमिति वदितुमुचितं †अर्थासंस्पर्शितायाः प्रतिक्षिप्तत्वात् ॥

---

* उभयानुगतं वस्त्वन्यतरत्वम्, न प्रत्येकमात्रस्वरूपम् ॥

† अस्य 'शब्दानाम्' इत्यादिः ॥

---

[1] तथश्च—ख

अन्यतरत्वादित्यसिद्धो हेतुरिति चेत्, किल पक्ष एवायं, न पक्षसपक्षयोरन्यतर इति—तदयुक्तं—यत एवायं पक्षः, तत एवायं पक्षसपक्षयोरन्यतरः। न ह्यपक्षः पक्षसपक्षयोरन्यतरः स्यात्। न ह्यवरुणो मित्रावरुणयोरन्यतर इत्युक्तमेव॥

पक्षोऽपि च भवन्नेषः न पक्षत्वादित्यनेन रूपेण—हेतूक्रियते, किन्तु अन्यतरत्वादिति। इत्थं च हेतूकरणे नैकोऽपि दोष इति॥

[सम्प्रतिपक्षोदाहरणान्तरम्]

अपरमुदाहरणम्—"*सन् सर्वज्ञः, इतरतद्विपरीतविनिर्मुक्तत्वात्' घटवत्' 'असन् सर्वज्ञः, इतरतद्विपरीतविनिर्मुक्तत्वात्, खरविषाणवत्' इति अत्राप्याक्षेपप्रतिसमाधानप्रकारः पूर्ववदनुसरणीयः॥

धर्म्यसिद्धतादि च यत्नतः परिचिन्तनीयम्॥

एवंजातीयकं तूदाहरणं नानुमोदन्ते मतिमन्तः। यत्र हि हेतुना स्वयमर्थं सम्यगसम्यग्वाऽनुमाय प्रमाता परप्रत्यायनाय [1]तमेव[1] हेतुं प्रयुंजीत, स प्रयुज्यमानः वस्तुबलप्रवृत्ततया हेतुर्भवति, हेत्वाभासो भवति वा॥

[उक्तानुमानयोः अनुदाहरणत्वम्]

तथा हि—आरोहपरिणाहवति [2]पुरो[2]ऽवस्थिते धर्मिणि स्थाणुगतविशेषानुपलम्भात् एकस्य पुरुष इति भवति प्रतीतिः, इतरस्य तु पुरुषगत विशेषानुपलब्धेः स्थाणुरिति भवति मतिः। एवं च यदाऽसावेकः पुरुषत्व

* सर्वज्ञे सत्त्वं साध्यम्। घटादीनामिव सर्वज्ञस्यापि सत्त्वमावश्यकम्, रूभिन्नस्वविलक्षणविलक्षणत्वादिति हेतुः॥

[1] तं—ख. [2] पुरुषे—ख.

सिद्धये परं प्रति स्थाणुधर्माग्रहणं हेतुत्वेन ब्रूयात्, इतरोऽपि पुरुषधर्माग्रहणेन स्थाणुतां प्रतिष्ठापयन् प्रत्यवतिष्ठेत, तदा स्वप्रतीत्यनुसरणपुरःस्परसाधनाभिधानात् भ्रान्तिसंभवाच्च युक्तं तथाविधोदाहरणकीर्तनम्। एवं 'नित्यः, शब्दः अनित्यधर्मानुपलब्धेः आकाशवत्; 'अनित्यः शब्दः, नित्यधर्मानुपलब्धेः, घटवत्' इत्यपि द्रष्टव्यम् ॥

[सप्रतिपक्षहेत्वोर्वास्तवत्वावश्यकता]

यस्तु न वस्तुमूलः केवलोत्प्रेक्षामात्रावलम्बनः स्वप्रतीतिषु न दृष्टपूर्वः, किं तदुपन्यासेन ?

एतेन सद्वितीयप्रयोगा अपि प्रत्युक्ताः। यथा क्वचित् साधनप्रयोगे कृते सति तत्रैव परः प्रत्यवतिष्ठते—प्रस्तुतसाध्यधर्माधिकरणत्वशून्यधर्मिघटान्यतरसद्वितीयो घटः, अनुत्पन्नत्वात्, कुड्यवदिति। यथा प्रस्तुतेन सषाधयिषितेन धर्मेण शून्यः यः प्रकृतो ध[1]र्मी[1] घट[2]श्च[2], तयोरन्यतरेण सद्वितीयोऽयं घ[3]टाख्यो[3] धर्मी, तत्र हेतुः अनुत्पन्नत्वम्, तस्य कुड्यादौ व्याप्तिरिति ।

[केवलस्वबुद्धिकल्पितस्वस्यासप्रतिपक्षता]

सत्यं वदन, यद्यस्ति लोके क्वचिदीदृशः प्रतीतिक्रमः—घटश्च धर्मी, धर्मिघटयोरन्यतरेण सद्वितीय इत्यत्र अन्यतरशब्दः सामान्यवचनोऽपि धर्मिणि व्याख्येयः। न हि घट एव घटेन सद्वितीयो भवितुमर्हति इत्यलमलीककल्पनाकौशलप्रत्याख्यानेन ॥

सम्यग्वा यदि वा ऽन्यथा विदधते ये हेतवः संविदं
दृष्टाः स्वात्मनि ते प्रयोक्तुमुचिताः कामं परज्ञप्तये ।
ये तु स्वप्रतिपत्तिमेव न तथा कर्तुं क्षमाः कल्पना-
सामर्थ्योत्थितवस्तुशून्यघटनाः किं तत्प्रयोगे फलम् ॥

---

[2] इति–च,   [3] टख्यो–ख,

[अनुभवासिद्धहेतोः न सप्रतिपक्षत्वम्]

ये तु सूक्ष्मोत्प्रेक्षणक्षमप्रज्ञातिशयाभि[1]मा[1]नदुर्विदग्धाः तथाविधानपि प्रयुंजते—

कृतक[2]र[2]चनाचातुर्यं तैः प्रदर्शितमात्मनः
भवति न पुनश्शुद्धिः काचित्प्रमेयदिशः कृता ।
क्वचिदवसरे एवंप्रायाः परभ्रमकारिणः
किल सफलतां दध्युः जल्पे* यथा कथितं पुरा ॥

तत्र त्वेतान् कथयति परः प्राज्ञमानी यदा वा
तस्याश्श्रेयो निपुणमतिना पूर्वनीत्या समाधिः ।
द्राघीयस्या तदलमनया तार्किकम्मन्यगोष्ठ्या
हेत्वाभासः प्रकरणसमस्त्वेष निर्णीत एव ॥

[असिद्धलक्षणम्]

साध्याविशिष्टः साध्यत्वात्साध्यसमः ॥ १-२-८ ॥

अन्यतरवादिप्रसिद्धंअन्यतरं प्रति यत् साधयितुमुपादीयते, तत् साध्यम् । तदविशिष्टो हेतुः साध्यसमः॥

कथं साध्येन तुल्यता हेतोरिति चेत्, आह—साध्यत्वादिति । यथा साध्यमसिद्धत्वात् साध्यम्, तथा तत्सिध्यर्थमुपात्तो हेतुरपि यः असिद्धत्वात् साध्यः, सः साध्याविशिष्टत्वात् साध्यसम उच्यते ।

* जल्पे—इति वितण्डाया अप्युपलक्षकम् ॥

1 धा—ख, 2 व—ख.

एतच्चान्यतरासिद्धस्यैव लक्षणम् । यथा मीमांसकं प्रति 'अनित्यः शब्दः कृतकत्वात्, घटवत्' इति । *न चाक्षुषत्वादेरुभयासिद्धस्य साध्यत्वं संभवतीत्यतः[1] सकलासिद्धभेदसङ्ग्रहाय 'साध्यत्वात्' इत्येतत्पदरहितं 'साध्याविशिष्टः' इत्येवासिद्धलक्षणमुपवर्णनीयम् ॥

[साध्यस्य रूपद्वयम्]

साध्यस्य च रूपद्वयमस्ति, असिद्धत्वं साध्यत्वं च । तत्रासिद्धत्वमेव भवति[2] तद्विशिष्टत्वकारणं इहाश्रीयते सर्वासिद्धभेदसाधारणम् न तु साध्यत्वमन्यतरासिद्धैकलग्नमिति । एवंचासिद्ध[3]त्वमेवा[3]सिद्धस्य लक्षणमुक्तं भवति । पक्षधर्मत्वं यस्य नास्ति, साध्ये धर्मिणि यो न वर्तते—हेतुः सोऽसिद्ध इति ॥

[असिद्धा अनेकविधाः]

तस्य तु भूयांसो भेदा भवन्ति — हेतुस्वरूपे तावत् अन्यतरस्य वादिनोः, द्वयोर्वा अज्ञानम् संदेहः, विपर्यय इति । तथा तदाश्रयेऽपि धर्मिणि एकस्य वा, द्वयोर्वा तथैवाज्ञानसन्देहविपर्यया इति । भूयसि च पक्षीकृतेऽर्थे तदेकदेशे क्वचिद्वृत्तिः,—तदितरत्रावृत्तिरिति । एकदेशवृत्तावपि द्वयोरेकस्य वा तथैवाज्ञानसंशयविपर्यया इत्येवं प्रकारभेदोदाहरणवर्णनमल्पप्रयोजनमिति न प्रस्तूयते ॥

[अन्यतरासिद्धेः सर्वसंप्रतिपन्नत्वम्]

अन्यतरासिद्धे तु न विवदन्ते, प्रमाणस्यापक्षपातित्वात् । यदि तावत् कृतकत्वं शब्दे प्रमाणतो निश्चितं, तर्हि मीमांसकस्यापि तार्किकस्येव

---

* न संभवति—इत्यन्वयः ॥

---

[1] थः-ख, [2] वं-ख, [3] त्वं तेन चा-च.

तत्सिद्धमेव। अथ तत्रकृतकत्वनिश्चयनिपुणं नास्त्येव प्रमाणम्, तदा तार्किकोऽपि तूष्णीमास्ताम्। [द्वयोरप्यसौ चाक्षुषत्वादिवत् न सि[1]द्धो[1] हेतुः। वाङ्मात्रेण त्वसिद्धिकथनमसांप्रतम्, अतिप्रसङ्गादिति॥

[असिद्धस्यानित्यदोषत्वम्]

सत्यमेवं—न सर्वदाऽन्यतरासिद्धस्य हेत्वाभासत्वं समभिदध्महे। किन्तु किंचित्कालमिति। यदैकेन वादिना हेतौ प्रयुक्ते द्वितीयो वदति, 'मां प्रति न सिद्ध एष हेतुः' इति। तदा हेतोः प्रयोक्त्रा तत्साधनमभिधेयम्। अनभिधानात्स पराजीयते। साधने तु तेनोक्ते तदसिद्धतोद्भावनवादी पराजीयत इति यावत्तत्सिद्धौ नोपन्यस्तं साधनं, तावदेवासौ अन्यत[2]रासिद्धः। अ[2]नन्तरं तु सम्यग्घेतुः उभयासिद्धो वा भविष्यतीति॥

[व्यधिकरणासिद्धिस्वरूपम्]

व्यधिकरणासिद्धिस्तु यथोक्तभेदान्तर्गत एव। यथा 'नित्यः शब्दः काकस्य कार्ष्ण्यात्' इति॥

क्वचित्पुनश्च व्यधिकरणासिद्धोऽपि भवति गमक इत्येके। तद्यथा बहलबहलः प्रचलजलधरश्यामलवपुः अम्बरतलमाक्रामन् धूमप्रबन्धः क्षोणीध्रकन्दरादि[3]प्रदेश[3]धर्मत्वानवधारणेऽपि तत्र गमयितुमलमनलमिति य[4]दा[4] वा 'अग्निमानेष देशः, धूमोपलब्धेः' इति प्रयुज्येत, तदा उपलब्धेरात्मधर्मतया वैयधिकरण्येऽपि गमकत्वमस्तीति* ॥

---

* यदि 'अत्र धूमोपलब्धेः' इत्येवात्र हेतुः, तदा चोपलब्धिविषयधूमस्य सामानाधिकरण्यं संभवति॥

---

[1] द्धयेत्-ख, [2] रसिद्धः अनन्तरं-ख, [3] विशेष-ख, [4] था-ख

[अन्यथासिद्धस्य नातिरिक्तत्वम्]

अन्ये तु अन्यथासिद्धत्वं नाम तद्भेदमुदाहरन्ति । यस्य हेतोः धर्मिणि [1]वृ[1]त्तिर्भवन्त्यपि साध्यधर्मप्रवृत्ता न भवति, सोऽन्यथासिद्धः । यथा–अनित्याः मनःपरमाणवः, मूर्तत्वात्, घटवत्' इति ॥

ननु ! कथमयमन्यथासिद्ध उच्यते ? किमिति सद्धेतुरेव न भवति? किं परमाणुषु मूर्तत्वं न वर्तते ? किं घटादावनित्यतया व्याप्तं न दृश्यते? किमाकाशादेः खपुष्पा[2]देर्वा वि[2]पक्षान्न प्रच्यवते ? किं प्रत्यक्षेणागमेन वा बाध्यते ? किं प्रतिपक्षेण प्रबाध्यते ? येनाभासतां भजते—न—प्रतिबन्धाभावात् ॥

[अन्यथासिद्धस्याप्रयोजकत्वम्]

ननु ! पंचानां प्रतिबन्धलक्षणानां कतमदस्य श्लथीभूतम् ? नान्यतमस्यापि शैथिल्यं ब्रूमः । तत्किं पंचस्वपि लक्षणेषु [3]न परिसमाप्तः प्रतिबन्धः ? न न परिसमाप्तः । का तर्हीयं विडम्बना—पंचसु लक्षणेषु प्र[3]तिबन्धः परिसमाप्यते, तानि चास्य सन्त्येव । न चैष प्रतिबन्धः इति कैतवम्—उच्यते—प्रयोज्यप्रयोजकभावेन साध्यसाधनधर्मयोः धूमाग्निवत् प्रतिबन्धोऽवधार्यते । स चात्र प्रयोज्यप्रयोजकभावो नास्तीति । अत एवायमन्यथासिद्धः अप्रयोजक इति कथ्यते ॥

[अप्रयोजकत्वनिर्णयक्रमः]

कथं पुनरस्याप्रयोजकत्वमवगतम्—उच्यते—मूर्तत्वं हि *सर्वगतेतरद्रव्यपरिमाणविशेषादिधर्मः वस्तुस्व[4]भाव[4]मात्रनिबन्धनः न कृतकत्वादि-

---

* सर्वगतद्रव्यं—आकाशादि अमूर्तमुच्यते ॥

---

[1] प्रवृ–च, [2] दावपि–च, [3] प्र–ख, [4] रूप–च.

वदनित्यतां प्रयोक्तुमुत्सहते* । तथा हि परमाणुषु सिद्धेषु सत्सु तत्र वर्त मानं मूर्तत्वं अनित्यतां साधयेत्, अन्यथात्वाश्रयासिद्धतामुपेयात् । सिध्यन्त एव च सावयवकार्यानुमानमार्गेण, लोष्टप्रविभंगावभासमान भागपरम्परापरिकल्पनक्रमेण वा परमाणवो निरवयवाः सिद्ध्यन्ति । सावयवत्वे हि तदवयवाः परमाणवो भवेयु, न ते । तेषामप्यवयवान्तर-परिकल्पनायामपि अवय[1]वानामा[1]नन्त्याविशेषत् सर्षपस्य मेरोश्च साम्य-मापद्यते । न च तदस्ति । तदेवं निरवयवेषु परमाणुषु निसर्गसिद्ध-मनाश्रितत्वम् । अतश्च †आश्रयविनाशावयवविभागादिविनाशकारणा-भावात्, स्वाभाविकविनाशवादनिराकरणाच्च कथं परमाणू[2]न[2]नित्य[3]ता[3] स्पृशेत् । मूर्तत्वं तु वस्तुधर्मत्वाद्ध्रुवदपि प्रमेयत्वात् न प्रयोजकम् ॥

इयांस्तु विशेषः—प्रमेयत्वं उभयपक्षस्पर्शादनैकान्तिकं भवदप्रयो जकम् । इदं तु मूर्तत्वं अनित्यव्यतिरिक्तस्त्वन्तरपरिचयविरहितमपि न प्रयोजकमिति ॥

[मूर्तत्वहेतोरनैकान्तिकत्वाक्षेपः]

ननु ! इदमपि प्रमेयत्ववत् विपक्षवृत्त्येव मूर्तत्वम् । क्व विपक्षे वर्तते ?—परमाणुष्वेव । ननु तेषां पक्षीकृतत्वात् कथं विपक्षता—न पुरुषेच्छानुरोधेन वस्तु विपरिवर्तते । विपक्षो हि नाम स उच्यते, यः सिषाधयिषि[4]तधर्मविपरीत[4]धर्माध्यासित[5]त[5]या दृढप्रमाणसिद्धः । पर-माणवश्चैतेऽनन्तरनिर्दिष्टनीतिक्रमेण निर्णीतनित्यत्वाः परमार्थतो विपक्षा

---

* सावयवत्वमेवानित्य प्रयोजकम् ।

† आश्रयनाशान्नाशः रूपादीनाम् । स्वाभाविकविनाश वादः बौद्धानाम् ॥

---

[1] वा-ख, [2] नां-ख, [3] तां-ख, [4] त-ख,

[5] तनुत-च.

एवानित्यत्ववादिनः। स तु रागद्वेषकलुषितहृदयतया यदि ता[1]वत्[1] पक्षतया ब्रवीति, ब्रवीतु नाम। न तु सुस्पष्टासिद्धनित्यतानां विपक्षभावो निवर्तत इति॥

[तस्यानैकान्तिकत्वासंभवः]

तदिदमनुपपन्नम्—अनेन क्रमेण धूमानुमानस्याप्यनैकान्तिकत्वप्रसङ्गात्। धूमो हि महीभृति हुतवहविरहितवपुषि विपक्षे वर्तत एव। न तत्र चित्रभानोरभावो निश्चित इति चेत्—किन्नु खलु सद्भावोऽस्य तत्र गृहीतः, तथा सति वा कृतमनुमानेन॥

अथ सत्त्वमसत्त्वं वा नावधारितमेव धराधरे, धूमकेतोस्तर्हि सन्दिग्धा तत्र विपक्षता। निश्चितविपक्षवृत्तिवत् संशयितविपक्षवृत्तिरपि नानैकान्तिकतामतिवर्तत इति सर्वानुमानानामेव निवापांजलिर्दत्तः स्यात्॥

[पक्षस्यापि सपक्षविपक्षत्वाक्षेपपरिहारौ]

न च वादिहृदयपरिकल्पनोपारूढस्थितिरपि पक्षो नाम नास्ति। तदभावे किमपेक्षः सपक्षविपक्षव्यवहारः। बुद्ध्यारूढत्वपक्षेऽपि न सपक्ष विपक्षयोः पक्षत्वम्। न च वस्तूनामुभयात्मकता भवेत्। किन्तु कंचिकालमन्यतरासिद्धिवत् विमतिपथापतितस्य वस्तुनः—पक्षत्वमुपेयते। निर्णयजन्मा तु विमतिविरतौ नूनमन्यतरवर्गपतितोऽसौ भविष्यतीति सर्वथा न तस्यां दशायां तेनानैकान्तिकत्वोद्भावनं युक्तम्॥

[पक्षे साध्यसिद्ध्यसंभवाक्षेपपरिहारौ]

ननु! अनेन पथा पृथक्कृते सपक्षविपक्षाभ्यां पक्षेन तत्रान्वयव्यतिरेकयोः अन्यतरस्यापि ग्रहणं भवेत्। सपक्षे ह्यन्वयो गृह्यते, विपक्षे च

---

[1] न्—ख.

व्यतिरेकः। एष तु ताभ्यामर्थान्तरमिति तत्रागृहीतान्वयव्यतिरेकात्म-नियमे हेतुः षण्ढ इव [1]सुत[1]जन्मनि न समर्थ एव सा[2]ध्योपस्थाप[2]ने भवेत्॥

अलमनया डिम्भबिभीषिकया। न हि सकलसपक्षविपक्षसाक्षात्करणकारणकेको[3]ल्लेख[3]पुरस्सरं व्याप्तिग्रहणमिति पूर्वमेव निर्णीतोऽयमर्थः। न चतद्वर्जमिति व्याप्तिग्रहणं भवति, येन षण्ढसुतसाम्यचोदनावकाशः स्यात्। सामान्येन हि व्याप्तिर्गृह्यमाणा तत्रापि गृहीता भवत्येव। तेनापि च कालान्तरे सपक्षविपक्षान्यतरवर्गानुप्रवेशिना भवितव्यमेव। विमत्यव-स्थायां तु पृथगेव ताभ्यामसाविति न तत्र वर्तमानो हेतुरनैकान्तिको भवति॥

एतेन ईश्वराद्यनुमानानामप्यनैकान्तिकत्वमपाकृतं वेदितव्यम्। तस्मान्नानैकान्तिकत्वेनागमकं मूर्तत्वम्, अपि त्वन्यथासिद्धत्वेनैवेति॥

[उक्तहेतोर्बाधितत्वमपि न]

ननु! एवमपि परमाणुप्रसाधनानुमानमहिमहतशक्तितया मूर्तत्व-मनित्यत्वसिद्धावक्षमं जातमिति* ततश्च कालात्ययापदिष्टत्वात् नान्यथा-सिद्धतामधिगच्छेत्—नैतदेवम्—कालात्ययापदिष्टो हि प्रत्यक्षागमा-पहृतविषय उच्यते, 'अनुष्णः कृष्णवर्त्मा' 'मदिरा द्विजैः पातव्या इत्यादौ। दर्शितः 'यत्पुनरनुमानं प्रत्यक्षागमविरुद्धं न्यायाभासः सः' (न्याभा-1-1-1) इति। न च परमाणुषु परमाणुतयैव सततपरोक्षेषु प्रत्यक्षमनित्यता-विपर्ययग्राहि प्रवर्तितुं शक्तम्। आगमस्तु नास्त्येवेति कुतः कालात्यया-पदिष्टता॥

---

* धर्मिग्राहकप्रमाणबाधितत्वादनित्यत्वस्य॥

---

[1] पुत्र—ख. [2] ध्यसाध—ख. [3] ल्लास—ख.

[अनुमानेनानुमानबाधाक्षेपः]

ननु ! किमिदमदनिपतिवचनम्, उत वैदिकी चोदना, यत् प्रत्यक्षागमयोरेव बाधकत्वम् अनुमानं प्रति, नानुमानान्तरस्येति। परमाणुप्रसाधनानुमानं हि दृढं, अदृढस्य तदनित्यतानुमानस्य मूर्तत्वादेर्यदि बाधकं स्यात् को दोषः स्यादिति ।।

अथ मनुषे—नियम एवैषः, प्रत्यक्षानुमानयोर्विरोधे प्रत्यक्षमेव बलीय इति तदेवानुमानस्य बाधकमुचितम्, नानुमानान्तरमिति—तदसत्—अलातचक्रादौ प्रत्यक्षमप्यनुमानेनानन्यथासिद्धेन बाध्यत एव ।।

[अनुमानेन प्रत्यक्षस्यापि बाधः]

ननु ! भ्रमणविरतौ परिमितपरिमाणो[1]ल्मुक[1]ग्राहि प्रत्यक्षमेव तत्र प्रत्यक्षस्य बाधकम्, नानुमानमिति—नैवम्—अनवरतपरिभ्रमणसमुद्भूतचक्रावभाससमय एव अनुमानेन त[2]त्र[2] भ्रान्ततानिश्चयात् ॥

पूर्वप्रवृत्तं अचक्राकारतदलातपरिच्छेदि प्रत्यक्षं बाधकमिति चेत्—न—पूर्वप्रवृत्तत्वेनैवातिक्रान्तत्वात्* । तस्मादनुमानमेव चक्रज्ञानबाधकम् । एवंच अनन्यथासिद्धमनुमानमपि प्रत्यक्षस्य बाधकं भवति ।।

यच्चानन्यथासिद्धतया मूलस्तम्भभूतमखिलानुमानप्रतिष्ठायतनं प्रत्यक्षमपि बा[3]धते[3], तत् अनुमानस्य तपस्विनः कथं न बाधकम्? अतश्च प्रत्यक्षागमग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वात् अनुमानबाधितमपि कालात्ययापदिष्टमेवेति ।।

---

* स्मृतेस्तु प्रामाणकोटावपरिगणितत्वान्न बाधकत्वसंभवः ॥

---

1 लका–च, 2 द्–ख, 3 धीरम्–ख.

[अनुमानेनानुमानबाधासंभवसिद्धान्तः]

तदेतदसमीचीनम् — अनुमानाद्यैर्बाध्यबाधकभावानुपपत्तेः। सर्वत्र खलु[3] प्रमाणाभासरूपं बाध्यते, न तु प्रमाणं नाम शक्यते बाधितुम्। अलातचक्रादावपि प्रत्यक्षाभासस्य बाधकमनुमानं, न प्रत्यक्षस्य। एवमत्रापि अनुमानाभासस्य बाध्यता, नानुमानस्य ॥

तदिदानीमनुमानाभासत्वमस्य किंकृतमिति चिन्त्यताम्। स्वलक्षणवैधुर्यादिति चेत्, किमनुमानांतरेण बाधकेन। तद्बाध्यतया तु तदाभासत्वकथनमितरस्यापि तादृशमेव। परमा[1]णु[1]प्रसाधनानुमानमनन्यथासिद्धम्। इदं तु मूर्तत्वमन्यथासिद्धमिति चेत्, आगतोऽसि मदीयं पन्थानम्। अन्यथासिद्धत्वादेव तदप्रामाण्ये सिद्धे किं तद्बाधया ॥

अन्यथासिद्धत्वमेव कथमिति चेत्—न घटादौ मूर्तत्वप्रयुक्तमनित्यत्वम्, अपि तु कार्यत्वप्रयुक्तम्। कार्यस्य हि कारणविभागाद्वा, तद्विनाशाद्वा विनाशोप[2]पत्ते[2]: कार्यत्वमेवानित्यत्वप्रयोजकं युक्तम्, न मूर्तत्वम्। मूर्तत्वे त्वनित्यताक्षेपिणि परमाणुत्वं हीयेतेत्युक्तम्। तस्मान्न मूर्तत्वमनित्यतायां कारकं ज्ञापकं वेति भव[3]त्य[3]न्यथासिद्धम् ॥

[अप्रयोजकस्यासिद्धावन्तर्भावहेतुः]

भवत्वेवम्; असिद्धवर्गे तु कथमेष हेतुर्गण्यते? *साध्यधर्मयुक्ता धर्मिणि वृत्तिरस्य नास्तीति चेत्—यद्येवं पंचानामपि तत्प्रयुक्तवृत्तिरहितत्वात् असिद्ध एवैको हेत्वाभासः स्यात् ॥

अथ सत्यपि प्रयोजकत्वे विपक्षवृत्त्याद्यवांतररूपभेदनिबन्धनानैकान्तित्वादिव्यपदेशपंचकभाज इमे हेत्वाभासा इष्यन्ते; हन्त तर्हि प्रकृ-

---

* मूर्तत्वसत्त्वेऽपि अनित्यत्वव्याप्यमूर्तत्वस्य परमाणावभावात् ॥

---

[1] णुषु–ख, [2] लब्धे–ख, [3] त्व–च,

[1] पुत्र–ख, [2] ध्यसाध–ख. [3] ळास–ख.

तोऽयं हेतुः 'मूर्तत्वात्' इति किमनैकान्तिक उच्यताम्, अथ कालात्ययापदिष्टः,—आहोस्विद्विरुद्धः, उत प्रकरणसमः? इति। नैषामन्यतमोऽपि वक्तुं शक्यते, एतल्लक्षणानुपपत्तेरिति चेत्: काममसिद्धोऽपि मा वादि, पक्षे वर्तमानत्वेन तल्लक्षण[1]स्याप्य[1]नुपपत्तेरिति॥

[अप्रयोजकस्यातिरिक्तत्वमेवास्तु]

अस्तु तर्हि षष्ठ एवायं हेत्वाभासः। सम्यग्घेतुतां तावद्यथोक्तनयेन नाश्नुत एव। न चैतेष्वन्तर्भवति इति बलात् षष्ठ एवावतिष्ठते। कथं विभागसूत्रमिति चेत्, अतिक्रमिष्याम इदं सूत्रम्। [2]अ[2]तिक्रामन्तः—सुस्पष्टदृष्टमपीमं अप्रयोजकं हेत्वाभासमपह्नुवीमहि? न चैवं युक्तम्। अतो वरं सूत्रातिक्रमः, न वस्त्वतिक्रम इति॥

अथ वा न सूत्रकारनियमोल्लङ्घनं श्रेयः। प्रमाद्यन् खलु परिमितदर्शी मादृशः अन्यथा ब्रूयात्। न न्यायमहोदधेः पारदृश्वा भगवानक्षपादः। त[3]देनं[2] हेत्वाभासं असिद्धवर्ग एव निक्षिपामः॥

[अप्रयोजकस्यासिद्धत्वमेव]

ननु! पक्षे वर्तमानः कथं तत्र निक्षेप्तुं शक्यते? यथा साध्यधर्मप्रयोजकतया पक्षेऽपि वर्तितुं युक्तम्, *तथा न वर्तत एवायं तत्रेत्यदूरविप्रकर्षेण भवत्येवायमसिद्धः। अत एवायमन्यथासिद्ध इत्युच्यते। यथाऽसिद्धः सिद्धो भवति, तथा न सिद्धः; अन्यथा तु सिद्ध इत्यनया नीत्योसानवृत्तिमात्र[4]ला[4]भेऽप्ययमसिद्धः। एवं अन्येषु तु हेत्वाभासेषु [5]भङ्गया[5]पि नान्तर्भवतीत्युक्तमेतत्॥

---

* साध्यसाधनसमर्थत्वं हि हेतुस्वरूपम्। तस्यासिद्धिः॥

---

[1] स्या—ख, [2] अन—ख, [3] दत्र—च, [4] लं—ख,
[5] बाधोऽ—ख.

[अप्रयोजकत्वं सर्वानुगतं वा]

अथवा सर्वहेत्वाभासानुवृत्तमिदं अन्यथासिद्धत्वं नाम रूपमिति न न षठोऽयं हेत्वाभासः। तत्तु क्वचित् केवलमेव दृश्यते। क्वचिद्व्यभिचारादिरूपान्तरसहचारितम्। अतश्च व्यभिचारादिरूपापेक्षमेव पंचत्वमुपदिष्टवान् मुनिरिति न विभागसूत्रविरोधइत्यलमतिविस्तरेण ।।

युक्तस्तस्मादन्यथासिद्धनामा
हेत्वाभासः सोऽयमेकप्रकारः।
यस्योत्ताना* विद्यमानाऽपि पक्षे
वृत्तिर्न स्यात्साध्यधर्मप्रयुक्ता ।।

हेत्वाभासकुटुम्बकस्य तदिदं सर्वस्य साधारणं
रूपं यद्यपि लक्षणान्तरकृतः भेदस्तथा नान्यतः।
सामान्यं तु विशेषरूपरहितं नास्ति प्रमाणं यथा
मा भूदत्र तथेति नास्य विषयश्चोद्यस्य वस्तुस्थितिः ।।

— इति असिद्धपरीक्षा —

[बाधितलक्षणम्]

कालात्ययापदिष्टः कालातीतः ॥ १-२-९ ॥

यथाप्राप्तं हेतुप्रयोगकालमतीत्य यो हेतुरपदिश्यते, स कालात्ययापदिष्टः—कालातीत उच्यते ।।

---

* उत्ताना वृत्तिः—इत्यन्वयः ॥

---

[1] तत्र—च.

[व्याख्यान्तरम्]

तत्र केचिदाचक्षते । [1]प्र[1]तिज्ञानन्तरं हि हेतुः प्रयोक्तुं युक्तः । तत्र यः प्रतिज्ञायाः पूर्वमेव, दृष्टान्तवचनादेरप्यूर्ध्वं वा प्रयुज्यते स कालात्ययापदिष्ट इति—तदनुपपन्नम्—

अ[1]क्षत[1]प्रतिबन्धस्य साध्यावगतिकारिणः ।
क्रमाति[2]क्रम[2]मात्रेण न हेत्वाभासता भवेत् ॥

कियांश्चैष दोषः, पदान्तरव्यवहितोच्चारणं नाम । व्यवहितमपि येन सह समुचितसमयमन्वेतु[3]म[3]धिकृतं इतरदतिनिकटपठितमपि पराणुद्य दवीयसाऽपि तेनैव संबन्धमनुभवति । यथा—

*'अयसा पथि गच्छन्तीं औषधीं दीर्घलोचनाम् ।
दृष्टवानसि ? केदारे यो लुनासि मम प्रियाम्' इति ॥

[4]अपि च अ[4]प्राप्तकालमेतत् कथितं पृथगेव निग्रहस्थानम् । तच्च पुनरुच्यमानं न कंचन स्वार्थमावहति तस्मादपव्याख्यानमेतत् ॥

[व्याख्यानान्तरम्]

अपर आह—सविशेषणस्य हेतोः प्रयुज्यमानस्य यस्य विशेषणं कार्यकालमत्येति, न तत्पर्यन्तमवतिष्ठते, स कालात्ययापदिष्ट इति । यथा—'कालान्तरस्थायी शब्दः, संयोगव्यङ्ग्यत्वात्, रूपवत्' इति । अत्र न व्यङ्ग्यत्वमात्रं हेतुत्वेन विवक्षितम्, अपि तु सविशेषणं संयोगव्यङ्ग्यत्वम् । स चायं संयोगः व्यंजकः, दृष्टान्तधर्मिणि रूपे तदवगतिपर्यन्त-

---

* यः केदारे ओषधिं लुनासि—इत्यन्वयः ॥

---

[1] क्षतः—च.   [2] शय—च,   [3] मन—च,   [4] अ—खं,

स्थितिरुपलभ्यते दीपादिसंयोगः। साध्यधर्मिणि तु शब्दे न तथाऽवस्थान मिति दूरतो हि दारुपरशुसंयोगविच्छिन्ने छेत्रा पुनरुद्यम्यमाने परश्वथे श्रूयते शब्दः इति तदुपलब्धिकाले तदत्ययात् कालात्ययापदिष्टोऽयं हेतुरिति॥

[व्याख्यानान्तरनिरासः, स्वपक्षश्च]

एतदपि न सङ्गतम्—असिद्धत्वेनास्य हेत्वाभासान्तरत्वानुपपत्तेः। तस्मादयमर्थ—हेतोः प्रयोगकालः प्रत्यक्षागमानुपहतपक्षपरिग्रहसमय एव। तमतीत्य प्रयुज्यमानः—प्रत्यक्षागमबाधिते विषये वर्तमानः कालात्ययापदिष्टो भवति। तस्योदाहरणं पूर्वमेव प्रदर्शितम्॥

उष्णो न तेजोऽवयवी कृतकत्वाद्घटादिवत्।
ब्राह्मणेन सुरा पेया द्रव्यत्वात् क्षीरनीरवत्॥

यच्च किंचिदभिधेयमत्र तत्
सर्वमुक्तमनुमानलक्षणे।
अप्रयोजकनिरूपणे पुनः
किंचनोदितमतो विरम्यते॥

[हेत्वाभासपरीक्षोपसंहारः]

हेत्वाभासास्त एतेऽवगतिनियमितानन्यसंकीर्णरूपाः
निर्णीताः पंचयेऽर्थे विदधति महतीं शुद्धिमभ्यस्यमानाः।
पक्षादौ वृत्तिभेदाकलनगुरुतरक्लेशनिष्पाद्यमा[1]नैः
[2]तैनय[2]त्ता [3]त[3]दीया क्वचन फलवती नादतास्तेन तज्ज्ञैः॥

—इति हेत्वाभासाः—

---

[1] ना—ख, [2] नेय—ख [3] त्वेत—ख.

[छलपरीक्षा]

तत्त्वाध्यवस संरक्षणं जल्पवितण्डयोः प्रयोजनमुक्तम् । तदङ्ग-भूतानि छलजाति ग्रहस्थानानि । यद्यपि च वादे केषांचदभ्यनुज्ञान-मस्ति । तथापि पवितण्डे एव तेषां प्राचुर्येण क्षेत्रमिति तदौपयिकतया तत्स्वरूपनिरूपणं तमित्युद्देशक्रमेण छलस्य तावल्लक्षणमाह—

वचनविघातो ऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलम् ॥ १-२-१० ॥

छलस्य भे त्रात् सामान्य[1]लक्षणं, विभागः, विशेषल[1]क्षणानि च वक्तव्यानि। त सर्वाणि स्वकण्ठेन किल 'तत्पूर्वकमनुमानम्' इत्यत्र त्रिचतुराक्षरसम रिमितविषयवित[3]ता[2]नुमानलक्षणलब्धनिरति शय-सूत्रकरणकौशल मे किमधुना शिष्यजनमनःक्लेशकारिणा संक्षिप्ता भिधानदोहदेने मानः सूत्रकृदुक्तवान्* ॥

[छलसूत्रव्याख्यानम्]

तत्र 'वच तः' इति सूत्रं सामान्यलक्षणप्रतिपादकम् । परस्य वदतः वचनविघ अभिधाननिरोधः छलम् । किमास्यपिधानादिना? नेत्याह—अर्थवि पत्त्येति । वक्तुः अनभिप्रेतमर्थात्तदुक्ते वचसि समारोप्य तन्निर वादी करोति । कथमर्थान्तरारोपणमिति चेत्—अर्थविकल्पोपप विकल्पमानार्थघटनयेत्यर्थः ॥

[निर्विशेषं न सामान्यम्]

किमुदाह विशेषलक्षणेषु वक्ष्यामः । इहैव कस्मान्नोच्यते ? असंभवादिति न हि निर्विशेषं सामान्यमुपपद्यत इति । तदुदा-ह्रियमाणं बला ण्ठमेवावतिष्ठते ॥

---

* विस्तरेणे : ॥

---

1 -ख, -ख.

---

1 [illegible] 3 [illegible]

अन्येष्वपि 'गौर्न पदा स्प्रष्टव्या' इति सामान्योपदेशेषु नामूर्तायां आकाशनिर्विशेषवपुषि जातौ स्पर्शप्रसक्तिः, तन्निषेधो वाऽवकल्पते। किन्तु व्यक्तिष्वेवेति विशेषविषय एव सर्वत्र क्रियायोग इति तत्रैवोदाहरणवर्णनं युक्तम् ॥

[विशेषस्यैव सामान्यदृष्टान्ततापि]

कथं तर्हि सकलहेत्वाभाससार्थसामान्यलक्षणम्, अप्रयोजकत्वम् अनपेक्षितसव्यभिचारविरुद्धादिविशेषमप्युदाहरणद्वारेण दर्शितम्—'अनित्याः परमाणवः, मूर्तत्वात्, घटवत्' इति—उच्यते—प्रमाणे तर्हि प्रत्यक्षादिविशेषनिरपेक्षं प्रमाणसामान्यं नोदाहृतम् * ? [1]ननु ! अयमपरो दोषोऽस्तु। तदप्ययुक्तमेवानुष्ठितम्। किमिति नोदाहृतम् अनपेक्षितप्रत्यक्षादिविशेषं प्रमाणसामान्यम्—अत्रोच्यते—न शक्यमुदाहर्तुम्, असंभवादिति तन्नोदाहृतम्; न पुनरालस्यात् प्रमादाद्वा। हेत्वाभाससमूहसाधारणरूपं त्वप्रयोजकत्वं तथा संभवादुदाहृतम्। न[1] च तत्सामान्यात् अत्रापि तथाऽस्त्विति वक्तव्यम्। न हि चाक्षुषेण पंचाशद्भवितुमर्हति। तस्मा नैवं वक्तुं शक्यम् ॥

[सर्वत्र नैको न्यायः संभवति]

यथा विरुद्धादिविशेषरूप[2]र[2]हितमप्रयोजकत्वं हेत्वाभासेषु सामान्यरूपं दृश्यते, तथा [3]प्रमाणे[3]ष्वपि प्रत्यक्षादिविशेषरूपरहितं तद्दृश्यताम्। यथा वा प्रमाणेषु तन्न दृश्यते, तथा हेत्वाभासेष्वपि मा दर्शीति वस्तुस्वभावानामनुयोगक्षेत्रताऽनुपपत्तेः॥

---

* स न्यायः अत्रापि भवत्विस्याशयः। तत्राप्याक्षिपति नन्विति॥ प्रमाणलक्षणेऽप्ययमस्तु दोष इत्यर्थः ॥

---

[1] न–ख, [2] स—च, [3] हेत्वाभासे—च.

अपि च अप्रयोजकत्वं सामान्यं विरुद्धादिविशेषेष्विव तद्रूपरहितेषु तद्विशेषेष्वपि संभवद्दृश्यते । अत एव तदपि स्वविशेषनिष्ठमेवोदाहृतं—'अनित्याः परमाणवः, मूर्तत्वात्' इति । न चाकाशवदनालम्बनमेव किंचिदप्रयोजकत्वसामान्यमिति । तस्मात् सुष्ठूक्तं—'न सामान्यलक्षणे शक्यमुदाहर्तुम्' इति ॥

[छलविभागः]

एवं सामान्यलक्षणमभिधाय छलस्य विभागमाह—

तत् त्रिविधं वाक्छलं सामान्यच्छलमुपचारच्छलं च ॥ १-२-११ ॥

*निगदव्याख्यातं सूत्रम् । विभागसामान्यलक्षणयोश्च उपदेशपौर्वापर्यनियमो नास्तीति पूर्वमेवोक्तम् ॥

[वाक्छललक्षणम्]

अथ विभागक्रमेण लक्षणान्याह । तत्र—

अविशेषाभिहितेऽर्थे वक्तुरभिप्रायादर्थान्तरकल्पना वाक्छलम् ॥ १-२-१२ ॥

संभवद्विशे[1]षेऽप्य[1]विशेषसाधारणार्थसमर्पणकौशलशालिनि श्लेषालङ्कार[2]वति[2] शब्दे प्रयुक्ते सति, वक्तुरभिप्रेतमर्थमपह्नुत्य ततोऽर्थान्तरं परिकल्प्य, तन्निषेधवचनम्, वाचि निमित्तभूतायां छलं वाक्छलम् ॥

---

*निगदः— स्पष्टवचनम् । तेनैव व्याख्यातम् । स्पष्टार्थकमिति यावत् ॥

---

1 ष्य—ख षेऽपि—ग 2 वत—ग

'नवकम्बलोऽयं माणवकः' इति 'नवः कम्बलोऽस्य' 'नव कम्बला अस्य' इति विग्रह[1]द[1]शादृश्यमानविशेषमपि समासपदमिदं अर्थद्वयेऽप्यविशिष्टम्। तत्र अभिनवकम्बलयोगं वक्तुरभिप्रेतं प्रमाणोपपन्नं च निह्नुत्य नवसंख्यासंबन्धमध्यारोप्य तत्प्रतिषेधेन परः प्रत्यवतिष्ठते—'कुतोऽस्य नवकम्बलाः ?' इति। तदेतत् साधारणशब्दे वाचि छलं वाक्छलमिति ॥

[वाक्छलप्रतिसमाधानम्]

यथा च कस्यांचिदवस्थायां जल्पादौ छलादिप्रयोगो युक्त इति तद्व्युत्पादनम्, एवं परप्रयुक्तस्यापि सतः छलादेः प्रतिसमाधानमभिधेयमिति तदपि व्युत्पाद्यते। नव कम्बला अस्येति मम विवक्षितमिति कुतः प्रतिपन्नमायुष्मता ? किमयमभिनवकम्बलयोगप्रतिपादको न भवत्येव बहुव्रीहिः। पक्षद्वयेऽपि च संभवति। यदि तावदर्थप्रकरणादिसामर्थ्यपर्यालोच[2]नावसितनिय[3]ता[3]भिधेयवृत्तिशब्दव्यवहाराभिज्ञोऽसि,तदर्थसिद्धमर्थमभिनवकम्बलसम्बन्धमेव बुद्ध्वा तूष्णीमास्व। अथ शुष्कतार्किककुटुम्बकगर्भदास इव शब्दवृत्तानभिज्ञ एव त्वम्, तर्हि पक्षद्वयसंभ[4]वेन[4] संशयानो मामेव पृच्छ 'किं ते विवक्षितम्' इति। *निषेधकस्सन् वक्तुमुपक्रमसे ॥

[अर्थद्वयसाधारणपदप्रयोगो न दोषाय]

ननु ! त्वमप्यर्थप्राप्त्यादिफलपर्यन्तशब्दप्रयोगप्रवृत्तः किमिति साधारणमिदमन्धपदप्रायं वचः प्रयुङ्क्षे ? अयि बालिश ! तवै[5]वेहे[5]दमन्धपदम् ॥

---

* भामघ्रेत्यादिः ॥

[1] ह–ख, [2] नया–ख, [3] मा–च, [4] वे–ख– [5] त–ख.

अर्थप्रकरणाधीननियतस्वार्थवृत्तिताम् ।
यो न जनाति शब्दानां स एवमपभाषते ।।

इदमर्थद्वये तावत् साधारणपदं भवेत् ।
जातिशब्दाः पुनर्व्यक्तिसहस्राक्षेपकारिणः ।।

स्पृशन्ति नियतं वाच्यं तेऽपि प्रकरणादिना ।
ब्राह्मणान् भोजयेत्यादौ तद्बालेन न शिक्षितम् ? ।।

तस्माच्छब्दार्थसन्देहे प्रयोक्ता [1]वा स[1] पृच्छ्यते ।
न त्वर्थान्तरमारोप्य तन्निषेधो विधीयते ॥

[सामान्यच्छललक्षणम्]

संभवतोऽर्थस्यातिसामान्ययोगादसद्भूतार्थकल्पना सामान्यच्छलम् ॥ १-२-१३ ॥

अतिव्यापकं सामान्यम्—अतिसामान्यम् । तद्योगात्—तत्संभवात् क्वचिद्व्यक्तार्थस्य कस्य चित्संभवतः संभाव्यमाननिष्पत्तेः वक्त्राऽभिहितस्य सतः या असद्भूतार्थकल्पना—वक्तुरनभिप्रेतातिसामान्यहेतुत्वकल्पना तया च प्रत्यवस्थानं तत्सामान्यनिमित्तं छलं सामान्यच्छलम् ।।

यथा—क्वचिदुचितोपचारवचनाराध्यमान[2]प्रगुण[2]ब्राह्मणकुले तत्कथाबहुले राजकुले कश्चित्सुजन्मा कंचिदग्रजन्मानं स्तौति—'अहो नु खल्वसौ ब्राह्मणः विद्या *चरणसंपन्नः' इति । तस्मिन् प्रसङ्गे तथाविध एवापरः तमुत्साहयन् कथयति—'संभवति ब्राह्मणे विद्याचरणसंपत्' इति ।

* चरणम्, आचरणमिति वा पदम् । आचार इत्यर्थः ॥

[1] वत्स—ख [2] गुणवद्—ख.

तत्र पिशुनश्छलवाद्याह—'यदि ब्राह्मणे विद्याचरणसंपत् संभवति, तर्हि व्रात्येऽपि ब्राह्मणत्वजात्य[1]नपायात् सा[1] भवेत्' इति ॥

तत्रेदमतिव्यापकं ब्राह्मणत्वसामान्यं यतो विद्याचरणसंपदमत्येति, स्पृशति च तद्योगात् ब्राह्मणव्यक्तौ । संभवतः विद्याचरणसंपद्रूपस्यार्थस्य वक्त्राऽभिहितस्य सतः, तत्र वक्त्रनभिमतामेवातिसामान्यहेतुतामारोप्य च्छलवादी प्रत्यवतिष्ठत इति ॥

[सामान्यच्छलप्रतिसमाधानम्]

अत्रोत्तरं—केन ब्राह्मणत्व[2]स्यात्र[2] हेतुत्वमभिहितम्, यदनैकान्तिकीकुर्वन् प्रत्यवस्थितोऽसि । संभावनावचनमिदं स्तुत्यर्थमुपन्यस्तम् । विद्याचरणसंपदां पात्रं हि ब्राह्मणः । सति ब्राह्मणत्वे* पूर्वजन्मोपचितसुकृतपरिणामात् भवति विद्याचरणसंपत् । न च तदेव तस्या हेतुरिति॥ यथा 'संभवन्त्यस्मिन् क्षेत्रे शालयः' इति क्षेत्रप्रशंसापरे वाक्ये प्रयुक्ते, नैवं वक्तुमापद्यते 'यदि क्षेत्रमेव शालिसंभवहेतुः, तर्हि विनाऽपि हलबलीवर्दादिसामग्रीं महत्यवग्रहेऽपि शालयोऽस्मिन् भवेयुः' इति । तदिदमर्थवादगत्यनभिज्ञस्य भवतः भाषितमित्यास्तामेतत् । इदं तु भवन्तं पृच्छामि भो महात्मन् !

†स्वभावशुद्धा परिनिश्चितार्थ-
संस्पर्शिनी पुण्यसहस्रलभ्या ।
केनेदृशी सर्वजनानुकूला
कल्याणिनी ते निरमायि वाणी ॥

---

* गुणदोषयोरुभयोरपि वंशः सहकारीति उत्सर्गसिद्धमिदम् । कदाचित् ब्राह्मणपदं केवलव्यक्तिवाच्यपि ॥

† स्वभावेत्यादि—परिहासवचनम् ॥

---

[1] पनयनात्सं—ख, [2] स्य—ख,

[उपचारच्छललक्षणम्]

धर्मविकल्पनिर्देशेऽर्थसद्भावप्रतिषेधः उपचारच्छलम्

॥ १.२.१४ ॥

*अभिधानस्य धर्मः अनेकप्रकारः। मुख्यया वृत्त्या, गौण्या वा, लाक्षणिकया वा यत् अर्थे प्रत्यायनं, तदनेन विकल्पमानेन धर्मेण गौणेन, लाक्षणिकेन वा निर्देशे—प्रयोगे कृते, यः अर्थसद्भावप्रतिषेधः–मुख्यार्थ-निषेधः, स उपचारनिमित्तं छलं उपाचारच्छलम् ॥

यथा 'मंचाः क्रोशन्ति' इत्युक्ते, छलवाद्याह—'कथमचेतनाः काष्ठ-रचनात्मानः मंचाः क्रोशन्ति ? मंचस्थाः पुरुषा एते क्रोशन्ति, न मंचाः' इति ॥

[उपचारच्छलप्रतिसमाधानम् ॥

अत्र समाधिः—वृद्धव्यवहाराच्छब्दार्थव्युत्पत्तिः। तत्र न केवल मेव मुख्यया वृत्त्या शब्दाः प्रवर्तमानाः दृश्यन्ते, वृत्त्यन्तरव्यवहारस्यापि सुप्र[1]सिद्ध[1]त्वात्। न च निर्निमित्तमेव परशब्दं परत्र प्रयुक्तवन्तो वयम्, †सहचारणादिसूत्रनिवेदितनिमित्तनिकुरम्बान्यतमनिमित्तपूर्वकत्वात् अस्य प्रयोगस्य। स्थानादयं तद्वदुपचारः। स त्वं गौणलाक्षणिकादिशब्दप्रयोगा बहिर्बाह्य एव, य एवं प्रत्यवतिष्ठते ॥

---

* अभिधानं–शब्दव्यापारः ॥

† सहचरणस्थानतादर्थ्य—(न्या. सू. 2-2-64) इत्यादिसूत्रपठितानि उपचार निमित्तानि। प्रकृते 'स्थानं' निमित्तम् ॥

---

[1] वर्तित–ख,

[गौणलक्षिणकयोर्भेदः]

गौणलाक्षिणकयोः कथं विशेषः? इति [1]चेत्—उच्यते[1]—सत्यं [2]गौणेऽपि लक्षणा विद्यते। एवं सति गो[2]शब्दः स्वार्थमभिधाय सास्नादि[4]मन्तं, तदीयान् गुणानेव [3]जाड्य[3]मौढ्यतिष्ठन्मूत्रणादीन् लक्षयति। न तु तावत्येव विरमति। स तु सामानाधिकरण्येन वाहीकेऽपि प्रवर्तते। 'गौर्वाहीकः' इत्येवं प्रयुज्यमानः स गौणो भवति॥

यस्तु स्वार्थाभिधानानन्तरं तदितरमर्थं गुणमगुणं वा लक्षयत्येव, न सामानाधिकरण्येन परत्र प्रयुज्यते शब्दः, स लाक्षणिको भवति 'गङ्गायां घोषः प्रतिवसति' इति। तथा चोक्तं 'गौणे [4]हि[4] *प्रयो[5]गः[5], न लक्षणायाम्' इत्यलं शास्त्रान्तरोद्गारगहनाभिः कथाभिः॥

मुख्यमर्थमथ लाक्षणिकं वा
गौणमप्यवगमय्य च शब्दः।
लोकवेदविहितं व्यवहारं
सन्तनोति तदभिज्ञमतीनाम्॥

कुर्यादाक्षेपं यश्च भाक्ते प्रयोगे
[6]मुख्यं[6] मत्वार्थं तत्र वक्तुर्न दोषः।
तेन त्वात्मीयं शब्दवृत्तानभिज्ञं
रूपं व्यक्तं स्यादत्र वृद्धाः प्रमाणम्॥

[छलभेदाक्षेपपरिहारौ]

एवं छलस्य विशेषलक्षणान्यभिधाय तत्परीक्षार्थमाक्षेपं करोति—

---

* समानाधिकरणेत्यादिः। इदं वाक्यं प्राभाकरस्येति चक्रधरः॥

---

[1] चेत् कथ्यताम्—ख, [2] गो—ख, [3] मान्द्या—ख.
[4] ऽपि—ख, [5] गे—ख, [6] वाच्यं—ख.

वाक्छलमेवोपचारच्छलं तदविशेषात् ॥ १-२-१५ ॥

न खलु वागुपचारच्छलयोः कश्चिद्विशेषः। अनेकधा शब्दार्थे संभवति वक्त्रभिमतादर्थादन्यस्य कल्पनं, तत्प्रतिषेधनं चोभयत्रापि समानम्। अवान्तरविशेषकृतनानात्वाभ्युपगमे च तदानन्त्यप्रसङ्गः ॥

अत्र समाधिमाह—

न तदर्थान्तरभावात् ॥ १-२-१६ ॥

नैतदेवम्—वाक्छलमेवोपचारच्छलमिति, ततोऽर्थान्तरत्वात्। वाक्छले हि 'नवकम्बलः' इति नवसु कम्बलेषु, नूत्ने च कम्बले मुख्यार्थ एव शब्दः *'सरामः' इत्यादिवत्। ततस्त्वेकतरं वक्तुरनभिप्रेतं छलवादिनाऽऽरोप्य निषिध्यते। उपचारच्छले तु काष्ठसन्निवेशे मुख्यार्थे मंचशब्दः पुरुष भक्त्या प्रवृत्तः। मुख्यमभिधाय च गौणः प्रत्या[1]ख्यो[1] भवति। न त्वेष क्रमः साधारणशब्देष्विति महान् भेदः ॥

वाक्छले चार्थसत्तैव निषिध्यते 'कुतोऽस्य नव कम्बलाः' इति। इह तु सतो मंचस्य क्रोशनशक्तिर्निषिध्यते ॥

समाधिरपि साधारणशब्दानभिज्ञतां परस्य प्रदर्शयता वाक्छले वाच्यः। उपचारच्छले तु गौ[2]ण[2]शब्दवृत्त्यनभिज्ञतामिति महान् विशेषः ॥

[छलत्रैविध्यसमर्थनम्]

अविशेषे वा किञ्चित्साधर्म्याादेकच्छलप्रसङ्गः ॥ १-२-१७ ॥

---

* सः रामः इति, रामेण, रामया सह वा वर्तत इत्यर्थभेदास्संभवन्ति। परन्तु सर्वेऽपि मुख्याः ॥

---

[1] यक्तो—ख, [2] णादि—ख.

छलस्य द्वित्वमभ्यनुज्ञाय त्रित्वं भवता प्रतिषिध्यते, यतः सामान्य-च्छलं पार्श्वे कृत्वा वागुपचारच्छलयोरभेदमभिहितवानसि। यथा चायं तदविशेषादिति त्रित्वप्रतिषेधः, तथा द्वित्वस्यापि, किंचित्साधर्म्यस्य सामान्यच्छलेऽपि भावात् ॥

तथा हि—यदि तावद्वाचि निमित्तभूतायां इदं प्रवृत्तं छलम्, इदं चेति तदभेदं मन्यसे, तर्हि सामान्यच्छलमपि मा [1]पृथग्वोचः[1]। तदपि हि न शरीरे मनसि बुद्धौ वा [2]प्रवृत्तम्[2], अपि तु वाच्येवेति वाक्छलमेवैकं स्यात् ॥

अथैवं सत्यपि तद्विशेषो दृश्यमानः न पराणुद्यते, सामान्यच्छलेपि न शब्दार्थोऽन्यथाकृतः, किन्तु सामान्यस्य हेतुत्वमनुक्तमारोपितमिति पृथ-गिष्यते; तर्हि वागुपचारच्छले अपि भिद्येते एवेति दर्शितम्। अतो युक्तं [3]छलत्रित्व[3]म् ॥

न चानन्त्यम्, इयत्तानियमकारिणः निमित्तत्रयस्य दर्शितत्वात्। अवान्तरभेदकृतं तु तदानन्त्यमिष्यते एव जातिवदित्यलं प्रसङ्गेन ॥

तस्मात् परस्परविविक्तनिजस्वरूपं
ईदृक् छलत्रितयमेतदिहोपदिष्टम्।
तस्य क्वचित्स्वयमपि क्रियते प्रयोगः
वाच्यः परैरभिहितस्य तथा समाधिः* ॥

॥ इति श्री भट्टजयन्तकृतौ न्यायमञ्जर्यां एकादशमाह्निकम् ॥

---

* वादिनोः परस्परं स्फूर्तिप्रतिभादिपरीक्षणाय, सदस्यानां स्वचातुर्यप्रदर्शनेना, वर्जनाय वा छलस्य प्रयोगः ॥

[1] वो—ख, [2] निमित्त—ख, [3] भवत्रिद—ख,

द्वादशमाह्निकम्—जाति-निग्रहस्थानपरीक्षा

[जातिसामान्यलक्षणम्]

छलानन्तरं जातेरुद्देशात् तस्यास्सामान्यलक्षणं तावदाह—

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः ॥ १.२-१८ ॥

[व्याख्यानान्तरम् , तन्निरासश्च]

अत्र त्रैकाल्यसमादिसकलविशेषसंग्रहाय साध[1]र्म्यवैधर्म्या[1]दिपदनिरपेक्षमेव प्रत्यवस्थानपदं जातिसामान्यलक्षणप्रतिपादकमाहुः ॥

प्रतीपं अवस्थानं प्रत्यवस्थानम्। तावन्मात्रमेव च यत्किंचिदुत्तरं परप्रयुक्ते हेतौ जायमानत्वाज्जातिरित्यभिधीयते—तदनुपपन्नम् — प्रत्यवस्थानमात्रस्य साधर्म्यादिनिरपेक्षस्य जातित्वे हेत्वाभासोद्भावनमपि जातितामश्नुवीत ॥

अथ तस्य सम्यगुत्तरत्वात् इह च निर्विशेषणप्रत्यवस्थानमात्रोपपादनात् फल्गुप्रायमसदुत्तरं जातित्वेन विवक्षितमित्युच्यते—तथापि छलस्य जातित्वप्रसक्तिरपरिहार्यैव। तद्व्युदासाय तु 'तदन्यत्वे सति' इत्यादिकं यदि किंचिदध्याह्रियते—तदमुष्य श्रूयमाणस्य [2]साधर्म्यवैधर्म्यग्रहणस्यै को दोषः ?

[सौत्रलक्षणस्यादुष्टत्वम्]

ननु ! त्रैकाल्यसमादीनामसंग्रहः किं न दोषः ? न हि त्रैकाल्यसमादिषु सा[2]धर्म्येण वैधर्म्येण वा प्रत्यवस्थानमस्तीति—नैष दोषः—

---

[1] र्म्या—च, [2] सा—ख.

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामित्यसमासकरणेन* दिक्प्रदर्शनस्य सूचनात् । साधर्म्येण वैधर्म्येण वा, कथमेष हेतुः हेतुर्भवतीति वा, किमनेन क्रियते इति वा यदेवंप्रकारं प्रत्यवस्था'नं'[1] हेतुप्रतिबिम्बवर्त्मना क्रियते, सा 'जातिः इत्युच्यमाने भ'[2]विष्यति सकलविशेषसङ्ग्रहः । त्रैकाल्यसमादिष्वपि वा यादृशस्य तादृशस्य साधर्म्यवैधर्म्यप्रकारस्य :योजयितुं शक्यत्वात् । न ह्युदाहरणसाधर्म्यं साध्यसाधनमिह विवक्षितम् , तद्वैधर्म्यं वा ; साधर्म्यादिमात्रं तु । तत्रापि नात्यन्ताय दुरवगममिति यथाश्रुतमेव साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिरिति सामान्यलक्षणं युक्तम् ॥

[जातिविभागः, लक्षणानि च]

अथ भेदवत्त्वाज्जातेः चतुर्विंशतिधा विभागमाह—

साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्यसमाः ॥ ५-१-१ ॥

अत्र समा इति स्त्रियां पुंसि च तुल्यत्वान्निर्देशस्य, जात्यपेक्षया स्त्रीनिर्देशो वा प्रतिषेधापेक्षया पुंन्निर्देशो वा वर्णनीयः । विशेषलक्षणसूत्रेषु पुनः प्रायेण पुल्लिङ्गनिर्देशो दृश्यते । स तु प्रतिषेधापेक्षया तेषु व्याख्येय इति तद्व्याख्यानावसर एव वक्ष्यामः ॥

[जात्युपदेशाक्षेपः]

ननु ! आस्तां तावद्विशेषलक्षणवर्णनम् । इदमेव त्वादौ चिन्त्यताम् । किमर्थमेवंविधमसदुत्तरजातं शास्त्रे व्युत्पाद्यते । एवंप्रकाराणां च धूलि-

---

* असमासकरणं—प्रत्यवस्थानपदेन ॥

---

[1] नात्—च, [2] भ—ख.

प्रक्षेपसदृशानां सारेतरपरीक्षणक्षमविचक्षणोपेक्षणीयानामसदुत्तराणां आनन्त्यात् चतुर्विंशतिसंख्यापि कथमिति महान् विस्मयोऽस्माकम् ॥

[तत्त्वसंरक्षणार्थमुपदेशोऽपि न घटते]

यदपि च तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणं तत्प्रयोजनमभिधीयते—तदपि न हृदयङ्गमम् — असदुत्तरोपन्यासेन तत्त्वाध्यवसायस्य संरक्षितुमशक्यत्वात् ॥

अथ विकटाटोपप्रकटनपाटवोपहितापरसंमोहनद्वारेण तद्रक्षणमास्थीयते, तर्हि [1]निष्ठीवन[1]हसिततर्जनांसमर्दनकौपीनावरणविदारणचरणावस्फोटनाद्यपि व्युत्पाद्यतामिह मोक्षविद्यायाम् ॥

[जात्युत्तरस्यावसराभावश्च]

अपि चेदं विचार्यताम्—क्व जातिप्रयोगैः प्रत्यवस्थेयम्, सम्यक्साधने परेण प्रयुक्ते, तदाभासे वा ? न तावत्साधनाभासे, तस्य हि येन निमित्तेनासिद्धत्वादिना साधनाभासत्वमुपनतं, तदेव तत्र प्रयोक्तुमुचितम्, न जातयः। तेनैव च परः पराजीयते। नापि सम्यक्साधने, तत्र प्रयुक्तानामपि तासामकिंचित्करत्वात्। न हि जातिप्रयोगकलुषितमपि सम्यक्साधनमसाधनीभवितुमर्हति ॥

[परपक्षे संशयाधानमपि न फलम्]

अथैकान्तपराजयाद्वरं संदेह इति ताभिरुपक्र[2]म्य[2]ते — तत्रापि न तथोपक्रममाणः कमिव प्रत्याययेत् ? [3]न नीतिविदः, नी[3]तिविदस्तावज्जानन्त्येव, 'सोऽयं यथोचितमभिवदितुमपारयन् किमप्यालजालमालपितुं प्रवृत्तः, इति। शाकटिकादिप्रत्यायनं तु प्रत्यन्तगह्वरजनपदेषु ग्राम्य-

[1] ष्ठीवित—ख, [2] म—ख, [3] नी—ख.

सदसि लाभादिकामस्य कस्यचित् प्रयोजनवद्भवेदपि कदाचित्, न तु मोक्षशास्त्रे तथाविधोपदेशः पेशल इति ॥

[जात्युत्तरस्य जल्पाद्यङ्गतया सार्थक्यम्]

अत्राभिधीयते—समाहितमेतद्भगवता सूत्रकारेणैव 'तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं, कण्टकशाखापरिवरणवत्' इति वदता। जल्पवितण्डाङ्गभूतानि छ[1]लजातिनिग्रहस्थाना[1]नि। तदुक्तं 'छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्पः' इति। भाष्यकृदप्याह—'छलजातिनिग्रहस्थानानां पृथगुपदेश उपलक्षणार्थः। उपलक्षितानां स्ववाक्ये परिवर्जनं, परवाक्ये च पर्यनुयोगः। जातेस्तु परेण प्रयुज्यमानायाः सुवचः समाधिः, स्वयं च सुकरः प्रयोगः' इति ॥

[जात्युत्तरप्रयोगकालः]

यदा हि मुमुक्षोः *आगमाद्वा युक्तितो वा तत्त्वज्ञानमुत्पन्नं, न चाद्यापि भावनाभ्यासप्रसादसमासादिततद्दृढिमातिशयः वर्तते, तस्यामवस्थायां यदि केनचित् किमप्यनुमानप्रायमभिधाय तदा[2]कु[2]लीक्रियेत, तदऽसौ विदितयुक्त्यागमगौरवोऽपि सपदि तदुत्पादिते तत्त्वज्ञाने मनागसंभावनालेशमिवाधिगच्छेत्। तस्मिन् वा दृढप्रत्ययेऽपि तत्पार्श्ववर्तिनः [3]शिष्याः शि[3]थि[4]लिता[4]स्था भवेयुः। अतो झ[5]टि[5]ति स दूषणमपश्यन् प्रतिपक्षं जातिप्रयोगैरप्यसौ शमयेदेव, नोदासीतेत्युक्तं जल्पलक्षणे ॥

[जात्युत्तरस्य तत्त्वसंरक्षकत्वम्]

परोदिता वा जातीः प्रत्यभिज्ञाय तत्क्षणमेव परिहरेदिति सफलं जातिव्युत्पादनम्। यथा क्वचिदचिरव्युप्तसस्ये संप्रत्युद्भिद्यमानकोमला-

---

* आगमाद्वा इति श्रवणम्। युक्तितः इति मननम् ॥

---

[1] लादी–ख, [2] व्याकु–ख, [3] शि–ख, [4] ला–ख, [5] गि–ख,

ङ्कुरनिकरदन्तुरितसीमनि केदारे तदुपद्रवः द्रुततरगामिनो यतः कुतश्चन चतुष्प[1]दाद्द्विपादाद्वा[1]ऽभिशङ्क्यत इति तत्परिहाराय समन्ततो निरन्तरकण्टकशाखासन्ततिपरिचरणमाधीयते, एवमिहापि जात्यादिप्रयोगत[2]द्वारद्वा[2]रकं तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणं कर्तव्यमिति ॥

[जात्युत्तरप्रयोगावकाशः]

यत्तु विकल्पितं—क्व जातेः प्रयोगः, सम्यक्साधने, तदाभासेवेति—तदुच्यते—सम्यग्दूषणमपश्यता किल जात्यादि प्रयोक्तव्यम् । तच्च [3]सद्दूषणादर्शनं स[3]म्यक्साधने तदभावादेव भवतु, साधनाभासे वा, प्रमादादिनेवेति कोऽत्र विशेषः ?

मुमुक्षोस्तु ज्ञाततत्त्वस्य तत्प्रतिकूलवादिना केनचिदाक्षिप्तस्य तत्प्रयुक्ते तत्त्वप्रति[4]क्षेप[4] बलात् साधनाभा[5]सविषय[5] एव सम्यग्दूषणमपश्यतः जातिप्रयोगावसरः। ज्ञात्वाऽपि साधनानामाभासतां यथा तथा सत्वरमेव निर्भर्त्स्यतामयं दुराचारः' इति पार्श्वस्थितसुकुमारमतिशिष्यजनोत्साहजननाय जात्याद्याडम्बरविरचमुचितमेव मुमुक्षोः । मुमुक्षुं प्रति च शास्त्रारम्भात् [6]आंजस्ये[6]न तदपेक्षया साधनाभासविषय एव जातिप्रयोगः । अत एव च भाष्यकृता प्रथमं साधनाभासा एव जात्युदाहरणं दर्शितम् ॥

लाभादिकामानां तु सम्यक्साधनेऽपि प्रयुक्ते युक्त एव जात्याद्युपक्रमः । इतरथा हि निस्संशय एव पराजयः स्यादित्येतच्च आनुषङ्गिकं प्रयोजनमित्युक्तम् ॥

[चपेटादिवर्जने हेतुः]

यत्पुनरभिहितं—असदुत्तरकथने कथं न चपेटादिकं प्रयुज्यत इति—तदप्यसत्—तस्यात्यन्तमलौकिकत्वात् । लोको हि तदेवं मन्येत—

---

[1] दो द्विपदो वा—ख, [2] द्वा—ख, [3] स—ख, [4] पक्षे-ख, [5] स—ख. [6] आक्रम्ये—ख.

नूनमेष न जानाति वक्तुं सदृशमुत्तरम् ।
अन्यथा वाचमुत्सृज्य पाणिना प्रहरेत् कथम् ॥
खेदयेद्वादिनं यस्तु हस्तपादादिचापलैः ।
स संसद्युच्यते सद्भिः भण्ड एव न पण्डितः ॥
जात्योपक्रममाणस्तु न तथैव विहस्यते ।
न हि संदूषणच्छाया तत्रात्यन्तमसङ्गता ॥

तन्न कौपीनवसनापनयादिसाम्यं जात्युत्तराणामिति ॥

[जातिप्रयोगलाभः कस्य?]

यत्तु कस्तैः प्रत्याय्यत इति—तन्न—न सर्वः सर्वज्ञकल्पो भवति, न च शाकटिकतुल्यः। सन्ति हि मध्यमदशावर्तिनः जनाः; त आराधयिष्यन्त इत्यलं प्रसङ्गेन ॥

यत्पुनः असदुत्तराणामानन्त्यात् कथं चतुर्विंशतिसंख्येति—तत्राप्युच्यते—सत्यप्यानन्त्ये जातीनामसंकीर्णोदाहरणविवक्षया चतुर्विंशतिप्रकारत्वमुपवर्णितं, न तु तत्संख्यानियमः कृत इति ॥

[सूत्रपदयोजनाक्रमः]

तदत्र साधर्म्येण प्रत्यवस्थानं अविशिष्यमाणं स्थापना[1]हेतोः[1] तत्साधर्म्यसमा जातिः। सा च साधर्म्यहेतौ वैधर्म्यहेतौ च प्रयुज्यते वैधर्म्येण प्रवर्तमानं [2]तथैव वै[2]धर्म्यसमा जातिः। उत्कर्षापकर्षाभ्यां प्रत्यवस्थानं उत्कर्षापकर्षसमे जाती इत्येवं सर्वत्र योज्यम् ॥

स्थापनाहेतुतश्चाविशेष्यमाणत्वं जातिवाद्यभिप्रायेण तासां द्रष्टव्यम्। जातिवादी ह्येवं वदति—यथा भवत्प्रयुक्तं साधनं तथेदमपि किमिति

---

[1] हेतुतः—ख, [2] वै—ख.

न भवतीति । अत एव हेतुप्रतिबिम्बनद्वारक एव जात्युपन्यास इत्युक्तम् ॥

[साधर्म्यवैधर्म्यसमौ]

अथ विशेषलक्षणान्याह । तत्र—

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामुपसंहारे तद्धर्मविपर्ययोपपत्तेः साधर्म्यवैधर्म्यसमौ ॥ ५.१.२ ॥

प्रतिषेधापेक्षया पुंलिङ्गनिर्देश इति तत्र तत्र द्रष्टव्यम् । [1]तत्र च सा[1]धर्म्येण वैधर्म्येण वा साधनमभिधाय सिषाधयिषितपक्षोपसंहारे साधनवादिना कृते, साध्यधर्मविपर्ययोपपादनाय साधर्म्येण प्रत्यवस्थानमविशिष्यमाणं स्थापनाहेतुतः—साधर्म्यसमः प्रतिषेधः ॥

[साधर्म्यसमोदाहरणम्]

उदाहरणं तु—अनित्यः शब्दः, प्रयत्नानन्तरीयकत्वात्, यत् प्रयत्नानन्तरीयकं, तत् अनित्यं दृष्टम्, यथा घटः—इति साधर्म्येण हेतौ प्रयुक्ते, जातिवादी साधर्म्येणैव प्रत्यवतिष्ठते — नित्यः शब्दः, निरवयवत्वात्, निरवयवं द्रव्यं आकाशादि नित्यं दृष्टमिति । न चात्र विशेषहेतुरस्ति, घटसाधर्म्यात् प्रयत्नानन्तरीयकत्वादनित्यः शब्दः, न पुनः आकाशसाधर्म्यान्निरवयवत्वान्नित्यः शब्द इति ॥

[वैधर्म्यसमोदाहरणम्]

[1]तथाऽत्रैव वैधर्म्येण प्रत्यवस्थानं—नित्यः शब्दः, निरवयवत्वात्, यत् पुनरनित्यं तत् सावयवं दृष्टम्, यथा घटादि द्रव्यमिति । न चास्ति

---

[1] सा—ख.

विशेषहेतुः, घटसाधर्म्यात् प्रयत्नानन्तरीयकत्वात् अनित्यः शब्दः, न पुनः घटवैधर्म्यात् निरवयवत्वात् नित्य इति ॥

वै[1]धर्म्यहेतावपि साधनादिना प्रयुक्ते, अनित्यः शब्दः, प्रयत्नानन्तरीयकत्वात्, यदनित्यं न भवति, तत् प्रयत्नानन्तरीयकमपि न भवति, आकाशादिवत्—इत्यत्र एतदेव पूर्वोक्तं साधर्म्यवैधर्म्यप्रत्यवस्थानद्वयमुदाहर्तव्यमिति ॥

यथा क्वचिदवसरे स्वयं प्रयोगो जातीनामुपयुज्यत इति तत्स्वरूपव्युत्पादनमुपक्रान्तम् एवं [2]पर[2]प्रयुक्तानां तासां *उत्तरमपि वक्तव्यम्। अतस्तद्व्युत्पादनार्थमाह—

गोत्वाद्गोसिद्धिवत्तत्सिद्धिः ॥ ५.१.३ ॥

साधर्म्यवैधर्म्य[3]समयोरिदमुत्तरम्। यदि साधर्म्यमात्रं वैधर्म्यमात्रं वा साध्यसाधनं प्रतिज्ञायेत, स्यादियमनवस्था। भवेच्च वक्ष्यप्रयुक्तानामीदृशामपि स्थापनाहेतोरविशेषः। विशिष्टं तु साधर्म्यं वैधर्म्यं वा प्रयोजकमुच्यमानं नैवंविधैः प्रत्यवस्थानैः उपहन्यते। यथा सत्यपि सत्तादिसामान्यसंबन्धे, सत्यपि शुक्लादिगुणसंबन्धे, सत्यपि चलनादिकर्मयोगे न गौः त[4]थात्वेन[4] तत्साधर्म्यात् †सिद्ध्यति, अश्वादिवैधर्म्याद्वा, किन्तु अव्यभिचारिणः गोत्वादिसंबन्धादेव। तथेहाप्यस्खलितनियमं साधर्म्यं, वैधर्म्यं वा साध्यसिद्धिनिबन्धनम्, न साधर्म्यादिमात्रमिति ‡ ॥

* अन्येनासदुत्तरे दत्ते तत्र समीचीनोत्तरादाने पराजयः ॥

† साधर्म्यमात्राद्वस्तुसिद्धिश्चेत्, सत्तासाधर्म्यात् गौरप्यश्वो भवेत् ॥

‡ सिद्धिः—ज्ञप्तिः, निष्पत्तिश्च। निष्पत्तिरत्र स्वरूपावाप्तिः। गोः रूपं हि गोत्वादेव सकले तरव्यावृत्तं सर्वसमानं च सिध्यति। सत्तादिः शुक्लादिर्वा न तादृशगोत्वस्वरूपसाधकं भवति ॥

[1] वे—ख, [2] प्रकार—ख, [3] को—ख, [4] था—ख.

[उत्कर्षादिसमाः]

साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पादुभयसाध्यत्वाच्चोत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यसमाः ॥ ५.१.४ ॥

दृष्टान्तधर्मं साध्ये धर्मिणि* योजयन्—असन्तमध्यारोपयन् उत्कर्षेण प्रत्यवस्थानं यत् करोति, स उत्कर्षसमः प्रतिषेधः। यथा—अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वात्, घटवत्—[1]इत्युक्ते, अपर आह—यदि प्रयत्नानन्तरीयकत्वात्, घटवद[1]नित्यः शब्दः, घटवदेव मूर्तोऽपि भवति। न चेन्मूर्तः, घटवदनित्योऽपि [2]मा[2] भूदिति मूर्तत्वस्य धर्मान्तरस्य प्रसंजनमुत्कर्षसमः ॥

[अपकर्षसमः]

दृष्टान्तधर्मविकल्पनेनैव साध्यधर्मिणि सिद्धस्यापि धर्मस्यापकर्षेण प्रत्यवस्थानमपकर्षसमः। पूर्वस्मिन्नेव प्रयोगे, घटः खलु प्रयत्नानन्तरीय[3]कस्सन् अश्रावणो दृष्टः, एवं शब्दोऽपि प्रयत्नानन्तरीयक[3]त्वादश्रावणोऽस्तु। न चेदश्रावणः, घटवदनित्योऽपि मा भूदिति सतः श्रावणत्वस्यापसारणमपकर्षसमः ॥

[वर्ण्यसमः, अवर्ण्यसमः]

ख्यापनीयः—वर्ण्यः†—प्रतिपिपादयिषितः साध्यधर्मः। तद्विपर्ययात् अवर्ण्यः—सिद्धः दृष्टान्तधर्मः। तावेतौ [4]वर्ण्यावर्ण्यौ विपर्यस्यन्—इतरमितरेण समीकुर्वन् प्रत्यवस्थानं यत् करोति, तौ व[4]र्ण्यावर्ण्यसमौ

---

* साधर्म्यमात्राद्वस्तुसिद्धिश्चेत्, सत्तासाधर्म्यात् गौरप्यश्वो भवेत् ॥

† वर्ण्यः—प्रकृत इति यावत् ॥

---

[1] अ-ख, [2] तद्धर्मा मा-ख, [3] क-ख, [4] व-ख.

प्रतिषेधौ भवतः। यदि शब्दः नित्यत्वेन वर्ण्यते—साध्यते, घटोऽपि वर्ण्यतामिति वर्ण्यसमः। घटश्चेन्न वर्ण्यते, शब्दोऽपि मा वर्णीत्यवर्ण्यसमः॥

[विकल्पसमः]

धर्मान्तरविकल्पेन प्रत्यवस्थानं विकल्पसमः प्रतिषेधः। तत्रैव प्रयो'गे[1]—प्रयत्नानन्तरीयकं किंचिन्मृदु दृष्टं, दुकूलराङ्कवशय्यादि; किंचित् कठिनं, कर्परपरश्वधादि। एवं प्रयत्नानन्तरीयकं किंचिदनित्यं भविष्यति घटादि, किंचिन्नित्यं शब्दादीति* ॥

[साध्यसमः]

उभयोरपि साध्यदृष्टान्तयोः साध्यत्वापादनेन प्रत्यवस्थानं साध्यसमः प्रतिषेधः। यदि यथा घटस्तथा शब्दः, प्राप्तं तर्हि यथा शब्दः, तथा घट इति। शब्दश्च अनित्यतया साध्य इति घटोऽपि साध्य एव स्यात्। अन्यथा हि न तेन तुल्यो भवेदिति॥

अत्र पंचानामुत्तरम्—

किञ्चित्साधर्म्यादुपसंहारसिद्धेर्वैधर्म्यादप्रतिषेधः ॥ ५-१-५ ॥

किंचित्साधर्म्यादुपसंहारः सिद्ध्यति—'यथा गौः, एवमयं गवयः' इति। न तु सर्वथा रूपाभेदः तयोः [2]आपादयितुं[2] शक्यः। प्रमाणावगतस्वभावभेदानां भावानामितरेतररूपसंकरस्य कर्तुमशक्यत्वात्। एवंच स्वप्रति[3]बन्धसाधर्म्ये[3] सुस्थिते स्वसाध्यमुपस्थापयति स्थापनाहेतौ साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पमापादयता वैधर्म्यं च किंचिदभिदधता प्रतिषेधः कर्तुं न लभ्यत इति† ॥

---

* अतो न निर्णयः कर्तुं शक्यत इति ॥

† साधर्म्यं, वैधर्म्यं वा न स्वेच्छया निर्णेतुं युक्तमिति सारम् ॥

---

[1] गः—ख, [2] कर्तुं—ख. [3] बिम्बसामर्थ्यं—ख.

अथ षष्ठस्योत्तरम्—

साध्यातिदेशाच्च दृष्टान्तोपपत्तेः ॥ ५-१.६ ॥

यदुच्यते घटोऽपि शब्दवत् साध्यो भवत्विति—तन्नैवम्—लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यम्, स दृष्टान्तः। तेनाविपरीततया शब्देऽतिदिश्यते। यथा घटः प्रयत्नानन्तरीयकः सन् अनित्यः, एवं शब्दोऽपीति। एवं साध्यातिदेशात् दृष्टान्त उपपद्यमाने न तस्य साध्यत्वाभिधानमुपपद्यते* ॥

[प्राप्तिसमाप्राप्तिसमौ]

प्राप्य साध्यमप्राप्य वा हेतोः प्राप्त्याविशिष्टत्वादप्राप्त्या साधकत्वाच्च प्राप्त्यप्राप्तिसमौ ॥ ५.१.७ ॥

प्राप्त्यप्राप्तिविकल्पनपूर्वकमुभयत्रापि दोषापादनं प्राप्त्यप्राप्तिसमौ प्रतिषेधौ भवतः। हेतौ साधनवादिना प्रयुक्ते, पर आह—'सोऽयं हेतुः प्राप्य वा साध्यं साधयेत्, अप्राप्य वा?' प्राप्य चेत्, द्वयोर्लब्धस्वरूपयो-[1]रेव[1] प्राप्तिर्भवतीति। किं कस्य साध्यम्, साधनं वेत्यविशेषः। अप्राप्य तु साधकत्वमनुपपन्नं, अतिप्रसङ्गात्। न ह्यप्राप्य प्रदीपः प्रकाश्यं प्रकाशयेदिति ॥

अनयोरुत्तरम्—

घटादिनिष्पत्तेः पीडने चाभिचारादप्रतिषेधः ॥ ५.१.८ ॥

* न दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरभेदः, अभेदे तदसंभवात्। अतः सर्वत्र संप्रतिपत्तिरावश्यकी ॥

[1] र–ख.

नायं प्रतिषेध उपपद्यते, उभयथाऽपि कारणभावस्य दर्शनात्। दण्डचक्रसूत्रादिकार[1]का[1]नि प्राप्य मृदं घटादिकार्यं निष्पादयन्ति दृश्यन्ते। अभिचारकर्मणा च श्येनादिना दूरस्थस्यापि शत्रोः [2]पाटनं[2] संपाद्यते इति* ॥

[प्रसङ्ग-समप्रतिदृष्टान्तसमौ]

दृष्टान्तस्य कारणानपदेशात् प्रत्यवस्थानाच्च प्रतिदृष्टान्तेन प्रसंगप्रतिदृष्टान्तसमौ ॥ ५.१.९ ॥

अतिप्रसङ्गापादनेन प्रत्यवस्थानं प्रसङ्गसमः प्रतिषेधः। पूर्वोदाहृत एव हेतौ—यद्य[3]प्यनि[3]त्यत्वे प्रयत्नानन्तरीयकत्वं साधनम्। प्रयत्नानन्तरीयकत्वे इदानीं किं साधनम्? तत्साधने,किम्? इति दृष्टान्तस्य घटादेरनित्यतायां कारणं 'न किं'चिदपदिश्यते। तेन तत्कारणान्वेषणातिप्रसङ्गात् प्रसङ्गसमोऽयं प्रतिषेधः ॥

[प्रतिदृष्टान्तसमः]

प्रतिदृष्टान्तेन प्रत्यवस्थानं प्रतिदृष्टान्तस[5]मः प्रतिषेधः[5]। यथा—घटः प्रयत्नानन्तरीयकस्सन् अनित्यो दृष्टः, एवमाकाशं प्रयत्नानन्तरीयक नित्यं दृश्यते, तद्वच्छब्दोऽपि नित्यः स्यादिति। कः पुनराकाशस्य प्रयत्नानन्तरीयकत्वं वदेत्? कूपखननादिनाऽऽकाशकरणं मन्वान एवं ब्रूयादपि कश्चित् ॥

---

* सत्यं, साध्यसाधनयोः संबन्ध आवश्यकः। वह्निधूमयोः प्रतिबन्धः, अभिचारादावुद्देश्यत्वं चास्त्येव। न हि एकरूपस्संबन्धः सर्वत्रेत्याशयः ॥

---

[1] णा–ख, [2] पीडनं–ख, [3] नि–ख, [4] कि-ख, [5] मः–ख.

ननु ! एवमपि व्यभिचारोद्भावनमेतत् सम्यगुत्तरम्, नासदुत्तर-प्रकारो जातिप्रयोगः—नैतदेवम्—न हि हेतोरनैकान्तिकत्वमुद्भावयन्नसौ साधुरिव जातिवादी प्रत्यवतिष्ठते। अपि तु [1]प्रतिदृ[1]ष्टान्तबलेन नित्यत्व-मेव साधयन्नुत्थित इति जातिप्रयोग एवायम्। हेत्वाभासा अपि स्वरूपनि[2]गूहन[2]पुरस्सरमपरहेतुप्रतिबिम्बवर्त्मना प्रदर्श्यमाना जातितां प्रतिपद्यन्त एव॥

अत्र प्रसङ्गसमस्य तावदुत्तरमाह—

प्रदीपोपादानप्रसङ्गविनिवृत्तिवत्तद्विनिवृत्तिः ॥५-१-१०॥

असिद्धं हि नाम साध्यते, न सिद्धम्; [3]तत्र प्र[3]यत्नवैफल्यात्। सान्ध कारे हि सद्मनि पिठरादिपदार्थदर्शनाय प्रदीपमुपाददते लौकिकाः, न दीप दर्शनाय दीपान्तरमाहरन्तीति। अन्तरेणापि हि दीपान्तराणि दृश्यत एव प्रदीपः। एवं लौकिकपरीक्षकाणां घटादौ प्रयत्नानन्तरीयकत्वस्य सिद्धत्वात तत्र कारणापदेशो निष्प्रयोजन इति। तस्मान्नायमर्पितप्रसङ्गा पादनस्य विषयः॥

अथ प्रतिदृष्टान्तसमस्योत्तरम्—

प्रतिदृष्टान्तहेतु[4]त्वे च॰ नाहेतुर्दृष्टान्तः ॥५-१.११॥

प्रतिदृष्टान्त एव साधकबुद्ध्या यदि त्वयोपन्यस्तः तर्हि विशेषहेतु-र्वक्तव्यः, अनेन हेतुना प्रतिदृष्टान्त एव साधकः, न दृष्टान्त इति। न चासौ विशेषे हेतुरुच्यते। तस्मान्न प्रतिदृष्टान्तः *सि[5]द्धि[5]हेतुरिति दृष्टान्त एव—साधको भवति। प्रतिदृष्टान्तहेतुत्वेऽपि स्थिते सति अहेतु-

* सिद्धस्यैव खलु हेतुत्वं, दृष्टान्तत्वं वा॥

[1] ट-ख, [2] ग्रह-ख, [3] प्र-ख, [4] त्वेन-ख,
[5] द्ध-च.

दृष्टान्तः न हि साधकः स्यात्। न च तदस्तीत्युक्तम्। अतो [1]ना[1]हेतु-दृष्टान्तः॥

अथ यथा प्रतिदृष्टान्तो न साधकः, एवं दृष्टान्तोऽपि मा भूदित्यनया नीत्या प्रत्यवतिष्ठते, [2]स ह[2]न्त तर्हि प्रतिदृष्टान्तस्य तावदहेतुत्वं स्वकण्ठेन कथितमिति तस्मिन्नसाध[3]के सति[3] दृष्टान्त एव साधक इति॥

[अनुत्पत्तिसमः]

प्रागुत्पत्तेः कारणाभावादनुत्पत्तिसमः ॥ ५.१.१२ ॥

अनुत्पत्त्या प्रत्यवस्थानम्—अनुत्पत्तिसमः प्रतिषेधः। प्राक्तन एव प्रयोगे जातिवाद्याह—अनित्य इत्युत्पत्तिधर्मक उच्यते। यश्चोत्पत्ति-धर्मकः, तस्योत्पत्तेः पूर्वमनुत्पत्त्या भवितव्यम्*। अनुत्पन्ने च शब्दाख्ये धर्मिणि प्रयत्नानन्तरीयकत्वं धर्मः क्व वर्तताम्? अलब्धपक्षवृत्तिश्च कथ-मनित्यत्वं साधयतु। असिद्धे चानित्यत्वे शब्दस्य बलान्नित्यत्वमेव भवति कारणाभावादिति। अनित्यत्वसिद्धिकारणस्य प्रयत्नानन्तरीयकत्वस्या-भावादित्यर्थः। [4]अथवा[4] शब्दोत्पादककारणाभावादनुत्पन्ने शब्दे निरा-श्रयो हेतुरिति॥

अस्योत्तरम्—

तथाभावादुत्पन्नस्य कारणोपपत्तेः न कारणप्रतिषेधः ॥ ५-१-१३ ॥

शब्दाख्यधर्मिणः सिद्धस्य सतः नित्यत्वमनित्यत्वं वा विचार्यते। तदसिद्धौ हि नित्यत्वमपि कस्य भवानभिदधीत? उत्पन्नस्य चास्य तथा

---

* अन्यथा उत्पत्तिः कथम्?

---

[1] न—ख, [2] ह—ख, [3] के—ख, [4] तथा च—ख.

भावो भवति, नानुत्पन्नस्य । उत्पन्नः खल्वयं शब्द इति भवति नानुत्पन्नः । प्रागुत्पत्तेरलब्धात्मनः किमुच्यते? लब्धस्वरूपस्य पुनः अनित्यत्वकारण-प्रयत्नानन्तरीयकत्व[1]स्य स[1]द्भावादयुक्त एवायं प्रतिषेधः ॥

[संशयसमः]

नित्यानित्यत्वसाधर्म्यात्संशयः ॥ ५.१.१४ ॥

नित्य नित्यसाधर्म्योपन्यासेन संशयापादनप्रवणं प्रत्यवस्थानं संशय-समः प्रतिषेधः । 'अनित्यः शब्दः, प्रयत्नानन्तरीयकत्वात्' इत्यस्मिन्नेव हेतौ 'अस्ति शब्दस्यानित्य[2]सा[2]धर्म्यं प्रयत्नानन्तरीयकत्वम्, अस्ति च नित्येन सामान्येन साधर्म्यं ऐन्द्रियकत्वम् । अतः 'किमनित्यसाधर्म्यात् प्रयत्नानन्तरीयकत्वात् अनित्यः शब्दः, उत नित्यसाधर्म्यात् ऐन्द्रियकत्वा-न्नित्यः' इति संशयः—एवं परः प्रत्यवतिष्ठते । न च साधर्म्यसमप्रयोग एवायमाशङ्कनीयः, संशयापादनप्रवणत्वादस्येति ॥

अस्योत्तरम्—

साधर्म्यात्संशये न संशयः वैधर्म्यादुभयथा वा संशयेऽत्यन्त-संशयो नित्यत्वानभ्युपगमाच्च सामान्यस्याप्रतिषेधः ॥ ५.१.१५ ॥

स्थाणुर्वा पुरुषो वेति स्थाणुपुरुषयोस्साधर्म्यादूर्ध्वत्वादेः संशयो भवति, न तु शिरःपाण्यादिवैधर्म्यात् । प्रत्युत ततोऽसौ निवर्तते । यदि पुनरुभयथाऽपि साधर्म्यादिव वैधर्म्यादपि संशयः स्यात् तथा सत्य[3]त्यन्त[3]-संशयः* प्राप्नोति । इह चनि विशेषदर्शनस्थानीयमनित्यत्वसाधनं शब्दे प्रयत्नानन्तरीयकत्वमस्तीति नित्यत्वं सामान्यगतं संशयकारणमिति-

* सर्वत्र एतादृशसाधर्म्यवैधर्म्ययोः सुलभत्वेन सर्वत्र सदा संशयः स्यात् ॥

[1] स—ख, [2] त्वसा—ख. [3] नन्त—ख,

नाभ्युपगम्यते । तस्मादप्रतिषेधोऽयं नित्यसामान्यसाधर्म्यनिबन्धनसंशयापादनरूपः ॥

[प्रकरणसमः]

उभयसाधर्म्यात्प्रक्रियासिद्धेः प्रकरणसमः ॥ ५.१.१६ ॥

पक्षप्रतिपक्षौ निर्णयलक्षणे व्याख्यातौ । तावेव प्रकरणम् । प्रकरणमनतिवर्तमानः प्रकरणसमः प्रतिषेधो भवति । पूर्वस्मिन्नेव प्रयोगे 'नित्यः शब्दः, निरवयवत्वात्, आकाशवत्' इत्येवंजातीयकं प्रतिप्रयोगमुपन्य[1]स्य[1] स्वपक्षमुत्थापयति जातिवादी । साधर्म्यग्रहणं चोपलक्षणम् । वैधर्म्येणापि प्रतिप्रयोगोपन्या[2]से[2] प्रकरणसम एव प्रतिषेधो भवति । उभयवैधर्म्यात् प्रक्रियासिद्धेः प्रकरणसम इति । मूलहेतावपि साधर्म्येण वैधर्म्येण वा प्रयुक्ते प्रयोगद्वयमेतद्वेदितव्यम् ॥

[प्रकरणसमस्य साधर्म्यवैधर्म्यसमाभ्यां विशेषः]

ननु च ! ते एवैते साधर्म्यवैधर्म्यसमे जाती साधर्म्यहेतौ वैधर्म्यहेतौ वा प्रयुज्यमानत्वा[3]च्चतुर्धा स्थिते[3]इति ताभ्यामेव गतत्वात् नाभिनवोऽयं जातिप्रयोगः । चतस्रश्चैता जातय इत्येकत्वमपि न सङ्गतम्—उच्यते—तत्र परपक्षप्रतिषेधप्रवणतयैव प्रत्यवस्थानमुदाहृतम्, [4]इह तु पक्ष[4]साधनच्छाययेति । अत एव प्रकरणसमोऽ[5]यमुच्यते[5] जातिः । अनित्यपक्षवन्नित्यपक्षेऽपि प्रतिक्रियतेऽस्यामिति । उद्भावनभङ्गिभेदाच्च जातिनानात्वम् । असङ्कीर्णोदाहरणविवक्षया चतुर्विंशतिभेदत्वम् । वस्तुतस्तु तासामानन्त्यमित्युक्तम् ॥

---

* सर्वत्र एतादृशसाधर्म्यवैधर्म्ययोस्सुलभत्वेन सर्वत्र सदा संशय एव स्यात् ॥

---

[1] स्यन्—ख [2] सेन—च, [3] क्व तयोःस्थिते—ख, [4] इहैव—ख, [5] यं—ख.

अत्रोत्तरम्—

प्रतिपक्षात्प्रकरणसिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः प्रतिपक्षोपपत्तेः ॥ ५.१.१७ ॥

निर्णयोत्पत्त्या प्रकरणं पर्यवसितं भवति। प्रा[1]ङ्[1]निर्णयात् तदवस्थमेव। तदिह प्रकरणमुत्थापयता भवता उभयसाधर्म्यं तदुत्थापनकारणमभिहितम्, उभयसाधर्म्यात् प्रक्रियासिद्धेरिति ब्रुवता। उभयसाधर्म्यं च—मदुक्तमपि साधर्म्यमस्त्येव, अन्यथा उभयशब्दार्थः कः? एवं च तदभ्यनुज्ञातं भवतीति तत्प्रतिषेधो नोपपद्यते। प्रतिषेधोपपत्तौ वा नोभयसाधर्म्यं प्रकरणकारणं सिध्यतीति। निर्णयोत्पत्तिनिमित्तं च प्रकरणोपरमाय न किंचिदुक्तम्,* उभयसाधर्म्याभिधानादिति ॥

[अहेतुसमः]

त्रैकाल्यानुपपत्तेर्हेतोरहेतुसमः ॥ ५.१.१८ ॥

कालत्रयानुपपत्त्या हेतुमाक्षिप्य क्रियमाणः प्रतिषेधः अहेतुसमो भवति। हेतुः साधनम्। साधनं च साध्यात् पूर्वं [2]पश्चाद्वा सह वा भवेत्? यदि पूर्वम्, अ[2]सति साध्ये तत् कस्य साधनम्? अथ पश्चात् [3]साधनं, पूर्वं साध्यम्; तद[3]सति साधने कस्येदं साध्यं भवेत्। [4]पूर्वसिद्धे वा साध्ये किं साधनेन? अ[4]थ युगपत् साध्यसाधने भवतः, न तर्हि तयोः सव्येतरगोविषाणयोरिव साध्यसाधनभावो भवेत्—इत्येवमयं हेतुः अहेतोर्न विशिष्यते ॥

---

* अतश्च त्वया मत्पक्षः न निरस्त एवेति ममैव जयः ॥

---

[1] गुरू—ख, [2] अ—ख, [3] साधनं तद—ख, [4] अ—ख.

अस्योत्तरम्—

न हेतुतस्साध्यसिद्धेस्त्रैकाल्यासिद्धिः ॥ ५.१.२० ॥

न त्रैकाल्यासिद्धिः। कस्मात्? हेतुतः साध्यसिद्धेः। उत्पत्तौ तावदयं पर्यनुयोगः, पूर्वसिद्धेन हेतुना तन्त्वादिना पश्चाद्भाविनोऽसत एव कार्यस्य पटादेः सिद्धिरित्युक्तत्वात्। 'बुद्धिसिद्धं तु तदसत्' (न्या.सू. 4-1-50) इति। ज्ञप्तावपि परिहृत एष दोषः, उपलब्धिहेतोः उपलब्धि-विषय[1]स्य चार्थस्य[1] पूर्वापरसहभावानियमात्। यथादर्शनं व्यवस्थेति प्रमाणपरीक्षायामभिधानात्। दृश्यते च निर्वर्तनहेतुना निर्वर्तनीयनिर्वृत्तिः, उपलब्धिहेतुना च उपलभ्यस्योपलम्भः इति। प्रमाणसिद्धे च वस्तुनि कोऽयमाक्षेपः?

प्रतिषेधे च तुल्योऽयमनुयोग इत्याह*—

प्रतिषेधानुपपत्तेश्च प्रतिषेद्धव्याप्रतिषेधः ॥ ५-१-२० ॥

प्रतिषेधोऽपि प्रतिषेध्यात् पूर्वं, पश्चात्, सह वा भवेत्? इति विकल्प्यमाने न प्रतिषे[2]द्धव्यं[2] प्रतिषेद्धुमुत्सहत इति॥

[अर्थापत्तिसमः]

अर्थापत्तितः प्रतिपक्षासिद्धेरर्थापत्तिसमः ॥ ५-१-२१ ॥

अर्थादापद्यते प्रतिपक्षसिद्धिः—इत्येवं क्रियमाणः प्रतिषेधः अर्थापत्ति-समो भवति। पूर्वस्मिन्नेव प्रयोगे—यदि घटसाधर्म्यात् प्रयत्नानन्तरीय-

---

* 'प्रमाणस्यैव कस्यचिदभावात् 'प्रमाणसिद्धे वस्तुनि' इति कथम्?' इति यदि प्रत्यवतिष्ठेत तदा प्रतिबन्द्येवोत्तरमित्यर्थः॥

---

1 स्य—ख. 2 ध्यं—ख.

कत्वात् अनित्यः शब्दः, अर्थादापद्यते आकाशसाधर्म्यान्नित्य इति । अस्ति चास्य नित्येन साधर्म्यमाकाशादिना द्रव्येण निरवयवत्वमिति । उद्भावन प्रकारभेदाच्च जातिभेद इत्युक्तम् ॥

अस्योत्तरम्—

अनुक्तस्यार्थादापत्तेः पक्षहानेरुपपत्तिः ॥ ५.१.२२ ॥

अनुपपादितसाधनमनुक्त[1]मप्य[1]र्थादापद्यत इति वदतः पक्षहानिरप्युपपद्यते । मामकानित्यपक्षसिद्धौ हि सत्याम्, अर्थादापद्यते तावकस्य नित्यपक्षस्य हानि*रिति ॥

दोषान्तरमाह—

अनैकान्तिकत्वाच्चार्थापत्तेः ॥ ५-१-२३ ॥

उभयपक्षस[2]माने[2]यमर्थापत्तिः, विपर्ययेणापि प्रयोक्तुं शक्यत्वात् । 'नित्यः शब्दः, निरवयवत्वात्' इत्येवमप्युक्ते शक्यं वक्तुम्, यदि नित्याकाशसाधर्म्यात् निरवयवत्वात् नित्यः शब्दः अर्थादापद्यते, अनित्यघटादिसाधर्म्यात् प्रयत्नानन्तरीयकत्वादनित्य इति । न चैवमपि काचिदर्थसिद्धिः । न खलु वै †घनस्य ग्राव्णः पतनमित्युक्ते अर्थादापद्यते द्रवस्य वारिणः पतनाभाव इति ॥

[अविशेषसमः]

एकधर्मोपपत्तेः क्वचिदनुपपत्तेः प्रतिषेधाभावः ॥ ५-१-२५ ॥

---

* नित्यपक्षस्य हानिः अर्थादापद्यत इत्यन्वयः ॥

† घनस्य ग्रावा—करका ॥

---

1 म–ख, 2 मर्थे–ख.

अविशेषोपपादनेन प्रत्यवस्थानं—अविशेषसमः प्रतिषेधः। यदि शब्दघटयोरेकधर्मः प्रयत्नानन्तरीयकत्वमस्तीति तयोरनित्यत्वाविशेष उच्यते—तर्हि सर्वभावानामविशेषप्रसङ्गः। कथम्? सद्भावोपपत्तेः—सत्तासंबन्धादित्यर्थः। सोऽयमविशेषसमः प्रतिषेधः ॥

एतस्योत्तरम्—

क्वचित्तद्धर्मोपपत्तेः क्वचिदनुपपत्तेः प्रतिषेधाभावः

॥ ५-१-२५ ॥

क्वचिदविशेषापादनहेतुरुपपद्यते धर्मः, क्वचित्तु नोपपद्यत इत्येवमयम प्रतिषेधः। शब्दघटयोरेको धर्मः प्रयत्नानन्ततरीयकत्वमस्ति, येन तयोर्धर्मान्तर[1]मनित्यत्वम[1]विशेषरूपमुप[2]पा[2]द्यते। न तु सर्वभावानामीदृशम-विशेषकारणं धर्मजातमस्ति ॥

यत्तु सद्भावोपपत्तेरिति, तेन किं धर्मान्तरमविशेषरूपं साध्येत? अनित्यत्वमेवेति चेत्, तर्ह्ययं प्रतिज्ञार्थो व्यवतिष्ठेत 'अनित्याः सर्वे भावाः, सत्त्वात्' इति। [3]स[3] चायमनुपप[4]न्नः[4] दृष्टान्तानुपपत्तेः। सर्व-भावानां पक्षीकृतत्वात् दृष्टान्तो न कश्चिदवशिष्यते। न च प्रतिज्ञातै-कदेश एव दृष्टान्तीकर्तुं शक्यः, सिद्धसाध्यभेदात्। साध्यः प्रतिज्ञातोऽर्थो भवति, सिद्धश्च दृष्टान्तः। न च दृष्टान्तरहितो हेतुः स्वसाध्योपस्थाप-नसामर्थ्यमश्नुते ॥

न च सौगतोक्तनीत्या नित्येभ्यो व्यापकानुपलब्ध्या सत्त्वं व्यावर्तित मनित्येष्वेव प्रतिष्ठां लभते। यैव विपक्षाद्व्यावृत्तिः स एव साध्येनानु-गम इति वक्तव्यम्—तन्नीतेः प्रागेव प्रतिक्षेपात्। प्रत्युक्तं हि विस्तरतः क्षणभङ्गसाधनमिति ॥

---

[1] म–ख, [2] प–ख, [3] न–ख, [4] न्ते:–ख.

किंचिद्धि सत्त्वयोगि भाव[1]जात[1]मनित्यं भवति, किंचिन्नित्यमिति नायमेकान्तः—सत्त्वादनित्याः सर्वे भावा इति ॥

अपि च सर्वभावानामनित्यत्वे साध्यमाने तदन्तर्गतत्वाच्छब्दस्याप्यनित्यत्वमभ्युपगतं भवेदित्येवमप्ययमप्रतिषेधः ॥

[उपपत्तिसमः]

उभयकारणोपपत्तेरुपपत्तिसमः ॥ ५.१.२६ ॥

उभयकारणोपपत्त्या पक्षद्वयोपपत्तिवर्णनम्—उपपत्तिसमः प्रतिषेधः ॥

यद्यनित्यत्वकारणं प्रयत्नानन्तरीयकत्वमुपपद्यते शब्दस्येति अनित्यः शब्दः, नित्यत्वकारणमपि निरवयवत्वमस्योपपद्यत इति नित्यः स्यात्। उभयत्रापि कारणोपपत्तेः ॥

ननु सैवेयं साधर्म्यादिसमा प्रकरणसमा वा जातिः, न भेदान्तरम्—मैवम्—उद्भावनाप्रकारेण भेदात्। परपक्षोपमर्दबुद्धया साधर्म्यादिसमा जातिः प्रयुज्यते। पक्षान्तरोत्थापनास्थया प्रकरणसमा। अप्रतिपत्तिपर्यवसायित्वाशयेनेयमुपपत्तिसमेति ॥

अत्रोत्तरम्—

उपपत्तिकारणानुज्ञानादप्रतिषेधः ॥ ५-१-२७ ॥

उभयकारणोपपत्त्या प्रतिषेधमभिदधता पक्षद्वयकारणोपपत्तिः अनुज्ञाता भवति। सा चेदनुज्ञाता कथमेकतरपक्षप्रतिषेधः। एकतरपक्षप्रतिषेधश्चेत् कथमुभयकारणोपपत्तिः। उभयपक्षकारणोपपत्तिः एकतरपक्षप्रतिषेधश्चेति विप्रतिषिद्धम्। व्याघातादेव तत्पक्षप्रतिषेधो[3]ऽवकल्प[2]त

---

[1] रूप—ख, [2] विकल्पयिष्य—ख.

इति चेत्—समानो व्याघातः। तेन हि परपक्षवत् स्वपक्षोऽपि प्रतिहन्यत *[1]इति[1]। न हि व्याघात एकं पक्षं साधयति, एकं बाधत इति ॥

[उपलब्धिसमः]

निर्दिष्टकारणाभावेऽप्युपलम्भादुपलब्धिसमःप्रतिषेधः ॥

[2]निर्दिष्टस्य साध्यधर्मसिद्धिकारणस्याभावेऽपि साध्यधर्मोपलब्ध्या प्रत्यवस्थानं—उपलब्धिसमः प्रतिषेधः। य[2]देतदनित्यतायां शब्दस्य प्रयत्नानन्तरीयकत्वं कारण[3]मु[3]पदिष्टम्, तस्याभावेऽपि प्रबलप्रभंजनजवभज्यमानजरत्पादपपातप्रभ[4]वेऽपि[4] शब्दे दृश्यत एवानित्यत्वम्। अन्यत्रापि विद्युदादौ विनाऽपि प्रयत्नानन्तरीयकत्वमुपलभ्यत एवानित्यतेति ॥

अस्योत्तरम् —

कारणान्तरादपि तद्धर्मोपपत्तेरप्रतिषेधः ॥ ५-१-२९ ॥

अत्रैतदेव तावद्वक्तव्यं सपक्षैकदेशवृत्तित्वमिदमस्य हेतोरुद्भावितम्। न च सपक्षैकदेशवृत्तिरगमकः। प्रयत्नानन्तरीयकत्वमनित्यत्वे प्रतिबद्धम्, न पुनरनित्यं प्रयत्नानन्तरीयकत्वे। 'यत्प्रयत्नानन्तरीयकम्, तदनित्यम्' इति हि व्याप्तिः, न तु 'यदनित्यम्, तत्प्रयत्नानन्तरीयकम्' इति। यथा 'यत्राग्निस्तत्र धूमः' इति न। 'यत्र धूमस्तत्राग्निः' इति ॥

एवं प्रयत्नानन्तरीयकत्वमन्तरेण समीरणरयपात्यमानवनस्पत्यादिशब्दे विद्युदादौ वा येयमनित्यतोपलब्धिः, न सा तस्य हेतुतामपहन्तीति ॥

---

* इष्टापत्तौ च केवलवैतण्डिकः स्यात्। एतस्य तु वादे नाधिकारः ॥

---

[1] एव–ख, [2] य–ख, [3] मु–ख, [4] वे–ख.

[शब्दस्य प्रयत्नाधीनत्वम्]

अपि च प्रयत्नानन्तरीयक[1]त्वमि[1]ति कारणादुत्पत्तिरियमभिधीयते, न तु कारणं नियम्यते प्रयत्न एवेति। तत्र पवननोदनजनिततरुशब्दव[2]त् अस[2]त्यपि प्रयत्ने, कारणान्तरं तदुत्पादकं भविष्यति। कारणान्तरजन्येऽप्यनित्यत्वं शब्दे विद्युदादौ वा न विरुद्धमिति ॥

कथं पुनरिदमेव गम्यते—प्रयत्नादिभिर[3]सन्नु[3]त्पाद्यते शब्दः, न पुनस्सन्नभिव्यज्यत इति—सतोऽनुपलब्धौ निमित्ताभावात्। आवरणं निमित्तमिति चेत्—न—*मूलोदकादिषु मृद इव शब्दे कस्यचिदावरणस्याग्रहणात्। तस्मान्न मूलोदकादिना तुल्यः शब्दः इत्यसन्नेव प्रयत्नादिना क्रियत इति ॥

[अनुपलब्धिसमः]

तदनुपलब्धेरनुपलम्भादभावासिद्धौ तद्विपरीतोपपत्तेः अनुपलब्धिसमः ॥ ५-१-३० ॥

[4]अनुपलब्धेरनुपलम्भोपन्यासेन प्रत्यवस्थानम् — अनुपलब्धिसमः प्रतिषेधः। य[4]दुक्तम्—आवरणानुपलम्भादसत्यावरणे प्रागुच्चारणाद[5]ग्रहणादस[5]न्नेव शब्दः प्रयत्नेनाभिनिर्वर्त्यत इति—तदयुक्तम्—आवरणानुपलब्धेरप्यनुपलम्भात् तस्याश्चानुपलम्भादभावः, अनुपलब्धेरभावात् उपलब्धिर्भवति, प्रतिषेधद्वयेन विधेरेव प्रतीतेः। आवरणोपलब्धेश्चावरणसत्ता सिद्ध्यतीति [6]तत्कृ[6]तमेव शब्दस्याग्रहणम्, नासत्त्वकृतमित्यभिव्यंजकमेवास्य प्रयत्नादि कारणमिति ॥

---

*मूलोदकं—भूमेरन्तः, कूपखननादाविभिव्यज्यमानं जलम् ॥

---

[1] त्वादि–ख, [2] रस–ख, [3] सादु–च, [4] य–ख, [5] स–ख, [6] प्रकृ–ख

अस्योत्तरम्—

अनुपलम्भात्मकत्वादनुपलब्धेरहेतुः ॥ ५.१.३१ ॥

'आवरणानुपलब्धिर्नास्ति, अनुपलब्धेः' इति योऽयं हेतुरुक्तः, स न हेतुः। [1]कुतः ? अ[1]नुपलम्भस्वभावत्वादनुपलब्धेः—उपलम्भप्रतिषेधा-[2]त्म[2]कत्वादित्यर्थः। अस्तित्वनास्तित्वे हि भावानां उपलम्भानुपलम्भाभ्यामवस्थाप्येते—यदुपलभ्यते तदस्ति, शशवत् ; यन्नोपलभ्यते तन्नास्ति, तद्विषाणवत्। नोपलभ्यते च शब्दस्यावरणं, मूलोदकादेरिव मृत्तिका—इत्यनुपलम्भान्नास्तीति गम्यते। अनुपलम्भो ह्ययमावरणविषयः, नानुपलब्धिविषयः स आवरणस्यैव [3]नास्तितामव[3]गमयति, नानुपलब्धेरिति अनुपलब्धेर्भावादावरणमेव नास्तीति ॥

[अनुपलब्धेरनुपलंभासंभवः]

ज्ञानविकल्पानां च भावाभावसंवेदनादध्यात्मम्

॥ १-१-३२ ॥

ज्ञानविकल्पाः—प्रतीतिप्रकाराः। तेषां भावाभावौ '[4]प्रतिप्रा[4]णिसंवेद्यौ भवतः। 'अस्ति मे ज्ञानम्' इत्येवं सर्वः प्रत्यक्षानुमानागमज्ञानानि प्रमाणफलानि स्मरणसंशयादिज्ञानानि [5]च[5] प्रमाणफलान्यनुभवतीति। सा चेयमावरणानुपलब्धिः उपलब्धिवदध्यात्मं* संवेद्यते, 'नोपलभे शब्दस्यावरणं, मृदमिव मूलोदकादेः' इति। तदेवं बाह्यपदार्थभावाभाववत् आन्त-

---

* अध्यात्मं—मानसानुभवः। मनो हि सुखादिभावग्राहकमित्राभावग्राहकमपि भवति ॥

---

[1] अ–ख, [2] र्थ–ख, [3] भावं-ख, [4] प्रा–ख, [5] वम–ख.

रज्ञानभावाभावयोरपि प्रत्यक्षत्वादपर्यनुयोगोऽयं 'अनुपलब्धेर[1]नुपलम्भा, दावरणमस्ति शब्दस्य' इति। तस्मात् प्रागुच्चार[2]णाद[2]सन्नेव शब्द इति सिद्धम्॥

[अनित्यसमः]

साधर्म्यात्तुल्यधर्मोपपत्तेः सर्वानित्यत्वप्रसङ्गादनित्यसमः

॥ ५.१.३३ ॥

सर्वभावानित्यत्वप्रसङ्गेन प्रत्यवस्थानम्—अनित्यसमः प्रतिषेधः। अनित्येन घटेन साधर्म्यमस्ति शब्दस्येति [3]यदि त[3]स्यानित्यत्वमुच्यते, तर्हि सर्वभावानामपि घटेन किमपि साधर्म्यमस्तीति सर्व एवानित्याः स्युः॥

अविशेषसमैवेयं जातिरिति चेत्—'न—त[4]त्र हि सत्ता[5]भियो[5]गात् सर्वभावानामविशेष आपादितः, इह तु घटसाधर्म्यादेवानित्यत्वमापा[6]द्यत[6]' इति। उद्भावनभङ्गिभेदाच्च जातिनानात्वमित्यसकृदुक्तम्॥

अत्रोत्तरम्—

साधर्म्यादप्यसिद्धेः प्रतिषेधासिद्धिः प्रतिषेध्यसाधर्म्यात्

॥ ५.१.३४ ॥

अतिप्रसङ्गमापादयतो ह्येतद्विवक्षि[7]तं भवति[7] — घटसाधर्म्याद-सिद्धिरनित्यत्वस्येति। यदि च घटसाधर्म्यादनित्यत्वस्यासिद्धिः, तर्हि तावकस्यास्य प्रतिषेधवाक्यस्याप्यसिद्धिः, प्रतिषेध्यवा[8]क्य[8]साधर्म्यात्*। अस्ति हि प्रतिषेधवाक्यस्य प्रतिषेध्यवाक्येन साधर्म्यं प्रतिज्ञाद्यवयव-योगित्वमिति॥

---

* अन्ततः वाक्यत्वम् अस्ति साधर्म्यम्॥

---

[1] भावा—च, [2] णम—च. [3] त—ख, [4] त—ख, [5] यो—ख, [6] दितं—ख, [7] तं—ख, [8] क्यस्य—च.

किंच—

दृष्टान्ते साध्यसाधनभावेन प्रतिज्ञातस्य धर्मस्य हेतुत्वात्तस्य चोभयथा भावान्नविशेषः ॥ ५.१.३५ ॥

न हि साधर्म्यमात्रं साधनं भवति, अपि तु दृष्टान्तधर्मिण्यवधृत-सामर्थ्यं साधर्म्यं वैधर्म्यं वा। तथाविधं चेत् सर्वभावानामस्ति, भवतु तेषा[1]मप्य[1]नित्यत्वम्, को [2]द्वेषः? नास्ति चेत्, कोऽयमतिप्रसङ्गः। न हि दृष्टान्तधर्मिणि प्रज्ञातसामर्थ्यं साधर्म्यमुभयथा भवति—पक्षान्तरं स्पृशति। तेन साधर्म्यविशेषस्य हेतुत्वात् तस्य च सर्वत्रासंभवात् न स[3]र्वा[3]नित्यत्वम्। *अविशेषसमायां च जातौ यत्[4]समाधा[4]नमुक्तं, तदिहापि वक्तव्यमिति ॥

[नित्यसमः]

नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोपपत्तेर्नित्यसमः ॥५-१-३६॥

अनित्य[5]त्वाख्य[5]साध्य[6]धर्म[6]स्वरूपविकल्पनेन शब्दनित्यत्वापादनं नित्यसमः प्रतिषेधः। 'अनित्यः शब्दः' इति प्रतिज्ञाते '[7]हि' जातिवादी विकल्पयति—'किमिदमनित्यत्वं शब्दस्य नित्यम्, अथानित्यम्' इति; यदि तावदनित्यम्, तत् कदाचित् प्रच्यवेत। तत्प्रच्युतेः नित्यः शब्दः। अथ नित्यमनित्यत्वम्, तर्हि धर्मस्य नित्यत्वात्, तस्य च निराधारस्यानुपपत्तेः तदाश्रयस्य शब्दस्यापि नित्यत्वम्। अनित्यत्वे हि, शब्दे विनाष्टे तदाधारो धर्मः क्व वर्तेतेति ॥

---

* प्रकृतस्यानित्यत्वस्य प्रतिषेधासिद्धिरित्यर्थः ॥

---

1 म—ख, 2 दो—ख, 3 वैत्रा—ख, 4 त्समाध—ख
5 त्व—ख, 6 साधर्म्य—ख, 7 सति—ख.

अस्योत्तरम्—

प्रतिषेध्ये नित्यमनित्यभावात् अनित्यत्वोपपत्तेः प्रतिषेधाभावः ॥ ५-१-३७ ॥

प्रतिषेध्ये शब्दे नित्यमनित्यत्वस्य भावश्चेदुच्यते, तदनित्य एवासावुक्तो भवति* । अनित्यत्वोपपत्तेश्च तत्प्रतिषेधो नोपपद्यते । 'नित्यमनित्यत्वं शब्दस्य' इति च ब्रवीषि, नित्यतां च तद्योगादस्योपपादयसीति महानयमायुष्मतो भ्रमः ॥

अथ निरधिकरणो धर्मः कथं स्यादिति—तदुच्यते—अनित्यत्वं हि नाम निरोधः, प्रध्वंसः, अभावः इत्यनर्थान्तरम् । अनित्यत्वादभाव इति तु व्यवहारमात्रम् । सा चेयमनित्यता शब्दावच्छिन्ना न, शब्दाधिकरणा । न घटाभावः घटाश्रितो भवितुमर्हति । भावस्वभावा हि धर्माः धर्माश्रिता भवन्ति, नाभावः । अभावस्त्वाश्रितोऽपि न प्रतियोग्याश्रितो भवति' किन्त्वर्थान्तरवृत्तिः भूप्रदेश इव घटाभाव इति ॥

नित्यानित्यत्वविरोधाच्च—नित्यत्वमनित्यत्वं चैकत्र धर्मिणि विरुध्येते । तत् कथमभिधीयते नित्यमनित्यत्वस्य भावान्नित्यः शब्द इति ॥

[कार्यसमः]

प्रयत्नकार्यानेकत्वात्कार्यसमः ॥ ५-१-३८ ॥

प्रयत्नकार्यनानात्वोपन्यासेन प्रत्यवस्थानं कार्यसमः प्रतिषेधः । 'अनित्यः शब्दः, प्रयत्नानन्तरीयकत्वात्' इत्युक्ते, अपर आह— प्रयत्नस्य हि कार्यद्वैधमुपलब्धम्, किंचिदसदेव प्रयत्नेन निर्वर्त्यते,

---

* न तु नित्यत्वं सिद्धयेत् । निराधारः धर्मः कथं स्यादिति चेत्, धर्मिणि सिद्धे साधारणम्, नेतरदेत्यदोषः । उपरिष्टादिदं स्पष्टम् ॥

यथा घटादि। किंचित् सदेवावरणव्यपनयनादिना प्रयत्नेनाभिव्यज्यते—यथा मृदन्तरितमुदकादि। एवं प्रयत्नकार्यनानात्वात् किं प्रयत्नेनाविद्यमानः शब्दो निर्वर्त्यते घटवत्; उत विद्यमान एवाभिव्यज्यते मृदन्तरितसलिलवदिति संशयः॥

न चेयं संशयसमा जातिः, हेत्वर्थविकल्पनेनात्र प्रत्यवस्थानात्। तत्र हि निरवयवत्वाद्याकाशधर्मोपन्यासेन संशय आपादितः; इह तु साधनवाद्युक्तप्रयत्नानन्तरीयकत्वहेत्वर्थनिरूपणेनेति। उद्भावनाप्रकारभेदश्च जातीनां वैचित्र्यकारणमित्युक्तमेव॥

अत्रोत्तरम्—

कार्यान्यत्वे प्रयत्नाहेतुत्वमनुपलब्धिकारणानुपपत्तेः

॥ ५-१-३९॥

यद्यपि प्रयत्नकार्यान्यत्व*मुपलभ्यते; तथापि प्रकृते शब्दे प्रयत्नस्याभिव्यक्तावहेतुत्वम्। न प्रयत्नतः शब्दमभिव्यनक्ति, किन्त्वभूतप्रादुर्भावमेव विधत्ते। कस्मात्? 'अनुपलब्धिकारणानुपपत्तेः'। यत्र हि सतः पदार्थस्य प्रयत्नोऽभिव्यक्तिहेतुः, तत्र तस्य सतः सलिलादेरनुपलब्धिकारणमस्ति मृदादिव्यवधानम्। तदपोहमाचरता प्रयत्नेन तदभिव्यक्तिः संपाद्यते। शब्दस्य तु न किंचिदनुपलब्धिनिबन्धनं व्यवधानादि संभवतीति वर्णितम्। अतस्तस्यासत एवात्मलाभनिमित्तमुच्चारणादिप्रयत्नः न सतोऽभिव्यक्तिनिमित्तम्। तस्मादनित्यः शब्द इति सिद्धम्॥

तदेवमनेन चतुर्विंशतिविधजात्युदाहरणप्रतिसमाधानोपदेशवर्त्मना शब्दानित्यत्वसाधके परकीयमुपालम्भजातमेवंप्रायमखिलमपाकृतम्†, आम्रसेकपितृतर्पणन्यायेन भवति भगवता सूत्रकारेण॥

---

* कार्यान्यत्वं—कार्यविशेषः॥

† उदाहरणप्रदर्शनव्याजेन स्वसिद्धान्तोऽपि स्थापित इत्यर्थः॥

[षट्पक्षीविवरणम्]

इदमपरमिदानीमुपदिश्यते चतुर्विंशतावपि जातिवादिना प्रयुक्तासु मूलसाधनवादी—विस्पष्टानुमानोदन्तपरीक्षणपुरस्सरं सदैवोत्तरं यथोपदिष्टमभिदधीत; न तु जातिप्रयोगानुकारिदुरुत्तरालापचापलेन षट्पक्षीं प्रवर्तयेत्। तस्यां हि प्रस्तुतायां उभयोरपि वादिप्रतिवादिनोरसिद्धिः असद्वाचित्वात्। कथं पुनः षट्पक्षी प्रवर्तत इति—तत्पथं दर्शयितुमाह—

प्रतिषेधे हि समानो दोषः ॥ ५.१.४० ॥

स्थापनाहेतुवादिना प्रथमपक्षस्थेन स्थापनाहेतुः प्रयुक्तः, 'अनित्यः शब्दः, प्रयत्नानन्तरीयकत्वात्' इति ॥

ततो जातिवादी द्वितीयपक्षस्थः 'प्रयत्नकार्यानेकत्वात्' इति 'प्रयत्नानन्तरीयकत्वं अभिव्यङ्ग्येऽपि शब्दे भवति' इति हेतोरनैकान्तिकत्वमाह ॥

तदधुना तृतीयपक्षस्थः स्थापनाहेतुवादी यदि यथोपदिष्टमावरणानुपलब्धिक्रममनुसृत्य विशेषमुपदर्शयन् अनैकान्तिकतामुद्धरति, ततस्तावत्येव पर्यवस्यति कथा—इति चतुर्थादिपक्षावसरविरहात् नावतरत्येव षट्पक्षी ॥

यदि तु तं क्रममपहायैव तृतीयपक्षस्थोऽसौ वदति—'हेतोश्चेदनैकान्तिकत्वमुद्भावयसि, अनैकान्तिकत्वादसाधकः स्यादिति—नन्वयं तावकः प्रतिषेधोऽप्यनैकान्तिकः—किंचित्प्रतिषेधति, किंचिन्नेति—हेतोस्साधकत्वं प्रतिषेधति, न स्वरूपमिति। अत एवेत्थं प्रतिषेधस्यानैकान्तिकत्वात् सोऽपि हि नाभिव्यक्तिपक्षमेव साधयेत्, उत्पत्तिपक्षेऽपि प्रयत्नसाफल्योपपत्तेः। उभयत्रापि च विशेषहेतोरनपदेशात्। एवमनैकान्तिकत्वमभिहितवति*

* स्वपक्षे अनैकान्तिकत्वमनुद्धरन्, परपक्षे अनैकान्तिकत्वमापादयति चेदित्यर्थः ॥

साधनवादिनि, भवति प्रतिषेधवादिनोऽपि वचनावसर इति अवतरति षट्पक्षी ॥

स हि चतुर्थपक्षस्थ एवं वदति—

प्रतिषेधविप्रतिषेधे तत्प्रतिषेधदोषवद्दोषः ॥ ५-१-४१ ॥

विविधः प्रतिषेधः—विप्रतिषेध इहोच्यते, न व्याधातः, प्रकृतसङ्गतेरभावात्। योऽयं प्रतिषेधेऽपि समानोऽनैकान्तिकत्वदोष उच्यते, स प्रतिषेधप्रतिषेधेऽपि भवत्प्रयुक्ते समानः, सोऽपि हि पूर्ववदनैकान्तिक एवेति ततः पंचमं पक्षमवलम्ब्य मूलसाधनवादी *मतानुज्ञामुद्भावयति ॥

सा च—

प्रतिषेधं सदोषमभ्युपेत्य प्रतिषेधविप्रतिषेधे समानदोषप्रसंगो मतानुज्ञा ॥ ५-१-४२ ॥

प्रतिषेधेऽपि समानो दोष इति समुद्भावितं दोषमनुद्धृत्य तं प्रतिषेधं सदोषमभ्युपेत्य मदुक्ते प्रतिषेधविप्रतिषेधे—समानदोषप्रसङ्गमापादयतस्ते मतानुज्ञा निग्रहस्थानं भवति। 'चोरो भवान्' इत्युक्तेऽभियुक्तेन चौर्यमात्मनो निराकरणीयम्, न तु 'भवानपि चोरः' इति परः प्रतिपत्तव्यः—इति ॥

एवं पंचमपक्षस्थे मूलसाधनवादिनि कथितवति, परः षष्ठं पक्षमास्थाय पुनरभिधत्ते—यदि स्वपक्षदोषानुद्धरणपुरस्सरपरपक्षदोषापादनोपनतमतानुज्ञानिग्रहस्थानपात्रमहमादिश्ये, हन्त तर्हि तवापि तदेव निग्रहस्थानमवतरति, त्वमप्येवमकार्षीः। तथा हि द्वितीयपक्षस्थेन मया 'प्रयत्नकार्यानेकत्वात्' इति यदनैकान्तिकत्वमुद्भावितम्, तदनुद्धृत्यैव 'प्रतिषेधेऽपि समानो दोषः' इति मय्येव प्रतीपमापादितम्। तदेवं त्वत्त

* स्वपक्षे दोषमभ्युपगम्य परपक्षे दोषोद्भावनं मतानुज्ञा निग्रहस्थानम् ॥

एव शिक्षित्वाऽहमपि चतुर्थपक्षस्थः तथैव त्वयि दोषमर्पितवानिति, मम चेन्मतानुज्ञा, प्रथमतरं तवासौ भवेदिति* ॥

तदेतदाह—

स्वपक्षलक्षणापेक्षोपपत्त्युपसंहारहेतुनिर्देशे परपक्षदोषाभ्युपगमात्समानो दोषः ॥ ५-१-४३ ॥

स्वपक्षः मूलसाधनवाद्युक्तः—'प्रयत्नानन्तरीयकत्वादनित्यः शब्दः' इति। तल्लक्षणः—तत्समुत्थानः, तद्विषयः 'प्रयत्नकार्यानेकत्वात्' इति प्रतिषेधः। तमपेक्षमाणः, तमनुद्धृत्य—अनुज्ञाय प्रवृत्तः 'प्रतिषेधेऽपि समानो दोषः' इत्युपपद्यमानः, परपक्षेऽनैकान्तिकत्वदोषोपसंहारः। तस्य च हेतुनिर्देश इत्ययमनैकान्तिकः प्रतिषेध इति, तस्मिन् सति परपक्षकथितानैकान्तिकत्वदोषाभ्युपगमात्, तदनुद्धरणेन तस्यैव प्रतीपदोषोद्भावनात् समानो मतानुज्ञादोष इति षष्ठः पक्षः ॥

[षट्पक्ष्यां पक्षविवेचनम्]

सेयं षट्पक्षी। तस्यां प्रथमतृतीयपंचमाः। स्थापनाहेतुवादिनः ाः। द्वितीयचतुर्थषष्ठाः प्रतिषेधवादिनः एते च साध्यसाधकतया परीक्ष्यमाणाः पौनरुक्त्यमतानुज्ञादिदोषापहतत्वात् अन्यतरस्यापि वादिनः साध्यसिद्धये न प्रकल्पन्ते ॥

तथा हि—चतुर्थषष्ठयोः पक्षयोः अर्थाविशेषात्पुनरुक्तदोषप्रसङ्गः। चतुर्थे पक्षे परस्य समानदोषत्वमुच्यते। षष्ठेऽपि तथैव समानः। तृतीयपंचमयोस्तृतीये पक्षे परो[1]क्षं[1] समानदोषत्वमभ्युपगम्यते। पंचमेऽपि मतानुज्ञामुद्भावयता तदङ्गीकृतमेव भवति। तृतीयचतुर्थयोश्च परोक्तदोषा-

* इयमेव प्रतिबन्दीत्युच्यते। स्वपक्षे दोषमनभ्युपगम्य 'ममाऽयं दोषः इत्युच्यते, तर्हि तवैवायं प्रथमो दोषः स्यात्' इति ॥

[1] क्षं—ख.

नुद्धरणात्तु मतानुज्ञेत्येवं षट्पक्ष्यामुभयोरसिद्धिः। तस्मात् सदुत्तरैरेव दोषचिकित्सा साधीयसी, नासदुत्तरैः, षट्पक्षीप्रसङ्गादिति* ॥

[षट्पक्ष्यां विश्रान्तौ कारणम्]

ननु! असदुत्तरकथनेऽपि कथं षट्पक्ष्यामेव विरामः? शतपक्षी सहस्रपक्षी वा कथं न प्रवर्तते? कोऽत्र नियमः? इति चेत्—उच्यते—इयत्येव निवर्तते वचनावकाश इति नानन्तपक्षता संभवति। तथा हि—पूर्वोत्तरपक्षवादिनौ तावत् साधनदूषणवादिनौ भवत एव, कोऽत्र विचारः। तत्र स्थापनाहेतुवादिना तावत् प्रथमं स्वपक्षसाधनेऽभिहिते, दूषणवादिना च तत्र दूषणे वर्णिते, तृतीये वचसि वर्तमानः साधनवादी सम्यङ्नोत्योपक्रममाणः तद्दूषणमुद्धर्तुं शक्नुयान्न वेति तस्यामेव दशायां प्राड्विवाकायत्तो निर्णयः॥

असदुत्तरोपन्यासे तु †तृतीयवचसा तेन कृते दूषणवाद्यपि लब्धावकाशः, तत एव शिक्षित्वा चतुर्थे वचसि वर्तमानः तत्प्रतीपं योजयति। ततः स्थापनाहेतुवादी प्रतीपयोजनायामफलायां दुरुत्तरायां समव्ययफलायां अशक्यक्रियायां च निरुद्योगः किंचिदभिनवं दूषणमुत्प्रेक्ष्य पंचमे वचसि स्थितो मतानुज्ञामाह॥

ततस्तामपि परपक्षमनतिवर्तमानां पश्यन् प्रतिषेधवादी षष्ठे वचसि स्थित्वा तां तत्पक्ष एव योजयति—इत्येवं वृत्ते दूषणान्तरासंभवात्, प्रतीपयोजने च भग्नरसत्वात् तूष्णीमेवासितुमुचितमिति तावत्येव भवति वचनविरतिः, न शतसहस्रादिपक्षप्रसङ्गः प्रवर्तत इत्यतः षट्पक्षीमेव

---

* वादिनोऽपि साध्यासिद्धिः स्यात्। अतः वादिना सावधानेन भवितव्यम्॥

† तृतीयकक्ष्यायामित्यर्थः॥

दर्शितवानाचार्यः। स चान्तेवासिनं बोधयितुमेवमुपा दिशदनेन पथा प्रवर्तेत भवान्, अन्येन मा प्रवर्तिष्टेति ॥

[षट्पक्ष्युपदेशफलम्]

वाच्यमुत्तरमतो निरवद्यं
जातिवादिनमपि प्रति तज्ज्ञैः।
कश्मलोत्तरगिरा न तु कार्या
पक्षषट्कपरिकल्पनगोष्ठी ॥

यादृग्यज्ञो बलिरपि तथेत्येवमादाय बुद्धौ
यस्तु ब्रूयात्कलुषमफलस्तस्य शुद्धोऽपि हेतुः।
षट्पक्षादिप्रसरणपरिम्लानकान्तिर्न बुद्धि
शक्तः स्वार्थे जनयितुमसावग्रतः प्राश्निकानाम् ॥

[जातिपरीक्षोपसंहारः]

इतीदं व्याख्यातं निजसरणिसाङ्कर्यरहितं
स्वरूपं जातीनां स्फुटमिह चतुर्विंशतिविधम्।
अमूषां तत्त्वज्ञः परविरचितानां परिहृतौ
स्वयं चोपन्यासे न हि सदसि संमुह्यति नरः ॥

— इति जातिपरीक्षा —

[निग्रहस्थानपरीक्षा]

जात्यनन्तरं निग्रहस्थानोद्देशात् तल्लक्षणप्रतिपादनार्थमाह—

विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम् ॥ १.२.६० ॥

निग्रहः—पराजयः, तस्य स्थानम्—आश्रयः, कारणमित्यर्थः। किंच पराजयनिमित्तं विप्रतिपत्तिः, अप्रतिपत्तिश्च। विपरीता—कुत्सिता गर्हणीया प्रतिपत्तिः—विप्रतिपत्तिः—साधनाभासे साधनबुद्धिः, दूषणाभासे दूषणबुद्धिः। अप्रतिपत्तिस्तु आरम्भविषयेऽनारम्भः। आरम्भस्य विषयः—साधने दूषणं, दूषणे चोद्धारः। तयोरकरणं—अप्रतिपत्तिः॥

[जल्पे पराजयकारणे]

द्विधा हि वादी पराजीयते—यथाकर्तव्यमनारभमाणः, विपरीतं वा प्रतिपाद्यमानः। अत एव न *कर्मकरणयोर्निग्रहमादिशन्ति। न हि ताभ्यां किंचिदपराद्धम्, स्वविषये प्रयुज्यमानयोः सामर्थ्यानपायात्। कर्ता तु प्रमाद्यन् अप्रयोज्यं प्रयुंजानः, प्रयोज्यमप्रयुंजानो वा निग्रहमर्हति। प्रायेण चातत्त्ववादिनो निगृह्या भवन्ति॥

तत्त्ववाद्यपि कदाचन जल्पे वितण्डायां वा सम्यक्साधनमप्यपदिश्य प्रतिवादिप्रतिपादितदूषणाभासनिराकरणसरणिमनुगुणामपश्यन् निगृह्यत एव। अत एव च—भाष्यकृतोक्तम्—'तत्त्ववादिनमतत्त्ववादिनं चाभि-प्लवन्ते निग्रहस्थानानि' (न्या.भा. 5-2-1) इति। असमासकरणमनेक निग्रहस्थानभेदावरोधार्थम्॥

अत एवानन्तरमाह—

तद्विकल्पाज्जातिनिग्रहस्थानबहुत्वम् ॥ १-२-६१ ॥

†तदिति साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानस्य, विप्रतिपत्त्यप्रतिप-त्त्योश्च परामर्शः। नानाकल्पो विकल्पः—प्रकारभेद इत्यर्थः। साधर्म्य-

---

* कर्म—विषयः। करणं—न्यायप्रयोगादि। तयोर्न निग्रहः, किन्तु पुरुषस्यैव। विषयः न हि केनाप्यन्यथयितुं शक्यः॥

† पूर्वतनसूत्रद्वये उभयोः प्रस्तुतत्वात् तच्छब्दस्यैवं व्याख्यानम्॥

वैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानप्रकारस्य बहुत्वात् जातिबहुत्वम्। तद्व्याख्यातम्। विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्तिप्रकारबहुत्वान्निग्रहस्थानबहुत्वम् ॥

[निग्रहस्थानविभागः]

तद्द्वाविंशतिधा विभज्य दर्शयति —

प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासन्न्यासः हेत्वन्तरमर्थान्तरं निरर्थकमविज्ञातार्थकमपार्थकमप्राप्तकालं न्यूनमाधिकं पुनरुक्तमननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञा पर्यनुयोज्योपेक्षणं निरनुयोज्यानुयोगोऽपसिद्धान्तो हेत्वाभासाश्च निग्रहस्थानानि ॥ ५-२-१ ॥

अत्र अननुभाषणम्, अज्ञानम्, अप्रतिभा, विक्षेपः, पर्यनुयोज्योपेक्षणम् —इति अप्रतिपत्त्या सङ्गृहीतानि; शेषाणि विप्रतिपत्त्या। 'पुनरुक्तम्, अधिकम्' इत्यसमासकरणेन विप्रतिपत्त्यैव वाभिमतम्। किमसमासक्लिष्टकल्पनया। साऽपि हि कुत्सितैव प्रतिपत्तिः, यत् पुनरुक्तम्, अधिकं वा प्रयुज्यत इति। असङ्कीर्णोदाहरणविवक्षया च द्वाविंशतिभेदसङ्कीर्तनम्। अवान्तरभेदैस्तु जातिवदानन्त्यमेव तेषामिति ॥

[धर्मकीर्तेराक्षेपः]

अत्र कीर्तिराह—द्वाविंशतिधा निग्रहस्थानानि विभज्यन्ते। तेषां च प्रतिपदमिदानीं विशेषलक्षणानि वर्ण्यन्त इति न मृष्यामहे। कुतः—

असाधनाङ्गवचनम् अदोषोद्भावनं द्वयोः।
निग्रहस्थानमन्यत्तु न युक्तमिति नेष्यते ॥

वादिना सिषाधयिषितपक्षसिद्धये साधनमभिधेयम्। स चेदसाधनाङ्गं ब्रूयात्, निगृह्येत। प्रतिवादिनाऽपि वाद्युक्ते साधने दूषणमुद्भावनीयम्। स चेददोषमेव दोषत्वेनोद्भावयेत्, निगृह्येत। ते एव द्वयोर्वादिप्रतिवादिनोर्निग्रहस्थाने। अतोऽन्यथा निग्रहकरणमन्याय्यमेव। प्रतिज्ञाहान्यादिषु तत्प्रभेदेषु च प्रतिपदमयुक्ततां दर्शयिष्यते। कतिच्छात्रशिशुप्रलापप्रायाणि निग्रहस्थानानि निर्दिष्टानि। तादृशि शास्त्रे लक्ष्यन्त इति परममप्रतिष्ठानम्॥

[धर्मकीर्त्याक्षेपस्य समाधानम्]

अत्रोच्यते—संक्षेपविवक्षया द्वे एव निग्रहस्थाने इति वयमपि किं नोक्तवन्तः—'विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम्' इति। एतच्च सामान्यलक्षणमखिलभेदसङ्ग्रहक्षमं भवति, न भवदुक्तम्॥

तथा हि—उत्तराप्रतिभानेन वादिनोरन्यतरः पराजीयते, न वा? न पराजीयत इति कथमुच्यते? तर्हि मूक [1]ए[1]व जित्वा गच्छतु। निगृह्यते चेत्, किमनेनापराद्धम्, नादोष उद्भावितः॥

[विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योस्सर्वान्तर्भावः]

अथ प्रसज्यप्रतिषेधेनोद्भावनाभा[2]व एव व्याख्यायते, तर्हि दूषणाभासोद्भावनमनुमतं स्यात्। अथ दोषानुद्भाव[2]नमादौ व्याख्याय, पुनरदोषोद्भावनम् आवृत्य पर्युदासेन वर्ण्यते, [3]हन्त त[3]र्हि ते एवैते विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्ती उक्ते स्याताम्। दोषानुद्भावनमप्रतिप[4]त्तिः, विपरीतदोषोद्भावनं विप्रतिप[4]त्तिः॥

एवमसाधनाङ्गवचनमपि विकल्पनीयम्। प्रसज्यप्रतिषेधवृत्त्या साधनाङ्गस्यावचनं चेत्—सेयमप्रतिप[4]त्तिः। पर्युदासवृत्त्या साधनाङ्गा-

---

[1] ई–ख, [2] व–ख, [3] त–ख, [4] त्तिः–ख.

दन्यच्चेत् वचनं, सेयं विप्रतिपत्तिः[1]। अतः शब्दान्तरेणाक्षपादपादेभ्य एव शिक्षित्वा, तदेव निग्रहस्थानद्वयमनेन* श्लो[1]कद्वये[1]न निबद्धम्, न पुनरभिनवमल्पमपि किंचिदुत्प्रेक्षितमिति ॥

[निग्रहस्थानद्वयव्यवस्थापि न युक्ता]

न च †यथासंख्यनियमेन द्वयोर्द्वे निग्रहस्थाने वर्णनीये, अपि तु यथासंभवमुभयोरपि यथावसरं तत्तन्निग्रहस्थानमादेष्टव्यम्। द्वाविंशतिभेदत्वं च निग्रहस्थानानामसङ्कीर्णोदाहरणविवक्षया कथ्यते, न नियमायेत्युक्तमेव। परस्परविसदृशं च लक्षणमेषां इदानीमुपदिश्यत एव। तत्रैव चायुक्तत्वमेषाम्, बालिशप्रलापकल्पत्वं वा पराक्रियत एवेत्यलमतिप्रसङ्गेन ॥

[प्रतिज्ञाहानिः]

एवं सामान्यलक्षणं विभागं चाभिधाय विशेषलक्षणान्याह—

प्रतिदृष्टान्तधर्मानुज्ञा स्वदृष्टान्ते प्रतिज्ञाहानिः ॥ ५.२.२ ॥

प्रतिज्ञासिद्धये वादिना साधनेऽभिहिते, तत्र प्रतिवादिना च दूषणे उद्भाविते, तृतीये वचसि तु वर्तमानो वादी यदि प्रतिदृष्टान्तधर्मं स्वदृष्टान्तेऽनुजानाति, तदस्य प्रतिज्ञा हीयत इति प्रतिज्ञाहा[2]निर्नाम[2] निग्रहस्थानं भवति ॥

तद्यथा—'अनित्यः शब्दः, ऐन्द्रियकत्वात्, घटवत्' इत्युक्ते, पर आह—'सामान्यमैन्द्रियकमपि नित्यं दृष्टमित्यनैकान्तिको हेतुः' इति ॥

*श्लोकद्वयं—सामान्यलक्षणपरविभागपरसूत्रद्वयम् ॥

† वादिनः विप्रतिपत्तिः, प्रतिवादिनः अप्रतिपत्तिरिति व्यवस्थया ॥

[1] के-ख,- [2] नि:—ख.

तत्र साधनवाद्याह—'सामान्यमैन्द्रियकं नित्यम्, तर्हि तथैव घटोऽपि नित्योऽस्तु' इति। अयमस्यैवंवदतो भ्रमः—किल नित्यानित्यपक्षवृत्तिः अनैकान्ति[1]को भवति हेतुः। घटस्य तु नित्यतायां एकस्मिन्नित्यपक्ष एव वृत्तेः अनैकान्तिकतामेष विजह्यादिति*। तदेवमस्य ब्रुवतः प्रतिज्ञाहानिर्भवति। घटस्य हि नित्यत्वे [2]तद्दृ[2]ष्टान्तबलादेव शब्दोऽपि नित्यः स्यादिति॥

[धर्मकीर्त्याक्षेपः]

अत्र कीर्तिराह—प्रतिज्ञैव तावदसाधनाङ्गवचनमिति तदभिधानं निग्रहस्थानं भवितुमर्हति, न तद्धानिः। न च हानिरप्यस्ति। यदि नाम घटस्य दृष्टान्तीकृतस्य प्रतिदृष्टान्तधर्मं नित्यत्वमयमभ्युपैति, किमियता शब्दानित्यत्वप्रतिज्ञामवजहाति॥

अपि च हेत्वाभासा अपि निग्रहस्थानवर्गे गणिता एव। स चायमनैकान्तिकहेत्वाभासप्रयोगादेव† पराजीयते, न प्रतिज्ञाहान्येति तस्या विषयान्तरं वक्तव्यम्॥

[आक्षेपस्य समाधानम्]

अत्रोच्यते—प्रतिज्ञायास्तावदसाधनाङ्गवचनता नास्तीत्यवयवलक्षणे नर्णीतमेतत्। प्रतिज्ञासिद्ध्यर्थ एव सर्ववादिनां प्रयासः। अनिर्दिष्टा च [3]सा सा[3]धयितुमशक्यैवेति न तद्वचनमसाधनाङ्गवचनम्। लौकिकेष्वपि ऋणादानादिविवादपदेषु प्रतिज्ञाहानिमेव मुख्यं पराजयकारणमाहुः। यथाऽऽह नारदः—

---

* विजह्यादिति भ्रमः—इत्यन्वयः। अनैकान्तिकता परिहृता भवतीति भ्रमः॥

† प्रयोगः—उद्भावनम्। हेत्वाभासस्यापि निग्रहस्थानपरिगणनमस्ति॥

---

1 क—ख, 2 न द—च. 3 सा—ख.

'सारस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा समुदाहृता ।
तद्धानौ हीयते वादी तरंस्तामुत्तरो भवेत्' इति ॥

प्रतिदृष्टान्तधर्मं च स्वदृष्टान्तेऽभ्युपगच्छन् उत्सृजत्येव प्रतिज्ञाम् । नित्यत्वं हि सामान्यवत् घटस्यापि सहते । तद्दृष्टान्तबलेन[1] शब्देऽपि सिषाधयिषतीति नूनमिदानीं नित्यत्वमेव घटधर्मः शब्दे सिद्ध्येदिति कथं तदनित्यत्वप्रतिज्ञाऽस्य न हीयते ॥

[अनैकान्तिकोद्भावने नालम्]

यत्तूक्तं हेत्वाभासप्रयोग एव निग्रहनिमित्तम्, न प्रतिज्ञाहानिरिति— स्यादेतदेवम्, *यदि द्वितीये वचसि व्यवस्थितेन प्रतिवादिना व्यभिचारोद्भावनया प्रत्यवस्थितो वादी तावत्येव विरमेत् । स तु तृतीये वचसि वर्तमानः तदुद्धरणबुद्ध्या तथाविधमभिधत्ते, येन प्रतिज्ञां जहाति । अतश्च व्यभिचारपरिहरणलोभाभिहितप्रतिदृष्टान्तधर्माभ्यनुज्ञवचनोपनततदर्थप्रतिज्ञाहानिनिबन्धन एवास्य निग्रहो युक्तः, न हेत्वाभासप्रयोगकृत इति अयमेव मुख्यः प्रतिज्ञाहानेर्विषयः ॥

[प्रतिज्ञान्तरम्]

प्रतिज्ञातार्थप्रतिषेधे धर्मविकल्पात्तदर्थनिर्देशः प्रतिज्ञान्तरम् ॥ ५.२.३ ॥

प्रतिज्ञातार्थप्रतिषेधे परेण कृते, तत्रैव धर्मिणि धर्मान्तरं साधनीयवादिनः प्रतिज्ञान्तरमभिदधतो नाम निग्रहस्थानं भवति ॥

तावत्येव वादी यदि विरमेत्, तदा स्यादेतदेवम् इत्यन्वयः ॥

---

1 ग्धे–ख.

'अनित्यः शब्दः, ऐन्द्रियकत्वात्' इत्युक्ते, पूर्ववत् सामान्येन व्यभिचारोद्भावनया प्रत्यवस्थित आह—'सामान्यमैन्द्रियकं यन्नित्यं, तद्युक्तम्। तद्धि सर्वगतम्। असर्वगतस्तु शब्द [1]इति नो दर्शनम्' इति। सोऽयं 'अनित्यः शब्दः' इति पूर्वप्रतिज्ञातः अन्यम् 'असर्वगतः शब्दः' इ[1]ति प्रतिज्ञां कुर्वन् प्रतिज्ञान्तरेण निगृहीतो भवति॥

[धर्मकीर्त्याक्षेपः]

अत्राह—नेदमप्रस्तुतप्रतिज्ञान्तरकरणम्, अपितु परोद्भावितव्यभिचारनि[2]राक[2]रणविशे[3]षोत्पाद[3]नम्॥

एतदुक्तं भवति—असर्वगतत्वे सत्यैन्द्रियकत्वादनित्यः शब्द इति। तदिदमसर्वगतत्वप्रतिज्ञासिद्ध्यर्थमुपात्तं कथं निग्रहस्थानम्। यो हि मीमांसकं प्रति 'अनित्यः शब्दः, कृतकत्वात्' इत्युक्तवान् तेन कृतकत्वमसिद्धमित्युपालब्धः, कृतक[4]त्वसिद्धये यतेत, स किं कृतकत्व[4]प्रतिज्ञान्तरकरणान्निगृह्येत॥

यस्तु पूर्वप्रतिज्ञामवधीर्य, तदनौपधिकमकस्मादेव प्रतिज्ञान्तरमारभेत, स तदा उन्मत्त एव भवेत्। न चोन्मत्तप्रलापानां शास्त्रे लक्षणकरणं युक्तम्। स्पष्टे च निग्रहहेतौ हेत्वाभासाभिधाने संभवति किमिति प्रतिज्ञान्तरं निग्रहस्थानमुच्यत इति॥

[आक्षेपस्य समाधानम्]

अत्रोच्यते—प्रतिज्ञासिद्धये हेतुदृष्टान्तौ प्रयोक्तव्यौ, न पुनः प्रतिज्ञान्तरं करणीयमिति स्थितिः। इह च यो हेतुः अनेनोपात्तः तस्मिन् परेणानैकान्तिकीकृते सति, न तत्परिहा[5]र[5]प्रकारमनुगुणमयमास्थितवान्। अपि तु असर्वगतत्वप्रतिज्ञामन्यामारूढः॥

---

[1] इ–ख, [2] वा–ख, [3] षणोपादा–ख, [4] त्वे–ख, [5] राय–च.

ननु! विशेषणमेतदनैकान्तिकत्वपरिहारार्थम्, न प्रतिज्ञान्तरमित्युक्तम्—न—असिद्धत्वात्। *सिद्धं हि विशेषणं भवति। नित्यत्ववादिनं च प्रति शब्दस्यासर्वगतत्वमसिद्धम्। साध्यते चेत्, तर्हि प्रतिज्ञान्तरमेवेदम्, हेत्वाद्यवयववैलक्षण्यात्, प्रतिज्ञालक्षणस्य च साध्यनिर्देशस्योपपत्तेः। अनैकान्तिकत्वपरिहृतये हि हेतुविशेषणं सिद्धं वाच्यम्, न तु धर्मिविशेषणं साध्यं चेति ॥

[हेत्वाभासताऽप्यस्य न युक्ता]

अन्यतरासिद्धे तु हेत्वाभासे तत्समर्थनं प्रक्रमानुरूपमेवेति न प्रतिज्ञान्तरं निग्रहस्थानं भवति। इह तु अनैकान्तिकत्वपरिहाराय यतमानः मार्गमनुगुणमपश्यन् स्खलित इति निगृह्यते। न च हेतूदाहरणादिप्रयोग-निपुणमतेरपि भ्रमादेवंविधमभिधानं न संभवति। न च प्रतिज्ञामात्रेण सिद्धिमिच्छन्नेवं ब्रवीति, अपि तु व्यभिचारं परिजिहीर्षन्निति ॥

[नाप्यस्यासंबद्धत्वम्]

न चायमुन्मत्तप्रलाप एव, प्रस्तुतानुगुण्यबुद्ध्या प्रयोगात्। अपि च 'अनित्यः शब्दः, चाक्षुषत्वात्' इत्युभयासिद्धो नाम हेत्वाभासः भवद्भिरपि शास्त्रे लक्षित एव। स उन्मत्तप्रलापो न भवति! यथोदाहृतम् [1]तत् प्र[1]तिज्ञान्तरमुन्मत्तप्रलाप इत्यपूर्व एष भिक्षोः स्वदर्शने रागः, परदर्शने द्वेषो वा। को हि नाम शिशुरपि शब्दे चाक्षुषतां ब्रूयात्। †इदं तु संभवत्येवाभिधानम्। केवलं हेतुविशेषणे सिद्धे च वक्तव्ये भ्रमात् धर्मिविशेषणं साध्यं चायमुक्तवानि[2]ति निगृह्यते[2] ॥

* सिद्धत्वे तु हेत्वन्तररूपं निग्रहस्थानं भवति ॥

† इदं—शब्दः अनित्यः, ऐन्द्रियकत्वादित्यादि ॥

[1] प्र—ख, [2] ति—ख.

तृती[1]ये वचसि स्थितश्चैत्रमसावुक्तवानिति[1] नि[1]मित्तान्तरमिदमस्य निग्रहे निरूपितम्। द्वितीय एव तु वचसि कथाविरतौ हेत्वाभासप्रयोगादेव निग्रहमाप्नुयादिति प्रतिज्ञाहानिप्रस्ताव एवोक्तम्॥

[प्रतिज्ञाविरोधः]

प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः प्रतिज्ञाविरोधः ॥ ५.२.४ ॥

यत्र प्रतिज्ञा हेतुना विरुद्ध्यते, हेतुर्वा प्रतिज्ञया, सः प्रतिज्ञाविरोधो नाम निग्रहस्थानं भवति। 'गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यम्' इति प्रतिज्ञा; 'रूपादिभ्योऽर्थान्तरस्यानुपलब्धेः' इति हेतुः। सोऽयं प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः— यदि गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यम्, न तर्हि रूपादिभ्योऽर्थान्तरस्यानुपलब्धिः। अथ रूपादिभ्योऽर्थान्तरस्यानुपलब्धिः, न तर्हि गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यम्। [2]गुणव्यतिरिक्त च, द्रव्यं च, रू[3]पादि[3]व्यतिरिक्त[3]स्यानुपलब्धेरिति याहतम्॥

[धर्मकीर्त्याक्षेपः]

अत्राह—नेदं प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधोदाहरणं भवितुमर्हति, हेतोरसंभवात्। संभवन् हि हेतुः प्रतिज्ञाया विरुणद्धि। तया वा विरुद्ध्यते। इह तु उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धिः न समस्त्येव, रूपादिभ्योऽर्थान्तरस्य पृथक्त्वेनोपलब्धियोग्यत्वानुपपत्तेः। संभवन्नपि चैवंविधे विषये प्रतिज्ञाविरोधे हेतुः न द्वयीं दोषजातिमतिवर्तते—विरुद्धत्वम्, *असिद्धत्वं वा।

---

* असिद्धत्वं—स्वरूपासिद्धिः॥

---

[1] गि—ख, [2] ह—ख, [3] भिन्नार्थान्तर-ख.

गुणव्यतिरिक्तद्रव्यवादिनो हि भेदेनाग्रहण[1]मसिद्धो हेतुः। सिद्धत्वे वा साध्यविपर्ययसाधन त् विरुद्ध इति। अतो हेत्वाभासग्रहणेन ग[1]तार्थत्वात् न पृथग्वक्तव्यमिदं निग्रहस्थानम् ॥

[उदाहरणान्तरस्याप्यसाधुत्वम्]

यत् अन्यदन्यैरुदाहरणमभाणि 'नित्यः शब्दः सर्वस्यानित्यत्वात्' इति—तदप्यसाधु—वैधर्म्यदृष्टान्तस्यानेन प्रकारेण कुशिक्षितैरभिधानात्। तथा हि—सर्वशब्दोऽत्र सावयववचन इति निरवयवत्वं हेतुर्विवक्षितः—'नित्यः शब्दः, निरवयवत्वात्' [2]इति। तत्र वैधर्म्यदृष्टान्तः साध्याभावे हेतोरभावं प्रदर्शयता वक्तव्यम्—नित्यः शब्दः, अनित्यसर्वत्वात्—सावयवत्वात् इ[2]ति। सोऽयमशिक्षितवैधर्म्यदृष्टांतप्रदर्शनप्रक्रमः विपर्ययेण वैधर्म्यदृष्टान्त एव कथितः 'सर्वस्यानित्यत्वात्' इति। तदुक्तं—

'स हि दृष्टान्त एवोक्तः वैधर्म्येण सुशिक्षितैः'।

इति। तस्मान्नेदमपि प्रतिज्ञाहेतुविरोधोदाहरणमिति ॥

[धर्मकीर्तिदूषणपरिहारः]

अत्रोच्यते — यदुक्तं — हेतोरसंभवान्नेदं निग्रहस्थान[3]म् — इति[3]— तदचारु—पंचम्यन्तनिर्दिष्टस्य हेतोः प्रदर्शितत्वात्। निरवद्यहेत्वभावात्तु यदि तदसंभव उच्यते, तर्हि हेत्वाभासव्याकरणमप्यकरणीयं भवेत्। पुरुषबुद्धिप्रमादनिबन्धनहे[4]तु[4]प्रयोगस्तु तथाविधमप्यभिधानं संभवत्येव ॥

[हेत्वाभासनिग्रहस्थानयोर्वैलक्षण्यम्]

यत्पुनरभ्यधायि — संभवन्नपि हेतुरयम् असिद्धविरुद्धयोरन्यतरो भवेत्, न दूषणान्तरमिति—तत्र ब्रूमः—सत्यमेतत् किन्तु हेतुस्वरूप-

---

[1] ग—ख, [2] इ—ख, [3] मू—ख, [4] त्वाभास—ख.

निरूपणावसरे स यदि तद्गतदोषादोषदर्शनात् विरुद्धता तस्याभिधीयते। [1]य[1]था भवद्भिः 'नित्यः शब्दः, कृतकत्वात्' इति विरुद्धहे[2]तौ वर्णि[2]ते क्वचित् सिद्धसाध्यत्वदृष्टान्तहीनतादिदोषान्तरसंभवे तदवधीरणया विरुद्धत्वमेव दर्शितम्। यथा वा हेत्वाभासलक्षणे कथितमस्माभिः 'अनित्यः शब्दः, चाक्षुषत्वात्' इत्यस्यानैकान्तिकत्वदोषे सत्यपि प्रथमतरमसिद्धतैव हृदयपथमवतरति, तेनासिद्धोऽयमुच्यते, न सव्यभिचार इति। एवमिहापि हेतुगुणदोषविचारे क्रियमाणे विरुद्धतादिहेत्वाभास[3]ता॰[3]स्य कथ्यते॥

यदा तु परार्थानुमानवाक्यस्य पंचावयवस्य, परमतेन वा त्र्यवयवस्य परस्परान्वितपदार्थसमुदायात्मा वाक्यार्थश्चिन्त्यते, तत्र इतरेतरव्याहतार्थवादिनोः प्रतिज्ञाहेतुपदयोः असंसर्गात् तद्विरोध एव झटिति मनसि विपरिवर्तत* इति स एव निग्रहनिमित्तं भवितुमर्हति, यत इतरेतरविरोधिनमनन्वितार्थमभि[4]दध[4]ति वाक्ये[5]ऽपि विप्र[5]तिपत्तिरप्रतिपत्तिर्वा भवेदित्ययद एव निग्रहस्थानम्॥

[विरुद्धप्रतिज्ञाविरोधयोर्विशेषः]

अपि च साध्यविपर्ययसाधक एव विरुद्धहेतुरुच्यते, यः प्रतिज्ञा[6]मेव[6] बाधते। इह तु प्रतिज्ञया हेतुर्बाध्यते, प्रतिज्ञा वा हेतुनेति विकल्प्यमानत्वात् निग्रहस्थानान्तरमेवेदम्॥

इत्थमस्यैवोदाहरणस्योपपत्तेः उदाहरणान्तरनिरूपणं वृथाऽटाट्यैव॥

---

* तथाच वस्तुदृष्ट्या हेत्वाभासः, उक्तिदृष्ट्या निग्रहस्थानमित्युक्तम्॥

---

[1] त–ख, [2] तोवर्ण्ये–ख [3] तैव–ख, [4] वद–ख,
[5] ऽप्र–ख [6] हेतुं–ख

[भाट्टोक्तोदाहरणम्]

भाट्टैस्तु *भवदीयं निरालम्बनसाधनं प्रतिज्ञाविरोधोदाहरणं वर्णितम् —'निरालम्बनाः सर्वे प्रत्ययाः, प्रत्ययत्वात्' इति। यतः प्रत्ययत्वहेतु ग्राहकज्ञानसालम्बनत्वे तेने[1]वैषा[1] प्रतिज्ञा विरुद्ध्यते। तन्निरालम्बनत्वे तु हेत्वभाव एव स्यादिति। तदुक्तम्—

'विस्पष्टश्चाक्षपादोक्तो विरोधो हेतुसाध्ययोः।
यमदृष्ट्वा परैरुक्तमदूषणमिदं किल' इति॥

तत् सर्वथा सुलभोदाहरणमिदं प्रतिज्ञाहेतुविरोधाख्यं निग्रहस्थानमिति स्थितिः॥

[प्रतिज्ञासंन्यासः]

पक्षप्रतिषेधे प्रतिज्ञातार्थापनयनं प्रतिज्ञासन्न्यासः ॥ ५-२-५ ॥

पक्षसाधने परेण दूषिते तदुद्धारणाशक्त्या प्रतिज्ञामेव निह्नुवानस्य प्रतिज्ञासन्न्यासो नाम निग्रहस्थानं भवति॥

'अनित्यः शब्दः, ऐन्द्रियकत्वात्' इत्युक्ते, तथैव सामान्येनानैकान्तिकतायामु[2]द्घा[2]टितायां, [3]यत् प्र[3]तिब्रवीति—'क एवमाहानित्यः शब्द इति'—सोऽयमेवंब्रुवन् प्रतिज्ञासन्न्यासात् पराजीयते॥

[प्रतिज्ञासंन्यासे धर्मकीर्त्याक्षेपः]

अत्राह—अतिस्थूलः खल्वयं प्रमादः। को हि नाम प्रतिवादी प्राश्निकसन्निधाने प्रतिज्ञां कृत्वा, तदैव तेषामेवाभ्रष्टसंस्काराणां पुरतः अपस्मारकाद्यनुपप्लुतमतिः तामेव निह्नुवीत॥

---

* भवदीयम्—इत्यत्र भवच्छब्दः बौद्धपरः॥

---

[1] व—ख, [2] द्रुंकि—ख, [3] प्र—ख.

अपि च द्यूतपराजितपणरहित[1]शठ[1]कितव[2]वदु[3]दासीनः प्रतिज्ञामजहदपि हेतावनैकान्तिके किमसौ न निगृह्यते । न हि प्रतिज्ञायास्त्यागात्यागौ तदी[3]ययोः[3] निग्रहानिग्रहयोः प्रयोजकौ, अपि तु हेतुगुणदोषावेव । स चायं साधनव्यभिचारादेवा[4]नित्य[4]पक्षः पराजीयत इत्यलं सन्न्यासेनेति ।।

[धर्मकीर्त्याक्षेपपरिहारः]

अत्रोच्यते—परोद्भावितहेत्वनैकान्तिकत्वदूषणोद्धरणरणरणकतरलितमतेः भवेदप्ययं प्रमादः । एवं ह्यसौ वदति 'मयोक्तं—संयोगवियोगव्यङ्ग्यः शब्दो न भवति, न त्वनित्यः' इति ।।

अयमाशयस्त्वेवंवदतः—किल संयोगविभागानभिव्यङ्ग्यत्वे मया पक्षीकृते, सामान्येन व्यभिचारो न भविष्यतीति । तदपि हि तादृशमेव, स्वाश्रयव्यङ्ग्यत्वादिति मुह्यतः नातिस्थूलममुमीदृशं प्रमादं प्रतिपन्नस्य भवत्येव निग्र[5]हहेतुः[5] । अप्रमादिनोस्तु निग्रहो नाम नास्त्येव कश्चिदिह लोके परलोके वा* ।।

यत्तु तदीययोः प्रतिज्ञात्यागात्यागयोरनैकान्तिकत्वेनैवासौ निगृह्यत इति—स्या[6]दे[6]तदेवं, यदि व्यभिचारोद्भावनसमनन्तरमसौ तूष्णीमेवासीत । तथाविधं तु ब्रुवाणस्तस्यैव पराजयहेतोस्सन्निकृष्टत्वात्तेनैव निगृहीतो भवति, नानैकान्तिकप्रयोगेणेति ।।

[हेत्वन्तरम्]

अविशेषोक्ते हेतौ प्रतिषिद्धे विशेषमिच्छतो हेत्वन्तरम्

।। ५-२-६ ।।

---

* 'प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि सदाऽप्रमादममृतत्वं ब्रवीमि' इति वचनम् ।।

---

[1] एव–ख, [2] व–ख, [3] यौ–ख, [4] सिद्ध–ख,
[5] हः–ख, [6] दिति–ख.

अविशेषाभिहिते हेतौ प्रतिषिद्धे तद्विशेषणमभिदधतः हेत्वन्तरं नाम निग्रहस्थानं भवति। यथा सांख्यस्येत्थंवदतः एकप्रकृतीदं *व्यक्तम् परिमाणात्, घटादिव[1]त्[1] इति[1]। द्विविधं च विकारेषु दृष्टम्—इयत्ता-लक्षणमङ्कुरादेः फलान्तरस्य, चतुरश्रता च [2]घ[2]टादेः मृत्पूर्वकस्य। तदे तत्परिमितं [3]नि[3]कारजातमेकप्रकृतिकं दृष्टमित्यतः सर्वमिदमेकप्रकृति भवितुमर्हति। या च सैका प्रकृतिः, तत् प्रधानमिति॥

अस्य हेतोर्व्यभिचारः, नानाप्रकृतीनामपि परिणामदर्शनादिति। तत्परिजिहीर्षया विशेषणमाह—समन्वयादिति। सुखदुःखमोहसमन्वितं हि सर्वं व्यक्तं परिमितं दृश्यत इति। तस्य प्रकृत्यन्तररूपसमन्वयाभावा-देकप्रकृतिकत्वमिति। तदिदं हेत्वन्तरं निग्रहस्थानम्, प्रागु[4]क्ता[4]विशे-ष[5]ण[5]हेतोः स्वयमेव हेतुत्वामर्षणादिति॥

[अनैकान्तिकात् हेत्वन्तरस्य विशेषः]

अत्राह—किमयं दग्धो दह्यते, मृतो वा मार्यते। अनैकान्तिकहेतू-पन्यासेनैव खल्वयं तपस्वी निगृहीत एव, असाधनाङ्गवचनादिति [6]कृतं[6] हेत्वन्तराख्यनिग्रहस्थानान्तरोदीरणेनेति — अत्रोच्यते — युक्तमेव तत् द्वितीये वचसि कथासमाप्तौ यथा तु भवानाह। यदा तु व्यभिचारनिरा-करणाय विशेषणमपरमधिकमधुनाऽभिधातुं प्रवृत्तः, तदा तदुपादानादेव निगृह्यत इति पिष्टपेषणं संप्रत्येवायमिष्यते। पुरुषशक्तिपरीक्षात्मके च जल्पे निग्रहस्थानमिदम्। वादे तु विशुद्धाशयतया वस्तुनि परीक्ष्यमाणे विशेषणान्तरोपादानेऽपि तद्विचारः प्रस्तोतव्यः, न निग्रहः कार्य इत्यभि-युक्ताः॥

---

* व्यक्तं—महदादिस्थूलजगदन्तम्।

---

[1] तु—ख, [2] प—ख, [3] निरा—ख, घ, च, [4] त्तस्य—ख,
[5] स्य—ख, [6] किं—ख.

[अर्थान्तरम्]

प्रकृतादर्थादप्रतिसंबद्धार्थमर्थान्तरम् ॥ ५.२.७ ॥

प्रकृतादर्थादर्थान्तरं तदनौपयिकमभिदधतः अर्थान्तरं नाम निग्रहस्थानं भवति ॥

यथा कश्चिद्वैयाकरणविदः स्फोटात्मानं शब्दं चेतसि निधाय तन्नित्यत्वसिद्धये 'नित्यः शब्दः, निरवयवत्वात्' इत्यभिधित्सुरेव दुरितकर्मादिभिः अनैकान्तिकतामाशङ्कमानः अर्थान्तरं नाम निग्रहस्थानं *जिगमिषुः, तत्रैव वाक्यशेषच्छाययोत्तिष्ठति 'नित्यः शब्दः, निरवयवत्वात्' इति वयं पाणिनीयाः प्रतिपन्नाः, ये भगवतः पाणिनेश्छात्राः, इति। कः पुनर्भगवान् पाणिनिरिति—

येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् ।
कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं आचार्यो नस्स पाणिनिः ॥

कः पुनर्महेश्वरः, यतोऽक्षरसमाम्नायमधिजगाम पाणिनिरिति—

अत्युद्भटजटाजूटकोटिग्रथितचन्द्रमाः ।
विश्वस्थिति[1]भवध्वंस[2]हेतुरेको महेश्वरः ॥

अपि च—

अचिन्त्यवेषाभरणस्य तत्त्वतः
यदृच्छया यस्य निशासु ताण्डवम् ।
स भस्मभक्तीनि बिभर्ति मौलिना
कृतांजलिः पादरजांसि वासवः ॥

* अवशादेवेति शेषः ॥

[1] प–च-ज, [2] लयोत्पाद–ज,

कीदृशं पुनस्ताण्डवं तनोति खण्डपरशुरिति—

इत्थंचारी क्रमो यस्मिन् इत्थं च करवर्तनाः ।
इत्थं यत्र [1]कटि[1]च्छेदाः [2]दण्ड[2]पादास्तथेदृशाः ॥

इत्येकैकमुपदेशयन् उत्थाय नृत्यति । तदेतदर्थान्तरं निग्रहस्थान-मसाधनाङ्ग[3]मि[3]ति ॥

कीर्तिनाऽप्यनुमोदितम्—द्वयोरपि च वादिप्रतिवादिनोः प्रकृताननु-गुणमभिदधतोः भवत्यदो निग्रहस्थानम् । यथाक्रममेकस्य साधनमनवद्य-मपश्यतो द्वितीयस्य दूषणमिति ॥

[निरर्थकम्]

वर्णक्रमनिर्देशवन्निरर्थकम् ॥ ५.२.८ ॥

अभिधेयरहितवर्णानुपूर्वीप्रयोगमात्रं निरर्थकं नाम निग्रहस्थानं भवति –'अनित्यः शब्दः, कचटतपानां गजडदबत्वात्, घझढधभवत्' इत्येवं प्रकारम् । इदमपि वादिप्रतिवादिनोः प्रकृताननुगुणमभिदधतोर्भवत्यदो निग्रहस्थानम् । यथाक्रमं साधनं दूषणं च यथोचितमभिधातुमजानतोः पूर्ववदुभयोरपि निग्रहस्थानम् ॥

[निरर्थकनिग्रहस्थानाक्षेपः]

अत्राह—*सोऽयमुन्मत्तप्रलापमेव शास्त्रे लक्षयितुमुपक्रान्तः । न ह्यनुन्मत्तानामीदृश्यक्षराणि मुखान्निर्गच्छन्ति । ईदृशां च निर्देशे कपोल-वादित्रकक्ष्याभिताडनादीन्यपि कामं शास्त्रे निर्दिश्यन्ताम् ॥

अपि च वर्णक्रमनिर्देशवदिति मतुपा निर्देश [4]ए[4]व सूत्रे, 'वदि'ति वतिप्रयोगो वा ? मतुप्पक्षे †सर्वं वर्णक्रमनिर्देशयुक्तं निग्रहस्थानं भवे-दिति हस्तसंज्ञादिभिरिदानीमुद्ग्राहिणिकाः प्रस्तूयेरन् ॥

---

* सोऽयं—सूत्रकारः ॥

† निर्दुष्टन्यायप्रयोगादिकमपि । तत्राप्यस्ति हि वर्णक्रमनिर्देशः ॥

---

[1] घटो–ख, [2] दात्र–ख, [3] वचनमि–ख, घ, ज, [4] शे–च.

अथानर्थकक्रमसिर्देशयुक्तमिति व्याख्यायते, तथाऽपि नियमानुपपत्तिः। न ह्यर्थरहितवर्णोच्चारणमेव प्रकृतानुपयोगान्निरर्थकमेव ; वर्णक्रमनिर्देशस्यापि च क्वचित्प्रकरणे सार्थकता दृश्यत एव, प्रत्याहारवत् ॥

वतिपक्षे तु भवति दिक्प्रदर्शनमेतत्; किन्त्वर्थान्तरेणैव गतार्थत्वात् पृथङ्न वक्तव्यम् ॥

[उक्ताक्षेपसमाधानम्]

अत्रोच्यते—मतुपा, वतिना वाऽभिधेयशून्यत्वमात्रमत्र विवक्षितम् । अभिधेयशून्यं वचो निरर्थकमित्युक्तमिति भवति । एष एव चार्थान्तरादस्य विशेषः । तत्राभिधेयस्य भावेऽपि प्रकृतानुपयोगः । इहत्वभिधेयमेव नास्तीति यत्र क्वचित्प्रकरणवशेन वर्णक्रमनिर्देशस्यापि सार्थकता ; [1]न त[1]दिहोदाहरणम् ॥

उदाहरणं यदि स्फुटं पृच्छसि, न कुप्यसि चेत्, तद्भवदीयं सर्वमेव वचनमिहोदाहरणम् । *सौगतदर्शने शब्दानामर्थासंस्पर्शित्वात्, स्वलक्षणे तेषामप्रवृत्तेः । अपोहस्य चातितुच्छत्वात्, सर्वं तदभिधानं नरर्थकम् ॥

[बौद्धास्सर्वेऽपि न दूष्याः]

†अत एव चोन्मत्तप्रलापिनः शाक्यभिक्षवोऽपि परिशुद्ध[2]वृत्तय[2]: परलोकयाथार्थ्यदर्शिनः शौचाचारव्यवहारेषु अबाह्याः महान्तो विद्वांसस्ते

* नेदं केवलहास्यवचनम्, वस्तुस्थितिकथनमपीति प्रदर्शयति—सौगतदर्शनं इत्यादिना ॥

† अत एव—अस्योन्मत्तप्रलापत्वाभावादेव ॥

[1] त—ख, घ, च, ज, [2] बोधिन—ख,

काममर्थशून्यमपि कथयन्तः नोन्मत्ता भवितुमर्हन्ति* । एवमन्यस्यापि प्रज्ञाप्रमादात् कचटतपादि व्याहरतो नोन्मत्तता ॥

यच्चोक्तं—ईदृशां गणने का परिनिष्ठेति—तत् परिहृतमसकृत् असङ्कीर्णोदाहरणविवक्षया द्वाविंशतिभेदत्वमाश्रितमिति ॥

कपोलवादनादीनि पुनः अकथास्वभावत्वादचिन्त्यान्येव । यस्य चास्मिन् कथाप्रसङ्गे गण्डवादित्रादि चेतसि स्फुरति, तस्यान्यदतिजघन्यमपि हृदयमवतरेदित्यलं [1]कश्मल[1]गोष्ठ्येति ॥

[अविज्ञातार्थम्]

पर्षत्प्रतिवादिभ्यां त्रिरभिहितमप्यविज्ञातमविज्ञातार्थम्

॥ ५-२-९ ॥

यत् साधनवाक्यं, दूषणवाक्यं वा त्रिरभिहितं पर्षदा प्रतिवादिना न विज्ञायते क्लिष्टशब्द[2]प्रयोगम् , अप्रसिद्धप्र[2]योगम् , अतिद्रु[3]तो[3]च्चरितमित्येवंप्रकारमविज्ञातार्थं नाम निग्रहस्थानं भवति। असामर्थ्यसंवरणाय च धूर्तैरिदमाश्रीयते ॥

[निरर्थकाविज्ञातार्थयोर्विशेषः]

अत्राह—अर्थासंप्रत्ययस्य समानत्वात् कोऽस्य निरर्थकाद्भेदः । अथ प्रकृतोपयोगयोग्यमर्थमसौ वदति, तदा पर्षत्प्रतिवादिनोरमेधाविता कामं भवेत् ; न तु विदुषः वक्तुं विवदतः पराजयो भवितुमर्हति ॥

किंकृतश्चैष त्रिरुच्चारणनियमः ? किं राजाज्ञया, उत स्वावयेन ? इति न विद्मः ॥

---

* किन्तु भ्रान्ताः । भ्रान्तिः, उन्मादश्च नाविशेषः ॥

---

[1] असंबद्ध—ख. [2] प्र—ख, [3] तीव्रो—ख,

अत्रोच्यते—निरर्थके सर्वेण सर्वार्थशून्यता; इह तु भवन्नप्यर्थो नावगम्यते, द्रुततरो[1]च्चारणादिव्यतिकरवशादिति कथमविशेषः* । तत्र च कल्पयते नूनमसामर्थ्यमा[2]त्मीय[2]मावरीतुमनाः एवमभिधत्ते—न हि समर्थो विद्वान् विस्पष्टं न वक्तीति ॥

[त्रिरभिधाननियमे विशेषः]

त्रित्वनियमोऽपि न वेदवचननरपतिशासननिबन्धनः, किन्तु वस्तुस्थित्युपनत एव । यतः सकृत्, द्विरप्यभिहितमप्यनवधानादिना न गृहीतमिति संभाव्यते । त्रिस्तु यदुक्तं न ज्ञायते, तत्र वक्तुरेव जाड्यम् । अनेकप्राश्निकादिसमाजे कथितमवश्यं केनाप्यवगम्येत । सर्वैरनवगमात्तु वक्तैव निगृह्यते । चतुर्धा पञ्चधा वाऽभिधाने त्विष्यमाणे निरवधिताऽभिधानस्य प्रसज्यत इति युक्तस्त्रिर्वचननियम इति ॥

[अपार्थम्]

पौर्वापर्यायोगादप्रतिसंबद्धार्थमपार्थकम् ॥ ५-२-१० ॥

पूर्वापरासङ्गतपदकदम्बकोच्चारणादप्रतिष्ठितवाक्यार्थमपार्थकं नाम निग्रहस्थानं भवति । तद्यथा—दशदाडिमानि षडपूपा कुण्डमजाजिनं पललपिण्डः कुमार्या[3]श्चैत्र[3]स्य पिता प्रतिशीन इति ॥

[धर्मकीर्त्याक्षेपः, समाधानं च]

अत्राह—[4]अप्रति[4]संबद्धवदेवासंबद्धवाक्यं, असंबद्धप्रकरणं च निग्रहस्थानान्तरं कस्मान्नोक्तम् ? एतेनैव गतार्थत्वादिति चेत्, यद्येवमनर्थ-

---

* सभ्यया रीत्या, भाषया च व्यवहरेदिति यावत् । स्वयमतिप्रौढपण्डितस्यापि लोकोत्तीर्णप्रज्ञस्यापि व्यवहारक्रमातिलङ्घनं पराजयहेतुः ॥

---

[1] तो–ख, [2] स्थित–च. [3] स्फैय्यद्वत–ख, [4] अ–ख,घ,ज,

केनैव गतार्थत्वादपार्थकमपि पृथङ्न वक्तव्यम्—अत्रोच्यते—निरर्थके न पदार्थः, न वाक्यार्थः; केवलं वर्णा एव शुष्का उच्चार्यन्ते। अर्थान्तरेऽपि समन्वितपदार्थे व्यवस्थापितवाक्यार्थमनुपकृतं तूच्यते। इह तु पदार्थसंप्रत्ययेऽपि तदन्वयासंभवेन वाक्यार्थानवसाय इति स्पष्टो भेदः॥

प्रकृतविवादास्पदीभूते वस्तुनि को वा विशेष इति चेत्*—उक्तमत्र—संक्षेपविवक्षायां द्वे एव निग्रहस्थाने। असंकीर्णोदाहरणविवक्षया तु द्वाविंशतिभेदत्वम्। प्रकृतवस्तुसिद्धिस्तु द्वाविंशतावपि तुल्यैव॥

यत्तु असंबद्धवाक्यं, असंबद्धप्रकरणं च पृथगुपसंख्येयमिति—तन्न—[1]अप्रति[1]संबद्धपदार्थेनैव तत्संग्रहात्। यदि त्वसंबद्धवाक्यमसंबद्धप्रकरणं चावश्यं वक्तव्यम्, तद्युक्तमेव भवदीयं शास्त्रम्। तथा हि वैभाषिकाणामस्ति बाह्योऽर्थः, स च प्रत्यक्षः। सौत्रान्तिकानां च सन्नप्य सावनुमेयः। योगाचाराणां साकारं ज्ञानमेव, न बाह्योऽर्थः, स च प्रत्यक्षः। †माध्यमिकानां आकारशून्यं स्वच्छं ज्ञान[2]मात्रमे[2]व—इत्येवमितरेतरानन्वितवाक्यप्रकरणमिदमशेषमेव शाक्यशास्त्रम्। आह च—

> दशदाडिमवाक्यस्य बौद्धशास्त्रस्य चेदृशः।
> अन्यस्य चाप्यबद्धस्य प्रतिष्ठा केन लभ्यते॥

---

* वर्णोच्चारणं वा, पदोच्चारणं वा, वाक्यप्रयोगो वा—भवतु, सर्वत्र अर्थराहित्यं समानमेव किल॥

† यद्यपि 'माध्यमिकाः सर्वशून्यवादिनः' इति सर्वत्रप्र सिद्धिः। परन्त्विदमेव प्रामाणिकं वचः। प्रज्ञापारमितादौ हि शून्यस्यापि अनिर्वचनीयतत्त्वरूपत्वं स्पष्टं प्रतिपादितम्। तर्हि विज्ञानवादशून्यवादयोः को विशेष इति चेत्, उक्तमत्रैव 'योगाचाराणां साकारं ज्ञानम्, माध्यमिकानां तु आकारशून्यं स्वच्छं ज्ञानम्' इति। तथा च योगाचारैः ज्ञाने कल्पितो वा आकारः अङ्गीक्रियते, माध्यमिकैस्तु सोऽपि नाङ्गीक्रियते इति। परिकल्पितस्वभावं, परिनिष्पन्नस्वभावं, परतन्त्रस्वभावं चेति

---

[1] अ—ख, घ, च, [2] मे—ख.

[अप्राप्तकालम्]

अवयवविपर्यासवचनमप्राप्तकालम् ॥ ५-२-११ ॥

प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनवचनक्रममतिलङ्घ्य—अवयवविपर्यासेन प्रयुज्यमान[1]मनुमानवाक्यम[1]प्राप्तकालं नाम निग्रहस्थानं भवति ॥

[पदानां प्रयोगक्रमे धर्मकीर्त्याक्षेपः]

अत्राह—न हि पदानां वाक्येषु नियतः क्रमः कश्चिदस्ति। नियतक्रमका हि वर्णाः पदतामापद्यन्त इति युक्तम्, [2]तद[2]न्तरेण तदर्थानवगमात्। न हि टव इत्युक्ते घटावगतिर्भवति। वाक्येषु तु 'देवदत्त! गां शुक्लामभ्याज दण्डेन' 'दण्डेन शुक्लां गामभ्याज, देवदत्त!' इति क्रमान्तरेणापि तथैवार्थप्रतिपत्तेः किं क्रमेण। अनुमानवाक्ये तु 'पंचावयवाः' इत्येतदेव तावत् प्रथममसांप्रतम्, प्रतिज्ञाद्यवयवानामसाधनाङ्गवचनत्वात्। तत्र तेषां पंचावयवानामपि प्रयोगः, प्रयोगेऽपि च क्रमो विवक्षितः, तदुल्लङ्घनं च निग्रहस्थानमिति महती मूर्खप्रक्रियेति ॥

[न्यायावयवेषु क्रमः नियतः]

अत्रोच्यते—वाक्यान्तरेषु क्र[3]मविव[3]क्षा भवतु, मा वा भूत्; नानेन नः प्रयोजनम्। अनुमानवाक्ये तु आर्थः क्रमः बलादापतति, स्वप्रतिपत्त्यनुसारेण परप्रतिपत्तेरुत्पादनात्। स्वप्रतिपत्तौ च धर्मिदर्शन-तद्गतहेतुधर्मावधारण-प्रतिबन्धस्मरण-परामर्शज्ञान-साध्यनिश्चयानां क्रमेण दर्शनात् परं प्र[4]ति तथै[4]व तदभिधानं कर्तव्यमिति सविस्तरमवयवलक्षणं

वस्तु त्रिविधं वदेत्। तत्र विज्ञानवादिनः परिकल्पितस्वभाववादिनः। इतरौ तु परिनिष्पन्न स्वभाववादिनौ। माध्यमिकास्तु निस्स्वभाववादिनः। अतश्च स्वभावत्रयशून्यत्वात्वस्तुनः, ते शून्यवादिन इत्येव तत्त्वम् ॥

---

[1] मु—ख, [2] क्रमा—ख, [3] मापे—ख, [4] माणतये—ख.

निर्णीतमेतत् । असाधनाङ्गत्वचनत्वमपि, प्रतिज्ञाद्यवयवानां तत्रैव निरस्तम् । अतः क्रमस्येह युक्तियुक्तत्वात्तदतिक्रमो भवत्येव निग्रहस्थानम्*॥

[न्यूनम्]

हीनमन्यतमेनाप्यवयवेन न्यूनम् ॥ ५.२.१२ ॥

पंचावयवे वाक्ये प्रयोक्तव्ये स्थिते, तदन्यतमेनाप्यवयवेन हीनं प्रयुंजानस्य न्यूनं नाम निग्रहस्थानं भवति ॥

[न्यूनस्यादोषत्वाक्षेपः, समाधानं च]

अत्राह—प्रतिज्ञाद्यवयवजातमसाधनाङ्गवचनमित्यतः तदनभिदधतो न निग्रहः ; प्रत्युत [1]वद तो निग्रहो युक्त इति—अत्रोच्यते—अनन्तरमेव तत्परिहृतम्, विस्तरतश्चावयवलक्षणे । तथा हि—श्रोतुराकाङ्क्षानिवृत्त्येऽनुमानवाक्यं प्रयुज्यत इति प्रथमं तदाकाङ्क्षाविषयः साध्यधर्मविशिष्टो धर्मी प्रदर्श्यते । ततः कारणाकाङ्क्षायां हेतुवचनमभिधीयते । क्वास्य प्रतिबन्धो दृष्ट इति बुभुत्सायां उदाहरणमुपपाद्यते । इत्थमेष सिद्धप्रतिबन्धो हेतुः धर्मिणि भवेत्, न वेति शङ्कायामुपनयवचनमुच्चार्यते । तदनन्तरं सर्वावयवानामेकत्रोपसंहाराय निगमनं प्रयुज्यत इत्यन्यतमस्याप्रयोगात् निग्रहार्हता भवत्येवेत्यलमत्रैव वस्तुनि पदे पदे कलहप्रस्तावनेनेति ॥

[अधिकम्]

हेतूदाहरणाधिकमधिकम् ॥ ५.२.१३ ॥

एकेनैव हेतुना दृष्टान्तेन वा प्रतिपादितेऽर्थे हेत्वन्तरं दृष्टान्तान्तरं वा प्रयुंजानस्य अधिकं नाम निग्रहस्थानं भवति । एतच्च वादे तावद्वीतराग

* कदाचित्तु पूर्वसमयबन्धानुरोधेनान्यथापि संभवः ॥

[1] तद्व—ख.

कथात्मके वस्तुनिर्णयफले नेष्यत एव। जल्पेऽपि नियमा[1]भ्यु[1]पगमेन वदतो वादिनः इदं निग्रहस्थानम्। यो हि न मया, [3]आवाभ्यां वा सा[2]धनमधिकमभिधेयम्, उदाहरणं वेति नियम्योद्ग्राहयति, स एव तथा निगृह्यते, नान्य इति॥

एतच्च कीर्तिनाऽप्येवमेव कथितम्—*"प्रपंचकथायां तु न दोषः, इति॥

[अस्य दोषत्वतद्भावप्रश्नौ]

अपर आह—नियमाभ्युपगमेऽपि नायं दोषः, प्रतिपत्तिद्रढिम्ने तदभि धानादिति—तदयुक्तम्—अभ्युपगतनियमत्यागादसौ निग्रहार्हो भवेत्। कश्चायं प्रतिपत्तिद्रढिमा? प्रथमप्रयुक्तस्य हि हेतोः [3]मृदु[3]प्रतिपत्तिकारिणः हेतुत्वमेव न स्यात्। उत्पन्नस्य प्रत्ययस्य पुनरुत्पादनं युक्तम्। [4]तत्र न [5]पूर्वहेतु[5]रद्र[5]ढिम्ने। नाप्युत्तरो द्रढिम्ने। तस्मान्नियमाभ्युपगमेऽधिकाभिधानं दोष एव॥

अपरं मतम्—अकृतनियमस्यापि दोष एव। प्रपंचकथायामप्येकेन हेतुना दृष्टान्तेन वा कृते निर्णये द्वितीयस्य वैयर्थ्यात्। निर्णीतस्य निर्णयानुपपत्तेः। अनिर्णयकारिणश्च प्रथमस्य हेतोः प्रयोगानर्हत्वादिति॥

[पुनरुक्तम्]

शब्दार्थयोः पुनरुच्चारणं पुनर्वचनमन्यत्रानुवादात्

॥ ५.२.१४ ॥

---

* पूर्वोक्तरीत्या नियमाद्यकरणेन प्रवृत्ता कथा प्रपंचकथा॥

---

[1] द्यु—ख. [2] सा—ख, च, [3] अदृढ—ख, [4] तत्र—ख, [5] द्र—च.

अर्थादापन्नस्य स्व[1]कण्ठे[1]न पुनर्वचनम्, शब्दस्य वाऽर्थस्य वाऽभिहितस्य पुनरभिधानं पुनरुक्तं नाम निग्रहस्थानं भवति, अनुवादं वर्जयित्वा ॥

शब्दपुनरुक्तं तावत् यत्र पूर्वोच्चारित एव शब्दः पुनरुच्चार्यते—यथा—'नित्यः शब्दः, नित्य शब्दः' इति ॥

अर्थपुनरुक्तं तु—यत्र सोऽर्थः पूर्वमन्येन शब्देनोक्तः पर्यायान्तरेण पुनरुच्यते। यथा 'अनित्यः शब्दः, निरोधधर्मको ध्वानः' इति ॥

यद्यपि च शब्दपुनरुक्तेऽप्यर्थपौनरुक्त्यमस्त्येव; तथापि शब्दपूर्वकत्वादर्थप्रत्यभिज्ञायाः प्रथमतरं शब्दप्रत्यभिज्ञानात् तत्पौनरुक्त्यमेव तदुच्यते। *जात्यपेक्षश्च [2]शब्दपौनरुक्त्यव्यवहारः, न व्यक्त्यपेक्षः; †क्षणभङ्गित्वाद्वर्णानां पुनः प्रयोगासंभवात् ॥

अनुवादे तु पौनरुक्त्यमदोषः। यथा—'हेत्वपदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनम्' इति ॥

अर्थादापन्नस्यापि स्वशब्देन पुनर्वचनं भवत्येव पुनरुक्तम्। यथा 'असत्सु मेघेषु वृष्टिर्न भवति' इत्युक्ते अर्थादापद्यते 'सत्सु भवति' इति। तत् किमर्थं स्वकण्ठेन पुनरुच्यते। अर्थप्रतीत्यर्थो हि शब्दप्रयोगः प्रतीतेऽर्थे किं तेनेति ॥

एतच्च नियमाभ्युपगमे निग्रहस्थानं वेदितव्यम्। अकृतनियमस्य तु नातीव महानयमपराधः ॥

---

* जातिः—अत्व-कत्वादिः ॥

† क्षणः—द्विक्षणम्। एकक्षणमात्रवर्तिनः अभावात् ॥

---

[1] शब्दे–ख, [2] पौ–च.

[शब्दपौनरुक्त्यस्य दोषत्वाशङ्का]

अत्राह — नार्थपुनरुक्तादन्यच्छब्दपुनरुक्तमुपपद्यते, शब्दसाम्येऽप्यर्थभेददर्शनात् ।* 'स्मरत गिरिशं गि[1]रि[1]शो [2]नग[2]री यस्यासमरद्वेषस्य [3]क इ[3]व यदीयस्य मुदा न गरीयस्या समस्मरद्वेषस्य' इति । तस्मादर्थत एव पौनरुक्त्यं, न शब्दतः ॥

अपि च विस्तरकथासु कदाचन सम्यगश्रवणशङ्कायां पुनरभिधानं नाम कियान् प्रमादः ? अर्थादापन्नस्य च स्वशब्देन पुनर्वचनं यदि निग्रहस्थानमुच्यते, तर्हि प्रतिज्ञावचनमेव प्रथमं निग्रहस्थानम्† ॥

अधिकपुनरुक्तयोर्वा को विशेष इति वक्तव्यम् । यादृशं तादृशं च विशेषलेशमाश्रित्य पृथगभिधाने निग्रहस्थानभेदपरिगणनमशक्यक्रियं स्यात् ॥

अनुवादश्चेदुच्यते—हेत्वपदेशात्प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनमिति—तत्र प्रतिज्ञैव तावदसाध्वी । तस्याः पुनर्वचनं साधु भविष्यतीति केयं कथा ॥

[तेषां दोषत्वसमर्थनम्]

अत्रोच्यते—यदुक्तमर्थपुनरुक्तादन्यन्न शब्दपुनरुक्तमिति—तदेवमेव । पृथङ्निर्देशस्त्वनया विवक्षया—यो हि शक्त्यतिशयविख्यापयिषया 'सकृत्प्रयुक्तः शब्दः पुनर्मया न प्र[4]योक्तव्यः' इति प्रतिज्ञाय जल्पं प्रवर्तयति,

---

* गिरिशं—ईश्वरं स्मरत । असमस्मरद्वेषस्य—असाधारणकामरिपोः यस्य गिरिशः—हिमवान्, नगरी—वासभूमिः । कः—चतुर्मुखः गरीयस्या मुदेन यदीयस्य वेवस्य समस्मरत् । 'अधीगर्थे'त्यादिना षष्ठी ॥

† प्रतिज्ञाया अपि अर्थात् ज्ञातुं शक्यत्वात् ॥

---

[1] री–च, [2] गौ–ख, [3] इं–ख, [4] प्र–ख.

स शब्दपुनरुक्तेनापि निगृह्यत इति नियम्यवादिन एव निग्रहात्। ततः अन्यस्य सम्यगश्रवणशङ्कया पुनर्वदतोऽपि न दोषः। अर्थाक्षिप्तकथनमपि कृतनियमस्यैव दोषः, नान्यस्येति ॥

अत एव वादे न निग्रहस्थानमिदम्, अपि तु जल्पवितण्डयोरेव विजिगीषुकथयोः। *तयोश्च सप्रयोजनत्वम्, कथान्तरत्वं च पुरा समर्थितमेव ॥

यत्तु प्रतिज्ञोच्चारणमर्थाक्षिप्तत्वात्, तदनुवादश्च निगमनवचनमफलतर[1]मिति—तदवयवलक्षणे विस्तरेण समाहितम् ॥

अधिकपुनरुक्तयोरयं विस्पष्ट एव विशेषः। अन्यं हेतुम्, अन्यं वा दृष्टान्तं तत्रैव साध्येऽभिदधदधिकवादी भवति, तमेव हेतुं दृष्टान्तं वा पुनर्वदन् पुनरुक्तवादीति ॥

यत्तु—एवंविधविशेषाश्रयणे परिगणनमघटमानमिति—तत् अवान्तरविशेषविवक्ष[2]यैवमेव[2]। असङ्कीर्णोदाहरणप्रदर्शनाय तु द्वाविंशतिनिर्देश इत्युक्तम् ॥

[अननुभाषणम्]

विज्ञातस्य पर्षदा त्रिरभिहितस्याप्यनुच्चारणमननुभाषणम्
॥ ५.२.१७ ॥

पर्षदा विदितस्य वादिना त्रिरुच्चारितस्यापि यदप्रत्युच्चारणं—तत् अननुभाषणं नाम निग्रहस्थानं भवति। अप्रत्युच्चारयन् किमा[3]स्पदं[3] दूषणमभिदधीत ॥

---

* तयोः—जल्पवितण्डयोः ॥

---

[1] ल—ख. [2] व—ख, [3] श्रयं—खं.

ननु ! यद्यननुभाष्यापि तत्रोत्तरं ब्रूयात्, किमिति निगृह्येत। न च योऽनुभाषितुमसमर्थः स उत्तरमपि दातुमक्षमो भवति ; विचित्रत्वात्पुरुषशक्तीनाम्—नैतदेवम् — अननुभाषणे तदुत्तरविषयापरिज्ञानात् क्वोत्तरं प्रयुज्येत। प्रयुक्तं वा कथमवधार्येत ?

न चैवं ब्रूमः यावत्किंचित् वादिना सविस्तरमभिधीयते, तदखिलम[1]न्यूना[1]नतिरिक्तमनुज्झितक्रम[2]कं प्रतिवादी[2] तथैवानुभाषेतेति*। यस्तु समस्तानुभाषणं तथा कुर्यादपि नाम, तेन स्वकौशलमेव केवलमुपदर्शितं भवति, मेधावित्वं वा। न त्वेवमकुर्वन् प्रत्यवेयादिति। स्तोकस्तोकमनुभाषमाणः, तथैव च क्रमेण दूषयन् न निग्रहमाप्नुयादिति॥

[धर्मकीर्त्याक्षेपः]

अत्राह—यदि वादी स्वपक्षसाधनविवरणवर्त्मना बहुतरम[3]कृतक[3]मप्रकृतार्थमुपक्षिपेत्, तत् किं प्रतिवादिना सर्वमनुभाषणीयम्। हेतुमात्रं त्वनूद्य दूषणमुद्भावयतः नास्य निग्रहो युक्तः। दूषणविषयं तु हेतुमात्रमपि योऽनुभाषितुमशक्तः, स उत्तरविषयापरिज्ञानात् उत्तरमपि प्रतिपत्तुमसमर्थ एवेत्यप्रतिभया निगृह्यताम्। किमननुभाषणेन॥

अपि च, त्रिरभिहितस्येति केयं परिभाषा ? तथा च वा[4]दी[4] परावबोधार्थं वाक्यं प्र[5]युंजीत[5], परोपद्रवार्थं वा ? तत्र परावबोधार्थे वाक्ये परावबोध एवाभिधानविधिः, न द्विस्त्रिर्वा नियमः। यावत्कृत्वः प्रयुक्ते वाक्ये परस्यावबोधो जायते, तावत्कृत्वः प्रयोक्तव्यम्। परोपद्रवार्थं तु

* किन्तु, दूषणं श्रुत्वा वादी न मया तथोक्तमिति यदि अपलपेत् तदा असंबद्धार्थकथनात् प्रतिवादी निगृह्येतापि। तद्वारणाय वादिसंमतस्य दृढीकरणार्थमनुवाद इति भावः॥

1 खिला—ख, 2 क्रपदे—च, 3 परख, 4 दिना—ख, 5 युक्तं—ख.

वाक्योच्चारणमक्षत एव धर्मः ! * प्राश्निकान् यथा तथा सङ्केतेनापि बोधयित्वा दुःश्लिष्टकष्टशब्दप्रयोगाद्याडम्बरविरचनयापि आन्ध्यमुत्पाद्य परानुपरुध्येतेति महत् कश्मलमेतत् । न चेदृशं शास्त्रे व्युत्पादनार्हम् । तस्मात् बहुकृत्वोऽप्यभिधाय प्रतिवादी बोधयितव्यः । न तु द्विरुच्चारितमप्रत्युच्चरन् निगृहीतव्य इति ॥

[उक्ताक्षेपसमाधानम्]

अत्रोच्यते—न खलु सकृदेव सकलपरविरचितवचनसंदर्भानुभाषणमवि[1]लम्बि[1]तक्रमकमस्माभिरपि कर्तव्यतयोपदिष्टम् । अपि तु यथोचितदूषणविषयानुभाषणमात्रमेव ॥

यस्तु स्तोकमप्यनुभाषितुमप्रगल्भः, तस्योत्तरप्रतिभानमपि नास्तीति यदुच्यते — तदसम्यक् — †अन्यदननुभाषणम्, अन्यदुत्तराप्रतिभानम् । कस्यचिदशेषमनुभाषितवतोऽपि [2]उत्तराप्रतिभानदर्शनात् । तदिदं ‡अनुत्तरविषयानुद्घोषणं निग्रहस्थान[2]मुच्यते, नोत्तराप्रतिभानम् । उत्तराप्रतिभानमनन्तरं वक्ष्यते ॥

यत्तु त्रिरुच्चारणपरिभाषा कुतस्त्येति विकल्पितम्—तदविज्ञातार्थ नाम्नि निग्रहस्थाने प्रतिविहितम् । वीतरागकथात्मके वादे शिष्टादिभिस्सह क्रियमाणे काममस्तु परावबोधावधि वाक्योच्चारणम् । जल्पे तु विजिगीषुकथायां पुरुषशक्तिपरीक्षणात् अवश्यमुच्चारणनियम आश्रय-

---

* उपहासवचनमिदम् ॥

† वाद्युक्तस्य ज्ञानमन्यत्, तस्योत्तरदानं चान्यत् ॥

‡ वाद्युक्तेषु यावतः अंशस्योत्तरं देयम्, तावदंशस्य सदसि सर्वेषां परिज्ञानायोद्घोषणमकुर्वतः अननुभाषणं दोषः ॥

---

[1] त्वलि–ख, [2] न–ख.

णीयः। तत्र सकृद्वा द्विर्वाऽभिहितस्याग्रहणमनवधानादिनापि संभवन् न निग्रहाय कल्पते। त्रिरभिहितस्य तु *सर्वैरग्रहणे वक्तुरेवापराधः। अन्यैर्गृहीतस्य प्रतिवादिना त्वग्रहणे तस्य निग्रहः। वारत्रयादूर्ध्वमप्यभिधाने त्वाश्रीयमाणे जल्पादौ कथासमाप्तिरेव न स्यात्। छात्रशाला ह्यसौ भवेत्, नोद्ग्राहिणि[1]काभूमिरि[1]ति ॥

[अज्ञानम्]

अविज्ञानं चाज्ञानम् ॥ ५.२.१८ ॥

परिषदा विज्ञातस्यापि वादिवाक्यस्य प्रतिवादिना यदविज्ञानं, तत् अज्ञानं नाम निग्रहस्थानं भवति। अविदितोत्तरविषयो हि कथोत्तरं ब्रूयादिति ॥

'अज्ञानम्' 'अप्रतिभा' इति नानयोर्विशेषं पश्यामः—अत्रोच्यते—भिन्नविषयत्वाददोषः। उत्तरविषयाप्रतिपत्तिः अज्ञानम्, उत्तराप्रतिपत्तिस्त्वप्रतिभेति ॥

ननु ! उत्तरविषयं यो न जानाति, स उत्तरमपि न जानात्येव—मैवम्—उत्तरविषयं जानन्नपि किंचित् उत्तरं न जानातीति लोकदृष्टमेतत्। एवं तर्हि अननुभाषणेन गतार्थमज्ञान[2]म्; अज्ञाते हि[2] परकीये वाक्यार्थे तदनुभाषणे सामर्थ्याभावदर्शनात्—सन्ति हि केचित्, येऽनुभाषितुमशक्नुवन्तः, पत्रिकादिलिखितं तदावेदयन्तीति। एवं त्रयाणामपि च न पौनरुक्त्यम्। उत्तरविषयाप्रतिपत्तिः अज्ञानम्। प्रतिपत्तावपि तदप्रत्युच्चारणं अननुभाषणम्। अनुभाषितेऽप्युत्तराप्रतिपत्तिः अप्रतिभेति ॥

* सर्वैः—मध्यस्थैः, सदस्यैश्च ॥

[1] कं तदि–ख. [2] ज्ञानेऽपि–च.

ननु ! यद्यज्ञानसाम्येऽपि विषयभेदमाश्रित्य निग्रहस्थाननानात्व-मित्यमभिधीयते, तर्ह्यज्ञानप्रकारवैचित्र्यात् भेदान्तराण्यपि वक्तव्यानीति—उक्तमत्र सारसंग्रहविवक्षया द्वे एव निग्रहस्थाने—विप्रतिपत्तिः अप्रतिपत्तिश्चेति। इतरेतरविसदृशोदाहरणदिक्प्रदर्शनाय द्वाविंशतिभेदत्वमुच्यते। अवान्तरविशेषैस्तु तदानन्त्यमभ्युपगम्यत एव। तथा च द्वाविंशतिवर्गे 'हेत्वाभासाश्च' इति पठितम्। ते च स्वरूपेणैव तावत्पंच—'सव्यभिचार-विरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकाला हेत्वाभासा' इति। अवान्तरभेदाश्च* तेषामतिबहवः सन्त्येव। इह त्वेकमेव तन्निग्रहस्थानमादिष्टं 'हेत्वाभासाश्च यथोक्ताः' इति। तस्मादित्थं समासव्यासवर्णनात् अलं पदे पदे पर्यनु-योगेनेति ॥

[अप्रतिभा]

उत्तरस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभा ॥ ५.२.१९ ॥

परपक्षे गृहीतेऽपि तस्मिन्नुत्तराप्रतिभानमप्रतिभा नाम प्रतिवादिनो निग्रहस्थानं भवति। अज्ञानादिभ्यो भिन्नताऽस्य [1]दर्शि[1]तैव। कीर्ति-रपि चैतदनुमन्यत एव निग्रहस्थानम् ॥

ननु ! उत्तरमप्रतिपद्यमानः सदसि प्रतिवादी कथमासीत ? यत्किंचिद्विकत्थमानः† । तद्यथा—

* असिद्धिविशेषा बहवः ॥

† वस्तुतस्त्विदमपि अर्थान्तरमेव। किन्तु स्वेदसंरंभभूनिरीक्षणादावप्रतिभा मध्यस्थैर्घोषणीया ॥

[1] वर्णि—ख.

हृत्पुण्डरीकविकसत्सकलानवद्य-
विद्यावदातवदनः क्व जनोऽस्मदादिः ।
क्वायं वटुः ? कतिपयाक्षरलेशलिप्त-
जिह्वान्वितः कथमनेन सहाभिदध्मः ॥
दानार्द्रगन्धगजकुम्भकपाटभेदि-
भीमस्फुरन्नखशिखाशिखरः क्व सिंहः ।
क्वामी समीरणविधूतपुराणपर्ण-
*पातोद्भवद्भयविलोलदृशः कुरङ्गाः ॥

इत्यादि यद्वा तद्वा प्रलपन्नास्ते ॥

[विक्षेपः]

कार्यव्यासंगात्कथाविच्छेदो विक्षेपः ॥ ५.२.२० ॥

उद्ग्राहणिकामुपक्रम्य वा, तद्ग्राहयितव्यं मयेति प्रतिश्रुत्य वाऽभिमुखं प्रतिवादिनि सन्निहितेषु प्राश्निकेषु कार्यव्यासङ्गं व्यपदिशति 'इदं मे करणीयमपहीयते, गच्छामि' इत्यभिधाय कथां विच्छिनत्ति यः स विक्षेपेण पराजीयते। अन्यतरनिग्रहान्ता हि†कथा भवति। स चेत्थं कथां कुर्वन्—आत्मनैवात्मानं निगृह्णाति। 'प्रतिश्यायेन मे कण्ठोपरोधः उदपादि, पदमपि वक्तुं न युज्यते'। 'जननी मे जीवितं जहाति स्म, तां श्मशानभुवं प्रापय्य वह्निसात्करोमि' इति ॥

* पुराणपर्णपातः—पुराणपर्णपातजन्यशब्दः ॥

† प्राय इति शेषः। कदाचित् जयपराजयनिर्णयो न भवेदपि ॥

[1] कार्या—च.

[विक्षेपस्यादोषत्वाशङ्का]

अत्राह—यदि तावत् परमार्थत एव मातृमरणादिकार्यमस्योपस्थितं, तत् किमिति तपस्वी पराजीयते ? उद्ग्राहणि[1]का[1] जितो मा भूव[2]मि[2]ति किमसौ मृतां मातरमपि मा धाक्षीदिति महत् सुभाषितमिति ॥

पीनसावरुद्धस्थानकरणो वा कथं वाचमुदीरयतु। अथासामर्थ्यस्थगनाय वितथमपि कथयति तथाविधमसौ कार्यव्यासङ्गम्, तर्हि सत्यं निगृह्यते। न तु विक्षेपेण, किन्तु अन्येनैव। वादी तावत् [2]व्रतक[2]र्तव्यव्याजव्यपदेशात् अर्थान्तरगमनादिना निगृह्यते, प्रतिवादी त्वप्रतिभयैवेति। अतिप्रसङ्गश्चैवंप्रकारणां निर्देशे भवेदिति ॥

[उक्ताक्षेपसमाधानम्]

अत्रोच्यते—कथामुपक्रम्य, प्रतिज्ञां वा, हेतुमभिधाय तद्विवरणसरणि[3]मिषम[3]वलम्ब्य किंचिदर्थान्तरमुपन्यस्यति, यत्, तत् अर्थान्तरमुदाहृतमावाभ्यामेव। इह तु कथापूर्वरङ्गे कथायां वा किमपि करणीयनिभमभिधाय सभयमपसरति सदस इति कथमिव तत्तुल्यता भवति ?

अप्रतिभयाऽपि श्रुतपूर्वपक्षः पराजीयते। इह तु पूर्वपक्षमेव न शृणोति वा न करोति वा। प्रथममेव पलायत इति महान् विशेषः। अतिप्रसङ्गस्त्वसकृत्पराकृतः ॥

यत्तु—हेत्वाभासेष्वन्तर्भावमस्य कीर्तिरकीर्तयत्—तदतीव सुभाषितम्—क्व हेत्वाभासः ! क्व कार्यव्यासङ्गः ! संप्रधारणैव रमणीयेयम्। [4]अ[4]हेतवो हेतुवदवभासमानाः हेत्वाभासाः: किमस्य कार्यव्यासङ्गस्याहेतोर्हेतुवदाभासनं कीर्तिना दृष्टमिति परं नः कुतूहलम्* ॥

---

* एतावदपि स कथं न ज्ञातवानिति ॥

---

[1] भू दि–ख, [2] क–ख, [3] म–च, [4] अ–ख.

[मतानुज्ञा]

स्वपक्षे दोषाभ्युपगमात् परपक्षे दोषप्रसंगो मतानुज्ञा
॥ ५.२.२२ ॥

स्वपक्षे परापादितदोषमनुद्धृत्य---अभ्युपगम्य *[1]तमेव प[2]रपक्षे [3]प्रतीप-मा[4]पादयतः, परमतानुज्ञानात् मतानुज्ञा नाम निग्रहस्थानं भवति। यथा चौरो भवान्, पुरुषत्वात्, प्रसिद्धचौरवत्' इत्युक्ते सति–आह 'भवानपि चौरः, पुरुषत्वात्' इति। सोऽयमेवं वदन् आत्मनः परापादितं दोषमभ्यु-पगतवानिति मतानुज्ञया निगृह्यते॥

[मतानुज्ञाया दोषत्वशंका, समाधानं च]

अत्राह—अनैकान्तिके हेतौ परेणोक्ते, तदुद्भावनमनेन प्रकारेण प्रतिवादी करोति—इति [3]किमिति[3] निगृह्यते। वाद्येव हेत्वाभासप्रयो-गान्निगृह्यत इति॥

अत्रोच्यते—उक्तमादावेव 'स्वपक्षे दोषमनुद्धृत्येति। एवं हि तेन वक्तव्यम्—'अनैकान्तिकोऽयं हेतुः, अचौरेऽपि पुरुषत्वस्य दर्शनादिति। एवं हि स दोष उद्धृतो भवति। एवं त्वनभिधाय—'भवानपि चोरः, पुरुषत्वात्' इति वदन् अनुजानात्येव परमतम्। अतोऽनैकान्तिकत्वे वक्तव्ये, तदुद्भावनानुक्रममवधीर्य 'अतिप्र[4]सङ्गमापादयन् निग्रहार्हो भव-त्येवेति। वादिनश्चानैकान्तिकहेतुप्रयोगेऽपि तदनुद्भावनान्नपराजयः। प्रतिवादिन एव हीदं सन्निकृष्टं निग्रहस्थानमिति॥

---

* अनेन प्रतिबन्दीतो वैलक्षण्यम्। 'नायं दोषः, यतस्त्वयाऽपि तथाऽभ्युप-गन्तव्यम्' इति प्रदर्शनं प्रतिबन्दी॥

---

[1] प–ख, [2] तमेव–ख, [3] न–च, [4] प्र–ख.

[पर्यनुयोज्योपेक्षणम्]

निग्रहप्राप्तस्यानिग्रहः पर्यनुयोज्योपेक्षणम् ॥ ५.२.२२ ॥

पर्यनुयोज्यो नाम निग्रहोपपत्त्या चोदनीयः—'इदं ते—निग्रहस्थानमुपनतम्, अतो निगृहीतोऽसि' इत्येवं वचनीयः। तं य उपेक्षते—नानुयुङ्क्ते, स पर्यनुयोज्योपेक्षणान्निगृह्यते ॥

[धर्मकीर्त्याक्षेपः]

अत्राह—कः कस्येदं निग्रहस्थानमापादयति—किं पर्यनुयोज्यः, उत तदुपेक्षकः? उपेक्षकस्तावदस्य पर्यनुयोज्यतामेव न जानाति। जानन्वा कथमेनमुपेक्षेत।—उपेक्ष्य वा किमात्मन एव निग्रहस्थानमुद्भावयन्नेवमाचक्षीत 'एष पर्यनुयोज्योऽपि मयोपेक्षित इति निगृहीतोऽस्मि' इति। पर्यनुयोज्योऽपि कथमात्मीयमवद्यं प्रकाशयेत्—इदं मे* दूषणम्। तच्च भवता नोद्भावितम्। अतो भवान् जितः' इति। स खल्वेवमभिदधत् अमेध्यं पाणौ निधाय परं कलङ्कयितुकामः परं कलङ्कयन्नेवात्मकलङ्कमनुभवत्येवेति ॥

अपि च नेदं निग्रहस्थानान्तरमपदिश्यते किन्त्वप्रतिभैवेति। तथा हि—यदि तावदुत्तरपाक्षिकः पूर्वपाक्षिकं साधनाभासम[1]व्या[1]चक्षाणं उपेक्षेत—तत्र दूषणं नोद्भावयेत्। तदुत्तराप्रतिपत्त्या न निगृह्यते, न पर्यनुयोज्योपेक्षणेन ॥

वस्तुतस्तु द्वयोरपि तत्र जयपराजयनिर्धारणमनुपपन्नम्, एकस्य साधनाभासवादित्वात्, इतरस्य च तदुत्तराप्रतिभानात् ॥

---

* मे—मयि, मत्पक्ष इति यावत् ॥

---

[1] प्या–ख, [2] दू. ख,

अथ पूर्वपाक्षिकः दूषणाभासवादिनं दोषप्राप्तं उत्तरपाक्षिकं न निगृह्णाति—तथा[1]पि तस्य दुरुत्तराप्रतिभैव। न चान्यतरस्यापि जयः पराजयो वा निर्धार्यते। एकस्य दू[1]षणाभासवादित्वात्, इतरस्य च तदनुद्भावनात्॥

[उक्ताक्षेपसमाधानम्]

अत्रोच्यते—न—अप्रतिभायाः सम्यक्साधनविषयत्वात्। सम्यक्साधने च प्रयुक्ते तदुत्तरस्याप्रतिपत्तिः अप्रतिभा भवति। साधनाभासे तु प्रयुक्ते तदाभासतानुद्भावनात् पर्यनुयोज्योपेक्षणं भवति। अत्र तु साधनाभासवादी पर्यनुयोज्यः। [2]स उपेक्षितः। तत्र सम्यक्साधनवादी तु अपर्यनुयोज्य ए[2]वेति विशेषः॥

यत्तु वस्तुवृत्तेन न कस्यचिदपि जयः पराजयो* वेति—तदेवमेव किन्तु जल्पे पुरुषशक्तिपरीक्षायामिदं निग्रहस्थानमुच्यते॥

तदुद्भावयितापि यद्विकल्पितः—तत्राप्युच्यते—पूर्वपाक्षिकेण साधनाभासे प्रयुक्ते, उत्तरपाक्षिकेण तस्मिंस्तथात्वेनानुद्भाविते, प्राश्निकानामपृष्टानां वक्तुमवसराभावात्स एव साधनाभासवादी कदाचिद्ब्रूयात्यादेवं ब्रूयात्—'मयाऽस्य शक्तिं जिज्ञासमानेन साधनाभासप्रयोगः कृतः, एष तु मूर्खः तं न जानाति' इति, तदा कथं न निगृह्यते। एतेन दूषणाभासवाद्यपि व्याख्यातः॥

अथवा उभयाभ्यर्थिताः [3]सभापति[3]नियुक्ता वा प्राश्निकाः तथा '[4]कथ'यन्तो निगृह्णन्त्येव पर्यनुयोज्योपेक्षिणम्। साधनाभासवादिनो हि धूर्त-

* कस्यापि पक्षस्याप्रतिष्ठापनात्। ततश्च जयः विषयदृष्ट्या॥

[1] दू—ख, [2] ए—ख [3] संभवन्ति—च, [4] कि-ख

तया तदभिधानम्। सम्यक्साधनम[1]जानतः[1] अर्थसंशयाद्वा संभवति। उत्तर[2]पाक्षिक[2]स्य तु [3]तद[3]नुद्भावनं मोहादेवेति स एव पराजीयते॥

[निरनुयोज्यानुयोगः]

अनिग्रहस्थाने निग्रहस्थानाभियोगः निरनुयोज्यानुयोगः ॥ ५.२.२३ ॥

अनुज्झितयथोचितक्रमं, उपपन्नवादिनं, अप्रमादिनमनिग्राह्यमपि निगृहीतोऽसीति यो ब्रूयात्, स एवाभूतदोषो*द्भावनान्निगृह्यते॥

[धर्मकीर्त्याक्षेपः]

अत्राह—यदि तावदुत्तरपाक्षिकः पूर्वपाक्षिकमदुष्टसाधन[4]वादिनम[4]भूतैरेव दोषैरभियुङ्क्ते, तथा सति भूतदोषोद्भावनस्योत्तरस्याप्रतिपत्तेः अप्रतिभयैव स निगृह्यताम्, किं निरनुयोज्यानुयोगाख्य[5]नूतन[5]निग्रहस्थानकथनेन। भूतदोषाभियोगपक्षे तु पूर्वपाक्षिक एव साधनाभासयोगात् अनुयोज्य एव खल्वसौ न निरनुयोज्यानुयोगस्य विषयो भवितुमर्हति॥

[उक्ताक्षेपसमाधानम्]

अत्रोच्यते—अहो नु खल्वयं तपस्वी पर्युदासस्य, प्रसज्यप्रतिषेधस्य च विशेषमपश्यन्नतिमात्रं मुह्यति। भूतदोषाप्रतिभानमन्यत्, अन्यच्चाभूतदोषप्रतिभानम्। एकत्राप्रतिपत्तिः, इतरत्र विपरीतप्रतिपत्तिः।

---

* अभूतेति—अविद्यमानेत्यर्थः॥

---

1 साधनात्–ख, 2 वाक्य–च, 3 उत्तरा–ख, 4 म–ख, 5 न्यूनता–ख.

तत्र भूतदोषाप्रतिपत्तिः अप्रतिभा। अभूतदोषप्रतिपत्तिः अननुयोज्यानुयोगः ॥

अपि च—

असाधनाङ्गवचनमदोषोद्भावनं च यत्।
भवता निग्रहस्थानमाख्यातं, [1]तत्र कथ्यते ॥

त[1]त्र प्रसज्यप्रतिषेध एव केवलमाश्रियमाणे हेत्वाभासा अपि [2]न[2] निग्रहस्थाने भवेयुः? साधनाङ्गस्यानभिधानं मौ[3]क्य[3]मेव केवलं निग्रहस्थानं भवेत्। तस्मादसाधनाङ्गवचनं अदोषोद्भावनमपि पर्युदासव्याख्यानार्हं भवत्येव। ततश्च भूतदोषानुद्भावनमप्रतिभा, अभूतदोषोद्भावनं च निरनुयोज्यानुयोगः ॥

अथ *अभूतदोषोद्भावनेऽपि भूतदोषाप्रतिभानमस्त्येवेति तदेवास्तु निग्रहस्थानमित्युच्यते—तर्हि मूकत्वमेवैकं निग्रहस्थानं स्यात्, असाधनाङ्गवचनेऽप्येवं वक्तुं शक्यत्वादित्युक्तमेव ॥

[अपसिद्धान्तः]

सिद्धान्तमभ्युपेत्यानियमात् कथाप्रसङ्गोऽपसिद्धान्तः ॥ ५.२.२४ ॥

यः कंचन प्रथमं सिद्धान्तमभ्युपगम्य कथामुपक्रमते। तथा प्र[4]वृत्तश्च[4] सिषाधयिषितार्थसमर्थनरभसेन, दूषणोद्धरणश्रद्धया वा सिद्धान्तविरुद्ध-

* पूर्वं नञि पर्युदासः, उत्तरं नञि प्रतिषेधः ॥

[1] तत्र—ख, घ, च, [2] च—ख, [3] स्थै—ख, [4] संगश्च-ख,

मभिधत्ते, सः अपसिद्धान्तेन पराजीयते। तद्यथा सांख्यः प्रतिवादि-सन्निधाने—

'नासतो विद्यते भावः नाभावो विद्यते सतः'

इति *स्वसिद्धान्तं प्रथमं प्रतिज्ञाय प्रधानसिद्धये साधनप्रयोगं करोति, व्यक्तं विकारजातम्, एकप्रकृति, समन्वयदर्शनात्। मृद[1]न्वि[1]ता हि मृद्विकाराः कुण्डपिठरशरावप्रभृतय एकप्रकृतिका दृष्टाः; एवमस्यापि गवाश्वादिविकारजातस्य सुखदुःखमोहान्वयदर्शनात् तदात्मकैकप्रकृति प्रभवत्वेन भवितव्यम्॥

एवमुक्तवानसौ नैयायिकेनानुयुज्यते—अथ का प्रकृतिर्नाम, का च विकृतिरिति। †अविदितप्रकृतिविकृतिस्वरूपो हि कथं विकृतीनां एक-प्रकृतित्वमेकत्वं जानीयादिति। एवमनुयुक्तः कापिलः आह—यस्या-वस्थितस्य धर्मान्तरनिवृत्तौ धर्मान्तरं प्रवर्तते, सा प्रकृतिः। यत् तद्ध-र्मान्तरं प्रवर्तते सा विकृतिरिति।

सोऽयमेवं वदन् प्रागभ्युपगतसदसन्निरोधप्रभवाभावसिद्धान्तविरुद्धा-भिधानात् अपसिद्धान्तेन निगृह्यते॥

यदि पूर्वधर्मनिरोधे धर्मान्तरप्रादुर्भावः, तदा—

'नासतो विद्यते भावः नाभावो विद्यते सतः'

---

* यद्यपीदं गीतावचनं सिद्धान्तेऽपि प्रमाणमेव। असतः शशशृङ्गादेः भावः—उत्पत्तिः न। सतः घटादेः अभावः—अनुत्पत्तिः न इति च तदर्थः। ततश्चानेन शून्यवाद एव निराकृतः, न सिद्धान्तसंमतः आरम्भवादः। तथापि सांख्यानां अभिमानमङ्गीकृत्यानुवादः क्रियते॥

† प्रकृतिविकृत्यादिपदानि हि तन्मते पारिभाषिकाणि॥

---

[1] न्वय—च.

इति स्वसिद्धान्तो हीयेते। अथ सिद्धान्तो न त्यज्यते, तर्हि प्रकृति-विकारानिश्चयात् हेत्वसिद्धौ साध्याभावः प्रसज्यत इति ॥

[उक्तापसिद्धान्तस्यादोषत्वाशङ्का]

अत्राह—हेतुप्रयोगं कृतवति कपिले नैयायिकस्तदसिद्धतोद्भावनया प्रत्यवतिष्ठतां, प्रकृतिविकृतिस्वरूपप्रश्नस्य कोऽवसरः? तदिदमर्थान्तर-गमनमस्य भवेत्। एवं पृच्छतः अर्थान्तरगमनं स्वग्रन्थे निग्रहस्थानं [1]उच्य[1]ते, अथ च अधुना तेनैव [2]व्यवह्रि[2]यत इति कोऽयं नयः?

यदि तु सांख्यमतं निराचिकीर्षितं, तदसिद्धतैव हेतोरुद्भाव्यताम्, प्रकृत्यन्वयस्य विकारेषु [3]असं[3]भवादिति। विकारा हि प्रवृत्तिनिवृत्तिधर्मकाः। न चैवंप्रकारमव्यक्तम्*, अव्यक्तधर्मान्वये हि विकाराणां प्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकत्वं हीयेतेत्येवमसिद्धत्वाद्धेतोः हेत्वाभासप्रयोगादेव सांख्यो निगृहीत इति न निग्रहस्थानान्तरमपसिद्धान्त इति ॥

[तस्य दोषत्वसमर्थनम्]

अत्रोच्यते—सत्यमसिद्धो भवत्वयं कापिलकल्पितो हेतुः। प्रकृति-[4]वि[4]कृतिप्रश्नक्रमेणापि तदसिद्धत्वमवधारयितुं शक्यत एव। किन्तु हेतु-रूपेऽवधारिते तद्दूषणमभिधानीयम्, अनवधारितस्य दूषयितुमशक्यत्वा-दिति तत्प्रश्नो नार्थान्तरगमनम्†। प्रश्नोत्तरमेव भाषमाणः परामर्शे निकटतरपरिस्फुरदपसिद्धान्ताभिधाननिबन्धननिग्रहान्तरविषयतां प्रतिपन्न इति हेत्वाभासवर्त्मनि न दूरं गम्यते ॥

---

* प्रवृत्तिमात्रधर्मकं, तत्। तस्य कुत्रापि लयाभावात् ॥

† कथायां स्वपक्षमात्रसिद्धपारिभाषिकपदप्रयोगे हि जिज्ञासाऽनिवार्या। अतः नार्थान्तरं दोषः ॥

---

[1] क्रियं-ख, [2] व्याप्रि-च, [3] सं ख, घ, च. [4] तद्वि-ख.

क्वचिदपि परनिग्रहस्य हेतौ
हृदयपथं प्रथमं किलावतीर्णे ।
अपरमपि न कारणं विचिन्त्यं
किमिव फलं खलु पिष्टपेषणस्य ॥

[हेत्वाभासरूपनिग्रहस्थानम्]

हेत्वाभासाश्च यथोक्ताः ॥ ५-२-२५ ॥

हेत्वाभासास्तु पूर्वोक्तलक्षणैरेव लक्षिताः ।
निग्रहस्थानतां यान्ति यथोक्ता इत्यतोऽब्रवीत् ॥

प्रमाणस्य प्रमेयत्वं प्रमेयस्य प्रमाणता ।
यथा लक्षणभेदेन न तथैतेषु दृश्यते ॥

*भेदेनोक्ताः किमर्थं त इति निगदिता पूर्वमेवात्र युक्तिः
वादे ह्येते प्रयोज्याः प्रगुणनयविदा तत्त्वशुद्धिं विधातुम् ।
एतेषां धर्मकीर्तेरपि च न विमतिः निग्रहस्थानतायां
इत्थं द्वाविंशतिर्नः गुरुभिरभिहिताः निग्रहस्थानभेदाः ॥

[ग्रन्थोपसंहारः]

इत्येवं सूत्रकारागममनुसरताऽनुज्झता भाष्यभूमिं
स्थाने स्थाने परेषां मतमतुलगति क्षिण्वता तार्किकाणाम् ।
कांचिद्वाक्यार्थचर्चामपि विरचयताऽनुक्रमेणावतीर्णा
निर्णीताः स्वे निबन्धे निपुणमिह मया षोडशैते पदार्थाः ॥

---

* किमर्थं पृथगत्र हेत्वाभासाः पुनरप्युक्ता इत्याक्षेपः । हेत्वाभासानां परिशीलनं वादेऽप्यावश्यकम् । जल्पे तु ते निग्रहहेतवो भवन्तीति द्विरूपत्वं हेत्वाभासानामस्तीति न पौनरुक्त्यमिति समाधानम् ॥

न्यायोद्गारगभीरनिर्मलगिरा गौरीपतिस्तोषितः*
वादे येन किरीटिनेव समरे देवः किराताकृतिः ।
प्राप्तोवारवरः ततस्स जयति ज्ञानामृतप्रार्थना
नम्रानेकमहर्षिमस्तक [1]वल[1]त्पादोऽक्षपादो मुनिः ॥

वादेष्वात्तजयो जयन्त इति यः ख्यातस्सतामग्रणीः
अन्वर्थो नववृत्तिकार इति यं शंसन्ति नाम्ना बुधाः ।
सूनुर्व्याप्तदिगन्तरस्य यशसा चन्द्रस्य चन्द्रत्विषा
चक्रे चन्द्रकला[2]र्धचूड[2]चरणध्यायी स [3]धन्यां[3] कृतिम् ॥

नमश्शशिकलाकोटिकल्प्यमानाङ्कुरश्रिये ।
प्रपन्नजनसंकल्पकल्पवृक्षाय शम्भवे ॥

॥ इति श्री [4]भट्टजयन्त[4]कृतायां न्यायमञ्जर्यां द्वादशमाह्निकम् ॥

— समाप्ता चेयं न्यायमञ्जरी —

---

* किरातरूपिणा परमेश्वरेण नियुद्ध्य अर्जुनः यथा पाशुपतास्त्रं प्राप्तवान्, तथा गौतमः वादे परमेश्वरं संतोष्य न्यायशास्त्रं प्राप्तवानिति कथा 'सूत्रकृत् भविष्यसि' इत्यादौ पुराणे सूचिता ॥

अनुगृह्णन्तु सद्भावपविश्रितजगत्त्रयाः !
अघ्राय मञ्जुलं न्यायमञ्जर्यास्सौरभं बुधाः !

॥ इति पण्डितरत्नेन विदुषा वरदार्येण विरचिते न्यायसौरभे द्वादशमाह्निकम् ॥

---

[1] लुठ—च, [2] वचूल—ख, [3] एनां—च, [4] जयन्तभट्ट—ख.

अनुबन्धः

i सूत्रसूची

ii ग्रन्थ-ग्रन्थकारसूची

iii प्रमाणानुक्रमणी

iv. श्लोकानुक्रमणी

सूत्रानुक्रमणी

अनिग्रहस्थाने	713
अनुक्तस्यार्थ	663
अनुपलंभात्मक	668
अनैकान्तिक	663
अपरीक्षिता	548
अर्थापत्तित	662
अवयवविप	698
अविज्ञाततत्त्वे	584
अविज्ञानं च	706
अविशेषाभि	637
अविशेषे वा	643
अविशेषोक्ते	690
इच्छाद्वेष	278
आत्मशरीर	263
इन्द्रियान्तर	291
उत्तरस्याप्रति	707
उदाहरण	560
उदाहरणापेक्ष	574
उपपत्तिकारण	665
उभयकारणो	665
उभयसाधर्म्या	660
एकधर्मोपपत्तेः	663
कारणान्तरादपि	66 6
कार्यव्यासंगात्	708
कार्यान्यत्वे	672
कालात्ययाप	632
किंचित्साधर्म्य	654
क्वचित्तद्धर्मे	664
गन्धरसरूप	381
गोत्वाद्गोसिद्धि	652
घटादिनिष्पत्तेः	655
घ्राणरसन	365
ज्ञातुर्ज्ञान	292
ज्ञानविकल्पानां	668
तत् त्रिविधं	637
तथाभावात्	658
तथा वैधर्म्यात्	564
तदत्यन्तविमोक्ष	430
तदनुपलब्धेः	667
तद्विकल्पात्	678
तद्विपर्ययाद्वा	571
तन्त्राधिकरण	544
त्रैकाल्यानुप	661
दर्शनस्पर्शन	290
दुःखजन्म	440
दृष्टान्तस्य कारण	656
दृष्टान्ते साध्य	670
धर्मविकल्प	641

श तदर्थान्तर	643
न हेतुस्साध्य	662
निग्रहप्राप्तस्य	711
नित्यमनित्यभावा	670
नित्यानित्यत्व	659
निर्दिष्टकारणा	666
पक्षप्रतिषेधे	689
पर्षत्प्रतिवादि	695
पुनरुत्पत्तिः	418
पौर्वापर्यादियो	7
प्रकृतादर्थात्	692
प्रतिज्ञातार्थप्रति	683
प्रतिज्ञाहानिः	679
प्रतिज्ञाहेतू	552
प्रतिज्ञाहेत्वो	686
प्रतिदृष्टान्तधर्मा	०81
प्रतिपक्षात्प्रकरण	661
प्रतिषेधं सदोष	674
प्रतिषेधविप्रति	674
प्रतिषेधानुप	662
प्रतिषेध्ये नित्य	671
प्रतिषेधे हि	673
प्रदीपोपादान	657
प्रमाणतर्क	596
प्रर्यतनालक्षणा	415
प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धि	413
प्रतिदृष्टान्तहेतुत्वे	657
प्रयत्नकार्या	671
प्रवृत्तिदोषजनितो	429
प्रागुत्पत्तेः कारणा	658
प्राप्य साध्यमप्राप्य	655
बाधनालक्षणं	427
बुद्धिरुपलब्धि	386
यत्सिद्धावन्य	546
यथोक्तोपपन्नः	599
यमर्थमधिकृत्य	540
यस्मात् प्रकरणा	94
युगपज्ज्ञाना	408
लौकिकपरीक्ष	542
वचनविघातो	635
वर्णक्रमनिर्दे	693
वाक्छलमेवोप	643
विज्ञातस्य पर्षदा	703
विप्रतिपत्तिर	677
विमृश्य पक्ष	592
वीतरागजन्मा	355
शब्दार्थयोः पुनर्व	700
संभवतोऽर्थस्या	639
स चतुर्विधः	545
स प्रतिपक्ष	602
समानानेकधर्मो	522
सर्वतन्त्राविरुद्धः	545
सव्यदृष्टस्येतरेण	377
सव्यभिचार	604
साधर्म्यवैधर्म्या	645, 65
साधर्म्यवैधर्म्याभ्याम्	651
साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षा	646
साधर्म्यात्तुल्य	669
साधर्म्यात्संशयं	659
साधर्म्यादनित्यसिद्धेः	669
साध्यदृष्टान्तयो	653
साध्यनिर्देशः	554
साध्यसाधर्म्या	567
साध्यातिदेशाच्च	655

साध्याविशिष्टः	622	हीनमन्यतमेन	699
सिद्धान्तमभ्यु	616, 714	हेतूदाहरणा	699
स्वपक्षलक्षण	675	हेत्वपदेशात्	579
स्वपक्षे दोषा	710	हेत्वाभासाश्च	717

ग्रन्थ-ग्रन्थकारसूची

अक्षपाद 728
अर्जुन 728
अमर 151, 185
329
उपवर्ष 268
औपवर्ष 268
कटन्दी 246
कणव्रत 54
कपर्दी (पा) 246
कपिल 394
कन्दली 8a
कन्याकुमारी 257
कापिल 394
कुमारी 257
कुमारिल 33
खण्डनकार 603
गीता 28, 718
गौतम 718
चक्रधर 8a, 25
480, 642
चन्द्र 718
जैमिनि 47, 248
407
धर्मकीर्ति 717
नन्दी 416
नववृत्तिकार 728
नहुष 416
न्यायरत्नाकर 47
पतञ्जलि 259
पाणिनि 220, 223
पाराशर्य 451
पिङ्गल 220
पुष्पदन्त 261
प्रकरणपञ्चिका 8a
प्रज्ञापारमिता 697
प्रमाणसमुच्चय 60
प्रभाकर 8a, 235
प्राभाकर 642
बादरि 123
बृहस्पति 259
बार्हस्पत्य 259
बृहदारण्यक 358
भट्ट 474
भाट्ट 235, 337
346
भर्तृहरि 259
भर्तृप्रपञ्च 425, 486
द्वैपायन 237

भदन्त	323	वाक्यपदीय	484
भाट्ट	8d	वार्तिककार	235
भामतीकार	466	वार्तिककृत्	47
भाष्यकार	236	विवरणकार	466
भाष्यकृत्	47	वृत्तिः	246
मनु	442, 459	वृत्तिकार	583
	261	वैभाषिक	697
महाभाष्य	62	व्याकरण	220
माध्यमिक	697	व्यास	351
मीमांसा	220	शंकरभाष्यं	268
मेदिनी	29	शंकराचार्य	486
मैत्रेयी	358	शंकरस्वामी	198
याज्ञवल्क्य	448, 388	शिक्षा	229
योगाचार	697	सुशिक्षित	8a
योगसूत्र	266,521	सौत्रान्तिक	697
रामायण	220	स्वयूथ्याः	276
लोकायतिक	267	हिमवान्	257

प्रमाणानुक्रमणी

अग्निहोत्रं जुहु	456
अङ्गुष्ठमात्रं	351
अनधीत्यद्विजः	447
अनादिनिधनं	476
अनिष्ट्वा चैव	447
अनेकजन्म	458
अन्तो नास्त्यप	237
अन्यथैवाग्नि	61
अपेक्षणेऽपि	71
अप्रत्यक्षोपलंभ	490
अप्रामाण्यं त्रिधा	616
अमिषां भावानां	98
अमुना क्रमेण	582
अयुतसिद्धानां	8
अर्थक्रियासमर्थं	299
अर्थवत्त्वं न चेत्	234
अल्पीयसापि	167, 179
असाधुरनुमानेन	224
आकृतिस्तु शब्दाः	47
अन्यभाव्यं तु	236
आहिताग्निरप	230
आहुर्विधातृ	465, 471
उपसर्गाः क्रिया	67
उत्तरोत्तरापाये	441
ऋणानि त्रीणि	442
एकस्यार्थस्वभा	42
एकोपलंभ	504
एकश्शब्दः	230
कर्मणा यमभि	240
एतस्यैव रेव	91
कर्मण्यन्याख्यायां	55
कर्मण्यपि जैमिनिः	79
कल्प्यते कल्प्यतां	131
कृतार्थं प्रति	393
कोऽन्यो न दृष्टः	13
क्रमः क्रमवतां	169
गवि सास्नादि	480
गुणवचन	236
गौरित्येव हि	480
ग्राह्यग्राहकसं	495
चपेटापरीहा	132
चात्वाले कृष्णा	235
चित्रत्वाद्वस्तुनः	33
चोदनालक्षणः	112
जरामर्यं वा	442
जातिमेवाकृतिं	47
जायमानो ह वै	445
जायते द्रव्यारम	8d
एकप्रत्यव	12
एकमेवाद्वितीय	465

जायमानो ह वै	441
ज्ञानाग्निः सर्व	453
ततोऽन्याभ्यो	71
तत्परिच्छिन्नवत्ति	471
तत्पूर्वकं त्रिविध	560
तत्त्ववादिन	578
तत्त्वाध्यवसाय	601
तत्त्वावबोधः	235
तत्र चान्यत्र च	229
तस्मात्तत्संयोगा	391
तथापि श्रोतृषु	557
तदनुष्ठाने	98
तद्वतो नास्वतन्त्र	60
तद्विपर्ययाद्वा	543
तत्राधिकं भवेत्	167
तस्मात्दशेवा	230
तस्मादेकस्य	40
तस्मान्न बध्यते	392
तस्माद्ब्राह्मणेन	230
तस्मिंस्तु कृते	77
तस्यानुषङ्गि	234
तृष्णासनिरगा	457
ते विभक्त्यन्ताः	4
दर्शपूर्णमासाभ्यां	91
दृढत्वात् सर्वदा	8
दृष्टा मयेत्युपेक्षक	392
दृष्टा वाक्यविनि	187
द्रव्यगुणसंस्कार	75, 590
द्रव्याणां कर्म	77
द्वये सत्यपि	169
द्वयेकयोर्द्विव	81
द्वे ब्रह्मणी वेदि	485
धर्ममात्रमसौ	169
धर्माय जिज्ञासा	576
धात्वर्थात्प्रथमं	99
धूम एवाग्नेर्द्विवा	472
न च तत्तादृशं	56
न चानुमानमेषा	190
न चाप्यन्यतरा	8
न जातु कामः	45
न तस्य किम	82
न स्वेकात्माऽभ्यु	474
ननु संस्कारकल्पा	150
न प्रकाशः प्रका	157; 477
न शब्दाभेद्	479
न सोऽस्ति प्रत्ययो	477
नागृहीतविशेषण	52
नानिष्पन्नस्य	80, 35
नानुकूलः प्रिये	450
नान्योऽनुभाव्यो	495
नासतो विद्यते	401
नियत्वं न भवनं	82
नित्यानां परमाणु	8
नियतं भाषितव्यं	228
नियमस्तद्विरुद्धा	556
निराकारोभयज्ञाने	480
निष्कारणः षडङ्गो	229
निःसामान्यानि	10
नीलोऽर्थो	491
नेह नानास्ति	465
नैकत्व आगम	465
पदानि हि स्वं	187
पदार्थाहितसंस्कार	101
परस्परानपेक्षाश्च	172

पश्यतः श्वेत	186	यथैधांसि समिद्धो	453
पाके ज्वालेन	190	यदन्तर्ज्ञेयरूपं	508
पुरुषश्च कर्मार्थं	80	यदि म्रियेत गो	71
पुरुषस्य दर्शनार्थं	390	यदि वा नैव	167-179
प्रकृतेर्महांस्ततो	390	यदि साधुभिरेवेति	228
प्रकृतेस्सुकुमारतरं	392	यमदृष्ट्वा परं	689
प्रतिषेधेऽपि समानो	674	यश्च व्याकुरुते	261
प्रत्यक्षानुमानोप	552	यस्मिन्नेव हि	297
प्रमाणेन खल्वयं	135	यस्य गुणस्य	62
प्रमादाऽशक्तिजाः	228	यस्यानवयवः	150
प्रवर्तते बहुर्नासौ	132	यावज्जीवं दर्श	456
प्राक्शब्दाद्यादृशी	479	यावन्तो यादृशा	147
प्रार्थ्यमानं फलं	456	रक्षोहागमलघ्व	233
प्रोक्षिताभ्यामूलखल	590	रङ्गस्य दर्शयित्वा	392
फलं च पुरुषार्थत्वात्	80	रजतं गृह्यमाण	337
बुद्धिसिद्धं तु	405	श्येनचितं	54
बुद्धिसिद्धं तु	662	लिप्साऽर्थे लक्षणं	112
बुद्धिसिद्धिः	492	लौकिकपरीक्षकाणां	569
बृहस्पतिरिन्द्राय	237	वर्णा एवावसीयन्ते	172
भवन्ति केचित्	85	वर्णाः किन्तु क्रमो	169
भावनैव हि	101	वर्णाः प्रज्ञासामर्थ्य	147
भावार्थाः कर्म	115	वस्तविद्द्विनिमित्तं	393
भूतभाव्युपयोगं	464	वाक्पाणिपाद्	398
महायज्ञैश्च	459	वाक्यार्थप्रत्यये	190
मा विनीनशः	323	वाग्रूपता चेत्	477
मूलप्रकृतिर	391	वाग्रूपता चेदुक्ता	157
मृत्तिकेत्येव	465	वाचकत्वाविशेषेऽपि	226
यजमानसंमिता	80	वायुर्वै क्षेपिष्ठा	472
यज्याद्यर्थश्चातोव	85	विज्ञानमानन्दं	485
यत्राकृतिस्तत्र	48	विदुषां वाक्यो	579
यत्पुनरनुमानं	628	विधिभावना	99
यथा कल्माष	33	विलक्षणोप	80

विदर्हेतेऽर्थ	476	सात्मीभावात्तु	449
विरपष्टश्चाक्ष	*689*	*साधकतमं*	24
व्याक्त्याकृति	47	साधर्म्यं यदि	563
व्यख्यातार:	25	साधुभिर्भाषणं	226
शब्दब्रह्मणि	485	सामान्यं तच्च	47
शब्दे प्रयत्न	148	सामान्यशब्द	40
षट्केन युगपत्	575	सामान्यांश	56
संख्यैकान्ता	476	सास्नादि	47
संसरति बध्यते	391	सामान्यान्य	189
सक्तत्रो नोप	464	सुप्तिङन्तं	4
सद्भावव्यतिरेक	167	सूत्रकर्ता भवि	718
समवायिन:	54	सोऽपि पर्यनु	151
सर्ववस्तुषु	80	स्मरणादभिषला	139
सर्वेषां सवि	449	स्वर्ग: स्वतन्त्र	80
स संसद्युच्यते	650	स्वव्यापारे हि	94
स हि दृष्टान्त	687	स्वाध्यायोऽध्ये	463
सहोपलंभ	494	स्वाभाविकीमविद्यां	474
		हविषा कृण	451

श्लोकानुक्रमणिका

अ

अंशत्रयेण हि	100	अत एव हि	594
अंशास्सन्ति	177	अत एव हि शब्दा	13
अकस्मान्निधि	356	अत एवेह	33
अक्षतप्रतिबन्धस्य	633	अत एवोप	450
अगदद्रव्यमन्यत्र	385	अतद्रूपपरा	13
अगोव्यावृत्ततायां	38	अतश्च जाति (प्रेर)	56, 131
अग्निशैत्यात्	307	अतश्च पक्षान्तर	424
अग्निसमारोपण	446	अतिप्रसङ्गदोष	92
अग्निस्तु नास्ति	570	अतीतकाल	309
अग्नीषोमीय	129	अतीतकालसं	332
अङ्गभावनिरपेक्ष	261	अतो ज्ञानाधि	343
अङ्गानि वेदा	258	अतो यथोक्ता	517
अङ्गुल्यग्रादि	210	अतो प्रतिज्ञा	614
अचिररुचिव	407	अतः शब्दार्थ	21
अजडायप्रदा	246	अत्राभिधीयते	317
अजमजर	429	अथ त्वागत्य	602
अत एव कृश	272	अथ न व्याप्ति	308
अत एव च	300	अथ नास्ति	515
अत एव च	325	अथ नास्त्यनयोः	221
अत एव च शास्त्रे	557	अथ वाचकता	228
अत एव न ते	10	अथवा पूर्वं वि	334
अत एव पदं	217	अथवाप्यविना	298
अत एव प्रमाणत्वे	211	अथवाऽप	346
अत एव हि	82	अथवाभि	278

अथ सन्तान	342
अथानुवृत्ति	32
अथापि नित्यं	342
अथापि मध्ये	316
अथापि व्यक्ति	8c
अथो तथागताः	285
अर्थक्रियासमर्थ	317
अर्थपूर्णमपूर्ण	217
अर्थप्रकरण	205
अर्थप्रकरणाधीन	639
अदुष्टकारणो	517
अदृश्यमानमपि	125
अदृश्यो भूत	356
अदृष्टा चाद्य	403
अद्यत्वे व्यव	402
अधिकार्यनु	128
अध्याहृतैवकारं	565
अनन्तरत्वेऽपि	572
अनन्वितार्थमेव	210
अनपेक्षिततत्तुल्य	506
अनागतविशिष्ट	309
अनादिना प्रव	473
अनादिश्चैव	403
अनादौ संसारे	424
अनिर्णयमाणे	12
अनश्वरस्वभावे	306
अनेकक्षणयोगे	319
अनुमेयत्वमेव	278
अनुमानिरपेक्ष	540
अनिष्टं तत्	357
अनुवृत्तिर्हि	32
अनुष्ठेये हि	100
अनुसन्धीय	277
अनैकान्तिकता	343
अन्तर्भूतद्वय	596
अन्तर्मज्जास्थि	449
अन्तस्संजल्पो	183
अन्तस्सुखादि	480
अन्तःकरण	506
अन्त्यसंख्येय	332
अन्यत्किंचन	246
अन्यश्चैव वि	344
अन्यथैव प्रव	217
अन्यथैव मति	217
अन्यप्रवृत्तौ	66
अन्ये धात्वर्थ	86
अन्येऽपि सर्वे	296
अन्ये पूर्वापरी	66
अन्येषु तु	59
अन्यैरप्युप	261
अन्योन्यसङ्गति	140
अन्योपनीत	389
अन्वयव्याप्ति	84, 123
अन्वयव्याप्ति	315, 403
अन्वयस्यापरि	566
अन्वितोऽनन्वि	63
अन्वितप्रति	218
अन्विताभि	210
अन्वीयमान	215
अपत्यस्यैव	447
अपमृत्योरप	307
अपरंतु न	209
अपि चास्मन्मते	42
अपितु ज्ञात्व	570

अपि वा वस्तुत	509	अर्हत्वक्षेऽपि	439
अपेक्षतेऽसौ	516	अवभाति हि	8b
अपेक्षतेंश	88	अवस्तुविषया	13
अपोद्धृत्यैव	155	अवस्था एवैताः	346
अपोहो यदि	22	अवास्तवत्वे	342
अप्तेजोमरुतां	383	अविद्यातृष्णे	454
अप्रातिपदिक	89	अविनाभावग्रहण	294
अप्रयोजक	634	अविनाशिस्वभाव	307
अप्रामाण्यमतश्च	142	अविभाक्ता हि	277
अभिधात्री मता	218	अविभागस्य	158
अभिधानक्रिया	215	अविभागोऽपि	495
अभिधानक्रियैव	215	अविरलरावल	435
अभिधेयं तु	66	अवैधत्वं प्रपद्येत	115
अभिधेयस्य	64	अशक्येर्थे वृथा	445
अभिन्न एवा	285	अशरीररश्च नैवात्मा	266
अभिव्यक्तैस्तु	383	अशाब्दत्वे च	209
अभिव्यक्तिस्तु	37	अशेषदुःखोपरमः	266
अभिव्यक्तिमत	37	अश्वधीः शाबलेयादौ	8c
अभेदपक्षे क्षण	342	असङ्कीर्णस्वभाव	470
अभेदवृत्ति प्रत्यक्ष	10	असत्त्वमन्यत्	473
अमुष्य प्रसङ्गेन	291	असत्यपि महे	506
अमूर्ताश्चापि	121	असत्यस्मिन्	346
अमूढाः तत्त्वज्ञाः	677	असत्याद्यदि	468
अयमस्य पदस्यार्थ	68	असत्त्वे च नि	473
अयस्स पथि	633	असन्दिग्धं च	517
अयोगत्वेन	211	असमञ्जस	512
अर्थप्रतिसरतः	47	असमर्थात्समु	300
अर्थवद्धातु	244	असाधनाङ्ग	679
अर्थस्यानेक	510	असौ तरल	449
अर्थस्यैव न बुद्धेः	513	असौ विभाग	537
अर्थेन रज्यमानं	492	अस्त्येकेन्द्रिय	409
अर्थे हि सति	492	अस्थीनि पित्त	449

अस्माद्धेतोरिद्	580
अहंप्रत्ययगम्य	268
अहं सुखीति	276
अहरहर्ब्रह्म	452
अहेतुफलभावे	324
अहो बत वराको	450

आ

आकांक्षादि	210
आकांक्षादीनि	295
आकारद्वय	449
आकाशातिशयो	537
आख्यातात् साध्यता	89
आख्यातानां तु	66
आगमस्त्वेष	551
आज्ञा हि नाम	122
आतिवाहिक	345
आत्ममात्रे विज	425
आत्मने चैत	556
आत्मन्यग्नीन्	446
आत्मानमात्मना	276
आत्मैवत्वस्ति	267
आद्यमेव हि	29
आद्यतमस्खलित	262
आधाराधेय	24
आधारोधिकरणम्	241
आनन्त्यव्यभि	48
आनुषङ्गिकानि	602
आन्तरं वासनारूप	43
आपः पवित्रं	260
आत्रे हि चक्षुषा	291
आयात्यपि न तं	8c
आर्षं धर्मोपदेशं	588
अविनाशवद्भाव	328
आस्तां वा प्रत्यभि	336
आस्तां विधिपदे	83
आस्तामेवैष	345
आहारपरिणाम	285
आ ! ज्ञातं युक्ति	323
आभासता वचन	543
आभासभेद्	543

इ

इच्छाद्वेष प्रयत्नादि	431
इतरेष्वप्यसाधुत्व	27
इतिकर्तव्यतांशे	129
इति कवलने	359
इतिकर्तव्यता ज्ञेया	91
इतिकर्तव्यता ह्रीष्टा	91
इति चर्मपिनद्ध	449
इति निपुणधिया	386
इति निपुणमतिर्यो	429
इति प्रमाणत्व	68
इति प्रमाणानि	262
इति विततया	184
इति वितनुतः	414
इतीदं व्याख्यातं	677
इत्यक्षपादाभि	439
इत्यादिदूषणौदार्यं	21
इत्थं च (चारी)	352, 693

इत्थं प्रवर्तित 542
इत्थं सत्यपि 492
इत्यन्विताभिधा 212
इत्यर्थरूपरहितं 496
इत्यारम्भलक्षण 295
इत्यारब्धोपकारः 583
इत्युदाहृतमिदं 603
इत्येकत्रपद 124
इदं च देहादित 293
इदं तु सिद्ध्यति 128
इदं सुखमिति 276
इदमप्यपरं 38
इदमर्थद्वये 639
इदमात्मदर्शन 521
इमाश्च सिद्धान्त 550
इयं सा दुःखानां 424
इष्यतां प्रत्यभि 334
इह सर्वात्मनो 451
इहाप्यानीय 36

ई

ईषद्विहारात् 379

उ

उक्तं हि नानु 9
उक्तानामपि 210
उत्कैर्नूतनता 215
उच्छिन्नभोग 431
उच्यते केवला 64
उत्तरत्रथया 456
उत्तिष्ठ भिक्षो 342
उत्पत्तौ खलु 404
उद्धृत्य सौरभ 235
उद्यामो न तु 324
उपलक्षणमभि 51
उपलब्ध्यव्यव 317
उपसर्गनिपात 67
उपसर्गवशात् 67
उपसर्गाः किं 68
उपादाने तु 402
उपादानस्वरूपो 343
उपादेयस्तु 265
उपादेयोऽप 265
उपायविरहे 501
उपेयत्वामेव 476
उपैषि परलोके 343
उभयत्रापि 129
उभाभ्यां न च 308
उष्णो न तेजः 634

ऊ

ऊर्मिषट्क 431

ए

एकं हि वस्तुनीं 9
एक एव हि कालो 37
एकत्र देशे 535
एकच न समा 309
एकत्र संघट 581
एकदेशेन 7

एकदेशाश्रयत्वे 535
एक एव विभागे 535
एकवादेन नान्यत्र 33
एकमेवेदश 444
एकमेवेदंश 458
एकत्रव हि 185
एकवस्तुक्षणस्य 318
एकश्च बोधः 513
एकस्य कार्ये 284
एकाधिकरणो 592
एकाश्रयतया 277
एकीकारश्च 46
एतच्च चेतसि 140
एतदेवोच्यतो 515
एतेन रविगुप्तो 337
एवं कर्मानुवृत्तिः 343
एवं गृहाश्रमे 446
एवं च बाधकाभाव 317
एवं च ब्रह्म 129
एवं च वंचना 298
एवं डित्थादि 64
एवं नरकपात 128
एवं नियमित 572
एवं नियोगव्या 118
एवं निष्फल 518
एवं पदार्थे 69
एवं प्रायमनु 518
एवं परमत 138
एवं मृषात्वमुद 262
एवं यदैव 345
एवं विधिवशा 375
एवं व्याकरण 261
एवं व्याकरण 246
एवं सर्वमिदं 428
एवं सत्युप 90
एवं स्थितेषु 487
एवं हि यस्य 122
एवमेशत्रय 91
एवमनन्त 342
एषां च क्षण 358
एषां महरणो 418

ऐ

ऐकान्तिकमात्र 393

औ

औदासीन्य 86

क

कचनिर्लुछनादि 520
कथं वारो 118
कथं प्रवृत्तिः 12
कथं फलमदत्वा 452
कथं बौद्धगृहे 321
कथं वा रसा 322
कथं स्पृशन्ति 6
कथं स्मृत्यादि 296
कथमद्य न रागाय 450
कथमेतदिति 38
कथ्यते तद्गत 58
कपिलब्राह्मण 409

कफाधिक्यै तु	450	कार्यकारणभावो	343
कारणांशेऽपि	129	कार्यकारणभावो	444
कर्कादिकार्या	11	कार्यकारण	343
कर्तृप्रयोज्यता	293	कार्पासराग	343
कर्तुरीप्सिततमं	242	कार्यकारणयो	344
कर्तृसंख्याप्रती	85	कार्योपभोग	347
कर्मणां च फलानां	444	कारणस्य	357
कर्मणां ननु	357	कार्या कार्या	363
कर्मणां शास्त्रतो	357	काम चिरं	443
कर्मानुवृत्ति	344	कार्यं चेन्नाव	329
कर्तुं शक्नोति	389	कार्याण्येकेन	318
कर्म तूत्तर	532	किंच नांगी	343
कर्म स्वर्ग	460	किंच प्रत्यक्ष	51
कर्मसन्तानि	343	क्रियान्विताधी	124
कर्म ह्युत्तर	533	किं तदा न.	512
कललादिदशायां	344	किं न भक्षयि	510
कल्पनायास्तु	641	किं पुनः श्येन	129
कश्चित्प्रत्ययो	551	किं वा न शम	510
कश्चिद्धेतु	559	किन्तु नैवाद्य	8—e
कश्मलोत्तर	677	किन्तु युक्तिपरीक्षा	9
कष्टं मीमांस	211	किन्तु व्याप्ति	551
करतोहि विद्वन्मति	199	किन्तु स्वहेतोः	37
कस्तान् शमयितुं	442	किन्त्वबाधित	317
कस्मादगोनिवृ	38	कियन्तः कीदृशाः	551
कस्यान्तरित	57	कियत्यापि न	313
कार्यकारणभावो	60	किमिदं ज्ञानं	300
कालान्तरे च	126	किमिदमनि	670
कार्यात्मताऽपि	130	किमिदानीम्	147
कांचिकाद्युपयोगे	285	किमन्तः कीदृशाः	148
कार्यं न नः	294	किल द्रव्यादि	270
कालत्रयपरीतं	309	किल यदहम	347
कार्यं चेदवग	329	किमनेनापशङ्क	450

कुतोऽन्वितामि 24
कुतो वासना 493
कुर्यादित्यादि 122
कुर्यादाक्षेपं 642
कुर्वता नील 310
कूजत्प्रियत 355
कृतमतिवाचाल 513
कृतकरत्नना 622
कृत्स्नं व्याकरणां 692
कृदभिहितो 66
कृमेरपि यथा 542
कृषिसेवादि 346
केचित् क्रोध 356
केनेदृशी 640
केवलं जननी 83
केवलं बुद्ध्युपाद 158
केवलव्यतिरेका 565
केवलान्वयि 565
कोमलानिलक 506
क्रमातिक्रम 663
क्रमेण युगपद्वा 317
क्रियां साध्यता 75
क्रियाकारव 211
क्रियादीनां 140
क्रिया यदैव 537
क्रियाविशेष 86
क्रियैव तावत् 121
क्लिष्टार्द्रतृण 376
क्लेशकर्मप्रहाणा 428
क्लेशकर्मानुबन्धो 444
क्वचित्पुनर्यं 66
क्वचित्फलमयत्ने 356
क्वचित् साक्षा 139
क्वचिदपि पर
क्वचिदवसरे 622
क्वचिदालोचना 139
क्वार्मा स्मरिण 708
क्वार्य वटुः 708
क्वेदमन्यत्र 34
क्षणभङ्गे निरस्ते 42, 343
क्षणान्तरे स 503
क्षणिके वेचेष्यते 296
क्षणिकत्वक्षमा 337
क्षणिकत्वेऽपि 316
क्षणिकस्य क्रम: 318
क्षणिकस्यापि 317
क्षणिकानेव 300
क्षपणकास्त्वप 520
क्षीणदोषस्य 266
क्षीणैस्त्ववयवः 285

ख

खादेच्छ्वमांस 220
खेदयेद्वादिनं 650

ग

गङ्गायां घोष 63
गन्धत्वादि 65
गन्धादयो 383
गर्भादौ प्रथमे 344
गुणं शुक्लादि 65
गुणत्वमपि 296

गुणकेनियता 65
गृहस्थस्तु 447
गृहीतं यदि 499
गृहीत एवा 515
गृहीतस्यापि 42
गोपिण्डेन तद्दै 11
गोपिण्डेन सद्दै 36
ग्रन्थरचना 199
ग्रहणं स्मरणं 526
ग्राहकाकार 495
ग्राह्यग्राहक 270
ग्राह्यस्यैक्यं 294

घ

घटं दीपेन 499

ङ

ङयाप्प्रातिपदि 245

च

चकारस्त्वपुन 462
चतुर्थः पुरु 441
चयापचययुक्तं 288
चयापचयसं 50
चर्मोपमश्चेत् 298
चिकित्सादि 373
चितिर्नामार्थे 438
चित्रप्रस्थामयं 49
चिरज्वर शिरो 433
चिरन्तनमतिः 337
चेतनानां बहुत्वं 344
चैतन्यखचितात् 267
चोथचुञ्चुत्व 38

छ

छेद्यस्यैकान्तत 451

ज

जगतो यच्च 356
जनयन्तीं च 58
जन्मे जन्मे 237
जन्मैव किं न 519
जन्मायुतशते 458, 444
जरया ह वा 447
जरावियोग 419
जाग्रतः स्वप्न 438
जाग्रद्दशायां 438
जातिशब्दाः 639
जातिव्यक्त्योः 50
जातेऽस्मिन्विषयः 189
जातेः कार्यान्वयः 58
जात्यादीनां 36
जात्याद्यर्थे 69
जात्योपक्रम 650
जायते जन्तु 357
जायमानैव हि 38
जालज्वलगळ 506
जीवन् वा स्वर्ग 128
ज्ञातं सम्यग 264

ज्ञातवानहमेवाद्दौ 269
ज्ञातृज्ञानविशिष्ट 227
ज्ञाते तत्राफले 277
ज्ञाते वनेचर 295
ज्ञातो मया 501
ज्ञानं न खलु 492
ज्ञानं किमात्म 296
ज्ञानं बौद्धगृहे 296
ज्ञानक्षणेन नैकन 343
ज्ञानत्व:दित्यर्थ 344
ज्ञानप्रयत्नादि 294
ज्ञानमत्रावभासो 269
ज्ञानमात्रेण पूर्वोक्त: 295
ज्ञानमुत्पद्यते 538
ज्ञानस्य च प्रभेदो 296
ज्ञाने क्षणिकचिन्ता 318
ज्ञानेच्छासुख 268, 277
ज्ञानोत्पत्त्यैव 300
ज्वलद्विषानल 356
ज्वालादिवन्न 345

त

तं यस्तु पश्यन्नपि 424
त एव कविभि 383
तत्र साम्प्रधी 438
तच्च स्वग्राहका 300
तच्चेतमाधिष्ठित 293
तच्छुत्वा जन 602
ततश्चैकता सन्तानो 344
ततोऽद्य फलम 343
ततो भवति भवत्कं 22
ततो वृद्धोऽध्याह 347
ततः प्रवृत्तिः 125
तत्कामो भक्षये 123
तत्काले सान्निधि 315
तत्कृताकारवत्ता 508
तत्क्षोदनेन 69
तत्तत्समग्र 262
तत्त्वज्ञानोदये 266
तत्त्वतश्चिन्त्यमानं 428
तत्त्वाध्यवसाय 648
तत्त्वान्यत्वादचिन्त्या 435
तत्पूरणेनतृप्तस्तु 115
तत्पूर्वोक्तप्रक्र 551
तेत्प्रणीत्यभ्युपाव 115
तत्प्रत्यक्षमहिम्नैव 39
तत्प्रमेयमिहाभीष्टं 264
तत्रज्ञातात्म 456
तत्रतत्सदसत्त्वेन 503
तत्र श्वेतान् 622
तत्र देहादि 724
तत्र नूनमुपेतव्या 276
तत्र प्रत्यक्षमात्मान 298
तत्र प्रवर्तते 123
तत्र विप्रतिपत्तिश्च 69
तत्र व्यक्त्यभिधेयत्व 50
तत्र सन्निहितत्वात्तु 32
तत्र सस्थान 58
तत्राकृतिपदेनेह 47
तत्रानुभवमात्रेण 491
तत्रानुमानज्ञानस्य 276
तत्रान्यदेव हेमादि 324
तत्रापि योग्यतां 66
तत्र सन्निहितं 503

तत्रासौ कल्प्यमानो	115	तदभावाविना	310
तत्रैव बुद्धिरित्येव	61	तदभिव्यक्तिका	36
तत्रैवास्य समास	7	तदभिप्रायेण	596
तत्सङ्गिनं	295	तदभ्युपगमे	403
तत्संज्ञिता	295	तदयं संक्षे	345
तत्सन्तानोप	297	तदयमकलुषो	386
तत्सामान्यस्य	378	तदसत्कूट	317
तथा कार्यकरो	85	तदसत्वे तु	318
तथा च केचित्	355	तदा कार्यभवेत्	345
तथा च पुण्यः	357	तदागमे तत्र	68
तथा च बुद्धि	51	तदात्ववेद्य	438
तथा च राज्ञः	576	तदा मोक्षकथाः	441
तथा च लोक	267	तदावयविनाशो	516
तथा ज्ञातोऽर्थ	501	तदा साध्यं	572
तथा तदीया	551	तदिदं बे ध्य	313
तथा त्वमपि	580	तदुच्छेदे तु	431
तथात्वेन च	277	तदुत्थास्तूभय	32
तथापि कीदृशं	383, 309	तदेतद्दुर्घटं	356
तथाप्यशक्तिः	100	तदेवं भ्रान्ति	506
तथाविधस्य	123	तदेवं सति	342
तथा स्थैर्यं	305	तदेव पूर्व	533
तथाऽहं प्रत्यये	276	तदेवमद्वैत	519
तथाहि नान्य	384	तदेवमुप	317
तथैव कन्दुका	337	तदेवमेव	28
तथैव जातिषु	38	तदेव हि रति	449
तथैव बुद्ध्यते	205	तदेवान्यत	535
तथैवोत्पाद्यता	314	तदेवास्तु प्रमाणं	29
तथैव व्यक्ति	63	तदैव गगने	557
तदन्विताभि	218	तद्गोचरप्रवृत्त	60
तदपि न रजनी	435	तद्दृश्यं चेत्	46
तदपि व्याप्ति भावाश्च	317	तद्देशग्राहणे	8.c
	266	तद्धानौ हीयते	683

तद्भवेदभिना 59
तद्वतोर्थक्रिया 59
तद्वरकपालकाले 316
तद्द्वादशविधत्वे 265
तद्विधानघटने 602
तद्विशिष्टार्थे 277
तद्वयासमपि 300
तन्न कार्यस्य 402
तन्न विद्यत 22
तन्नूनं परिभव 602
तन्नेह लिख्यते 121
तन्नेह साधु 346
तयोर्विरोधो 305
तरोःशाखेति 576
तर्कस्त्वेकतरं 586
तस्मात्कर्म 356, 427
तस्मात्कल्प्यानि 327
तस्मात्कुतर्क 357
तस्मात् गवादि 63
तस्माच्छब्दार्थ 639
तस्मात्तदेव 74
तस्मात्तस्मा 37
तस्मात्सकृद् 37
तस्मादनन्तरो 352
तस्मादनया नीत्या 219
तस्मादश्रुत 141
तस्मादात्य 520
तस्मादसाधारणं 610
तस्मादित्थमृण 444
तस्मादिमानि 381
तस्मादियं 542
तस्मादुत्पन्न 328
तस्मादेकक्रम 159
तस्माद्दृष्टस्य 357
तस्माद्यथैव 314
तस्माद्विकल्प 28
तस्माद्विवक्षिते 581
तस्माद्विशेषणे 60
तस्मान्न वेदान्त 439
तस्मान्नानात्म 407
तस्मान्नित्यो 359
तस्मान्नेदम 687
तस्मान्मुख 354
तस्मात्परस्पर 644
तस्मात्परीक्ष्य 519
तस्मात्पुंसः 135
तस्मात्पृथिव्य 365
तस्मात्प्रक्रान्त 100
तस्मात्प्रत्यक्ष 278
तस्मात्प्रमाणतो 528
तस्मात्फलस्य 140
तस्य क्वचित्स्वय 644
तस्य तद्व्यति 86
तस्य तस्योप 450
तस्य द्वादश 121
तस्य ह्यनन्य 307
तस्याश्चेदं 56
तस्याः पाणि 506
तस्यैव वाच्यता 66
तादृश्येवाथ 211
तान् बोधयितु 68
ताभ्यामुत्पादितो 38
तांबूलं कुसुमं 443
तावता निह्नवः 85

यावदात्यन्तिकी	431	तैलार्थी सिकाता:	403
तावानपोहेष्वपि	28	त्यज्यतां दीर्घे	317
तीर्थे तीर्थे तत्त्व	520	त्यक्ताश्चैते	386
तुर्यावस्थातिगं	439	त्वक्श्रोत्राक्षि	293
तुर्यावस्था तु	438	त्वज्जायाजधन	316
तुषारकर्पूरापूर्ण	376	त्वयापि नेष्यते	270
तुल्येऽपि भेदे	28	द	
तृषाशुष्यत्यास्ये	436	दर्शनादर्शनाधीने	401
तेन जन्मान्तवेणा	444	दशादाडिम	697
तेन त्वात्मीयं	642	दाक्षिणात्य इव	30
तेन पूर्वोक्त	565	दानार्द्रगन्ध	708
तेन बुद्धेः स्थिरत्वे	315	दिक्प्रदर्शनमिदं	293
तेनाग्निहोत्रं	044	दिङ्मात्रं त्वेतदा	121
तेनाङ्गुल्यग्रवाक्ये	211	दीपवद्व्यञ्जक:	8c
तेनात्यनित्य	357	दीर्घद्राघी: भर्ता	444
तेनात्र कल्प्यते	35	दीर्घस्य दु:खस्य	428
तेनादृष्टमुपेत	356	दुष्ट ग्रहगृहीतो	246
तेनाद्यादर्थविज्ञान	284	दूषणाख्यान	8d
तेनाधिष्ठानभेदे	378	दृढादृढत्वमक्षुण्ण	9
तेनानादि प्रबन्धो	359	दृश्यन्ते जन्यते	402
तेनान्विताभिधानं	218	दृश्यविकल्प्यां	46
तेनायमुपगन्तव्य	218	दृश्यस्यादर्शनात्	401
तेनासाधारणत्वेन	325	दृष्टनैव सुखस्य	427
तेनेच्छाकृति	222	दृष्टत्वान्नविरोध	9
तेनैकत्रैव सन्तति	292	दृष्टवानसि	633
तेऽमी ज्ञेया:	386	दृष्टश्चसाध्वी	356
तेषां च सामर्थ्यं	260	दृष्टस्याप्यस्य	357
तेषां तात्पर्यशक्ति	218	दृष्टान्तं पायसे	34
तेषां न द्रव्यपर्यन्ता	65	दृष्टान्तेऽप्यनु	562
तेषामेव प्रमेयत्वं	263	दृष्टार्थेषु च	357
तेषु प्रसङ्गो	228	दृष्टा वाद्यन्तराणां	521
तैरप्यन्योन्य संसृष्ट:	138	दृष्टिर्यश्च यदा	36

दृष्टोपकार	91
देवस्तु नर	377
देशकालान्य	506
देशभेदेन हि	516
देहबन्ध	458
देहादिव्यति	276
देहेनैवात्मनः	36
देहैस्तत्कर्म	458
देहोपि व्रजति	293
दोषस्तुल्यो	215
दीपो न बाधते	328
दोषोऽन्विताभि	215
द्रव्यमप्यक्षि	65
द्रव्यसंग्रहणे	355
द्रागितो ह्यन्य	9
द्राघीयस्यां	622
द्वयप्रतीति	9
द्विचन्द्रदर्शन	305
द्वितीया श्रूयते	89
द्विधोच्यते मुमु	265
द्विविधश्चायं	173
द्विविधोऽपि	544
द्वे श्रोत्रे चक्षुषी	377

ध

धर्माधर्म	431
धर्मिलोपभयात्	450
धर्मोऽस्य केन	42
धीत्रयं तु न	510
धीस्वद्विषयत्वे	305
धूमज्ञानसमु	512
धूमवद्दीपवत्	499
धूमः स्वरूपतो	570
ध्रुवं ग्रहस्येव	293

न

न कुण्ड दधिवत्	508
न केवलस्य	439
न खलु क्षण	298
न खल्वानय गां	210
न ख्यातिलाभ	599
न गन्धः पद्मं	65
न गुणव्यतिरिक्त	296
न च गामानये	49
न च जात्यादि	345
न च ज्ञानादि	268
न च तदपरः	184
न च तद्युज्यते	570
न च नि ति	343
न च भावार्थ	125
न च राशिस्तृतीयो	300
न च व्यवहित	58
न च व्यवहिता	59
न च सन्ततभोगाय	394
न च स्मृतिसुखे	292
न चांशैर्वर्तते	8c
न चात्रापि निवर्त	215
न चानन्तर्य	324
न चानुमानतः	277
न चानुवादमात्रं	522
न चान्येन स्मृते	284
न चापि कारणं	325

न चालन्धाश्मन	323	न निवर्तते	118
न चाप्यज्ञानसा	444	ननु च प्रत्यभिमानो	213
न चावान्तरसा	227	ननु च स्वर्गकामो	127
न चाविबन्धमा	501	ननु नाद्यापि	143
न चास्य बाह्य	292	नन्वत्र योग्यता	210
न चेह बालो	122	ननु चाश्रितमि	284
न चैकं शबलं	9	ननु स्थैर्यं	315
न चैष नियमो	345	ननु पूर्वापरौ	330
न चैषा पूर्व	185	नन्वतिवाहिके	345
न जडत्वाविशेषे	275	ननु विमृशात	347
न तथा खण्डकार्यस्य	11	ननु नानात्वपक्षे	376
न तदुत्तरभावी	29	ननु तस्यामव	431
न तर्हि प्रतिषेधः	228	ननु दोषक्षयान्मा	452
न त्वेवं तस्य	125	नन्वविच्छिन्न	314
न तु शब्दस्य	141	नन्वाधारविवक्षा	575
न तदैक्य परामर्शि	309	न पुंलक्ष्मोभिपु पादि	533
न तुल्यविषये	309	न पूर्वं नोत्तरं	560
न त्वनन्तरया	315	न प्रत्यवयर्य	566
न तस्य सिक्षा	342	न भवेत्परिपोषो	285
न तत्प्रसाधने	344	न भूमिरनुमानस्य	298
न तु प्रध्वंस	302	नभश्शशिकला	718
न तद्व्यवसितं	428	न मानवा व्याक	270
न तद्भोग्य सम	428	न मोक्षसिद्धिरस्तीति	444
न त्वर्थान्तर	639	न यजनने	533
न तु ज्ञानेन	499	न रूपमस्य	291
न दोहदः पर्यनु	199	नरेच्छामात्र	127
न द्वयोद्वयम	269	न वर्तमानकालस्य	324
न द्रव्यत्वाविशेषे	275	न वस्त्वन्तर	296
न नेति प्रत्यया	9	न वितथमति	46
ननु च योऽसौ	174	न विशेषये च	501
ननु यद्रिष्यते	22	नरसभावना	586
ननु पुंसीव	57	ननु माऽभूद्	201

न वेदयति	220	नाज्ञातशमनो	448
न वैफल्यमप	76	नातीतानागतौ	311
न व्यक्तिर्लक्षणा	51	नात्मनस्सुखदुःखे	431
न शक्नोत्येव	313	नाद्यापि शब्दव्यापार	211
न श्रेयस्साधन	135	नाध्यक्षं क्षणिकत्वे	342
नश्वरानश्वर	327	नानारूपत्वमेकस्य	8d
न सचेताः क्रिया	76	नानिष्टेःपरमार्थे	433
न सत्त्वग्राहक	317	नानुवृत्त विकल्पे	9
न सन्तानस्य	269	नानुष्ठातुरियं	122
न सा केनचिदु	83	नानु सा य थियं	501
न सिद्धयेत्पुनरत्ये	342	नानोपाध्युप	43
न हि कर्कादि	8c	नान्यथानुप	58
न ह्यन्योन्योप	33	नासावित्र	43
न हि व्यवस्थापे	63	नास्त्यात्मा फल	347
न हि डित्थत्व	64	नार्थसंवेदना	438
न हि तत्करणं	129	नार्थासंस्पर्शिता	510
न हि द्वे अनुभूयेते	215	नार्थान्तरस्य	122
न हि तेन निरा	29	नार्थावभास	275
न हि साधुत्व	277	निकटस्थानम	679
न हियं कविभिः	199	निग्रहस्थान	717
न हि ज्ञानसुखे	268	नित्यं न शक्य	473
न ह्यस्ति काल	313	नित्यं प्रकल्प्यता	434
न ह्यसन्निहित	314	नित्यत्वाद्रव्यापाक	352
न ह्यर्थविडःते	344	नित्यनैमित्तिके	455
न ह्येषां भूतधर्मे	345	नित्यमनित्यत्वं	671
न दृष्युपाथाद	480	नित्यस्तस्माद्भवति	358
न हि सदूषणा	650	नित्यानुमेय	492
न हि कश्चित्	516	नित्येषु च-पदार्थेषु	300
न हि प्राक्तन	532	नियमत्रयमप्येतत्	594
न ह्यत्र पाकः	228	नियोगस्यैव	124
नाकस्मिका न	448	नियोगात्मति	131
ना कृतौ द्वयमप्येतत्	50	नियोगादनिवृत्ति	124

नियोज्यमात्राक्षेप	127
नियोज्यस्तावत्	115
नियोज्यःस्वर्ग	127
निरंशस्त्वसित	177
निरन्वयविना	511
निरपेक्षे प्रयोगे	217
निराश्रयेषु	296
निर्णये तु स	594
निर्णये त्वतरः	586
निर्वाणादिन्दा	439
निर्विकल्पक	12
निर्विण्णस्य च	429
निवृत्तिर्गम्यते	565
निश्चीयते घटः	315
निःश्रेयसोप	363
निषेध्या द्विष	393
निष्कृष्टं न च	51
नीलाभावा विनह	310
नीलं ऽर्थोयं	503
नूनमभ्युपगन्त	43
नून मेष न जानासि	659
नृबुद्धिप्रभवैव	118
नेदीयानेषु	521
नेह जाते	37
नेहा गतास्मो	22
नैकत्र विशतः	330
नैतत् सम्बन्ध	575
नैवं खण्डाय	8c
नैव गौःशुक्ल	63
नोत्तरस्य च	269
नोत्तरो ज्ञानवान्	269
नोपलभे शब्दस्य	668
न्यायार्जितधन	448
न्यायोङ्गागभीर	718
न्यूनाधिकत्व	380

प

पक्षादौ वृत्ति	634
पक्षाभासादयो	557
पदं तद्वन्तमे	59
पदं पदान्तरं	218
पदं प्रयुज्यते	205
पदं वर्णसमूहो	201
पदादपि तदा	61
पदात् प्रभृति	101
पदात् प्रभृति या	219
पदानां दर्शिता	210
पदाभिधेयार्थ	69
पदार्थसङ्करश्चैत्र	8c
पदार्थस्तावदेता	128
पदार्थानां तु	201
पदार्थाः किल	74
पदार्थोपि तथैव	21
परपक्षान् प्रति	135
परस्परपरि	309
परस्परविरो	33
परार्थत्वादवा	124
परिभ्राट्प्रभृ	510
परिहृत्य दुःख	496
परीक्षाविषयो	594
परीक्षितं हि	313
परो मद्वचनादेव	551
पश्यतीति तु	184

पश्यत्यनुगतं	30
पाकजोत्पत्ति	285
पाके ज्वालेव	218
पाकेऽपितादृशो	287
पारमार्थिकश	22
पार्थिवत्वाविशेषे	214
पिण्डसर्वगतत्वे	8-c
पिण्डे नासीद्	7-c
पिण्डे सामान्य	7
पितृभ्यामभि	246
पुंसस्तु गुण	24
पुंसो भवाद्धि	381
पुंसः फलघटी	425
पुंसा न किञ्चि	520
पुनरावर्तमानैषा	444
पुनर्गच्छन्नवशो	443
पुराणं धर्मशास्त्र	258
पुरुषस्य प्रयत्नो	86
पुष्पिता सा	101, 219
पूर्वं चाननुभूत	277
पूर्वत्रकथना	565
पूर्वापरदशा	312
पृथक्परिग्रहो	592
पृथक्पृथक्त्व	308
प्रकाशकत्वं शब्दस्य	211
प्रकृतानुपयोगि	68
प्रकृतिप्रत्ययौ	218
प्रज्ञावल्लीविशाला	219
प्रतन्वतां सं	262
प्रतारणपराणां	519
प्रतिक्षिपसि	323
प्रतिपत्तुरना	217
प्रतिपक्षस्वरूपस्य	363
प्रतिभा खलु	141
प्रतिषेधाधि	114, 128
प्रतीतिभेदात्	35
प्रतीतिमार्गेऽत्र	28
प्रतीयते ततो	
प्रत्यक्षं न हि	60
प्रत्यक्षदृष्ट	517
प्रत्यक्षमिति	417
प्रत्यक्षेऽपि न	60
प्रत्यक्षादिप्रमा	294
प्रत्यक्षादिसमा	134
प्रत्यभिज्ञा विना	310
प्रत्ययार्थः करो	85
प्रदर्शित हि	42
प्रदीपबोध	500
प्रदीप्ते रागाग्नौ	437
प्रदेशान्तर	345
प्रपञ्चजन	718
प्रपञ्चायविप	3
प्रमाणं क्षणिका	298
प्रमाणगोचरत्वेन	438
प्रमाणकदिहा	263
प्रमाणसन्देह	592
प्रमाणस्य प्रमे	717
प्रमाणान्तरदर्शन	211
प्रमाणान्तरसंपर्क	131
प्रमेयच्युतिरात्मा	262
प्रयुज्यमानमप्ये	210
प्रयोगप्रतिपत्ति	63
प्रयोजकत्व	570
प्रयोजकत्वमि	570

प्रयोजनं सूत्र 140
प्रयोजनमतो 542
प्रवर्तते नैव 550
प्रवृद्धतर 118
प्रसारितमुखो 450
प्रसेत्स्यतीति 51
प्रहाराहार 67
प्रागभावदशा 402
प्रागुक्तेति 343
प्राग्दर्शिता नु 296
प्राणादि मारुता 293
प्राणवृत्तिमति 155
प्राणस्य क्षुत्पिपासे 431
प्राणिकर्म 325
प्राधान्ययोगा 140
प्राप्ते शरीर 393
प्राप्तोदारवर 718
प्रामाण्यं च 358
प्रामाण्ये सति 47
प्रायः सर्वज्ञ 91
प्रीतिर्यथा 449
प्रेरकत्वं च 130
प्रेरकत्वं फल 123
प्रेर्यणैव सता 130

फ

फणिनः किल 346
फलं तत्रैव 297
फलं प्रत्यक्ष 124
फलं भवतु 118
फलरूपतात् 344
फलवद्व्यवहार 540
फलस्य वस्तु 76
फलस्यैवेत्थ 134

ब

बन्धनिमित्त मन 412
बहिस्थमित्र 13
बहूनामिन्द्रियाणां 292
बालो माणवको 16
बाह्यार्थविषय 46
बाह्येनवार्थ 518
बीजं पदार्थ 143
बुद्धिर्वाच्यं वाचकं 183
बोधोऽनुमाना 559
ब्रह्मचारी भूत्वा 446
ब्राह्मणान् भोज 639
ब्राह्मणेन सुरा 634
ब्रह्मदर्शन 469

भ

भग्ना भवन्ति 542
भवता निग्रह 714
भवतोऽनभि 210
भवत्युत्पादि 379
भवन्तु भवदा 201
भवमरुभवैः 408
भयं नाशङ्क्यते 122
भवत्यारोग्य 123
भविष्यत्यद्य 37
भवेदर्था नु 499

भवेद्देवं च 570

भवेदेवेति 482

भवेद्यदि 30

भवेयुः स्मृतयः 146

भावनामीदृशीं

भाट्टैः किमप 128

भावानां क्षण 317

भावार्थेस्तु 125

भावार्थास्तर्हि 124

भावार्थाः कर्म 85

भाव्यतेऽनात्म 491

भिन्नप्रमाणात् 513

भिन्नाभिन्नो 323

भिन्नोपलम्भ 146

भूतवद्भूत 356

भूतानामेव 284

भेददर्शन 469

भेदेनोक्ता 717

भ्रष्टः शापेन 261

म

मतद्वयमपीदं 214

मंतुमर्था 276

मथ्नाति तं 520

मनुष्यैस्सह 377

मनोभवमया 355

मन्त्रार्थवादो 476

मम त्वम 211

मम पाणिर्भुजो 272

मयापि योग्या 210

मयेदं पूर्वे 295

मा च सूतामिमौ 261

मातापितृस्थ 349

मानसी मन्मथो 506

मा निवर्तिष्ट 118

मा प्रवर्तिष्ट 118

माया सपदियो 468

मुक्ताःस्युः गिरि 520

मुखेन पक्ष्मला 443

मुख्यमर्थमथ 642

मुग्धास्मित 443

मुधैव तस्मा 500

मुमुक्षुणा हेम 428

मूत्रासृग्द्वार 449

मूलत्वाभावेऽपि 546

मूलभूतौ च 431

मूर्धाक्षिवेदनो 376

मूर्छादिषु 344

मूर्छाद्यनन्तर 344

मूर्छितस्यापि 344

मृत्युनैव च 447

मेघा अपि 435

मेदोग्रन्थी 449

मैत्रेय्या परि 358

मोक्षचर्चाः 445

मोक्षार्थी न 455

मोदकाद्यास्तये 75

य

य एव देहान्तर 358

य एव रागः 343

यच्चकिञ्चिदपि	634	यदपीह केचि	521
यच्च वृत्तित्रिक	34	यदा प्रियवियोगादि	441
यच्छब्देन च	570	यदा भासं प्रमेय	495
यजिस्तदानु	90	यदा हि देवदत्ता	503
यजेत दद्याज्जु	75	यदि कश्चिदपे	356
यजेतेत्येवमादि	85	यदि नामास्मो	438
यतोऽन्यतरसं	45	यदि निरवद्ये	414
यतो व्याप्रियते	552	यदि यत्वं न	316
यतः कथञ्चि	511	यदि लब्धस्वरूपो	337
यत्त्वस्य चर्मेग	346	यदि वा बुध्यसे	316
यत्नोच्छेद्याप्य	473	यदि स्वर्गस्य	127
यत्पुनर्विद्यते	44	यदि हि व्याप्ति	308
यत्र यत्राग्नि	570	यदेवं चेष्टन्ते	295
यत्रापि तत्क्रिया	66	यदेवं वाहदोह्यादि	11
यत्राप्यनियतो	353	यद्यप्यंशा सं	100
यथा च वृषणौ	376	यद्यप्यनिश्चित्त	595
यथा नियोग	125	यद्रिक्तमर्थं	134
यथा निरन्तरो	309	यद्वा भवतु	309
यथा प्रत्यक्षतो	551	यद्विज्ञानघना	358
यथा भूतेन्द्रि	55	यथार्थमधिकृत्य	135
यथा रूपादि	38	यमर्थमधिकृत्येति	134
यथा लक्षण	717	यमस्प्राक्षं स्पर्शं	290
यथा विध्यन्त	63	यश्च पाकं करोति	85
यथा शत्तादि	332	यश्च सामान्य	332
यथैतदात्मकं	510	यश्चैतेषां प्रमेये	583
यथैव प्रतिभा	21	यस्तर्केणानु	588
यथोचितफला	82	यश्चैष लोक	219
यथोपलब्धो	402	यस्त्वहं प्रत्य	268
यदन्वितं च	58	यस्त्वाह प्रेरक	134
यदयं साधन	93	यस्माद्वस्तु	38
यदयुक्तं प्रति	48	यस्य प्रयोजक	570
यदा तु साध्या	572	यस्यापि नानो	14

यस्योत्ताना	632
यस्य प्रवृत्ति	347
यागदानाद्यनु	86
या च भूमिर्विके	13
या तु मुण्डित	335
यादृगेव हि	287
यादृग्यज्ञो बलि	677
यानि व्यक्त्यभि	50
या महद्भिरपि	451
यावज्जीवं सुखं	348
यावतां ग्रहणो	516
यावदात्मगुण	431
यावन्तो यादृशा	148
यावतोऽन्यस्वभा	100
यावांश्च कश्चित्	28
युक्तं च नैव	294
युक्तं दध्ना	165
युक्तस्तस्मात्	632
युगपज्ज्ञानु	60
युगपज्ज्ञानस्य	125
ये चेह धूर्ता	36
ये चत्वारः	446
ये तु स्वप्रति	621
येन स्वार्थ वि	67
येनाक्षर	692
येनास्मतान	444
येनान्विताभि	63
ये पुनः कल्पिता	64
ये व्याकरणसं	260
येषामर्थेषु	64
ये हि रागाद्यो	442
योगो विशेष	575
योऽन्यः स एव	332
यो न जानाति	639
योऽर्थः प्रतीयते	68
योऽस्तावस्माक	602
यो हि येन	127
यौ भूतस्त्वेक	32
यः प्रवृत्यनु	444

र

रत्नमतिरभूत्	359
रसनस्य विकार	291
रागद्वेषाद्यो	266
रागादि प्रेर्यमाणो	444
राजा तु गह्वरे	199
रूपभेदविरो	318
रूपमन्यस्थ	506
रूपस्य न ह्यभि	480
रूपादिषु स्वत	291
रूपान्तरेण	260

ल

लक्षितव्यवित	55
लक्ष्याभावाद्	567
लब्धात्मनस्तु	323
लिङ्गताकथन	293
लिङ्गदर्शन	322
लिङ्गिप्रमिति	294
लिङ्गादिश्रुति	130
लोकयात्रा स्थिरै	342
लोकवेदविहितं	642

लोम्नां नित्य 520

व

वक्तव्या गुणितः 291
वक्ता वाक्यं समु 205
वक्त्रान्वमपि 551
वक्ता स्वप्रत्यये 551
वक्रः पन्था न 51
वने वसेत्सुनि 446
वरं हि जाताभ्ति 260
वर्णा एव भव 201
वर्णानां श्रवणे 295
वर्णास्त्वेते प्रकृति 159
वर्तते तद्रसं वित्तः 517
वर्तमानलक्षण 315
वर्तमान क्षणो 313
वर्तमानापदेशे 123
वर्तमानिकनिष्ठ 309
वर्तमानःक्षण 311
वर्षातपाभ्यां 298
वस्तुतोऽसंभवो 211
वस्तुनोङ्गीकृता 32
वस्तुस्वरूपं 471
वस्त्वेव गृह्यचे 32
वहति व्यवहार 540
वहन्त्येतानि 318
वाक्यार्थं मन्यते 138
वाक्यार्थमित्यये 218
वाक्यार्थःपरमार्थे 142
वाक्येभ्य एव 235
वाग्योगाविद् 254
वाचश्च प्रणय 443
वाच्य तत्रापि 64
वाच्यमुत्तरमतो 677
वादे तु निर्णय 599
वादेवात्तजयः 718
वासनाविषयज्ञान 44
वास्तवत्वे स्थिरो 342
विकल्पविषये 13
विकल्पो नाम 43
विकारित्वं तु 439
विकृतिश्च तस्या 346
विचित्रसहकार्या
विचित्रा च पदार्थानां 337
विज्ञानघन एवैको 268
विज्ञानमिति 44
विज्ञानाद्वैतं 487, 519
विज्ञानायौगपद्ये 409
विद्धत्सुरवादि 412
विद्धद्वर्तमा 310
विधिवीर्यप्रभा 128
विधेरपेक्षे द्वे 115
विधेरेष स्वभाव 128
विधेर्लक्षणमेता 92
विधेश्चतुरवस्थत्वे 130
विधौ विधुरतां 518
विनश्वरस्वभावे 306
विना च नित्य 357
विना नित्येन 294
विना फलोप 444
विनाशरहित 315
विपक्षवृत्तित्व 610
विभाति बहि 449

विमर्शोऽयं पश्चात्	347
विरक्तसंकथा	257
विरुद्धधर्मयोगे	319
विलुप्यमाना	449
विविच्यमाने	516
विवेकिनापि	28
विशेषणं तदे	67
विशेषबाध	614
विशेषस्मरणा	526
विशेषविधि	565
विशेष्यबुद्धि	277
विशेषणादि	29
विशेषैर्न्तर्नि	575
विशेषोऽपि हि	32
विशेषो वीर्य	356
विश्वस्थिति	692
विष्टाइतौ	449
विषयस्तत्र	115
विषया एव	44
विषसंपृक्त	428
वृत्तिः सूत्रं तिला	246
वृत्तिरेवंविधा	515
वृत्तिश्चावयवे	516
वृत्त्योपपाद्य	59
वृद्धागमानु	278
वृश्चिकादेस्तसु	345
वृषः पिशङ्गो	38
वेदादुगुरुनियोगात्	76
वैखरीवाक्	157
वैदिकार्थविषयो	261
वैतण्डिकः प्रयतते	542
वैधर्म्यकथने	565
वैधर्म्यशब्दो	565
वैधर्म्यसाधने	565
व्यक्तिभेदाश्च	562
व्यक्तिव्यञ्जक	36
व्यक्त्यन्तरानु	9
व्यक्तिसर्वगत	37
व्यक्तेरन्यत्र	36
व्यक्तेरेव	51
व्यक्तौ तावत्	50
व्यतिरेके तु	342
व्यतिषक्तार्थे	209
व्यवहारे क्वचित्	210
व्यवधानम	209
व्याकरणं कथ	262
व्यक्त्याकृति	63
व्याख्याता प्रति	565
व्यात्तानना	450
व्यापार एव	82
व्यापारस्तु	324
व्याप्यव्यापक	571
व्यावृत्तं वस्तुनो	29
व्यावृत्तमिद	31
व्यावृत्तिरनु	470
व्यावृत्तिरपि	32
व्यासज्यवर्ती	517
व्युत्पत्तिरहितः	512
व्योम्नः सर्वगत	535

श

शक्त्या तृणमपि	199
शक्ताशक्तप्रसू	300

शक्त्यादिरूप	126	संक्रामति न	8c
शक्तिस्तु नित्या	403	संज्ञामात्रे विवा	356
शब्दपुद्गलवत्	439	संबन्धमात्रे	575
शब्दप्रयोगता	138	संपूर्णाय इढा	30
शब्दप्रयोगसा	569	संवित्प्रसव	438
शब्दसामर्थ्य	89	संसारकारा	418
शब्दस्यार्थ विवर्तः	487	संसारबन्धना	431
शब्दात् यजत	83	संसारस्य स्वनादि	367
शब्दातिरिक्त	8b	संसृष्टाश्च पदा	219
शब्दे कर्मणि	211	संहत्यकारिपक्षे	218
शरीरं तु ममे	272	स एव समुदायेन	85
शरीरान्तर	345	स एव दृश्यते	343
शरीरालम्बन	272	स एव वेदेऽपि	219
शवाद्वा	510	स एव वैपरीत्ये	571
शास्त्रस्य विषयो	252	स एव बुद्धि	519
शास्त्रे चानेक	381	सकर्मजन्य	358
शिष्यः कश्चित्	281	संख्यादियोगि	58
शीतातपौ शरी	431	स चायमात्मधर्मो	86
शुक्लः पट इति	501	स चेतनश्रिता	438
शुष्के स्थिनि	449	स चेतनश्रिता	275
शेषो नामाविव	575	सजातीयविजातीय	45
श्येनादीनाम्	125	सतस्तु नैव	404
शोच्यो यन्नाश्म	439	सति संयोगेऽपि	392
श्राद्धकृद्वेद	448	स तु भावार्थतः	124
श्रोतुः स्वार्थानु	551	सत्यपि प्रेरणा	122
		सत्त्वं नाना स्वभा	305
		सत्त्वे च संशयो	317
		सन्तः प्रयतमाना	433
षट्पक्षादि	677	सन्तत्युच्छेद	439
		सन्ततिर्निर्विशेषः	342
स		सदसद्व्यपदेश	317
		सदसद्व्यति	473

सन्दिग्धव्यतिरेके	567	सलिलाहरण	337
सप्रत्ययप्रेरकता	128	स वाच्यःफल	134
स प्रतिपक्षस्थापन	603	सव्यापारस्य	325
स भसभक्तीति	692	सहकारिकारण	346
स भान्तमनुष्याणां	141	सहकारिप्रति	323
समर्थत्वासमर्थत्व	326	सहस्रशाख	428
समग्रास्तीति	7	सहजनिजकर्म	293
समानवृत्तिता नाम	6	स हि दृष्टान्त	687
समानवृत्तितापेक्ष	32	स हि निश्चय	544
समानवृत्त्यपेक्ष	32	स हि व्यक्तिषु	12
समानदेशे	535	साङ्कर्यस्वरूप	519
समिदाद्यात्मक	91	स चेयं साध्य	462
सम्यग्ज्ञा यदि	621	साधनं तु स्वतन्त्र	572
स यत्नो याग	86	सा धातोः प्रत्ययात्	88
सर्वतो विपदां	518	साधुत्वं नेन्द्रियग्राह्य	252
सर्वत्र क्रियते	36	साधुत्वमिन्द्रिय	252
सर्वत्राग्रप्रमाणं	8c	साध्यं च साध्यमान	74
सर्वत्राग्रहणं	36	साध्यसाधन शब्दो	565
सर्वत्रैव	8c	साध्याभावकृता	566
सर्वथा शक्य	344	साध्यमानत्वपक्षे	82
सर्वथा परि	325	साध्यरूपाभि	86
सर्वथेन्द्रियजं	312	साध्यसाधनसम्बन्ध	130
सर्वलोक वेरु	357	साध्यरिक्तवर्ग	441
सर्वशून्यमिदं	347	सामग्र्या एव	526
सर्वसर्वगत	8c	सामग्र्यधीनः	327
सर्वसर्वगतत्वे	8b	सामान्यं तु विशेष	632
सर्वसर्वगता वा	8b	सामानाधिकरण्यं	277
सर्वसर्वगता जाति	36	सामान्याधिकरण्यं	90
सर्वस्य सुखदुःख	325	सामानाधिकरण्यादि	59
सर्वात्मनोपकार्य	14	सामान्यमिद	31
सर्वात्मना हि	42	सामान्यशून्या	28
सर्वोपपत्तिस्थानेषु	428	सामान्याध्यत्र	30

साम्येन हि संपु	586	स्थिते च वस्तु	318
सारस्तु व्यवहार	683	स्थिरत्वाविषय	305
सा हि प्रथम	94	स्थिरेणापि न	314
साक्षात्तदन्वित	97	स्थूलप्रयत्न	603
सिद्धान्तं क्वचित्	138	स्निग्धामिदुग्ध	261
सिद्धरूपतया	66	स्पन्दात्मक	86
सुखं सुखो	438	स्पर्शमानो	450
सुखदुःखादि	265	स्पष्टामपि तु	68
सुखवत् ज्ञान	434	स्पृशन्ति नियतं	639
सुखाधिगम	428	स्फुरति यदि	46
सुखादि चैत्य	276	स्मरणप्रत्यभि	316
सुखादेरपि	343	स्मरणप्रत्यभिज्ञाने	298
सुखिनो वय	433	स्मृतिः स्मर्त	309
सुखे दुःखनिवृत्तौ	133	स्मृतिवत्परिहर्त	297
सुगन्धिशीतलो	409	स्मृतेरनुभवो	354
सुतरां तेन	63	स्यात् कश्चिदिष्ट	294
सुरगुरुस्वरपर	345	स्वकर्मफल	450
सूत्रे पृथगुपा	47	स्वजायाजघन	316
सूनुर्व्याप्त	718	स्वतन्त्रं ज्ञान	296
सेतिकर्तव्यता	129	स्वभावशुद्ध	640
सेयं तपस्विनी	310	स्वयं चांगीकारो	323
सेयं व्युत्पत्ति	218	स्वयं प्रादीदृशत्	277
सोऽपि तद्रचना	551	स्वयं रागादि	220
सोऽप्ययुक्तः	343	स्वरूपज्योति	158
सोऽनेकप्रकृति	363	स्वरूपसहकार्य	402
सोऽयं च दुःख	365	स्वरूपे शक्तिजत्वे	300
सोऽयमाधार	373	स्वरूपैकप्रतिष्ठा	431
स्तम्भादि प्रत्यभि	332	स्वर्गस्य च फल	93
स्तम्भादिप्रत्यभि	.335	स्वर्गादि साध्य	90
स्तम्भादिबोधस्ते	336	स्वलक्षणं अतो	9
स्तम्भादि स्वभा	314	स्वाभाविकत्वे	
स्थानेषु निवृत्ते	157	कार्याणामधुनैव	356

ह

हिताहित प्राप्ति 293
हेतुर्दहनसंयोग 533
हेत्वान्तरं तु 357
हेत्वन्तरनिमित्ते 357
हेत्वन्तराद्विनाशो 337
हेत्वाभासास्तु 634, 717
हेत्वाभासकदम्ब 632
हृत्पुण्डरीक 708

शोधनिक

प	पं	अशुद्ध	शुद्ध
10	3	गध्यक्षज	गध्यक्ष
13	20	छिंतिदं	च्छिन्दन्ति
18	14	जानं जदा यातं	ज्ञानं यदा जातं
37	4	रीष्यते	रिष्यते
46	4	ामान्य	सामान्य
50	13	तद्गण	तद्ग
51	5	किंच प्रत्य	किंच—प्रत्य
57	18	ोध	बोध
66	2	योप्यतां	योग्यतां
70	10	कशाखा	नेकशाखा
71	5	संस्ष्टो	संस्पृष्टो
72	11	च संसर्ग	न च संसर्ग
86	19	दशपाय:	दुशापाय:
91	18	ावयेत्	भावयेत्
92	7	वधिम्	विधिम्
119	8	वाद	स्वाद
141	9	आत्मास्पन्द:	आत्मस्पन्द:
	23	र्गवे	पर्वणे
168	6	तोचि चार	तोचिचार
176	6	तिपाद	प्रतिपाद
180	18	ाणिरूप	प्राणिरूप
211	2	भहित	भिहित
237	5	प्रयुच्त	प्रयुक्त
305	7	स्थैर्या	स्थैर्य
311	5	र्घट	दुर्घट
350	19	प्रद्ोप	प्रदीप

377	11	सव्यष्ट	सव्यदष्ट
	15	तत्ककार्यं	तत्कार्यं
382	3	तन्निमितं	तन्निमित्तं
384	9	व्याणि	द्रव्याणि
387	19	थमा	प्रथमा
394	20	चति	चिति
447	19	मं	श्रमं
461	19	तिपद्या	प्रतिपद्या
478	8	प्राप्तोऽपि	प्राप्तोऽसि
500	9	नस्मा	तस्मा
518	18	मुत्सृष्य	मुत्सृज्य
520	1	शक्तिमति	शक्तिमती
578	13	स्थत	स्थित
614	11	मसुष्य	ममुष्य
619	4	सद्धो	सिद्धो
639	2	जनाति	जानाति
	12	अनि	अति ।
675	15	ः ।	पक्षाः
705	13	रत्रि	त्तरत्रि

Jayanti Printers, Pampapaty Road, Jayanagar, Mysore-14